

PREFACE.

The author of this memorable work has assigned to me the pleasant function of writing a prefatory note to it. I need scarcely introduce the author to the public, for he is a scholar of Southern India well known to all those that lay any claim to scholarship. He has been, for the past nearly half a century, adorning the Board of Pundits that assemble at the Dussara in this State and he has been the head of the Board for the past more than fifteen years. In this capacity almost all Pundits of Southern India have had occasion to meet him year after year and in the course of being passed by him have had occasion to gauge the soundness of his learning. His attainments in many branches of Sanskrit learning are indeed remarkable. Vyakarana and Mimamsa are his special subjects. Sahitya and Tarka are also well within his range. He has mastered all the three systems of philosophy founded by the three great Acharyas, Sri Sankara, Sri Ramanuja and Sri Madhva. He has also mastered the Yajurveda with Lakshana. His intimate knowledge of Divya Prabandams fully justifies the claim "Ubhaya Vedantacharya" which, in the case of many another pundit is not as fully deserved.

2. These accomplishments of the author have attracted the notice of His Holiness Jagadguru Sri Sankaracharya of Kanchi Kamakoti Mutt, who, in recognition of his attainments, has been pleased to confer upon him the title "Vidwan Mandala Mandanam" the ornament of the galaxy of pundits.

By reason of the author's having accepted a post in a small Indian State like Pudukkottai and having, therefore, spent practically the whole of his life in that State, he was denied the opportunity of going into the larger world outside and establishing larger contacts than he has been able to do so far.

3. The *Brahma Sūtras* of Sri Veda Vyasa embody the quintessence of Hindu philosophy and reproduce in the form of aphorisms the teachings imbedded in the Vedas and Upanishads not to speak of other literature like the epics which are deemed to be the *Upa Brhmana* (viz., the enlargement) of the Vedas. These *Brahma Sūtras* are the subject of interpretation by great teachers i. e., founders of distinct systems of philosophy. The three outstanding systems are the *Adwaita*, the *Vishishtadwaita* and the *Dwaita*. The founders of these schools were very eminent sages of their times and have impressed their personality and their systems upon their respective followers, generation after generation, down to the present day. There are those who, belonging to one or other of these three systems, have always taken pleasure in proclaiming that theirs is the only school that gives the correct interpretation of the *Sūtras*. Their loyalty to their respective schools is no doubt commendable; but there is always in their minds a veiled feeling of contempt for the other schools and a subdued feeling of condescending sympathy for those others who accept, according to these persons, an incorrect interpretation of the *Sūtras*.

4. One is reminded of the memorable reply of King Yudhistira to a question put by Yaksha that logic is impermanent 'नर्कप्रतिः' He that is able to advance an argument unanswerable for the time being, scores the point then; but, when one cleverer than oneself appears on the scene and disturbs that conclusion by advancing an appropriate rejoinder, what was apparently settled is easily unsettled. Scholars have thus through the ages fought with one another and tried to demonstrate that their particular schools are alone correct in the interpretation of the Sūtras. Incidentally we witness heat and acrimony in the discussion of what is essentially a subject that should be free from such heat and acrimony.

5. In the opinion of our author, all schools of thought are entitled to equal respect, because in each school there is a genuine attempt to understand and correlate the Sūtras according to what that school considers to be the plain intendment of Sage Vyasa. It need scarcely be said that this is a perfectly reasonable view to take. It has the effect of avoiding passion of every kind. It gives to the scholars of each school the well-deserved credit of learning, discipline and devotion, and creates a healthy spirit of respect among the scholars towards one another.

6. In this work the author has aimed at achieving the unique object of bringing within the compass of a medium sized book, the respective interpretations of the Brahma Sūtras by the three

great Acharyas as far as possible in their own words. How far the author has been able to achieve this purpose with effect is a matter that can best be judged by scholars like our author. It would be presumptuous on my part to attempt to indicate anything in that direction. From what I have known of the author directly and through others, I have every reason to hope that this work will be found to contain accurate information on all the matters dealt within it.

7. The author of this book is rich in years and in learning. It is a piece of good fortune that he has not allowed his learning to rust and that he has been able to keep it burnished and bright. The only reward that the author seeks, lies in the measure of satisfaction that this work gives to the learned readers and, above all, to the Lord.

Pudukkottai,}
10—5—44. }

R. SHINIVASACHARIAR,
Chief Judge.

भूमिका ।

सद्ग्रन्थस्याऽस्य निर्माता तन्मुखसूचिकालेखनाख्ये रुचिरे कर्मणि नियोजितोऽस्मि । दक्षिणभारते तनीयसाऽपि पाण्डित्येनाऽलङ्कृतैरशेषैः बुधजनैः परिज्ञातवैदुष्यमिमं ग्रन्थकर्तारं प्रभाकरमिव दीपः प्रकटयितुमुद्युक्ते । प्रतिवर्षमस्मिन् राष्ट्रे नवरात्रमहोत्सवे मिलतां विद्वज्जनानामग्रगोष्ठी पञ्चाशत्संवत्सरानलंकृत्य, पञ्चदशसंवत्सरेभ्यः पूर्वमारभ्य तामेव गोष्ठीमपितिष्ठन् विराजतेऽयं महाशयः इति विदितमेव सर्वेषाम् ।

शोभयन्निदं स्थानं पण्डितप्रकाण्डानां निकयो भूत्वा तेनैव क्रमेण तैरपि
 सम्यक्प्रकाशोक्तस्वज्ञानः हर्षयति मनांसि विद्वज्जनानां । कलासु विविधासु
 नैपुण्यमन्यादृशमस्य पण्डितवरिष्ठस्य । व्याकरणमीमांसयोः पारदृष्ट्या, तर्क-
 साहित्यकुशली, श्रीशङ्कररामानुजमध्वसिद्धान्तलयसंवेत्ता, सलक्षणयाजुषा-
 ध्यायी, दिव्यप्रबन्धसारवित्, उभयवेदान्ताचार्यसंज्ञां नियतमयमेवार्हति ।
 प्रायशः पण्डितेष्वन्येषु विरुदमिदमुपचारतः प्रयुज्यते ।

२. कलानामेतासामेकत्र स्थितिमस्मिन्नवलोक्य नितान्तसन्तुष्टाः
 श्रीकामकोटिपीठमलङ्कुर्वन्तः जगद्गुरवः श्रीचन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वतीयतीन्द्राः
 'विद्वन्मण्डलमण्डनं' इति यथार्थाख्येन विरुदेन पण्डितराजमेनं समई-
 यामासुः । प्रसिद्धस्थलेभ्यो विविक्तेऽस्मिन् राष्ट्रे यावदायुषं नीतवतोऽस्य
 विदुषः विशाले भारतवर्षे लब्धप्रतिष्ठैर्विद्वद्भिर्विशेषतस्समर्दो न बभूवेत्यस्मात्
 कारणाद्विशेषप्रसिद्धिं नालभतार्य पण्डिताग्रणीरित्येतदेव नश्लोकस्त्वानन्द ।

३. विदितमेव सर्वेषां यद्वेदेषूपनिषत्सु वेदोपवृत्त्यणरूपेषु इतिहास-
 पुराणेषु च निगूढानि परमतत्त्वानि परमकारुणिको भगवान् वादरायणः
 सूत्रयामासेति । ब्रह्मसूत्राण्येतानि महामतिभिरनेकैराचार्यैरनेकधा व्याख्या-
 तानि च सन्ति । एवं प्रकाशितेषु मतेष्वनेकेषु, अद्वैतं, त्रिशिष्टाद्वैतं,
 द्वैतं इति त्रीणि प्रसिद्धानि विराजन्ते । एतन्मतप्रतिष्ठापकाः परमाचार्याः
 तत्तत्कालेषु महत्या प्रतिभया विराजमानाः महत्तद्विश्ववर्गानाकलय्य तथो-
 पदेशं चक्रुः यथा अबुनाऽपि तत्तन्मतस्थाः तत्तदाचार्यपादान् सर्वधरमिव
 पूजयन्ति । उद्धोषयन्ति च स्वाचार्या एव भगवद्वासहृदयं यथावत् बुद्ध्या
 सूत्राणि व्याचक्षुरिति । उचितमेवेदं स्वाचार्यभक्तिभरितं कृतज्ञतानिवेदनं ।
 परं तु केषांचिदेषां मनसि इतरान् आचार्यान् तच्छिष्यांश्च विलोक्य
 विपरीतार्थग्रहणेन प्रणष्टा इति तान् मत्वा तेषां विषये सावन्न एव
 दयाप्रादुर्भावः जायते ।

सर्वशास्त्रज्ञानामपि दुरवगाहमीमांसान्यायलौकिकन्याययुक्त्यलंकृतं श्रीमद्-
 रामायणवत् सामान्यपण्डितानामपि श्रवणमात्रेणानन्दजनकं इतरपण्डित-
 दूषणानर्हानन्यथासिद्धशास्त्रयुक्तिजालपरिष्कृतं पुनःपुनः पठने पाठनेपि च
 “नवोनवो भवति जायमानोऽहं केतुः” इति श्रुत्युत्तरीत्या नवनवार्थ-
 बोधजननेनाऽकलितातिशयितान्तरानन्दं “सम्माडेव भवति” इत्यादि
 श्रुत्यनुसारेण निर्गुणब्रह्मात्मैक्यप्रतिपादनपरं सगुणनिर्गुणश्रुतीनां अविरोधे-
 नार्थप्रकाशकं तदीयसर्वज्ञताऽऽदर्शभूतं विराजते, इत्यत्र नमनागपि विषयः
 कस्यापि सचेतसः । “महाराज्यं वा परिपालनीयं महाभाष्यं वा पठनीयं”
 इत्यभियुक्तोक्तिः नूनं पतञ्जलिभूतं महाभाष्यमिव भाष्यमिदमपि स्वरसतः
 विषयीकरोति इत्येव प्रतिभायात् रसिकजनचेतसि । यद्यप्याचार्यैः अद्वैत एव
 श्रुतीनां तात्पर्यं पतञ्जलिप्रभृतिभ्योपि पूर्वतनः आचार्यैः दृष्टमिति तदेव तत्र-
 तत्र स्वविरचितेष्वप्यनेकेषु ग्रन्थेषु वर्णितं । अथापि भाष्यमिदं अद्वैते श्रुति-
 तात्पर्यं बहुविधश्रुतिपुराणाद्युपन्यासेन सुतरां विशदयतीति बहति तद्वन्धे-
 ष्वपि समुत्कर्षं परमं । तत्कृतग्रन्थरत्नानि च सूत्रभाष्योपनिषद्भाष्य
 गीताभाष्य सहस्रनामभाष्य मोहमुद्गरापरामिधानमजगोविन्द दशश्लोकी
 कनकधारास्तवप्रभृतीनि द्वादशोत्तरशतसंख्याकानि प्रथिततमानि लोके ।
 “एकैव मूर्तिर्विभिदे तिथा सा” इति महाकविकालिदासोक्त्याधनुसारेण
 “गीदेवतेति गरुडध्वजसुन्दरीति शाकंभरीति शशिशेखरबल्लभेति ।
 सृष्टिस्थितिप्रलयकेलिषु संस्थितायै तस्यै नमस्त्रिभुवनैकगुरोस्तूरुष्य ॥”
 इति आचार्यकृतकनकधारास्तव श्लोकार्थपर्यालोचनया च, ब्रह्मविष्णुरुद्रा-
 णामभेदेनवर्णनं भक्तिश्च मूर्तित्वे तुल्यमेवाभिमतमाचार्याणाम् ॥
 यद्यपि यतिराजविजयनाटके “विशिष्टाद्वैतीभूतशंकराचार्यः” इति,
 “मद्वीपाटवदर्शनाय विदधे तत्त्वस्थितेरन्यथा
 मिथ्यामेयममेयमेव तदिति प्रस्थानमन्यन्मया ।
 वदंस्तत्त्वमिदं च मुञ्चति जनः प्राज्ञोपि किन्त्वद्भुतं
 नान्यो वैति नमस्सले विलिखतध्विज्वाणि मे कौशलम् ॥”

इति पठित्वा—“अहंतु पर्यङ्कविद्यामुपासितुं मनन्तपुरंगच्छमोति निष्क्रान्तः” इति च वर्णितं दृश्यते । तत्तथा न, नाटके शाकुन्तले दुर्वासमहर्ष्यागमनं तच्छापादिकमंगुलीयकभ्रंशनादि यथावा पुराणे अविद्यमानमपि रञ्जकतया स्वबुद्धिपरिकल्पनादुपपद्यते, तद्वत् अन्ते स्वमतप्रविष्टः आचार्य इति स्वमत-
 प्राद्वस्त्याय तथा लिखितमिति पण्डिता जानन्तु । स्वयमीश्वरावताररूपत्वा-
 दाचार्यः महावाक्यार्थज्ञानेन शरीरवियोगादनन्तरं ब्रह्मैक्यमापेत्येव सर्व-
 सम्मतं । श्रीरामावतारावसानसमये यथा वा श्रीरामो विष्णुर्भूत्वा स्वदेश-
 स्थानामपि मुक्तिमदादिति प्रसिद्धिः, तद्वत् तत्कालस्थशिष्यानपि ज्ञानेनैतेपि
 शरीरवियोगादनन्तरं मोक्षं प्राप्नुयुरिति महावाक्यार्थोपदेशेनानुगृह्य मुक्तो-
 ऽभवदिति तु सिद्धं । श्रीमदाचार्याः अद्वैतमतप्रचारणेन सर्वामपि मही-
 मतन्तः अन्ते बदिरिक्षेत्रे स्वदर्शनार्थमागतेन भगवता दत्तात्रेयेण “यत्
 कर्तव्यं कृतं कार्यं दुर्मतानि जितान्यपि, इतो गन्तुं समुचितस्तत्संधेन
 शंभुना । कैलासस्तु कृतावासो भवता देशिकेश्वरः” इति प्रतिबोधिताः
 तत्रैव गुहाद्वारं प्रविश्य क्रमेण कैलासमवापुरिति न तिरोहितमेतत् चिद्विला-
 सीयशंकरविजयविज्ञानाम् । एतादृश सार्वजनीनवैभवतः श्रीशंकराचार्यस्य
 भाष्यादिकमुपदेशादिना लब्ध्वा तज्जनितहर्षवशेन मया मितज्ञेनापि तदीयार्थ-
 संग्रहः एषः श्लोकरूपेण वाक्यरूपेण च लिखितः । अत्र केचन विद्वांसः
 श्रीमद्याससूत्रेषु प्रायशः सगुणब्रह्मविचारपरमेव सूत्रजातं दृश्यते, कति-
 पयान्येव सूत्राणि अद्वैतसंशयसमुत्पादकानि दृष्टानि, अतो बगम्यते सगुणे
 ब्रह्मण्येव परमतात्पर्यं श्रीव्यासानार्याणामपि, इति ब्रुवन्ति । तत्र च समाधानं
 दीक्षितैरेव—

“शुद्धं ब्रह्माद्वितीयं कथमपि हृदयं नाधिरोहेत्सुसुदमं

तत्र स्थैर्याय बुद्धेस्तनुगुणमहितं तच्चिरं ध्येयमादौ ।

इत्यार्यैर्भक्तिसिधौ सगुणमिह परं ब्रह्म नान्यत्ततोस्ती-

त्येवं वेदान्तवाक्यैस्सह तदनुगुणं योजितं सूत्रजातम् ॥”

इति आनन्दलहरी स्पष्टगुक्तमिति मया विरम्यते ॥

श्रीमच्छ्रीमठजिघत्सीन्द्रगुरुराट्पादारविन्द्राश्रयं
 श्रीमच्छ्रीमठकोपन्क्ष्मणमुनेर्देव्यागमान्तद्वयं ।
 श्रीमद्वीरसूदृढहाघशठजिन्नघस्तामरक्षाभरं
 श्रीश्रीवासशठारिसंयमिगुरुं कारुण्यपूर्णं भजे ॥

ब्रथा, श्रीमद्वेदमार्गप्रतिष्ठापनाचार्याः परमहंसपरिव्राजकाचार्याः नव्वतन्त्र-
 स्वतन्त्राः उभयवेदान्ताचार्यश्रीभगवद्रामानुजाचार्या अपि—

“श्रीरत्नं करिशैलमञ्जनगिरि ताक्ष्याद्रिमिथ्याचर्यं
 श्रीकृष्णं पुरुषोत्तमञ्च चदरीनाराम्यं नैमिशं ।
 श्रीमद्वृद्धारवती प्रयागमधुरागोध्यागयाः पुष्करं
 सालमामगिरि निपेय्य रमते रामानुजोयं मुनिः ॥”

इति सर्वतोपि जेगीयमाननिरुपमवैभवशालिनः प्रथिततमा लोके प्रचकाशिर ।
 एतन्महिमा च मत्कृते यतिराजशतके विस्तृत इति नेह तन्यते । एतैः
 कारुण्यकचितैः निखिलकल्याणगुणगणालंकृतैः विशिष्टाद्वैतमतप्रतिपादन-
 रतैः परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानुजाचार्यैः विरचितं—

“प्रतिष्ठा तर्काणां प्रतिपदमृचां धाम यजुषां
 परिष्कारस्साम्नां परिपणमथर्वाहिरसयोः ।
 प्रदीपस्तत्वानां प्रतिकृतिरसौ तापसगिरां
 प्रसर्ति संवित्तेः प्रदिशतु यतीशानकणितिः ॥”

इति सर्वतो विनुतं सर्वांतिशायि श्रीभाष्यमिति ग्रन्थरत्नं—

“नाथोपज्ञं प्रवृत्तं बहुभिरुपचितं यामुनेयप्रबन्धैः
 तातं संयम्यतीन्द्रैरिदमस्मिन्नुपमः कर्शनं दर्शनं नः ।”

इत्येवं पूर्वाचार्यपरिरक्षितं भुवि दरीदृश्यते, तत्र च ग्रन्थे प्रायशः यद्यपि
 श्रीशंकराचार्यभाष्यानुसारिण्येव रीतिः, परंतु “सगुणमेव ब्रह्म, निर्गुणमित्यन्य-
 ज्ञास्त्येव, नारायण एव ब्रह्मशब्दवाच्यः, तदुपासनमेव तत्प्राप्तिसाधनं,
 ब्रह्मशिवादयः नारायणादवराः” इति सप्रमाणं प्रत्यपादि । एतद्विरचिताः

ग्रन्थाः नव, 'श्रीभाष्यं, वेदान्तदीपः, वेदान्तसारः, वेदार्थसंग्रहः, गद्यतयं, गीताभाष्यं, नित्यग्रन्थः,' इति । तन्महिमा च ग्रन्थान्तरे वर्णित इति ग्रन्थविस्तरमयाद्विरम्यते ॥

कुचालंबामुदेवायै द्वैताचार्य नमाम्यहं ।

मध्वभाष्यादिषु ज्ञानं यत्प्रासादान्ममाजनि ॥

मन्वादिवत्स्वीयधिपैव सर्वशास्त्राः स्वभाष्ये य उदाजहार ।

तं सर्वशास्त्रार्थविशेषविज्ञं आनन्दतीर्थोद्गुरुं नमामि ॥

तथा श्रीमदानन्दतीर्थोचार्याः विश्वविदितविद्यावैशद्याः —

“आज्ञामन्यैरधार्या शिरसि परिसरद्रश्मिकोटीरकोटौ

कृष्णस्याविलष्टकर्मा दधदनुसरणादर्धितो देवसचैः ।

भूमावागत्य भूमक्षसुकरमकरोर्जज्ञसूत्रस्य भाष्यं

दुर्भाष्यं व्यस्य दस्योर्मणिमत उदितं वेदसधुकिभिस्त्वम् ॥”

इति वायुस्तुतिप्रतिपादितरीत्या महामहिमशालिनः न्यरावन्त । द्वैतमत-
प्रतिपादनरतैरतैराचार्यैः विरचितं मध्वार्यभाष्यं नाम ग्रन्थरत्नं । इदं
विशिष्टद्वैतमतानुसारीति यद्यप्यसिलोके प्रथा । तेषां मतेषु विष्णुरेव
परं तत्त्वमित्युक्तं तत्रभाष्ये, तदेव निदानं तादृश्लोकप्रधायां । वस्तुतो-
स्त्येव अत्र महद्वैलक्षण्यं । एतद्ग्रन्थरीतिस्सर्वापि भेदप्रधाना, सूत्रार्थवर्णन-
मपि प्रायः अद्वैतविशिष्टद्वैतभाष्यग्रन्थाम्यामन्यैवात्र प्रवृत्तं वर्तते ।
मुक्तिरपि तेषां मते बहुविधतास्तन्मोषेता अत्र वर्ण्यते सर्वत्र । अपूर्वाः श्रुतय-
श्चात्र बहुत्र प्रमाणत्वेनोपन्यस्ताः । एष च आनन्दतीर्थोचिता स्वकीय-
सिद्धान्तसंग्राहकः श्लोकः —

“सर्वेषामुत्तमा श्रीः तदुपरिपरमं विष्णुरेवात्र सिद्धः ।

ब्रह्माद्या विबुधास्तथार्थपितरो भूपा नृदैत्यादयः ।

तेषां तत्पदपालनादिकरणे मोक्षस्य योग्ये हरिः ।

तेषां मक्त्यनुसारियोग्यफलमप्येभ्यो ददाति प्रभुः ॥ ”

इति । मध्वार्थभाष्ये च यत्रयत्र इतरभाष्यद्वयविलक्षणतया नूतनोर्थः वर्णितः स तत्रतत्र ग्रन्थेस्मिन्नपि मदीये प्रदर्श्यते । श्रीमदानन्दतीर्थकृत-यस्सप्तत्रिंशदधिकाः बह्वचवः विराजन्ते ॥

भाष्यत्रयेऽपि प्रतिपाद्यमानोर्थः अनादिसिद्ध एव, तत्र अद्वैतरूपोर्थः नन्दिकेश्वरपतञ्जलिप्रभृतिभ्योऽपि पूर्वैः दृष्ट इति महाभाष्यपरिशीलनवतां सुविज्ञानः । विशिष्टाद्वैतरूपोर्थस्तु नम्मात्वारित्यपरनामधेय कारिसूनुकृत-द्राविडोपनिषद्पगाध्यासु सुव्यक्तः अनन्तरं नाथयानुमप्रभृतिभिः संस्कृत-ग्रन्थरूपेण परिष्कृतः अनन्तरं धीरामानुजाचार्यैः संप्रभाष्यादिरूपेण विशदीकृतः । द्वैतरूपोर्थः —

“ ऋषीणां भाषया सर्वमिदं ज्ञातं विचिन्त्य वै
प्रज्ञाप तांस्तदा भस्ममिथ्याभूतपरास्तथा ॥

भविष्यथ त्रयीवाङ्माः वेदकर्मवहिष्कृताः ।

इत्यादिप्रमाणतः अयमभ्यमानेन ‘मम मिथ्यापवादं कल्पयन्तो यूयं इत आरभ्य मिथ्याभूतपराः वेदार्थविचारशून्याः केवलपापण्डाः भविष्यथ, इति मुनीन्पति गौतमशापेन किञ्चित्कालं प्रच्छन्नः श्रीमध्वाचार्यैः पश्चादभिष्यक्ती-कृतः । त्रयाणामपि मते ज्ञानमेव मोक्षसाधनमित्यत्र न विवादः । तदेवं भाष्यत्रयमपि सुसमीचीनमुपादेयं, तदर्थश्च सर्वैरपि ज्ञातव्य एव, येनकेनापि मार्गेण मुक्तिं प्राप्नुयुः, इति सर्वेषां अनायासेन मतत्रयभाष्यार्थसुबोधाय एकस्मिन्नेव ग्रन्थे तदर्थसंग्रहः कृतः । सर्वेषां मदीयं परिश्रमं कृपया सौहार्देन च कटाक्षपातेन सफलिकुर्युरित्यभ्यर्थये ॥

पुदुकोट्टे,
तारण सं., वैशाख
शुक्र एकादशी

इत्थं दासः
रङ्गाचार्यः ।

FOREWORD.

मतत्रयम्बगुरुभिः श्रुत्यन्तविपिनस्थितम् ।

अद्यापि मृग्यमाणं तं ब्रह्मरूपं हरिं मजे ॥

The work on hand is no doubt an epoch-making publication in the domain of philosophy in that it happens to be the first of its kind in compiling together all the three great schools of thought, thus providing facilities for the students of Metaphysics to make a detailed study of the teachings of the Acaryasside, by side. Even the great commentators like, Vachaspathi-Misra, Appaya Dikshita, Brutaprakasikacarya, Vedanta Desika, Vijayindratirtha etc. confined themselves to taking from other *Sidhantas* only such portions as were essential for their purpose and as such no work with all the three doctrines together was brought out by any of them. Hence the absence of a single volume with all the three doctrines together was a great gap which has been properly filled up by the author. The author for the moment forgets that he belongs to a particular sect (*Vaishnavite* sect) and does justice to all the systems here.

May I submit this work as a votive offering at the altar of Sri Sarngapani the Lord at Kumbakonam who is very fittingly called the '*Araramuattu*' by the mystic saints, the *Alvars*, because it is from him must originate the creative power that will lead the renascent world to a new era of power, prosperity and perfection.

The author's *Adhikarnarthas-Sangraha* (अधिकरणार्थसंग्रहः) in verse which is very similar to the '*Dramidopanishat-Thatparya-ratnavali*' (द्रमिडोपनिषत्तत्पर्यरत्नावलिः) of Sri Vedanta Desika, forms

the opening pages of the work. Then comes the *Sastravata* (शास्त्रवतारः) 'putting in a nutshell the quitesence of all the three doctrines in the form of slokas with explanatory notes. The gist of the *Adhikaranas* in their order in all the *Sidhantas* appear in the form of verse with the author's explanatory notes, *Purvapaksha* and *Sidhanta* wherever necessary.

I feel mystified in my attempts to translate the author wherever necessary because the perplexing arguments which become intelligible, nay, absorbingly interesting in Sanskrit when we are initiated in the technique of discussion become a veritable Chinese Puzzle in any other language. Therefore the only method of quoting the author *verbatim* wherever necessary showing the onward flow of arguments has been adopted. *Śruti*, *Sūtra* and *Baṣya* are, as-observed by a learned philosopher, 'a trinity in unity and a unity in trinity' and this has been made clear in this work.

In the first two *Adhyayas* which make up the present volume ostensible objections to the monistic doctrine are cleared and in the 3rd and the 4th *Adhyayas*, forming the second volume, doubts in the *Vishishtadvaita* and *Dvaita* Schools are cleared.

The author in his usual but inimitable style raises the contention that *Brahman* which is admittedly *Swayamprakāśa* (स्वयं प्रकाशः) cannot be obscured by *Avidya* (nescience) and this is effectively answered in Slokas 21 to 26 in page 4. In page 6 the contention

ज्ञानरूपं परं ब्रह्म तन्निवर्त्यं मृषात्मकम् ।

ब्रह्मज्ञानं चेत्तिसृष्ट्यात् कः प्रभुस्तन्निवर्तकः ॥

ज्ञानं ब्रह्मेति चेद्ब्रह्मज्ञानमज्ञानस्य निवर्तकम् ।

ब्रह्मवत्प्रकाशत्वात् तदपि ब्रह्मनिवर्तकम् ॥

is exhaustively answered thus—

आवर्त्येवदिष्टप्रमाणजन्यज्ञानस्य 'ब्रह्मवत्तत्पक्षशक्त्यात्' इति तैरुक्तं, स्वयं प्रकाशत्वं न भवत्येव । ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्याब्रह्मत्वात्, शास्त्रज्ञानस्य च जन्यत्वात् । 'ब्रह्मवत् तत्पक्षशक्त्यात् तदपि ज्ञानिर्वर्तकं' इति तदुक्तिः 'न कश्चिद्विशेषः स्वरूपनविषयज्ञानधोरिति' तद्व्याप्योक्तिश्च न संगच्छते । ज्ञानत्वावच्छेदेन उभयज्ञानस्य एकत्वसंभवना न युक्ता । स्वयं प्रकाशत्वजन्य-स्वरूपविशेषसद्भावात् ॥

The author thrusts his arguments still further in page 8 and says ,

किञ्च 'ज्ञानरूपं ब्रह्म' इत्युपदिष्टज्ञानस्य ब्रह्मस्वरूपभूतज्ञानस्य च ज्ञानत्वावच्छेदेनाभेदः गृहीत्वा दोषवर्णने 'छद्मः पशुनामधिपतिः पशवः पोषिताः पूर्व' इत्यादि प्रमाणात् जीववर्गस्य 'पशुत्वात् पशुत्वावच्छेदेन सर्वस्यामपि तुल्यत्वाद्भीकृतौ' पशुरित्युक्ते व्यासादीनामपि बोधस्यात् । इष्टापत्तौ 'आब्रह्मस्तम्भपर्यन्तेषु प्राणिषु सत्त्वपि ज्ञानांतरास्तस्य सत्तादिति' देवताधि-करणमाप्योक्तिः विरुद्धयेत् ॥

Thus it is seen that one strong point of criticism against the monistic school which has been remaining to be answered for ages has been effectively met with.

Then comes the much contested expression 'तत्त्वमसि' and it need hardly be said that it is being interpreted in diverse ways by diverse thinkers. The contention that the term 'तत्त्वमसि' does not connote monism is adequately answered in pages 9, 10 and 11 and it is *a fortiori* expressed in slokas 28 to 34, thus creating a revolution in the realm of philosophy. With striking force and clarity the truths embodied in the monistic doctrine are expressed in Sloka No. 35 in page 12.

Slokas 38 and 39 sum up the truths embodied in Vishishtadvaita. At one metrical stroke the

quintessentials of Vishishtadvaita are secured in Sloka 44 in page 16 and the arguments advanced by the monistic school are effectively set at rest in Slokas 42 and 43. Slokas 47 to 50 in page 17 give expression to the doctrine advocated by Sri Madhwacarya.

In जन्माद्यधिकरणं-वद्वैतं page 21 para 2, the author establishes that the *Sutrakara* had in view only *Advaita Brahman* as he said जन्माद्यस्य यतः (that which is the cause of creation, preservation and dissolution of the Universe) instead of Satyam Gnanam Anantham (सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म) in defining Brahman and if this can be achieved by the expression 'सत्यं ज्ञानमनन्तं' he would have preferred that term which is more explicit. Brahman is defined even in the scriptures as 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (that which is the cause of the Universe) and this 'तदसलक्षण' gives room for arriving at the conclusion that the *Sutrakara* had in view only the *Nirguna-Brahma*. (निर्गुणब्रह्म) Arguments in defence of Vishishtadvaita are advanced with striking force in slokas 57 to 60 in page 22. In page 29 समन्वयाधिकरणं-विशिष्टाद्वैतं the *Purvapaksha* in sloka 23 has been answered by the slokas from the author's Sri Sarngapani Stava and Sri Lakshminarasimha Stava. Slokas 81 to 91 in P 33 ईश्वर्यभरणं-विशिष्टाद्वैतं establishes very effectively Sri Ramanuja's plea. I will be failing in my duty to the author, my Acarya, if I do not quote him here to show how the author champions the cause Sri Ramanuja.

एकं च तत्त्वंपदमत्र विद्मः षष्ठीसमासाश्रयणादिना च ।

तदास तत्त्व्यादि विशेषमर्थं दिशन्ति केचित् यतिराजशिष्याः ॥

मृलोहकार्णायस सत्यवाक् तु नान्यस्य सत्त्वादि रुगद्धि विन्दु ।
 ज्ञाते मृदादौ सति तद्विकाराः ज्ञाता भवन्तीति तदेव सत्यं ॥
 इत्येव शब्दाच्च तथा तदर्थः मृत्स्यैव सत्यं त्विति वेदवाक् न ।
 द्रव्यं च मृलोहमुखं च नित्यमनित्यमन्यच्च विकारजातम् ॥

* ब्रह्मात्म-सदहं शब्दाः भवन्ति ज्ञानेवाचिनः ।

ईशां चक्रे विभेतीति चिन्मात्रस्य कथं भवेत् ॥

The opening Sloka in अन्तरधिकरणं page 43 puts forth the real significance in the Advaita philosophy. The fact that *Suguna Brahmopasana* सगुणब्रह्मोपासनं is obligatory to the attainment of *Nirguna Brahma* (निर्गुण ब्रह्मप्राप्तिः) is very well given expression to in sloka No. 103 in page 42.

अत्यल्पविज्ञानवतां च मोक्षं वक्तुं श्रुतिर्वैद्या गुणैस्तुदूर्णम् ।

उपास्यमाहेति महर्षिरेव निर्वसि कार्णव्यशात् बहुजम् ।

In this chapter the following scriptural passage is taken as the subject matter under consideration.

(विषयवाक्य) य एषोन्तरादित्ये पुरुषो दृश्यते हिरण्यवद्भुहिरण्यकेश आमणखात् सर्वं एव सुवर्णः । तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवाक्षिणी etc

Here the eyes of the Lord who animates the Solar orb, who is meditated upon are compared in colour to that of the bottox of the ape by Sri Sankara in his comments on the term कप्यासं found in the scriptures. This is an object of criticism to the critics of Sri Sankara. The following lines among others which go to defend Sri Sankara deserve to be quoted.

‘इन्दो इत्याह रेतो वा इन्दुः’ इत्यादि यजुर्वेदे षष्ठ्याष्टे चन्द्रस्य रेतस्त्रेनवर्णनं ‘ब्रह्मदाशा ब्रह्मदाता ब्रह्मेमे विनावाः’ इति ब्रह्मणः कैवर्तदास-चतुर्लजन्तुदाहृतवर्णनं श्रीकृष्णमहेश्वरोमात्यस्यादीनां हीनवर्णनं यथा न दोषाय भवति तद्वत् ।

Then in P 46—

अपि ■ 'लोकत्रुत्तु लालकैवल्यं' इति सूत्रे मध्वार्यमाप्ये
 'कुरुते केवलानन्दात् यथा मत्स्य नर्तनम् ।
 पूर्णानन्दस्य तस्येदं प्रयोजनमितिः कुतः ॥'

इति प्रमाणं समृद्धं यथा लोके मत्स्यं मुखोदिकादेव नृत्यानादिलीला न तु
 प्रयोजनापेक्षया एवमेवेदंस्वरस्येत्युक्तम् । पूर्णानन्दविष्णौ मत्स्येति हीनोपमा
 वर्णने कृतं । तद्वदेव श्रुत्यर्थवचारे प्रसिद्धार्थ एव ब्राह्मः नाप्रसिद्धार्थ इति ।

The author in his own characteristic way champions the cause of Sri Ramanuja also in the same context in pages 48 and 49. Then coming to ज्योतिरधिकरणं, in the Sutra ज्योतिश्चरणाभिधानात् the word 'Jyothi' in the scriptures means Brahman, because the passage refers to 'feet' and the next Sutra छन्दोभिधानेति चेन्न तथा चेतोर्पेननिगमात्तथा हि दर्शनं literally means that if it is said that 'Jyothi' is not Brahman, as Chandas (Gayatri) alone is mentioned in the context, the reply is in the negative. The reference to Gayatri is for teaching us surrender our mind to Brahman through Gayatri Mantra. Thus there is clear declaration of the worship of Brahman here. Then the next Sutra भूगादि पादव्यपदेशोपपत्तेरैवं । means that it is only by such interpretation can there be any justification of the creation being a part of it. In this Adhikarana Sri Sankara as other Acaryas arrives at the conclusion, that Gayatri that is described in the scriptures as 'being the soul of everything' cannot be a mere string of words but Paramatman. Here Sri Bhagavatpada comes to the conclusion that the Gayatri referred to is the Gayatri that is popularly known. The author has done justice to Sri Bagavadpada by upholding that the Gayatri referred to in the scriptures is the one that is popularly known and his perplexing but

interesting arguments in pages 56, 57 and 58 deserve to be carefully studied. In the same chapter Sri Ramanuja comes to the conclusion that the Gayatri referred to in the Sutra is not the popular one which has only three *Padas* (quarter) but the one with four *Padas* that is found in the *Panchala-upanishad*. Here in pages 60, 61 and 62, the discussion forms an intellectual treat and the arguments of the author are based on *Sruti*, *Smrithi*, *Vyakarna*, *Mahabhashya* and *Mimamsa* on which subjects he is himself an authority.

In सर्वप्रमसिद्धाधिकरण in page 69, the subject matter under consideration in Advaita is सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलनिति शान्त उपासीत अथ सत्तु क्रतुमयः पुरुषो etc. Sri Ramanuja accepts this scriptural passage अथ सत्तु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुस्मिन् ओके etc. as *Vishayavakya* but prefers to take सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलनिति शान्त उपासीत etc. as the subject matter under consideration. With striking clarity the author puts forth the case of the two Acaryas in the respective sections and establishes their conclusions.

Coming to *Daharadhikarana*, in the *Vishayavakya* यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेत्स्व, दहरोऽस्मिन्नतर आकाशस्तसिम् यदन्तः तदन्वेष्टव्यं etc. the word तत् is interpreted by Sankara to mean that which is in the lotus shaped heart, Dahara region (here Brahman). But Sri Ramanuja interprets the term तत् to mean Paramatma and his attributes such as अमृतप्राप्त्यादिगुणान् । In this chapter in Advaita the author's spirited appeal to the followers of the three great Acaryas bespeaks to the catholicity of his outlook and these sentences

deserve to be culled out from the original. in page 109.

तस्यैवालोचनया च वेदान्तसिद्धमतत्रये इतरमतमितरमतयुक्तिभिः
दूषयितुं न शक्यमिति प्रतीयते । आम्नान् पृष्टः कोविदारानाचष्टे' इति
महामाध्योक्तन्याय एव तत्र तत्र भासत इति प्रतीयते । अन्यमतवर्मा अन्य एव ।
एतन्मतवर्मा अन्य एव । तस्य तस्य तदुपयुक्त्यतिस्मृतिन्याययुक्त्यानुष्ठा-
नादयः तत्तन्मतग्रन्थस्याः विलक्षणा एव दृश्यन्तः इति सर्वैः स्वस्वमतानुगुण-
वर्णनमेव स्वीयग्रन्थे कर्तव्यं । नन्वन्यमतदूषणं । अन्यथा परस्परं दूषणे
वेदान्तिमतत्रयस्याप्यपामप्यप्रसक्तौ चार्वाकमतमेव लोके प्रचलं स्यात् ॥

Then in the same *Adhikarana* he champions the cause of Sri Ramanuja and Sri Madhavacarya and and thus shows that each school of thought as advocated by the respective Acaryas when kept in the same groove is the most satisfactory and adequate one.

Coming to the उत्स्यधिकरणं Sri Sankara does not approve of Pancharatra as a whole as it originates from Sandilya who is a staunch critic of Vedas and as the एकयनशास्त्रा on which the Pancharatra is based is of questionable nature. But Sri Ramanuja holds the contrary view and approves of Pancharatra in toto. Here the author acquits himself very creditably by upholding the cause of the Acaryas in the respective sections with his thought-provoking *Purvapaksha* and *Sidhantas*. Hence this *Adhikarana*, particularly *Vishishtadvaita* with its cross-currents of discussions furnishes enough material to the thinking mind. From this *Adhikarana* onwards criticisms against the *Vishishtadvaita* and *Dvaita* Schools are being taken up and answered.

Then coming to

प्राणोत्स्यधिकरणं—विशिष्टाद्वैतं—in the second *Adhyaya* the author establishes the cause of Sri Ramanuja as below—

अस्मिन् शास्त्रे पाणिनीयसूत्रेषु स्वरितेनाधिकारः' इति सूत्रेण.....
 'व्याख्यानतो विशेषाप्रतिपत्तिः, 'न हि सन्देहादलक्षणं' इति महाभाष्य-
 न्यायादावद्वयकपदानुवृत्तिविषये तत्तदाचार्यव्याख्यानमेव शरणमिति.....
 अत्र स्वारस्यास्वारस्यविचारणा न युक्तेति विरम्यते ॥ This is quite
 consistent with his appeal in the Daharadhi-
 karana.

BIOGRAPHY.

It is in the fitness of things that the biography of the author is recorded here. Born in August 1876 (१८७६-७७) in an aristocratic Sri Vaishnava family in the village of Kali in Tanjore District, the author had his early education in Alankara Sastra and Divyaprabandha (all the 4000 songs of the mystic saints, the Alvars) under Vedantaramanujacarya Swami of Tiruvahindipuram. Then in his 15th year he went to Terizhandur and studied Vyakarna Mimamsa Sroutam and Advaita Vedanta under the great grammarian Sri Ramachandra Ghanapatigal who for many years adorned the post of Dhanadhikari in Trivandrum. Portions in Vyakarna and Dvaita Vedanta were studied under Sri Vasudeva-char of Kuttalam. Then in later years, I am told, he used to walk all the way from Terizhandur to Tiruvalangadu a distance of about nine miles to study further portions in Vyakarana under Sri Yegnaswami Dikshitar. Then he sat under the feet of Sri Anna Vajapeyar of Tiruvadamarudur who was then commonly known for his philanthropy as Kulapathi कुलपतिः and who devoted parental affection to his sishtya पुत्रादन्वर्षशिष्यः to learn all the concluding portions in Vyakarna, such as Sabdendusekharam, Maha-Bashyam, Swarasidhantachandrika, Vaiyakarana - Bhushtna etc. During this two years period of his stay in Tiruvadamarudur he also learnt under Sri

Sundara Vajapeyar, the accredited brother of Sri Anna Vajapeyar, Tarka Sastra.

After finishing his studies in all the Sastras in five years he sat for the Pundits' Examination, Pudukkottai in the year 1893 and came out creditably. In the year following the then Dewan Regent of Pudukkottai Sir A. Seshiah Sastrial admitted him to the Board of examiners in recognition of his merit. In his twentieth year he sat again under various savants such as Sri Ramachandra Ghanapatigal and Veeraraghavachariar Ghanapatigal of Terizhandur and Krishnamachariar Swami of Srirangam to learn Yajurvedam Sa-Lakshnam. His Holiness Sri Vansatagopa, Sri Chinmaya Satsanga, Votundra Mahadesika (usually Alagiasingar) of Srinsible for his learning and Divyaprabandha.

In the year 1917 he was appointed Head Master of the Veda Sastra Patasala in Pudukkottai and in 1923 he was elevated to the post of Danadhikari which he adorns to the present day. In recognition of his proficiency in Tamil the then Regent Saheb of Pudukkottai, Sri Viyaya-Raghunatha Tondaman Saheb Bahadur B. A., appointed him also to the Board of Examiners in Tamil. Thus it is seen within a period of five years our author acquired knowledge in all the Sastras Yajurveda - Sa-lakshana, and also Divyaprabandham (a very rare combination in a Pundit now-a-days) and what is observed by Venkatadhvari in his Visyagunadarsa in a different context

नान्नाभ्यपरिश्रमं कलयतां नामयेव शास्त्रेषु चीः

सत्योऽप्युभयोस्तयोर्न मुमुमा साद्यस्तनासाहिती ।

अप्येतासु स्तूपि नास्ति विनयो नाचारमक्तिक्षमा

चतुर्यस्य च सा च सा च स च ताश्चालम्ब्यस्वेकस्यमुम् ॥

holds good in the present case.

When I was entrusted with the task of publishing this book, the greatness of the work, my own limitations and the magnitude of the labour involved in getting it through the press made me hesitate but I ventured guided by the maxim कलमुखगौलस्यदोषत्वात् ।

There may be errors such as the omission of obligatory *sandhis* etc., either due to inadvertance or to some technical difficulties in print and it is my sincere request that such acts of omission and commission may be passed over.

गुणदोषी बुधो गृह्णन्तिदुक्ष्वेलाविवेश्वरः ।

शिरसा स्त्रावते पूर्वं परं कण्ठे नियच्छति ॥

प्रकाशदोषचतुरे मदीयग्रन्थेष्वमुष्मिन् करुणानुबन्धत् ।

प्रसादवन्तो न कृशान्वन्तु परं तु विश्वासवन्तु सन्तः ॥

The author finishes his seventieth year this day the 31st of August 1943 and may issue this volume in commemoration of this happy occasion with the prayer that he may be blessed with many more years of health, wealth and prosperity bringing to light such other valuable works as may lie hidden in him

My thanks are in no mean measure due to Mr. S. Kalyanasundaram, Manager, Sri Janardana Printing Works, Limited, Kumbakonam, who with his ripe experience in the field is responsible for the quick and neat execution of the work.

श्रीमत्पर्याप्तमुधासमुद्र श्रीशार्ङ्गपाणे जयचक्रहस्त ।

श्रीभक्तिसारादिमुनीन्द्रचित्तपीयूष हैमाब्जरमापतेऽव ॥

Ambalpuram, }
 Podukkottai, }
 31st August '43.

V. Srinivasan,

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकचार्य श्रीकामकोटिपीठाधीश्वर
जगद्गुरु श्रीमच्चन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वती श्रीपादाः ।

[अष्टपङ्क्तिमपीठा]

श्रीमता विद्यावारिधिमतत्रयनिरूपक

कालि रङ्गाचार्यमहाशयानां

विस्तृताभिनन्दनम् ॥

चन्द्राचन्द्रमन्दारतन्त्रे गुरवेऽन्वहम् ।

अज्ञानभूयरोच्छेदस्वर्गे करवै नम ॥

श्रीकान्चीकामकोटिस्थितपतिप्रपतिस्तत्त्वतन्त्रस्वतन्त्र

निर्व्याजा सर्वमद्रा कलयति वक्षणा निविशे प्रजालु ।

वाण्या दैव्या निवृद्धौ हनमतिरनिश धर्ममाणोपदेशे

सर्वतस्वान्तो महामा तदिह कुशलिन पण्डितान् सत्करोति ॥

कर्ता ग्रन्थशतस्य शास्त्रजलेपिस्तर्ताऽयमप्लेशत

विद्यावारिनिधिस्त्रय श्रुतिगुरोर्नोत्तसितो भास्यता ।

विद्वन्मण्डलमण्डन उपसभास्वप्ने स्थितस्त्वन्दा

रङ्गाचार्यवरो मतत्रयमिदासशोधको राजते ॥

चन्द्रशेखरसरस्वतीश्वर नव्यसाधनभाष्यसञ्चयात् ।

रङ्गराजविदुषस्समर्हण स्मृत्या मधुर्या मिरा न्यधान् ॥

॥ धोः ॥

॥ श्रीचन्द्रमौलीश्वराय नमः ॥

मुद्रा

म्यस्ति श्रीमदमिन्दभूमण्डलादेकार्थयस्त्रिंशत्कोटिदेवतासेवित - श्री
कामाक्षीदेवीसनाथ - श्रीमदेकाग्रनाथ - श्रीमहादेवीसनाथ - श्रीहस्तिगिरिनाथ -
नाथास्कार - परमाधिष्ठानसत्यव्रतनामांकिन - काश्चीदिव्यक्षेत्रे शारदामठ-
सुस्थितानाम्, अनुलितसुधारसमाधुर्यकमलासनकामिनीधम्मिल्लसङ्कुल-
मङ्गिकामालिकानिष्यन्दमकरन्दक्षरीमांयस्तिकयाइनिगुम्भधिजृम्भणानन्दतुन्दि-
लितमनीषिमण्डलानाम्, अनवरताष्टैर्नयिद्यायिनोदपसिन्नानाम्, निरन्तरालं-
छृतीकृतशान्तिदान्तिभूझाम्, सकलभुवनचक्रप्रतिष्ठापकश्रीचक्रप्रतिष्ठा - वि-
ख्यातयशोऽलङ्कृतानाम्, निखिलपापपङ्कपङ्ककपङ्ककोच्छादनेन विशदीकृत-
वेदवेदान्तमार्गपद्मप्रतिष्ठापकाचार्याणाम्, श्रीमत्परमहंसपरिमाजकाचार्यवर्य
श्रीजगद्गुरु - श्रीमच्छक्रमगयत्पादाचार्याणाम्, अधिष्ठाने सिंहासनाभिषिक्त
श्रीमन्महादेवेन्द्रसरस्वतीसंयमीन्द्राणाम्, अन्तेवासिवर्य - श्रीमच्छन्देश्वरेन्द्र-
सरस्वती धीपादैः श्रीमासमस्तसद्गुणमणिगणालङ्कृतानां निगमोक्ताचारनिर-
तानां श्रीमद्गवयधरणारविन्दसपर्यापरिलब्धकमलकटाक्षवीक्षणालङ्कृतानां
काळि रङ्गाचार्याणां सर्वार्माष्टसिद्धयै क्रियते नारायणस्मृतिः ।

भयनां सलक्षणवेदशास्त्रकाव्यत्रितयनैपुण्यं तत्तदाचार्यसिद्धान्तपरि-
शीलनपरिपाटीं विष्ठजनपक्षपातविशेषं च बहुशस्त्राक्षरहस्यामन्दानन्दतुन्दि-
लितमानसा वर्यं श्रीमत्त्रिपुरसुन्दरीसमेत श्रीचन्द्रमौलीश्वरकृपामृतधापा-
सिक्तेन “विद्वन्मण्डलमण्डनं” इति विरुदेन भवतोऽनुगृह्योमः ॥

विजयपात्रास्थानं, मध्यार्जुनक्षेत्रम्

स्वभाजु नाम सं०

मार्गशीर्ष पक्षी गुरुवासरः

२-१२-४३.

श्री नारायणस्मृतिः ।

श्रीमतां विद्यावारिधिमतत्रयेनिरूपकं ॥

काठि रङ्गाचार्यमहाशयानां

विद्यावारिधिमतत्रयेनिरूपकं ॥

चन्द्रशेखरसरस्वतीगुरुः

चन्द्रशेखरसरस्वतीगुरुः

अज्ञानभूधरोच्छेदस्वरवे करवै नमः ॥

श्रीकाल्याणामकोटिस्थितयतिवृषतिस्तत्सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः

निर्व्याजं सर्वभद्रां कल्पयति करुणां निर्विशेषं प्रजासु ॥

वाण्या दैव्या विष्टुद्धौ कृतमतिरनिशं धर्ममार्गोपदेशो

सकतस्यान्तो महात्मा तदिदं कुशलिनः पण्डितान् सत्करोति ॥

कर्ता ग्रन्थशतस्य शास्त्रजलधेस्तताऽयमप्लेक्षतः

विद्यावारिधिस्त्वयं श्रुतियुगेनोत्तंसितो भास्यता

विद्वन्मण्डलमण्डनं नृपसभास्वग्रे स्थितस्तत्सर्वदा

रङ्गाचार्यवरो मतत्रयभिदासंशोधको राजते ॥

चन्द्रशेखरसरस्वतीगुरुः नैव्यसाम्भजनमायसञ्चयात्

रङ्गराजविदुषस्समर्पणं सत्यया मधुरया गिरा व्यधात् ॥

आर्याः आनन्दैकरमिकाः आस्तिकोत्तमाः !

विदितमेवेदं श्रीमतां यत् श्रीमन्तः श्रीकान्चीकाम-
कोटिपोठमधितिष्ठन्तः श्रीजगद्गुरुपूज्यपादाः सर्वतन्त्रस्यतन्त्राः
स्वतस्सिद्धया सर्वोत्कृष्टया च वैराग्यसंपदा संपन्नाः अनुत्तमात्म-
ज्ञाननिष्ठाः अखर्वगर्वदुर्वादिदूरीकरणचातुरीधुरीणाः प्रभाजित-
प्रभाकराः आत्मारामा अपि "प्रायः परार्थवपुषस्सुधियः पृथिव्यां"
इति नीतिमनुकृपाणाः अज्ञज्ञानानुजिघृक्षयैव केवलं तत्रतत्र सदा-
चरणप्रचारणचणविजयमंचरणाः "पादैः पुनन्तः पृथिवीं दर्शयन्तो
हरेः पदम् । धूतदुस्समयध्वान्ताः आदित्या इव गां गताः" इति
सर्वतोपि विजेगीयमानाः श्रीचन्द्रशेखरसरस्व रिस्यामिनः आस्तिक-
मताधलम्बिता इतरभाषाभ्यसनवशादनधिगतभुतिस्मृतिपुगणानां
केनापि जन्मान्तरीयेण मुकुनपरिपाकेनास्मच्छास्त्रोक्तानभ्युदय-
निःश्रेयसहेतुभूतान् विषयानधिजिगमिषतां तत्सद्देशीयजनानां
प्रार्थनापरतन्त्राः अनाविलया अतिमधुरया अज्ञानपि विज्ञान
कुर्वन्त्या अश्मनोपि विट्टाययन्त्या वैमल्येन गंगां, वैरोज वैतनेयं च
अधरीकुर्वन्त्या अमृतरसनिप्यन्दिन्या सरससरसया नातिकठिनया
प्रतिविषयमुदाहरणपरिपूरितया स्वकीयवाग्वैख्यां अतिकठिनमपि
दुरवगाहमपि विषयजातं सुविशदं प्रतिपादयन्तः अपनयन्तः
मन्तमममान्तरं परस्सहस्राणां जनानां विराजन्ते, इति ॥

२ संयमिसाधर्मौमानामेतेषां पवित्रचारित्रगुणेन स्वाभाविक-
धीरतया निरुपमज्ञानप्रकर्षेण हृदयंगमया याचा च न केवलमिदरे
जनाः, सहृदयधुरीणा अपि सर्वे प्रस्फुटितेषु कमलेषु मधुकरा इय-
नितरामेतेषु प्रेमभावेन समांकुष्टमानसाः वर्तन्ते इत्येतदपि न
तिरोहितं कन्यापि ॥

३ जगति सर्वत्र सनातनधर्मनैराश्यान्धकारे जरीजृम्भमाणे,
प्राशंसन्यतव्यपरिष्कारकोलुकानां प्रद्वेषपरिपूरितकटुवचनधूतकृते
तत्रतत्र समाधिकां भीतिमुपजनयत्यपि, निरुपमोत्साहशक्तिकल्प-
लतिकोपघ्नायितानामेतेषामस्मदाचार्यपादानां अनितरसाधारणसना-
तनधर्मप्रचारणानुगारागुणरागोदयः नूनमावेदयति सनातनधर्म-
ममुत्कर्षसूर्योदयप्रन्यामस्तिमित्येतदपि न वफतव्यं भवति धीमताम् ॥

४ अखिलविद्वन्मण्डलनिकषायमाणाः एते अस्मत्संस्थाननव-
रात्रविद्वत्परीक्षासमितिप्रधानसदस्यानां पौरुषेयापौरुषेयवेदद्वयो-
विद्वानां निखिलनियमान्तसिद्धान्तशुद्धान्तभूतानां मीमांसितमीमां-
सानां तर्ककर्तृशानां पाणिनीयपारदृश्यनां सरससरलसाहिती-
समुल्लसितानां आस्थानदानाधिकारिणां मतत्रयनिरूपक विद्या-
वारिधि इत्यादिविरुदावच्छिन्निभूषितानां श्रीमतां काळि रत्नाचार्य-
महाशयानां अतिविस्मायनीं प्रतिभाशक्तिं सर्वमतसमचित्ततां
आवेक्ष्य "विशुद्धादशुद्धानां ध्रुवमनभिसंधिप्रणयिनः" इति रीत्या
अतीव प्रणयभरिताः सादरं 'निरवग्रहमन्धप्रदीपुः एतान्
"विद्वन्मण्डलमण्डनम्" इति विरुदप्रदानेन । तदिदं अभिनन्द-
नीयतमं विरुदमहाशयसंमेलने "एतन् हि संगतमभूदिह काञ्चनेन"
इति रीत्या नितराप्रादधाति सुपुमातिशयं परस्परम् ॥

५ अस्मन्मूर्धन्यतमानामेतेषामप्यं श्रीमदाचार्यपादानुग्रहः न
केवलं तेषां परं अस्माकमपि सर्वेषामनुग्रह एव, न मनागपि संशेत्त्य-
मत्र ॥ अतः एवमेतेषां सुगृहीतनामयेषानां विरुदप्रदानानुग्रहमिमं
सादरं सप्रेम सयहुमानं च अत्यन्तमभिनन्दन्तः एवं अनुगृहीतघतां
श्रीमदाचार्यपादानां चरणयोः बहुधन्यवादवितरणपुरस्सरं आस्मा-
कीनामतीव कृतकृतामपि समक्त्त्युन्मेषं समर्पयामः ।

६ आशास्महे च, आचार्यपादां इमे एवमेवास्माननवरतं
दृष्टिपातेन पावयन्तः पदवयन्तश्च उपदेशवाक्यजनितया आनन्दामृत
धारया सुखं चिरं जीयामुरिति भगवन्तं सर्वेश्वरम् ॥

असारनिस्सारणचातुरीरुः विशुद्धपक्षो विधिवाच्योत्तरः ।

यथार्थयन् स्वं परहंसमात्रं जगन्त्यर्थं श्रीयतिमार्वभौमः ॥

इत्थं

नवमालपुरी
स्थभानुचापशुक्लतृतीया }
२०-१२-१९४३

र. श्रीनिवासाचार्यः

प्रधानन्यायमभाप्राद्विवारः

सभाप्रतिसत्कारः .

श्रीमच्चन्द्रिशेखरेन्द्रयतिराट् पञ्चावगध्यापेन
 श्रीमच्चन्द्रिशेखरश्च गिरिजाशिल्पस्तदा पातु न ।
 यत्कारुण्यतरङ्गितेक्षणसुधाससिस्तमणश्च र
 विद्वन्मण्डलमण्डनाख्यविरद् प्राप गजोत्तमितम् ॥

१ यतीश्वरसरस्यतीसुरमिताष्टवर्ण मुदा
 ब्रह्मामि शिगसा सदा विरुद्धमद्य धन्योऽभवम् ।
 - भवद्विराप कोविदै नयविनिर्णयस्थापितै
 - अनूद्य महता पुरस्नदसि यच्च सङ्गाशित ॥ २

गुरमित्तरेऽपि मयि प्रसाद मुदा यतानी द्विबुधैरलभ्यम् ।
 तस्मिन् विबुद्धा मम भक्तिरन्या कृतज्ञताविष्करणेन भूय ॥ ३

यो नामद्वयवान् द्विजो भवति त प्राप्त भुतिर्मन्यते
 स्वर्णीकर्तुमिमं नु मे गुरुराद्विद्वन्मनोऽगञ्जनम् ।
 विद्वन्मण्डलमण्डनाख्यविरद् विज्ञातसर्वाङ्गम्
 त्रिधावारिधिनामकस्य तद्दह ग्धर्मानसि भजे ॥ ४

एतन्मदक्षो गुरुरद्य पूर्वं पश्चाच्च नास्यास्त भविष्यतीति ।
 ददा मत्तिर्मे मनसि प्ररुद्धा गुरोर्गुणेर्दास्यमुपागतस्य ॥ ५

श्रीमान् कायगनिधि विजयते विख्यातकीर्तिं पितौ
 जडजिस्थानपरिषृतस्तुहृदय श्री श्रीनिवासो पुध ।
 भाचार्ये विनयान्मयि प्रणयत इत्याधोत्सन्न स्वे गृहे
 कृत्वा यो नितरा तुनोय सुहृदा मध्ये स जीयान्तरम् ॥ ६

सरसा करिता रामभक्ति पण्डितपूजनम् ।
 दातृत्वं सुहृदि प्रीति र्धनिगामगुणा इमं ॥ ७

इत्थ

कान्तिवर्द्धिपुत्र भट्टाचार्य

एतद्व्यक्तकर्तारः

श्रीमन्तः पुद्गोद्वैसखान दानाभि हारिणः

चिद्वहः मतवधनेस्वताः

चाळि, चङ्गीपुरं रङ्गाचार्यस्वामिनः

॥ श्रीः ॥

मतत्रयसारसंग्रहे श्रीशङ्कर-सूत्रभाष्याधिकरणार्थसंग्रहः ॥

(अद्वैतं)

प्रथमाध्यायः ॥

आदि श्रीशङ्कराचार्यं नत्वा निध्याय तद्गिरः ।
विरच्यते तद्भाष्याधिकरणार्थस्य संग्रहः ॥
सूत्रभाष्याधिकरणनिर्णीतार्थस्य संग्रहः ।
बुधानां सुखोपाय रक्षाकार्येण लिख्यते ॥१॥

ब्रह्मास्ति वेद्यं जगतोनिदानं वेदस्य योनिः पुरुषार्थगूतः ।
अचेतनत्वाच्च न तत् प्रधानं तत्त्वप्रधानं निखिलस्य पुच्छम् ॥ २ ॥
आदित्यनेतान्तरगः परात्मा ध्येयस्त आकाशपदाभिधेयः ।
छान्दोग्यमप्राणपदाभिधेयः ज्योतिर्द्युसम्बन्धितया परात्मा ॥ ३ ॥
कौषीतकीप्राणपदाभिधेयः ब्रह्मैव पूर्वापरवेदवाक्यात् ।
मनोमयत्वादि विशिष्ट आत्मा ध्येयं परं ब्रह्म तथा प्रसिद्धेः ॥ ४ ॥
चराचराचा च परस्त एव मृत्युश्च यस्याप्युपसेचनं तत् ।
गुहां प्रविष्टौ च परात्मजीवौ प्रयोजकत्वेन च पानसिद्धेः ॥ ५ ॥
एषोक्षिहः पुरुषः परात्माऽमृतामयत्वादि गुणोक्ति सत्त्वात् ।
योसौ पृथिव्यादिषु तिष्ठतेऽन्तर्यामी परात्मा नियमादितोक्तेः ॥ ६ ॥

नःधरं ब्रह्म परं तु मूनयोनिश्रुतेर्दृश्यनिषेधनश्च ।

देवानराणां परमेश एव दुर्गुर्धादेः परमात्मघर्षात् ॥ ७ ॥

दुग्धन्नरिशाऽयनं परान्ता तमेवमात्मनमिति स्वगच्छात् ।

मूना परं ब्रह्म तु संप्रसादात् ऊर्ध्वोपदेशादिति बादिनोक्तैः ॥ ८ ॥

आप्यस्त्रेक्ष्यशरशब्दवाच्यः सान्त्वय्य पूत्या पर एव चात्मा ।

ध्वेषः परः पूज्य इत्यदश्च ब्रह्मेक्षतेः कर्मेतयोक्तिमत्त्वान् ॥ ९ ॥

आकाशशब्दो दहराभिषेयः जिज्ञास्यनादेः परमेश एव ।

‘तमेव भान्तं’ तिष्ठति भाष्यार्थः प्राज्ञो हि तस्यानुवृत्तिश्रुतेश्च ॥ १० ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरयः परात्मा त्वीशानशब्दात् प्रमितृत्वासिद्धेः ।

परानु विद्यासु च देवतानामस्यैव मन्वादि चित्तुज्य योगः ॥ ११ ॥

कर्माङ्गमूतोपनयाद्यभावात् सर्वत्र शूद्रस्य न चाधिकारः ।

यदेजनं प्राणनिमित्तकं स प्राणः परात्माऽस्तिलकम्पनाच्च ॥ १२ ॥

श्रुतौ परं ज्योतिरिह श्रुतं तत् ब्रह्मैव तस्योत्तरवाक्ययोगात् ।

नाम्नश्च रूपस्य च यः प्रबोद्धाऽऽकाशः परात्मा तदसङ्गतोक्तैः ॥ १३ ॥

योयं तु विज्ञानमयः परात्मा भेदेन निर्देशात् एव जीवात् ।

{ प्रधानमेवेह जगन्निदानं तत्कल्पितं हीति न युज्यते तत् ॥ १४ ॥

{ मन्वादिनोक्तं सकलं च युक्तं तत्त्वपिबोक्तं हि न युज्यतेऽत्र ।

{ एकामजामित्यपि न प्रधानं परात्मसम्भूतगुणालिङ्गक्यम् ॥ १५ ॥

{ यथाविदोषात् चमसार्यबोधो न स्यात्तथाऽजार्थ इतीह वक्ति ।

यत् पञ्चपञ्चेति न सांख्यरीतिः संख्याश्रयेऽप्यात्मनमोचिकोक्तैः ॥ १६ ॥

सृष्टौ विगानं न च सृष्टिकर्तर्यस्तीति हेतुर्नगतः परात्मा ।

यो वै बलाकेत्युपदिष्टकर्ता स्वाराज्यगामिश्रुतितः परात्मा ॥ १७ ॥

श्रोतव्य आत्मेत्युपदिष्ट आत्मा तत्तत्प्रवाक्यान्वयतः परात्मा ।

घटस्य सृत्ता घटकृच्च यद्वत् ब्रह्म प्रपञ्चस्य निमित्तमेव ॥ १८ ॥

नैवं ह्युपादानमपीति युक्तं यज्ज्ञानतो न्यस्य च वेदनादेः ।

अण्वादि हेतुक्तिविवादशीलाः सर्वे निरस्ता गत्युक्तिमिस्ते ॥ १९ ॥

अथ द्वितीयाध्यायः ।

मन्वादि साधुस्मृतयः प्रमाणं योगोक्ततत्त्वादि न मानमेव ।

यद्रोमयात् कीटजनिर्नराश्च केशादि जन्मास्ति तथा परात्मा ॥ २० ॥

विलक्षणं कारणमस्य शिष्टावादा निरस्तान्मुना नयेन ।

भोक्तुश्च भोग्यस्य विभागसिद्धिः सिन्धूर्मिफनादिव तत्र युक्ता ॥ २१ ॥

न ब्रह्मणोन्मत् परमार्थतोस्ति तस्मादनन्यत्वमिहोच्यते तत् ।

हितादिकार्याकृत्यरूपदोषः न ब्रह्मणोर्य प्रसजेन्मृषा सः ॥ २२ ॥

क्षीरस्य दध्मादिवदेव सृष्टौ सामग्र्यपेक्षा न परेशितुश्च ।

{ ब्रह्म स्वयं चेत् परिणामि कृत्स्नप्रसक्तित्वा साधयवत्वता च ॥ २३ ॥

श्रुतिप्रमाणादुभयं न दुष्टं शुद्धप्रतीत्यै परिणामवादः ।

सामग्र्यभावेऽपि च सर्वशक्तियुक्तं परं ब्रह्म सृजत्यमूनि ॥ २४ ॥

सचेतनं ब्रह्म नृपादिवत्तत् सृष्टिं जिघायात् करोति स्थूलम् ।

धाता यथा पूर्वमिति श्रुतेश्च सृष्टौ न दोषः परमेधरस्य ॥ २५ ॥

सचेतनब्रह्मनिदानवादे सर्वोपपत्तिर्न परत्र चेति । ⁵³

न सांख्यवादे रचनोपपत्तिः वैशेषिकानामपि दोष एव ॥ २६ ॥ ⁵⁴

जगन्निदानं परमाणुरेवेत्ययं च पक्षः सुनिरस्त एव । ⁵⁵

वैनाशिकोक्ता समुदायसृष्टिः न युक्तियुक्ता सुगतो निरस्तः ॥ २७ ॥ ⁵⁶ ⁵⁷

तथाऽऽर्हतं चापि मतं निरस्तं न तार्किकोरीकृत ईश्वरश्च । ⁵⁸ ⁵⁹

प्रशुभ्रसंकर्षणजन्ममुस्या प्रकल्पना सात्वतजा न युक्ता ॥ २८ ॥ ⁶⁰

उत्पद्यते खं परमेश्वरादित्यबोधदेवं ॥ सदागतिश्च ⁶¹

उत्पत्त्यभावस्तत एव चोक्तः ब्रह्मैव तेजो जनकं ततोपाम् * ॥ २९ ॥ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵

* उत्पत्तिरिति शेषः

अद्वयश्च मूनिः परमेश्वरस्य ध्यानाच्च तद्रूपतया विसृष्टिः । ⁶⁶ ⁶⁷

उत्पत्तिरितेश्च विपर्ययेण क्रमेण भूम्यादि लयः प्रतीतः ॥ ३० ॥ ⁶⁸

मूलक्रमस्याप्यविरोध एव विज्ञान चेतो जनिराह मध्ये । ⁶⁹

जीवस्य चोत्पत्तित्व्यादिवादः शरीरसंबन्धनिमित्तकस्तः ॥ ३१ ॥ ⁷⁰

नोत्पद्यते नाम कदाचिदात्मा स नित्यचैतन्य इति तथैवाक् । ⁷¹ ⁷²

उपाधिसञ्ज्ञादणुतादिगामी जीवो विमुर्बल महान् श्रुतेश्च ॥ ३२ ॥ ⁷³

शास्त्रार्थवत्त्वाय स एव कर्ता सा कर्तृतोषाधिकृतेति विद्यात् । ⁷⁴ ⁷⁵

कर्तृत्वमस्यापि परेशनिध्नं वह्निस्फुलिङ्गा इव तेऽशमूताः ॥ ३३ ॥ ⁷⁶ ⁷⁷

प्राणाश्च सर्वेपि परात्मजाताः प्राणास्तैक्यदश नाधिकास्ते । ⁷⁸ ⁷⁹

ते चाणवदश्रेष्ठ इति प्रसिद्धः विकारमूलस्य च वायुरेव ॥ ३४ ॥ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸²

प्राणश्च मुख्योपुह्दीरितोयं स जीव देवैरधिचिष्टितास्ते ।

एकादशमी स च मुख्यवायुः त इन्द्रियाण्येव पृथक् पृथक् च ॥ ३५ ॥

त्रिवृत्कृतं व्याकरणं परात्मा करोति नामादि न जीव इत्यम् ।

द्वितीयकाध्यायगतेषु पक्षु चतुर्थ्यर्थार्था इहसंगृहीताः ॥ ३६ ॥

अथ तृतीयाध्यायः ॥

देहान्तरं गच्छति भूतसूक्ष्मैः जीवोऽजरोहत्यवशिष्टकर्म ।

अनिष्टकृच्चन्द्रमसं न याति प्रीत्यादि साम्यं भजतेऽजरोही ॥ ३७ ॥

प्रीत्यादितः ग्रामागनादिभावे स्वरूपं च कालं स हि तिष्ठतीति ।

जीवान्तराधिष्ठितधान्यकादौ संश्लेषमालं भजते स कर्म ॥ ३८ ॥

मायैव सन्ध्ये च रथादि सृष्टिः सृष्टिश्च नाङ्गादि समुच्चयोऽस्य ।

सुप्तप्रबुद्धोऽपि स एव कर्म सुतार्थसम्पत्तिरिहापि मूर्च्छा ॥ ३९ ॥

ब्रह्मैकलिङ्गं धुतिदृष्टमेतत् तन्निर्विकल्पं न विरुद्धलिङ्गम् ।

यत् ब्रह्मणोऽन्यत् प्रतिभाति तन्नैत्यथात आदेश इति ब्रवीति ॥ ४० ॥

न सेतुशब्दः परमात्मनोऽन्यत् ब्रवीति सेतुश्च परस्स आत्मा ।

फलप्रदं ब्रह्म न कर्म नान्यत् नश्यत्स्वभावं तद्वेत्तने च ॥ ४१ ॥

सर्वोपमान्तेषु च याश्च विद्याः सर्वास्तस्या रूपास्त्ययमेवात् ।

गुणोपमंदार इहेष्यतेऽर्थे तुल्ये च विधैक्यफलं त्वगुल ॥ ४२ ॥

छान्दोग्यगोत्रीयविशेषविद्या द्वाराण्यक्तेः पृथगेव सेति ।

ओमित्यदधात विशेषणं तत्र उद्गीथकाङ्गं त्विनि चिन्तनीयम् ॥ ४३ ॥

ये प्राणविद्ये श्रुतिगे च तुल्ये गुणानुपपन्नेन विचिन्तनीये । ¹⁰⁵

आनन्दविज्ञानघनादि धर्माः ब्रह्मप्रतीतौ नियमेन चिन्त्याः ॥ ४४ ॥ ¹⁰⁶

यश्चिन्तनीयः पुरः परस्स आत्मा च सर्वेभ्य इति ब्रवीति । ¹⁰⁷

{ य एतरेये श्रुत आत्मशब्दः परस्स आत्मैव परश्रुतौ च ॥ ४५ ॥ ¹⁰⁸

{ छान्दोग्यवाजिस्यसदात्मशब्दौ तुल्याविहेत्यर्थ इति ब्रवीति । ¹⁰⁸

वासोविधानार्थमनघ्नतोक्तिः शुद्धयर्थतीर्थेष्विति चिन्तनीयम् ॥ ४६ ॥ ¹⁰⁹

शाण्डिल्यविद्ये च समे गुणोपसंहार एवात्र विधेय इत्यम् । ¹¹⁰

स्थानप्रमेदाद्रविरक्षिचेह रम्यक्षिविद्ये च विभिन्न एव ॥ ४७ ॥ ¹¹¹

यत्संभृतिज्येष्ठगुणादि भानं यत्र श्रुतं तत्र तु नेतरत् । ¹¹²

छान्दोग्यगारप्यकमूपात्यविद्ये विभिन्ने गुणभेदसत्त्वात् ॥ ४८ ॥ ¹¹³

सर्वं प्रविध्य प्रभृतीति मप्रज्ञातं न विद्याकमिदं परत् । ¹¹⁴

{ पुष्यप्रहाणं यदिह श्रुतं तत् बोधायनोक्तिश्श्रुतिशेषमेव ॥ ४९ ॥ ¹¹⁵

{ विघ्ननं चालनबोधकं न विन्तु प्रहाणं त्विति वर्णनं वा । ¹¹⁵

देहाद्विनिष्क्रान्तिसमानकार्ल पुण्यादिहानं सगुणस्थितस्य ॥ ५० ॥ ¹¹⁶

यो देवयानः क्वचिदर्थवान् सः विशुद्धनिष्ठस्य स नेति युक्तः । ¹¹⁷

या देवयानाध्वगतिश्श्रुता सा विद्यासु चिन्त्या सगुणासु नित्यम् ॥ ५१ ॥ ¹¹⁸

{ विद्या सुसिद्धौ विदुषश्शरीरनाशे तु कैवल्यगुप्तिद्विरेव । ¹¹⁹

{ केषांचिदेवात्र विपश्चितां सा पुनश्शरीरासिरिद्धाधिकारे ॥ (स्थितानामिति-शेषः ¹²⁰

या चाक्षरत्वादि निषेधबुद्धिः सर्वत्र विद्यास्वनिवर्तनीया । ¹²⁰

उभौ सुषणौ च ब्रह्मं पिक्तावित्येतयोरेक्यमिहोच्यते च ॥ ५२ ॥ ¹²¹

उपस्तृच्छा च क्कहोलपृच्छा तुल्येति विवैक्यमिह ब्रवीति । ¹⁹²

त्वं वा अहं सोहमहं त्वमादि चिन्ता विभिन्नश्रुतिगामि तुल्या ॥ ५४ ॥ ¹⁹³

सत्याख्यविद्ये फलरूपभेदात् भिन्नेत्यतो ध्यानमर्षोह भिन्नम् । ¹⁹⁴

चेतो गृह्यापैक्यमिह श्रुतं तत्त ब्रह्मैव बहं तत्त एव चैक्यम् ॥ ५५ ॥ ¹⁹⁵

मुहूर्ते यदा ब्रह्मविदत्र चैव प्राणामिहोत्रं फुल्लादलोपात् । ¹⁹⁶

कर्माधयोद्गीथविचिन्तनादि फलान्तरेच्छावत् एव सिद्धम् ॥ ५६ ॥ ¹⁹⁷

संयर्गवासुध परस्त्रवायुः तुल्योपि भेदेन विचिन्तनीयः । ¹⁹⁸

मनश्चिदाद्याश्च मनोमयास्ते विद्यात्मका एव न यागशेषाः ॥ ५७ ॥ ¹⁹⁹

देहातिरिक्तात्मसमर्धनं च क्षात्राश्रयाणामनुवृत्तिरेव । ²⁰⁰

वैश्वानरात्मा न विशिष्ट एव ध्येयो हि भूमा कतुबयसाहः ॥ ५८ ॥ ²⁰¹

वैश्वानरात्मेन समस्य विद्याः नोपासितव्या विविधा हि विद्याः । ²⁰²

{ या का च विद्या फलसाधनाय प्रतिगृहीता फलदा तु सैव ॥ ५९ ॥ ²⁰³

{ अतश्च विद्यासु विकल्प एव समुचयो नेति निगम्यतेऽत्र । ²⁰⁴

फान्यास्तु विद्याश्च यथेच्छमेव कर्माद्भगूतास्तु यथाश्रमाह्नाः ॥ ६० ॥ ²⁰⁵

विद्या स्वतन्त्रा फलदेति सिद्धं विद्योर्धरेतस्तु च सिद्धयतीति । ²⁰⁶

उद्गीथविद्यासुतरस्यजायाः उपासनायै स्तुतिगोचरा न ॥ ६१ ॥ ²⁰⁷

चेदान्तसप्तमध्यायाश्च विद्याविधायका एव परित्रा न । ²⁰⁸

जर्मान्धनादीननपेक्ष्य विद्या फलं ददातीति जगद् भात ॥ ६२ ॥ ²⁰⁹

शास्त्रीयसर्वाश्रमकर्मसङ्गापेक्षा यथार्हा भवतीह विद्या । ¹⁴⁹

विद्यावतापीह निपिद्धमनं प्राणात्यये स्वल्पफलादि भोज्यम् ॥ ६३ ॥ ¹⁴⁹

यज्ञादिकर्मस्यऽऽश्रमिणाऽपि कार्यं विद्यास्थितेनापि सहायसिद्धयै । ¹⁴⁴

द्रव्यादिसंपद्रहितप्रमीतदारादयस्तेष्वपि साऽस्ति विद्या ॥ ६४ ॥ ¹⁴⁵

तुर्याश्रमं प्राप्य तनश्च्युतिर्न सा नैष्ठिकस्यापि सत्तरसमाना । ¹⁴⁶ ¹⁴⁷

ये मश्नुतास्ते सुबहिष्कृत्यश्च ऋत्विक्क्रियाङ्गाश्रयचिन्तना सा ॥ ६५ ॥ ¹⁴⁸ ¹⁴⁹

विद्यावतो मौनविधिश्च सिद्धः ज्ञानी च हम्भादेर्वैशर्जिनश्च । ¹⁵⁰ ¹⁵¹

विद्याकृतं त्वैहिकमत्र जन्मन्यमुत्र वाऽप्रस्तुतकथंके तत्र ॥ ६६ ॥ ¹⁵²

सुकत्याह्वयं भेष्टकृतं तु विद्यामाध्यं न चोक्तं निर्वर्तकतत् । ¹⁵³

तृतीयकाध्यायगतेषु पञ्च चतुर्चार्गा इह संशृटीताः ॥ ६७ ॥

अथ चतुर्धाध्यायः ॥

ज्ञानमवावृत्तिरिदार्थदाम्नेत्युपगमना सापि न च प्रतीके । ¹⁵⁴ ¹⁵⁵ ¹⁵⁶

अर्कदिपु ब्रह्मवर्तारि मुक्ता मृत्तीशकेऽर्कदिनतिश्च युक्ता ॥ ६८ ॥ ¹⁵⁷ ¹⁵⁸

उपान्निमार्मन इह मकुर्वान् पृथग्गता यत्र स गुरु देवः । ¹⁵⁹ ¹⁶⁰

शरीरपातासपि चान्निचिन्ता यद्रूपव्यभे मति पातनागः ॥ ६९ ॥ ¹⁶¹ ¹⁶²

पुण्यस्य नाशोपि नथैव पाते प्राग्दृष्टकार्यं न हि नश्यतीति । ¹⁶³ ¹⁶⁴

नित्याग्निदोशदि न नश्यतीह विद्यानुमिदयै मरणीति चोक्ता ॥ ७० ॥ ¹⁶⁵

पत्र ज्ञानदूरं किञ्चिन् न च कर्म विद्या च योगस्य मुक्तायमे नत्र । ¹⁶⁶

भोगेन चास्त्वमिद्वानुभूय वैदन्त्यन्तमेति विशेषद्वितः ॥ ७१ ॥ ¹⁶⁷

प्रयाणकाले सगुणात्मनिष्ठविपश्चितो वाङ्मनसि प्रलीना ।¹⁶⁸
 प्राणे मनश्च प्रविलीयते स प्राणश्च जीवे स च मृतसूक्ष्मे ॥ ७२ ॥¹⁶⁹
 नादीप्रवेशो विदुषोधिकोऽस्ति तत्पूर्वमेकैव गतिर्द्वयोश्च ।¹⁷⁰
 सप्राणजीवस्य लयः परस्मिन् सुषुप्तिकाले च यथा तथाऽत्र ॥ ७३ ॥¹⁷¹
 विशुद्धविज्ञानपरात्मनिष्ठः नोक्तान्तिमाप्नोति परात्ममृतः ।¹⁷²
 परात्मवित्प्राणगणः परस्मिन् संलीयते सोप्यविभाग एव ॥ ७४ ॥¹⁷³
 गुण्यात्मानिष्ठस्य च हार्द एव प्रकाशयत्यत च मूर्धनाडीस्य ।¹⁷⁴
 उत्क्रान्तविद्वानपि रश्मिसूत्र्या प्रयाति रात्रावपि रश्मिसत्त्वात् ॥ ७५ ॥¹⁷⁵
 परेऽयनेऽपि प्रसृतो विपश्चित् तां देवयानास्त्वसृतिं समेति ।¹⁷⁶
 उपासकस्यार्चिरहर्मुखोऽध्वा तत्रापि चाब्दात् परमेव वायुः ॥ ७६ ॥¹⁷⁷
 विद्युत्परं तीर्थपतिर्निविष्टः बोद्धार एतेऽर्चिरहर्मुखश्च ।¹⁷⁸
 { कार्पाद्वयं ब्रह्म च ये स्मरन्ति तानेव ते ब्रह्म नयन्ति नान्यम् ॥ ७७ ॥¹⁷⁹
 { परं तु यद्ब्रह्म च ये स्मरन्ति तानेव तद्ब्रह्म नयन्ति नान्यम् ।¹⁸⁰
 केचित् प्रतीकव्यतिरिक्तमन्यत ब्रह्मेति तानेव नयन्ति देवाः ॥ ७८ ॥¹⁸¹
 स्वेनैव रूपेण परात्मभावः स्वकण्ठचामीकरलघवत सः ।¹⁸²
 मुक्तः परात्माऽपृथगेव मृतः यत्तत्त्वमस्यादि विशेषविज्ञः ॥ ७९ ॥¹⁸³
 ब्राह्मेण रूपेण च केवलेन चैतन्यरूपेण विमुक्त आस्ते ।¹⁸⁴
 मुक्तस्वसंकल्पत एव सृष्टा गुड्के च भोगानवित्यन् विमुक्तौ ॥ ८० ॥¹⁸⁵

मुक्तस्य देहेन्द्रियवर्गं जास्ते स एतन्नेत्यादि च वेदवाक्यात् । ¹⁸⁹

अनेक देहाश्रयणेऽपि चात्मा प्रदीपवत्तत्र च तत्र भाति ॥ ८१ ॥ ¹⁹⁰

मुक्तौ गुणिव्रजविचिन्तकस्य सृष्ट्यादिव्रजं परमात्मसाम्यम् । ¹⁹¹

चतुर्थकाध्यायगतेषु फम्बु चतुर्षु चार्था इह मंगृहीताः ॥ ८२ ॥

व्यासोदिताध्याय चतुष्टयेषु श्रीशंकराचार्यगुरुपदिष्टाः ।

ये सूत्रभाष्ये प्रतिभान्ति तेऽर्थः रत्नार्थनाम्ना विदुषा मृहीताः ॥ ८३ ॥

सगुणब्रह्मनिष्ठस्य सृष्टिव्रजं स्वसाम्यना ।

शुद्धब्रह्मणि निष्ठस्य भ्वेनैवयं फलमच्युते ॥ ८४ ॥

भाष्येऽधिकरणानां च संख्यैकनवतिदशतम ।

* सूत्रसंख्या पञ्चपञ्चाशदष्टपञ्चगतानि ॥ ८५ ॥

(अधिकरणानि १०.१ सूत्राणि ५५५)

इति काश्रि. बह्नीपुरे, मन्त्रयनिरूपक-रत्नावार्याणां कृतिषु

श्रीशङ्कर-मूलभाष्याधिकरणार्थसंग्रहः ॥

शुभं भूयात् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमते लक्ष्मीनृसिंहपरब्रह्मणे नमः ॥

मतत्रय सारसंग्रहे श्रीभाष्याधिकरणार्थ संग्रहः

विशिष्टाद्वैतं ॥

श्रीनृसिंहपदांभोजसमाराधनतत्परम् ।

श्रीरङ्गजठकोषारूपयतिराजगुरुम् भजे ॥

अहोबिलमठाधीश धीनिवासयतीश्वरम् ।

नत्वाऽप्यावाजपेयादीन् समग्रहो लिख्यतेऽधुना ॥ १ ॥

श्रीभाष्यस्याधिकरणनिर्णयार्थप्रकाशकः ।

अपर्याप्तामृतब्रह्मस्तवैर्यं लिख्यते मया ॥ २ ॥

सूत्रसरस्या पञ्चचत्वारिंशत्पञ्चदशतानि च ।

संख्याधिकरणानां तु पट्पञ्चाद्विंशतिं तथा ॥ ३ ॥

सूत्राणि ५४५; अधिकरणानि—१५६

प्रथमाध्यायः ।

गुरुपसर्ति प्रविधाय भक्त्या ब्रह्मोपदिष्टं गुरुणा शृणोतु ।

सर्गादिकर्ता जगत्स्त्वमेव शास्त्रैकमानं पुरुषार्थरूपी ॥ ४ ॥

त्वं न प्रपन्नं श्रुतिवागतीतानन्दस्वरूपीति च कथ्यतेऽस्मिन् ।

आदित्यमध्ये हिरण्ययोसि ह्यकाशवाच्योऽस्यमुद्राब्जवाच्यः ॥ ५ ॥

(दलोकमध्यगता सरस्या अधिकरणसंख्या ज्ञापिका)

मुक्तस्य देहेन्द्रियवर्ग आस्ते स एकधेत्यादि च वेदवाक्यात् ।

अनेक देहाश्रयणेऽपि चात्मा प्रदीपवत्तत्र च तत्र भाति ॥ ८१ ॥

मुक्तौ गुणिव्रह्मविचिन्तकस्य सृष्ट्यादिव्रजं परमात्मसाम्यम् ।

चतुर्थकाध्यायगतेषु पञ्च चतुर्षु चार्था इह सगृहीताः ॥ ८२ ॥

व्यासोदिताध्याय चतुष्टयेषु श्रीशंकराचार्यगुरुरूपदिष्टाः ।

ये सूत्रभाष्ये प्रतिभान्ति तेऽर्थाः रत्नार्थनाम्ना विदुषा गृहीताः ॥ ८३ ॥

सगुणब्रह्मनिष्ठस्य सृष्टिव्रजं स्वसाम्यता ।

शुद्धब्रह्मणि निष्ठस्य स्वेनैक्यं फलमच्युते ॥ ८४ ॥

भाष्येऽधिकरणानां च संख्यैकनवतिश्शतम् ।

*सूत्रसंख्या पञ्चपञ्चाशच्चपञ्चशतानि ॥ ८५ ॥

(अधिकरणानि १९१ सूत्राणि ५५५)

इति काठि. वज्रीपुरं, मन्त्रत्रयनिरूपक-रत्नाचार्यणां कृतिषु

श्रीशङ्कर-सूत्रभाष्याधिकरणार्थसंग्रहः ॥

शुभं भूयात ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमते लक्ष्मीनृसिंहपरब्रह्मणे नमः ॥

मतत्रय सारसंग्रहे श्रीभाष्याधिकरणार्थ संग्रहः

विशिष्टाद्वैतं ॥

श्रीनृसिंहपदांभोजसमाराधनतत्परम् ।

श्रीरङ्गशठकोपाख्ययतिसज्जनुरम् भजे ॥

अहोविलम्बदार्पीश श्रीनिवासयतिश्चरम् ।

नत्वाऽऽष्णावाजपेयादीन् समग्रो लिख्यतेऽधुना ॥ १ ॥

श्रीभाष्यसाधिकरणनिर्णानार्थप्रकाशकः ।

अपर्याप्तामृतव्रणस्तबोयं लिख्यते मया ॥ २ ॥

सूत्रसख्या पञ्चवत्वारिंशत्पञ्चशतानि च ।

संख्याधिकरणानां तु पट्षष्टादशानि तथा ॥ ३ ॥

सूत्राणि ५४५; अधिकरणानि—१५६

ज्योतिः परं मासि दिवः परं च शचीपतिप्राणपदाभिधेयः ।

ब्रह्मेति सर्वं वदति श्रुतिस्सा चराचरात्ताऽक्षिणि पूर्यश्च ॥ ६ ॥

भूरादि सर्वेषु वितिष्ठसेऽन्तर्यामी ब्रह्मद्यादि गुणार्णवश्च ।

वैश्वानरात्मा धूरसान्तरिक्षप्राणादि वेदभाषि चक्राधि मृमा ॥ ७ ॥

किञ्चाक्षराख्यः परपूर्यश्च दहान्तराकाशपदाभिधेयः ।

अक्षुष्टमात्रः पुरुषः परात्मा देवाद्युपास्योष्टवसुस्ततोसि ॥ ८ ॥

शूद्रानुपास्योऽग्निमुखाऽमराश्च स्वतस्तु विभ्यत्यनिशं च सर्वे ।

त्वं रूपनाम्नोर्नगत्तः प्रबोदा आकाशशब्देन च विश्रुतोसि ॥ ९ ॥

अव्यक्तशब्दप्रतिपादितोसि न सांख्यनिष्ठस्य विमुक्तिदश्च ।

त्वदारमिकाजां च न वेति सांख्यः आपाततो वेदविचाखादी ॥ १० ॥

पञ्चेति संख्याश्रयणेपि 'यस्मिन् पञ्चे'तिवाक्ये च भवान् विभाति ।

सृष्ट्यादिवाक्ये बहुधापि भिन्ने त्वकारणत्वे न विवाद एव ॥ ११ ॥

अज्ञातशत्रुश्च भवन्तमाह ब्रह्मेतिवेद्यं जगतो निदानम् ।

'न वा अरे पस्युरिति श्रुतौ यः आत्मेतिशब्दस्त्रयि गुल्यवृत्तः ॥ १२ ॥

सर्वप्रपञ्चस्य भवन्तमेव निमित्तमाहुः प्रकृतिं च वेदाः ।

सर्वागमान्ताश्च भवन्तमेव व्याख्यान्ति शिष्टा अपि पूर्वरतीत्या ॥ १३ ॥

उपक्रमाध्यायगतेषु पत्यु चतुर्षु भाष्यार्थविचार एव ।

अथ द्वितीयाध्यायः ।

मन्वादि साधुस्मृतिद्वष्टरूपः योगोक्त्यगम्यश्च विलक्षणस्तम् ॥ १४ ॥

^{१९}याद्यैरदृष्टश्च ^{४०}परात्मजीवविभागवान् ^{४१}कारणकार्यरूपः ।
^{४२}हितादिकार्योकरणादिदोषशून्यश्च ^{४३}सामग्र्यनपेक्षसृष्टिः ॥ १५ ॥
^{४४}कृत्स्नप्रसक्त्यादि ^{४५}समस्तदोषहीनश्च ^{४६}लीलाफलमृष्टिकर्ता ।
^{४७}सामर्थ्यवान् त्वं ^{४८}रचनाविशेषे ^{४९}पराणुहेत्वादि ^{५०}निरासकोसि ॥ १६ ॥
^{५१}क्षित्यम्बुतेजोऽनिलसंहती ^{५२}द्वे ^{५३}जगन्निदानं ^{५४}त्विति ^{५५}वादिमेता ।
^{५६}ज्ञानातिरिक्तार्थपदार्थसत्ता ^{५७}नास्तीति ^{५८}दुर्वादिमत्ताद्विव्रजः ॥ १७ ॥
^{५९}शून्यादिबाधप्रतिषेधकत्वं ^{६०}विरुद्धधर्मोपपत्त्यादिनिवृद्धिः ।
^{६१}शैवागमोक्त्यर्थनिरासदक्षः ^{६२}त्वं ^{६३}पञ्चरात्रागममानवादी ॥ १८ ॥
^{६४}विषयसमीरप्रभवस्त्यमेव ^{६५}तेजोऽपृथिव्यादि ^{६६}पिता ^{६७}त्यमेव ।
^{६८}जीवात्मनित्त्वविबोधकत्वं ^{६९}ज्ञानाणुधर्मोपमिति ^{७०}ब्रवीषि ॥ १९ ॥
^{७१}कर्तोऽप्यमात्रेति ^{७२}च ^{७३}संभ्रवीषि ^{७४}त्यङ्गकर्तृत्ववद्दीति ^{७५}जीवः ।
^{७६}जीवाश्च ^{७७}सर्वे ^{७८}भवद्दशभूताः ^{७९}त्वमिन्द्रियाणां ^{८०}अनस्रोखिलानाम् ॥ २० ॥
^{८१}एकदशानामपि ^{८२}चेन्द्रियाणां ^{८३}प्रणालणूनेषु ^{८४}करोषि ^{८५}सर्वान् ।
^{८६}वायुमयसन्तस्तान् ^{८७}पृथक् ^{८८}च ^{८९}तं ^{९०}वायुमेवाणुमिद् ^{९१}ब्रवीषि ॥ २१ ॥
^{९२}गरुडं ^{९३}ज्योतिरभिष्टित्वं ^{९४}भ्रष्टातिरिक्तानि ^{९५}त इन्द्रियाणि ।
^{९६}तथैव ^{९७}सृष्टे ^{९८}अपि ^{९९}नामरूपे ^{१००}त्रिवृत्तनारः ^{१०१}पृथिवी ^{१०२}च ^{१०३}तेजः ।
^{१०४}द्वितीयकप्रभ्याद्यगन्धं ^{१०५}एषः ^{१०६}मुक्तो ^{१०७}बोधाय ^{१०८}मया ^{१०९}गृहीतः ॥ २२ ॥
^{११०}अथ ^{१११}तृतीयाध्यायः ॥

तिष्ठन् स स्वादौ चिरकालमेति त्रीद्यादि संक्षिप्त इहावरोहेत् ।

स्वप्ने पदार्थो भगवद्विष्टाः जीवस्य सुप्तिः परमात्मनीति ॥ २४ ॥

सुप्तप्रबुद्धः स हि जीवएव मूर्च्छा मृतेरर्धदशा समाना ।

सदा च सर्वत्रगतः परात्मा निर्दोषकल्याणगुणाकरस्तः ॥ २५ ॥

ब्रह्मस्वरूपं त्वचिदित्यत्रोचत् ब्रह्माष्टयभाक्त एव तद्वि ।

सैत्थर्थकश्चापि परस्त आत्मा फलप्रस्तुतनुरेव विष्णुः ॥ २६ ॥

कृत्स्नागमान्तोत्थमुपासनं तत् एकं तत्तत्तत्र गुणानुपमः ।

उद्गीथविद्ये स्वविभेदहेतुसत्त्वादिभिन्ने इति निश्चिते द्वे ॥ २७ ॥

ये प्राणविद्ये च तयोर्भेदः आनन्दसत्त्वादि गुणानि चिन्त्यः ।

प्राणस्य वासस्त्वविधानमप्यु शाण्डिल्यविद्यैरयमभेददृष्टेः ॥ २८ ॥

स्थानादिभेदा रवि-नेत्रविद्ये भिन्ने च भूत्यादि च यत् तत् ।

'तत्स्यैवनि'त्यादि यजुर्गता या आन्दोम्यगायाः पृथगेव विद्या ॥ २९ ॥

'विध्यादि'मन्त्राद्यभिचारशेषाः उपायनार्थविहातिरत्र ।

देहादपराग्नि समानकालं निःशेषकर्मक्षय उच्यतेऽयं ॥ ३० ॥

ये ब्रह्मविद्याधिष्ठितास्तु तेषां तुल्यान्तरादिर्गतिरित्यर्था ।

अस्यूतादौश्च गुणैर्विशिष्टं ब्रह्मानुचिन्त्यं त्विनि चोक्तम् ॥ ३१ ॥

उपलब्धिश्च च कदोस्तद्विद्या तुल्यैव विद्ये दत्तात्मके द्वे ।

उद्गीथचित्तानियमो न नाम ददस्त चिन्ता गुणचिन्तनार्थ ॥ ३२ ॥

अथ चतुर्थाध्यायः ॥

आवृत्तविज्ञानमिहात्मन्यमे स्वात्मान्तरात्मेति च तस्य चिन्ता ।
 नामाधुपास्ती न परात्मन्यमः उद्गीथकेऽर्कोदि विचिन्तनीयम् ॥ ४२ ॥
 उपासना चासननिष्ठितस्य मनोनुकूले भवतीह देशे ।
 आवृत्तविज्ञानमपीह यावत् शरीरपातं करणीयमेव ॥ ४३ ॥
 उपासनोपक्रम एव पापप्रहाणमुक्तं सुधियामिहेति ।
 शरीरपातेऽखिलपुण्यनाशोऽप्रारब्धकार्ये तु विनश्यतो द्वे ॥ ४४ ॥
 नित्याग्निहोत्रादि तु कार्यमेव विद्यासम्पाप्त्य विदुषां स्वकर्म ।
 अप्रारब्धकार्ये मुक्तं च पापं फलानुभूत्यैव निरस्यत ॥ ४५ ॥
 चाग्निन्द्रियं चेतसि युज्यतेऽत्र प्राणे मनसोऽपि च जीव एव ।
 जीवेन युक्तस्य च भूतसूक्ष्मे क्षुब्धान्तिरेषा सदसत्समाना ॥ ४६ ॥
 संप्राणजीवस्य परात्मसङ्गः स्वविधमायेति निगद्यतेऽत्र ।
 परात्मसङ्गो ह्यविभागरूपः मूर्धन्यनाड्योक्तमणं बुधानाम् ॥ ४७ ॥
 निष्क्रान्तविद्वानपि सूर्यरश्मिद्वारेषु चाप्नोति परात्मलोकम् ।
 रात्रावपीनस्य च रश्मिसत्ता मृतसुषुप्तौ रित्ययने परे *तत् ॥ ४८ ॥
 एकाध्वनार्चिर्विवसाविनैति विद्वानथान्दात् परमेति वायुम् ।
 जलाधिनाथं तटितः परं च वोढार एतेऽर्चिरहर्मुखास्ते ॥ ४९ ॥

{ ब्रह्मात्मकं स्वं प्रकृतेर्विद्युक्तं ब्रह्माप्युपास्ते च नयन्ति ते तम् ।
 { योसावुपास्ते परमेव वर्यं न तान्नयन्तीति वदत्यमुष्मिन् ॥ ५० ॥

तिरोहितं यन्निजरूपमस्ति तदेव चाविर्भवतीह मुक्तौ ।

सर्वाश्च कामानविमक्त एव समस्तुते मोक्ष इति प्रकल्लसन् ॥ ५१ ॥

श्रुतौ य आत्मेति गुणाष्टकं सत् तद्युक्त आत्मा प्रतिभाति मुक्तौ ।

परात्मसंकल्पविमिश्रनैजसंकल्पतत्सृष्टपदार्थभोगः ॥ ५२ ॥

मुक्तस्य तन्नादिकमस्ति तच्च त्रिधा चतुर्थो नवधेत्यनेकम् ।

जगत्पतित्वादि विसृज्य साम्यं परात्मभोगे प्रतिपाद्यतेऽत्र ।

चतुर्षु पादेषु तुरीयगेषु विचारितार्था इह संगृहीताः ॥ ५३ ॥

श्रीमाप्यतात्पर्यसंग्रहोऽयं सुखेन बोधाय सुपण्डितानां ।

रत्नार्थनाम्ना लिखितो बुधेन जगत्पतौ संसदि पण्डितानाम् ॥ ५४ ॥

इत्थं चतुर्भिरध्यायैः व्याससूत्रार्धबोधकैः ।

श्रीभाष्योक्तार्थसहितैः स्तुतदद्यार्जिन् प्रसीद मे ॥ ५५ ॥

वेदव्यासमहर्षिणा विरचितं यद्ब्रह्मसूत्रात्मकम्

तद्व्याख्यां लिलिखुश्च पूर्वगुरुव तात्पर्यविज्ञाश्च पद ।

तेऽमी यादवभास्करौ प्रथमजौ श्रीशंकराचार्यकः

मध्वार्थो यतिराजलक्ष्मणमुनिः श्रीनीलकण्ठाहसन् ॥ ५६ ॥

तद्ग्रन्थाभ्याससंप्राप्तस्वल्पज्ञानोप्यहं मुदा ।

भाष्यतयार्थ संगृह्य प्रालिप्तं सुधियां मुदे ॥ ५७ ॥

इति काठि, कृतीपुरं, रत्नाचार्यणां कृतिषु

श्रीभाष्याधिकरणार्थसंग्रहः संपूर्णः ॥

शुभं नूयात

॥ श्रीः ॥

मतत्रय सारसंग्रहे द्वैतभाष्याधिकरणार्थ संग्रहः

द्वैतम्

प्रथमाध्यायः ॥

लक्ष्म्याऽऽश्लिष्टं *क्षामिमानिदेवं मध्वार्यसद्गुरुम् ।

नत्वा भाष्याधिकरणसंग्रहोऽयं विलिख्यते ॥ १ ॥

ओं

विष्णुर्जिज्ञासु^१ उक्तः सच सकल्पिता^२ सोपि शास्त्रैकगम्यः^३

तस्मिन् वेदान्वयात् सः क्षुतिगतपदवाच्यस्स एवेक्षणीयः^४ ।

अभ्यासाद्विष्णुरानन्दमय उदधिशायीति चाकाशवाच्यः^५

लीलात् प्राणश्च विष्णुः विचरणकथनात् ज्योतिरप्याह विष्णुम् ॥ २ ॥

छन्दस्वरूपोयमिति ब्रवीति ज्योतिर्हरिः प्राणपदाभिप्रेयः^६ ।

ब्रवेति सर्वत्र परात्मरूढः चराचरात् च स एव विष्णुः^७ ॥ ३ ॥

गुहां प्रविष्टौ हरिरेव रूपद्वयेन तत्सौ नयनान्तरश्च^८ ।

म्याद्यन्तरस्योपि स विष्णुरेव दृढस्यधर्मादिगुणोपि विष्णुः^९ ॥ ४ ॥

*लक्ष्मीनृसिंह इत्यर्थः ।

श्लोकमध्यगता संख्या अधिकरणसंख्याज्ञापिका

वैश्वानरात्मापि च विष्णुरेव^{१९} शुम्भादि वेदमापि ॥ विष्णुरेव^{२०} ।

भूमापि विष्णुस्सुमुखस्वरूपः स्वान्तस्य धृत्याऽक्षरवाच्य एषः ॥ ५ ॥

सच्छब्दवाच्यो हरिरैक्षतेति कर्माभिधानात् दहरोऽपि विष्णुः ।

ज्ञानार्थिना प्रार्थितवस्तु विष्णुः तस्यानुकृत्या हि विभाति सर्वम् ॥ ६ ॥

ईशानशब्दप्रमितोपि विष्णुः अनन्तरं वामनशब्दश्चात् ।

विद्याधिकारोस्ति हि देवतानां मध्वादिविद्यास्यधिकारभावः ॥ ७ ॥

पौल्लायणः क्षत्रिय एव तस्मात् शूद्रस्य विद्यापिकृतिर्न चास्ति ।

यस्माज्जगच्चेजति येन यज्ञं समुद्धृतं सोपि च विष्णुरेव ॥ ८ ॥

हृद्यन्तरज्योतिरपीह विष्णुः आकाशवाच्यस्त भिदोपदेशात् ।

स्वप्नादि कर्ता स च विष्णुरेव प्राज्ञेन सहाच्च भिदोपदेशात् ॥ ९ ॥

श्रुतिश्रुतब्राह्मणशब्दवाच्यः पत्यादिशब्दात् स च विष्णुरेव ।

योऽव्यक्तशब्दादिरेह श्रुतिस्थः तदन्तरात्मानममुं ब्रवीति ॥ १० ॥

ज्योतिःपदं कर्माविधायकं तत् उपक्रमाद्विष्णुमिह ब्रवीति ।

पञ्चेऽपि संख्याश्रयणेऽपि पञ्चजनाश्श्रुतिस्था हरिमाहुरेवम् ॥ ११ ॥

यः कारणं कार्यमपीह दृष्टं आकाशशब्दादिषु विष्णुरेव ।

{ लोकस्यवेदस्यसमस्तशब्दाः विष्णुं समाहुः प्रथमं परत ॥ १२ ॥

{ आकृत्य योगेन च तत्तदर्थबोधे सुशक्ता इति युक्तमत्र ।

प्रकृत्यदित्यादिवदाभिधेयः विष्णुः प्रतिज्ञायनुकूललिङ्गात् ॥ १३ ॥

{ श्रुतिस्थशून्यादि पदानि योगात् विष्णुं ब्रुवन्त्येव तथेतरेऽपि ।

{ व्याख्यातरीत्यैव सुवेदितव्याः विष्ण्वर्थका एव सुनिर्णयोत्र ॥ १४ ॥

अथ द्वितीयाध्यायः ॥

विष्ण्वादिनोक्तास्मृतयः प्रमाणं रुद्रादिनोक्ता न फलावदष्टेः ।⁴¹
 वेदास्तथा भारतपञ्चरात्र-मूलख्यरामायणमुख्यशास्त्रम् ॥ १५ ॥⁴¹
 न तेषु दोषाः परिकल्पनीयाः नित्यास्त्वतो मानमिति प्रसिद्धम् ।⁴²
 विष्णुप्रदत्ताखिलशक्त्यस्ताः मृदादिवस्तुष्वभिमानिदेवाः ॥ १६ ॥⁴³
 वसज्जगद्बीजमिति श्रुतिश्च ब्रह्मैव चासत्कर्मित्यवेहि ।⁴⁴
 जले जलं सिक्तमपीह वृद्धिः यथा पराप्तावपि जीवभेदः ॥ १७ ॥⁴⁵
 विष्णुस्त्वतन्त्रो न परानपेक्ष्य सृजत्यसौ 'किं सिद्धि'ति श्रुतेश्च ।⁴⁶
 जीवस्य कर्तृत्वमयुक्तमेव सर्वत्र शक्तस्त हि विष्णुरेव ॥ १८ ॥⁴⁷
 स्वतन्त्रविष्णौ श्रुतिसिद्धशक्तौ न लोकयुक्त्यादि विवक्तुमर्हम् ।⁴⁸
 प्रयोजनार्थं न च सृष्टिस्तस्य भूतस्य नृत्यादिरिवेह लीला ॥ १९ ॥⁴⁹
 वैष्णवैर्धृष्यविमुक्त एषः कर्मावपेक्ष्यैव फलप्रदाता ।⁵⁰
 श्रुतौ च लोके च विरुद्धरूपा धर्मा हरौ युक्ततया विभान्ति ॥ २० ॥⁵¹
 प्रधानमेतज्जगतो न कर्तुं विष्णुं विना कस्य च नास्ति शक्तिः ।⁵²
 ब्रह्मस्थितं ब्रह्मविलीनमेतत् नान्यत्र तत्सेधरको निरस्तः ॥ २१ ॥⁵³
 धर्मादिको नास्ति च यन्मते सः चार्वाकपक्षस्तुनिरस्त एव ।⁵⁴
 देहस्य चाश्मा नयनादिकं तु विष्णुं विना नेति च पूर्वमुक्तम् ॥ २२ ॥⁵⁵
 शरीरसङ्गात् पुण्यप्रवृत्तिः स्वशक्त्यभावेन न युक्त एव ।⁵⁶
 कार्यं महत्वादिति युक्तिवादी स तार्किको दूरतरं निरस्तः ॥ २३ ॥⁵⁷

पशुपुञ्जो जगत्तो निदानमित्येवापि निरस्त एव । ^{६६}

न इन्द्रादथ कदापि सिद्धयेदमथ शब्दो हरिमेव वक्ति ॥ २४ ॥ ^{६७}

विज्ञाननाशं क्षणिकं य आह सर्वप्रकारेण बहिष्कृतस्तः । ^{६८}

स्तु स्यादस्तु स्यात् सदस्य न स्यादित्यादि वार्ता च निरस्त एव ॥ २५ ॥ ^{६९}

पशुमंतं सर्वैरिन्द्रमेवत्त उग्रश्च रुद्रः परतन्त्र एव । ^{७०}

शक्तिश्च काचिन् जगति प्रसिद्धा सा देवता विष्णुमृते न शक्ता ॥ २६ ॥ ^{७१}

विषय जन्मादिवदेव वायुमथैव नो जन्म सतस्तु शास्त्रे । ^{७२}

तेनः परमात्मा जनिमस्तुते तम आधः परस्ताज्जनिमाप्नुवन्ति ॥ २७ ॥ ^{७३}

'ता अन्नमि'त्यत्र च भूमिरुक्ता हर्ता न रुद्रस्त च विष्णुरेव । ^{७४}

सादेर्जनिर्या तु विपर्ययेण लयक्रमस्त विवक्षितोत्र ॥ २८ ॥ ^{७५}

विज्ञानतत्त्वात् मनसश्च सृष्टिः विष्णुर्न कुत्रापि विलीयते सः । ^{७६}

जीवाश्च विष्णोर्जनिमाप्नुवन्ति श्रुतेश्च युक्तेरुपपत्तिस्तत्त्वान् ॥ २९ ॥ ^{७७}

उक्तान्तिगत्यागतिमान्गुस्तः क्षीयश्च विष्णोरेषुमन्मवयव । ^{७८}

जीवः परश्चापि विभिन्न एव तत्त्वं श्रुतिब्रह्मसमार्थिकेति ॥ ३० ॥ ^{७९}

आद्यन्तश्चान्यो हि यथा परात्मा जीवास्तथैवेति न दोषलेद्यः । ^{८०}

आनन्दरूपोपि च जीव एषः पुंस्त्वादिवत् न्यज्यतएव काले ॥ ३१ ॥ ^{८१}

शास्त्रार्थवत्ताय विद्यारतादेः जीवोपि कर्ता हरिनिघ्न एव । ^{८२}

विष्णोश्च जीवा पृथग्गंशमुताः कदादियुक्ता इति शास्त्रमाह ॥ ३२ ॥ ^{८३}

अनादिकर्मादिविचित्रमाकात परस्परं जीवमुखादि चित्रम् । ^{८४}

प्राणाश्च जन्मादि मजन्त एव मनस्तथा वाक् च मनः प्रजाताः ॥ ३३ ॥ ^{८५}

प्राणस्तथा द्वादश चाणवश्च श्रेष्ठस्तथा विष्णुज एव मुख्यः ।

प्राणश्च मुख्यो हरिनिघ्न एव नेत्रादिवत् सष्टिरपीह गीता ॥ ३४ ॥

यथा मनोवृत्तिवशाद्विभिन्नं प्राणोप्ययं पञ्चविधो विभिन्नः ।

अणुश्च मुख्यः करणानि जीवसहायभूतानि हरौ स्थितानि ॥ ३५ ॥

श्रेष्ठातिरिक्तानि त इन्द्रियाणि ते द्वादशैवेति विनिश्चितानि ।

नामानि रूपाणि च विष्णुरेव त्रिवृत्कृतानीह सृजत्यजो न ॥ ३६ ॥

मांसादि भौमं न तु सर्वमङ्गं अप्तेजसोरंशमवेहि तत् ।

त्रिवृत्कृतं सर्वमथापि विद्यात् भू-तोय-तेजांसि विशेषहेतु

द्वितीयकाध्यायगतेषु पक्षु चतुर्षु चार्थे इह संगृहीताः ॥ ३७ ॥

अथ तृतीयाध्यायः ॥

जीवोन्मयेदंमति याति भूतैः सूक्ष्मैः परिषक्त इति ब्रवीति ।

त्रिवृत्कृतेष्वत्र जलधिकत्वात् त चाद्भिरेतीति निगद्यतेऽस्मिन् ॥ ३८ ॥

प्राणैश्च सार्कं स हि गच्छतीति वातं त भागेन च जीवमेति ।

श्रद्धास्त्वहोमो जलहोम एव यागादिकृत गच्छति भूतसूक्ष्मैः ॥ ३९ ॥

‘अपामसोमं’त्विति वेदवाक् च नात्मज्ञमाहेति च मात्तसूत्रम् ।

कर्मक्षये सत्यपि मुक्तश्चिदकर्म पुनर्जीव इहेत्यच्चादीव ॥ ४० ॥

यथा प्रयातः पुनरेति भूमिं तथाऽन्यथा चापि पथेति वक्ति ।

पुनर्जनिषाप्तिनिदानकर्माऽचारध्रुतिस्तत्पतिनोषनाय ॥ ४१ ॥

यज्ञायकर्तुः यतिरागतिस्साव कृताञ्जवदस्य च सोपपन्ना ।

यमाज्ञया सप्त च रौरवादीन् यागाधकर्त्ता लभते च दुःस्वप्न ॥ ४२ ॥

मोक्षेष्युपासा भवतीच्छयैव कर्मापि कुर्वन्ति निजेच्छयैव ।¹⁵¹¹⁵³

ये ब्रह्मनिष्ठा स इमे त्रिमुक्ता आनन्दमाजोपि यथाधिकारम् ॥ ६२ ॥¹⁵⁴¹⁵⁵

प्राणाद्व्याऽजात पर उत्तमो हि विष्णुः प्रसिद्धश्चतुर्भुजः ।¹⁵⁶

य उत्तमो मानवदेवसंघात प्राणो विमुक्तौ हरिरेव तस्मात् ॥ ६३ ॥¹⁵⁷

ये मूलविद्यागतसत्यमुख्याः ब्रह्मस्वरूपान्तरगा गुणास्ते ।¹⁵⁸

लक्ष्म्याः कदाचिन्न जनिर्भवाभ्यां स्वेच्छावशात् भूमिगतास्तुवन्ती ॥ ६४ ॥¹⁵⁹

यद्ब्रह्मविज्ञानमिहोपदिष्टं तद्वैदतात्पर्यमहिर्गन्तं तु ।¹⁶⁰

प्रसादपूर्वं गुरुदत्तमेव ज्ञानं फलि स्यादिति निर्णयोक्त ॥ ६५ ॥¹⁶¹

स्वीयप्रयत्नाच्च गुरुप्रसादः श्रुतौ बलीयानिति सम्यगुक्तम् ।¹⁶²

श्रोतव्य आत्मा गुरुवर्यपादशुश्रूषया चासकृदित्यतश्च ॥ ६६ ॥¹⁶³

विद्यैव हेतुः परमात्मलाभे विद्यापरोक्षाधिषणा च गीता ।¹⁶⁴

ज्ञानं परं मोक्षनिदानमत्र तमेवमित्यागमशास्त्रयुक्तेः ॥ ६७ ॥¹⁶⁵

गुरुप्रसादश्च श्रवणादि यद्वत् मक्तिश्शमाद्याश्च निदानमूलाः ।¹⁶⁶

उपासनाभेदवदेव विष्णोः दृष्टिप्रमेदोपि विमुक्तिहेतुः ॥ ६८ ॥¹⁶⁷

सामान्यदृष्ट्या न विमुक्तिसिद्धिः योग्यात्मदृष्ट्या भवतीतिसूक्ता ।¹⁶⁸

विशेषमक्त्याऽस्य ॥ विष्णुरेव ज्ञानं प्रदायाश्च ददाति मुक्तिम् ॥ ६९ ॥¹⁶⁹

ज्ञानादि भेदेऽपि न भेद इष्टः अंशांशिनोरिन्द्रवित्रीरिक्त सः ।¹⁷⁰

ब्रह्मादि देवैस्महितास्त्रि विद्या तत्राप्युपासाकरणे न दोरः ॥ ७० ॥¹⁷¹

सर्वाङ्गजुष्टः क्रतुरेव *चौत्थः तथा हरिर्गुणगुणो विचिन्त्यः । ¹⁷²

भूमापि नानैव चचिन्त्य इष्टः शब्दानुमाणादिविमेददृष्टेः ॥ ७१ ॥ ¹⁷³

*उद्यः=श्रेष्ठः

स्वयोग्यमुक्त्यर्थमुपासनायां पापादिनाशाय तदन्यचिन्ता । ¹⁷⁴

फलान्तरार्थं च हरिं विचिन्त्यादकमएकाल मुमुक्षुरूकः ॥ ७२ ॥ ¹⁷⁵

ये चाङ्गदेका रविवह्निमुख्याः ते चाप्युपास्या इह मुक्तिकामैः । ¹⁷⁶

{ विमुक्त्युपासासहभावशून्यात् न ते* विचिन्त्या इति वक्तव्यम् ॥ ७३ ॥ ¹⁷⁷

{ आनन्द आत्मा स च सत्यरूपः ज्ञानस्वरूपस्त इतीह चिन्त्यः । ¹⁷⁷

तृतीयपादेऽत्र मया गृहीताः एते बुधानां हृदि भान्तु नित्यम् ॥ ७४ ॥

यद्ब्रह्मविज्ञानमदस्तु सर्वं फलमदं कर्म ततोधिकं तु । ¹⁷⁸

वेदेषु निष्ठातमतिगुरौ च सुभक्तियुक्तो हरिचिन्तकस्त्वै ॥ ७५ ॥ ¹⁷⁹

नरर्षिदेवेषु च तारतम्यज्ञानाधिकास्तेष्वधिकारिभेदः । ¹⁸⁰

ये ब्रह्मनिष्ठा विविधेषु तेषु मौने शमाद्याचरणं क्रियायाः ॥ ७६ ॥ ¹⁸¹

ब्रह्माप्यपेक्षा सकलेषु विधातु तदर्हजीवेषु तु तस्य सिद्धिः ¹⁸²

{ ब्रह्मातिकामोपि कदापि विष्णोस्त्वेदं कर्म न भवेदिहेति । ¹⁸³

{ देवर्षिगन्धर्वपदातिरिक्तफलागिलापी न पतेदिहेति ॥ ७७ ॥ ¹⁸³

कर्मादि कुर्वन्ति च ये तु विप्राः तेभ्यः फलं ज्ञानिषुरा विसन्ति । ¹⁸⁴

मुक्तिर्गृहस्यस्य भवेदिहेति ब्रवीति देवान् गृहिणो नरास्त ॥ ७८ ॥ ¹⁸⁵

* ते=अङ्गदेवताः ।

ज्योतिःपरं यच्छुक्लमत्र तद्धि हरिः परामेत्यक्वन्महर्षिः ।

मुक्तःपरं प्राप्य बहिष्मोगान् परात्मना साकमथैव मुक्तिं ॥ ८७ ॥

मुक्तौ हरेर्देहमनुपविश्य प्रभुज्जतेऽन्तर्बहिरेव भोगान् ।

मलानपेक्षाः परिभुज्जते तं मुक्तोद्धनन्याधिपतिर्भवेत् सः ॥ ८८ ॥

मुक्तस्य देहोस्ति स निश्चरीरः चिन्मात्रदेहश्च वितीर्णशोकः ।

दृष्ट्यादिवर्जं परसाम्यगामी पुनर्जने नैव विमुक्त एति ॥ ८९ ॥

मुक्तस्सदानन्दविशिष्ट एव हरेस्समीपेऽनुभवत्यमीष्टम् ।

नावर्तते प्राप्य हरिं विमुक्तः स्वानन्दभुविष्णुसमीपे वास्ते ।

चतुर्थकाध्यायगतेषु यस्तु चतुर्थचार्या इह संगृहीताः ॥ ९० ॥

सूक्तसंख्या चतुष्पष्टिः तथा पञ्चशतानि च ।

संख्याधिकरणानां च त्रयोविंशतिरेव च ॥ ९१ ॥

शतद्वयेन सहिता मध्वभाष्ये समीरिता ।

आनन्दाधिक्यतर्पणं संग्रहोऽयं मयोदितः ॥ ९२ ॥

(सूत्राणि ५६४ अधिकरणानि २२३)

श्रीमध्वभाष्यार्थसंग्रहोऽयं रक्षार्थमात्मा विदुषा गृहीतः ।

विपश्चितोऽमुं कृम्या मुदा च गृह्णन्तु चित्ते मरणं हरिर्निः ॥ ९३ ॥

कुस्तारं वायुदेवार्थं द्वैतवेदान्तपण्डितम् ।

स्मरामि यस्मात् श्रवेदं शास्त्रार्थं सत्किमावतः ॥ ९४ ॥

मीमांसाख्यं पाणिनीयं च तन्त्रं श्रीमद्वेदो याजुषः कारिजाद्यैः ।

गीतागाद्याव्याससूत्रत्रिभाष्यं येनापीतं ज्यौतिषं सद्गुरुभ्यः ॥ ९५ ॥

नूतनसालख्यदेवोपनिषद्भाष्यानाधिकारिणा ।

रक्षाचर्येण तेनायं कृतो विजयतां गुवि । ९६ ॥

ओं

इति काञ्चि, वल्लीपुरं, मततयनिरूपक रक्षाचार्याणां कृतिषु

द्वैतभाष्याधिकरणार्थसंग्रहः संपूर्णः ॥

अधिकरणनामधेयसूचिका (अद्वैतम्)

प्रथमाध्याये प्रथमः पादः ॥

(1) जिज्ञासाधिकरणम् ।	(23) दहराधिकरणम् ।
(2) जन्माद्यधिकरणम् ।	(24) अनुकृत्यधिकरणम् ।
(3) शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ।	(25) प्रमिताधिकरणम् ।
(4) समन्ययाधिकरणम् ।	(26) देवताधिकरणम् ।
(5) ईक्षत्यधिकरणम् ।	(27) अपशुद्राधिकरणम् ।
(6) आनन्दमयाधिकरणम् ।	(28) कम्पनाधिकरणम् ।
(7) अन्तरधिकरणम् ।	(29) ज्योतिरधिकरणम् ।
(8) आकाशाधिकरणम् ।	(30) अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम् ।
(9) प्राणाधिकरणम् ।	(31) सुषुप्त्युक्तान्त्यधिकरणम् ।
(10) ज्योतिरधिकरणम् ।	चतुर्थः पादः ॥
(11) इन्द्रप्राणाधिकरणम् ।	

द्वितीयः पादः ॥

(12) सर्वज्ञ प्रसिद्धाधिकरणम् ।	(32) आनुमानिकाधिकरणम् ।
(13) अत्तधिकरणम् ।	(33) चमसाधिकरणम् ।
(14) गुहाधिकरणम् ।	(34) संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ।
(15) अन्तराधिकरणम् ।	(35) कारणत्वाधिकरणम् ।
(16) अन्तर्याम्यधिकरणम् ।	(36) जगद्वाचित्वाधिकरणम् ।
(17) अदृश्यत्वाधिकरणम् ।	(37) वाक्यान्वयाधिकरणम् ।
(18) वैधानराधिकरणम् ।	(38) प्रत्यक्षधिकरणम् ।
	(39) सर्वव्यत्यानाधिकरणम् ।

तृतीयः पादः ॥

(19) द्युभवाद्यधिकरणम् ।	(40) स्मृत्यधिकरणम् ।
(20) मूमाधिकरणम् ।	(41) योगस्त्युक्त्यधिकरणम् ।
(21) अक्षराधिकरणम् ।	(42) न चिन्क्षणत्वाधिकरणम् ।
(22) ईक्षतिकर्माधिकरणम् ।	(43) शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ।
	(44) भोक्त्रापत्यधिकरणम् ।

द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः ॥

- (45) आरम्भणाधिकरणम् । (73) उक्तान्तिगत्यधिकरणम् ।
 (46) इतरव्यदेशाधिकरणम् । (74) कर्त्रधिकरणम् ।
 (47) उपसंहारदर्शनाधिकरणम् । (75) तक्षाधिकरणम् ।
 (48) कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् । (76) पराग्रताधिकरणम् ।
 (49) सर्वोपेताधिकरणम् । (77) अंशाधिकरणम् ।
 (50) प्रयोजनकत्वाधिकरणम् । (78) पाणोत्पत्त्यधिकरणम् ।
 (51) अवैयर्थ्यनैर्घृण्याधिकरणम् । (79) सप्तगत्यधिकरणम् ।
 (52) सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् । (80) प्राणाणुत्ताधिकरणम् ।
 द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः ॥ (81) प्राणश्रैष्ठ्यधिकरणम् ।
 (53) रचनानुपपत्त्यधिकरणम् । (82) वायुक्रियाधिकरणम् ।
 (54) महद्दीर्घाधिकरणम् । (83) श्रेष्ठाणुत्ताधिकरणम् ।
 (55) परमाणुजगत्कारणत्वाधिकरणम् । (84) ज्योतिराद्यधिकरणम् ।
 (56) सप्तदायाधिकरणम् । (85) इन्द्रियाधिकरणम् ।
 (57) अभावाधिकरणम् । (86) संज्ञामूर्तिवत्पत्यधिकरणम् ।
 (58) एकस्मिन्नसम्भवाधिकरणम् । (87) तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ।
 (59) पत्युरसामञ्जस्याधिकरणम् । (88) कृतात्ययाधिकरणम् ।
 (60) उत्पत्त्यसम्भवाधिकरणम् । (89) अतिष्ठादिकार्याधिकरणम् ।
 तृतीयः पादः ॥ (90) स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम् ।
 (61) विषयधिकरणम् । (91) नातिचिराधिकरणम् ।
 (62) मातरिक्षाधिकरणम् । (92) अन्यथाधिष्ठिताधिकरणम् ।
 (63) असम्भवाधिकरणम् । (93) सन्ध्यधिकरणम् ।
 (64) तेजोधिकरणम् । (94) तदभावाधिकरणम् ।
 (65) अवधिकरणम् । (95) कार्यानुसृतिशब्दविध्यधिकरणम् ।
 (66) पृथिव्यधिकरणम् । (96) मुग्धाधिकरणम् ।
 (67) तदभिध्यानाधिकरणम् । (97) उभयलिङ्गाधिकरणम् ।
 (68) विपर्ययाधिकरणम् । (98) प्रकृतैतावत्ताधिकरणम् ।
 (69) अन्तराविज्ञानाधिकरणम् । (99) पराधिकरणम् ।
 (70) चराचरव्यपाश्रव्याधिकरणम् । (100) फलाधिकरणम् ।
 (71) आत्माधिकरणम् । (101) सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ।
 (72) ज्ञाधिकरणम् ।

- (102) उपमंशाराधिकरणम् ।
 (103) अन्यथात्वाधिकरणम् ।
 (104) व्याप्यधिकरणम् ।
 (105) यशोभेदाधिकरणम् ।
 (106) आनन्दाधिकरणम् ।
 (107) आनन्दगृहीत्यधिकरणम् ।
 (108) आप्यानाधिकरणम् ।
 (109) कार्यस्यनाधिकरणम् ।
 (110) गमानाधिकरणम् ।
 (111) सम्बन्धाधिकरणम् ।
 (112) सम्मुखधिकरणम् ।
 (113) पुराविद्याधिकरणम् ।
 (114) वैद्याधिकरणम् ।
 (115) दान्यधिकरणम् ।
 (116) सम्परायाधिकरणम् ।
 (117) गतेरर्थवत्त्वाधिकरणम् ।
 (118) अन्तेयमाधिकरणम् ।
 (119) यावदधिकाराधिकरणम् ।
 (120) अक्षरायधिकरणम् ।
 (121) ह्यदधिकरणम् ।
 (122) अन्तरत्वाधिकरणम् ।
 (123) व्यतिहाराधिकरणम् ।
 (124) सत्यायधिकरणम् ।
 (125) कामायधिकरणम् ।
 (126) आदराधिकरणम् ।
 (127) तन्निर्धारणाधिकरणम् ।
 (128) प्रदानाधिकरणम् ।
 (129) लिङ्गम्यत्वाधिकरणम् ।
 (130) ऐक्यत्वाधिकरणम् ।
 (131) अङ्गावबद्धाधिकरणम् ।
 (132) भूम्यायत्त्वाधिकरणम् ।
 (133) शब्दादिभेदाधिकरणम् ।
 (134) विद्वत्त्वाधिकरणम् ।
 (135) कर्म्याधिकरणम् ।
 (136) यथाधर्ममात्राधिकरणम् ।
 (137) पुरुषार्थाधिकरणम् ।
 (138) पराधर्म्याधिकरणम् ।
 (139) मृतिमात्राधिकरणम् ।
 (140) परिप्लवाधिकरणम् ।
 (141) अस्मिन्धनायधिकरणम् ।
 (142) गर्वापेक्षाधिकरणम् ।
 (143) सर्वज्ञानुमत्ताधिकरणम् ।
 (144) आश्रमकर्माधिकरणम् ।
 (145) विद्युताधिकरणम् ।
 (146) तद्वृत्ताधिकरणम् ।
 (147) व्यापिकारिकाधिकरणम् ।
 (148) बहिरधिकरणम् ।
 (149) स्वाभ्यधिकरणम् ।
 (150) सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ।
 (151) अनाविष्काराधिकरणम् ।
 (152) गृहिकाधिकरणम् ।
 (153) मुक्तिफलनियमाधिकरणम् ।
 (154) आभूत्यधिकरणम् ।
 (155) आत्मतोषासनाधिकरणम् ।
 (156) प्रतीक्यधिकरणम् ।
 (157) ब्रह्महृद्यधिकरणम् ।
 (158) आदित्याधिपत्यधिकरणम् ।
 (159) आसीनाधिकरणम् ।
 (160) एकाग्रताधिकरणम् ।
 (161) आप्राप्याधिकरणम् ।

- (162) तदधिगमाधिकरणं ।
 (163) आत्मगृहीत्यधिकरणं ।
 (164) अनारब्धकार्याधिकरणं ।
 (165) अग्निहोत्राधिकरणं ।
 (166) विद्याजनासाधनत्वाधिकरणं ।
 (167) इतरक्षणाधिकरणं ।
 अथ चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः
 (168) धामाधिकरणं ।
 (169) मनोधिकरणं ।
 (170) मध्यज्ञाधिकरणं ।
 (171) आसृत्युपक्रमाधिकरणं ।
 (172) संसारव्यपदेशाधिकरणं ।
 (173) प्रतिषेधाधिकरणं ।
 (174) आगदिलयाधिकरणं ।
 (175) अविभागाधिकरणं ।
 (176) तद्वैकोधिकरणं ।
 (177) रश्म्यधिकरणं ।
 (178) दक्षिणायनाधिकरणं ।
 अथ चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः ।
 (179) अर्चोराधधिकरणं ।
 (180) वाय्वधिकरणं ।
 (181) तद्धिधिकरणं ।
 (182) आतिवाहिराधिकरणं ।
 (183) कार्थ्यधिकरणं ।
 (184) अप्रतीकालम्बनाधिकरणं ।
 अथ चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः
 (185) सम्पद्याविर्भावाधिकरणं ।
 (186) अविभागेनष्टत्वाधिकरणं ।
 (187) आद्याधिकरणं ।
 (188) सङ्कल्पाधिकरणं ।
 (189) अभवाधिकरणं ।
 (190) प्रदीपाधिकरणं ।
 (191) जगद्व्यापाखर्जाधिकरणं ।
-

श्रीः

श्रीभाष्याधिकरण संख्यासूचकपत्रिका ॥

प्रथमाध्याय ॥

1 जिज्ञासाधिकरणम् ।	23 a प्रमिताधिकरणम् ।
2 जन्माद्यधिकरणम् ।	27 अर्थान्तरसादिव्यपदेशाधिकरणम् ।
3 शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ।	28 आनुमानिकाधिकरणम् ।
4 समन्वयाधिकरणम् ।	29 चमत्ताधिकरणम् ।
5 ईक्षत्यधिकरणम् ।	30 संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ।
6 आनन्दमयाधिकरणम् ।	31 कारणत्वाधिकरणम् ।
7 अन्तरधिकरणम् ।	32 जगद्वाचित्वाधिकरणम् ।
8 आकाशाधिकरणम् ।	33 वाक्यान्वयाधिकरणम् ।
9 प्राणाधिकरणम् ।	34 प्रकृत्यधिकरणम् ।
10 ज्योतिरधिकरणम् ।	35 सर्वव्याप्त्यानाधिकरणम् ।
11 इन्द्रप्राणाधिकरणम् ।	अथद्वितीयाध्यायः
12 सर्वत्र प्रसिद्धाधिकरणम् ।	36 स्मृत्यधिकरणम् ।
13 अन्तःकरणम् ।	37 योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ।
14 अन्तराधिकरणम् ।	38 विलक्षणत्वाधिकरणम् ।
15 अन्तर्याम्यधिकरणम् ।	39 शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ।
16 अहदयत्नाधिकरणम् ।	40 भोक्त्रापत्यधिकरणम् ।
17 वैधानराधिकरणम् ।	41 आरम्भणाधिकरणम् ।
18 शुभ्वाद्यधिकरणम् ।	42 इतरव्यपदेशाधिकरणम् ।
19 भूमाधिकरणम् ।	43 उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ।
20 अक्षराधिकरणम् ।	44 कृत्स्नपक्षरथधिकरणम् ।
21 ईक्षतिकर्माधिकरणम् ।	45 प्रयोजनवत्ताधिकरणम् ।
22 दहराधिकरणम् ।	46 रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ।
23 प्रमिताधिकरणम् ।	47 महद्दीर्घाधिकरणम् ।
24 एतद्भेदेवताधिकरणम् ।	48 समुदायाधिकरणम् ।
25 एतद्भेदे मध्यधिकरणम् ।	49 उपलब्ध्याधिकरणम् ।
26 एतद्भेदे अपसृष्टाधिकरणम् ।	50 सर्वानुपपत्त्याधिकरणम् ।

51 एकस्मिन्सम्भवाधिकरणम् ।

52 पशुपत्यधिकरणम् ।

53 उत्पत्त्यसम्भवाधिकरणम् ।

54 विषयधिकरणम् ।

55 तेजोधिकरणम् ।

56 आत्माधिकरणम् ।

57 ज्ञाधिकरणम् ।

58 कर्त्रधिकरणम् ।

59 परायत्ताधिकरणम् ।

60 अंशाधिकरणम् ।

61 माणोत्पत्त्यधिकरणम् ।

62 सप्तमत्यधिकरणम् ।

63 प्राणाणुत्वाधिकरणम् ।

64 वायुक्रियाधिकरणम् ।

65 श्रेष्ठानुत्वाधिकरणम् ।

66 ज्योतिराद्यष्टानाधिकरणम् ।

67 इन्द्रियाधिकरणम् ।

68 संज्ञासूक्तिद्वयधिकरणम् ।

अथ तृतीयाध्यायः

69 तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ।

70 कृतात्मयाधिकरणम् ।

71 अनिष्ठादिकार्याधिकरणम् ।

72 तत्स्यामाव्यापत्यधिकरणम् ।

73 नातिचिराधिकरणम् ।

74 अन्याधिष्ठिताधिकरणम् ।

75 सन्ध्याधिकरणम् ।

76 तदभावाधिकरणम् ।

77 कार्यानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् ।

78 मुग्धाधिकरणम् ।

79 उभयलिङ्गाधिकरणम् ।

80 अहिकुण्डलाधिकरणम् ।

81 पराधिकरणम् ।

82 फलाधिकरणम् ।

83 सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ।

84 अन्यथात्वाधिकरणम् ।

85 सर्वाभेदाधिकरणम् ।

86 आनन्दोद्यधिकरणम् ।

87 कार्यस्थानाधिकरणम् ।

88 समानाधिकरणम् ।

89 सम्बन्धाधिकरणम् ।

90 सम्भृत्यधिकरणम् ।

91 पुरुषविद्याधिकरणम् ।

92 वेदाद्याधिकरणम् ।

93 हान्यधिकरणम् ।

94 सापरायाधिकरणम् ।

95 अनियमाधिकरणम् ।

96 अक्षराद्यधिकरणम् ।

97 अन्तरत्वान्धिकरणम् ।

98 कामाद्यधिकरणम् ।

99 तन्निर्धारणानियमाधिकरणम् ।

100 प्रदानाधिकरणम् ।

101 लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ।

102 पूर्वविकल्पाधिकरणम् ।

103 शरीरेमावाधिकरणम् ।

104 अज्ञावद्व्याधिकरणम् ।

105 भूमज्वायस्त्वाधिकरणम् ।

106 शब्दादिभेदाधिकरणम् ।

107 विकल्पाधिकरणम् ।

108 यथाश्रयभावाधिकरणम् ।

109 पुरुषार्थधिकरणम् ।

110 स्तुतिमात्राधिकरणम् ।

111 पारिप्लवाधिकरणम् ।

112 अग्नीन्धनाद्यधिकरणम् ।	134 इतरक्षणाधिकरणं ।
113 सर्वापेक्षाधिकरणम् ।	135 वागधिकरणं ।
114 शमदमन्यधिकरणं ।	136 मनोधिकरणं ।
115 सर्वाप्तानुमत्यधिकरणम् ।	137 अध्यक्षाधिकरणं ।
116 विहितत्वाधिकरणं ।	138 भूताधिकरणं ।
117 विधुराधिकरणम् ।	139 आस्त्युपक्रमाधिकरणं ।
118 तद्भूताधिकरणम् ।	140 परसम्पत्त्यधिकरणं ।
119 स्वाम्यधिकरणम् ।	141 अविभागाधिकरणं ।
120 सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ।	142 तदोक्तोधिकरणं ।
121 अनाविष्काराधिकरणम् ।	143 रश्मयनुसारधिकरणं ।
122 ऐहिकाधिकरणम् ।	144 निशाधिकरणं ।
123 मुक्तिकलानियमाधिकरणम् ।	145 दक्षिणायनाधिकरणं ।
अथ चतुर्थाध्यायः ॥	146 अचिराद्यधिकरणं ।
124 आश्रयधिकरणम् ।	147 वायव्यधिकरणं ।
125 आत्मत्वोपासनाधिकरणम् ।	148 वरुणाधिकरणं ।
126 प्रतीकाधिकरणम् ।	149 अतिवाहिकाधिकरणं ।
127 आदित्याधिपत्यधिकरणम् ।	150 कार्याधिकरणं ।
128 आसीनाधिकरणम् ।	151 सम्पदाधिकरणं ।
129 आप्रायणाधिकरणम् ।	152 अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणं ।
130 तदधिगमाधिकरणं ।	153 मत्ताधिकरणं ।
131 इतराधिकरणं ।	154 सङ्कल्पाधिकरणं ।
132 अनारब्धकार्याधिकरणं ।	155 यभावाधिकरणं ।
133 अग्निहोत्राद्यधिकरणं ।	156 जगद्व्याप्यसर्वाधिकरणं ।

द्वैतमाध्याधिकरण संख्यासूचकपत्रिका ॥

प्रथमाध्याय ॥

1 जिज्ञासाधिकरणम् ।	27 देवताधिकरणम् ।
2 जन्माद्यधिकरणम् ।	28 अपशुद्धाधिकरणम् ।
3 शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ।	29 कम्पनाधिकरणम् ।
4 समन्वयाधिकरणम् ।	30 ज्योतिरधिकरणम् ।
5 ईक्षत्यधिकरणम् ।	31 आकाशाधिकरणम् ।
6 आनन्दमयाधिकरणम् ।	32 सुषुप्त्यधिकरणम् ।
7 अन्तस्थत्वाधिकरणम् ।	33 ब्रह्मणाधिकरणम् ।
8 आकाशाधिकरणम् ।	34 आनुमानिकाधिकरणम् ।
9 प्राणाधिकरणम् ।	35 ज्योतिरुपक्रमाधिकरणम् ।
10 ज्योतिरधिकरणम् ।	36 न संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ।
11 गायत्र्याधिकरणम् ।	37 कारणत्वेनचाकाशाधिकरणम् ।
12 अन्तिमप्राणाधिकरणम् ।	38 समाकर्षाधिकरणम् ।
13 सर्वगतत्वाधिकरणम् ।	39 प्रकृत्यधिकरणम् ।
14 अचूत्वाधिकरणम् ।	40 ऐतेनसर्वव्याप्त्यधिकरणम् ।
15 गुहाधिकरणम् ।	41 स्मृत्यधिकरणम् ।
16 अन्तराधिकरणम् ।	42 न विलक्षणत्वाधिकरणम् ।
17 अन्तर्याम्यधिकरणम् ।	43 अभिमान्याधिकरणम् ।
18 अदृश्यत्वाधिकरणम् ।	44 असदधिकरणम् ।
19 वैश्वानराधिकरणम् ।	45 भोक्तृधिकरणम् ।
20 शुभ्राद्यधिकरणम् ।	46 आरम्भणाधिकरणम् ।
21 सूमाधिकरणम् ।	47 इतरणदेशाधिकरणम् ।
22 अक्षराधिकरणम् ।	48 श्रुतिशब्दमूलत्वाधिकरणम् ।
23 सदधिकरणम् ।	49 न प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ।
24 दहराधिकरणम् ।	50 वैषम्यनैर्घृत्त्याधिकरणम् ।
25 अनुकृत्यधिकरणम् ।	51 सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ।
26 शमनाधिकरणम् ।	52 रचनाधिकरणम् ।

112 अग्नीधनाद्यधिकरणम् ।	134 इतरक्षणधिकरणं ।
113 सर्वापेक्षाधिकरणम् ।	135 वागधिकरणं ।
114 अमदमाद्यधिकरणं ।	136 मनोधिकरणं ।
115 सर्वज्ञानुमत्यधिकरणम् ।	137 अध्यक्षाधिकरणं ।
116 विहितत्वाधिकरणं ।	138 मूलाधिकरणं ।
117 विधुराधिकरणम् ।	139 आसृत्पुत्रमाधिकरणं ।
118 तद्भूताधिकरणम् ।	140 परसम्पत्त्यधिकरणं ।
119 स्वाभ्यधिकरणम् ।	141 अविमागाधिकरणं ।
120 सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ।	142 तदोक्तोधिकरणं ।
121 अनाविष्काराधिकरणम् ।	143 रश्मयनुसारधिकरणं ।
122 ऐहिकाधिकरणम् ।	144 निशाधिकरणं ।
123 मुक्तिफलानियमाधिकरणम् ।	145 दक्षिणायनाधिकरणं ।
अथ चतुर्थाध्यायः ॥	146 अर्चिराद्यधिकरणं ।
124 आवृत्यधिकरणम् ।	147 वाय्वधिकरणं ।
125 अहमत्वोपासनाधिकरणम् ।	148 वरुणाधिकरणं ।
126 प्रतीकाधिकरणम् ।	149 आतिवाहिकाधिकरणं ।
127 आदित्याभिमत्यधिकरणम् ।	150 कार्याधिकरणं ।
128 आसीनाधिकरणम् ।	151 सम्पदाधिकरणं ।
129 आप्रायणाधिकरणम् ।	152 अविभागेन दसत्वाधिकरणं ।
130 तदधिगमाधिकरणं ।	153 ब्रह्माधिकरणं ।
131 इतराधिकरणं ।	154 सङ्ख्याधिकरणं ।
132 अनारब्धकार्याधिकरणं ।	155 अभावाधिकरणं ।
133 अमिहोत्राद्यधिकरणं ।	156 जगद्धयापासर्जाधिकरणं ।

श्रीः-

द्वैतभाष्याधिकरण संख्यासूचकत्रिका ॥

प्रथमाध्याय ॥

1 जिज्ञासाधिकरणम् ।	27 देवताधिकरणम् ।
2 जन्माद्यधिकरणम् ।	28 अपशुद्धाधिकरणम् ।
3 शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ।	29 कम्पनाधिकरणम् ।
4 समन्वयाधिकरणम् ।	30 ज्योतिरधिकरणम् ।
5 ईक्षत्यधिकरणम् ।	31 आकाशाधिकरणम् ।
6 आनन्दमयाधिकरणम् ।	32 सुषुप्त्यधिकरणम् ।
7 अन्तस्थत्वाधिकरणम् ।	33 ब्रह्मणाधिकरणम् ।
8 आकाशाधिकरणम् ।	34 आनुमानिकाधिकरणम् ।
9 प्राणाधिकरणम् ।	35 ज्योतिरूपक्रमाधिकरणम् ।
10 ज्योतिरधिकरणम् ।	36 नसंख्योपसंग्रहाधिकरणम् ।
11 गायत्र्यधिकरणम् ।	37 कारणत्वेनचाकाशाधिकरणम् ।
12 अन्तिमप्राणाधिकरणम् ।	38 समाकर्षाधिकरणम् ।
13 सर्वगतत्वाधिकरणम् ।	39 प्रकृत्यधिकरणम् ।
14 अतृत्वाधिकरणम् ।	40 ऐतेनसर्वेभ्याख्यताधिकरणम् ।
15 गुहाधिकरणम् ।	41 स्मृत्यधिकरणम् ।
16 अन्तराधिकरणम् ।	42 न विलक्षणत्वाधिकरणम् ।
17 अन्तर्याम्यधिकरणम् ।	43 अभिमान्याधिकरणम् ।
18 अदृश्यत्वाधिकरणम् ।	44 असदधिकरणम् ।
19 वैश्वानराधिकरणम् ।	45 मोक्तधिकरणम् ।
20 शुम्बाद्यधिकरणम् ।	46 आरम्भणाधिकरणम् ।
21 भूमाधिकरणम् ।	47 इतरव्यदेशाधिकरणम् ।
22 अक्षराधिकरणम् ।	48 श्रुतिशब्दमूलत्वाधिकरणम् ।
23 सः अधिकरणम् ।	49 न प्रयोजनवत्ताधिकरणम् ।
24 दहराधिकरणम् ।	50 वैषम्यनैर्घृव्याधिकरणम् ।
25 अनुकृत्यधिकरणम् ।	51 सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ।
26 नामनाधिकरणम् ।	52 रचनाधिकरणम् ।

- 53 अन्यत्राभावाधिकरणम् ।
 54 अभ्युपगमाधिकरणम् ।-
 55 पुरुषादमाधिकरणम् ।
 56 अन्यथानुमित्यधिकरणम् ।
 57 वैशेषिकाधिकरणम् ।
 58 समुदायाधिकरणम् ।
 59 शून्याधिकरणम् ।
 60 अनुपलब्ध्यधिकरणम् ।
 61 नैकसिद्धाधिकरणम् ।
 62 पर्युरधिकरणम् ।
 63 उत्पत्त्यधिकरणम् ।
 64 विषयधिकरणम् ।
 65 मातरिश्वाधिकरणम् ।
 66 असम्भवाधिकरणम् ।-
 67 तेजोधिकरणम् ।
 68 अवधिकरणम् ।
 69 पृथिव्याधिकरणम् ।
 70 तदभिध्यानाधिकरणम् ।
 71 विपर्ययाधिकरणम् ।
 72 अन्तराधिकरणम् ।
 73 नारमाधिकरणम् ।
 74 शाधिकरणम् ।
 75 उक्कान्त्यधिकरणम् ।
 76 व्यतिरेकाधिकरणम् ।
 77 पृथगधिकरणम् ।
 78 यावदधिकरणम् ।
 79 पुंस्त्वाधिकरणम् ।
 80 कर्तृवाधिकरणम् ।
 81 अंशाधिकरणम् ।
 82 अदृष्टाधिकरणम् ।

83 प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ।

- 84 तत्प्रागाधिकरणम् ।
 85 तत्पूर्वकत्वाधिकरणम् ।
 86 सप्तगत्यधिकरणम् ।
 87 अण्वाधिकरणम् ।
 88 श्रेष्ठाधिकरणम् ।
 89 चक्षुराद्याधिकरणम् ।
 90 पञ्चवृत्त्यधिकरणम् ।
 91 अण्वाधिकरणम् ।
 92 ज्योतिरधिकरणम् ।
 93 तद्भ्रियाधिकरणम् ।
 94 संज्ञाधिकरणम् ।
 95 मांसाधिकरणम् ।

अथ द्वितीयाध्यायः

- 96 तदन्तराधिकरणम् ।
 97 व्यात्मकत्वाधिकरणम् ।
 98 प्राणगत्यधिकरणम् ।
 99 अभ्याधिकरणम् ।
 100 पद्मेभ्रवणाधिकरणम् ।
 101 अधुनत्वाधिकरणम् ।
 102 भाक्ताधिकरणम् ।
 103 कृतात्ययाधिकरणम् ।
 104 यथेताधिकरणम् ।
 105 चरणाधिकरणम् ।
 106 अनिष्टाधिकरणम् ।
 107 अपिसप्ताधिकरणम् ।
 108 तत्राप्यधिकरणम् ।
 109 विद्याधिकरणम् ।
 110 न तृतीयाधिकरणम् ।
 111 तत्त्वाभाव्याधिकरणम् ।

113. तातिचिरेणाधिकरणम् ।
 118 अन्याधिकरणम् ।
 114 रेतोधिकरणम् ।
 115 योन्याधिकरणम् ।
 116 सन्ध्याधिकरणम् ।
 117 पराभिध्याधिकरणम् ।
 118 देहयोगाधिकरणम् ।
 119 तदभावाधिकरणम् ।
 120 प्रबोधाधिकरणम् ।
 121 कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ।
 122 संपत्त्याधिकरणम् ।
 123 न स्थानतोऽधिकरणम् ।
 124 इत्यरूपाधिकरणम् ।
 125 फलाधिकरणम् ।
 126 अम्बुवदधिकरणम् ।
 127 वृद्धिडासाधिकरणम् ।
 128 प्रकृतैनावत्त्वाधिकरणम् ।
 129 तदव्यक्ताधिकरणम् ।
 130 अहिकुण्डलाधिकरणम् ।
 131 परमतोऽधिकरणम् ।
 132 स्थानविशेषाधिकरणम् ।
 133 स्थान्यत्वादिधिकरणम् ।
 134 अनेनमर्वागत्वाधिकरणम् ।
 135 फलाधिकरणम् ।
 136 सर्ववेदाधिकरणम् ।
 137 उपसंहाराधिकरणम् ।
 138 प्राप्त्यधिकरणम् ।
 139 सर्वापेदाधिकरणम् ।
 140 आनन्दाधिकरणम् ।
 141 प्रियशिरस्त्वाधिकरणम् ।
 142 इतराधिकरणम् ।
 143 आध्यानाधिकरणम् ।
 144 आत्मगृहीत्यधिकरणम् ।
 145 अन्वयाधिकरणम् ।
 146 कार्थाधिकरणम् ।
 147 समानाधिकरणम् ।
 148 नवाविशेषाधिकरणम् ।
 149 सम्भृत्यधिकरणम् ।
 150 पुरुषविद्याधिकरणम् ।
 151 वेधाधिकरणम् ।
 152 हान्याधिकरणम् ।
 153 छन्दाधिकरणम् ।
 154 अनियमाधिकरणम् ।
 155 यावनधिकरणम् ।
 156 इयदामननाधिकरणम् ।
 157 व्यतिधिकरणम् ।
 158 संत्याधिकरणम् ।
 159 क्रमाधिकरणम् ।
 160 निधरिणाधिकरणम् ।
 161 प्रदानाधिकरणम् ।
 162 लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ।
 163 विकल्पाधिकरणम् ।
 164 विद्याधिकरणम् ।
 165 श्रुत्याधिकरणम् ।
 166 अनुबन्धाधिकरणम् ।
 167 प्रज्ञान्तराधिकरणम् ।
 168 नसमान्याधिकरणम् ।
 169 परेणाधिकरणम् ।
 170 एकाधिकरणम् ।
 171 अज्ञाववच्छाधिकरणम् ।

- 172 मूढ (कृत)धिकरणं ।
 173 नानाशब्दाधिकरणं ।
 174 विकल्पाधिकरणं ।
 175 काम्याधिकरणं ।
 176 अज्ञाधिकरणं ।
 177 मयाधिकरणं ।
 178 पुरुषार्थाधिकरणं ।
 179 आसार्वत्रिक्यधिकरणं ।
 180 नाविशेषाधिकरणं ।
 181 स्तुत्याधिकरणं ।
 182 उभयलिङ्गाधिकरणं ।
 183 आधिकारिकधिकरणं ।
 184 फलक्षुत्यधिकरणं ।
 185 कुत्सनभावाधिकरणं ।
 186 अनाविष्काराधिकरणं ।
 187 ऐहिकाधिकरणं ।
 188 मुक्तिफलधिकरणं ।
 अथ चतुर्थाध्यायः ॥
 189 आवृत्यधिकरणं ।
 190 आत्माधिकरणं ।
 191 मतीकाधिकरणं ।
 192 ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणं ।
 193 आदित्याधिकरणम् ।
 194 आसीनाधिकरणम् ।
 195 आप्रायणाधिकरणम् ।
 196 तदभिगयाधिकरणम् ।
 197 रागधिकरणम् ।
 198 मनः प्रणालिकरणम् ।
 199 अध्वक्षधिकरणं ।
 200 मूढाधिकरणं ।
 201 नैकस्मिन्नधिकरणं ।
 202 समानाधिकरणं ।
 203 तानिपराधिकरणं ।
 204 अविभागाधिकरणं ।
 205 तदोक्तोधिकरणं ।
 206 योग्यधिकरणं ।
 207 अर्चिरधिकरणं ।
 208 वायुशाब्दाधिकरणं ।
 209 तदिदाधिकरणं ।
 210 आतिवाहिकाधिकरणम् ।
 211 वैयुताधिकरणम् ।
 212 कार्याधिकरणम् ।
 213 सम्पाद्याधिकरणम् ।
 214 मुक्ताधिकरणम् ।
 215 आत्माधिकरणं ।
 216 अविभागाधिकरणं ।
 217 ब्रह्माधिकरणं ।
 218 साङ्ख्याधिकरणं ।
 219 अनन्याधिपत्यधिकरणं ।
 220 जगद्व्यापाराधिकरणं ।
 221 जगद्व्यापाराधिकरणं ।
 222 स्थित्यधिकरणम् ।
 223 अनावृत्यधिकरणम् ।

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमते लक्ष्मीनृसिंहपरब्रह्मणे नमः ॥

॥ मतत्रयसारसंग्रहः ॥

(शास्त्रावतारः)

(अद्वैतमतम्)

॥ श्रीशङ्करार्याय जगद्गुरवे नमः ॥

शर्वादिशेषपचना-गुरवः पुराऽभ्युः

श्रीशंकरार्य रघुरामकनिष्ठ मध्वाः ।

तान् संप्रणम्य तदनुग्रहवाञ्छयैव

तद्भाष्यसंग्रहमिमं बिलिखामि पयैः ॥ १ ॥

श्री अण्णावाजपेयाभिघगुरुमनघं सर्वशास्त्रार्थविज्ञम्

श्रीयज्ञस्वामिसंज्ञं मखिकुलतिलकं श्रीवटारण्यवासम् ।

सेवे श्रीरामचन्द्रं क्रमपदकञ्जटावर्णचर्चाविशेष-

प्राज्ञं श्रीकेरळेशाचिंतपदकमलं वेदवेदाङ्गद्वयम् ॥ २ ॥

यस्मिन् वेदव्यास इति पदं सार्थं न चेतरे ।

नमामि पाराशर्यं ब्रह्मसूत्रप्रकाशकम् ॥ ३ ॥

केचला चित्तिराभाति जगद्रूपेण मायया ।

चन्देहं नरसिंहं तं ब्रह्मेश्वररूपिणम् ॥ ४ ॥

बृहद्यदारण्यकमस्ति लोके तदर्थनिष्ठो जगदार्य एषः ।

तदन्यवेदान्तविभागपूगः तदर्थवर्दीत्यवदत् स्वभाष्ये ॥ ५ ॥

ब्रह्मायमात्मेत्यहमसि ब्रह्म त्वं वाऽहमसीत्यखिलागमोक्तेः ।

द्रष्टव्य आत्मेति च वेदवाक्यात् आत्मैव जिज्ञास्य इति स्म वक्ति ॥

नश्यत्स्वभावं विकृतिस्वरूपं विचित्रमेदं च जगत्सुदृष्टम् ।
 नित्यैकरूपं परिशुद्धतेजः पुञ्जस्समं ब्रह्मचिदेकमाभात् ॥ ७ ॥
 ब्रह्मैव सर्वं न तु किञ्चनेह मायाविचितं पुरुरूप इन्द्रः ।
 इत्यादि वेदान्तरहस्यवाचां अर्थं यमाशे स हि शङ्करार्यः ॥ ८ ॥
 ब्रह्मैव सर्वं जगदेव मिथ्या जपाप्रसूनं स्फटिके यथा वा ।
 अज्ञानरूपं विविधं विभाति ज्ञाने ह्यविद्याविनिवर्तनीया ॥ ९ ॥
 अनाद्यविद्याविद्वत्तिः प्रासाध्या यद्रज्जुसर्पादिविशेषांघात् ।
 निवर्तते तत्त्वमसीति बोधात् जगद्विशुद्धाचितिरवशेषा ॥ १० ॥
 इत्थं विनिश्चित्य हि सर्ववेत्ता भीशङ्करार्यो निखिलागमानाम् ।
 अज्ञूतभारं निजसुलभाभ्ये ब्रह्मैव जीवो विनिवृत्तबन्धः ॥ ११ ॥
 रज्ज्वा यथा सर्पमतिः स्वभाते ज्ञाने जगद्धीः न तु तथ्यमेतत् ।
 जगत्सु नाश्यादिगुणोपपन्नं ज्ञानं तु शुद्धं ह्यविकारितित्यम् ॥ १२ ॥
 तथादृशज्ञानमनाद्यविद्याऽऽदर्शं विचितं प्रतिभाति नाना ।
 साध्याद्यविद्याविनिवृत्तिरेव ज्ञानं न साध्यं स्वयमेव भागम् ॥ १३ ॥
 अज्ञानानृततुच्छकैश्चक्षुभिः नीहारमायातमः
 पात्राद्यैः पिहितं च गूढमिति च ज्ञानं धुर्ता ध्रुयते ।
 तच्चिन्ता बहुधा विभाति जगति ज्ञानस्वरूपं च तत्
 ज्ञातृज्ञेयविभागवचदाखिलं रूप्यादिवत् भाष्यते ॥ १४ ॥
 विच्छायासङ्गशक्त्या बहुविधं विदधित्भातृभोम्भादिभिषय
 भ्रान्तं ज्ञानस्वरूपं भवति च वितर्को मानजज्ञानमात्रात् ।
 भ्रान्तात्मा मुक्तिकामः शयमुखकरणजानयान् श्रोतुकामः
 ब्रह्मात्मज्ञानमेवं गुरुपदकमलोपामनं मंप्रतीच्छेत् ॥ १५ ॥
 एको विष्णुः सर्वगताभिदात्माऽविद्यावशाद्भक्तविधात्मरूपी ।
 भ्रान्तनिवृत्त्या निजरूपमाक् स्यात् भावात्मकाज्ञानबलाच्च मुक्तम्

संख्याऽधिकरणानां च यत्रैकनवतिश्चतस्रः ।

इत्तसंख्या पञ्चपञ्चाशच्च पञ्चशतानि च ॥ १७ ॥

समन्वयाविरोधौ च साधनं च फलं तथा ।

भगवत्पादभाष्येऽत्र वर्णितानीति बुध्यताम् ॥ १८ ॥

अधिकरणानि १९१

सूत्राणि ५५५

ॐ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

मोक्षेऽभिलाषा च फले विरक्तिः नित्यादिधीशशान्तिरितीह श्लाघे ।

इमानि चत्वारि तु पूर्ववृत्तान्यपेक्षते ब्रह्मविचार एषः ॥ १९ ॥

अत्र केचित् आश्रयानुपपत्ति-सिरोधानानुपपत्ति-स्वरूपानुपपत्ति-अनिर्व-
चनीयानुपपत्ति-प्रमाणानुपपत्ति-निवर्तकानुपपत्ति-निवृत्त्यनुपपत्तिभिः, सप्तविधाभिः
ब्रह्मणः अविद्याश्रयत्वादिकं न संभवतीति अद्वैतब्रह्मणः जिज्ञास्यत्वं नेत्यबोचन ।
अत्र केचित् प्रत्यबोचन सप्तविधयुक्तियुक्तश्लोकेन ।

‘यस्मिन्नध्यस्तमेतत्त्रिभुवनमखिलं यच्च पश्यत्यविद्या

मुग्धं स्वाध्यस्तमेतदपि निजवपुर्भीक्ष्णे मुच्यते यत् ।

ज्ञानं ज्ञेयादिहीनं, भवति यदपदं संविदां निर्विशेषं

सत्यं तद्ब्रह्म मिथ्या तदितरदखिलं कोऽन्यथा वक्तुमीशः ॥ ’

“मानास्तिष्ठतु सर्वमेव भुवनं मानं तु सिध्येत कुतः

किं स्वेनैव तथाऽस्तु तर्हि भुवनं मानेऽपि मानं यदि ।

हन्तस्यादनवस्थितिः विरमतो मेयं च न स्यादिति

क्वेदं सिध्यति विश्वमेतदखिलं सत्यं प्रमेयं च भोः ॥ ” इति ॥

न द्वैतं प्रातिपादयन्त्युपनिषद्वाचः प्रसिद्धं हि तत्

किन्त्वैद्वैतमनन्यगोचरतया तद्देद्यमासीयताम् ।

अप्राप्ते खलु शास्त्रमर्थवदिति द्वैतप्रयासो वृथा

सद्वैतं परमार्थतः प्रभवति द्वैता मृषा पश्यति ॥ २० ॥

मदा विशुद्धं स्वयमेव मातं चिन्मात्रमात्मेति वदन्ति वेदाः ।
 एकं सदेयाद्वैतं द्वितीयात् मयं निगूढं तमसाऽनृतेन ॥ २१ ॥
 मावाज्ञानेनानृतं स्वयंकाशं ज्ञानं ब्रह्माज्ञाननाशाच्चकाले ।
 स्वर्भान्वाख्यो ध्वान्तपुञ्जेन सूर्यं प्राविध्यत्तं सुप्रसिद्धं हि वेदे ॥
 मूढोऽहमज्ञोऽहमिति प्रवादः ज्ञानस्य सत्त्वेऽपि यथाऽत्रिरोधः ।
 तथाऽयमात्मा तमसा सहपि स्थित्वा जगद्रूप इहापि भाति ॥
 यथा तमश्शब्दविचारकाले प्रकाशशब्दार्थमपेक्षते न ।
 भावात्मकाज्ञानविचारकाले ज्ञानात्मनः ज्ञानमपेक्षते न ॥ २४ ॥
 अप्राकृतं शुद्धमिहेति सत्त्वमाश्रित्य वैकुण्ठमुखं यथा ते ।
 आविद्यकं सर्वमिहापि युक्तं अप्राकृतं कर्म च वे प्रकल्प्ये ॥ २५ ॥
 नित्यो विमुक्तसर्वगतोद्यनीयान् अजःपुराणो बहुधा विजातः ।
 विरुद्धवाचो न परस्परं ताः भावात्मकाज्ञानसहे परस्मिन् ॥ २६ ॥
 न स्त्रीपुमान् नापि नपुंसकं च ब्रह्मात्मनो रूपमतो विमुक्तिः ।
 यज्ज्योतिषा ज्योतिष ऐक्यमाहुः स्वराद् पदस्य श्रवणादिपुक्तौ ॥

इति सिद्धान्तात् प्रमेयमेव न किञ्चित्सत्यमस्त्यस्मिन् मते इति प्रमेयत्वा-
 पादनं न युक्तम् । अत्र प्रमाणं अर्थ भागवत श्लोकः —

“स वै न देवासुरमर्त्यतिर्यङ् न स्त्री न पण्डो न पुमान् अन्तुः ।

नायं गुणः कर्म न सन्नबास्तु निषेधशेषो जयतादशेषः ॥ ” इति

“स एष नेति नेति ” इत्यादि श्रुतिश्च ।

अत्र सिद्धान्ते चिन्मात्रब्रह्मैव सत्यं; अन्यत् मिथ्या; भावरूपाज्ञानेन
 आच्छादितं ब्रह्म जगदिव, रज्जौ सर्प इव, भासते । चिन्मात्रं ब्रह्म च
 निर्गुणमेव । वेदान्तजन्यज्ञानेन भावरूपाज्ञाननाशे सति ब्रह्म स्वयंप्रकाशमेव
 वर्तते । अविद्याश्रित ब्रह्मणि जगदध्यासे द्वैतप्रतिमानं । सर्वे वेदान्ताः
 अद्वैतमेव प्रतिपादयन्ति । द्वैतस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तत्र न वेदान्तापेक्षा ।

अज्ञानेन ज्ञानस्याऽच्छादनं कथं संभवतीति चेत्, “ सुवर्मानुरासुरसूर्यं तमसाऽ-
विध्यत; तस्मै देवाः प्रायश्चित्तमैच्छन् ” इत्यादि यजुस्संहिताद्वितीयकाण्ड
द्वितीयप्रश्नद्वितीयानुवाके तमःपुञ्जरूपः सुवर्मानुरासुरः (सुवर्मानुः=स्वर्गस्य भां
नुदति-छादयति इति - सुवर्मानुरिति व्युत्पत्तिः) स्वकीयतमसा सूर्यं छादया-
नास । ततो जगदान्ध्यमभवत् । ततः सूर्यप्रमाच्छादकस्य तमसः प्रायश्चित्तं
देवाः दिव्यार्थं नानाविधैः प्रकाशरूपैः मण्णादिद्रव्यैः चतुर्भिः पर्यायैः तमोऽपाध्नन्;
इति कथा वर्तते । तदूरीत्या चिद्रूपब्रह्मणः भावरूपाज्ञानेन छादनं
युक्तमेव ॥

अपिच भूलोकेऽपि सूर्यं राहुः उपरागकाले छादयतीति सुप्रसिद्धमेव ।

अतः अविद्याश्रयत्वेऽपि न दोषः ॥

विद्म यथा परमते ब्रह्मणः सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टावस्था एका, स्थूल-
चिदचिद्विशिष्टावस्था अन्या; जगत्सृष्टिकाले स्थूलचिदचिद्विशिष्टावस्था अग्नी-
क्रियते; प्रलयकाले सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टावस्था इति अवस्थाद्वयं अंगीकृत्य सर्व-
श्रुत्युपपत्तिः वर्धते, तथा अस्मन्मतेऽपि अविद्यातिरोहितावस्था एका;
अविद्याराहित्यावस्था अन्या; तथा च निर्गुणत्वादिप्रतिपादकानां, श्रुतिवाक्यानां
अविद्याराहित्यकाले शुद्धब्रह्मणि समन्वयः; सत्यकामत्वादिप्रतिपादकवाक्यानां
अविद्याविशिष्टब्रह्मणि समन्वय इति स्वरसत् एव श्रुत्यर्थो भवति । परमते तु
अप्राकृतं शुद्धसत्त्वमित्यन्यत् परिकल्प्य वैकुण्ठादिवर्णनमधिकम् । अतश्च ‘अनूतेन
प्रत्यूहाः’ इत्यादिबहुश्रुतयः तत्त्वमसीति वाक्यार्थान्यथानुपपत्तिः, लौकिकप्रतीतिः,
युक्तयश्च इत्येवमादिप्रमाणबाहुल्यात् अविद्यातदाश्रयत्वाद्यङ्गीकृतौ न कोऽपि दोष
इति सिद्धं इति मतप्रक्रिया संग्रहः ।

अत्र किञ्चित् विविच्य उच्यते । तत्र प्रथमं अविद्याश्रयत्वं ब्रह्मणः

संभवतीति इदानीं उच्यते ।

“ ज्ञानरूपं परं ब्रह्म तन्निवर्त्यं मृषात्मकम् ।

अज्ञानं चेत्तिरस्कुर्व्यात् कः प्रमुक्तान्निवर्तकः ॥ ”

“ ज्ञानं ब्रह्मेति चेत् ज्ञानं अज्ञानस्य निवर्तकम् ।

ब्रह्मवत् तत्प्रकाशत्वात् तदपि अनिवर्तकम् ॥ ”

इति कैश्चित् प्रकाशरूप ब्रह्मणः तमोरूपाविद्याश्रयत्वं न संभवतीत्युक्तम् ।
ब्रह्म ज्ञानस्वरूपमिति आचार्योपदेशजन्यं ज्ञानं अविद्यायाः निवर्तकं भवेत्
इत्युक्ते ब्रह्मणः प्रमेयत्वं अननुमृष्टित्वं च स्यादिति दृष्टं अविद्याश्रयत्वे
उक्तम् । तन्नयुक्तम् ।

तथाहि “ ज्ञानं ब्रह्मेति ” आचार्योपदिष्टप्रमाणजन्यज्ञानस्य, ब्रह्म-
स्वरूपभूत ज्ञानस्य च भिन्नत्वात् प्रमेयत्वादि दोषाः न संभवन्ति । मल्लिन्दर्पणे
प्रतिबिम्बभूत एव मुखे मलिनत्वादि दोषाः यथा ॥ संभवन्ति; न तु
बिम्बमुखे; तद्वत् अविद्याश्रयत्वे संभाविना दोषाः जीवगता एवेति न
कश्चिद्विरोधः ब्रह्मणः अविद्याश्रयत्वे ॥

“ आश्रयत्वविषयत्वमाग्निनी निर्विशेषचित्तिरेव केवला । ”

इति प्रमाणात् शुद्धविदाश्रितमेव अज्ञानं अंगीकर्तव्यम् । अविद्याश्रय-
त्वं च ब्रह्मणः लोके स्त्रीपुरुषसंसर्गात् पुत्राद्युत्पत्तिरेव नेह ब्रह्मणि
संभवति । निन्तु ज्ञानस्वरूपब्रह्मणि अनाद्यविद्याताविध्यात् स्फटिके रक्तिमेव
अध्यस्यते । आचार्योपदिष्ट प्रमाणजन्यज्ञानस्य “ ब्रह्मवत् तत्प्रकाशत्वात् ”
इति तैत्तिरीयं स्वयंप्रकाशत्वं न भवत्येव; ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य अजन्मतात्,
शास्त्रज्ञानस्य च जन्मत्वात् । “ ब्रह्मवत् तत्प्रकाशत्वात् तदपि अनिवर्तकं ”
इति तदुक्तिः, “ न कश्चिद्विशेषः स्वरूपतद्विषयज्ञानमोरिति ” तद्वाच्योक्तिश्च
न संगच्छेते । ज्ञानत्वावच्छेदेन उभयज्ञानस्य एकत्वसंभावना न युक्ता,
स्वयंप्रकाशत्वजन्यस्वरूपविशेषसद्भावात् ।

किञ्च महावाक्यचतुष्टयात् तत्त्वमसीति जीवेवोपदेशानुपपत्त्या च

(1) “ मनूतेन हि प्रमुदाः ” (2) “ नीहारेण प्रावृता ” (संहितायां

तुरीये काण्डे) (३) “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं” (४) “आनीद-
 वातं स्वधया तदेकं” (स्वधया=अविद्यया) (५) “तस्माद्भान्यं न परः किंचनास”
 (६) “तमसा गूढमग्रे प्रकेतं” (७) “तम आसीत्” (८) “तुच्छेना-
 भ्वपिहितं यदासीत्” (९—८—९ शाखा) (९) “इन्द्रो मायाभिः
 पुरुरूप ईयते” (१०) “हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखं”
 (११) “अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुक्षन्ति जन्तवः” (१२) “अनादि
 मायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते” इत्यादिभिः प्रमाणशतैः अविद्यामङ्गी-
 कृत्य अविद्याश्रयत्वं ब्रह्मणः वाच्यम् ।

विज्ञा अविद्यानिष्ठस्य शिष्यस्य अविद्यानिष्ठगुरुणा अविद्याश्रयं ब्रह्म
 अविद्यारहितत्वेन उपदिश्यते । न तु शुद्धब्रह्म इति शुद्धब्रह्मणः प्रमेयत्वं न
 स्यादेव ।

“सच्चिद्ब्रह्म न संवेद्यं संवेद्यमनृतं जडम्” इति सिद्धान्तात्, शुद्धब्रह्मणः,
 “अवचनेन प्रोवाच” इति शास्त्रात्, उपदेश्यत्वं न संभवेदेव ।
 अपिच

“तस्मान्न बध्यते नापि मुच्यते नापि संसरति कश्चित् ।
 संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥”

इति सांख्यमते यथा वा प्रकृतेरेव सर्वं नतु पुरुषस्य इत्युच्यते तद्वत्
 अविद्याश्रयमेव सर्वं सुखदुःखभावत्वादिकं च वर्तत इति न कोपि दोषो ब्रह्मणः ।

अविद्याविषयभूत ब्रह्मण एव जिज्ञास्यत्वं इति आचार्याभिप्रेतेति मामत्यां
 “तदेवमनौपाधिकं ब्रह्मणो रूपं दर्शयित्वा अविद्योपाधिकं रूपमाह” ।—(भाष्यम्
 “सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितम्”) “जगत्कारणत्वं अस्य दर्शितं, शक्तिज्ञानभावाभा-
 वानुविधानात् कारणत्वभावाभावयोः” इति । “अविद्योपाधिकमिति—
 अविद्याविषयीकृतं इत्यर्थः” । इति कल्पतरुः ।

तथा च जगत्कारणभूत ब्रह्मण एव जिज्ञास्यतोक्तेः, अविद्याविषयीकृतं ब्रह्मैव जगत्कारणं, न तु शुद्धब्रह्म इति हि स्थापितम् ।

‘विद्वज्ज्ञानरूपं ब्रह्म’ इत्युपदिष्टज्ञानस्य ब्रह्मस्वरूपभूतज्ञानस्य च ज्ञानत्वावच्छेदेन अमेदं गृहीत्वा दोषवर्धने “रुद्रः पशूनामधिपतिः; पशवः पाशिताः पूर्वं” इत्यादि प्रमाणात् जीववर्गस्य पशुत्वात् पशुत्वावच्छेदेन सर्वस्यापि तुल्यत्वाद्भीकृतौ पशुरित्युक्ते व्यसनादीनामपि बोधः स्यात् । इष्टापत्तौ धात्राकर्मन्वधर्पन्तेषु प्राणिषु सत्स्वपि, ज्ञानतारतम्यस्य सत्त्वादिति ‘देवता-विकरणभाष्योक्तिः’ विरुद्धेयतः ।

विद्वज्गुरुपदेशजन्यज्ञानं अविद्याविनाशकं इत्युक्तिं दूषयता परेण “ब्रह्मवत् एतकाशत्वात् तदपि धानिकर्मकं” इति ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य, उपदेश-जन्यज्ञानस्य च विशेषाभाव इत्युक्तम् । तन्मते आत्मनः ज्ञानस्वरूपमङ्गीकृत्य तद्गुणत्वेन अन्यधर्मभूतज्ञानमभ्युपगम्य प्रमायाः संकोचविकासाविव धर्मभूत-ज्ञानस्यैव संकोचविकासौ भवत इत्यभ्युपगच्छन्ति । तत्र आत्मस्वरूपज्ञानस्य, धर्मभूतज्ञानस्य च ज्ञानत्वावच्छेदेन अविशेषात् स्वरूपभूतज्ञानस्यापि संकोच-विकासौ भवेतां इत्युक्ते किं प्रतिब्रूयुः । इति ॥

तत्त्वमसीति ऐक्योपदेशान्मथानुपपत्त्या प्रपञ्चस्य अविद्याकल्पितत्वं ब्रह्मणः अविद्याश्रयात्वं च आश्रयणीयमित्युक्तं, न युक्तमिति राम-सुब्रह्मण्यस्य विद्वद्ब्रह्मणः—‘तत्त्वं’ इति एकमेव समस्तं पदम् । न तु व्यस्तम् ; व्यस्ताश्रयणे पूर्वतः “॥ आत्मेति ” निर्देशात्, त्वं शब्दस्य तद्विशेषणत्वेन “सत्त्वं” इति निर्दोष्टत्वं स्यात् । अतः ‘तत्त्वं’ इति एकमेव पदम् । तत्त्वं—तत्त्वं इति पठित्युपपत्त्याश्रित्य तत्संक्लृप्तिं पुरुषः त्वं इत्यर्थः । संक्लृप्तं राजपुरुषवत् शेषशेषिभावः (स्वप्नाभिधानसंक्लृप्तः) तस्य दासः त्वं इति तत्त्वं पदस्य जीवब्रह्मभेद एव अर्थ इति ऐक्योपदेशाभावात् अन्यथानुपपत्तिरेव नेति अशोचन् ।

केचित् “तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि” इत्यत्र यजुर्वेदे त्रिक्रमस्थले “माऽऽस्यात् प्रियधाऽविशत” इत्यादिष्विव “अधोराऽऽपापकाशिनी” इत्यत्रेव इह च अतत्त्वमसीति प्रलिप्य, “द्वा सुपर्णा सयुजा सखायौ” इत्यादि श्रुत्यनुरोधेन अब्रह्म त्वमसि इत्यर्थमाश्रित्य जीवब्रह्मभेद एव सिध्यति; इत्यब्रुवन् ।

विश्व तत्त्वमसीति पदच्छेदेऽपि, एकमदाश्रयणेन तेन त्वं; तस्मै त्वम; तस्मात् त्वम; तस्य त्वं; तस्मिन् त्वं=तत्त्वं इति त्रिसहस्रमाश्रित्य तन्दीयस्त्वं असि इत्येव अर्थः । “कर्तृकरणे कृता बहुलं” इति बहुलग्रहणात्, “चतुर्थी तदर्थार्थः” इति सूत्रे चतुर्थी इति योगविभागात्, “पञ्चमी भयेन” इति सूत्रे पञ्चमी इति योगविभागात्, ‘षष्टि’ इति सूत्रेण, “सप्तमी जौष्टैः” इति सूत्रे सप्तमीति योगविभागात् यथाक्रमं तत्त्वं पदस्य समासोपि भवति । अतश्च भेद एव सिध्यतीति नैक्योपदेशान्यथानुपपत्तिरिति मध्वार्याः वदन्ति ।

प्रथमपक्षे विशेषणं विशेष्यानुगुणं लिङ्गं भवितुमर्हति इत्यत्र न नियमः । “शैत्यं हि यत्ता प्रकृतिर्जलस्य” इत्यादि प्रयोगात् ‘लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य’ इति महाभाष्यकारवचनात् “अत्यथो बहुलं” इति सूत्रे “सुसिन्धुप्रग्रह लिङ्गनराणां काल हलञ्चस्व कर्तृयडाश्च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुल्येन” ॥ इति

वार्तिककारोक्त्या च नपुंसकलिङ्गस्यापि पुल्लिङ्गार्थबोधकत्वे न दोष इति ‘तत् त्वम्’ इति व्यस्तं पदमेव ।

समन्तपदाम्बुषगमे तृतीयादि समासाश्रयणे च योगविभागादिक्रिष्ट-
गत्याश्रयणं समवति । पृथक्पदत्व पक्षे तु ‘त्वं’ शब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वेऽपि त्रिपु-
ल्लिङ्गेषु युष्मदसदोः सरूपत्वात् ‘अलिङ्गे युष्मदसदोः’ इति वैयाकरणाभ्युप-
गमाच्च सामानाधिकरण्यं युक्तमेव । ‘पदद्वयमपि चैतन्यमेव अर्थ इति न
नपुंसकलिङ्गतच्छब्देन सामानाधिकरण्यविरोधः ।

विश्व 'तत्त्वं' इति समन्तपद्राश्रयणेऽपि तदेव त्वं = तत्त्वं, तदभिलक्ष-
तत्त्वं इति " व्यपदेशो " " वायुमक्षः " इतिवत् 'तत्त्वं' यत्रमं सावधारणं' इति
न्यायेन शाकपार्थिवादिवत् (शाकप्रियः पार्थिवः = शाकपार्थिवः इतिवत्)
समासाश्रयणेन, 'मयूरसंस्कन्दयश्च' इति सूत्रे जादृतिमदृणाद्वा समानाश्रयणेन
मध्यमपदलोपे सति अमेद एव अर्थो गृह्यते; न तु भेदः ।

अपिच तत्त्वमसीति समस्तपदेऽपि 'मवापौ त्वं च', 'तच्च त्वं च' इति
वा कर्मधारयाश्रयणेन 'एतया निषादस्यपतिं याजयेत्' इति धृत्यर्थविचारे
निषादश्चातोऽस्यपतिश्च निषादस्यपतिरिति कर्मधारयो वा, निषादानां स्यपतिरिति
पृथीतरपुरुषो वेति विचार्य, पृथीतरपुरुषपक्षे निषादस्यपतिरित्यत्र निषाद-
शब्दस्य निषादस्यवन्धिस्यन्तार्थः अम्युपेयः । 'अदस्य राजपुरयः' इति
प्रयोगवारणाय तत्पुरुषममामे उत्तरपदार्थमपि पूर्वपदार्थे मद्राव इति
एकार्थभावरूपलक्षणया आश्रितः । कर्मधारये तु तादृशदोषो नास्तीति हृत्वा
स्यपतिर्निषादस्यादित्यधिकरणे निषाद एव अपनिगित्याश्रयणे निषादस्य
उपनयनाध्ययनाध्यावात् कथं वजनमिति न अभिनश्यत् । वेदविहितत्वात्
तदागमात्तत्करण उपयोगितया उपनयनाध्ययनादिकं तस्य कारयित्वं इति,
फलमुखगौरवस्य अशेषत्वात् इत्युक्तम् । नद्वत् अत्र 'तत् त्वं' पदयोः ऐक्य-
मेव अर्थो भवति इति । नन्वेवं सति प्रकृतयोः 'तत् त्वं' पदयोः चैक्य-
रूपयोः ऐक्यरूपे अर्थे विवक्षिते, विदोषणभूतयोः सर्वज्ञत्वादि श्वेतकेतुसज्जि-
पिण्डत्वादि विदोषणयोः अर्थान्वयाभावात् विदोषणार्थं त्यक्त्वा विदोषणमपरोः
चैक्ययोः ऐक्यं इति उभयत्र लक्षणं दोष इति चेत्; मीमांसकमते अपूर्वमज्ञिक
कार्यरूप एव अर्थो लिङादेः प्रथमे प्रक्तिमभ्युपगम्य विद्याकार्यरूपार्थेऽपि
अन्विताभिप्रायित्वेन लिङादेः तदन्विनपदानां च अर्थः लक्षणया अंगीकृतः । तद्वत्
अस्मन्मतेऽपि उभयत्र लक्षणा न दोषाय भवति । तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणा
बीजमन्वयत् । बीजं विना लक्षणया अर्थवर्णनं न युक्तमित्येव तन्मनः ।

किञ्च 'सोऽयं देवउचः' इत्यत्र यथा उभयत्र देशकालौ हित्वा यथा देव-
दैतैक्यप्रत्यभिज्ञा आयेत तद्वत् तत्तन्मर्तात्मत्वापि उभयत्र विदोषणं त्यक्त्वा

विशेष्यमात्रस्य अर्थबोधो भवत्येव । विषं भुङ्क्व महाराज इत्यादौ विषमित्यस्य
विरोधिगृहान्त्रं, भुङ्क्वेत्यस्य मा मुङ्क्थाः इतिवत् उभयत्र लक्षणा न दोषायैव ।
अत एव पूर्वाचार्यैः इयं शुकरहस्यश्रुतिः प्रमाणतया उपन्यस्ता ।

वाच्यं लक्ष्यमिति द्विधार्थसरणी वाच्यस्य हि त्वं पदे

वाच्यं श्रैतिवन्मिन्द्रियादिरपि यल्लक्ष्यं त्वमर्थश्च यः ।

वाच्यं तत्पदमीशता कृतमतिर्लक्ष्यं तु सच्चित्सुखा-

ऽऽनन्दब्रह्म तदर्थं एष च तयोः ऐक्यं त्वसोदं पदम् ॥

‘त्वमिति तदिति कार्ये कारणे सत्प्राप्तौ

द्वितयमितरथैकं सच्चिदानन्दरूपम् ।

उभयवचनहेतू देशकालौ च हित्वा

जगति भवति सोऽयं देवदत्तो यथैकः ।’ इति ॥

त्वं श्वेतकेतुं वदतीह तच्च ब्रह्माह मार्वात्म्यगुणादिशुष्टम् ।

तयोस्ममानाधिकृतिर्नयुक्ता तस्माच्चित्तोर्लक्षणमैक्यमेव ॥ २८ ॥

एतदात्म्यमिति पूर्वदर्शनात् तत् पदादपि तदात्मबोधः ।

भाति सोऽयं परात्मयपुस्त्वं लक्षणा न भवतीति परे तु ॥ २९ ॥

भो ‘स आत्मा’ सविधस्य ‘तत्’पदं सर्वशुष्ट्यमात्मबोधकम् ।

त्वं पदं भवति केतुवाचकं तर्हि वृत्तिरनघा पदद्वये ॥

मतद्वयेऽप्यापततीह दोषः पदद्वये ते पद एव मे तु ।

दोषो हि तुल्येन न परोऽनुषाज्यः एकं द्वयं वा सममेव चाऽयः ॥

पदं विमज्ज्यातत् इत्यथान्न ब्रह्माणि न त्वं तु विभिन्न एव ।

मैवं विमदो विदितो हि सर्वैः ब्रह्मेतरात्सर्वमतश्च्यमेव ॥ ३२ ॥

द्वयोर्वहूनामपि लक्षणादेः श्रुत्यन्ततात्पर्यमिदं वदन्ति ।

अपूर्वरूपे च लिङ्गादिशक्तिः क्रियात्मके लक्षणयैव बोधः ॥ ३३ ॥

आधित्यचापर्यवसानवृत्तिर्गौर्णां विना साध्विति केचिदाहुः ।
साप्याकृतिन्यायत एव वाच्या तत्रापि शक्तिद्वयमेव दृष्टम् ॥३४॥

अज्ञानद्वि विवर्तते परमिदं ब्रह्मैव विश्वात्मना
नानात्वेन च भासमानमस्त्रिलं तर्ह्य न लोके ततः ।
ब्रह्माज्ञाननिवृत्तिरेव विबुधैः मुक्तिश्च पापघ्नत
ब्रह्मवाहमिति प्रसिद्धविगदज्ञानात् स्वयं मुक्तिमाह ॥ ३५ ॥

॥ इति सिद्धान्तसंग्रहः ॥

अधिकरणार्थः । पूर्वगोमांसायाः उत्तरगोमांसायाश्च बहुभिः कारणैः
भिन्नज्ञास्य सिद्धत्वात् साधनसंपन्नस्यैव ब्रह्मजिज्ञासा संभवति इति ॥

(विविष्टाद्वैतम्)

॥ श्रीमते भाष्यकस्माय नमः ॥

जिज्ञासाधिकरणम् ॥१॥

ॐ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

श्रीमद्रघुनन्दवाच्याय श्रीनृकेसरिणे नमः ।

भाष्य त्रितयतत्त्वार्थो यत्कटाक्षादजायत ॥ ३६ ॥

श्रीवृण्ठारिर्ग्रीवासशठाक्रोष यतीश्वरः ।

इदि मातु सदा भक्तज्जाचार्यस्य मे गुरुः ॥ ३७ ॥

श्रीमात्तारायणो देवः चिदचिद्देहवान् प्रभुः ।

अतस्य ब्रह्मब्रह्मार्थः तद्विचारे यतेत सन् ॥ ३८ ॥

मोक्ता भोग्यं प्रेरितेति श्रुतेश्च सर्वस्यैव विष्णुदेहश्रुतेश्च ।

ब्रह्मं ब्रह्माविच्छिन्नां च स्वरूपं तत्पूजायं भोग्यरूपं च ज्ञात्ते ॥

गौर्मांसा पूर्वभागस्य विचारानन्तरं विह ।

जिज्ञासां ब्रह्मणः प्रोक्ता शास्त्रैकत्वसमर्पणात् ॥ ३९ ॥

मीमांसाह्वयमेकमेव कथितं काण्डतयालंकृतम्

तत्कर्मात्मकं देवतात्मकं परब्रह्मात्मकत्वात् त्रिधा ।

कर्तारः खलु जैमिनिः प्रथमतः श्रीकाशकृत्स्नः परः

वेदव्यास महापिरेव चरमः कादंबरीवान्न तत् ॥ ४१ ॥

इह तावत् वेदान्तशास्त्रे श्रीमन्नारायणाख्यः पुरुषोत्तमः चेतनाचेतन-
प्रपञ्चनियन्ता सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वान्तर्यामी सदा नित्यपूरितस्तुतः स्यान्नित-
विरोधिबर्गनिरसनरतः निखिलहेयप्रत्यर्नाक कल्याणैकतानः वैकुण्ठाख्यपरमपद-
वासी कश्चन अस्तीति “एक्रे ह वै नारम्यण आसीत्” “अनीदृशतै
स्वधया तदेकं” (स्वधया लक्ष्म्या इत्यर्थः) “नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां
एको बहूनां यो विदधाति कामान्”, “प्रधानक्षेत्रज्ञयतिर्गुणेशः”,
“सत्कारणं करणाधिपाधिपः” “स त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः”, “यस्सर्वज्ञः
सर्ववित्”, “पराऽस्य शक्तिर्विविधैव क्षयते”, “तद्विष्णोः परमं पदं सदा
पश्यन्ति सूरयः”, “ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ” “भोक्ता भोक्तृं पेरितारं च
मत्वा”, “पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा”, “यथा प्रयोम्यः आचरणे नियुक्तः”,
“अथ य इह आत्मानमनुविद्य ब्रजन्ति एतांश्च सत्यान् कामान्”, “सर्वान्
कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता”, “एतमानन्दमयमात्मानं उमसंकामति”
“अपहृतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोविनिघत्तोऽपिपासस्तत्पकामस्तत्पसंकल्पः”
“ओ नमोनारायणायेति मन्त्रोपासकः वैकुण्ठमुक्त्वं गमिष्यति”, “श्रीरूपबर्हणम्”,
तस्मिन्ब्रह्मास्ते, “तमित्यं वित् पादेनैवात्र आरोहति” “स तत्त पर्वति” “ब्रह्म-
विदाप्नोति परं” “ध्यात्वा देवं मुच्यते सर्वपात्रैः”, “निचाप्य तं मृत्युमुखात्
प्रमुच्यते”, “तमेवं विद्वान् अमृत इह भवति” इत्यादि श्रुतिभिः दरीदृश्यते ।

जीवः प्रकृतिः परमात्मा चेति तत्त्वतयं । परमात्मा सकलकल्याणगुणो-
पेतः, हेयप्रतिभटः सर्वनियन्ता, सर्वफलप्रदश्च, सर्वपाप्यश्च । जीवाः
अनन्ताः, नित्याः, मुक्ताः, बद्धाश्चेति त्रिविधाः । बद्धाः संसृतिस्थाः ।
भगवत्पत्न्या निश्शेषसंसारनिवृत्त्या चरमशरीरवियोगानन्तरं श्रीवैकुण्ठलोकं
प्राप्ताः मुक्ताः । नित्याः अन्तर्गच्छद्विष्वक्सेनादयः, नित्यपूरितद्वन्द्वेन

व्यवहृताः; भगवत्स्मोष एव स्थिताः । प्रकृतिश्च सत्वरजसमोगुणसाम्यावत्सा । जीवतत्त्वं प्रकृतितत्त्वं च परमात्मशरीरं । प्रकृतिः यदा परमात्मेच्छया तदुत्पुनुरती भवति तदा मूलप्रकृतिरविकृतिरित्याहुक्त तत्त्वान्तरभेदभिन्ना भवति । प्रकृतिर्जीवयोः परमात्मशरीरत्वाभ्युपगमे सुखदुःखादिकं शरीरगतं शरीरिणि परमात्मनि न सवध्यते । कर्मकृन्शरीरस्यैव तन् । भोगायनं शरीरमित्यादि परोक्तशरीरलक्षणस्य अव्यासगतित्व्याप्त्यसंभवादि दोषदृष्टत्वेन यस्य केननस्य यद्व्यं नियमेन धर्मं शेषभूतं तत्तस्य शरीरमिति लक्षणाश्रयणेन शरीरभूत जीवप्रकृतिनिष्ठसुखदुःखपञ्चीकरणादिकं बालस्ययुवत्वादिकं च शरीरिणि परमात्मनि न प्रवर्तते । चित्रपटदृष्टन्ताच्चावगम्यते ।

अथ एव

चेतश्चकति चेतनातिरमतिः तत्संश्रुतिर्मालिका
भूतानि स्वगुणैरहंकृतियुगे संस्तेन शार्प्रायते ।
याणाः स्थानि दशमऽपि कोष्ठभुवर्माणः जीवः प्रथमं पुनः
श्रीवन्सः कमलापते तव गङ्गामाहुर्महान्तं बुधः ॥

इत्यभियुक्तैः भगवतः जीवनत्वं प्रकृतितत्त्वं च शरीरत्वेन उपकरणत्वेन च धर्मिनम् ।

मनादि जीवकर्मानुमूल्या मृष्ट्यादिकं कृत्वा विहरति भगवान् चक्रवर्तीव । जीवाः स्वाभाविकधर्मेभुतज्ञानगुणवन्तः परमात्मापीनाः स्वानन्त्याभावेऽपि परमात्मदत्तस्त्वानन्त्याश्रयणेन कर्म कृत्वा तदनुगुणं कर्म भगवत्पदं मनुभवन्ति । विषममृष्ट्यादिदोषप्रविहामस्य ।

■ आदावोद्धरदत्तैव पुण्याः स्वानन्त्यशक्त्या स्वयं
तत्तद्ज्ञानचिकीर्षणप्रयत्नान्पुण्यदयन् वर्तते ।
तत्रोपेक्ष्य ततोऽनुमित्य विदधत्सिद्धानुग्रहौ
तत्तत्कर्मफलं प्रयच्छति पुनः सर्वस्य पुंसो हरिः ॥ "

“दुष्कर्मस्वनिवर्तनानुपनने पुंसः करोत्यच्युतः
 स्वातन्त्र्येण निरंकुशेन सगुणश्रुत्या न दोषो हरेः ।
 दृष्टश्चारिषु निग्रहो गुणतया लोके न दोषात्मना
 न स्याद्वाश्रयसिद्धिरौपनिषदं नोचेत् प्रमाणं वचः ॥”

“दुष्कर्मव्यवसायतस्तु विरतो यस्तस्य पुंसः पुरा
 भूयो जन्मसमार्जितान्यगणितान्यागांस्यनादृत्य यत् ।
 तत्स्थानन्तमुत्सासये च यजते लक्ष्मीसहायस्त्वयम्
 सत्करुष्मपुनरसरो गुणगणस्तस्याग्रमुज्जृम्भते ॥”

इति श्लोकत्रयेण अभियुक्तैरुक्ताः ॥

जीवाः ज्ञानस्वरूपा अपि धर्मभूतज्ञानगुणकश्च कर्मणा धर्मभूतज्ञान-
 संकोचविकासमाववन्तश्च वर्तन्ते । “मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये” इति
 श्रुत्या “तस्य च वशीकरणं तच्छरणागतिरेवे”ति भाष्याच्च भगवत्प्राप्तिनिदान-
 भूत प्रपत्तिरूपोपायवन्तश्च । प्रपत्तिश्च ज्ञानविकास विशेष इति “तमेव विद्वा-
 नमृत इह भवति; नान्यः पन्था अयन्तस्य विद्यते” इति श्रुतेरपि न विरोधः ।
 एतादृश परमात्मैव ब्रह्मशब्दवाच्यः । तादृश परब्रह्मैव ‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासा,
 इत्यादिना विचार्यते इति मतप्रक्रियासंग्रहः । एषो अर्थश्च

‘श्रीमद्रामानुजमुनिमते श्रीनिवासाभिधानं
 तत्त्वं नारायण इति जगौ साधनं तत्प्रपत्तिः ।
 वैकुण्ठाख्ये परमनिलये दास्यकर्मैव मोक्षः
 जीवा मूलप्रकृतिरुदिता विष्णुमूर्तिश्च सत्या ॥”

इति श्रीविष्णुगोपीशस्तवे अस्मागिरुक्तः । (श्लोकः ९८)

अतः पूर्वोक्त सफलश्रुत्यर्थविशिष्टः नारायण एव ‘वृहत्त्वान् ब्रह्मणत्वाच्च
 ब्रह्मेति परिपठ्यते’ इति श्रुत्या संग्रहेण निर्दिश्यत इति तादृश ब्रह्मविष्णु
 जिज्ञासा कर्तव्येति प्रतीयते ।

“ अल्पाक्षरमसन्दिग्धं साकत् विश्रुतोमुखम् ।
 अम्लोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥
 सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्त वाक्यैस्सूत्रानुकारिभिः ।
 स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥
 पदच्छेदः पदार्थोक्तिः विग्रही वाक्ययोजनम् ।
 आक्षेपोऽथ समाधानं व्याख्यानं षड्विधं मतम् ॥
 विषयो निश्चयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् ।
 प्रयोजनं च षष्ठाङ्गं ग्राह्योपिकरणं विदुः ॥ ”

इति सूत्रभाष्यव्याख्यानाभिकरणलक्षणानां बहुत्वात् समूहेण सुल-
 बोधाय प्रायः पदैः अधिकरणार्थो लिख्यते ।

केचित् संजगदुः प्रपञ्चमस्विलं मिथ्येत्यनिद्याधयात्
 तस्याद्धाश्रयणं तिराधिमत्य च स्वीयं स्वरूपं ग्रामम् ।
 किंचानिर्वचनीयतामथ तथा तन्नाशतन्नाशकां
 वक्तुं कर्कशतर्कशालविग्रहात् सत्यं जगत् ब्रह्मजम् ॥ ४२ ॥

दृश्यत्वात् सकलं सृपति विमतं निर्मेत्स्यं शास्त्रादिभिः
 सत्यं सर्वमिति प्रसाध्य वचनैः जीवान् बहून् ज्ञानिनः ।
 शोषित्वेन रमापति च सगुणं तत्प्राप्त्युपायान् बहून्
 त्वय्यन्ता बहुधा वदन्ति विविधा विद्या च *यद्वा श्रुतौ ॥ ४३ ॥

ब्रह्म श्रीपतिरेव हेतुरखिलस्याख्येति जोषुष्यते
 जीवाश्च प्रकृतिश्च तस्य तनुवित्युक्तं हि सत्यं तथा ।
 ब्रह्मानुग्रह निग्रहौ च जगतो मोक्षस्य बन्धस्य भोः
 हेतू लक्ष्मणयोगिराट्भिमताद्वैतानुसारिण्यौ ॥ ४४ ॥

* बह्वीविद्या=द्वानिश्चद्विधा ।

सूत्रमंख्या पञ्चचत्वारिंशत्पञ्चशतानि च ।

संख्याधिकरणानां तु पङ्कषश्चाशुच्छतं तथा ॥४५॥

कारणत्वमन्वाध्यत्वमुपायत्वमुपेयता ।

श्रीभाष्ये चतुर्ध्याये व्याख्यातानि क्रमादिह ॥४६॥

सूत्राणि ५४५

अधिकरणानि १५६

शुद्धार्थः ॥ “ परीक्ष्यलोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्धेवमायात्,
नास्त्यकृतः कृतेनः स गुरुमेवाभिगच्छेत्.....षोडाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यां ”
इति विषयवाक्यम् । अथ=कर्मविचारानन्तरं; अतः=तत एव हेतोः; ब्रह्म-
जिज्ञासा=ब्रह्मस्वरूप तद्गुणादिविचारः कर्तव्य इत्यर्थः ॥

द्वैतम्

॥ श्रीमध्वार्यगुरवे नमः ॥

जिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

ओं अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

विष्णुं सकलकल्याणगुणपूर्णं भजे रुदा ।

यन् ध्यानात् स्वस्वरूपाप्तिः हित्वान्यापघन भवेत् ॥ ४७ ॥

मर्त्यंभिदेति श्रुतिवाक्यनिघ्नाः भेदाश्च पञ्चेति मसर्थयन्ते ।

विभिन्नजात्याकृतितारतम्यमयुक्तजीवा बहवश्च सन्ति ॥ ४८ ॥

ब्रह्मात्त मङ्गलगुणैः परिपूर्णं हि कथ्यते ।

विष्णुभक्तिपरैर्ज्ञेयः उत्तमाधममध्यमः ॥ ४९ ॥

यस्य भक्तिः पराविष्णो सोऽधिकारीह कथ्यते ।

विष्णुभक्तियुक्ता जाना तदा विष्णुं विचारयेत् ॥ ५० ॥

सर्वसंख्या अनुष्ठाप्यैः तथा पञ्चशतानि च ।

संख्याधिकरणानां च त्रयोविंशतिरेव च ॥ ५१ ॥

घतद्वयेन महिता मध्वभाष्य समीगिता ।

ज्ञानादिसंगतिश्चात्र ज्ञातव्या युक्तिभिस्तथा ॥ ५२ ॥

शान्तामूला स्मृतय इति हि श्रोच्यते पूर्वतन्त्रे

दृष्टशान्ता गुरुभिर्गमिताः मध्वभाष्यार्पणैः ।

तन्माद्रूप्ये गुरुभिस्सकृत् मालवेयादि वेदान्

न्योक्ताधादीन् ददयितुमिहोदाह्रियन्ते पुराणैः ॥ ५३ ॥

नृत्यक्षदृष्टितयादि सर्व मनडयान् सर्वविलक्षणं नत ।

सिद्धान्तसत्राणि तदीयभाष्ये सर्वाणि तानीति विचित्रमेतत् ॥ ५४ ॥

तत्राणि (५६४)

अधिकरणानि (२२३)

द्वैतमनसिद्धान्तसंग्रहः —

श्रीविष्णुवैव परमत्वं । ज्ञातुं सर्वं मत्वं । देवनिर्गन्धमनुष्यस्वादिभेद-
भिन्नाः जीवगणाः अनन्ताः । सर्वे च ते हरेर्दामा पयः स्युः एव उत्तममध्यमा-
धमाश्च । अत एव जीनेष्वभावं गता । अनादिकर्मवत्तद्वत्तः स्वाभाविकं
नैजजातिसुखदुःखादिकान् कर्मणा परिग्रहाः । श्रीविष्णुमक्त्या समारब्ध-
द्विमुक्ताः स्वभाविकी नैजसुखानुगुणिकृपां मुक्तिमनुभवन्ति । प्रत्यक्षमनुमानमायम-
इति त्रितयं प्रमाणम् । 'सत्यं मित्रा, सत्यं मित्रा, मत्वं मित्रा'
इत्युपनिषदा भेदपञ्चकं । भेदपञ्चकश्च ।

“ जीवेद्वरमिदमेव जडेद्वरमिदं तथा ।

जीवमेदो मिथैव जडजीवमिदं तथा ॥ ”

“ मिथश्च जडमेदोयं प्रपञ्चो मेदयश्चकः ।

सोऽयं सत्योल्लासिश्च सादिश्चेत्तादमाप्यनुयात ॥ ”

“ न च नाशं प्रयात्येषः न चासौ भ्रान्तिकल्पितः ।

कल्पितश्चेन्नवर्तेत न चासौ विनिवर्तते ॥ ”

“ द्वैतं न विदित इति तस्मादज्ञानिनां मतम् ॥ ”

इति विष्णुतत्त्वनिर्णये उक्तपक्षारेण ज्ञातव्यम् ॥

“ ब्रह्मशेषसुषुप्तेषु शुक्तसूर्यगुहादयः ।

सर्वे क्षरा अक्षरा तु भीरेका तत्परो हरिः ॥ ” इति

श्रीतत्त्वार्थ धारत्वेन आश्रित्य तस्मात्परं च विष्णुरिति ॥

स्वतन्त्रमस्वतन्त्रं च द्विविधं तत्तमिष्यते ।

स्वतन्त्रो गगवान्विष्णुः भावामात्रं द्विधेतरेत ॥

प्राक्प्रवर्धस सदात्वेन त्रिविधोऽमात्र इष्यते ।

चेतनाचेतनत्वेन भावोऽपि द्विविधो मतः ॥

दुःखस्मृष्टं तदस्मृष्टमिति द्वैधैव चेतनम् ।

नित्यादुःखा रमान्येतु स्मृष्टदुःखास्तमस्तथा ॥

स्मृष्टदुःखा त्रिमुक्ताश्च दुःखसंस्था इति द्विधा ।

दुःखसंस्था मुक्तियोग्या अयोग्या इति च द्विधा ॥

देवर्षिपितृपनरा इति मुक्तास्तु पञ्चधा ।

एवं विमुक्तियोग्याश्च नमोगास्थितिसंस्थिता ॥

इति द्विधा मुक्त्ययोग्या दैत्यरक्षः पिशाचका ।

मर्त्याधमाश्चतुर्धेन नमोगाः प्रकीर्तिनाः ॥

ते च प्राप्तान्धतमसः स्मृतिसंस्था इति द्विधा ।

नित्यानित्यविभागेन त्रिधैवाचेतनं मनम् ।

नित्या वेदाः पुराणाद्याः कालः प्रकृतिरेव च ।

नित्यानित्यं विधा प्रोक्तं अनित्यं द्विविधं मनम् ॥

अनंतदृष्टं च सतृष्टं अतन्तृष्टं महानदृष्टम् ।

बुद्धिर्मनः स्थानि दश भास्त्रभूतानि षड् च ॥

संनृष्टमण्डं तद्रे च समस्तं सप्रक्रीणितम् ।

मृष्टिस्थितिस्तद्वृत्तिश्च नियमोऽज्ञान बोधने ॥

बन्धोमोक्षस्फुलं दुःखं आधुतिर्भ्योनिरेव च ।

“ विष्णुनाऽस्य सफलस्य समासञ्चामयोगिनः ॥

इत्यादिना चैवनाच्यतनविभागादिप्रपञ्चः समष्टेण ज्ञानव्यः । एतदर्थं यत्र
' अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ' इत्यादिना विचर्यते; इति ॥

तत्रार्थः ॥ अथ शब्दः मन्त्रलक्ष्यस्मन् अधिकारार्थबोधकोपि भवति ।
अथ=विष्णुभक्तिरूपाधिकारसिद्धयनन्तरं; अतः=हेतोः; ब्रह्मजिज्ञासा=विष्णु-
तद्गुणविभूत्यादि चिन्ता कर्तव्येत्यर्थः ।

अद्वैतम्

जन्माद्यधिकरणम् ॥ २ ॥

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

यन्माज्जगन्मर्गलयादि सर्वं मेजायते ब्रह्म तदेव लक्षम् ।

नर्गद्वयप्रकृत्यादिगुणोपपन्नं प्रधानसंसागिविलक्षणं ननु । ५५ ।

अधिकरणार्थः ॥ “ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ” (न. ३. १)
इत्यादि विषयवाचकम् ।

“ आत्मात्रे चन्द्र ” इति क्व तद्व्यत्ययमेव । अथापि आत्मात्रे प्रकृष्ट-
चन्द्र इत्युक्तं यथा वा चन्द्रेतरसर्वभक्ष्यान व्यावृत्त्य केवलचन्द्रस्य सर्वबोधकं
तथा जन्मस्थितिभङ्गयोग्यप्रपञ्चं व्याकृत्य शुद्धब्रह्मणोपि बोधकं भवतीति स्वल्प-
लक्षणमपि भवतीति सिद्धान्तः ।

परमते तु विशेषणेन, उपलक्षणतया वा द्वेषादि लक्षणं ननेन
सत्रेण उच्यते इत्युक्तम् । ननु विशेषणतया लक्षणत्वसर्वं विशेषणभेदात्

विशेष्यभेद इति खण्डो मुण्डः पूर्णशृङ्गो गौः इतिवत् ब्रह्मबहुत्वं स्यादिति;
 उपलक्षणपक्षे च यत्नायं सारसः ■ देवदत्तकेदारः इत्यत्रैव आकारत्वस्य
 अवगतिः अत्र नास्ति । अत्र उपलक्ष्यख्याकारस्य ज्ञातत्वाभावात् पुरुषसूक्त
 प्रतिपाद्यपुरुषविशेषः केदारस्थानीय उपलक्ष्याकार इति तदुक्तिर्न युक्ता ।
 पुरुषसूक्तस्य देहविशेषत्वं अभ्युपगच्छन्ति केचित्; केचित् सर्वविशेषत्वं;
 केचित् पुरुषशब्दवाच्यः शिवः; केचित् नारायण एवेति, बहुविवादमन्तत्वात्
 पुरुषशब्दस्य, तदिह पुरुषशब्दवाच्यः उपलक्ष्याकार इति वक्तुं न शक्यते ।
 “लिङ्गभूयन्त्वात्तद्वि बलीयस्तदपि” इत्यधिकरण एव पुरुषसूक्तविचारस्य
 करिष्यमाणत्वात् ज्ञान्धारमे ब्रह्मलक्षणस्य विचारसमये तत्रत्य पुरुषशब्दप्रति-
 पदनासमवात् इति उभयपक्षेऽपि दोषः प्रतिभाति ।

किञ्च यथाकृतुन्यायेन मत्वं ज्ञानं अनन्तं ब्रह्मेति लक्षणयुक्तस्य ब्रह्मणः
 प्राप्यत्वात् तद्वक्षणमेव सूत्रकारेण तन्मते वक्तव्यम् । ‘जन्माद्यस्य यतः’
 इत्येव सूत्रकारः प्राह । श्रीभाष्यकारोऽपि तद्वक्षणमेव व्याख्येयम् । तथा च तल-
 कारतात्पर्यं अद्वैतब्रह्मण्येवेति ज्ञायते । तद्व्यलक्षणस्यैव उक्तत्वात् । यन्प्राप्यं
 तज्जिज्ञास्यम् । जिज्ञास्यब्रह्मलक्षणप्रकरणे सत्यस्य ज्ञानस्य अनन्तस्य भ्रमलक्ष्य
 शेषित्वरूप स्वरूपलक्षणस्य प्रतिपादकानि वक्तव्यानि । नान्यनुक्त्वा तद्व्य-
 लक्षणस्यैव सूत्रकारेण उदाहृतत्वात् ॥

विशिष्टाद्वैतम्
जन्माद्यविकरणम् ॥ २ ॥
जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

चराचराणां नित्यानामखिलानां यतो जनिः ।
स्वित्यन्तान्तःप्रवेशादि नित्यमुक्तातिरेकि तत् ॥ ५६ ॥

सन्तः केचन जन्ममूत्रमपि ये काकोक्तिं तुल्यं जगुः
मैवं तत्र विसृष्टिभ्रमणलया नित्याश्रया विभ्रुताः ।
मत्स्यादाद्युद्धितं हि लक्ष्मणि तदाऽभावस्वरूपारमके
शाखाचन्द्रनयादि जातु चिदिह स्यान्नात्रसूत्रे तथा ॥ ५७ ॥

तल्लक्षणं ह्याभिमनन्तमन्यं
सर्वाभ्युपेयं मतसंशयं च ।
विसृज्य जन्मादि विवादभूतं
लक्ष्माह सूत्रे न कथं महर्षिः ॥ ५८ ॥

यस्यैव जिज्ञेस्यतयोक्तिरस्ति
प्राप्यस्वमस्येति हि द्वास्त्रयीतिः ।
भूतविशिष्टं समुपामितव्यं
प्राप्यं विशिष्टं त्विति लक्ष्म युक्तम् । ५९ ॥

विशेष्यभूतस्य तु सत्यतादि
विशिष्टरूपस्य तु तद्विलक्ष्म ।
नैतन्यमात्राभ्युपगन्तुमिष्टम्
न योक्ति लक्ष्मारि च मूत्रकारः ॥ ६० ॥

अधिकरणार्थः ॥ अस्य=प्रपञ्चस्य; यतः=व्रज्यः; जन्मादि=जन्मस्थिति
भङ्गादि जायते-नष्टम् । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (वे-३-१) इत्यादि

श्रुतिप्रमाणान्न जन्मादिकमुपलक्षणं विशेषणं च सन् ब्रह्मणः लक्षणबोधकं भवति । जन्मादिषु प्रत्येकं ब्रह्मलक्षणत्वोक्तौ सत्यानपि सिद्धमिष्टं । तथापि 'प्रत्येकं लक्षणत्वं मुख्यमिह ब्रह्माद्वैतिर्भीमहिम्ने' इति मानान् नाष्टार्थं त्रितयमपि लक्षणत्वेनाश्रितम् । अत्र सूत्रे सामानाधिकरण्यलक्षणं द्वेधा वर्तते । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इत्यादि वाक्यान् सत्यत्वादि मरुत्यविशिष्टं ब्रह्मेति देवदत्तः पीथा युवा दण्डी कुण्डली इति च सङ्कलगुणविशिष्टदेवदत्त इव प्रतीयन् इति एकस्मिन्नर्थे श्रुतिप्रमाणानाधिकरण्यमिति सामानाधिकरण्यमाश्रितम् । परमते तु 'खण्डो मुण्डः पूर्णशृङ्गो गौः' इत्यादौ सामानविभक्तिकन्वेऽपि सामानाधिकरण्यमावाप्त यथा भित्तयतीति' तद्वत् 'स एष नेति नेति' 'निर्गुणं निरञ्जनम्' इत्यादि श्रुतिप्रमाणान् निर्भिन्नैर्ब्रह्मेत्याश्रित्य सत्यज्ञानादि वाक्ये इतरग्याश्रुतिग्य सामानाधिकरण्यपदार्थेनङ्गीकृत्य उपलक्षणपक्ष एव आश्रित इति भिन्ना ॥

• त्वमेवैषादानं भवसि च निमित्तं त्रिजगत्

यदुक्तं ननु नर्भतिरह न चलयितुं प्रभवति ।

त्वमेवोपास्यः खे. निखिलफलकारीः भवसि भो

रुद्रं त्वद्रूपातिः फलद इति त्वानि जगद् ॥ •

इति नदीय श्रीगार्ग्यजिन्तवे (श्लो १२२) उक्तम् ॥

इतम्

जन्माद्यधिकरणम् ॥ २ ॥

जन्माद्यम्य यतः ॥ २ ॥

चतुर्नेवति देवानां अन्येषां च यनो जनिः ।

बन्धमोक्षमिदं युक्ता ब्रह्मलक्षणमेव तन् ॥ ६१ ॥

आदित्या यमयो रुद्राः मरुतथाश्विनायपि ।

वृहस्वतिथक्वामथ मनुर्दधो पिनायकः ॥ ६२ ॥

भृगुश्चैवानिरुद्धश्च धर्मोनिर्झतिरेव च ।

*दुर्वेदसहिता देवाः नवतिस्संप्रकीर्तिताः ॥ ६३ ॥

अनन्तो गरुडो वायुः चत्वारो ब्रह्मणा मद ।

चतुर्नवति देवानां संख्या चोक्ता खिलश्रुता ॥ ६४ ॥

अधिकरणार्थः । यत = विष्णोः, अस्-जगन्, जन्मादि-जन्माष्टकं भवति, तद्ब्रह्म-विष्णुरेव । “ उत्पत्तिस्थितिसंहारा नियतिज्ञानमावृत्तिः । बन्धमोक्षं च पुरुषान् यस्मान् स हरिरेकरात् ॥ ” इति स्कान्दवचनात् । परमान्ये तु जन्मादीति ‘ आदि ’ शब्देन स्थितिमङ्गौ उच्येते । ‘ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जानानि जीवन्ति यस्त्यन्त्यभिजविशन्ति ’ इति वाक्य त्रयेण जन्मस्थितिभङ्गमेव ज्ञायते । आदिशब्दार्थः स्थितिभङ्गस्य एवेति दर्शितम् । अतः तु आदिशब्देन सप्त गृहीताणि ॥

सहस्रवर्त्मा सामवेदः, एकविंशतिधा बाह्वर्च्य, नवधा अथर्वणो वेदः, वाको-
वाक्यं, इतिहासः, पुराणम्, वैयकम्, इत्येतावान् शब्दस्य विषय इति
महाभाष्योक्त्या एतावतः शास्त्रस्य योनिरित्यर्थः । ‘विविक्तःश्रुतिसागरः’ इति
श्रीविष्णुसहस्रनामस्तोत्रे; श्रुतयः सागर इव अत्र निधीयन्त इति श्रुतिसागरः
परमात्मा इति महाभारतमपि आस्तस्य योनिरित्यर्थ एव संगच्छते । उत्पादकत्वं
ब्रह्मणः संभवतीति ॥

न च वेदस्य अनित्यत्वं, पौरुषेयत्वं स्यादिति वाच्यम् ।

“शब्दब्रह्मेति यच्चैदं शास्त्रं वेदाख्यमुच्यते । तदप्यविष्टितं सर्वं
एकेन परमात्मना ॥ ’ ‘तथर्भेदो वेदाः प्रोक्ता येऽपि पृथक् पृथक् ।
भोग्यत्वेनात्मना तेऽपि चैतन्यानुगतस्तदा ॥ ’ इति मीमांसकैरेव चैतन्यरूप
परमात्मानुगतत्वं वेदानां उक्तत्वात्, न पौरुषेयत्वं नानित्यत्वं च भवति ।

किञ्च ‘हिमवतो गङ्गा प्रभवति’ इत्युक्ते तत्र प्रकाशते न तु उत्सद्यते
इत्यर्थवत् स्वरवर्णानुपूर्वीविशिष्टवेदप्रकाशनमेवेति तात्पर्यम् ।

न च, वेदार्थविज्ञानात् ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्यादिकं अङ्गी-
करणीयम्; सर्वज्ञसर्वशक्त्यादिविशिष्टात् ब्रह्मणः वेदस्य उत्पत्तिरिति,
अन्योन्याश्रयरूप दोष इति वाच्यम् । वेदोत्पादकशक्तियुक्तं ब्रह्मेति शास्त्रान्तरात्
युक्तेश्च सिद्धेरिति तात्पर्यात् । अत्र प्रमाणम् ।

शब्दोपादानभावध्वनिगतविषयद्योतनाशक्त्योन्तः

ब्रह्मण्येव स्युराग्रेः विषयविषयिणी दीपशक्तिः सल्लोचैः ।

दृष्टश्च ज्ञानशक्तेर्न तु करणगता किंतु दीपप्रभावत

संयुक्तद्योतनैवेत्यपरमिह पुनस्तथाप्यते सर्ववित्त्वम् ॥

अस्य अर्थः—

पटादि विषयप्रकाशकप्रभायुक्तदीपात् दीपोत्पादकाग्नेः यथा वा अधिक-
प्रकाशशक्तिमत्त्वं, तथा सर्वविषयप्रकाशकसर्वज्ञवेदात् तदुत्पादकब्रह्मणः
सर्वज्ञतमत्वं अवगम्यत इति ।

न च, ब्रह्मणः सर्वज्ञत्व-सर्वशक्तिमत्त्वादिकं यद्यभ्युपगम्येत, तर्हि विषय-
सृष्ट्यादौ दोष इति वाच्यम् । सृष्ट्यादिविषयक सर्वकार्येष्वपि अधिकोपादान-
लक्ष्य सर्वज्ञसर्वशक्तियुक्तस्यापि ब्रह्मणः विषयसृष्ट्यादौ स्वातन्त्र्यं न । पूर्वपूर्व-
सर्गानुसारेणैव सृष्ट्याद्युपपत्तेः । ‘वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्’ इति
सूत्रार्थस्याप्यविरोधः ॥

विशिष्टाद्वैतम् ॥

शास्त्रयोनिस्त्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

शास्त्रयोनिस्त्वात् ॥ ३ ॥

शास्त्रैकमानं तदिति ब्रवीति न चाक्षब्धं नानुमितिश्च तत्र ।

अज्ञातमर्थं खलु शास्त्रवेद्यं प्रादुर्बुधा ब्रह्म तु शास्त्रवेद्यम् ॥ ६६ ॥

अधिकरणार्थः । शास्त्रं यस्य योनिः प्रमाणं इति यावत् तच्छास्त्र-
योनि-ब्रह्म । प्रत्यक्षाद्यविषयके ब्रह्मणि ‘यतो वा’ इत्यादि वाक्यमेव प्रमाण-
मित्यर्थः । अनुमानिकं न ब्रह्म साधयति । अतः शास्त्रिकवेद्यत्वं ब्रह्मणः ॥

अतएव—

“शास्त्रैकयोनिस्त्वमिहेत्यनूच्य शास्त्राणि सर्वाणि मृषेति चोक्तुः ।

मृषापदार्थोद्यदिदं प्रजातं मृषैव कस्यादिति जानते न ॥”

इति श्रीशार्ङ्गपाणिस्तवे (श्लो-१४७) एतत् सूत्रं इतरेषां अननुगुण-
मित्युक्तम् ॥

द्वैतम् ॥

शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

ओं शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

नावेदविचं मनुते घृहन्तं इत्यादि शास्त्राणि बहूनि विष्णौ ।
मानानि सन्त्यत्र न चानुमानं तच्छास्त्रयुक्तं क्वचिदेव मानम् ॥

अधिकरणार्थः । विष्णोः जन्माद्यष्टकं लक्षणमुक्तम् । तच्च शालोक-
वेद्यं । न तु अनुमानादिना

‘अग्न्यजुस्तामार्वाक्ष भारतं पञ्चरात्रकम् ।

मूलरामायणं धैव शास्त्रमित्यभिधीयते ॥’

‘यच्चानुकूलमेतस्य तच्च शास्त्रं प्रकीर्तितम् ।

अतोऽन्योग्रन्थवित्सारः नैवशास्त्रं युवत्स तत् ॥’

इति स्कान्दवचनात् एतच्छ्लोकोक्तमेव शास्त्रं विष्णौ प्रमाणमित्यर्थः ॥

अद्वैतम् ॥

समन्वयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

सर्वं हि शास्त्रं कृतिसाध्यकार्यं ब्रवीति न ब्रह्मणि पूर्वसिद्धे ।
ब्रह्मात्म-सत्-ज्ञानवनाभिधेये समन्वयाद्देदगिरां तदाह ॥ ६८ ॥
शास्त्रप्रमाणं परिनिष्ठितेऽत्र भवत्यथो यानि विधायकानि ।
ब्रह्मात्मबोधाय शमादि सिध्यै युक्तान्यथोर्ध्वं विसृजन्ति सन्तः ॥
न बोधयत्यागमवाक्यमेतत् हेयेन च ग्राह्यतया विहीनम् ।
सिद्धं न नित्यामृतसर्वगात्मफलावबोधे प्रशुरेव वेदः ॥ ७० ॥

अधिकरणार्थः ॥ सर्वा अपनिषदः यत्र विषयवाक्यम् । तत्-शास्त्र-
प्रमाणकत्वं ब्रह्मणः संभवत्येव; वेदान्तानां ब्रह्मणि पुरुषार्थरूपे समन्वयात् ।

जन्मादिलक्षणलक्षित ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वं न युक्तम् । हेयोपादेय-
रहिते ब्रह्मणि पुरुषार्थभावात् । इदं कुरु इदं मा कुरु इति लोके, “ यजते
स्वर्गकामः ”, “ नानृतं ददेत् ” इति वेदे च प्रवृत्तिनिवृत्तिपरवाक्यस्यैव अर्थवत्त्वं
दृष्टम् । प्रकृते सिद्धरूपे ब्रह्मणि तदभावात्; इत्याशये प्राप्ते समाधानं; हेयोपा-
देयरहितज्ञाने सत्येव ज्ञान्तः शुद्धो भवति । शुद्धिरेव पुरुषार्थः । सामान्य-
शास्त्रं तु नश्वरपुरुषार्थसाधकं सत् हेयोपादेयमिथमेव । अनन्वयोपवेदान्तभागस्तु
‘ स एष नेति नेत्यात्मा ’ इत्यात्मशब्दादिना पुरुषार्थभूयस्त्वं बोधयति । हेयो-
पादानाभाव एव अस्माकं पुरुषार्थः; “ आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।
विमिच्छन् कस्म फलमाय शरीरमनुसञ्जरेत् ॥ ”;

“ एतद्बुद्ध्या बुद्धिमान् स्वात् कृतकृत्यश्च मारुत ॥ ”
इत्यादिभिः निर्णीयते; इति पूर्वोक्त शास्त्रप्रमाणकत्वं साध्येव ॥

विशिष्टाद्वैतम् ॥

समन्वयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

श्रुत्यन्तवाचां पुरुषार्थभूतब्रह्मात्रबोधान्वयसंभवादि ।

आनन्दसद्भावविनिश्चयाच्च सिद्धे परात्मन्यापिमानमेतत् ॥ ७१ ॥

तत्त्वमस्यादि वाक्यार्थज्ञानमेव विमुक्तिदम् ।

यया त्वं दशमोसीति वाक्याज्ञानं तथा श्रुतेः ॥ ७२ ॥

इति पूर्वपक्षे समाधानम्—

ज्ञानं बन्धविनाशकं न च भवेत् यत्तत्त्वमस्यादिजम्

शब्दात् या सुमतिर्विभाति जगति प्रयस्यहेत्वेव तत् ।

कर्मज्ञानमुपासनादि सहितं द्वे मुक्तिहेतू श्रुतौ

तद्वैदेहनृपादयश्च सततं कर्मादि कुर्वन्त्यमी ॥ (श्रीशर्ङ्ग — 115)

अधिकरणार्थः ॥ सिद्धरूपे ब्रह्मणि वेदान्तवाक्यानां समन्वयो न भवति ।

पुरुषार्थप्रतिपादकभावात् इति पूर्वपक्षः । स्ववेदमनि निधिरस्ति, पुत्रस्ते जातः
इत्यादाविव सिद्धरूपेऽपि ब्रह्मणि “यानन्दं ब्रह्म” इत्यादिना पुरुषार्थभूय-
स्वातिशयबोधनात् समन्वयो भवत्येव ।

तत्—शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः संभवत्येव; समन्वयात् पःनपुरुषार्थतया
ब्रह्मणः अभिधेयत्वेनान्वयात् ।

अतः “तत्त्वमसि” इति वाक्यजन्यज्ञानादेव जीवस्य मुक्तिर्भवति ।

“दशमस्त्वमसि” इत्याद्यौ तथा दृष्टत्वात् । ‘तत्त्वमसि’ इत्यत्र ‘सेयं गौः’
इतिवत् श्वेतकेतोः ब्रह्मणश्च ऐक्यदर्शनात् । ब्रह्म च निर्गुणमित्यादि श्रुत्या
सगुणश्रुतिबाधः अपच्छेदन्यायेन युक्त इति ।

यस्सदेवो मया दृष्टः दशमस्त्वमसीतिवत् ।

तत्त्वमस्यादि वाक्येन परजीविन्यमस्ति हि ॥ ७३ ॥

इति पूर्वपक्षे एतत्समाधानम्—

“एतेहपच्छेदन्येन शार्ङ्गिन् त्वां निर्गुणं प्राहुरहो नयाज्ञाः ।

उपक्रमोत्सर्गनयादिनाऽत्र शान्ते विरोधेऽन्यन्येन किं नु ॥

(श्रीशार्ङ्गपाणिस्तवे-१२९)

“पूर्वापरच्छेदनयो हि नातः तन्न्यायचारोऽनियतस्यलेपु ।

पूर्वं गुणोक्तिः परतो निषेधः तस्मात् भवान् दिव्यगुणैर्विशिष्टः ॥ ”

(श्रीशा-१३०)

“उपक्रमोत्सर्गनयौ भवेयुः सामान्यवेशेप्यनयेन साकम् ।

युत्यन्तराण्यप्यवदन् यतीशाः भवद्गुणौपस्य विचारणायाम् ॥ ” (श्रीशा-१३१)

“अतः परं ब्रह्म गुणैर्विशिष्टं त्वामेव नित्यं वदन्ति तयीह ।

सर्वेषु शाखास्वभूतः श्रुतत्वं ज्योतिस्सदात्मादिपदाभिधेयः ॥ ” (श्रीशा-१३२)

“ सेयं गौरीत्यभेदो भवति* च नृहरे तत्त्वमस्यादिवाक्ये
 गौण्या वृत्त्या भवन्तं कतिचन विबुधाः जीवमाहुर्बिंदोपम् ।
 देशौ कालौ च युक्तौ न भवत इह तु प्रज्ञयोरैक्यमेव
 संबन्धो देशयोश्च प्रभवति हि सदैकस्य विष्णुकामादेः ॥ ”

(श्रीलक्ष्मीनृसिंहस्तवे पूर्वभागे २०८)

“ एकस्य कालयोर्योगो नेति चेत् क्षणिको भवान् ।
 तीर्थाटनादि विधिभिः संयोगो देशयोर्भवेत् ॥ (श्रील-स्तव २०९)

“ अतश्च लक्षणां हित्वा ज्ञानसंबन्धमात्रतः ।
 सेयं गौरीत्यभेदार्थः प्रत्यभिज्ञानसंभवः ॥ ” (श्रील-स्तव २१०)

सेयं गौरीत्यभेदो भवति च भुवने देशकालौ विहाय
 तद्वत् ‘ तत्त्वं ’ पदेऽपि प्रविदितनिसिलशाश्रुतादीन् विहाय ।
 प्रत्यक्षे तत् तथात्वेऽप्यविदितविषये ज्ञातयैः सिद्धमेव
 सर्वज्ञश्चेतकेत्योः सममधिकरणं तच्छरीरमिदं हेतोः ॥ ७४ ॥

“ उपासते नेदमिति श्रुतिस्तु दृष्टेन रूपेण च केवलं न ।
 ध्येयस्तु सर्वात्मक एव विष्णुः अन्यत्र † ‘ सर्वं खलु ’ वेदवाक्यात् ॥ ”
 (श्रील-स्तव २१८)

“ ज्ञानं बन्धविनाशकं न च भवेत् भवत्त्वमस्यादिजम्
 ब्रह्माद्या विबुधास्तथैव क्रययः श्रीनारदाद्या हरे ।
 धन्येभ्योऽपि दिशन्ति ते गुणगणान् कर्मनुरूपं फलम्
 भुजानास्तत्र एव धन्यस्तथैव भक्त्यादिरेव मुना ॥ ” (श्रील-स्तव ११५)
 सत्यादिपारमं सगुणं ब्रवीति निरञ्जनाद्यं विगुणं तथापि ।
 रजस्तमोरूपगुणाद्यभावात् शुभं शुभं त्रैल विशिष्टमेव ॥ ७५ ॥
 इत्यादिना उच्छ्रान्नेह तन्यते ॥

* य=इव ॥ † अन्यत्र “ सर्वं ललितं ब्रह्म तज्जलम् ” इत्यादी ॥

द्वैतम् ॥

समन्वयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

ओं तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

तच्छास्त्रयोनित्वमथेश्वरादौ न चास्ति विष्णौ सकलश्रुतीनाम् ।

समन्वयाद्ब्रह्म स विष्णुरेव जिज्ञास्य एवेति च शास्त्रमाह ॥७६॥

उपक्रमादि पल्लिङ्गात् विष्णुश्चास्त्रप्रमाणकः ।

§“ मां विधत्तेऽभिधत्ते मां ” इत्याद्या विष्णुशंखिनः ॥ ७७ ॥

अधिकरणार्थः ॥ पूर्वोक्तशास्त्रयोनित्वं विष्णावेव युज्यते । उपक्रमादि

षड्विधतात्पर्यनिर्णायकल्लिङ्गवत्वात् वेदान्तवाक्यानाम् । रुद्रादीनां क्वचित्
शास्त्रयोनित्वसंभवेऽपि विष्णावेव सर्वश्रुतीनां तात्पर्यवत्त्वनिर्णयात् न रुद्रादीनां
शास्त्रयोनित्वम् ॥

§“ मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्योऽपोह इत्यहं । इत्यस्या हृदयं साक्षा-

न्नान्यो मद्भेद कश्चन ॥ ” इति भागवत श्लोकः । अस्यार्थः मां विधत्ते=‘यजेत’
इत्यादि श्रुतिः मामुद्दिश्य मत्पूजात्वेन यागादि विधत्ते । अभिधत्ते मां=अपरि-
च्छिन्नगुणवत्त्वेन इन्द्रादिपदामिधात्रि श्रुतिश्च अभिधत्ते । इत्यस्याः हृदयं श्रुतेरर्थः
अहमेव वेद मदन्यः न कोपि वेदेत्यर्थः ।

“ चत्वारिवाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः गुहा

श्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । ”

अस्यार्थः—वाक्=हरेः ; चत्वारि परिमितापदानि=चतुस्तंख्याकत्वेन परि-

च्छिन्नानि वासुदेवादिरूपाणि ब्राह्मणाः विदुः ।

वाचः=हरेः; गुहा=हृदयगुहायां; निहिता=निहितानि; श्रीणि=वासुदेवादि

रूपाणि; मनुष्याः=साधारणाः; नेङ्गयन्ति=न जानन्ति; तुरीयं=अनिरुद्धाख्यपदं;
वदन्ति=जानन्तीत्यर्थः ॥

यद्यपीयं श्रुतिः वाग्विषया महामाप्ये पस्पशाह्निके व्याख्याता । तथापि

एषोऽऽद्यैपि पूर्वाचार्यैः वर्णितः ।

अद्वैतम् ॥

ईक्षत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

गौणश्चेत्तात्मशब्दात् (६)

तच्चिष्टस्य मोक्षोपदेशात् (७)

हेयत्वावचनाच्च (८)

स्याप्ययात् (९)

गतिसामान्यात् (१०)

श्रुतत्वाच्च (११)

सर्वागमान्तस्त्रिगुणं प्रधानं प्रत्यक्षतर्कादियुवं निदानम् ।

वदन्ति नैवं तदशब्दमेव 'तर्क्षते'त्यादि सकर्तृकत्वात् ॥ ७८ ॥

अप्तेजसोतीक्षति दर्शनाच्च 'कूलस्य वाञ्छा पवने' प्रसिद्धा ।

गौणेक्षणं तच्छहि देवतात्मसदादिशब्देक्षणदर्शनादेः ॥ ७९ ॥

प्रधानहेयत्वनिरूपणाच्च शरीरिणो मोक्षविबोधनाच्च ।

न तार्किकानामिव भिन्नहेतुः सर्वज्ञ ईशो हि जगन्निदानम् ॥ ८० ॥

अधिकरणार्थः ॥ "सदेव सोम्येतमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्"

(छा. ६-२-१) "तर्क्षत बहुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽस्त्यजत" (छा. ६-२-३)

इत्यादि विषयवाच्यम् । [तदर्थेभ्यः सत्=अस्तित्वाग्रात्रं वस्तु सूक्ष्मं निर्विदोषं सर्वगतं एकं निरञ्जलं निरवयवं विज्ञानं यदवगम्यते उपनिषद्ग्रन्थः ।

एवशब्दः अवधारणार्थः सदेवेत्यर्थः । इदं जगत् तत् सदेवासीत् । अग्रे=जग-

दुत्पत्तेः प्राक्, इदानीमपि सदेवेत्यर्थः । एकमेव=स्वकार्यपतितं, अन्यत्वासीति

एकमेवेत्युच्यते । अद्वितीयं=गृह्यतिरेकेण कुट्यलदि निमित्तकारणं पटादेरिव

सहकारिकारणभावादित्यर्थः । द्वितीयं वस्तुन्तरं न विद्यत इति तात्पर्यम् ।

सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितमित्यर्थः । तदैक्षत=कृत ऐक्षत; तत्=सत्;
ऐक्षत=ईक्षां- दर्शनं कृतवदित्यर्थः । इदं तु सत् चेतनं । प्रधानं तु अचेतनं;
तस्य दर्शनाभावादित्यर्थः ॥]

जगतः प्रधानं न कारणम् । अक्षब्दं हि तत् । श्रुतिप्रतिपाद्यं नेत्यर्थः ।
कुतः ! ईक्षितृत्वश्रवणात् करणस्य ॥

विशिष्टाद्वैतम् ॥

ईक्षत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

ईक्षतेर्नाशब्दम् (५)

गौणश्रेयात्मशब्दात् (६)

तन्निष्ठस्य मोक्षोपवेशात् (७)

हेयत्वावचनाच्च (८)

प्रतिज्ञाविरोधात् (९)

स्वाप्यगात् (१०)

गतिसामान्यात् (११)

श्रुतत्वाच्च (१२)

कार्यानुरूपं जगतो निदानं वक्तव्यमेतत् प्रकृतेर्विकारम् ।

युक्तं अक्षब्दं जगतः प्रधानं न युज्यते चेतनकर्तृकत्वात् ॥ ८१ ॥

विलक्षणेऽप्यास्ति च हेतुमात्रः प्रधानहेयत्वनिरूपणं च ।

संस्कन्धपूर्वश्च जगद्विसर्गः तस्मात् परब्रह्म जगन्निदानम् ॥ ८२ ॥

‘आदेशमप्राक्ष्य’ इति श्रुतेस्तु प्रशासितारं श्रुतवानिति त्वम् ।

आदेशण्यार्थ इति ब्रवीषि तदाऽनु मे शाधि गिरास एव ॥ ८३ ॥

सच्छब्दार्थो विष्णुरेव श्लेकार्थो निस्समाधिकः ।

ज्ञानं कारणवाक्यस्य नित्यज्ञानिनमाह नत् ॥ ८४ ॥

“तत्त्वं” पदार्थश्च तदन्तरात्मा “चराचरव्ये”ति महर्षिसूत्रात् ।
सर्वोऽपि शब्दधिदत्तित्परात्मविशिष्टबोधात् स इति प्रभाति ॥ ८५ ॥

तत्त्वं तत्सदृशश्चेति तदधीनो भवानिति ।

तच्छरीरं भवान् वेति तत्त्वमस्यर्थ ईरितः ॥ ८६ ॥

ब्रह्मैवसन् ब्रह्मणि लीयतेऽसौ इत्यादयो ब्रह्मसमानरूपाः ।
एवेति शब्दश्च समार्थकोसौ यथा च ‘विष्णुक्रमणे’ तथाऽत्र ॥ ८७ ॥

एकं च तत्त्वं पदमत्र विन्नः पट्टीसमासाश्रयणादिना च ।

तदास तात्स्थ्यादि विशेषमर्थं दिशन्ति केचित् यतिराजशिष्याः ॥

मृल्लोह-काष्णाय-सत्यवाक् तु नान्यस्य सत्त्वादि रुणद्धि किन्तु ।

ज्ञाते मृदादीं सति तद्विकाराः जाता भवन्तीति तदेव सत्यम् ॥

‘इत्येव’ शब्दाच्च तथा तदर्थः मृत्सन्तैव सत्यं त्विति वेदवाक् न ।

द्रव्यं च मृल्लोहमुखं च नित्यं अनित्यमन्यच्च विकारजातम् ॥ ९० ॥

ब्रह्मात्मसदृशशब्दाः भवन्ति ज्ञानिवाचिनः ।

ईर्ष्या चक्रे विभेतीति चिन्मात्रस्य कथं भवेत् ॥ ९१ ॥

अधिकरणार्थः ॥ “सदेव सोम्ये”त्याख्य “तदैक्षत बहुस्यां
प्रनायेगेति” इत्यादि (छा ६-२-१) विषयवाक्यम् ।

एतदर्थः—इदं—विभक्तनामरूपं जगत्, अग्रे=सृष्टेः प्राक्, एकमेव=
अविभक्तनामरूपतया एकत्वावस्थापन्नमेव । अद्वितीयं—अविष्ठावन्तरशून्यं, सदेवा-
सीदित्यर्थः । सच्छब्दः प्रमाणसंख्याहलक्षणोपि अत्र परमात्मार्थबोधको भवति ।
तदैक्षत—संकल्पमकरोदित्यर्थः । एतेन चेतनस्य कर्तृत्वं अचेतनस्य नेति च
लभ्यत इति ।

प्रधानं न जगत्कारणम् । अशब्दं-आनुमानिकं प्रधानं, कारणं न ।
 ईक्षति धातोः श्रवणात् । 'इक् द्वितपौ धातुनिर्देशे' इति शब्दशास्त्रात् ।
 अन्यथा धात्वर्थस्यापि ग्रहणे 'ईक्षितेः' इति निर्देष्टव्यं । स्यात् इति श्रुत-
 प्रकाशिकाचार्याः । अत्र 'प्रतिज्ञाविरोधात्' इत्येकं सूत्रमधिकम् ॥

एतदर्थम्—

केचित् प्रधानं जगतो निदानं त्रैगुण्यरूपस्य सरूपमाहुः ।

“तदैक्षतेति श्रुतिराह सृष्टिं सङ्कल्पपूर्वां तदचेतनं न ॥”

इति श्रीशार्ङ्गपाणिस्तवे (श्लो १३९)

द्वैतम् ॥

ईक्षत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

ओं ईक्षतेर्नाशब्दम् (५)

ओं गौणश्रेष्ठात्मशब्दात् (६)

ओं तन्निष्ठस्य मौक्षोपदेशात् (७)

ओं द्वेषत्वावचनाच्च (८)

ओं स्याप्ययात् (९)

ओं गतिसामान्यात् (१०)

ओं श्रुतत्वाच्च (११)

“वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः” पश्येत्सदात्मानमथैक्षते च ।

इत्यादि शास्त्राच्च समस्तशब्दवाच्यो हरिस्सोऽपि च मुख्य आत्मा ॥

मुख्यात्मनिष्ठस्य हि मोक्ष उक्तः आत्मान्यवाचो विसृजेति चोक्तं ।

एवं विधैवाखिलवेदवाचां मतिश्च दृष्टेति स शब्दवाच्यः ॥ ९३ ॥

अधिकरणार्थः ॥ “ स एतस्मात् जीविघनात् पातापरं पुरिशयं पुष्प-
मीक्षते ” इत्यादि विषयवाक्यम् ।

“ यतो वाचो निवर्तन्ते अपाप्य मनसा सह ”, “ अशब्दमस्मै ”,
‘ अवचनेन प्रोवाच ’ [अवचनेन—वचनवृत्तिं विना लक्षणाया ब्रह्मस्वरूपं
गुरुरूपविदेश इति पूर्वपक्षे व्यर्थः । साकल्येन प्रतिपादनं विना उपदिदेशेति
सिद्धान्त्यर्थः ।] इत्यादिना विष्णोः वाच्यत्वादि निषेधो न । ईक्षणीयत्वादि
श्रवणात् । शब्दवाच्यत्वाभावापि न । अशब्दत्वादि श्रुतिस्तु पश्यन्तेपि न पश्यन्ति
इतिवत् दुर्निरूपत्वे तात्पर्यम् । विष्णोः ‘ अवचनेन प्रोवाच ’ “ यद्वाचाऽ
नभ्युदितं ” “ यतो वाचो निवर्तन्ते ” इत्यादि श्रुतिभिः अवाच्यत्वं अघ्राह्यत्वादिकं
पूर्वपक्षीकृत्य ‘ येदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः ’ इत्यादिना वाच्यत्व-वाच्यत्व-ईक्षत्यादिकं
सिद्धान्तितम् ।

“ न तदीहमिति ज्ञेयं न धर्म्यं न च तर्कयते ।

पश्यन्तोपि न पश्यन्ति मेरोरूपं विपश्चितः ॥ ”

इति प्रमाणं उच्यते विष्णोः दुर्निरूपत्वे पूर्वपक्षश्रुतेः तात्पर्यमिति वर्णितम् ।

अत्र सदेवेत्यादि श्रुत्यर्थस्तु—

“ एकमेवाद्वितीयं यत् समान्यविकल्परिणातम् ।

स्वगतानां च भेदानामभावात् ब्रह्म शाश्वतम् ॥

भेदाभेदनिवृत्त्यर्थ एव शब्दोपधारकः ।

समाधिकनिवृत्त्यर्थे अद्वितीयपदं तथा ॥ ”

भेदाभेदेष्वेकशब्दे यतोऽप्यविनि स्थितः ।

एकमेवेत्यतः ग्राह्यं नारायणमियं श्रुतिः ॥

इति प्रमाणाद्विष्णुरेव जगच्चिदानम् । तत्तद्दशो अन्यो नास्तीत्यर्थः ।
विजातीयभेदवर्जनं नाम कुलचितं न प्रसिद्धम् । प्रमाणाभावात् इति ॥

अद्वैतम् ॥

आनन्दमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

आनन्दमयोभ्यासात् ॥ १२ ॥

विकारशब्दाच्चेति चेन्न प्राचुर्यात् (१३)

तद्वेतुन्यपदेशाच्च (१४)

मान्वयणिकमेव च गीयते (१५)

नेतरोनुपपत्तेः (१६)

भेदव्यपदेशाच्च (१७)

कामाच्च नानुमानापेक्षा (१८)

अलिप्तस्य च तद्योगं शास्ति (१९)

आत्मानन्दमयश्शरीरसहितः संसारि जीवोऽथवा

सत्यं ज्ञानमिति प्रकृत्य कथितं ब्रह्मेति चिन्तास्थितौ ।

आनन्दाभ्यसनादयं हि परमं ब्रह्मेति निर्णीयते

प्राचुर्ये मयद्वत्र पक्तुमुचितं नायं विकारार्थकः ॥ ९४ ॥

मुदावृष्या मृत्युचुरात् मुदेतुव्यपदेशतः ।

संसारिजीवादपरः आत्मानन्दमयामिधः ॥ ९५ ॥

न युक्तमेतत् सगुणात्मयोधात् ब्रह्मात्र पुच्छं भवतीति युक्तम् ।

सूत्रे प्रकृत्यभ्यसनात् यथा ते ब्रह्मेति शब्दाभ्यसनं ममापि ॥ ९६ ॥

किंचैवमानन्दमयोऽथ आत्मा दुःस्वान्पन्नामेव न मुक्त आत्मा ।

विकारबाहुल्यमयद्ववाहे प्राचुर्यमुद्दिर्न हि युज्यतेऽत्र ॥ ९७ ॥

अधिकरणार्थः ॥ “तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् अन्यो अन्तर
आत्माऽऽनन्दमयः” (तै २-५) इति विषयवाक्यम् ।

आनन्दमयः मुक्तात्मा । प्रकरणे आनन्दाभ्यासात् । अथवा
 “ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठ” इति विषयवाक्यम् । पुच्छशब्दवाच्यः सर्वाधारः परमात्मा
 ब्रह्मशब्दावृतेः ।

अत्र आनन्दमयश्चन्द्रस्य पञ्चमोऽन्तर्गतत्वात्, विकारार्थमवदत्तत्वात्-
 प्रायपाठान्तर्गतत्वात्, आनन्दपदस्यैव ग्रहणावश्यं भावाच्च आनन्दाभ्यासस्यैव
 व्याश्रयणीयत्वात् “अन्यो अन्तर आत्माऽऽनन्दमयः” इत्येतदपेक्षया “ब्रह्म
 पुच्छं प्रतिष्ठ” इति श्रुतिरेव अस्य अधिकरणस्य विषयवाक्यत्वेन गृहीतुं
 योग्या इति कृत्वा व्याख्यानतरं कृतम् । “ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठ” इति “स्वे
 महिम्नि प्रतिष्ठितः” इतिवत् सर्वाधाररूप ब्रह्मण एव तत्र आवृत्त्याद्यस्तीति
 ब्रह्मैव आनन्दरूपमिति सिद्धान्तितम् ।

अत्र कैश्चित् ।

“पृथग्यत्नमवेदि नैनसवदच्छलोको न चात्रातता

ज्ञातस्यास्य तथापि नावयविता तस्यान्य आत्मा श्रुतः ।

शोभ्यत्वं च विकारवाचकं च सद्ब्रह्मपुच्छं भवेत्

नत्वाऽनन्दमयः सचात्ममयवत् कोऽपि बहिः कथ्यते ॥”

इति भगवत्पादामिमं सिद्धान्तमुपवर्ण्य,

“पुलिङ्गान्तप्रधानप्रकृतपरवचो रूपं चाप्यन्यैः

श्लोकाः पुच्छं न चाहुः स्वरसमपि हि नः सूत्रमन्योन्तरो न ।

पृथ्यादिश्चांशभावात् निरवधिकतया रूपणादानुरूप्यात्

पर्यायत्वाटनन्यात्मकवचनतया पुच्छहेतुः परास्तः ॥”

इति श्लोकेन पुच्छब्रह्मवादो निरस्तः । तत्र किञ्चित् विवेचनीयम् ।

सूत्रस्य आनन्दमयशब्दस्य लक्षण्या आनन्दमेव अर्थ इति आत्मनः आनन्द-
 मयत्वं साधितम् । तत्र “संक्षिप्तेऽपि लक्षणे न शान्तो व्याधिः” इति न्यायेन
 आनन्दमय इत्यत्र मयप्रत्ययस्य प्राचुर्यार्थत्वं श्रमेण स्वीकृत्यापि आनन्दप्रचुर

इत्युक्तेऽपि दुःखाल्पसद्भावाशङ्कानिरासः बहुविधायामेन कर्तव्यो भवति ।
 “प्रचुरब्राह्मणो ग्रामः” “ब्राह्मणप्रचुरो ग्रामः” “प्रचुरप्रज्ञशस्त्रविता”
 “प्रकाशप्रचुरस्त्रविता” इत्यादाविव इष्टसिद्धिः बहुविध श्रमसाध्या भवतीति
 तदपेक्षया निर्विघ्नब्रह्मपदस्यैव सूत्रकाराभिप्रायाश्रयणेन ‘आनन्दमयोभ्यासात्’
 इति सूत्रस्य ब्रह्मभ्यासात् इत्येव अर्थ इति व्याख्यानं युक्तम् । मयडर्थ
 विचारएव न संभवत्यल्ल इति प्रतिभाति ।

विद्म “ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठ” इत्यस्य अधिकरणविषयवाक्यतया स्वीकार-
 पक्षे, उपक्रमश्रुत “ब्रह्मविद्वान्प्रोति” इति “ब्रह्म” शब्दस्य आत्मपरतया
 नयनक्लेशाभावः; ‘तस्यैव एव शरीर आत्मा’ इति आनन्दमयस्यापि आत्मान्तर-
 विचारक्लेशाभावः; निर्विकारब्रह्मणः अवयवभावविवेक्षादि कल्पनाभावः; विका-
 रार्थमयद्रूपस्थयप्रायपाठवहिर्भूतकल्पनाभावः; जीवब्रह्मणोः अंशांशिभावकल्पनाऽ-
 भावः; प्राचुर्यार्थवर्णनक्लेशाभावः; श्लोघ्यार्थत्वभावादिकं च वर्तते । सूत्रस्य
 आनन्दमयशब्देन ब्रह्मपदस्य ग्रहणं तु भवन्मते आनन्दमयशब्देन आनन्दपद-
 ग्रहणमिव न दोषाय ।

“यश्चोमयोस्तमो दोषः परिहारोपि वा समः ।

नैकः पर्यनियोक्तव्यः साहचर्यविचारणे ॥”

“न चोमयाश्रयं दोषं एकश्चोमो विचारयेत् ॥” इति न्यायात् इति॥

विशिष्टाद्वैतम् ॥

आनन्दमयाधिकरणम् । ६ ॥

आनन्दमयोम्यासात् (१३)

विकारशब्दाच्चेतिचेन्न प्राचुर्यात् (१४)

तद्वेतुच्यपदेशाच्च (१५)

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते (१६)

नेतरोनुपपत्तेः (१७)

मेदव्यपदेशाच्च (१८)

कामाच्च नानुमानापेक्षा (१९)

आसिन्नस्य च तद्योगं शास्ति (२०)

ब्रह्मानन्दमयोयवाऽयमखिलाविद्याविमुक्तः परं

ब्रह्मैव प्रचुरप्रकाशरविवत् प्राचुर्यरूपे मयद् ।

त्यक्तेयं विकृतिर्मनामयपदं सर्वत्रचात्मान्तरः

जीवस्थानुपपन्नमेव जगतो बीजं विपश्चित् श्रुतेः ॥ ९८ ॥

ब्रह्मानन्दमयं जगाद् स मुनिः “ते ये शतं” त्वादिना

ह्यानन्दाभ्यसनाग्निरूपकगुणान् आनन्दमुत्पान् बहून् ।

आनन्दप्रचुरे तदल्पव्यसतिर्नेत्येव दुःखाल्पता

नेत्येवं प्रचुरप्रकाशरविवत् प्राचुर्यमत्राश्रितम् ॥ ९९ ॥

अधिकरणार्थः ॥ “तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयाव अन्योन्तर आत्माऽ-

ऽनन्दमयः” (तै आन ५-२) इत्यादि विषयवाक्यम् ।

आनन्दमयशब्देन सूत्रे आनन्दपदस्यैव ग्रहणम् ॥ श्रुतिषु आनन्दमय-

शब्दस्य आनन्दशब्दस्य च अमेदेन ग्रहणात् । तथा च आनन्दशब्द-

वाच्यः परमात्मा । आनन्दपदाम्यासात् ।

“त्वां शार्ङ्गपाणिः कञ्चनी विरीटी हारीति चोक्तौ तयि भाति सर्वम् ।
तथैव सत्यादि विशेषणानि ब्रह्मान्वयार्होणि न ते विदन्ति ॥”

“सत्यादिशब्दाः स्वविरोध्यस्त्यव्यावृत्तिवाच्या इति ते ब्रुवन्ति ।
खण्डश्च मुण्डश्च भवेत् विमेको विरुद्धदृष्टान्तमुदाहरन्ति ॥”

(श्रीशार्ङ्गपाणिस्तवे १५०-१५१)

इत्यादिना आनन्दगुणविशिष्टमेव ब्रह्मेति ॥

द्वैतम् ॥

आनन्दमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

- ओं आनन्दमयोऽभ्यासात् (१२)
- ओं विकारशब्दान्नेतिचेन्न प्राचुर्यात् (१३)
- ओं तद्वेतुव्यपदेशाच्च (१४)
- ओं मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते (१५)
- ओं नेतरोनुपपत्तेः (१६)
- ओं भेदव्यपदेशाच्च (१७)
- ओं कामाच्च नानुमानापेक्षा (१८)
- ओं अस्मिन्नस्य च तद्योगं शक्ति (१९)

अन्यप्रसिद्धशब्दानां विष्णवावन्वयमुच्यते ।

पादेऽसिन् ब्रह्मपुच्छादिशब्दो ह्यत्र विचार्यते ॥ १०० ॥

श्रुतिश्रुतानन्दमयो हि विष्णुं ब्रह्माणमीशं प्रकृतिं च वार्त्ति ।
‘नैवं कवीनां परमं तदेव ब्रह्मैव शाखा वदतीह विष्णुम् ॥

पुच्छस्तु संकर्षणमेव चक्ति 'तमेवमि'त्यादि न चेतरेषाम् ।

प्राचुर्यरूपार्थमयदुप्रयोगात् अत्रादि तुल्यान्न विकार इष्टः ॥ १०२ ॥

अधिकरणार्थः । “तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् अन्योऽन्तर आत्मा-
ऽऽनन्दमयः” (तै आन ५-२) इत्यादि विषयवक्तव्यम् ।

आनन्दमयः ब्रह्मा वा रूढो वा प्रकृतिर्वा इति विश्वये विष्णुरेव ।
“तदेव ब्रह्म परमं कवीनां” इत्यादि श्रुतिशक्तयैः अन्यत्र प्रसिद्धार्थकानामपि
इह विष्णुवाचकत्वमेव । प्रसिद्धब्रह्मशब्दाभ्यानात् । अत्रमये प्राचुर्यमेव
अर्थः । “अचते अस्ति चेति व्याख्यानात् तत्प्राचुर्यं युज्यते” इति
भाष्यात् यथा मतमयो ब्रह्म तद्वत् आनन्दमयोपि ब्रह्मेत्यर्थः । “पुच्छं संकर्षणः
श्लोकः एक एव तु पञ्चधा” इत्युक्तेः पुच्छशब्दवाच्यः संकर्षण इत्यर्थः ।

आनन्दमयः लक्षणया, अत्रमय-प्राज्ञमय-मनोमय-विज्ञानमय बोधक इति
आनन्दमयशब्दवाच्यः विष्णुरेव विष्णौ आवर्तितब्रह्मशब्दादेरभ्यासादि त्यर्थः ॥

अद्वैतम् ॥

अन्तराधिकरणम् ॥ ७ ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः (२१)

अत्यल्पविज्ञानयतां च मोक्षं वक्तुं श्रुतिः ब्रह्म गुणैस्तुपूर्णम् ।
उपास्यमाहेति महर्षिरेव निर्वक्ति कारुण्यवशात् बहुत्र ॥ १०३ ॥

रव्यस्तिमध्यध्रुवपूरुषोऽयं संसारिणीवस्स द्विरव्यकेतः ।

मैवं स 'उत्' 'भूतपति'स्स 'सेतुः' इत्यादि वाग्भिस्सविमुक्त
(आत्मा ॥

अधिकरणार्थः ॥ “अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यः पुरो हस्यते
हिरण्यश्मश्रुहिरण्यकेश आग्रणस्तात् सर्व एव सुवर्णः । तस्य यथा कप्यासं
पुण्डरीकमेवमक्षिणी” (छा १-६-६, ७, ८) इत्यादि विषयवाक्यम् ।

“अथ य एषो अन्तरक्षिणी पुरो हस्यते” (छा १-७ १-५) इत्यादि च ।
अक्ष्यादित्यान्तरस्थः परमेश्वर एव । संसारिजीवो न; परमात्मधर्मोपदेशात् ।
अत्र पुण्डरीकमित्यस्य रक्ताभोजमित्यर्थः । “पौण्डरीकाणि बहोषि भवन्ति”
इत्यस्य विचारे पूर्वभीमांसायां सितांभोजार्थक “पुण्डरीकं सिता-
भोजं” इति कोशः त्याज्य एवेति निर्णयः । कप्यासं इति पदं अत्र
पुण्डरीकपदस्य विशेषणम् । तथा सति कप्याससदृशपुण्डरीकमित्यर्थः ।
अथवा यथा कप्यासं सूर्यमण्डलं, यथा पुण्डरीकं हृदयपुण्डरीकं (भगवतः
उपासनस्थानत्वेन विहिते) तथा एवं अक्षिणीत्यर्थः । पूर्वतः सितांभोजार्थ-
वारणाय कप्यासं इति विशेषणतया उक्तः । अत्र “कपयोर्केभ धानराः”
इति कोशात् रथकाराधिकरणन्यायेन कपिरत्न मर्कटः; तस्य आसः
पश्चात् भागः—रक्तवर्णः—तत्सदृशमित्यर्थः । रुदेर्बलवत्तात् ।

अत्र हीनोपमालुपवर्णनं कैश्चिदुद्भावितम् । तत्र बोधयेति भगवत्पादानां
अभिप्रायः । तथा हि

“महाम्बहानीलशिलारुचः पुरो निषेदिवान् कंसहृत्सविष्टरे ।

श्रितोदयादेरभिसायमुच्चैः अचूचुरश्चन्द्रमसोभिरुपताम् ॥”

“अर्षदानववैरिणा गिरिजाप्यर्षे शिवस्याह्वनम्

देवेत्यं धरणीतले स्मरद्वराभावे समुन्मीलति ।

गंगासागरमंजरं शशिकल्य नगाधिपः क्ष्मातलम्

सर्वज्ञत्वमधीश्वरत्वमगमत् त्वां मां च मिश्रातनम् ॥”

“अलङ्कारदशकवक्रनरकपालं परिजनो

विशीर्णाञ्जोन्निली वसु च वृष एको बहुव्याः ।

अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सर्वामरपुरोः

निधौवके मूर्ध्निस्त्रितवति वयं के पुनरमी ॥”

“स्वयं महेशः श्वशुरो नगेशः सखा धनेशः तनयो गणेशः ।

तथापि मित्राटनमेव शम्भोः बलीयसी केवलमीधरेच्छा ॥”

“मिक्षार्थी स दत्तं यातः सुतनु म बलिमुखे ताण्डवं वशात् भदे

मन्ये बृन्दावनान्ते क्वनु स मृगभिन्नुः नैवजाने वराहम् ।

.. बाले कश्चिज्ज हृष्टो जलठष्टपतिः शोष एवास्य चेता

.. स्त्रीलसहस्रप इत्थं जलनिषिद्धिमक्तकन्ययोमायतां नः ॥”

“इयेनंपक्षपारिधूसरालकाः सान्ध्यमेव हविषाद्रकास्तः ।

जहन्ता इव रजसलादिशः नो बभूवुरवत्येकं क्षयाः ॥”

“राजमाषनिभैर्दन्तैः कटि विन्यस्तपाणयः ।

द्वारे सिष्ठन्ति राजेन्द्र छान्दसांस्थ्येकशत्रवः ॥”

“इन्दो इत्याह रेतो वा इन्दुः” इत्यादि यजुर्वेदे षष्ट्यण्डे चन्द्रस्य रेतस्त्वेन वर्णनम्; “ब्रह्मदाया ब्रह्मदासा ब्रह्मेमेवितावाः” इति ब्रह्मणः कैवर्तदासघृतकृतादि जन्तुदाहरणवर्णेन श्रीरुष्णमहेश्वरोपासकस्यादीनां हीनवर्णेन यथा न दोषाय भवति तद्वत् ।

किञ्च

“विद्वराहं च पण्डं च गुपं दैवतकं शिवम् ।

भुजानो नेष्टयेद्विप्रः दृष्ट्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥”

इति शास्त्रे लोके च नपुंसकस्य दर्शनसर्गनादिकं वैदिककर्मानर्हत्वं च सुप्रसिद्धम् । तथापि उपनिषत्सु नपुंसकत्वेनैव ब्रह्मब्रह्मः निर्दिष्टः । तदर्थविचारा-
यैव निखिलं शास्त्रं प्रवर्तते । तद्वत् ब्रह्मणः हीनोपमेनि न काचिदस्ति दोषभूता ।
बह्वर्ण्येषु तद्वत् दर्शनं दोषार्थं । न तु ह्येषां श्रेयसगुण्ये ब्रह्मणि । अत्र वेदे
द्वितीयाप्युक्ते “नैनं वाचा ग्रियं ब्रून् नैनमग्नीषुमान् जुवन् । पुरांसं न ब्रूतेनं

वदन् वदति कश्चन ॥ ” “त्वं स्त्री त्वं पुमानसि, त्वं कुमार उत वा कुमारी
त्वं जीर्णो दण्डेन पंचसि ” इत्यादि ।

अत एव श्रीभामवते गजेन्द्रहृतस्तवे—

“स वै न देवासुरमर्त्यतिर्यक् न स्त्री न षण्डो न पुमान् न जन्तुः ।

नार्य गुणः कर्म न सन्ननासत् निषेधशेषो जयतादशेषः ॥ ”

इति प्रकरणः निषेधशेषवर्णनं यथा न दोषार्थं तद्वत् अत्र हीनोपमा न दोषाय ।
अत्र कैश्चित्—

“कश्चिज्जल्पति मर्कटस्य जघनं कप्यासमदण्डोरयं

दृष्टान्तः कथमिष्यते भगवतस्सत्येव गत्यन्तरे ।

सामानाधिकरण्यमत्र पदयोः प्राप्तं कुतस्त्यज्यते

पदं चेद्विशिनिष्टि तत्सदृशं तच्छब्दस्तु गौणस्तव ॥ ”

इत्येतच्छ्लोकेन अयमर्थो दूषितः । एतत् सम्प्रधानं “पुण्डरीक
मितागोजं” इति कोशप्राप्तसितागोजरूपार्थवारणाय मर्कटजघनसदृशार्थकं
कप्यासपदं विशेषणतया दत्तमित्युक्तमेव । गत्यन्तरं तु रथकाराधिकरण-
न्यायविरोधात् त्याज्यमित्युक्तमेव ।

गत्यन्तरप्रकारश्च एवं—

• (१) कं—जलं पिबति विरजैः इति कपिः; तेन अत्यत इति
सूर्यपिकसितमित्यर्थः । (२) कं पिबति इति—पद्मनालं; तस्य आल इति
कप्यासं—नालस्यं पद्ममित्यर्थः । (३) के प्यास इति कप्यासम् । “अष्टि भागुरि-
रलोपं अथाप्योत्पसर्गयोः ” इति शब्दशास्त्रमिहितं अपिपदाकार लोपः ।
जलानिष्ठं पद्ममित्यर्थः । (४) कपेः—सूर्यस्य; आसः—आसनं—सूर्यमण्डलम् ।
पुण्डरीकं—हृदयपुण्डरीकमित्यर्थः । उभयमपि उपासनस्थानतया श्रुत्यन्तरे दृष्टम् ।
तद्वत् आदित्ये अशिर्षा च उपासनस्थाने इत्यर्थः । (५) कप्यासम्—ईपद्विकसित
पुण्डरीकसदृशमित्यर्थः । एतेषु मध्ये मर्कटासन सदृशार्थवर्णनमेव युक्तमिति

भगवत्पादानां मतम् । अन्याथीक्षीकारे बहुविधशेषो वर्तत इति नेह तन्यते ।

अत एव—

“षट्सर्वेषु समीरितेषु चतुरः कप्यासवाचसयः

गर्भाराम्म इति प्रकृत्य भगवद्गमानुजाज्ञीहृताः ।

तत्स्वीकार बहिष्कृताः तदितरे हेयास्त्यस्तद्विरा

स्त्रेकैष्यद्विभिरमीमिरित्यमुदितः सोऽयं विभागो मया ॥”

इति श्लोकोक्तगर्भाराम्मसमुद्भूतसुमृष्टनालरविकरविकसितपुण्डरीक-
दलाम्बायतेक्षण इति कप्यासवदार्थः श्रीभाष्यकारसंमतः । मर्कटसन
सदृशार्थं वर्णनं श्रीभाष्यकारेण अन्यद्वैतमनूय न दूषितम् । अर्वाचीनपण्डितैरेव
क्लिष्टगत्याश्रयणेन अर्थे वर्णितः ।

किं च “यो रेतसि तिष्ठन् यस्य रेतदशरीरं” “सद्यद्यद्यमवन्”
इत्यादि धृतिभिः सर्वं भगवतः शरीरमित्यग्रीकर्तृवते मर्कटसनसदृशवर्णनं
दोषाय भवेत् विभितिं पृष्टव्यम् ।

अपि च सोमयागे मुद्राद्यन्याह्वानसमये “इन्द्र आगच्छ हरिश् आगच्छ
मेपातिषे; मेकवृषणभस्वस्मेने, गौरावरवन्दितदहस्त्वैश्वरा, परिरिक्ताम्रगौतम
ब्रुवाण” इति इन्द्रम्याह्वानं श्रुतम् । तत्र इतिहासपुराणादिषु स्पष्टापर्य
मेपाण्डस्य गौतमत्रायाम्बोरपुत्रस्य प्रतीतिर्भक्तीति आह्वानं यदासदसि न ह्यं
वा? तद्वन् ।

विशिष्टाद्वैतम् ॥

अन्तरधिकरणम् ॥ ७ ॥

अन्तस्तद्वर्गोपदेशात् (२१)

भेदव्यपदेशाच्चान्यः (२२)

आदित्याक्षिणतं तु पूरुपपदं जीवं प्रवीतीति चेत्
नैवं पाप्मनिवर्तकत्वकथनात् संकल्पसर्गादितः ।
किञ्चाप्राकृतरूपेणो भगवतो धर्मस्य निर्देशनात्
अक्षयादित्यगपूरुपस्तु परमात्मैवेति निश्चीयते ॥ १०५ ॥

त्रिपाद्विभूतौ श्रुति मानमास्ति दिवःपरो ज्योतिरपीति किञ्च ।
दिवि त्रिपादित्यपि नित्यमुक्तस्थानादि सत्त्वे *नरसूक्तमन्यत् ॥

सुवालकौपीतकि मर्त्यसूक्त छान्दोग्यमुख्याः कठयल्लिकाश्च ।
अप्राकृतस्थानपुरादि सत्त्वे जाग्रत्यमूः वेदशिरस्तु वाचः ॥ १०७ ॥

अधिकरणार्थः ॥ “य एषो अन्तरादित्ये हिरण्यः पुरुषो दृश्यते,
हिरण्यमशुहिरण्यकेश आग्रणस्ताव सर्व एव सुवर्णः । तस्य यथा कन्यासं
पुण्डरीकमेवमक्षिणी” (छा २-६-६-७, ८) “अथ य एषो अन्तरक्षिणि
पुरुषो दृश्यते” (छा २-७-५) इत्यादि विषयवाक्यम् ॥

यत्त अक्ष्यन्तर्वर्ती परमात्मैव । परमात्मघोषोपदेशात् । अत्र अपहृत-
पाप्मशब्दः कर्मवश्यतागन्धराहित्यपरः । पाप्मशब्दस्य कर्मोपदेशलक्षकत्वात् ।
अन्यथा—

“सर्वपाप्मोदितत्वं हि प्राकृतदाच्छादिते भवेत् ।

कदाचिदपि न ब्रह्म पापाच्छादितमिष्यते ॥”

* नरसूक्तम्=पुरुषसूक्तम् ।

इति सिद्धान्तविरोधत्वात् । अतः “वःभस्य पारे भुवनस्य मध्ये नाकस्य
पृष्ठे महतो महीयान्” इति श्रुत्या इच्छाधीनामाकृतदिव्यमङ्गलविग्रहवतः
कप्यासपुण्डरीकसदृशस्त्रिवर्णने संमत्येवेति ।

“परावरसुखग्राहं प्रेमबोधप्रसावकम् ।

स्वरूपात् स्वामिने रूपं उपादेयतमं विदुः ॥”

इति निगमान्तदेशिकैरेवोक्तम् ।

अत्र कप्यासपुष्पीकपदार्थः पूर्वाचार्यैः

“कपिस्त्वादित्यः कं पिबति किरणैरित्यपि कपिः

वमरतीत्याग्रातः स कपिरमुनास्त्रं यदिह तव ।

प्रसीमः कप्यासं दिवसकरतेजो विकसितः

स पद्म श्रीमत्वादगणि भगवच्चक्षुरुत्तम ॥”

“नालं कपिर्भवति कं पिबतीति तस्मिन्

यस्याऽस आसनमुशन्ति मनीषिणस्तव ।

कप्यासमुज्ज्वलमुदारमिदं सरोजं

चञ्चुर्निदर्शनमुदीरितमीधरस्य ॥”

“कस्तुरकमिदृष्यासो यस्यासनं यदिहोद्भवः

कविभिर्हृदितं कप्यासं तद्रमोरजलोदयात् ।

शिशिरमधुरं श्रीमद्दामोदराशि निदर्शनं

भवति नलिनं लुप्ताकारस्तपिः पिहितादिवत् ॥”

इति श्लोक्तमेव संगृहीतः ।

त्वामेव भक्तं क्षनुमान्ति देवाः वङ्कन्तुसूर्यादय आस्त एमि ।

सुदर्शनाद्यायुषपञ्चशासं पद्मेरुदासं श्रितमन्दहासम् ॥

(श्री शार्ङ्गपाणिस्तवे १७८)

जलस्य पद्मेरुदतुल्यमक्षि कीञ्चत्स्य पृष्ठेन समं वदन्ति ।

तेषां हृदिरथोपि भवान् तदा किं न प्राह्यन्तीरज*चक्रपाणे ॥ १७९ ॥

*नीरज=शंख

श्रुतिस्वकप्यासपदस्य नात्यस्थितारविन्देन समं तवाक्षि ।
 आदित्यरश्मिस्फुटिताम्बुजेन सदृक्षमस्तीत्यपि वेति युक्तम् ॥ श्रीशा १८० ॥
 क्षयीषु लोकेषु न दृष्टपूर्वा हीनोपमा सद्भिरवर्णितैव ।
 तबोत्तमे दिव्यशुभे-शरीरे हीनोपमायुक्तिरतीव गर्वा ॥ श्रीशा १८१ ॥
 प्रियाप्रिये न स्पृशतोऽशरीरमित्यादिना मुक्ततनुर्न दूष्या ।
 अप्राकृताकारशरीरस्तत्वे बहुममाणानि भवन्ति शास्त्रे ॥ (श्री-शा १३६)
 विशुद्धसत्वाश्रयगोपुरादि लोकाश्च विष्णोस्सततं विभान्ति ।
 यत् यस्य शेषं तदु तस्य वर्म शरीरलक्ष्मेति मते न दोषः ॥ श्री-शा १३७
 सायुज्यसाधर्म्यसमानधर्मसाम्यादिशब्दाः परमं च साम्यम् ।
 तादृक् तु स स्यादिति चास्ति मुक्तौ नैक्यं श्रुतावस्ति तथा स्मृतौ वा ॥
 भवत्समाप्राकृतदेहभाजः सदांखचका नम उक्तिनिष्ठाः ।
 विपश्चिताऽऽनन्दमुखस्तथा ते मुक्ता भवदास्परता भवन्ति ॥ श्रीशा १४६ ॥
 अश्वत्थसिल्याल्यसदृशमेत्य भवत्समीपार्हशरीरभूयाः ।
 प्राप्याप्सरसी रचिताः कदा नु द्राक्ष्याम्यहं वेत्तवतीसखं च ॥
 (श्रीलक्ष्मीनृसिंहस्तवे पूर्वभागे २४४)
 अनन्तसिंहासेनमध्यभागे श्रीभूमिनीलाभिरुपाश्रितं त्वाम् ।
 पुरस्खयी देहखगादिरात्रं कदा नु पश्येयमहं नृसिंह ॥ (श्रील-स्तव २४५) इति ॥

द्वैतम्

अन्तस्थत्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

ओं अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् (२०)

ओं मेदज्यपदेशाद्यान्यः (२१)

समुद्रमध्ये पठितस्तु विष्णुः धीराञ्चिन्मायी हरिरेव नान्यः ।

‘य आण्डकोशे’ पठितश्च विष्णुः तद्धर्मतोकेः न परादिशङ्का ॥

आत्मेन्द्रवाग्मोसपि विष्णुरात्मा पट्टन्तश्चन्द्रश्च मिदोपदेशात् ।

गुणैस्तु पूर्णं श्रुतिराह विष्णुं जगन्निदानं प्रकृतिर्न रुद्रः ॥ १०९ ॥

अधिकरणार्थः ॥ “अन्तरसमुद्रे मनसा चरन्तं” । (तै ३-११-२०)

“यस्याण्डकोशे शुभ्रमाहुः”, (तै ३-११-२३) “इन्द्रस्यात्मानिहितः पथहोता”

(तै ३-११-२२) वायोरात्मानं कव्यो निचिक्षुः” (तै ३-११-२३) इति विषय-

वाक्यम् ॥

यस्याण्डकोशेति— अण्डकोशं=अण्डाख्यस्थानं; शुभ्रं=विष्णोर्धीर्माहुः

सर्पं विष्णुसपत्न्यादानकमित्यर्थः । इन्द्रस्यात्मेति— इन्द्रस्यात्मा = इन्द्रान्तर्धामी;

पथहोता=चक्षुराक्षिप-चेन्द्रियेषु विषयहोता सन्; निहितः=सर्वहृदयसन्निहित

इत्यर्थः । वायोरेति—वायोन्तर्धामिणं ज्ञानिनः ददृशुरित्यर्थः ॥

अन्तरसमुद्रमणो विष्णुरेव । विष्णुधर्मोपदेशात् । इन्द्रवाग्मादीना-

मात्मेति मेदनिर्देशात् । मेदः तात्त्विक इति ननु राहोक्षिर इतिव औपचारिक-

मेद इत्यर्थः ॥

अद्वैतम् ॥

आकाशाधिकरणम् ॥ ८ ॥

आकाशास्तल्लिङ्गात् (२२)

भूते परस्मिन्नापि च प्रविद्धा वाग्वादि बीजात् जगत्तय बीजम् ।

तथापि सर्वस्य निदानमात्मा परायणत्वादि परात्मलिङ्गात् ॥

अग्निश्चर्षीतेऽत्र यथामित्युक्तः बालं मवीत्यत्र सञ्चन्द आत्मा ।

उपक्रमार्थं यदि संक्षयस्स्यात् नियामकं लिङ्गबहुत्वमेव ॥ १११ ॥

अधिकरणार्थः ॥ “यस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति

होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशे प्रत्यस्तं

यन्ति आकाशो देवेभ्यो ज्यायान् आकाशः परायणम् । (छा १-९-१) इति
विषयवाक्यम् ॥

तत्र आकाशशब्दवाच्यः भूताकाशः, परंब्रह्म वेति विशये
“पुंसाकाशविहायसि” इत्यपरस्त्रोशात्, लोके रूढ्या भूताकाश एव
प्रसिद्धया, वायोरग्निरित्यादि श्रुत्या, वेदे च वाय्वादीनां उत्पादकत्वश्रवणेन
भूताकाश एव जगत्कारणमिति प्राप्ते, परायणत्वादि परमात्म-
लिङ्गबाहुल्यस्य वाक्यशेषे सत्त्वात्, “अग्निरचीतेऽनुवाकं” इति लोकेऽपि
प्रथमश्रुताग्निशब्दस्य चरमश्रुतानुवाकार्थाश्रयणेन माणवक्तरत्वस्य दृष्टत्वात्
परमात्मैवेति सिद्धम् ।

उपक्रमाधिकरणविरोधस्तु वाक्यशेषाधिकरणन्यायेन-

“बहूनामप्यसाराणां समवायो हि दुर्जयः ।

तृणैरावेष्टयते रज्जुः तथा नागोपि बध्यते ॥”

अत्यन्तबलवन्तोपि पौरजानपदाजनाः ।

दुर्बलैरपि बाध्यन्ते पुरुषैः पार्थिवैश्चितैः ॥

इत्यादि प्रमाणाच्च बाध्यते इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् ॥

आकाशाधिकरणम् (८)

आकाशस्तल्लिङ्गात् (२१)

अकाश एवेह जगन्निदानं क्वचिच्छ्रुतस्मोपि च योगरूढ्या ।

आकाशते काशयतीति सर्वं परायणत्वाच्च परात्मकार्थः ॥

श्रुत्यैव लिङ्गस्य हि बाध इष्टः आकाशशब्दः श्रुतिरेव चान्न ।

नापद्यतीत्यादिषु याद्विकोक्तौ लिङ्गाच्छ्रुतिस्तद्विचित्रं दृष्टा ॥

रूढ्या महाभूतनभःसमाहेत्युपक्रमाकाशपदार्थसिद्धौ ।

तदानुगुण्येन तदन्यसिद्धौ नैवं 'यदेव' श्रुतिरत्र मानम् ॥ ११४ ॥

उपक्रमार्थस्य च संशये हि तद्योपसंहारमपेक्षते च ।

परायणत्वादि तु वाक्यशेषगतं परब्रह्म वदत्यदः स्त्रम् ॥ ११५ ॥

आधिकरणार्थः ॥ " अस्य लोकस्य का गतिरित्याक्षेप इति द्वेषाच्च सर्वाणि हवा इमानि भूतान्यकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं मत्पुस्तं यन्ति जेकाशी ह वैम्यो ज्यायानाकाशः परायणम् " (छा-१-२-१) इत्यत्र आकाशशब्दवाच्यः परमात्मा । परायणत्वादिपरमात्मलिङ्गवाहुत्वात् ।

उपक्रमाधिकरणन्यायेन लब्धा, श्रुतिलिङ्गन्यायेन श्रुत्या च, भूता-काशपरत्वं संशय्य " अक्षरदर्शकः—तेजो वै भूतं " इत्यत्र वाक्यशेषस्य घृतशब्देन, उपक्रमस्य अञ्जनसाधनद्रव्यं घृतमिति यथा निर्णीयते; तद्वत् आ समन्तात् काशते, आ समन्तात् काशयति वेति योग-रूढ्या " यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् " इति आकाशशब्दार्थकानन्द-पदश्रुत्यापि वाक्यशेषगतपरमात्मलिङ्गैः, अक्षरशब्दार्थः परब्रह्मेति निर्णीयते । हस्तेनावधति, सुवेणावधति, स्वचित्तिनावधति इत्यादौ हस्तादिसामर्थ्यरूप लिङ्गबलेन पुरोडाशग्रहणे हस्तस्य, आज्यग्रहणे सुप्तस्य, मांसग्रहणे स्वचित्तेरिव संकोचत्वाश्रितत्वात्, " गंगायां घोषः प्रतिवसति " इत्यत्र चरमश्रुत निवासबलेन प्रथमश्रुतस्य गंगापदस्य तीरार्थकमेव च आकाशपदार्थस्य परमा-त्मार्थकरूपसंकोचाश्रयणे न दोष इति ॥

इतम् ॥

आकाशाधिकरणम् ॥ ८ ॥

ओं आकाशस्तलिङ्गात् (२२)

आकाश एवास्य गतिश्श्रुतौ यः स भूतत्वं वक्ति न युज्यते तद् ।

"परोवरीयां"मिति वाक्यशेषात् आकाशशब्दो हरिमेव वक्ति ॥

अधिकरणार्थः ॥ आकाश शब्दवाच्यः विष्णुरेव । “परोमात्रया
तन्वा वृधान त एष परोवरीयान् ” (अ. ७-१९-१) इत्यादि श्रुतेः ।

परोवरीयानिति—उत्तमभूत रूपादिमात्रस्यन्तापेक्षया उत्तमो वायुः; तद
पेक्षया उत्तमा लक्ष्मी; तदपेक्षया उत्तमः विष्णुरित्यर्थः । छान्दसप्रक्रियया
शब्दव्युत्पत्तिः द्रष्टव्य इति ॥

—
अद्वैतम् ॥

प्राणाधिकरणम् ॥ ९ ॥

अतएव प्राणः (२३)

प्राणं हि सर्वाण्यपि संविशन्तीत्यत्र स्ववाक्यस्यविशेषलिङ्गात् ।

सर्वेन्द्रियप्राणनियामकत्वात् प्राणः परात्मेति नियम्यतेऽत्र ॥

अधिकरणार्थः ॥ “कतमा सा देवतेषु प्राण इति होवाच सर्वाणि हवा
इनानि मृतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति ” (छ-१-११-४१५) इत्यादि विषय-
वाक्यम् ।

अत्रापि प्राणशब्दवाच्यः परमात्मेति स्ववाक्यस्यसर्वभूतकारणत्वादि
विशेषलिङ्गात् । इदं अतिदेशसूत्रं ।

“शास्त्ररूपनिमित्तार्थकार्यतादात्म्यशब्दिताः ।

व्यपदेशश्च सत्तैतान् अतिदेशान् प्रचक्षते ॥ ”

इति वैयाकरणोक्तरीत्या पूर्वाधिकरणोक्तसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्ता एव
‘अतएव’ इति पदेन अतितिश्यन्ते ।

पूर्वत वाक्यशेष एव सिद्धान्तसाधकः । अत मृतसंवेशनोद्गमनरूप-
वाक्यशेषस्य मुख्यप्राणोऽपि स्वापादिकाले संभवति इत्यधिकाशंका । उत्तरत्र अत्रा-
दित्ययोः प्रतिहारोद्घोषयोः, प्रस्तावदेवतयोः निर्देशात् तत्सादृश्याच्च प्राणस्य
अनन्तत्वाशङ्का । उपक्रमस्यस्ववाक्यगतसर्वभूतसंवेशनादिप्रसङ्गादुक्तं सिद्धान्त-
तसाधकं इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् .

प्राणाधिकरणम् ॥ ९ ॥

अतएव प्राणः ॥ २४ ॥

प्राणं जगत्कारणमाह वेदः पूर्वोक्तलिङ्गेन परस्स आत्मा ।

काष्ठाशिलदौ तदभावतश्च वायुर्नवीजं जगतोऽप्रसिद्धेः ॥ ११८ ॥

अधिकरणार्थः ॥ प्राणशब्दवाच्यः परमात्मा । निखिलजगत्पवेशनादि
लिङ्गात् । शिलाकाष्ठादिषु वायुपवेशनासम्भावाच्च न प्रसिद्धवायुरित्यर्थः ।

द्वैतम्

प्राणाधिकरणम् (९)

ओं अत एव प्राणः ॥ २३ ॥

‘त्वं प्राण’ इत्यत्र च भोगशब्दात् प्रसिद्धवायुर्जगद्विशेषेति ।

रमापतित्वादि विशेषलिङ्गात् विशेषभोगस्य हरौ प्रसिद्धेः ॥ ११९ ॥

अधिकरणार्थः ॥ “तद्वै त्वं प्राणो अमवः महान् भोगः प्रजापतेः
भुजः करिष्यमाणः, यदेवान् प्राणयो नव” (तै-आ-३-१४-४५) इति
विषयवाक्यम् ।

अत्र प्राणशब्दवाच्यः विष्णुरेव । महानन्दार्थक महाभोगभ्रवणात् ।
अन एव “भीक्ष ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ” इत्यादि लङ्कितदेव विष्णुरित्यर्थः ।
तद्वै इति—हे विष्णो ! चतुर्मुखादि सर्वजीवात्मनां प्राणो अमवः—प्राणभूतस्तन
अन्तर्यामि सन्नित्यर्थः; भुजः—आनन्दान्; करिष्यमाणः—कृतवांश्च करिष्यमाण-
श्चेत्यर्थः; प्रजापतेः—हिरण्यगर्भस्य; महान् भोगः—महाभोगः—महानन्ददायीत्यर्थः;
महान् भोग इत्यत्र ‘अन् महत’ इति नकारस्य आकारादेस्वाभावः छान्दसः ।

यद्देवानिति— त्वं=हे विष्णो; नन्देवान्=नवेन्द्रियान् पायूपस्थयोः ऐक्याभि-
प्रायेण नवत्वोक्तिः । प्राणयः त्रैकालिकेपि अचेष्ट्य इत्यर्थः; तस्मात् प्राण-
वाच्योसीत्यर्थः ॥

अद्वैतम्

ज्योतिरधिकरणम् ॥ १० ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् (२४)

छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्षणनिगमात्तथा हि दर्शनम् (२५)

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् (२६)

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् (२७)

‘परोदिवो ज्योति’रिति श्रुतोऽयं लिङ्लुक्तं तेज इहास्तु नैवम् ।

दिवि त्रिपाच्चथवणात् स आत्मा सर्वाणि भूतानि पदित्यतश्च ॥

चतुष्पदाः ऋक्समता ह्युपासा दृष्टा परत्रापि विराट्पदे सा ।

दिवो दिवीति ह्युपदेशभेदः वृक्षाग्रं पक्षीच न वा विरोधः ॥१२१॥

अधिकरणार्थः ॥ “अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते”

इत्यादि विषयवाक्यम् (छा ३-१२-७)

अत्र दिवः परत्वेन श्रयमाणः ज्योतिश्चब्दवाच्यः अन्यदित्यादिकं वा,
उत परमात्मेति संशयः । ज्योतिश्चब्दस्य सर्वत्र प्रयोगमत्वात् । “दिवि
ज्योतिः” इत्युक्तत्वात् सूर्यादिकमिति पूर्णपक्षः ।

सिद्धान्तस्तु सैषा चतुष्पदा पञ्चिधा गायत्री, तदेतद्वक्तव्यमनूक्तम् ।
सावानस्य महिमा ततो ज्ययैश्च पूर्य । पादोऽस्य विश्वा भूतानि; त्रिपादस्यामृतं

दिवि " (सं० ३-१२-६) इति श्रुत्या गायत्र्याख्यचतुष्पदः ब्रह्मणः त्रिपादमृतं दिवि इति निर्दिष्टं प्रत्यभिज्ञायमानं चरणं अग्न्यादिकं निवार्य ब्रह्मेत्याह । दिवि इति सप्तम्यन्तं दिवः पर इति पञ्चम्यन्तं च वृक्षाग्रे इयेनः; वृक्षामात् परतः इयेनः इत्यत्रैव न दोषापादकम् । गायत्री सप्तदशं च ब्रह्मणः— चतस्रः पादाः यस्यास्ता चतुष्पदा । षडक्षरैः चतुर्भिः पादैः सहिता गायत्री चतुष्पातब्रह्मेति । चतुर्विंशत्यक्षराणि गायत्र्यां वर्तन्त इति । पष्णां पष्णां अक्षराणां एकैकपादत्वेन प्रकल्प्य चतुष्पदा षड्विधा गायत्रीति तत्सादृश्यमुक्तं कैश्चित् । " गायत्री वा इदं सर्वमिति " चतुर्विंशत्यक्षरात्मिक गायत्र्याः सर्वात्मकत्वासंभवात्, गायत्र्याख्य विकारे अनुवर्तमानं जगत्कारणं ब्रह्म इह 'सर्वं' शब्देन उच्यते । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इतिक्त्वा कार्यकारणात्मक ब्रह्मेव गायत्री शब्देन उच्यते इति भगवत्पादानां अभिप्रायः ।

प्रसिद्धगायत्र्याः चतुष्पात्त्वं, पादानां षडक्षरत्वं च नास्ति । समुदाये विद्यमानानि चतुर्विंशत्यक्षराणि चत्वारि चतुरः पादान्, प्रतिपादं षडक्षराणि विभज्य चतुष्पात्त्वं गायत्र्याः प्रकल्प्य तत्सादृश्यवर्णनं न श्लिष्टतरं इति मया 'इन्द्रश्चीपतिः' बलेन पीडितः दुश्च्यवनोवृषाः समिक्षुसासहिः' इति कुत्रचित् हृदयत इति तत्सादृश्यमुक्तं श्रीमाप्ये ।

अतः तदीयैरुक्तम्—

“ गायत्रीनाम सप्तश्रुतिशिरसि परंज्योतिरध्यायि सिध्यत

चानुष्पद्यन्तु भूतक्षितिःसुहृदयैः षड्विधं तद्विधमभिः ।

गानत्र्यादिकामिः श्रुतिगत्तचनव्यक्तिभेदास्तु सिद्धा

वाक् प्राणोक्तिः परार्थो स्वरसन्निगमनं श्रुत्यधीनं तदेव ॥

अयं अभिप्रायः । 'गायत्री वा इदं सर्वमिति ' चतुष्पात्त्वपाद्विधाभ्यां 'इन्द्र-श्चीपतिः' इत्यादि षडक्षरत्वेन षड्विधेन च चतुष्पदा गायत्री षड्वि-
द्वर्तत इति तत्सादृश्यं ब्रह्मणः, मूलं एकः पादः, पृथिवी एकः पादः, शरीरं एकः पादः, हृदयं एकः पादः, इति चतुष्पात्त्वं ब्रह्मणः । श्रुत्यै वाक्प्राणोक्ति-
रधिकृत्या सूयमाणा अन्यायेति श्रुतिस्थारस्यमत्रैव वर्तत इति ।

अतः केचित् भूतौ छन्दश्शास्त्रे च चतुर्विंशत्यक्षरात्मकायत्री, गायत्री-
छन्दस्येव प्रसिद्धा । 'बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहं' इति गीताया-
मपि छन्दश्शब्दमुत्स्यार्थः गायत्रीछन्दस्येव प्रसिद्धः । प्रकृते 'तत्सवितुर्वरेण्यं'
इत्यस्यां प्रसिद्धगायत्र्यां पादतयत्तसत्त्वेऽपि चतुर्विंशत्यक्षरसत्त्वात् तदानुगुण्येन
अक्षराणि विभज्य पादचतुष्टयकत्वं प्रसाध्य भूत-पृथिवी-शरीर-हृदय-वाक्-
प्राणानां भूयमाणत्वात् पद्विधं प्रकल्प्य चतुष्पात्सादृश्यवर्णनमेव ब्रह्मणः युक्तम् ।

अन्यथा पूर्वमीमांसायां 'तेष्वदर्शनादविरोधस्य समाविप्रतिपत्ति-
स्यात्' (जै १—३....८) इति सूत्रे पूर्वपक्षं कृत्वा 'शास्त्रस्यावा तन्निमित्त-
त्वात् (जै १—३—९) इति सूत्रेण सिद्धान्तवर्णनस्य विरोधापत्तेः । तथा
हि 'वारा हि उपानहावुपमुच्यते' (नै) इत्यत्र वराहपदस्य वायस-सूकरयोः
प्रयोगदर्शनात् अतः कथं उपानहौ धार्येते इत्याशङ्क्य 'वराहं गावेनुधावन्ति'
इति गवानुधावनसमभिव्याहृतवराहशब्दस्य सूकर एव प्रसिद्धिरिति शास्त्र-
प्रसिद्धसूकरचर्सेणा कृते उपानहौ गृह्येते इति सिद्धान्तितम् । शास्त्रीयानुमत-
प्रयोगस्यैव साधुत्वमङ्गीकृत्य देशान्तरीयप्रयोगाणां शास्त्रीयार्थवत्त्वे प्रमाणाभाव-
एवेति ।

‘अभियुक्तनरा ये ये बहुशास्त्रार्थवेदिनः ।

ते ते यत्र मयुज्जीरन् ॥ सौर्धस्तत्त्वतो भवेत् ॥’

इति शावरभाष्यात् 'शयतिः गतिः कर्म कांभोजेष्वेव भाषिणो भवति;
विकारे एनं आर्या भाषन्ते शय इति' इति महाभाष्याच्च क्वाचित्काम्यदेशीय-
विलुप्तिस्थ 'इन्द्रश्चोषतिः' इत्यादिगायत्र्या सादृश्यवर्णनं माध्वभाष्यस्य
माठरायणादिश्रुतिवत् न शास्त्रोक्तं । पूर्वमीमांसायामपि बहुत्र उदाह्याये सामवेदा-
क्षराणामेव गणनायां उक्तो हृदयत इति । किञ्च भूत-पृथिवी-शरीर-हृदय वाक्-
प्राणपदकं षडक्षरपदवत्त्वेन गणनायां साधकं अस्मिन् मते वर्तते । अन्य-
मते तु ऋक्प्राणद्वितयं परार्थमिति परिषत्प्यत इति गौणम् । किञ्च दशाहं

द्वादशाहं इति पदयोः यागे प्रसिद्धिः शालीया । आशौचिनां दशमेऽहनि सपिण्डीकरणदिने च प्रयोगो दृश्यते । अनेन दशाहमनुष्ठितं द्वादशाहमनुष्ठितं इति केनचिदुक्ते, यागकतुरेव अभिधानं प्रसिद्धम् । न तु दशरात्राशीनानुष्ठानं सपिण्डीकरणं च कृतं वेति यथा न गृह्यते नद्वयः इति वदन्ति ॥

विश्व 'गायत्री वा इदं सर्वं' इति गायत्रीशब्देन ब्रह्मैकप्रतिपादक-तैत्तिरीयक-गत-‘अभ्यस्य परा’ इति प्रश्नमध्यगत ‘ओमित्येकशरं ब्रह्म’ इत्यारम्भ ‘ब्रह्मभूर्भुवस्सुवरो’ इत्यन्तं पठित्वापन्येवात्र ब्राह्म । तस्यामेव ब्रह्मनिष्ठधर्मरूप-शुणसादृश्यं वर्णत इति तत्सादृश्यवर्णनं युक्तम् । विश्व श्रीमद्भगवद्गीतायामुक्तं-सहस्रश्लोकमप्येकसद्व्याख्यानमश्लोकसूचक-

‘तपस्वाध्यायनिरतं तपस्वी चाभ्विर्वा वरः ।

नारदं परिप्रच्छ ब्रह्मोक्तिर्मुनिपुङ्गवम् ॥

‘स हत्वा राक्षसान् सर्वान्’ इत्यारम्भ

‘यामेव रात्रिं क्षुब्धः पर्णशालां समाविशत ।

तामेव रात्रिं सीतापि प्रसूता दारकद्वयम् ॥’

इत्यन्तं चतुर्विंशतिश्लोकान् पठित्वा

‘इदं रामायणं हृत्स्नं गायत्रीशीलसमुत्तमम् ।

त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥’

इत्यन्तं गायत्र्यर्थप्रतिपादकगायत्रीरामायणमिति सर्वभ्युत्पत्तत्वेन प्रसिद्धत्वात् तादृशरात्रायणार्थबोधक-प्रसिद्धगायत्रीसादृश्यवर्णनमेव युक्तवरम् ।

विश्व ‘इन्द्रश्चवीर्यपतिरिति गायत्र्याः ब्रह्मनिष्ठशुणलेखस्याप्यप्रतिपादक-त्वात् केवलचतुष्पादकत्वं ब्रह्मणः ‘त्रिषादस्याष्टं दिवि’ इति ‘ममैवांशो जीव-लोक’ इति च दृश्यत इति तादृश चतुष्पादकत्वं ‘इन्द्रश्चवीर्यपतिरित्यत्र वर्तत इति तादृशसादृश्यस्वीकारे सुगपत्वादीनामपि चतुष्पादकत्वं वर्तत इति दीनोपपा-वर्णनमेव सम्भवेदिति तदपेक्ष्यमेव इति ॥

विशिष्टाद्वैतम्

ज्योतिरधिकरणम् (१०)

ज्योतिश्चरणाभिधानात् (२५)

छन्दोमिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्षणनिगमात्तथा हि दर्शनम् (२६)

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् (२७)

उपदेशमेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् (२८)

ज्योतिर्जगत्कारणमित्यतश्च सूर्योऽनलो जाठरवीतिहोत्रः ।

मैवं त्रिपादस्य दिवीति वक्तव्या पादोस्य सर्वेत्यनया परः स॥१२२॥

चतुष्पदा कुत्रिचिदप्रसिद्धा गायत्र्यामिरव्येति न वक्तुमर्हा ।

'इन्द्रश्शयी'त्यादि चतुष्पदा सा तत्साम्यचेतोर्षणमत्रास्ति १२३॥

अधिकरणार्थः ॥ ज्योतिश्शब्दवाच्यः परमात्मैव । सर्वभूतानां पादत्वेन

अभिधानात् । चतुष्पदा गायत्री "इन्द्रश्शयीपतिः; बलेन पीडितः; दुश्च्यवनो
वृषा; समिस्तुसासहिः"; इति चतुर्विंशत्यक्षरा षडक्षराभिन्नापादवती क्वचि-
श्रूयते पाञ्चालशास्त्रात् । तस्मादृश्यं ब्रह्मणः "दशाक्षरा विराट्" इति
श्रुत्युक्तस्य 'ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश संपद्यन्ते' (छा ४-३-८) इति "सैवा
विराड्भात" इत्यस्य दशत्वसंख्यासाध्याच्च अमेदेन चतुरङ्गाये द्यूतविहारे
कृतशब्दस्येव सादृश्यमित्यर्थः । अयं पक्षः अर्वाचीनैः गायत्रीसादृश्येन
गौणार्थोपपादनापेक्षया लक्षणापक्ष एव उचितेति वर्णितम् । तथा हि "गायत्री
वा इदं सर्वं" (छा ३-१०-१) इत्यत्र गायत्रीशब्दस्य गायत्र्यासूय-
विकारे गौण इति भगवत्पादभाष्ये । श्रीगायत्रे तु गायत्रीशब्दस्य गायत्रीसदृशे
गौणे इति ।

अयमर्थः पूर्वोक्तार्थेननेन श्लोकेन प्रदर्शितः —

'गायत्रीनामसामश्रुतिशिरसि संज्योतिरध्यायि सिद्धयत्

चातुष्पद्यन्तु गूतसिक्तित्तुद्दयैः षड्विं तद्विपाभिः ।

गानलाणादिकाभिः श्रुतिगतवचनव्यक्तिमेवास्तु सिद्धा
वाक्यमणोक्तिः परार्थे स्वरसनिगमनं श्रुत्यधीनं तदेतत् ॥'

अत्र कैश्चित् क्तस्यवितुरिति प्रसिद्धायाख्या सादृश्यवर्णनं ब्रह्मणः
इत्यादि 'इन्द्रश्शचीपतिरिति अप्रसिद्धायाख्या वर्णनं न युक्तम्; अर्थप्रतीत्य-
भावादित्यादिना दूषितम् । तत्रेदमाचक्षते—

इन्द्रश्शचीपतिरिति गायत्र्यां पादचतुष्टयं प्रतिपादं षडक्षराणि च
दृश्यन्ते । अर्थेऽथ 'इतिहासपुराणभ्यां वेदं समुपश्रवयेत्' इति न्यायात् इन्द्र-
पदस्य प्रसिद्धदेवेन्द्रबोधकत्वेऽपि 'साक्षादप्यविरोधं जैमिनिरिति सूत्रोक्तप्रकारेण
'इदि परमैश्वर्ये' इति धातुनिष्पत्तत्वेन इन्द्रस्य परमैश्वर्यरूपार्थकत्वं ब्रह्मण्येव
सम्भावितत्वात् तदनुगुण्येन शचीपतिरित्यस्य लक्ष्मीपतिरित्यर्थोक्तीकारेण तदनु-
गुणतया अत्रनिष्ठपदानामपि अर्थवर्णनस्य, यथा या अन्यमन्त्रे 'आनन्दमयो-
भ्यसात्' इत्यधिकरणार्थलिचारे 'ब्रह्मपुच्छं प्रतष्ठे'ति विषयवाक्येभ्यः अर्थ-
वर्णने 'विकारशब्दान्नेति चेत् । इत्यादि सूत्राणां अर्थोपपत्तिः तदनुगुणतया
वर्णनीया इत्युक्तिरिव अत्रापि सुलभत्वात् ब्रह्मनिष्ठगुणरूपधर्ममादाय लीला-
विभूति विभक्तिभूतिरूपमादयन्नुपलक्षणार्थस्याप्यत्र सत्त्वेन इन्द्रश्शचीपतिरिति
गायत्र्या सदृशवर्णनमेव ब्रह्मणः युक्ततरमिति ।

किञ्च, प्रसिद्धायाख्यां पादत्रय एव चतुर्विधस्यक्षराणि सन्ति
तत्ताक्षरगणनया पादचतुष्टयत्वे, प्रतिपादं 'क्तस्यवितुरे'णार्थमणोदेव-स्यपीमहि ।
धियो-योनाःप्रबोदयान्' इति पदविभक्त्यापत्त्या निरर्थकसमुदायरूपचत्वारः पादाः
सम्बन्धन्तीति प्रसिद्धायाख्याः अर्थवत्त्वमेव हीयेतेति प्रसिद्धगायत्रीसादृश्यवर्णन-
मेवासम्भ्रममिति । एतादृशानामर्थवत्त्वाभावश्च 'अर्थवदधानुरपत्तयः प्राति-
पादिकं' इति प्राणिनीसूत्रगदाभाष्ये अर्थवत्त्वदृष्टस्य 'दशदाडिमानि षड्रूपाः
कुण्डमज्जिनं पल्लवमण्डं अर्धैरुक्तं एतत्तुमार्थः सैषाप्यकृतस्य पिता प्रति शीनः'
इत्यन्तसमुदायरूपस्य निरर्थकत्वेनार्थवत्त्वाभावात् प्रातिपादिकताभावरूप
प्रयोजनवर्णनेन स्पष्टं ज्ञायते ।

विद्ध इन्द्रपदस्य ऐतरेयश्रुतौ 'स ऐतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिद-
मदर्शमिति तस्मादिन्द्रो नाम इन्द्रो ह वै नाम, तस्मादिन्द्रं सन्तं इन्द्र
इत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षस्थि इव हि देवाः' इति परमात्मपरत्वदर्शनाच्च
इन्द्रश्चक्षीपतिरिति गायत्रीवर्णनमेव युक्तमिति ॥

अपिच "समर्थः पदविधि"रिति पाणिनीसूत्रे महाभाष्ये "असम्भवः
स्ववर्थापेक्षानस्य को हि नाम समर्थो घातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानां अर्थाना-
देष्टुं; अनेकार्थत्वात् घात्वादीनां " इति 'भू सत्तायां' इति सत्तावर्थनिर्देशश्च
'अपलक्षणमन्यार्थानां" इत्यादिवर्णनस्तु प्रकृते इन्द्रश्चक्षीपतिरित्यादौ परब्रह्माव-
प्रतिपादनस्य सुसम्भवात् उत्सवितुरिति गायत्रीवर्णनमेव न युक्तमिति ॥

ननु पूर्वमीमांसायां सामगानप्रकरणे प्रणयस्थले 'न गिरागिरेति
ब्रूयदैरं हृत्वोद्वेयं' इत्यादिसामोहगानेषु निरर्थकाक्षरगानस्य श्रुतत्वेपि 'अन्व-
ध्युर्दं सामे'ति वचनात् सामप्रकृतिभूतवृत्तसमुदायार्थवचनमादाय यागीयकर्म
यथा सार्थं भवति तद्वत् प्रकृते 'उत्सवितुर्वरे' इत्यादि विभागे अक्षराणां निरर्थक-
त्वेऽपि समुदायार्थवचनस्याश्रयणेन न दोष इति चेन्न । तल्लेख्ये विहितत्वात्
चथानुष्ठाने न दोषः । सार्थं च कर्मभवेदित्युक्तं । प्रकृते तु पतद्वायव्यां ब्रह्मानु-
सन्धानं कुर्यादिति विध्यभावात् ।

किञ्च 'तस्माद्वायव्यं स्त्रियः कामयन्ते अमुका एनं स्त्रियो भवन्ति'
इति यजुर्वेदपृष्ठकाण्ड-प्रथमप्रश्नपञ्चानुवाके 'तस्माद्वायते न वेयं गाथा हि तद्-
वृद्धः' इति पञ्चमकाण्डप्रथमप्रश्न-पञ्चानुवाकादिषु च 'तस्माद्वायतेत्य मरुस्य च न
प्रतिगृह्य, यत्प्रतिगृहीयात् शमलं प्रतिगृहीयात्' इति प्रथमाष्टकतृतीयप्रश्नद्विती-
यानुवाके च निषिद्धस्य गायकदानस्य श्रूयमाणत्वेपि "वाजिनं साम गायते"
इति प्रथमाष्टक-तृतीयप्रश्नपञ्चानुवाके 'आस्त्यश्नौतयुत्रे सोयप्रश्ने (सूत्रं) 'तान्
दृणीते सर्वान् वा एकैकदा' इत्यारभ्य 'उद्गातारं प्रस्तोतारं प्रतिहृतारं सुव्रज्यं
इत्युद्गातारं' इत्यन्तेन सामवेदिनां सामगानविधानवृत्तिस्मरणविधानाभ्यां
'वृत्तिभ्यो दक्षिणां ददाती'ति दक्षिणाविधानाच्च गायतां वरणदानादिकं

कर्णादीन्द्रियाणां विरुद्धचरणामिधानात् ; विरुद्धचरणं च साकल्येन तदविषय-
कृतम् । सूत्रे चरणशब्देन विरुद्धचरणमेवेत्युच्यते । धातोरेव विचरणमर्थः ।
उपसर्गाणां द्योतकत्वमेवेति वैय्यकरणसिद्धान्तः । “सहि परोमात्रया तन्वा-
वृधान” इत्यादिना कर्णादिविदुरः इति भाष्यात् । मे कर्णा=कर्णौ; विपत्यतः-
=विरुद्धं पततः; विचक्षुर्हीदं=विरुद्धं पतति; हृदये आहितं=आसमन्तात् स्थितं-
यत् ज्योतिः तदपि अत्यन्तं कर्णादिविरुद्धमस्तीति ज्योतिश्शब्दवाच्यः
विष्णुरेवेत्यर्थः ॥

परोमात्रया इत्यादि=मात्रया=इन्द्रियाणापेक्षया; परः=दूरः विष्णुरित्यर्थः॥

द्वैतम्

गायत्र्यधिकरणम् ॥११॥

ओं छन्दोमिधानान्नेतिचेन्न तथा चेतोर्पणनिगमात् तथा हि दर्शनम्
भूतादि पादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् (२६)

उपदेशमेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् । २७ ।

दिवःपरो ज्योतिरपीह विष्णुः अग्न्याद्युपासाधिपणार्पणाय ।

छन्दोमिरेतैर्हरिरेववाच्यः गायत्यसौ गायति गायतीति ॥१२५॥

सर्वाणि भूतानि च विष्णुपादः ज्यायान् ततश्चेति च पूरुषस्तः ।

लोकत्रयं केचन सप्तलोकान् तद्वाह्वो ज्योतिरथो दिवीति ॥१२६॥

अधिकरणार्थः ॥ ‘अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते’ (छा ३-१३-७)

तावानस्य महिमा अतो ज्यायान् पूरुषः पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि’
इत्यस्य ज्योतिश्शब्दवाच्यः विष्णुः । ‘गायत्री वा ह्रदं सर्वं’ इति समारम्भेऽपि
‘सर्वं छन्द्यामिधो देवः सर्वदेवामिधोऽसौ सर्वलोकामिधो देवः तेषां तदुपचारतः’
इति प्रमाणात् अग्निगायत्र्यादिश्रन्दार्यरूपोऽसौ इति चेतोर्पणार्थं निगद्यते;
सर्वभूतादिपादवत्त्वाच्च ।

‘दिवि’ इति ‘दिवः परेति’ एकस्मिन् वस्तुनि कथमुपपद्यत इति चेत्;

‘त्रिसप्तलोकापेक्षया उभयस्मिन्नप्यविरोधात् । भूर्भुवस्सुवरिति त्रिलोक्यभिप्रायेण
‘दिवि’ इति निर्देशः । मह्यदिलोक्यपेक्षया ‘दिवः पर’ इति ॥

अद्वैतम्

इन्द्रप्राणाधिकरणम् (११)

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

न चक्षुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्धभूमाहस्मिन् (२९)

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् (३०)

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्तेति चेतोपासार्वविष्णादाश्रितत्वादिह तद्योगात्

‘प्राणोऽस्मि तं मामिति वाक्यदृष्टप्राणः परात्माऽनुगमात्तथैव ।

नेन्द्रो न वायुर्न च जीव एष हाध्यात्मसंबन्धग्रहण्यसत्त्वात् ॥

यक्ता हि जीवोऽपि यथैव वामदेवो ऋषिस्त्वं इति प्रचीति ।

उपासनानां त्रिविधं च युक्तं ब्रह्मवाक्यान्यददर्शनात्तत् ॥ १२८ ॥

यो बुध्यतासौ स स एष चाभूदित्यागमान्तार्थविशेषविज्ञः ।

प्रज्ञात्मशब्दाद्यभिधेयमर्थं मामित्युपादिष्वदमेददृष्ट्या ॥ १२९ ॥

(पाठान्तरम्)

प्रज्ञात्मशब्दाद्यभिधेयमर्थं ‘प्राणोऽस्मिमामि’त्युपादिष्वत् सः

अधिकरणार्थः ॥ “सहोवाच, प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामापुरमृत-
मित्युपास्व” (कै. ३-१) इत्यत्र प्रतर्दनः इन्द्रं गत्वा मध्ये हिततममुपदिशतु भवान्
इति प्रपच्छ । सोऽपि ‘प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा; तं मामापुरमृतमित्युपास्व इति जगाद ।
तत्तं ‘माम्’ इति ‘प्राण’ इति केवल इन्द्र एवोपास्वः, उत वायुमात्रं, उत
जीवः, उत परमात्मेति सशयः । तत्तं प्राणशब्दवाच्यः परमात्मा; वाक्यनिष्ठानां
अर्थानां ब्रह्मप्रतिपादने समन्वयात् । ‘प्रा’ इत्युक्तिः ‘तद्यो यो देवानां
प्रत्यबुध्यन्, स एव तदभवत् अहं मयुरमव सूर्यश्च’ इति वामदेववत् शास्त्रदृष्ट्या
उक्तिरिति युक्तः ।

ननु, प्राणस्य ब्रह्मपरत्वेऽपि जीवमुख्यप्राणलिङ्गदर्शनस्य कथमुपपत्तिरिति-
चेत्, प्राणधर्मेण ब्रह्मोपासनं, प्रज्ञाधर्मेण ब्रह्मोपासनं, ब्रह्मधर्मेण ब्रह्मोपासनं इति
उपासार्त्रैविध्यप्रदर्शनायेत्यश्रयैः ‘आयुर्मृतं’ ‘प्रज्ञायै सर्वाणि भूतानि’ ‘स
एष प्राण एव प्रज्ञात्मा’ इति श्रुतिवाक्यैरुक्तं इति ॥

विशिष्टाद्वैतः ।

इन्द्रप्राणाधिकरणम् (११)

प्राणस्तथानुगमात् (२९)

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धं भूमाद्यसिन्धुं (३०)

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् (३१)

जीवमुख्यप्राणलिङ्गाच्चेति चोपासाग्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ३२

प्राणोहमायुस्तमुपास्व तातेत्यवोचदिन्द्रो जगतो निदानम् ।

मैवं जराभृत्यसुखेतरादि मे नेति मुक्तेः परमात्मवोधात् ॥ १३० ॥

प्राणस्य मुख्यस्य सजीवकस्य दृष्टानि लिङ्गानि न तत्पराणि ।

तत्तच्छरीरं तदुपासितव्यं ब्रह्मेति वेदान्तगिरो वदन्ति ॥ १३१ ॥

नाभाधरा एवमिहैव सर्वं प्रतिष्ठितं प्राण इतीन्द्रयाचा ।

श्रीवामदेवोक्तिरदिन्द्र आह 'प्राणोऽसि' शब्दं न तु जीवमत्र ॥ १३२ ॥

चिदात्मकं ब्रह्मशरीरभूतं सर्वान्तरात्रेति विविच्य विद्यात् ।

उपास्तिमेदमित्यं प्रवक्तुं 'तम्मामि'ति ग्राह सुराधिराजः ॥ १३३ ॥

अधिकरणार्थः ॥ इन्द्रप्राणनिर्दिष्टः परमात्मा । आनन्दाद्यन्वयात् ।

नाभाधरावर्षिताः पृथमेवता भूतमात्माः प्रक्षामात्रास्वर्षिताः (कौ-३-९)

इत्यादिना ब्रह्मणि सर्वेषां प्रतिष्ठितत्वोक्तेश्च ।

ब्रह्मणः स्वरूपेणानुसन्धानं, भोक्तृवर्गशरीरकत्वेनानुसन्धानं, भोग्य-
भोगोपकरणशरीरकत्वेनानुसन्धानं चेति त्रिविधोपासनविधानाश्च ।

'सर्वगतत्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थितः ।

मत्तत्सर्वमिदं सर्वं मयि सर्वं सनातने ॥' इति

प्रह्लादवत् 'गहं ममुरभवं सर्वथाहं' इति वामदेववत् इन्द्रोक्तेश्च ।

श्रीशार्ङ्गपाणिनृपया प्रथमेऽप्रपादः
 भाष्यत्रयार्थविद्वत्तौ लभतेस्म श्रुतिम् ।
 अस्पष्टजीवगतलिङ्गकवाक्यशुद्धि
 अत्यन्तमाह निगमान्तवचस्त्वयुंत्र ॥ १३४ ॥

द्वैतम्

अन्तिमप्रणाधिकरणम् १(१२)

ओं प्राणस्तयानुगमात् (२८)

ओं न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्धभूमाहस्मिन् (२९)

ओं शास्त्रदृष्ट्यात्पदेशो यामदेववत् (३०)

ओं जीवसुरूपप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रौविध्यादाभितत्यादिह-
 तद्योगाद् (३१)

‘एषोसुरि’त्यागमवागपीर्य ‘प्राणोहमस्मी’ति च विष्णुमाह ।

अध्यात्मसंबन्धवद्वृत्त्यसत्त्वात् नेन्द्रो न बायुर्जगतो निदानम् ॥१३५॥

* जीवासुकशापकवेदवाक्यं उपासनायादिविषं प्रवक्ति ।

अन्तर्बहिस्सर्पगतत्वमात्रा ध्यानं च विष्णोस्त्रिविधं प्रसिद्धम् ॥१३६॥

अधिकरणार्थः ॥ ‘तं देवाः प्राणयन्तः स एषोसुः स एष प्राणः
 प्राणश्च इत्येव विद्यात् तद्वयं प्राणोऽपितिष्ठतीति’ (ऐ-आ २-९-५)
 इत्यत्र ‘एषोसुः स एष प्राणः’ इति प्राणशब्दवाच्यः विष्णुरेव
 ‘विष्णुमेवानमन्देवा विष्णुं भूतिमुपसते । स एव सर्वेश्वरेकः तद्रूपो
 देह उच्यते ॥’ इत्युक्तत्वात् । अत्रापि ‘प्राणोऽपितिष्ठति’ इत्युक्तेः प्राणो विष्णुरेव ।
 ‘प्राणस्त्वं प्राणः सर्वाणि भूतानीति यदध्यात्मसम्बन्धस्य अत्र वाक्ये सत्त्वात् ।
 ‘प्राणो वा अहमस्मिन्नर्थे’ इति वक्तुरात्मन्यपदेशो न ।

स्वसो माया गृहशय्या आश्रयमास आत्मनः ।

नामरूपक्रियावृत्तिः सविच्छासं परं यदयम् ॥

* जीवासुकः=जीवसुरूपप्राण इत्यर्थः ।

इति भागवतात्, शास्त्रं = अन्तर्यामीत्यर्थः; शास्त्रदृष्ट्या=विष्णुदृष्ट्या
इत्यर्थः ।

‘तत्तन्नाम्नोच्यते विष्णुः सर्वशास्त्रत्वहेतुतः ।

न क्वापि बिम्बिन्नामास्ति तमृते पुरुषोत्तमम् ॥’

इति पुराणशक्यात् अहं मनुभवं सूर्यम्येति वामदेवस्त इन्द्रस्थोपदेशः ।

ननु ‘तस्माच्छनं वर्षाणि पुरुषायुषो भवन्ति; तान्वि शतसंवत्सरस्य अर्धा
सहस्राणि भवन्ति’ इति बृहतीसहस्रगताश्रयाच्य-पट्विश्रितसहस्रसंख्याकानि अर्धा
रूपाणि शतायुषः पुरणस्य भवन्तीत्यर्थकात् जीवलिङ्गान् ‘प्राणं विना न च ब्रह्म
तं विना प्राण एव च’ इति प्राणसंवादादिमुक्त्यप्राणलिङ्गाच्च प्राणशब्दवाच्यः
न विष्णुरित्येव । अन्तर्बहिस्सर्वगतत्वेनेति उपासात्रैविध्यस्य विष्णोर-
श्रितत्वाच्च प्राणः विष्णुरेव ।

‘केषांचित् सर्वगतत्वेन केषांचिद्भूदये हरिः ।

केषांचिद्बहिरेवासौ उपास्यः पुरुषोत्तमः ॥’

‘अग्नौ क्रियावतां विष्णुः योगिनां हृदये हरिः ।

प्रतिमान्मनुद्धानां सर्वत्र विदितात्मनाम् ॥’

इत्युपासात्रैविध्यस्योक्तेः । अत्र प्राणशब्दवाच्यः प्राणान्तर्यामी विष्णुरेवेत्यर्थः ।
जीवदेहे विष्णोः अन्तर्भाणि नियामकतया स्थितिरित्यभ्युपगमान् तदन्तर्यामित्वं
युक्तमित्यर्थः ॥

ननु, देवादिभिः विष्णुः सर्वगतत्वेन उपास्यः क्रय्यादिभिः सन्मद्भूदये
उपास्यः मनुष्योत्तमैः बहिरेवास्य इति अन्तर्बहिस्सर्वगतत्वेन उपानात्रैविध्यं
विष्णोरकत्वा तत्र प्रमाणं केषांचित् सर्वगतत्वेनेति श्लोक उपपन्नः । अनन्तरं
उपासाचातुरिध्यप्रतिपादक “अग्नौ क्रियावतामिति” श्लोको उपपन्नः
भाष्ये । सः कथं सत्रच्छन इति चेत् प्रतिभोषासनं अभ्युपासनं चेति
द्वयमपि एकमेव बहिःपासनं इति कृत्वा । उपासात्रैविध्यवर्णने युक्तमिति
मान्याभिप्राय इति न दोष इति ॥

प्राणान्त्यस्तुगमात्—“ता वा एता” इत्यादिश्रुतौ प्राण एव प्राणऋच इति
 ध्रूयते । तत्र प्राणशब्दवाच्यः; तथा—“तद्वै त्वं प्राणोऽम्ब” इत्यादाविव विष्णुरेव ।
 “न देवाः प्राणयन्ता इत्यनुगमात् ।, तं श्रद्धाभ्यां प्राप्यत नक्षेत्रं पुरुषं (ऐ-भा
 -२-१-४) इत्यादौ नक्षत्रशब्दाभ्यासाच्च नारायणं वायुं च देवाशशिष्यादिभ्य
 उपदिदिशुः ॥

इति मारद्वाजबुद्धितिलकनां नवसालपुरावीशविद्वत्सामाऽध्यक्षाणां

मतत्रयनिरूपकाणां कान्ति वल्लीपुरं

रङ्गाचार्याणां कृतिषु मतत्रयसारसंग्रहे

अथमाख्याये प्रथमः पादः ॥

मतत्रयसारसंग्रहे प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः ॥

श्रीकोमलाम्बा भर्तारमपर्याप्तामृताह्वयम् ।

कुम्भपुष्पां शेषतन्त्रे शयानं शार्ङ्गिणं भजे ॥ (१३७)

अद्वैतम्

(1) सर्वत्र प्रसिद्धयधिकरणम् । (१२)

१ सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात् । (३२)

२ विवक्षितगुणोपपत्तेश्च । (३३)

३ अनुपपत्तेस्तु न शारीरः । (३४)

४ कर्मकतुल्यपदेशाच्च । (३५)

५ शब्दविशेषात् । (३६)

६ स्मृतेश्च । (३७)

७ अर्भकौफस्तात्तद्व्यपदेशाच्च नेतिचेन्न निचाप्यत्वादेवं व्योमवत् ।

८ संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् (३९)

मनोमयत्वादिगुणैर्विशिष्टः ब्रह्मोत्तर्जिवः क्रतुगोचरः स्यात् ।

शारीरधर्मश्रवणाद्धि जीवः नोपक्रमब्रह्मपदान्वयाच्चत् ॥ १३८ ॥

संसारिभोगाप्तिरहो परस्य स्यात्तद्विवैशेष्यमिहेतरत्न ।

आविद्यकस्यात्मन एव भोगः न शुद्धरूपस्य परेश्वरस्य ॥ १३९ ॥

पूर्वपादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गकानि उपनिषद्वाक्यानि व्याख्यातानि । द्वितीय-
तृतीयपादयोः यत्स्पष्टब्रह्मलिङ्गकानि वेदान्तवाक्यानि व्याख्यास्यन्ते ॥

अधिकरणार्थः—‘सर्वं सत्त्विदं नृषा तज्जल्यनिति ज्ञान्त उपासीत;
अथ सत्त्वं क्रतुमयः पुरुषो यथाकतुरसिद्धोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति
सकृत् कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरो भारुषः’ इत्याख्यम् “एतद्ब्रह्म एतस्मिन्ऋषेः

अभिज्ञांभवितास्ति इति यस्य स्यादद्वयं न विचित्रित्वास्तीति हस्माह शाण्डिल्य-
शाण्डिल्यः । (आ ३ १४) इत्यनं विषयवाच्यम् ।

अत्र मनोमयादिशब्दवाच्यः ब्रह्म वा जीवो वेति विशये जीव इति
पूर्वपक्षः । स्वल्पान्तरे मनोमयत्वादीनां जीवविषयत्वस्य प्रसिद्धत्वात् । तज्जलानिति
शब्दव्युत्पत्तिस्तु—तस्माज्जानं तस्मिन् लीनं तस्मिन्निति (चेष्टत इति); तज्जं
च तत्त्वं च तदनं च तत् तज्जलान्; अवयवषट्कतच्छब्दलोपः भान्दसः । षडुर्ल
भान्दसीति षाणिनीसूत्रात् (७ ३-९७)

रादान्तस्तु सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मणः जगत्कारणत्वं प्रसिद्धम् ।
तद्विशोषकमस्य ब्रह्मपदानुपपन्नेन मनोमयादीनामाश्रयभूतं ब्रह्म धर्तुं शक्यते ।
उपसंहारैऽपि षट्पदेति श्रुतत्वात् सन्दंशन्यायेन ब्रह्मप्रकरणावगमाच्च ब्रह्म-
शब्दयोर्मध्ये पठितमनोमयादीनां ब्रह्मण्येवान्वय इति सिद्धम् ।

सन्दंशोनाम एकानुवादेन विधीयमानयोः अत्रयोरन्तराने विहितं
यथा “अभिज्ञां जुहोति” इति अभिक्रमणे, प्रयाजार्हमध्यपठितत्वेन मयानार्हं
भवति, तद्वत् उपपन्नोपसंहारमध्यपठित-ब्रह्मशब्दगध्यपठितानां मनोमयादीनां
ब्रह्मण्येव तात्पर्यमिति ॥

विशिष्टार्हनिम्

(१) सर्वत्रप्रसिद्धपदधिकरणम् । (१२)

१ सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात् । (३३)

२ विपक्षितगुणोपपत्तेः । (३४)

३ अनुपपत्तेस्तु न शरीरः । (३५)

४ कर्मकृत्यपदेशाच्च । (३६)

५ शब्दविशेषात् । (३७)

६ स्मृतेश्च । (३८)

७ अर्भकौकस्त्यान् द्वयपदेशाच्च नेति चेन्न निचाप्यत्वादेर्न
च्योमदश्च । (३९)

८ संमोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् । - (४०)

“मनोमयः प्राणशरीर” इत्थं श्रुतौ मन्यङ्प्रत्ययतः स जीवः
मनोमयाद्याश्च गुणाः परस्मिन् दृष्टास्ततो ब्रह्मसमाश्रितास्ते ॥ १४०
‘सर्वं खलु ब्रह्म’ च ‘तज्जलानि’त्यत्र श्रुतं ब्रह्म न जीवमाह ।
‘सर्वात्मता संसृतिनिष्ठितस्य न संभवत्येव ततः परात्मा ॥ १४१ ॥
कृत्स्ने जगत्पत्र तदात्मकत्वं विधीयमानं परमेव वक्ति ।
विश्वक्षितारसर्वगुणाः परस्मिन् ब्रह्मण्यतो जीवपरं न वेदम् ॥ १४२ ॥
समस्तकल्याणगुणाकरं तत् जगन्निदानं न तु निर्विशेषम् ।
तेनैव रक्ष्यं तत् एव जातं तस्मिन् प्रलीनं निखिलं जगद्वि ॥ १४३ ॥

अस्पष्टजीवलिङ्गकानि उपनिषद्वाक्यानि व्याख्याम्यन्ते द्वितीये पादे ।

“अस्पष्टतरमस्पष्टं स्पष्टं ध्यानुसारि च । जीवप्रधानयोरादौ वाक्यजातं
विचिन्तितम् ॥” इति सेनेश्वराचार्योक्तिः ।

अधिकरणार्थः ‘अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाकतुरसिद्धोके पुरुषो
भवति’ इत्यारभ्य’ इति दस्माह शाण्डिल्यश्लाघिडल्यः’ इत्यन्तं (छा. ३-१४)
विषयवाक्यम् ।

मनोमयत्वादिगुणकः जीवो वा परमात्मा वेति विशये मनोविकार
प्राणशरीरत्वादि लिङ्गात् जीव इति पूर्वपक्षः । रादान्तस्तु विद्यान्तरे
मनोमयत्वादिकं परमात्मान एव दृश्यत इति तदानुगुण्येन अत्रापि तद्गुणकः
परमात्मेति ।

अत्र मनोमयत्वादिकं विचार्य ‘अध्वा’ इत्यारभ्य ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म
तज्जलग्निति ज्ञान्त उपासीत’ (छा. ३-१४) इति विषयवाक्ये ब्रह्मशब्दवाच्यः
जीवो वा परमात्मा वेति सन्दिह्य उपक्रमे उपसहारे च ब्रह्मशब्दप्रयोगात्
मन्यवर्तिनां सत्यकामत्वादीनां गुणानां परब्रह्मण्येव समन्वयात् ब्रह्मशब्दवाच्यः
परमात्मेवेति सिद्धान्तितम् । वेदान्तसारे वेदान्तदीपे च ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ इत्यादि
वाक्यमेव विचारितम् । अतः भीमाव्यहृत्जनैव तात्पर्यमेति ज्ञायते । योजनान्तरे

तु 'धातोस्त्वन्निमित्तस्यैव' इत्यादि व्याकरणग्रन्थेषु प्रेयुदाहरणतया दत्ते 'ओयते' 'ओयत' इत्यादौ पूर्वस्मिन्स्वारस्यं प्रकृत्य परस्मिन्नेव तात्पर्यमिति वर्णनमिव अत्रापि मनोमयादिवाक्यविचारे अध्याहारादि क्लेशरूपास्वारस्यमस्तीति वर्णनमपि युज्यते ॥

अत्र कैश्चित् मनोमयादिवाक्यविचारे अस्वारस्यमाशङ्क्य " सर्वं स्वस्विदं" इति वाक्यं परिगृह्य व्याख्यातमित्युक्तं । तत्पररसं । तथाहि 'तद्व्यवृत्तां भगवत्पादपक्षनिरासामिप्रायो यदि स्यात् तदा अधिकरणान्तरादाविव अत्रापि स्वयमेव निरासं कुर्युः । तथाश्च न कुर्वे । उदाहरणद्वयं श्रितं च यत्र श्रुतं तत्र

" सर्वव्याख्या विकल्पस्य द्वयमेव प्रयोजनम् ।

पूर्वव्यापारितोषो वा विषयव्याप्तिरेव वा ॥ "

इति मीमांसकोक्तैः दिश्यव्याप्यर्थं तथा वर्णितमिति वक्तुं शक्यते । अस्वारस्य-
तात्पर्यवर्णने न युक्तमिति प्रतिभाति । तथा हि 'विशेषाभावात् विपरीतं
कलात् भवति' इति न्यायान् 'अथ' स्वस्विदं ब्रह्म' इति वाक्यविचार एव
अस्वारस्यं वक्तुमपि शक्यते । आरम्भे ब्रह्मशब्दप्रवणमिव उपसंहारेऽपि
'एतद्ब्रह्म' इति श्रवणात् प्रकरणं सर्वं संदृशान्मात्रेण ब्रह्मपरमेवेति उपक्रमाधि-
करणन्यायादिना अगम्यत इति ब्रह्मोपामगप्रकरणमेवेति जीवपरत्वादांका
नोदेति इति ।

मनोमयादिवाक्यविचारे तु प्रकरणान्तरात्, मनोमयादौ जीवाशङ्का
युक्ता । 'सर्वं स्वस्विदं ब्रह्म शान्त उपालीत' इत्येकं प्रकरणम् । वाक्याद्यस्य
समाप्तत्वात् । 'अथ स्वस्विदं' इति प्रकरणान्तरार्थघोतक 'अथ' शब्द सत्त्वात् ।
ब्रह्माधिकारो छान्दोग्ये 'एवमेतत्प्रज्ञादोसाच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योति-
रुपसंपद्य स्वेनरूपेणानिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्येति' इत्यत्र
जीवप्रकरणमध्ये 'स उत्तमः पुरुषः' इत्यत्र प्रकरणान्तरघोतकायशब्दाद्य-
भावेऽपि उत्तरपुरुषपदं परब्रह्मरं इति भवद्विरङ्गीकृतम् । प्रकृते अथशब्द-
सत्त्वे प्रकरणान्तरमित्यस्य किं बाधकम् ।

मनोमयादिवाचये अप्याहारादिक्रैश्वर्यनं कैश्चिदुद्भाविताम् । तदपि न युक्तं । सन्निहितपूर्वस्थित 'सर्वं सन्निदं' इति वाक्यस्य पदानुपक्रम-पदार्थानुवृत्तादिभिः सिद्धेऽर्थे अप्याहारकेशो न सम्भवेदेव ।

'अग्न्यर्थे प्रकृतमन्यार्थमपि भवति', 'शास्त्र्यर्थे कुल्याः प्रणीयन्ते साम्यथ पानीयं पीयते; उपस्पृश्यते च, शाल्यश्च भाव्यन्ते' इति महाभाष्यात् । पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति; अनुपपन्नाधिक्रुणं, प्रसज्जादुपकारकं इत्यादि यीमांसान्यायादिसत्त्वाच्च । विश्व 'न लोकमुदाहरणं योगारंभं प्रयोजयति' इति महाभाष्यात् । 'भवः परस्मिन् पूर्वविद्यौ' इति सूत्रे

'लोप्याम्यहं पादिकमैस्वाहिं ततश्चोमृते शतर्त्ना पातनी च ।

नेतारावामच्छर्त्तं धारणिं रावणिं च ततः पञ्चात् संस्यते स्वंस्यते च ॥'
इति उदाहरणबाहुल्यदर्शनाच्च प्रकृतेऽपि उदाहरणबाहुल्यप्रदर्शनं न तात्पर्यं श्रीभाग्यकृतमपीति सिद्धम् ॥

द्वैतम्

(१) सर्वगत्वाधिकरणम् । (१३)

१ ओं सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । (३२)

२ ओं विवक्षितगुणोपपत्तेश्च । (३३)

३ ओं अनुपपत्तेस्तु न शरीरः । (३४)

४ ओं कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च । (३५)

५ ओं शब्दविशेषात् । (३६)

६ ओं स्मृतेश्च । (३७)

७ ओं अभर्तृकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न

निष्प्राप्यत्वादेवं व्योमवय । (३८)

८ ओं संमोगप्राप्तिरिति चेन्नैवेष्टव्यात् । (३९)

अद्वैतम्

(२) अन्तर्धिकरणम् (१३)

(९) अन्तर्धिकाचराचराग्रहणात् (४०)

(१०) प्रकरणाच्च । (४१)

यस्योदनो ब्रह्म-वृषादिसर्वं अग्निस्तज्जीवः परमेश्वरो वा ।

स्याद्वैति जीवोपि च यद्विरश्नात् अन्योद्बन्धनश्चभि-

चाकशीति ॥ राजतेऽत्र ॥ १४८ ॥

कृत्स्नात्तत्ता ब्रह्मण एव सिद्धा "न जायते वा म्रियते" परात्मा ।

तस्मादिहात्ता परमेश्वरस्सः चराचरात्ता न च यद्विजीवौ ॥ १४९ ॥

अधिकरणार्थः "यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उमे भवत मोदनः । मृत्यु-
र्मस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः । (कठ-१-२-२५) ॥ इत्यत्र अग्निजीव-
परमात्मनां साधारणधर्मश्रवणात् संशयः । चराचरात्ता परमात्मेति सिद्धान्तः ।
अग्निजीवयोः सर्वात्तत्तासंभवात् ।

अद्वैतम्

(३) गुहाधिकरणम् (१४)

(११) गुहां प्रविष्टावात्मानो हि तदर्शनात् (४२)

(१२) विशेषणाच्च । (४३)

"श्रुतं पिबन्ती" च "गुहां प्रविष्टौ" 'छायातपात्र हि
बुद्धिजीवौ ।

जीवेश्वरो वेति च संशयेऽस्मिन् जीवेश्वरावागममुपसिद्धौ ॥ १५० ॥

पिबन्त्यतः यद्यपि बुद्धियुक्तः जीवः परात्मा ह्यपिपास एव ।

तथापि पाने परमात्मनश्च प्रयोजकत्वादिह कर्तृतापि ॥ १५१ ॥

अधिकरणार्थः "श्रुतं पिबन्ती मुह्यन्त्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे
परायणे । छायातपो ब्रह्मविदो वदन्ति पद्यान्मयो ये च विद्याचिकेताः" ।

(काठ-१—३—१) इत्यत्र बुद्धिर्जीवौ, जीवेश्वरौ वा पिबन्ताविति विशये कर्मफलादनात् एकः बुद्धियुक्त जीवः, कर्मफलानदनेन प्रकाशमानत्वान् परः परमात्मा । पिबन्ताविति उभयोरपि जीवेश्वरयोः कर्तृता साम्येऽपि एकस्य प्रयोजककर्तृत्वं, शुत्यन्तरे कर्मफलानदनेन परमात्मन उक्तत्वात् । “आग्निषो गच्छन्ति” इतिवत् एकेनापि छात्रिणा बहूनां छात्रित्वो-
पचारवत् पिबतां पाययतश्चात्र एकशेषेण निर्देशः । अथवा पक्षेत्युच्यमाने पाचयितुरपि प्रयोजककर्तुः यथा वा बोधः तथा कश्चित् पिबति, कश्चित् पाययति इति । अत्र अन्तर्माचित-णिजित्यर्थः । अत्र श्रीभाष्ये अतएवाम्य “विशेषणाच्च इत्यन्तं सूत्रचतुष्टयं एवमधिकरणत्वेन वार्णितम् । अतः तु अधिकरणद्वयेन ।

कैश्चित् अत्र एक प्रकरणस्यानां विशेषतः संशयपूर्वपक्षानुदयादिति हेतोः अधिकरणद्वयवर्णनं न घटत इत्युक्तम् ।

अत्र केचित्, श्रीभाष्यकारैरेव शुग्वावाधिकरणे “प्रकरणात्” इति सूत्रे “प्रकरणं चेदं परस्म ब्रह्मण” इति “अदृश्यत्वादि गुणक्रे धर्मोक्तेरित्यत्रैव प्रदर्शितम् । कैश्चन धर्मैः “प्रकरणविच्छेदाशङ्कामात्रं पर्यहार्म्य” इत्युक्तेः एकोनसहस्राधिकरणन्यायेन वर्णकान्तरेण वा कृत्वाचिन्तया च वा अधिकरण-
बहुत्वस्य बहुधा पूर्वमीमांसायां दृष्टत्वाच्च अधिकरणान्तत्वेनैव युक्तमेव । एक-
प्रकरणस्य शन्येष्वपि । अर्थविशेषसंशयपूर्वपक्षोदयसंभवात् अर्थविशेषरूप-
बुद्धिजीवपरमात्मनां संशयसन्दर्शनात् पूर्वपक्षोचितेस्तंभवात्, वर्णकान्तरस्य वा कृत्वाचिन्तयाश्च वा संभावनया अधिकरणद्वयवर्णनशेषोक्तिः न घटते । किंच आकाशशब्दार्थनिर्णये “आकाशस्तद्विज्ञात” इत्यधिकरणेन सिद्धेऽपि “दहर उत्तरेभ्यः” “आकाशो अर्थान्तरत्वादि ज्यपदेशात्” इत्यधिकरणेऽपि किञ्चित् आशङ्कान्तरं कृत्वा समाधानवचनं ब्रह्मसूत्रेष्वपि दृश्यते ।

मध्य भाष्येऽपि अधिकरणान्तरेणैव विचारितं । विद्म “प्रकरणाच्च” “जीवमुत्पत्त्यपत्तिज्ञानेति चेत्तद्व्याख्यातम्”, “विकरणत्वाच्चेति चेत्तदुक्तम्”

“तथा प्राणः” “अत एव प्राणः” इत्यादि सूत्राण्यपि पुनरुक्तिरीकाजनका-
न्यपि सूत्रकारोपि प्रणिनाय । अतः एतादृशार्थेषु दोषवर्जनं न युक्तियुक्तं
इति वदन्ति ॥

विशिष्टाद्वैतम्

(२) अनुधिकरणम् । (१३)

(९) अना चराचरग्रहणात् । (४१)

(१०) प्रकरणात् । (४२)

(११) गुहां प्रविष्टावात्मानो हि तदर्शनात् । (४३)

(१२) विशेषणात् । (४४)

यस्य ब्रह्म च राट् च भक्तमभवत् मृत्युश्च यद्वयजनम्

जीवब्रह्म किमत्रनेति विशये मोक्षेय सर्वादनात् ।

मयं म्यावज्जगद्गमो हि विपसः पापयते ब्रह्मणः

किंच ब्रह्मजजीवमत्र परमात्मानं विदित्वेत्यतः ॥१५२॥

अधिकरणार्थः “यस्य ब्रह्म च राट् च भक्तमभवत् भोदनः मृत्यु-
र्यस्योपगमनं क इत्या चेद मय साः । (दृष्ट १-२-२५) इत्यत्र

ब्रह्मणः क्षम्यायतादनात् जीव इति पूर्वः पक्षः । अतमोनेने यदा या
त्वजनमुपकारकमपि भन्ततः त्वजनस्यापि भक्षणं, तद्वत् यमेन जगत्तुहारं
कारयित्वा भन्ततः प्रत्यक्षान्ते यदस्यापि भक्षणं भवतीति हुन्त्या चराचरजन-
र्येव भव भन्तान् भवा ब्रह्मेत्यर्थः ।

द्वैतम्

(२) अतृत्वाधिकरणम् । (१४)

(९) ओं अत्ता चराचरग्रहणात् (४०)

(१०) ओं प्रकरणाच्च (४१)

अतीति सर्वं ह्यदितेर्न शुक्तं चराचराचृत्वमिदं हि विष्णौ ।

स्रष्टा च पाता च तथैव चात्ता स्वसृष्टसंवत्सरमाचि तस्मात् ॥ १५६॥

अधिकरणार्थः 'स यद्यदेवासृजत तत्तदनुमन्त्रियत सर्वं वा अतीति स्रष्टादितेरादितित्वं' (घृ-३-२-५) इति श्रुत्या अदितिदेवताया अचृत्वं प्रतीयन इति पूर्वपक्षः । अत्ता विष्णुः, चराचराचृत्वस्य प्रतीयमानत्वात् । न हि चराचरस्य सर्वस्य अचृत्वं अदितेः भवति ।

"स्रष्टा पाता तथैवात्ता निखिलस्यैक एव तु ।

वासुदेवः परः पुंसामितरेऽस्यस्य वा न वा ॥"

'एकः पुरस्तादयं इदं बभूव यतो बभूव भुवनस्य गोपाः । यमप्येति भुवनं संपराये स नो हरिः घृतमिहायुषेतु देवः ।' इत्यादि श्रुतेः ।

स यद्यदिति—सः संवत्सरनामकश्चतुर्मुखो यद्यदेवासृजत तत्तदनुं स मृत्यु-
नामा जनार्दनः, अन्त्रियत-मन्त्रधार-भादच्च सर्वं वा अतीति यत् तदेव अदितेः-
जनार्दननामकः प्रलयः, अदितित्वं अदितिश्चन्द्राच्यत्वे प्रकृतिनिमित्तमिति ॥

"यद्यद्वासृजतपूर्वं तत्तदचि जनार्दनः ।

अदितिर्नाम तेनासौ गगवान् पुरुषोत्तमः ॥

उपास्तेयः परं देवं एकमतीति सर्वदा ।

स योमतानुसारेण सर्वावसौ भवत्युत ॥"

इति भाष्यम् ॥

द्वैतम्

(३) गुहाधिकरणम् । (१५)

(११) ओं गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तदर्शनात् । (४२)

(१२) ओं विशेषणाच्च । (४३)

‘गुहां प्रविष्टाविति यौ पिवन्तौ आत्मान्तरात्मा हरिरेक एव ।
शुभं पिबत्यन्यमसौ न चास्ति जीवेश मेदस्य च सत्यतोक्तेः ॥ १५४॥

अधिकरणार्थः “ऋतं पिवन्तौ सुकृतस्य लोके” इत्यादि श्रुतौ पिवन्तौ
प्रतीयेते । तौ हरिरेव आत्मा अन्तरात्मेति च उभयथा वर्तत इति पिवन्तौ
शब्देन हरिरेवोच्यते । “आत्मान्तरात्मेति हरिः एक एव द्विधास्थितः ।”
“शुभं पिबत्यसौ नित्यं नाशुभं स हरिः पिबेत् ॥” इत्यादि प्रमाणात् ।
ऋतं पिवन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्थे=गुणप्रतिमिषे शरीरे
हृदयगुहाप्रविष्टौ, परार्थे=रुद्रादिभ्य अति पूर्णे, परमे=सर्वजीवोत्तमे वायी;
प्रविष्टौ=ऋतं सुकृतफलं मुञ्जानौ, आत्मान्तरात्मेति=रूपविशेषौ वर्तते इति स
हरिरेव । इति ॥

अद्वैतम्

(४) अन्तराधिकरणम् । (१५)

(११) अन्तर उपपत्तेः । (४४)

(१४) स्थानादिव्यपदेशाच्च । (४५)

(१५) सुखविशीष्टाभिधानादेव च । (४६)

(१६) श्रुतोपनिषत्कगत्याभिधानाच्च । (४७)

(१७) अनवस्थितेरसंभवाच्चेतः । (४८)

विज्ञानात्मा देवतात्मा परो वा छायात्मा चेत्यक्षिणः पुरुषश्च ।
मुरुषात्माऽयं नावरेऽत्रामृतत्वं संप्रदामत्वादिकं युक्तमीदृशे ॥ १५५॥

उपास्यरूपं सकलैर्गुणैश्च स्थानैश्च सर्वैरभिपुक्तमेव ।

सर्वासु विद्यासु च विद्युतं यत् न संभवत्येतदतो परत्र ॥ १५६॥

यदेवयानेन पथोत्तरेण नावर्तते मानवमत्र गच्छन् ।
प्रतीयमाने च कस्त्रे सुखार्थे ब्रूतः परात्मानमिहाक्षिनिष्ठम् ॥ १५७ ॥

अधिकरणार्थः “य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते, एष आत्मेति होवाच
एतद्मृतमभयमेतद्वक्ष्येति तत्राप्यस्मिन्सार्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति’
(छा ४-१५-१) इति निषयवाक्यम् ।

अत्र अक्षिपुरुषः प्रतिबिम्बात्मा, विज्ञानात्मा, देवतात्मा, उत परमात्मा,
इति विशये, अक्ष्यन्तवर्ती परमात्मैव । अमृतत्वाभयत्व-सुखद्वामत्व-मामनिष्ठादि
गुणान्वयोपपत्तेः । पुनरावर्तनाभायप्रद-देवयानगमनाच्च । “यदेव कं तदेव त्वं”
इति परस्परविशेषणेन आनन्दार्थबोधाच्च परमात्मैव ।

“अत्र अत एव च स ब्रह्म” इत्यन्यत् सूत्रमधिकं श्रीमाप्ये ।

“य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते” (छ ४-१५-७) इत्यादि विषयवाक्यम् ।

अत्र अक्षिपुरुषः प्रतिबिम्बात्मा, चक्षुरिन्द्रियामिमानिदेवता, जीवात्मा, अथ परमात्मेति लक्ष्यः । अक्ष्यन्तरः परमात्मा; अमृताभयादिगुणान्वयो-
पपत्तेः । कं स्वमिति सुखविशिष्टबोधात् “चक्षुषि तिष्ठन्नि”ति चक्षुस्त्विति-
नियमनादिबोधात्; एतदक्षिपुरुषविदः मोक्षानुगुणफल्यदिभ्रवणात्; अविरा-
दिगतिभ्रवणाच्च । एतेषां अन्यत्रासंभवाच्च । अत्र “अत एव च स ब्रह्म” इति
चतुर्थे सूत्रमधिकं ।

द्वैतम्

(४) अन्तराधिकरणम् । (१६)

१३ ओं अन्तर उपपत्तेः । — ४४

१४ ओं स्थानादिव्यपदेशाच्च । ४५

१५ ओं सुरविविशिष्टमिधानदेव च । ४६

१६ ओं धृतोपनिषत्कृत्यमिधानाच्च । ४७

१७ ओं अनवस्थितेतरमंभयाच्च नेतरः । ४८

आदित्यान्तरवर्तिवाह्निपुरुषज्ञानादपापो भवेत्
इत्युक्तं तदिहाक्षिपुरुषपदं यदि ब्रवीतीति न ।
विष्णुस्सर्वमिति त्रिपात्तदमृतं ब्रह्मेतिसंशब्दनात्
यामन्यादिगुणाच्च विष्णुगमनादर्कान्यभावादितः ॥ १६० ॥

अधिकरणार्थः । “य एष आदित्ये पुरुषः * सोऽहमस्मि” इत्यादौ
अमीनामेव आदित्यादिभ्यः उच्यते । अस्यादित्ययोः ऐक्यात् “य एषो
अन्तराक्षिणि पुरुषो दृश्यते” इत्यापि अगिरेवोच्यत इति पूर्वपक्षे मान्ते
‘अन्तरः—अक्ष्यन्तर्वर्ती पुरुषः—विष्णुरेव; अमृतत्व—ब्रह्मज्ञानादुपपत्तेः

* सोऽहमस्मि=मदन्तर्यामीत्यर्थः ॥

वाम्यादिगुणान्वयात् 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति सुप्तविशिष्टाभिधानात् 'स एतान् ब्रह्म गमयति' इति विष्णुगमनश्रवणात्; जीवस्य जीवान्तर नियामकत्वे अनवस्थितिभाप्तेः; आदित्यजीवे अग्निजीवस्थित्यभावाच्च ।

श्रीभाष्ये 'अत एव च स ब्रह्म' इत्येकं सूत्रमधिकम् ।

अद्वैतम्

(५) अन्तर्याम्यधिकरणम् । (१६)

१८ अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् । (४९)

१९ न च स्मार्तमतद्वर्माभिलाषात् । (५०)

२० शरीरश्रोमपेपि हि भेदेनैतमधीयते । (५१)

य एष आत्मा त इहान्तरस्थः योगी परात्मा परमेव किञ्चित् ।
शास्त्राद्व्याख्यायिन एतमन्तर्यामी परात्मेति ब्रुवन्त्युपाधेः ॥

अधिकरणार्थः । 'य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतानि योऽ-
न्तरो यमयति' । इत्यारभ्य 'एष त आत्मा अन्तर्याम्यवृत्तः' (बृह १-७-१२)

इत्यत्र श्रूयमाणान्तर्यामी, योगी, परात्मा, अधिदैवाद्यभिधानी देवतामा
फि वा अर्थान्तर-इति संशये अधिदैवादिभेदमिदं तमस्त-विकारजातान्तस्तस्मिन्
यमयतीत्युक्तेः परमात्मैव । अन्येषां एतदसंभवात् ।

कार्यकारणरहितस्य परमत्वनः कथं यमयितुं इति चेत्, आत्म-
भेदाभावेन अचिन्त्यशक्तिमायाविशिष्टः यान् जीवान्निबध्यति तत्कार्यकारणैरेव
परमात्मनः कार्यकारणत्वोपपत्तेः । अत एव नियन्त्रन्तरानवस्था दोषश्च न
संभवति । इति ॥

विशिष्टाद्वैतम्

(४) अन्तर्याम्याधिकरणम् (१५)

१९ अन्तर्याम्याधिदैवाधिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् (५१)

२० न च स्मार्तमतद्धर्माभिलाषाच्छरीरस्थः । (५२)

२१ उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते । (५३)

अन्तर्याम्यमृतश्रुतिद्वयगतो जीवः परं ब्रह्म किं

द्रष्टृत्वेन च जीव एव भविता नैव नियन्त्रादितः ।

सर्वेषामपि चात्मनां अकरणायत्नं च संदृश्यते

द्रष्टृत्वादिकमित्यतोऽपि परमं ब्रह्मैव यन्ताऽन्तरः ॥ १६२ ॥

ज्योतिस्स्वरूपं करपन्मुरयादि-दिव्याङ्गजुष्टं बहुधा शरीरम् ।

अनन्तरूपं विभवादिर्लीला शरीरमप्राकृतमाह वेदः ॥ १६३ ॥

प्रियाप्रियं न स्पृशतोऽशरीरं इत्यादिना युक्ततनुः न दृष्या ।

अप्राकृताकारशरीरसत्त्वे बहुप्रमाणानि भवन्ति शास्त्रे ॥ १६४ ॥

विशुद्धसत्त्वाश्रयगोपुरादि लोकाश्च विष्योऽस्मत्ततं विभान्ति ।

यद्यस्य शेषं तदु तस्य वर्ष्मा शरीरलक्ष्मेति मते न दोषः ॥

अधिकरणार्थः “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी

वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिव्यामन्तरो यमपश्येत् त आत्माऽन्तर्याम्यमृत् ।

इति (वृ. ५-७-१) विषयवाक्यम् ।

अत्र अन्तर्यामी प्रत्यगात्मा, परमात्मा चेति संज्ञये द्रष्टा श्रोता मन्ता

इति चक्षुश्रवणादि करणावत्तज्ज्ञानयत्नप्राप्तिः प्रत्यगात्मेति प्राप्ते, अन्तर्यामी

परमात्मैव । परमात्मनोऽर्थप्रदेशान् । “य आत्मनि तिष्ठन् यो विज्ञाने तिष्ठन्”

इति श्रुत्यमार्गं आत्मान्तर्धर्मित्वं परमात्मन एव संभवति । “यद्यत्यबहुः” इति

चक्षुराद्यनपीनज्ञानकत्वं च परमात्मन एव धर्म इत्युक्तत्वाच्च ।

अत्र बृहदारण्यके यमुपनिषि तिष्ठन् तमसो अन्तरः गं तमो न वेद,
यस्य तमश्शरीरम्, यत्तमोन्तरो यमयति एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः । य-
तेजसि तिष्ठन् तेजसोन्तरः यं तेजो न वेद, यस्य तेजः शरीरम्, य-
तेजसोन्तरो यमयति एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः ।" 'तमस्तसर्गं भगवान् ।
'नासीदमोज्योतिरभून्नचान्यत्' इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिः तेजस इव तमसोपि-
'सृष्टिलब्धमगवच्छरीरत्वाद्यभिधानात् तमसः द्रव्यत्वं सिद्धम् । आलोकाभाव एव
तम इति तार्किकोक्तं न युक्तं । अत एव यस्य चेतनस्य यद्रूपं सर्वव्याप्य
स्वार्थे नियन्तुं धारयन्तुं च शक्यं तच्छेषतैकत्वस्वरूपं च तत्तस्य शरीरं' इति
भाष्यं समाचक्षते । अत एवोक्तं पूर्वाचार्यैः ।

“आद्येयत्वप्रभृतिनियमैः आदिकर्तृशरीरं
सत्तारथेयमयतनफलैवेतदावयमेतत् ।
विदर्शं पश्यन्निति भवति व्यापकाऽदर्शदृष्टे
गम्भीराणामकृतफल्गिणां गाहते चित्तइतिम् ॥”

इति शरीरलक्षणं । तमसः द्रव्यत्वे वादिचिपतिपणनिसार्थकः श्लोकोपि
पूर्वाचार्यैरुक्तः ।

“तमोनामद्रव्यं बहुलविरलं मेवकचलं ।
प्रतीमः केनापि क्वचिदपि न बाधश्च दहरोः ।
अतः कल्प्यो हेतुः प्रमितिरेपि शब्दी विजयते
निरालोकं चक्षुः प्रथयति हि तद्दर्शनवशात् ॥ इति ॥”

अत एव श्रीआर्जुनाणिस्तवे अस्मागिरुक्त एतदधिकरणार्थः—

“एकस्त्वामदौ बहुधा च सृष्ट्वा तेषु प्रवेक्ष्यैव सदा स्थितोसि ।
प्रवेक्षदोषस्त्वयि नानुपकः यथा च रक्षेसु पटेषु रागः ॥”

द्वैतम्

(५) अन्तर्याम्यधिकरणम् । (१७)

१८ ओं अन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् (६९)

१९ ओं न च स्मार्तमतद्वर्माभिलाषात् (५०)

२० ओं शरीरशोभयेपि हि मेदेनौनमधीयते (५१)

अन्तर्यामी प्रकृतिस्थवा जीव इत्यस्ति शंका

अन्तर्यामी हरिरिह भवेत्तस्य सर्वांन्तरोक्तः ।

तिष्ठन्मात्मन्निति वचनतः जीवविष्णोश्च भेदात्

स्मार्तस्यापि ग्रहणमपि न ब्रह्मविष्णौ प्रसिद्धः ॥ (१६६)

अधिकरणार्थः “यः पृथिव्यां तिष्ठन्” इत्यादि विषयवाक्यम् । अन्तर्यामी विष्णुः । “स योऽतोऽश्रुतोऽगतोऽमृतोऽनतोऽदृष्टोऽविज्ञातोऽनादिष्टः सर्वेषां भूतानामन्तरपुरुषः” इत्यादि श्रुत्या अविदितान्तर्यामी च विष्णुरेव । “विज्ञाने तिष्ठन्”, “आत्मानि तिष्ठन्” इति विष्णोर्भेदेन जीवस्य उपदेशाच्च न जीवः अन्तर्यामी ।

आत्मविज्ञानशब्दैः जीवसामान्यपरौ । सर्वजीवाभिमानियोगिविशेष-चतुर्मुखात् विष्णोः भेदोपदेशात् अन्तर्यामी विष्णुरेवेत्यर्थः; “आत्मा विज्ञानमिति तु सर्वजीवाभिमानवान् । ब्रह्मैवेति स्त्वमे सर्वेष्वनुकायाश्च देयताः ॥ ये च जीवाः परं सर्वे नियन्ता विष्णुरेव हि” ॥ “यो विज्ञाने तिष्ठन् य आत्मानि तिष्ठन्” इति श्रुत्यर्थवर्णनमाप्यात् ॥

यः पृथिव्यामित्यादि—“पृथुं नारायणं वाति सम्पदापैव पशिराट् अतस्स पृथिवीत्युक्तस्तन्नास्ति हं हरस्सृजता” इति माप्यात् पृथिव्याभिमानिभूत-गरुडे तिष्ठन्नित्यर्थः । ननु-अस्मात्तिष्ठन्ते विशिष्टाद्वैतिगिरिव जीवप्रकृत्योः विष्णु-शरीरत्वान्मुष्मन्मात् कथं तच्छरीरान्तस्य विष्णोः तत्तदन्तर्यामित्वं सम्भवति इति चेत् ।

“पृथिव्याद्य देवतास्तु देवचक्षुःशक्तः ।

शरीरमिति चोच्यन्ते यस्य विष्णोर्महत्तमनः ॥”

अन्तस्थो देवतानां च न विदुर्यं च देवताः ।

प्रविष्टान्नातु देवतास्यः सोन्तरस्त्वशक्तः ॥

बाह्यापेक्षां विना यस्तु रक्ते सोन्तरस्मृताः ॥”

इत्युपनिषद्वाच्यमप्यत्रात् तदधीनत्वं तच्छरीरत्वमिति गौणतया उक्तिरिति भाष्यतात्पर्यमित्यदोषात् ॥

अद्वैतम्

६ अद्वैतवाचिकरूपम् (१७)

२१ अद्वैतत्वादिगुणको धर्मांकेः । (५२)

२२ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ । (५३)

२३ रूपोपन्यासाच्च । (५४)

अद्वैतमग्राह्यमिति श्रुतौ यः जीवः प्रधानं परमेश्वरो वा ।

विद्या पराऽधेतिविचित्रं सर्वज्ञत्वाद्यनेकेश्वरधर्मयोग्यात् ॥ १६७ ॥

स भूतयोन्यक्षरशब्दवाच्यः सर्वान्तरात्मा श्रुतिषु प्रसिद्धः ।

भूतान्तरात्मन्यापि रूपमुक्तं भूतान्तिरित्यादि ततः परात्मा ॥ १६८

अधिकरणार्थः । “अथ परा वया तदक्षरमधिगम्यते, यत्तद्वैत-
मग्राह्यं जगोवमवर्णमवबुद्धश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगर्तं सुसुन्दरं
तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः । (सु-१-१-५, ६) इति ।

अत्र भूतयोनिश्चन्दवाच्यः प्रधानं, जीवो वा परमेश्वरो चेति विग्रहे
भूतयोनिः परमात्मा ; अद्वैतत्वादि धर्मोक्तेः । “अक्षरान् परतः परः”
इति ‘पर’ शब्देन भूतयोनिरेवोच्यते । अक्षर-भूतयोनिग्रन्थयोः ‘अक्षरान्
परतः पर’ इति ‘पर’ इति निर्दिश्यमानपरशब्दस्य च त्रैलोक्यं

परमात्मैव । “अक्षरात् संभवतीह विश्वं” (मु १-१-७) “येनाक्षरं पुरुषं वेद
(मु-१-१३) “यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः” इत्यदिना भूतयोऽन्यक्षरयोरर्थः
परमात्मैव इति निश्चीयते । “अक्षरात् परतः परः” (मु-२-१-२) इत्यत्र
तु अक्षरं—अन्याकृतं; भूतसूक्ष्म-ईश्वराश्रयं । सर्वस्माद्विकारात् परं यद्भूत-
सूक्ष्मं अविकारावस्थापकं; तस्मात् परः परमात्मेत्यर्थः । अत्र अक्षरशब्द-
वाच्यं भूतसूक्ष्ममित्यर्थः ।

विशिष्टाद्वैतम्

५ अदृश्यत्वाधिकरणम् (१६)

२२ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः । (५४)

२३ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ । (५५)

२४ रूपोपन्यासाच्च । (५६)

‘अदृश्यमाग्राह्यमपाणिपादं यद्भूतयोनिं’ इति वाक्यमभ्ये ।

यदक्षरं तत् परतः परश्च्युतस्तदर्थः त्रिगुणं प्रधानम् ॥ १६९ ॥

जीवोऽथवा ब्रह्मविनिर्णयस्तु प्रधान-जीवेश्वरवाचकोऽपि ।

“यथा तदि”त्यादि बलात् प्रधानं जीवश्च न ब्रह्मपरोक्षरौप्यम् १७०॥

अधिकरणार्थः “अथ परा याया तदक्षरमचिगम्यते” इत्याख्य
“यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः” (मु १-१-५, ६) इत्यादिकं “अक्षरात् परतः
परः (मु २-१-२) इति च विषयवाक्यम् ।

अतः अदृश्यत्वादिगुणकं यक्षरं “अक्षरात् परतः परः” इत्यत्र
“पर” शब्दवाच्यश्च प्रकृतिपुरुषौ उत उभयत्र परमात्मेत्येति संशयः ।
अक्षरशब्दस्य प्रकृतिपुरुष-परमात्मसु प्रयोगो दृष्टः । अदृश्यत्वादिगुणकं
अक्षरशब्दवाच्यं प्रधानं । “अक्षरात् परतः परः” इत्यत्र परशब्दवाच्यः

जीवः । "अक्षरात् परतः" इत्यत्र "परतः" इति अक्षरादन्वयस्य विशेषणम् ।
महदाद्यपेक्षया परस्मात् अक्षरात् अव्यक्तात् परत्वेन उच्यमानः जीव एव
भवितुमर्हति इति पूर्ववक्षः ।

सिद्धन्तस्तु "अथ परा याया तदक्षरमधिगम्यते" इति परब्रह्मार्थवत्स्य
अक्षरस्य अदृश्यत्वादिगुणकलोकेः परंतद्वैतार्थः । "अक्षरात् परतः परः"
इत्यत्र तु "अक्षरात् परतः" इति व्यधिकरणमेव । अक्षरात्—मूलमहतेः, परतः
परस्मात् जीवतः, परः—परमपुरुष एव ॥ 'तं पाद्विज्ञप्तिमिह्याहुः समविशमथापरे ॥'
इति प्रमाणान् ॥

द्वैतम्

६ अदृश्यस्याधिकरणम् (१८)

२१ ओं अदृश्यत्वादिगुणतो धर्मोक्तैः । (५२)

२२ ओं विशेषणमेदृज्यपदेनाभ्यां च नेतव्यं । (५३)

२३ ओं रूपोपन्यासाच्च । (५४)

योसावद्वद्वत्स हि निर्गुणम्भः परः परात्मेति स विष्णुरेव ।
यदक्षरात् ममप्रतीति वाक्ये धातुः प्रधानस्य च मंत्रयस्स्यात् ॥ १७१
कचिद् प्रधाने कचिदत्र विष्णो कचिद्व्रमायां कचिदज्जज्ञेजि ।
अतस्त्रयाणामपि व्याख्यानं ममाश्रयो विष्णुरेवेति सिद्धः ॥ १७२ ॥
कचिच्च कृष्णं कचिद्रेष सौम्यं कचिच्च रक्तं कचिदेष पुरम् ।
अतवारि रूपाणि हरेश्च तस्मात् इंद्रो न रुद्रोऽपि तु विष्णुरेव ॥ १७३ ॥

‘लुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशं अस्मिन्निमानमिति वीतशोकः’ । यदा पश्यः पश्यते स्वमवर्णं कर्तामीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं इति श्रुत्या रौच्यवर्णनिर्देशात् ईशपदमाप्नोषि रुद्रः नाक्षरशब्दवाच्यः, अपि तु विष्णुरेवेत्यर्थः ।

“अपरंत्वक्षरं वा सा प्रकृतिर्जडरूपिका ।

श्रीः परा प्रकृतिः प्रोक्ता चेतना विष्णुसंश्रया ॥

तामक्षरं परं प्राहुः परतः परमक्षरम् ।

हरिमेवास्त्रिलगुणं अक्षरत्रयमीरितम् ॥

इति प्रामाणात्- अक्षरात्-प्रकृतेः; परतः-लक्ष्म्याः परः-विष्णुरित्युक्तः ।

“तस्मादेतत् ब्रह्म नामरूपमज्ञं च जायते” इति चतुर्मुखस्य मेदेन निर्देशात् “यस्मिन्मूर्तस्तु सर्ववित्” इत्यक्षरशब्दस्य सर्वज्ञत्वादिविशेषणात् न प्रकृतिः नापि चतुर्मुखः । “अक्षरात् परतः परः” इत्यस्य परत्वेन श्रूयमाणायाः लक्ष्म्याः परः विष्णुरित्यर्थो वा । अक्षरात् परतः पर इति—अक्षरात्=अडाकृतेः, परतः=अध्यात श्रुतत्वात्, परः=उत्तमः, विष्णुरित्यर्थो वा ॥

अद्वैतम्

(७) वैश्वानराधिकरणम् । (१८)

(२४) वैश्वानरस्माधारणशब्दविशेषात् । (५५)

(२५) स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति । (५६)

(२६) शब्दादिभ्योन्तः प्रतिष्ठानाच्च नेतिचेच तथा

दृष्टदृष्टेशादभवात् पुरुषमपि चैनमधीयते । (५७)

(२७) अत एव न देवता भूतं च । (५८)

(२८) साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः । (५९)

(२९) अमिष्यक्तेरित्याश्मरथ्यः । (६०)

(३०) अनुस्मृतेर्वादिरिः । (६१)

‘प्रादेशपात्रं धमिविमानमात्मानं वैश्वानरमुप्राप्ते’ (छा ५-१८-१) इति प्रत्युक्तम् ।

अस्त वैश्वानरः परमात्मा । साधारणशब्दविशेषात् । चतुर्थसाधारणस्य वैश्वानरशब्दस्य परमात्मासाधारणधर्मैः विशेष्यमाणत्वात् । ‘‘छां मूर्धनं यस्य विमा वदन्ति’’ इत्यादिना वैश्वानरात्मासाधारण-विश्वरूपत्वोक्तेश्च । योगरूढ्याऽपि अग्न्यादिशब्दवत् वैश्वानरशब्दः परमात्मबोधक इत्युक्तेऽप्य ।

अस्मिन् मतत्रितयसारपदि द्वितीये
दृस्पष्टजीवगतलिङ्गकयस्यमस्ति ।
तत्स्यार्थ एष घटनामपुरीशज्ञार्हः
दृष्ट्वा यमेवममृतं विबुधावदन्ति ॥ १७९ ॥

इतम् ॥

(९) वैश्वानराधिकरणम् (१९)

- (१४) ओं वैश्वानरस्ताधारणशब्दविशेषात् । (५५)
(१५) ओं स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति । (५६)
(१६) ओं शब्दादिभ्योन्तः प्रतिष्ठानाभेति चेन्न तथा
दृष्टुपदेशादसंभवात् पुरुषविधमपि चैनमधीयते ।
(१७) ओं अत एव न देवता भूतं च । (५८)
(१८) ओं साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः । (५९)
(१९) ओं अग्निर्यक्तेरित्याश्मरभ्यः । (६०)
(२०) ओं अनुस्मृतेर्चादरिः । (६१)
(२१) ओं संपचेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति । (६२)
(२२) ओं आमनन्ति चैनमस्मिन् । (६३)

वैश्वानरेत्यतमविशेषणेन वैश्वानरात्माऽत्र च विष्णुरेव ।
क्वाचित् प्रतीतेऽपि च जाठरान्मौ तद्दृष्टुं पासाविधितत्परस्सः १८०

अन्यादिशब्दादिवदत्र योगी ब्रह्मन्ययोगेन हरौ युयोज ।

सर्वोऽपिशब्दो हरिमेव साक्षात् ब्रवीति चान्यत्र नभोवदेव ॥ (१८१)

अधिकरणार्थः “आत्मानं वैश्वानरमुपास्ते” इत्यत्र अग्नौ च विष्णौ च प्रयुक्तः साधारणवैश्वानरशब्दः अत्र विष्णुरेव । विष्णावेव प्रसिद्धस्य आत्मशब्दस्य साधारणवैश्वानरशब्देन विशेषणम् । “अग्नौ तिमिन्नि”ति जाठरान्यादौ विष्णोः स्थितिः तद्बृहस्पतिदेशाय ।

विश्वगुणपूर्णत्वाद्वैश्वानरः ; न रीयते न नश्यतीति नरः ; विश्वश्चासौ नरश्च वैश्वानर इति व्युत्पत्तिः । “अन्येषामपि दृश्यते” इति पाणिनीसूत्रात् वैश्वानरस्य दीर्घः । तादृशगुणपूर्णः विष्णुरेव ॥

अन्यादिशब्दाः साक्षात् विष्णुवाचका अपि सदित्यर्थकैश्च अन्यादिभिर्व्यवहारे न विरोध इति जैमिनिः । तर्हि त्र्यम्बीणां परस्परविरोधाभिप्रायः कथं संगच्छत इति चेत् ।

“व्यासचित्तस्थिताकाशात् व्यवच्छिन्नानि कानिचित् ।

अन्ये व्यवहरन्त्येतान्परिहृत्य गृहादिवत् ॥”

इति स्कान्दवचनात् व्यासचित्तानुवर्तनमेव सर्वर्षीणां इति न परस्पर विरोधः ॥

इति मतत्रयसारसंग्रहे वैश्वानराधिकरणम् ॥

इति भारद्वाजकुलतिलकनां नवतालपुराणीशविद्वांसभाष्यशाणा दानाधिकारिणां

मतत्रयनिरूपकाणां काबि बह्मपुरं रक्षाचार्याणां कृतिषु

मन्त्रत्रयसारसंग्रहे प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः ॥

श्रीः

॥ प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ॥

यंकुण्डनगरारामकल्याणकुम्भपुरीधरम् ।

हेमाञ्जानापिकाऽऽक्षिप्तं शार्ङ्गपाणिं सदा भजे ॥ (१८२)

अद्वैतम्

(१) धुम्बाद्यधिकरणम् । (१९)

१ धुम्बाद्यायतनं स्वशब्दात् (६४)

२ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् (६५)

३ नालुमानमतच्छब्दात् । (६६)

४ प्राणभृच्च । (६७)

५ भेदव्यपदेशाच्च । (६८)

६ प्रकरणात् । (६९)

७ स्थित्यदनाभ्यां च । (७०)

स्वर्गः क्षितिः स्वं मन आदि सर्वं प्रोतं च जानीत विमुञ्चथान्यः ।

मोक्षस्य सेतुः परिपत्यतेऽथ वायुः प्रधानात्मपरात्मतुल्यम् ॥ १८१

धुम्बादिगेहं न समस्तवृत्त्या सेत्वात्मशब्दादिसमन्वयादेः ।

परात्मयोधे भवतीह वाक्यं मुक्तोपसृप्यत्वगुणान्वयादेः ॥ १८४

अधिकरणार्थः “यस्मिन् चैव पृथिवी चान्नरिक्षं ओतं मनस्तद्व प्राणैश्च
सर्वैः । तमेवेकं जानथात्मानं अथा वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैव सेतुः ।”
(मु २-२-५) इत्यत्र धुम्भमृतीनां ओतप्रोतत्वचनान्दवगतं जायमानं परब्रह्म-
चोषकं, उक्त अर्थान्तरमिति विशेषे अत्र आद्यतनशब्दवाच्यं परं ब्रह्म । वाक्ययोधे
आत्मशब्दश्रवणात् । शुभादि सर्वाधारत्वाच्च । “तथा विद्वान् नामरूपादिमुक्त

सेतुं मवन्तं कथृतस्य चेति ग्राह्यं श्रुतिस्त्वत्पर ईश्वरोऽन्यः ।
अस्तीति, तत्रास्ति तदर्थं एवं प्राप्यो मवानेव भवस्युपायः ॥
इति श्रीविष्णुगोपीशस्तवे अस्माभिरुक्तः (छो—९०)

वैतम्

(१) घम्वाद्यधिकरणम् २०

१ ओं घम्वाद्यायतनं स्वशब्दात् । (६४)

२ ओं युक्तोपसृप्यन्यपदेशात् । (६५)

३ ओं ननुमानमतच्छब्दात् । (६६)

४ ओं प्राणमृच । (६७)

५ ओं भेदव्यपदेशात् । (६८)

६ ओं प्रकरणात् । (६९)

७ ओं स्थित्यदनाभ्यां च (७०)

अत्रान्यत्र प्रसिद्धानां विष्णायन्यय उच्यते ।

यसिन्धोः पृथिवी खं च प्राणैरोतं मनस्सह ॥ १८६

‘प्राणानां ग्रन्थिरित्यत रुद्रजीवावुपसितौ ।

‘आन्मानं जानधे’त्यात्मशब्दाद्विष्णुरिहोच्यते ॥ १८७

उग्रभस्मधरादीनां तच्छब्दानामभावतः ।

अनुमानागमप्राप्तस्त्रो न प्रतिपाद्यते ॥ १८८

अधिकरणार्थः “यसिन्धो यैः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनस्सह प्राणैश्च
नर्वः” (मु-२-२-५) इत्यादौ प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो मा विशान्तकः ॥ (मह-ना ३५)
‘प्राणेश्वरः कृत्स्नः पिनाकी’ । (वायु-४) “स एषो अन्तश्चरते बहुधा
जायमानः” (वा-४-६) इत्यादौ च श्रुतः युभव्याश्रयः विष्णुरेव । आत्मब्रह्मादि-
शब्दतमभिध्याहारतः । प्राणायामादिलिङ्गान् रुद्रजीवयोः यद्यपि प्रतिरस्ति ;

अधिकरणार्थः छात्रोन्मे अष्टाध्याये नारद-रानाकुमारसंवादे
 भालज्ञानसंपादनायागत नारदाय सनत्कुमारोपदिष्टवाक्यमन्वे "भूमात्वेव
 विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञासति" इत्युक्त्वा "यत् नान्यत्तद-
 यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाऽथ यत्तान्यत्तदयत्यन्त्यच्छृणोत्यन्मद्वि-
 जानाति तदल्पम्" (छा ७-२३, २४) इत्युक्तम् । तत्र जिज्ञास्यभूमदादर्शक्यः
 प्राणः उत परमात्मेति संशयः । प्राणापरं भूयः इति पश्यन्तेऽवनाभावात् प्राण
 एव आत्मविज्ञानं समाप्तमिति गम्यमानत्वात् प्राग एव प्रप्ते, 'संप्रक् प्रसीदति
 अस्मिन्' इति वक्तुमैतैः युपुते स्थानं संप्रसादनवदेनोच्यते । तस्मिन् जागर्ति
 प्राण इत्यत्र प्राणः संप्रसादशब्दार्थः अभिवेच्यते ; 'वाग्भ्यान् ताच्छब्दः' इति
 न्यायात् । तस्मादुपरि उपदिष्टः गृहशब्दः परमात्मा । "एष तु वा भवितु इति
 यस्तत्त्वेनानिरइति" (छा ७-१६-१) "सोऽहं भगवत्सन्नेति गदाति" (छा ७-१६)
 इति सत्यातिशयवचनान्तः ; यदर्शनादिना अयदर्शनाद्यनाशोक्तेश्च ;
 "यो वै भूमा तदसृजमि" इति (छा ७-२४-१) भूमेऽसृजमिति च मत्त-
 सुत्तामृतत्वधर्माणां भूमेऽवोपपत्तेश्च । सोऽहंकारक्येन भूमोपदेशाच्च ।

२ भूमाधिकरणम् । (१९).—विशिष्टाङ्गताम् ।

७ भूमा संप्रसादादसृजपदेनात् । (७२)

८ भूमेऽवोपपत्तेश्च । (७३)

दृष्टे च यस्मिन् परञ्च पश्येत् भूमा न इत्यत्र विचार एषः ।
 जीवः परात्मेति च संशयेऽस्मिन् जीवार्थकप्राणपदोर्ध्वगतात् ॥ १९१ ॥
 बहुल्यं संतक्षितमद्रुणेन जुष्टः परात्मैव हि भूमशाख्यः ।
 यदन्पशुच्छेदेन च नाहन्त्यान् घर्म्यर्थको धर्मपरोपि भूमा ॥ १९२ ॥
 अनन्तवन्त्याणगुणाकरत्वे भूमेति घृत्रं प्रथमं प्रमाणम् ।
 यस्मिन्स्तु दृष्टे न दिदृक्षतेऽन्यत् तादृगुणं भूमपदार्थमाह ॥ १९३ ॥

अधिकरणार्थः । "यत् नान्यत्तदयति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति

स भूमा । अथ यत्रान्यत् पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यत् विजानाति तदल्पम् ।”
(छा-७-१४-१) इति विषयवाक्यम् ।

अत्र भूमशब्दवाच्यः जीवात्मा वा परमात्मावेति संशयः । भूमशब्दश्च
व्याकरणव्युत्पत्त्या नैपुल्यवाची । बहुत्वमित्यर्थः । बहुत्वं न कस्येत्यपेक्षते ।
अर्थात् गुणबहुत्वमित्यर्थः । तथा च बहुगुणविशिष्टः भूमा क इति । तत्र
प्राणादुपरिनिर्देशस्त जीव इति श्रुते, संप्रसादाज्जीवादुपरिनिर्देशात्,
“एष संप्रसादो अमाच्छरीरात् समुत्थाय” (छा ८-१२-२) इत्यत्र संप्रसादशब्दः
प्रत्यगात्मपर इति निर्बिवादः । अत्रापि प्रत्यगात्मवाचकात्, प्राणशब्दादुपरि
पठ्यमानः भूमशब्दः परमात्मबोधक एव ।

“तं पङ्क्तिशकमित्याहुः” इत्यादिना जीवादन्तरवर्ती परमात्मा एवेति
गम्यते । “उत्तमं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति सत्यातिवादित्वकथनाच्च ।

यद्यपि भूमशब्दस्य बहुत्वमेव अर्थः शब्दशस्त्रव्युत्पत्त्या लभ्यते ।
तथापि यदस्त्वमिति अनन्तरवाक्यप्रवणात् “सहचरित्ताऽसहचरितयोः सह-
चरितस्यैव ग्रहणम्” इति श्रुत्यात् भूमशब्दोऽपि भूमगुणविशिष्टगर्भिपर एवेति
निश्चीयते ।

“भूमास्त्यः पुरुषोत्तमो यदधिकं ब्रह्म सत्याह्वयं
प्राणास्यादवरात्मानस्तु बलतः तज्ज्ञाधिकस्त्ववित् ।
यस्तस्य यदतीति वाम्बल्यवित् न ह्यग्निहोऽयन्तरं
शक्नोति प्रकृताग्निहोऽयवगमस्तु भद्रस्तुशब्दाद्विधयः ॥”

इति अत्र पूर्वाचार्योक्ताधिकरणार्थसंग्रहश्लोकः ।

भूमाधिकरणम्—द्वैतम्

ओं भूमा संप्रसादादध्युद्भवात् । (७१)

ओं धर्मोपपत्तेः । (७२)

यो भूमेति सुखं च तच्च भवति प्राणान्तरं श्रूयते*
 द्या ताया अधिकृत्य यो निर्गदितः प्राणस्म वायुर्भवेत् ।
 पूर्णानन्दघनान् परत्वकथनात् सर्वोन्मत्त्वादितः
 विष्णुं भूमपदं प्रवीति मरुतं नोत्क्रान्तिमत्त्वादिति ॥ १९४ ॥

अधिकरणार्थः । 'प्राणो वा आगाया भूमान्' इत्युक्त्वा 'यो वै
 भूमा तत्तु ह्रस्व' इत्युक्तम् । तत्तु भूमशब्दनिर्दिष्टः वायुर्गो विष्णुरेति विशये
 भूमा चेऽगुरेत् । संप्रसादात्—तूजं नुत्तस्त्वत्तत्तत् । अत्युपदेशाच्च-पौनःपुनरि
 उपदेशादित्यर्थः । 'विद्वतः परमां निर्यं' इत्यादि श्रुतेः ; सर्वेभ्यः परममि-
 त्यर्थः । ॥योऽस्तुति कथनान् न वायुरपि । विद्वतः परममित्यपि पाठः ॥
 विद्वतः परममिति पाठे परमथानौ अभेदो विषयः । सर्वानुत्तम-भकार-
 शब्द इत्यर्थः । प्राणो वेत्यादि-आगायाः=सरस्वत्याः, प्राणः=सुक्यप्राणः,
 भूमान्=गुणादितदश्रेष्ठ इत्यर्थः ।

'मुख्यवायुमिया तस्मात् परमेव सरस्वती ।

बन्धमुक्तयोर्गार्गुजैः सर्वदाऽऽशास्त्रविणी ॥

शमित्यनन्द उद्दिष्टः आसा पूर्णानुत्तमः ।

तस्मादश्रेष्ठो मुख्यवायुः प्रकृष्ट मा च वायवः ॥

प्राजनामा 'ण' इत्येव दानन्दम्भमुदीरितः ।

आणा सरस्वती प्रोक्ता तत्राष्टगुणरत्नः ॥

प्राण इत्युच्यते वायुः सर्वेवेते दशोत्तराः ॥'

इति दान्दोन्यमान्यप्रमाणान् । मूयः विष्णुत्ये-

'प्राणो भूमान् विष्णुः अनन्तगुणभोषिकः

नित्यमुक्तो नित्यशक्तिः निर्योद्दिष्टगुणः प्रभुः ॥' इति उक्तं भान्यमेव ॥

३ अक्षराधिकरणम् (२१)—अद्वैतम्

११ अक्षरमंत्रान्तधृतेः । (७३)

१२ सा च प्रशासनात् । (७४)

१३ अन्यग्राह्याश्चेत्य । (७५)

कस्मिन्नभः प्रोक्तमिदं महर्षे यदक्षरं स्थूलगुणादिशून्यम् ।

इहाक्षरं यथाविशेष आत्मा “ओंकार एवेदमि” हेति मैत्रे ॥ १९५

अकारोऽप्यन्तविकारधृत्या द्रष्टृन्तराद्यस्य निषेधवाचा ।

प्रशासनादर्कनिशाकरादिः स्वकीयकर्माणि करोत्यतस्सः ॥ १९६

अधिकरणार्थः “कस्मिन्नु खल्वाक्षाश ओतश्च प्रोतश्चेति स होवाचैतद्वै
तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवन्त्यस्थूलमनणु” (बृ-३-८-७, ८) इत्यादि विषय-
वाक्यम् । अत्राक्षरशब्दः—

“अक्षरं-न क्षरं विद्यात् अश्नोतेर्वा सरोक्षरम् ।

वर्णे बाहुः पूर्वसूत्रे किमर्थमुपदिश्यते ॥”

“वर्णजालं वाञ्छिययो यत्र च ब्रह्म वर्तते ।”

इति महाभाष्ये अक्षरशब्दवाच्यः वर्ण इत्युक्तम् । वर्णज्ञाने साति ब्रह्मज्ञानं च
भवतीत्युक्तम् । तथा च “ओंकारेवेदं सर्वं” इति छान्दोग्यश्रुत्या अक्षरशब्दः वर्णो
प्रसिद्धः । “अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिः चालीयसी” इति वैयाकरणपरिभाषया
समुदायप्रसिद्धेरेव युक्तत्वात्, ओंकार एव अक्षरशब्दवाच्यः, न परमात्मा
इति प्राप्ते अन्तरान्तधृतेः, श्रुत्यादेः आकाशान्तरस्य विकारजातस्य धारणात्,
अक्षरशब्दवाच्यः परमात्मैव “ओंकारेवेदं सर्वं” इति तु अर्थवाद एव ।
ब्रह्मर्षिर्षविषावनत्वाविशेषात् । अचेतनस्य प्रधानस्यापि अन्तरान्तधृतेस्त्वत्वात्
प्रधानमेवेति चेन्न ; एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विवृतौ
तिष्ठतः” (बृ ३-८-९) इत्यादि परमात्मकर्मरूपप्रशासनानुपपत्तेः । अचेतनं
प्रधानं इतरस्य प्रकाशकं न भवति ।

न च, अस्तु मते सर्वं कल्पमेव । प्रधाने पश्यासनमपि कल्प्यतामिति चेत्तत्र; कल्प्यमपि बोधार्थं एव समवितुमर्हति । रज्जौ सर्पप्रान्तिरिव घटकृत्वादेः सर्प प्रान्तिः न कल्प्यते । लोके च घटादिकरणानां मृदादीनां घटादिविषये प्रशासने न संभवति; अचेतनत्वात् । तद्वत् आरोपितमपि प्रशासितृत्वं न कल्प्येव कल्प्यं, न अचेतने प्रधाने ।

३ अक्षराधिकरणम् (२०)-विशिष्टाद्वैतम्

९ अक्षरमम्बरान्तधृतेः । (७४)'

१० सा च प्रशासनात् । (७५)

११ अन्यभावाव्यावृत्तेश्च । (७६)

यदक्षरं गार्गि यदन्ति विद्याः प्रधानजीवेश्वरतुल्यमेतत् ।
मैवं पदाक्षरावशगाः समस्ताः स्वकीयकर्माणि च कुर्वतेऽतः ॥ १९७ ॥
'कस्मिन्तु खल्वोत्तम'नन्तमित्यं श्रुत्याऽम्बरान्तप्रकृतेर्विधृत्या ।
एतद्विदो मौक्ष्यतिभुनेश्च जीवस्य शंका प्रकृतेऽक्षरे न ॥ १९८ ॥

अधिकरणार्थः सहोवाचैतद्वैतदक्षरं गार्गि' (बृ ५-८-८) इत्यादि विषयवाक्यम् । अतः अक्षरशब्दः प्रधानं, जीवः, परमात्मा चेति विशये ध्याना-
कृतरूपस्य अम्बरान्तस्य धृतेः परमात्मा इति सिद्धान्तः । "अथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वा अस्माज्ज्ञेयत मैति स ब्रह्मणः (बृ ५-८-१०)" इति श्रुत्या एतद्विदः अमृतमप्राप्तोऽस्म्यगान्त्वाच्च ।

३ अक्षराधिकरणं । (२२)-द्वैतम्

१० ओं अक्षरमम्बरान्तधृतेः । (७३)

११ ओं सा च प्रशासनात् । (७४)-

१२ ओं अन्यभावाव्यावृत्तेश्च । (७५)

आकाश ओतश्च यदक्षरेऽस्मिन् तदम्बरान्तस्य धृतेस्स विष्णुः
प्रशस्तिरूपार्थधृतेः परेषां स्थूलस्वभावस्य निषेधवाचा ॥ १९९

अधिकरणार्थः “एतस्मिन् स्वत्वक्षरे गार्गि आकाश ओतश्च प्रोतश्च”
इत्यत्र अक्षरशब्दवाच्यः विष्णुरेव । अन्तरान्तस्य सर्वस्य धृतेः ।

पृथिव्यादि प्रकृत्यन्तं भूतं मध्यं भवच्च यत् ।

विष्णुरेको विभर्तादं नान्यस्तस्मात् समौ धृता ॥”

इति प्रमाणात् विष्णोरेव सर्वधृतित्वश्रवणात् । “एकदशास्ता न द्वितीयोक्ति
शास्ता” इति प्रशासनरूप धृतित्वश्रवणाच्च ।

अस्थूलोऽनगुणोऽसौ अविश्यो विश्व एव च ।

विरुद्धधर्मरूपोऽसौ ऐश्वर्यात् पुरुषोत्तमः ॥

इत्यादिप्रमाणात् अन्यवस्तुस्वभावानां स्थूलत्वादीनां व्यावृत्त्युक्तेश्च ।

‘प्रसिद्धस्थूल-सूक्ष्मादिवैलक्षण्याज्जनार्दनः ।

अस्थूलादिरिति प्रोक्तः नैव स्वौत्पाद्यभावतः ॥

अनावृत्तेस्तमो नास्म स्वातन्त्र्यान्नाद्यते क्वचित् ।

द्यावापृथिव्यौ श्रीभूमिकौशौ सूर्यविधूमतौ ॥

दीप्तेः पृथुत्वाज्जनाच्च तथाह्लादविधेरपि ।

तदाधारो हरिर्नित्यं स्वातन्त्र्येन प्रशासकः ॥

धाधारत्वं श्रियो यच्च तच्च विष्णोः प्रशासनात् ।

तद्वशान्न स्वातन्त्र्यं स स्वतन्त्रो हरिस्तदा ॥

न तस्य प्राकृतामूर्तिः मांसमेधोस्थिभ्रमवा ।

न योगितादीदवरत्वात् स्वरूपाच्युतो विभुः

इति भाष्यात् विष्णोः प्रसिद्धस्वौत्पाद्यभावेऽपि सर्वधारत्वानुगुणाप्राकृतस्वौत्पा-
गुणसम्भवे न दोषः । सर्वत्र विष्णोरीधात्तमेव नियामकं । इति ॥

५ इक्षतिकर्माधिकरणम् (२२)—अद्वैतम्

१३ इक्षतिकर्मव्यपदेशान् सः (७६)

यस्तत्प्रकारमप्रतिचिन्तनीयः गुरुरादिष्टः परपूर्योसौ ।

साक्षात् परं ब्रह्म ततोऽपरं वा यद्ब्रह्मलोकविरूपासकस्य ॥ २००

ततोऽपरं ब्रह्म न पुरुषेक्षाफलं च निध्यातुरतुल्यकं स्यात् ।

क्रमेण सुकृतार्थमयं विचारः यद्ब्रह्म नोपास्यमवेहि तद्धि ॥

अधिकरणार्थः । यदनोपनिषदि सत्यकामपुत्रेन उत्तरत्वेन श्रूयमाणं
“एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोक्तारः सत्माद्विद्वान् एतेनैवावतमेन
एकतरमन्वेति” इत्यारम्भ्य “यः पुनरेतं त्रिमित्रेण ओमित्यनेन अक्षरेण परं
पुरुषमभिधायीत, स तेजसि सूर्ये सपत्नः, स सामभिरनीयते ब्रह्मलोकं; स एतस्मात्
जीवघनात् परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते” (प्र ५-२-५) इति विद्वान्वाक्यम् ।
अत्र वाक्ये परपुरुषशब्देन निर्दिश्यमानः परंब्रह्म वा अवरं ब्रह्म चेति विचारः ।
‘स सामभिरनीयते ब्रह्मलोकं’ इति परिच्छिन्नदेश-ब्रह्मलोकप्राप्तिकथनात्
अवरं ब्रह्म इति प्राप्ते “परं पुरुषमभिधायीत, पुरिशयमीक्षते” इति उपासकस्य
दर्शनकर्मत्वेन परपुरुषस्योच्छ्रयात् परपुरुष एव । यद्विषयकं ध्यानं तद्विषयक-
मेव दर्शनं फलतया वक्तव्यम् ।

नच, परमात्मोपासकस्य परिच्छिन्नदेशब्रह्मलोकप्राप्तिः युज्यते इति
वाच्यम् । शिवालोक-ओङ्काराध्ययनेन परमात्मानं ध्यायतः परिच्छिन्नब्रह्मलोकप्राप्तिः
फलं । “तै ब्रह्मलोके तु परान्तकाले पराभूताः परिमुच्यन्ति सर्वे” ॥

“ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।

तेनैव ते मया सन्ति तद्विष्णोः परमं पदं ॥”

“ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति” इत्यादिना क्रमशुक्तेः प्रदर्शनात् । इति ॥

४ ईशतिकर्माधिकरणं (२३)-द्वैतम्

ओं ईशतिकर्मव्यपदेशात् सः । (७६)

विष्णोर्विकारिवा नास्ति निर्विकारद्युवेरिह ।

बहुस्यामिति सद्वाच्यविष्णोश्च परिणामिता ॥ २०१ ॥

जाघटीति कथं चात्र जायमानोऽप्यजो यथा ।

आविकारेण विष्णुर्हि सर्वत्रास्तीति युज्यते ॥ २०२ ॥

अधिकरणार्थः अतः विष्णोरविकारत्वं प्रसिद्धं । 'बहुस्यां प्रजायेय' इति तस्य परिणामप्रतीतिः कथमुपपद्यत इति पूर्वपक्षे सूत्रेण समर्थायते । 'सदेव सोम्य इदमग्र आसीत्' इत्यत्र सप्त सच्छब्दवाच्य विष्णुरेव; 'तदैक्षतेति' ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् । 'नान्योतोक्तिं द्रष्टुं' इत्यादिना अन्यस्य ईक्षतिकर्मव्यपदेशाभावाच्च । 'बहुस्यां प्रजायेये'ति बहुत्वं परिणामित्वं च कथं संगच्छन् इति चेत् 'अजायमानो बहुधा विजायते' इतिवत् बहुत्वं च अविकारेण भवति इति ॥

सदेव सोम्येत्यादि—अग्ने—प्रजये; इदं=पारेदृश्यमानं जगत्; सदेव=ब्रह्मैवावर्तत । एकमेव—स्वगतभेदाभेदवर्जितं च ।

'एकमेवाद्वितीयं' तत् समाम्यधिकवर्जनात् ।

स्वगतानां च भेदानामगमवत् ब्रह्म शाश्वतम् ॥

भेदाभेदनिवृत्त्यर्थं एवशब्दोऽवधारकः ।

समाधिकनिवृत्त्यर्थं अद्वितीयपदं तथा ॥

भेदाभेदेऽप्येकशब्दो यतोऽवयविनिश्चितः ।

एकमेवेत्यतः ग्राह्य नाशयणमियं श्रुतिः ॥

समे द्वितीयशब्दस्स्यात् अद्वितीयोऽसमत्वतः ॥

इति प्रमाणात् । सः सच्छब्दवाच्यः विष्णुरेव; न जडप्रकृतिः प्रधानादि ।

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्=तदैक्षतेति ईक्षणरूपव्यापारस्यविष्णोश्चवर्णनात् । इति ॥

४ ईक्षतिकर्माधिकरणम् (२१)—विशिष्टाद्वैतं

(१२) ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः (७७)

विमात्रकोंकारसहायकेन ध्यातः परंब्रह्म चतुर्मुखो वा ।

यदन्तरिक्षोपरि घातलोकप्राप्त्या विधाता न च चतुर्भुजः ॥

उपासकस्तं परमीक्षते यत् ब्रह्मैवलोकस्त्विति विश्रहाच ।

यथाक्रतुन्यायत एवमत्र ध्यानेक्षणैकाधिकरणत्वम् ॥

अधिकरणार्थः 'यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभि-
ध्यायीत स तेजसि सूर्ये सम्पन्नः । यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एवं
ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः ॥ सामभिरुत्थीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवधनात्
परस्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' इत्यत्र ध्यानेक्षणशब्दौ एकविषयमेव । न हान्यध्या-
नात् अन्यफलं भवति; यथाकतुन्यायात् ध्यानविषयस्यैव प्राप्तात्वात् । तत्र परं
पुरुषमिति चतुर्मुखो वा उन परमात्मा चेति विशये ओङ्कारं त्रिमात्रमुपासीतस्य
ब्रह्मलोकप्राप्तिदर्शनात् चतुर्मुख इति प्राप्ते ब्रह्मैव लोकः ब्रह्मलोक इति
निपादस्यपतिन्यायान् परब्रह्मप्राप्तिरेव फलमिति निर्णीयते ॥

(५) दहराधिकरणं (२३)—अद्वैतम्

- १४ दहर उत्तरेभ्यः (७७)
१५ गतिशब्दान्यां तथा हि दृष्टं लिङं च (७८)
१६ धृतेश्च महिम्नोऽस्मात्सिन्नुपलब्धेः । (७९)
१७ प्रसिद्धेश्च (८०)
१८ इतरपरामर्शात् स इति चैवाममशत् । (८१)
१९ उत्तराच्चेदाविर्भूतरूपस्तु (८२)
२० अन्यार्थश्च परामर्शः (८३)
२१ अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् । (८४)

असिन् ब्रह्मपुरे यदेषदहराकाशश्रुतौ क्ष्यते
जीवाकाशपरात्मबोधकपरेष्वेतेषु नो जीवसे ।
कामाधारमग्नं विचिन्त्य सकलामीष्टं समाप्नोति यत्
लोकं ब्रह्म च गच्छतीति वचनात् ब्रह्मं ददं नमः ॥ २०४ ॥

अधिकरणार्थः "अथ यदिदमसिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम्
दहरोस्मिन्नन्तर आकाशस्यसिन्त्यदन्तस्तद्वेष्यं तद्वाच विनिश्चासितव्यम्"
(भा-८-१-१) इति । अस्य अर्थः, ब्रह्मपुरे—अतीरे, यदिदं दहरं

पुण्डरीकं—यत्—सूक्ष्मतामरससदृशं, वेदम्—स्थानं, अस्मिन् हृदयपुण्डरीक-
वेदमनि, अन्तः—अन्तर्बर्त्ति, दहराकाशः—दहरः आकाशः; तस्मिन्—यदन्त-
स्तदन्वेष्टव्यम्—तस्मिन्—हृदयपुण्डरीके, अन्तः—अन्तर्बर्त्ति यः दहराकाशः;
(अत्ययो बहुलमिति सूत्रात् नृपुंसकलिङ्गं) तत्—सः दहराकाशः (पूर्ववत् नृपुंस-
कलिङ्गता) अन्वेष्टव्य, इत्यर्थः ।

अत्र श्रुतः दहराकाशः भूनाकाशो वा जीवो वा परमेश्वरो वेति
रांशये, मृताकाशस्य जीवस्य च वाक्यशेषस्य लिङ्गाभ्यासात् प्राप्तिस्तत्त्वेऽपि
उत्तरत्र ध्रूयमाणवाक्यशेषगतेभ्यो हेतुभ्यः परमात्मैवेति निश्चीयते । उत्तर-
वाक्ये च अपहृतपाप्मत्वादि गुणाष्टकादिश्रवणात् । ब्रह्मलोकः ब्रह्मलोकः इति
श्रुत्यस्या सुपुत्रिकाले अहरहः ब्रह्मलोकगमनदर्शनाच्च । द्वावापृथिव्यादि-
धारकत्वाच्च । 'स उत्तमः पुरुषः' इति मुक्तात्मोक्त्या च; इति ।

अत्र विषयवाक्ये दहराकाशः तदन्तर्बर्त्ति—गुणजातं च तच्छब्देन
परिगृह्य दहराकाशोपासनं तन्निष्ठगुणानां पृथगुपासनं विधीयते इति कैश्चिदुक्तं ।
तथा च तैत्तिर्यम् ।

“अस्वारस्यचतुष्टयं परमते यच्छब्दलिङ्गव्यथा।

तस्मिन्नित्यनपेक्षया व्यवहिते हृत्पुण्डरीकेऽन्वयः ।

अप्याकाङ्क्षितकामवेदनविधिक्षेपस्त्वपक्षे द्रव्यं

यच्छब्दस्य यदैकशेष्यमपि या तत्रैकवद्भाविता

इति । अस्य अर्थः विषयवाक्यं त्रेधाविमज्ज्य व्याख्यातं । (१) यदिदमस्मिन्
ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम् इत्येकं; (२) 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः'
इत्येकं (विभागं स्वयं परिकल्प्य), (३) 'तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं' इति
'तस्मिन्' इति पूर्वोक्तहृदयपुण्डरीके अन्तः—अन्तर्बर्त्ति, यत्—यो पूर्वोक्त-
दहराकाशः; तत्—सः दहराकाशः, अन्वेष्टव्य इति मग्नत्वादयाप्ये उक्तमित्यनूय,
तत्र 'तस्मिन्' इति पदस्य प्रथमवाक्यश्रुतपुण्डरीकस्थानमित्यर्थोऽङ्गीकारे नैरपेक्ष-
दोषः व्यवहितपदार्थान्वयश्च; यच्छब्दस्य पुष्टिमतया विपरिणामः; सत्य

कामत्वादिगुणविद्युपासा निरसनं इति दोषचतुष्टयम् । श्रीभाष्ये तु तदन्वेष्टव्यमित्यत्र तच्छब्देन दहराकाशः तदन्तर्बर्तिगुणजातं च उभय-
मन्वेष्टव्यमित्युक्तम् । तत्र नपुंसकलिङ्ग्यच्छब्द-तच्छब्दयोः पुल्लिङ्गतया विपरिणामः
एकदोषः ; परमात्मा च गुणाश्च उपास्या इति अर्थस्वीकारार्थं, स च
ते च गुणाश्चेति वक्तव्ये, सच सचेति गुणजाताभिप्रायेण विगृह्य एकदोष-
एकवद्भावरूपदोषः एक इति दोषद्वयं तत्र इति श्लोकार्थः । अत्र कैश्चिदुच्यते—

‘यश्चोभयोस्समो दोषः परिहारोपि वा समः ।

नैकः पर्यनियोक्तव्यः तादृगर्थविचारणे ॥’

इति न्यायत्वं दोषत्वाङ्गीकारे बहुसोपानयुक्त कूपे अवतीर्णौ जलाहरणसमये
प्रथमसोपाने पतितः अन्त्यसोपाने पतितश्च तृत्यावेवेति न तत्र विचार्यमस्ति ।
अथापि उपक्रमाधिकरणन्यायकत्वात् दहराकाशोपासनविधिरेव ज्यायान्
न तु अन्यत्राश्रुतं पृथग्गुणजातोपासनविधिः । इति ।

अपि च तच्छब्देन मः दहराकाशः ते च गुणाश्च इत्येव एकदोषः
कर्तव्यः । ‘अथ य इहात्मानमनुविद्य प्रव्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान्’ इति
गुणविवक्षायामपि पुल्लिङ्ग्यहुवचनस्यैव सत्त्वात् ‘तत्’ इति नपुंसक-
शेषैकवद्भावरूपक्षेपप्रकारः शब्दसाधुत्वाश्रयणाय ‘नपुंसकमनपुंसकेन
एकवचनान्तरस्यां’ इति सूत्रार्थवर्णनक्षेपप्रकारः श्लोकव्याख्याहृतां बहूनां
आचार्याणां स्वस्वग्रन्थेषु विप्रतिपत्तिश्च दृष्टेति नेह प्राञ्ज्यते । विषयवाक्ये
नपुंसक ‘यत्’ शब्द ‘तत्’ शब्दयोः लिङ्गव्यत्यासः केवलं, ‘सुप्तिमुपमह-
न्नीजनराणां’ इति व्यत्ययोचहुलं इति सूत्रस्य महाभाष्यात् ‘मधोस्तृप्ता इवासते’
इत्यत्र मधुन इत्यस्येवाश्रीयते । अत्र लिङ्गव्यत्ययरूपशेषोद्भावनमेव न
घटते । व्यवहितान्वयदोषश्च न शब्दशास्त्रविरोधप्रयुक्तः । अपि तु
आलंकारिककल्पित एव । सच

“ब्रह्मणीकृतविष्णुः बलयौकृतवासुकिः ।

भवो भवतु भव्याय शीलाताण्डवपण्डितः ॥”

इत्यत्र शीलाताण्डवपण्डित इति प्रयोगस्य आलंकारिकपरिकल्पितसमास

पुनराचरूपदोषसमाधानमिव अत्रापि व्यवहितान्वयरूपदोषोद्भावनं प्रतिविधेयं । तत्रापि 'निरङ्कुशाः कवयः' इत्येव समाधानं । अत्र तु श्रुत्यर्थानुपपत्तिः । अतश्च भागवतादमते न कोपि दोष इति ब्रुवन्ति । भगवत्पाददृष्टेः धावा-
पृथिव्यादि सत्यकामत्वाद्याधारतया दहरोषासनमभिहितं इति । श्रीभाष्ये तु
गुणानां पृथक् चिन्तनमित्येव विशेषः । एतावानेव विशेष इति भाष्य-
द्वयेऽपि दोषबाहुल्यं दोषात्पक्षवर्णनं न समीचीनं । इति ॥

किञ्च, तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थविचारे तत्पर्यायानुपातिपरिहराय एकपदस्य
वा अनेकपदस्य वा लक्षणाभयणं न दोषावहं ; रज्जौ सर्पभ्रम इव स्फटिके
लौहित्यभ्रम इव चिद्वेषे ब्रह्मणि अनिर्वचनीयाविद्याया जगदध्यास इति च ।
दुर्बटत्वमविद्यायाः मूषणं न तु दूषणमिति चाभ्युपगच्छन्तां अस्माकं मते परैः
लक्षणाभयणरूपदूषणवर्णनं, अविद्यायाः ब्रह्माशयत्वादि सप्तविधानुपपत्तिरूप-
स्यमतिपरिकल्पितदूषणवर्णनमिव प्रकृते दहरवाक्ये चास्वस्वचतुष्टयादि दूषणवर्णनं
न कदापि युक्तमुत्पश्यन्ति सन्तः । किञ्च अस्माकं मते अनुभूतिर्निर्त्या । प्राग-
भावापभावात् । सत्यस्तिद्धा, सैव सच्छब्दवाच्या ब्रह्मैवेति । तदगूय विशिष्टा-
द्वैतिभिः ज्ञानाश्रयं ज्ञानस्वरूपं चात्मानं परिकल्प्य प्रपञ्चस्य नित्यत्वमभ्युपगम्य
तदुच्यं ब्रह्मणो विभिन्नमपि ब्रह्मशरीरत्वेन अस्तीकृत्य विशिष्टाद्वैतमिति स्वसि-
द्धान्तनाम च परिकल्प्य स्वमतप्रक्रियया अनुभूतिप्रागभानादि दूषणं कृत्वा ज्ञानरूपं
ब्रह्म स्वमतरीत्या धर्मभूतज्ञानमिति परिकल्प्य दूषितं । तत्पर्यालोचनया च
वेदान्तसिद्धमतत्रये इतरमतं इतरमतयुक्तिभिः दूषयितुं न शक्यमिति प्रतीयते ।
'भाष्यान् पृष्टः कोविदारानाचष्टे' इति महाभाष्योक्त्याय एव तत्तत्तत् भासत
इति प्रतीयते । अन्यमतवर्त्मा अन्य एव । एतन्मतवर्त्मा अन्य एव । तस्य
सम्य तदुपयुक्तं श्रुतिस्मृतिन्यायपुत्रचतुष्टानादयः सत्तन्मतप्रत्यक्षाः विम्लक्षणा
एव दृश्यन्त इति सर्वैः स्वस्वमतानुगुणवर्णनमेव स्वीयमन्ये कर्तव्यं ; न त्वन्य-
मतदूषणं । अन्यथा परस्परं दूषणे कृते वेदान्तिमतप्रत्यक्षाप्यप्रामाण्यमसक्तौ
चार्वाकमतमेव लोके पवलं स्यात् । तथा सति

“न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसन्निनां ।

लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ॥”

इत्यादि गीताविरोधस्यादिति ॥ अलं विस्तरेण । इति ॥

५ दहराधिकरणम् । (२२)—विशिष्टाद्वैतम्

१३ दहर उत्तरेभ्यः । (७८)

१४ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च (७९)

१५ पृष्ठेभ्य महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः (९०)

१६ प्रसिद्धेभ्यः । (८१)

१७ इतरामर्शात् स इति चैतासम्भावात् । (८२)

१८ उपराक्चेदाविर्भूतमवस्थपत्तु । (८३)

१९ व्यन्यायेभ्य परामर्शः । (८४)

२० अल्पश्रुतेरितिचेतदुक्तम् । (८५)

२१ अनुकृतेस्तस्य च । (८६)

२२ अपिस्मर्यते । (८७)

जीवाकाशपरात्मगोचरतया दहं नमः पश्यते

निर्धृताखिल पापजन्ममरणाभावादियात्म्यात् परः ।

यो जानाति गुणांश्च तं स सकलान् आप्नोति कामानिति

तस्मद्दहं नमः परात्मविषयं चिन्त्याः पृथक् तद्गुणाः ॥२०५॥

दहान्तरिक्षे पुरि स्रक्ष्मरूपं तदन्तरस्थं गुणजातमन्यत् ।

उपासितव्यं च यदत्र भक्तैः इति श्रुतिस्तद्गुणपूर्तिमानम् ॥२०६॥

अधिकरणार्थः अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं येन

दहगे भस्मिन्नन्तर आकाशस्यास्मिन् यदन्तस्तद्वेष्टव्यम् तद्वाच्यं विजिज्ञासितव्यम्”

(स्य ८-१-१) इत्यत्र दहराकाशः, मुक्ताकाशः, जीवः, परं ब्रह्म चेति सहाये

दहरः परमात्मा; उत्तरेभ्यो वाक्यगतदेष्टव्यः । “एष आत्मा अपश्यतपाप्मा-

विजरो विमृश्यावैकोकोविजियत्सोपिपासः सत्यकामस्तस्यसंवरः" इत्यादिभ्यः
न जीवभूताकाशौ । 'एष सर्वेश्वरः एष सर्वमूलाधिपतिः' इत्यादीनां गुणानां तयोर-
संभवात् परमात्मासाधारणधर्मानुकृतिदर्शनाच्च । तस्मिन्मदन्तस्तदन्वेष्टव्यं इत्यत्र
तच्छब्देन उपसंहारात् 'आत्मानं अनुविद्य ब्रजन्ति एतांश्च सत्यान् कामान् इति
श्रुत्या भगवद्गुणानामपि पृथक् चिन्त्यत्वेन सिद्धत्वात् उपक्रमेऽपि आत्मा च गुण-
जातं च उपास्मित्येव तच्छब्देन गृहीत्वा दहराकाशः तदन्तर्बर्तिगुणजातं च
अन्वेष्टव्यं इत्युक्तम् । अत्र तच्छब्दोपपत्त्यादिविचारः अन्यतः कृत इति नेह
तन्यते ।

इह केचिन् दोषद्वय-दोषचतुष्टयवर्णनं न युक्तं; दोषवत्त्वे समाने
दोषास्तस्य दोषबहुत्ववर्णनमविशिष्टकरं इत्युचिरे । तत्रयुक्तं । वेदे यागादौ
आग्नेयश्चैतन्मूत्रे रूपायश्चित्तोत्तरपायश्चित्तविधागके "श्रुतिलक्षणं प्रायश्चित्तं
विध्यपराधे विधीयते" इत्यादिभ्य दोषास्तस्य बहुत्वानुगुणं विहितं प्रायश्चित्तं । लोके
च मनुस्मृति हेमाद्रिप्रायश्चित्तग्रन्थादेः दोषास्तस्य बहुः । अनुगुणं विहितं प्रायश्चित्तं
सर्वैर्विदितमेव । तैश्च हेयोपादेयविभागं स्वीकृत्यैव आसन्नार्थविचारवर्णनं क्रियते ।
भूयश्चान्ते विद्वेषमानिबृतिरिति अन्त एव हेयोपादेयभूयश्चैक्यमिति
वर्णयति । अतः दोषास्तस्य बहुत्वनारतम्यं तैरप्यङ्गीकरणीयमिति ॥

'अनुकृतेस्तस्य च' 'अपिस्मर्यते' इति सूत्रद्वयमपि अधिकणान्तरं ।

एतदधिकरणार्थः श्रीशार्ङ्गपाणिस्तवे अस्माभिरुक्तः—

दहरान्तरिक्षे तव सूक्ष्मरूपं तदन्तरस्थं गुणजातमन्यत ।

उपासितव्यं च यदत मच्चैरिति श्रुतिस्ते गुणमूर्तिमाननम ॥

(श्री शा-श्लो-१८९)

५ दहराधिकरणम् (२४)—द्वैतम्

१४ ओं दहर उत्तरेभ्यः । (७७)

१५ ओं गतिश्चब्दाभ्यां तथा ङि दृष्टं लिङ्गं च । (७८)

१६ ओं धृतेश्च महिम्नोस्वासिन्नुपलब्धेः । (७९)

“नपुंसकमनपुंसकेनैकवचन्यनस्यां” इति पाणिनीपुत्रेण एकशेष इत्युक्तं । एतदानुगुण्येन तृतीयाध्याये “प्रदानशब्देन तदुक्तं” ‘कामादीन् तत्र चायतनादिभ्यः’ इत्यादि सूत्रेषु गुणचिन्तनेऽपि गुणचिन्तनं पृथक्तया कर्तव्यं इत्युक्तं । तत्सर्वं न स्वरसमिति । तादृशार्धस्वीकारे श्रुत्यर्थसूत्रार्थयोः क्लेशवर्णनमिति मत्वैव भगवत्पादभाष्येऽपि तथा न वर्णनम् । नद्विस्तरः तदीयग्रन्थादावेव दृश्य इति ।

ततः—पूर्वोक्तसुध्यायायतनं विष्ण्वार्यं ब्रह्म, इहरे—दहरपुण्डरीके वर्तते । उत्तरेभ्यः—अष्टतपात्मत्वादिगुणैर्मय इति सूत्रार्थः ॥

(६) अनुकृत्यधिकरणम् (२४)—अद्वैतम्

२२ अनुकृतेस्तस्य च । (८५)

२३ अथ च सति । (८६)

विभान्ति सर्वाणि पदीय भासा भान्तं तमर्केन्दुधनञ्जयाद्याः ।
यतोऽनुमान्त्यत्र न धातुरेयः ब्रह्मस्वरूपाऽनु कृतेः परात्मा ॥ २०८॥

अधिकरणार्थः ‘न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रवारकं, नेमा विद्युतो भाति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं, तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ (मु-२-२-१०) इत्यत्र किं तेजोधातुः, उत परमात्मेति । तेजो धातुमिति पूर्वपक्षः । सूर्यादीनां भाने चन्द्रवारकादि यथा न प्रकाशते तथा तेजोधातोर्भाने सूर्यादीनां भानाभाव उचित एवेति । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं इत्यनुमानं परमात्मपरिमह एव संगच्छते । “भारूपः सत्यसंकल्पः” (छा ३-४-२) इति हि परमात्मस्वरूपं । न तु तेजोधातुं किञ्चित् सूर्यादयो अनुभान्ति इति परमात्मभानमनुसृत्य सूर्यादीनां भानात् ।

“न तद्भासयते सूर्यः न शशाङ्को न शश्वजः ।

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्भामपरमं मम ॥”

‘यच्चन्द्रमसि यद्यग्निः तत्तेजो विद्धि मामकम् ।’ इति स्मृत्या च परमात्मानमनुसृत्यैव भानपतीतेः परमात्मैव । इति ॥

६ अनुकृत्यधिकरणं (२५)—द्वैतम्

२२ ओं अनुकृतेस्तस्य च । (८५)

२३ ओं अपिसम्यते । (८६)

विष्णोस्तुल्यमनिर्देश्यं तथैव ज्ञानिनामपि ।

नो विष्णुभासा भासन्ते सर्वाणीति विभावय ॥ २०९ ॥

अधिकरणार्थः “तमेव भग्नमनुभाति सर्वं ‘इत्यनुकारेण’ तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति वचनाच्च परमात्मैव अनिर्देश्य सुलक्षणः । न जीयात्मा । “तदेतदिति मन्वन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम्” ‘तमात्मारुचं चेऽनुपश्यन्ति बीराः तेषां सुखं शास्त्रवत् नेतरेषां’ इत्यादि मानात् ज्ञानिसुखस्य अनिर्देश्य-तोक्तैरपि ज्ञानिसुखं अनुभाति सर्वं इति भुत्वभावात् ‘न तद्भासयते सूर्यः “कथं नु तद्विजानीयां” इत्यादि प्रमाणाच्च परमात्मैव अनिर्देश्यसुलक्षणः, न ज्ञानिन इति । अनुकृतेस्तस्य च—ज्ञानार्थं प्रार्थितं वस्तु; तत्तु—विष्णुरेव । अनुकृतेः=अगद्वानप्रयोजकभानौभयत्वश्रवणात् । तस्य च=“तस्य भासा सर्वमिदं विभाती”ति तस्यैव श्रुतेश्च ॥

अपि सम्यते—‘न तद्भासयते सूर्यः’ इत्यादि स्मृतेश्च ।

७ प्रमिताधिकरणम् (२५)—अद्वैतम्

२४ शब्दादेव प्रमितः (८७)

२५ हृद्येष्वपि तु मनुष्याधिकारस्तात् । (८८)

योऽङ्गुष्ठमात्रः पुरुषश्श्रुतस्तः जीवः परो वा परिणामिजीवः ।
नेशानशब्दात् पर एव भक्तगृह्यपेक्षोऽङ्गुष्ठिगो दपार्द्रः ॥२१०॥
उपाधिमन्त्राच्च परात्मनस्त्वत् अङ्गुष्ठमात्रत्वमिहोपमम् ।
जीवस्य लिङ्गादिकमत्र दृष्टं ईशानशब्दश्रुतिनाधितं तत् ॥

अधिकरणार्थः “अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति” ‘अङ्गुष्ठ-

मात्रः पुरुषः ज्योतिरिवाधूमकः"; ईशानो भूतमव्यस्य स एवाद्य स उभ
एतद्वैतव (का-२-४-१३) इति विषयवाक्यम् ।

अत्र अङ्गुष्ठपरिमाणः पुरुषः विज्ञानात्मा, परमात्मा वेति विशये अङ्गुष्ठ-
मात्रशब्दे प्रमाणे 'द्वयसज्जद्वयमात्रचः' इति व्याकरणसूत्रेण मात्रच् प्रत्ययान्ता-
ङ्गुष्ठमात्रशब्देन परिमित्यवगमात् ब्रह्मणश्च तदभावात् अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष-
यमो यस्मात् इति भारतोक्त्या जीवस्य 'अङ्गुष्ठमात्रमसिद्धेश्च विज्ञानात्मेति प्राप्ते
परमात्मैवायं । शब्दादेव—'ईशानो भूतमव्यस्ये'ति ईशानशब्दश्रुतेरेव । सर्व-
गतस्यापि परमात्मनः मनुष्यादये उपासनाय दयया वर्तमानत्वात् तदपेक्षया
अङ्गुष्ठमात्रत्वं । "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्यानसम्प्रत्ययानां समवाये पारदौर्बल्यं
अर्धविप्रकर्षात्" इति तार्तीय्याधिकरणन्यायेन जीवल्लिङ्गापेक्षया परमात्मनोप-
शब्दश्रुतेरेव बलीयस्त्वात् ।

(६) प्रमिताधिकरणं (२३)—(विशिष्टाद्वैतं

(२३) शब्दादेव प्रमितः । (८८)

(२४) हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकरत्वात् (८९)

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोन्तरात्माजीवो भवेदुन्मिति दर्शनात् ।

* स भूतमव्यस्य नियन्तृतौक्तः ध्यातुस्सुखायैव मनस्वितेश्च ॥ २१२॥

आधिकरणार्थः 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो
भूतमव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वैतव' (कठ २-४-१२) 'मुञ्जादि-
वैपीकां धैर्येण । तं विद्याच्छुक्रममृतं" । (कठ-२६-१७) इति विषयवाक्यम् ।

अत्र अङ्गुष्ठमात्रः प्रमितः जीवात्मा, परमात्मा चेति संशये परि-
मितित्वं श्रवणात् जीव इति प्राप्ते 'शब्दादेव प्रमितः' इति प्रमितः—अङ्गुष्ठ-
प्रमितः परमात्मा । ईशानो भूतमव्यस्य इत्य 'ईशान' शब्दश्रुतेरेव ।

६ अनुकृत्याधिकरणं (२५)—द्वैतम्

२२ ओं अनुकृतेस्तस्य च । (८५)

२३ ओं अपिस्मर्यते । (८६)

विष्णोस्तुस्वमनिर्देश्यं तथैव ज्ञानिनामपि ।

नो विष्णुभासा भासन्ते सर्वाणीति विभाजय ॥ २०९ ॥

अधिकरणार्थः “तमेव भास्वमनुभाति सर्वं ‘इत्यनुकारेण’ तस्य भासा सर्वमिदं विभाती”ति वचनाच्च परमात्मैव अनिर्देश्यं सुखस्वरूपः । न जीवात्मा । “तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम्” ‘तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति भीराः तेषां सुखं शब्दवत् नेतरेषां’ इत्यादि मन्नात् ज्ञानिमुखस्य अनिर्देश्य-तोक्तेरपि ज्ञानिमुखं अनुभाति सर्वं इति श्रुत्यभावात् ‘न तद्भासयते सूर्यः “कथं नु तद्विजानीयां” इत्यादि प्रमाणाच्च परमात्मैव अनिर्देश्यमुखस्वरूपः; न ज्ञानिन इति । अनुकृतेस्तस्य च—ज्ञानार्थं प्रार्थितं वस्तु; तत्तु—विष्णुरेव । अनुकृतेः—जगद्भानमयोजकमानौश्रयत्ववश्यात् । तस्य च—“तस्य भासा सर्वमिदं विभाती”ति तस्यैव श्रुतेश्च ॥

अपि स्मर्यते—“न तद्भासयते सूर्यः” इत्यादि स्मृतेश्च ।

७ प्रमिताधिकरणम् (२५)—अद्वैतम्

२४ शब्दादेय प्रमितः (८७)

२५ ह्यपेक्षया ॥ मनुष्याधिकारत्वात् । (८८)

पोकुष्ठमात्रः पुण्यश्श्रुतस्तः जीवः परो वा परिणामिजीवः ।
नेशानशब्दात् पर एव भक्तनृहृदयपेक्षोज्ज्वलिगो दयार्द्रः ॥ २१०
उपाधिमत्त्वाच्च परात्मनस्तत् अंगुष्ठमात्रत्वमिहोपमम् ।
जीवस्य लिङ्गादिकमत्र दृष्टं ईशानशब्दश्रुतिनाधितं तत् ॥

अधिकरणार्थः “अङ्गुष्ठमात्रः पुण्यो मध्य आत्मनि तिष्ठति” ‘अङ्गुष्ठ-

मात्रः पुरुषः ज्योतिरिवाधूमकः'; ईशानो भूतभज्यस्य स एवाद्य स उभ
एतद्वैतत (का-२-४-१३) इति । विषयवाच्यम् ।

अत्र अङ्गुष्ठपरिमाणः पुरुषः विज्ञानात्मा, परमात्मा वेति विदये अंगुष्ठ-
मात्रशब्दे प्रमाणे 'द्वयसज्जधन्मात्रचः' इति व्याकरणसूत्रेण मात्रच् प्रत्ययान्ता-
ङ्गुष्ठमात्रशब्देन परिमित्यवगमात् ब्रह्मणश्च तदभावात् अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष-
यमो बलात्' इति भारतीकृत्वा जीवस्य 'अङ्गुष्ठमात्रप्रसिद्धेश्च विज्ञानात्मेति प्राप्ते
परमात्मैवायं । शब्दादेव—'ईशानो भूतभज्यस्ये'ति ईशानगन्धध्रुतेरेव । सर्व-
गतस्यापि परमात्मनः मनुष्यहृदये उपासनार्थं दयया वर्तमानत्वात् तदपेक्षया
अङ्गुष्ठमात्रत्वं । "श्रुतिलिङ्गवाच्यनकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्भत्यं
नर्धेविप्रकार्वात्' इति आर्तियाधिकरणन्यायेन जीवलिङ्गापेक्षया परमात्मनोषक-
शब्दध्रुतेरेव बलीयस्त्वात् ।

(६) प्रमिताधिकरणं (=३)—(विशिष्टाद्वैतं

(२३) शब्दादेव प्रमितः । (८८)

(२४) हृदपेक्षया तु मनुष्याधिकरत्वात् (८९)

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोन्तरात्माजीवो भवेदुन्मिति दर्शनात् ।

• स भूतभज्यस्य नियन्तुवोक्तेः ध्यातुस्तुखार्थं मनस्यितेश्च ॥ २१२॥

अधिकरणार्थः 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो
भूतभज्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वैतत' (कठ २-४-१२) 'ब्रह्मादि-
वैषीकां धेर्वेज । तं विधाच्छुक्रममृतं' । (कठ-२६-१०) इति विवक्षितम् ।

मनुष्यहृदयेक्षया परमात्मन अंगुष्ठमित्तत्वं । “अगोरीयान् महतो महीयानि” इति तस्य महिमोक्तः ।

(७) वामनाधिकरणम् (२६)–द्वैतम्

(२४) ओं शब्दादेव प्रमितः । (८७)

(२५) ओं हृदयेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् । (८८)

‘ऊर्ध्वमुन्नयति प्राणं’ इति लिङ्गात् सदागतिः ।

न वामनश्रुतेरेव विष्णुरेव हि स्थितः ॥ २१३ ॥

अधिकरणार्थः । ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयति अग्रं प्रयास्यति । मध्ये-
वामनमासीनं विभेदेवा उपावते” (ता-२-२-३) इत्यत्र सर्वदेवोपास्यः
प्राण इति विज्ञायते । अतः वायुरेवात्र उपस्थ इति शब्दे
‘शब्दादेव प्रमितः’ । अत्र प्रमितः विष्णुरेव । मध्ये वामनमासीनमिति
‘वामनशब्दश्रुतेरेव । प्रणलिङ्गं च विष्णोरेव’ तद्वै त्वं प्रणोभवः, इति
श्रुतेः । मनुष्याणां विद्याधिकारत्वात् सर्वगतस्यापि विष्णोः मनुष्यहृदयेक्षया
इति प्रमितत्वं विष्णोः ।

धृत्रार्थः । शब्दोपेक्षेत्यादि—ईशानशब्दवाच्यः, तत्तु-विष्णुरेवेति, प्रमितः—
निरुद्धः ; शब्दोपेक्षे मध्ये वामनमासीनमिति वामनशब्दश्रुतेरेव । वामनशब्दः
विष्णायेव प्रसिद्धः । न प्रधानरातुः ॥ हृदयेक्षयेत्यादि—तत्तु-व्यापकमपि ब्रह्म
वेदविद्या चकारि मनुष्यहृदयेक्षया अंगुष्ठमात्रमपि भवति । उपासकानुग्रहाय ।
तिरस्त्वां अंगुष्ठमात्रं हृदयानावेऽपि न विरोधः । इति ॥

यामास्तुन्दर्यः—तासां नेतां विष्णुमित्यर्थः । इदं प्रकरणं सर्वं जीवेभ्यः
विष्णुः भिन्न इति बोधयति । ‘अङ्गमात्रे पुरोन्तरात्मा सदा जनानां हृदये
सन्निविष्टः’ इत्यादि श्रुतेः । परोक्तः सत्तारि त्रिगोत्रः परमात्मनः न युक्त इति ॥

८ देवताधिकरणं । (२६)—अद्वैतम् :

- २६ तदुर्पापि वादरायणसम्भवात् (८०)
 २७ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिषेधेक्षणात् । (९०)
 २८ शब्द इति चेन्नानः प्रमादत् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । (९१)
 २९ अत एव च नित्यत्वम् । (९२)
 ३० समाननामरूपत्वाच्चानुत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च (९३)
 ३१ मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमि नेः । (९४)
 ३२ ज्योतिषि शास्त्राच्च । (९५)
 ३३ भावन्तु वादरायणोऽस्ति हि । (९६)

अर्थित्वसामर्थ्यं सुधीत्वगोभात् सद्ब्रह्मविद्याधिकृतिः सुराणां ।

ब्रह्मज्ञवत्त्वाम्युपपत्तिं सत्त्वात् यज्ञादिदेशागमने न दोषः ॥२१४॥

‘यज्ञेन वाचः पदवीय’मादि श्रुत्या श्रवीनित्यविरोधिना न ।

अनादिसंसारकथादि दृष्ट्या कल्पान्तरेऽप्युद्भूतसंभवाच्च ॥२१५॥

देवानां ब्रह्मविद्यास्यधिकृतिरिति चेत् यासु देवा उपास्याः

श्रयन्ते तासु तेषां न भवति हि फलं प्राप्तवस्थादिकत्वात् ।

अन्यासु ब्रह्मविद्यास्यधिकृतिरपि च ब्रह्मणः प्राप्तिरसत्त्वात्

तस्मान्मध्वादिविद्यास्यधिकृतां रहः सिद्ध एवामराणाम् ॥२१६॥

अधिकरणार्थः । ‘यज्ञानं ह वै वर्षाणि मध्वान् प्रजापती ब्रह्म-
 चर्ममुवाच, (छा ८ ११-३) भृगुर्वै वार्ष्णिः’ (तै ३-१) इति मनुष्याधि-
 कारसत्त्वात् देवत्वनामपि ब्रह्मविद्यास्यधिकारो अस्ति नवेति विचारः ।

‘विमृष्टो ह विराधानां सुगन्धकर्मसन्निधिः ।

मीतिः कल्पदानं च देवानां न विद्यते ॥”

इति पूर्वगोपांसत्यां देवतानां विमृष्टाद्यधकथनात् व्यर्थत्वात्संभवाच्च नाधिकार-
 इति प्राप्ते, ‘वज्रदत्तः पुरुदरः’ ‘अग्निर्वा अक्षमयता’, भृगुर्वै

वारुणिः वरुणं पितरमुपससार' एकदातं ह वै वर्णाणि मधवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्य-
मुवास' इत्यादि मन्त्रार्थवादेलिहास पुराणसौकेभ्यः विग्रहस्तापवगमात् देवतानां
विग्रहवत्वासिद्धेः अधिकार इति । 'इन्द्रो वै शिथिल इवाप्रतिष्ठित आसीत्' भस्म
वा आदित्यो न व्यरोचत । तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिभ्यच्छन्' ॥ 'देशऽसुरास्तंयव
ऽऽसन्' तान् देवानमुवा अजयन् । ते देवाः पराजिम्बानाः' इत्यादि
सङ्गवाच ॥ 'देवा वै समस्त' इत्यादिश्रुतिभ्य आर्धिरादि सङ्गवाच ।
शरीरवानप्येकः 'अनेकत्र युगम् उपयोगभावं न गच्छति । यथा
एको ब्राह्मणः युगपत् अनेकत्र भोजयद्भिः बहुभिः न भोज्यते । अस्ति
एकोपि विग्रहवान् अनेकत्र उपयुज्यते । यथा बहुभिर्ममभुर्वभिः एते
ब्राह्मणः युगपत्समक्षियते । तद्वत् अनेकत्र योगेषु देवतानुद्दिष्ट विग्रहवत्सु
देवेषु युज्यते । सौमर्षादिवत् अनेकशरीरं गृहीत्वा अनेकयोगेषु सतिषा-
नमप्युपस्थते । तद्वत् । वेदानित्यत्वरूपं धृत्वेव गरीहन् एव

श्री भाष्ये मन्त्रादिभित्तिरभ्य तत्रत्यमेकाधिकरणं पृथक् ॥

७ एतदर्थं देवताधिकरणं (२४)—विशिष्टाद्वैतम्

२५ तदुपर्यपि बादरायणस्सम्भवात् । (१०)

२६ विरोधः कर्माणांति चेतानेकमतिपतेर्दर्शनान् । (११)

२७ शब्द इति चैसातः प्रभाकृत मन्त्रानुमानान् । (१२)

२८ अत एव च निवृत्तं (१३)

२९ समाननामरूपशब्दावृत्तावप्यविरोधादर्शनान् स्मृतेश्च (१४)

देवादीनां शरीरादिकमपि न भवत्यात्मजिज्ञासवीजं
तन्सत्त्वेऽनेकपात्रे कथमिह घटने योगपपागमादि ।
तस्मात् सद्ब्रह्मविद्यास्याधिकृतिरपि नेन्यस्मिन् देवेषु निषा

त्वां सत्यादिमन्यात् बहुमुखरामने आनन्दवतयादिमत्वात् ॥११७॥

अधिकरणार्थः । 'कस्य वाह देव यज्ञमागच्छन्ति कस्य वा न
बहन्' । यज्ञमानानां दो वै देवताः पूर्वः परिगृह्णन्ति स एनाधो गूने यजते

इति यजुर्वेदसंहितायां । अत्र प्रसङ्गात् देवानामपि ब्रह्मविद्यास्वधिकारः प्रस्तूयते । देवतानां शरीराद्यमत्वात् ब्रह्मविद्यायां नाधिकार इति प्राप्ते-श्रुती-तिहासपुराणादिभ्यः देवानां विग्रहादिसद्भावबोधात् ब्रह्मविद्यासु अधिकारो भस्त्येव । इति ।

न च, ऐकशास्त्र्यसमर्थनात् पूर्वमीमांसोकार्थनिरासः कथमुपपद्यते इति वाच्यम् । जैमिनेः कर्मपरोचनार्थं तथावर्णनमित्यर्थः । शरीरत्वत्वाद्यभ्युपगमे यागादौ गमनागमनादि फलप्रदानादिकं च ज्ञानशक्त्यादिभस्त्वादुपपद्यते । तथाऽभ्युगमे वेदस्यानित्यसंयोगरूपः दोषः कथं वार्यत इति चेत् “धाता यथापूर्वमकल्पयत्” (तै नास ६-१-३८) इति श्रुत्या प्रलयेऽपि भगवता सह वेदानां सत्त्वात्, कल्पान्तरे भगवत्सृष्ट्यनुसृष्टत्वात् वेदस्य उपदेशाच्च वेदानां सशानित्यत्वं अपौरुषेयत्वं च घटत एवेति नानित्यत्वादि दोषः संभवति । अत्र पूर्वचार्यैरेतदधिकरणार्थसंग्रहश्लोकः—

“भूतविग्रहादिवहतां भवतापवतां भगवदुपासर्तं दिविपदामपि संभवति । ननु क्षतमर्थवादवचसामपि मन्त्रगिरां विचिवदिह प्रमाणमपदोपमर्तुं प्रभवत् ॥”

८ देवताधिकरणं (१७)-द्वैतम्

- २६ ओ तदुर्यपि वादरायणस्संभवात् (८९)
 २७ ओ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दशनात् (९०)
 २८ ओ शब्द इति चेन्नतः प्रमाणात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां (९१)
 २९ ओ अत एव च नित्यत्वं । (९२)
 ३० ओ समान नामद्वत्वाच्चात्रात्राप्यविरोधो दर्शनान्न सृष्टेश्च ।
 ३१ ओ मत्वादिष्वसंभवाद्नाधिकारं जैमिनिः (९४)
 ३२ ओ ज्योतिषि भावाच्च (९५)
 ३३ ओ भावन्तु वादरायणोक्ति हि । (९६)

नृभ्योधिकज्ञानवतां सुगणां विद्या तिरश्चामपि दृश्यतेऽतः ।
 पंचं मितज्ञ मनुजस्त्वेष्टुष्यात् ज्ञानाधिका निर्जरमायमायुः ॥
 तदा कृतेकर्मणि देवहानेः उद्देश्यभावो घटते न चेति ।
 देवत्वमापन्न नरा अनेके सन्तीति नैयासि विरोध एव ॥
 मधुविद्यादि विद्यासु नाधिकारमुपवर्णनाम् ।
 प्रकाशाधिकेतत्त्वाच्च भवतीति मुनेर्मतम् ॥ २२० ॥

अधिकरणार्थः । मनुष्याणामेव ब्रह्मविद्यायामधिकार इत्युक्तं
 पूर्वाधिकारणे । इदानीं मनुष्याणामुपरि देवार्दीनामपि अपिकमुष्मादिमत्त्वाद्
 अधिकारः संभवति । अथापि तिरश्चा ज्ञानादि ब्रह्मोपासनादि निषेधाभावात्
 जरितार्दीनां तिरश्चामपि ज्ञानवत्त्वदर्शनात् उपासनासंभवेति ।
 'यज्ञेन यज्ञमयन्नं देवाः, तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् तेदनाकं महिमानस्मचन्ते
 यत्त पूर्वं साध्यास्तस्मिन् देवाः' इत्यादि श्रुतेः । अत एव बालि-जटायुप्रभृतीनां
 सन्ध्यावन्दनादिकं तदार्थवदेहिककर्म च सुर्मावराणमभूतिभिः हृतमुपपद्यते ।
 'यस्य नामैव एको मृत्वा' इत्यादिना प्राप्यपट्टशेतेः । अतः दि विद्यासु यस्या-
 टिपदं प्राप्तानां वत्सार्दीनां नाधिकार इति जैमिनिमतम् । मन्त्राणाधि-
 क्त्वादिफलान्तरस्य व्यतिरूपवद्वणि उपासि मत्त्वाच्च मन्त्रादिविद्यायां
 अधिकारो अस्त्येवेति दादगयणमतम् । न च ऋषीणां परस्पर विरोधः द्रष्टव्यः ।
 उक्तपक्षानधिकारमात्रं जैमिनेर्मतम् । व्यामन्त्रिणां चार्थैर सर्वशक्ति-त्वादिति
 पूर्वमेवाक्तम् । इति ॥

(८) एतद्गर्भे मध्यधिकरणम् । (२५)-विशिष्टाद्वैतम्

(३०) मध्यादिपञ्चसंभवादनधिकारं जैमिनिः । (९५)

(३१) ज्योतिषि भावाच्च । (९६)

(३२) भावं ॥ नादरायणोऽस्ति हि । (९७)

वस्वादीनामुपास्तिः यदि भवति विसृज्याथ मध्यादि विद्याः
स्वोपास्तेस्तत्र सत्त्वादितिवदसि न च ब्रह्म लाभोदिभावात् ।

“तं देवाज्योतिषामि”त्ययमपि च परब्रह्मरूपार्थ उक्तः

तादृहभोक्षार्थसत्त्वात् भवति दिविपदां ब्रह्मविद्याधिकारः॥

अधिकरणार्थः “असौ वा आदित्यो देवमधु” इत्यारम्भ “अथ तत्
ऊर्ध्वं उदेत्य नैशेदेता नाममेता; एकल एव मध्ये स्वात्ता; तदेपल्लोकः” ।
“न ह वा असा उदेति न निप्लोचति सङ्गृहिवा हँबास्यै भवति, स एतमेव
ब्रह्मोपनिषदं वेद” (छ-३) इत्यतः विषयवाक्यम् । अत्र मध्यादिविद्यासु देवतानां
अधिकारो अस्ति न वेति विज्ञाने ‘स य एतदेवममृतं वेद, बभूवामेव एको
भूत्वा अग्निं च मुखेन एतदेव अमृतं दृष्ट्वा सृष्यति’ (छ-३-६-३) इति
एतद्विद्यायाः वावादिमाप्तिरेव फलमिति श्रूयते । ‘तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः
भायुर्होपासतेऽमृतं’ (इ-६-४-१४) इति ज्योतिरूपब्रह्मण्येव देवानां उपासनमिति
च श्रूयते । अतः नाधिकार इति प्राप्ते ‘अथ तत् ऊर्ध्वं उदेता’ इत्यादि
वाक्यशेषात् वस्वादिशरीरकपरब्रह्माप्तिरूपफलस्य श्रवणात् अस्ति देवानामपि
मधुविद्यायामधिकारः ।

“कालायतानं प्रकृतिविकृतीः कामभोगेषु दोषान्

ज्वालयन्तमतिमदुरितोदृक्स्तुःखानुभूतिः ।

यश्चातथ्यं स्वपरनियतं यच्चदिज्यं पदं तत्

काराकरूपं वपुरपि विदन् कस्त्विति शेषे चम्पम् ॥”

इत्याचार्योक्तेः वस्वादीनां सतां स्वाधिकारावसाने मधुविद्याफलं पुनः वस्वादितं
कथं सङ्गच्छत इति चेत्;

“शुभुक्षुत्वे तुल्ये सति च मधुविद्यासु च यथा
व्यवस्था ससिध्यत्यधिकृतिविशेषेण विदुषाम् ।
विकल्प्येत न्यासे स्थितिरितरविद्यासु च तथा
नियत्या वैप्यात्यं नियमयितुमेव प्रभवति ॥”

इत्याचार्येणैव समाधानोक्तेः “भाक्नु नावरायणोऽस्ति हि” इति सूत्रान्यथा-
मुपपत्त्या विलम्बेनापि मोक्षेच्छया मुमुक्षुत्वाद्गीकर्तव्यत्वात् तत् तत्पूर्वकर्मण
एव निमित्तत्वात् ।

(९) अशुद्राधिकरणम् (२७)-अद्वैतम्

- (३३) शुद्रास्य तदनादरव्यवधानात्तदाश्रवणात् सूच्यते हि । (२७)
(३५) क्षत्रियत्वगतेव्योतरत्र चैश्वर्येण लिङ्गात् । (२८)
(३६) संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलाषाच्च । (२९)
(३७) तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः । (३००)
(३८) श्रवणाध्यवस्यार्थप्रतिषेधात् सूतेश्च । (३०१)

“शुद्रेति चामन्य” समादिशत्तत् प्रब्र स्वशिष्याय महर्षिरैक्यः ।
विद्यासु शुद्राधिकृतिर्भवेन्न श्लोकार्थकचोक्त एव शुद्रः ॥ २२२ ॥
जानश्रुतिर्नाश्रणसाहचर्यात् ग्रामादिदानाच्च नृपाश्रणीः सः ।
विप्रं विनिश्चित्य ज्वालपुर्वं यत्रौतमोस्मा उपनेतुक्कामः ॥ २२१ ॥
सर्वज्ञविद्यासु गुरुस्वशिष्यान् संस्कारपूर्वं च समादिदेश ।
स्पर्जातिसंस्कारविशुद्धशुद्धो ज्ञानी च विद्यां न समर्हति हि ॥ २२४ ॥
धर्मव्याघ तुलाधार ज्वरी-विदुरादयः ।
यनुल्लंघ्यैव आसार्थं अश्रुवन्निति विस्तृतम् ॥ २२५ ॥

अधिकरणार्थः सर्वविद्यायां ब्रह्मजिज्ञासया आगतं जानश्रुतिं
शुद्रेत्यामन्य ब्रह्मोपदेयं कृतवानिति विज्ञायते । “महदारे त्वा शुद्र तवैव सह
गोमिरस्तु” वायुर्वैव सर्वर्गः, प्राणो नाव सर्वर्गः” इत्यारभ्य ‘सौ वा एतौ द्वौ
सर्वर्गौ; वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेष्विति । (छ-४-२)

अत्र शूद्रस्य ब्रह्मविद्याधिकारो अस्तीति प्रतिभाति । शूद्रशब्दस्य शुक् शोके इत्यस्मात् घातोः व्युत्पत्त्येन ब्रह्मज्ञानात्मनिमित्तशोक एव शूद्रशब्दार्थ इति, न शूद्रस्य अधिकार इति सिद्धान्तः । अस्य—जानश्रुतेः, शुक्-शोक एव घेत्यते । नारदस्योक्तं ब्रह्मज्ञानाभावात् तदनादरश्रवणात् शोकेन सह रैवं प्रति गमनाच्च शोक एव सूच्यते । न तु जात्या आह्वानमिति ।

ब्रह्मविद्याप्रकरणे उपनयनादि संस्कारपूर्वकोपदेश एव प्रसिद्धः । शूद्रस्य 'पशु इवा एतच्छ्रमशानं यच्छूद्रः । तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यं तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः । 'न शूद्रे पातकं किञ्चित् न च संस्कारमर्हति ।' इत्यादिना शूद्रस्य संस्काराभावश्रवणात् ; सत्यकार्यं प्रति तस्य शूद्रशभावनिश्चयादेव गीतमेव उपनयनादि संस्कारपूर्वशास्त्रोपदेशः प्रतीयत इत्यस्माद्देहेतोश्च । 'न चास्योपदिशेदमं नचास्य भूतमादिशेत् । अनृतं जातिवादश्च वैश्वन्यमतिक्रोमता । निहृतिश्चामिमानश्च जन्मजन्मशूद्रमाविशेत् ॥' इत्यादिना शूद्रस्योपदेशाभावनियमात् ।

९. एतद्धर्मो अपशूद्राधिकरणम् (२६)—विशिष्टाद्वैतम्

(१३) शूद्रस्य तदनादरश्रवणाच्चदाश्रवणात् सूच्यते हि (९८)

(३४) क्षत्रियत्वगतेश्च (९९)

(३५) उत्तरत्र चैत्ररयेन लिङ्गात् (१००)

(३६) संस्कारपरामर्शाच्चदभावाभिलाषाच्च (१०१)

(३७) तदभावनिर्धारणे च प्रकृतेः (१०२)

(३८) श्रवणाप्यमनार्थप्रतिषेधात् (१०३)

(३९) स्मृतेश्च (१०४)

पञ्चाधानुष्ठानसमर्हता नेत्युक्तेऽपि विद्याधिकृतो न दोषः ।

ज्ञानात्मकत्वादथ शूद्र एहीत्युपादिशूद्रैक्य इति श्रुतेश्च ॥ २२६ ॥

शूद्रस्य संस्कारविनिन्दनाच्च जानश्रुतेः क्षत्रियतावगत्या ।

शूद्रस्य दण्डाच्च भर्ति कदाचित् इत्यादिना नाधिकारिश्च शूद्रे ॥ २२७ ॥

अधिकरणार्थः । 'आजहरेमास्तुद्र अनेनैव मुखेनात्यपयिष्यथाः' (अ-४-२-५) इत्यत्र शुद्रशब्देनामन्वय ब्रह्मोपदेशश्चरणात् शुद्रस्य ब्रह्म-विद्याधिकारोस्तीति श्रुते नाधिकार इति सिद्धान्तः ।

अस्य-जानश्रुतेः ; शुक्र-श्रीकचमेव लभ्यते । हंसोक्तानादस्वाक्य-प्रवणात् । तादृश शोकापनोदनाय रैक्यं यति गमनाच्च । क्षत्रियशास्त्र-साह-चर्याच्च जानश्रुतेः क्षत्रियत्वस्यैवावगतेः । शुद्रस्य उपनयनादिर्मस्काराभावात्, उपदेशनिषेधाच्च शुद्रस्य वेदोक्तकर्मसु विद्यासु च नाधिकारः ।

त्रैवर्णिकानां वदतीह विद्या न चान्यत्रर्णस्य कदाचनेति ।
विमर्धमेते च लपन्ति सास्त्रे धुनेर्विद्वद्धार्यकृते घटेन ॥ श्री-शा १५२
मृषैव यस्याभिज्ञता त्रयी च मर्कटैश्चापि न दोरमाह स्यात् ।
वर्णाश्रमाद्याचरणेन किं नु चार्वाकपशून्नु च श्रे विभाति ॥ श्री-शा १५३
"वाक्यार्थंशा मोक्षमाजो यदिष्टुः क्षुद्राया ये वेदवाद्यास्तथा ५७ ।
सर्वाग्मन्याः शौचनीत्या मवेष्टुः ज्ञानं तस्मात् मेक्षहेतुर्विद्येम ॥" (श्री-शा-२०४)
इत्येतदधिकरणार्थश्च अस्माभिरुक्तः श्रीशार्ङ्गपाणिनाम् ॥

९ अपशुद्राधिकरणम् (२८)-इदम्

३४ ओं शुगस्य तदनादरश्रवणचदाद्रचनात्सम्पत्ते हि (९७)

३५ ओं अत्रियत्वावगतेश्चोत्तरवैश्रयेन लिङ्गात् । (९८)

३६ ओं संस्कारपरामशक्तवभावाभिलषाच्च । (९९)

३७ ओं तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः । (१००)

३८ ओं श्रवणाद्यनार्थप्रतिषेधात् सृतेश्च । (१०१)

पौत्रापणं 'शुद्र' इति ब्रुवन्तं छान्दोग्यवाक्यं प्रसमीक्ष्य शङ्का ।

शोकार्त्तजानश्रुतिमाह रैक्यः जानश्रुतिः क्षत्रिय एव दृष्टः ॥ २२८ ॥

शुद्रस्य नाग्निर्न च संस्कृतिस्सा तदन्त्यवर्णेषु मवेजविद्या ।

शीर्णां सतीनां त्वधिकारमावः मन्त्रादिलिङ्गात् यद्वत् त्रयीषु ॥ २२९ ॥

अधिकरणार्थः । जानश्रुतेः पौत्रायणस्य शूद्रत्वसंकन्या शूद्रस्यापि ब्रह्मविद्यायामधिकारोस्तीति प्राप्ते पौत्रायणस्य अश्वतरीशुकरयस्य 'चित्र' इति नामधेयेन चित्रपञ्चमी जानश्रुतिः क्षत्रिय इत्यवगतेः "यत्र वेदो रथस्तत्र न वेदो यत्र नोरथः" इति प्रमाणात् जानश्रुतेः वेदवत्त्वदर्शनाच्च जानश्रुतिः न शूद्रः । अपि तु क्षत्रिय एव ।

राजा पौत्रायणश्चोक्तस्तु शूद्रेति मुनिनोदितः ।

प्राणं विद्यामवाप्यास्मात् परं धर्ममवाप्तवान् ॥

इति पादप्रवचनाच्च । शूद्रस्य संस्काराद्यभावाच्च न शूद्रस्याधिकारः । 'सपत्नी मेपराधमा' इत्यादि मन्त्रलिङ्गात् उतपत्नीणां इन्द्राण्यादीनामिव ब्रह्मविद्यास्वाधिकारो अस्त्येव । शूद्रवत् निषेधामावात् । विदुरादीनां पूर्वजन्मन्युत्पन्न अपरोक्षज्ञानत्वेन इतरशूद्रादिभ्यो विशिष्टत्वात् वेदार्थावधारणादि न निषिद्धमित्यर्थः ।

१० कम्पनाधिकरणम् (२८)-अद्वैतम्

३९ कम्पनात् (१०२)

यस्माज्जगत्सर्वमिदं विमेति प्राणस्य आत्मा किमु वायुरेष । च/ प्राणः परात्मा भयहेतुदृष्टेः प्राणः परात्मेति मरुत्वदुक्तेः ॥ २३१ ॥

अधिकरणार्थः 'यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निस्सृतम् ।' महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ।' (का-२-६-२) इति । अल्ल सर्वजगद्भयद्वरप्राणशब्दवाच्यः वायुर्वा परमात्मा वेति संशये प्राणशब्दस्य रुद्ध्या पञ्चवृत्तित्रयावेव प्रसिद्धेः वायुरिति प्राप्ते 'अमृतास्ते भवन्ती'ति वाक्यशेषात् 'तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते (का २-६-२) इति पूर्ववाक्याच्च' भीषाऽस्माद्धातुः पयते, भीषोदेति सूर्यः (वै-८-१) इति श्रुत्यन्तराच्च परमात्मैव प्राणशब्दवाच्यः ।

११ ज्योतिर्दर्शनाधिकरणम् (२९)—अद्वैतम्

४० ज्योतिर्दर्शनात् (१०३)

ज्योतिः परं प्राप्यनिजस्वरूपेणैक्यं समाप्नोति यदुच्यते तत् ।

ज्योतिः परब्रह्म यदेव आत्मा विभूत पापो भवतीति वाक्यात् ॥

अधिकरणार्थः 'एष संप्रसारो व्यस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपं संपद्य श्वेनरूपेणाभिनिप्यद्यते' (छा ८-१२-३) इत्याद्यं ज्योतिश्शब्दः चक्षुर्विषयतमोपहृतं तेजः किं वा परब्रह्मेति विशये तमोपहृतं ज्योतिरिति पूर्वपक्षः । प्रकरणात् 'एष आत्मा अपहृतप्राप्ता' इत्यादि पूर्वपक्षप्रवृत्त्या परमात्मैव ज्योतिश्शब्दवाच्यः । 'परं ज्योतिः', 'स उत्तमः पुरुषः' (छा ८-१२-३) इत्यादि विशेषणाच्च परमात्मैवेति सिद्धं । ननु, 'ज्योतिश्चरणाभिधानात्' इत्यधिकरणेन ज्योतिश्शब्दवाच्यः परमात्मैवेति सिद्धे, कथं पुनराशङ्केति चेत् तत्र प्रथमप्रकरणात् ज्योतिश्शब्दः परमात्मानं वक्ति । अत्र तथा नेति । 'अथ यत्रैतस्माच्छरीरादुत्क्रामति; अथ एतैरेव राक्षसिभिः ऊर्ध्वमाक्रमते' (छा ८-६-५) इति मुमुक्षोः आदिष्वप्राप्तिः फलत्वे अभिहित इति पूर्वपक्षोत्थिते निदानमिति भावः ।

सिद्धान्ते तु मुमुक्षोः आदिष्वप्राप्तिः न मोक्षः । गत्युत्क्रान्ति संख्यात् । 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' इति 'न तस्माच्छाया उत्क्रामन्ति; अत्रैव समकलीयन्ते' इत्यादिना मुमुक्षोः गत्युत्क्रान्त्यमानन्ददर्शनम् । 'यो भित्वा सूर्यमप्यहं' इति प्रमाणात् सूर्यसंक्रामत्यैव तत्र मतीतिः ।

अभित्यापिकरणशेषः (२७)—विशिष्टाद्वैतम्

४० कम्पनात् । (१०५)

४१ ज्योतिर्दर्शनात् । (१०६)

त/ प्राणेस्थितं निःसृष्टिमेतदस्मात् विभेति वजादिव चेति वाक्ये ।
प्राणः परात्मेति विनिश्चितोप सत्यैव मासैव जगद्विभाति ॥ २२२ ॥

अधिकरणार्थं 'यदितं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निरसृतं महद्भयं
नम्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति (कठ-२-६-३, २) इत्यादि
विषयवाक्यम् । अत्र प्राणशब्दनिर्दिष्टः परमात्मैव । 'भयादस्याग्निस्तपति'
इत्यादि श्रुत्या 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो
भाग्नि कुतोऽयमग्निः तमेव मान्तमनुभाति सर्वं तस्य मासा सर्वमिदं विभाति ।
(कठ २-५-१५) 'परं ज्योतिरुपसंगम्य' 'अथ यस्तः परो दिवो ज्योति-
र्दीप्यते ; (छा ३-१३ ७) इत्यादौ परमात्मना सनातिवृत्तिनिमित्तं सूर्यादीनां
मयमिति दर्शनात् परमात्मन्येव ज्योतिरशब्दप्रयोगस्य दर्शनाच्च परमात्मैव ।

'त्वामेव भान्तं हनुमान्ति देवाः बह्वीन्दुसूर्यादय आत एमि ।

सुदर्शनाद्यायुधपञ्चशाखं पद्मेरुहासं श्रितमन्दहासम् ॥' (श्री शा-स्तव-१७८)
इत्येतदधिकरणार्थश्चास्माभिरुक्तः श्रीशार्ङ्ग गणेशः ।

१० कम्पनाधिकरणम् । (२९)—द्वैतम्

३९ ओं कम्पनात्—(१०२)

प्राणं दृष्ट्वा जागरत्सर्वं कम्पतेऽतस्सदागतिः ।

प्राणवाच्य इति प्राप्ते विष्णुः कोन्यादिति ध्रुवः ॥ २३३ ॥

अधिकरणार्थः । 'यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निरसृतं ।'
इति वाक्ये ध्रुवः प्राणशब्दवाच्यः परमात्मैव ; न नभस्यात् ।

'नमस्त्वजोपि सर्वास्त्युः चेष्टा भगवतो हरेः ।

विमुक्तान्यस्य जगवो यस्य चेष्टा नमस्त्वतः ॥'

इति । 'को देवान्यक्त कः प्राप्न्यात्' इत्यादि प्रमाणान् । नमस्त्वजोर्पोत्यादि—सर्व-
भेदस्य वायोः सर्वाः चेष्टा अपि विष्णोरपीना इत्युक्ते विमुक्त तत्त्वैर्यस्य जगतः
चेष्टा हरेर्भवन्तीति नक्तव्यमित्यर्थः ।

नामरूपाभ्यां अन्यदेव व्यपदिशति । आदिशब्देन नामरूपनिर्वहणत्वादि
गृह्यते । ब्रह्मन्यतिरिक्ते नामरूपनिर्वहणं न संभवति । “अनेन जीवेनात्मनाऽनु-
प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि (छा ६-३-२)” इति श्रुतेः ब्रह्मण एव नामरूप-
व्यावृत्त्युक्तेः । इति ॥

१३ सुषुप्त्यधिकरणम् । (३१)-अद्वैतम्

४२ सुषुप्त्युत्क्रान्तियोर्भेदेन । (१०५)

४३ पद्यादिशब्देभ्यः । (१०६)

प्राणेषु विज्ञानमयोयमात्मा जीवोयवा प्राज्ञ इतीह चिन्ता ।
स्वापोत्क्रमादौ परमात्मसक्तः न वेदघातं यदसौ परात्मा ॥ २३६ ॥

अधिकरणार्थः ‘कत्रम आत्मेति योयं किञ्चानमयः प्राणेषु ह्यपन्त-
ज्योतिः पुरुषः’ (बृहदारण्यके ४-३-७) इत्यत्र विज्ञानमयः संसारि-
जीवो वा परमात्मा वेति संशये प्राणेष्विति प्रागसहचारदर्शनात् जीव इति
प्राप्ते विज्ञानमयः परमात्मैव । ‘प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः न बाह्यं किञ्चन वेद
नान्तरं’ (इ ४-३-२१) इति दर्शनात् ‘प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारुतः उत्सर्जन् याति’
(पृ ४-३-३५) इत्युक्तान्तैश्च भेदेन व्यपदेशात् । ‘सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः
सर्वस्याधिपतिः’ इत्यादि वाचपदेशाच्च परमात्मैवेति निश्चीयते । संसारिजीवस्य
सर्वाधिपतित्वाद्यसंभवत् ।

१० अर्थान्तस्त्वाधिकरणम् । (२७)-विशिष्टाद्वैतम्

४२ आकाशोऽर्थान्तस्त्वादिव्यपदेशात् (१०७)

४३ सुषुप्त्युत्क्रान्तियोर्भेदेन । (१०८)

४४ पद्यादिशब्देभ्यः । (१०९)

आकाशशब्दार्थनिर्णये सत्यत्रापि तच्छब्दविचारचिन्ता ।
युक्ता न नाऽकाशपदं ब्रवीति मुक्तात्मरूपं भवतीह चिन्ता ॥ २३७ ॥

निर्वोदता ब्रह्मणि सुप्रसिद्धा सर्वेश्वरत्वादिगुणास्तथैव ।

आकाशशब्दोत्र परं ब्रवीति न भूतस्य जीवमपीति साधु । २३८ ॥

अधिकरणार्थः 'आकाशो ह वै नमरूपायोनिर्वदिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा (छ-८ १४-१) इत्यत्र आकाशशब्दवाच्यः मुक्तात्मा उत परमात्मा इति । 'धृत्वा शरीरं अकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि (छ-८ १३-१) इति मुक्तस्य अनन्तरप्रकृतत्वात् मुक्तात्मेति पूर्वपक्षः । 'तद्ब्रह्म तदमृतं' इति वाक्यशेषात् सर्वजगन्नामरूपनिर्वोदन्नाभिधानाच्च परं ब्रह्मेति सिद्धान्तः । मुक्तात्मनः अनन्तरप्रकृतत्वासंगत्वात् न मुक्तात्मा । 'ब्रह्मलोकमभिसंभवामि' इत्यनन्तरं 'आकाशो ह वै नामरूपे'ति श्रुतिः विद्यते । ततः पूर्वं स्वसु 'धृत्वा शरीरं अकृतं कृतात्मा' इति वर्तते । तत्रापि ब्रह्मण एव मुक्ताभिसंभाव्यतया ब्रह्मलोकशब्दः पठितः । अतश्च ॥ मुक्तात्मा । जीवस्य सुषुप्त्युक्त्यादौ प्राज्ञपरिष्वङ्गदर्शनात् ब्रह्मण एव सर्वोपस्थितित्वदर्शनाच्च न मुक्तात्मा ।

अस्मिन् तृतीयचरणे निगमान्तगीर्धुं

यत् स्पष्टजीवगतलिङ्गकवाक्यमस्ति ।

ब्रह्मामृतं सदिति यं विबुधा वदन्ति

तत्सार्थं एष घटपूरधिनाथ शार्ङ्गि ॥ २३९ ॥

१२ आकाशाधिकरणम् । (३१)-द्वैतम्

४१ ओं आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । (१०४)

छान्दोग्यान्तश्रुताकाशः नामरूपवहश्शुक्लः ।

यदन्तरा ते तद्ब्रह्मेत्यादिना विष्णुरीरितः ॥ २४० ॥

अधिकरणार्थः 'आकाशो ह वै नामरूपयोनिर्वदिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म' (छ-८-१४-१) इत्यादिविषयवाक्यं । अत्र आकाशशब्दः विष्णुरेव । अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । नामरूपवहस्त्वविलक्षणार्थव्यपदेशात् । नामरूपत्वाभावेऽपि कथं विष्णुरिति लभ्यते इति चेत् 'अवर्णमगोत्रमाकाशमन्नम्'

(आ १-६) 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते' (पुरु) इत्यादि श्रुतेः, 'अनामा सोऽप्रसिद्ध-
त्वात् अरूपो भूतवर्जनात्' इत्यादि प्रमाणाच्च 'प्राज्ञेनात्मना यन्वाह्यः उत्तमं
याति' इत्यादि प्रमाणाच्च विष्णुरेव । प्राकृतनामरूपपरहित इत्यर्थः ॥

११ सुषुप्त्यधिकरणम् (१२)—द्वैतम्

४२ ओं सुषुप्त्युत्क्रान्तियोगेदेन (१०५)

प्राज्ञात्मसंयुक्तनरो हि बाह्यं न वेद किञ्चान्तरमित्यवादीत् ।
असंगशब्दः परमात्मयोगः स्वप्नादिद्रष्टा स हि विष्णुरेव ॥ २४१ ॥

अधिकरणार्थः 'स वा एष एतस्मिन् संप्रसादे रत्ना चरित्वा ब्रह्मैव
पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्यात् द्रवति स्वमायैव स यत् तत्र
किञ्चित् पश्यति अनन्वगतस्तेन भवति । असंगोऽयं पुरुष' इति विषयवाक्यम् ।
'असंगोऽयं' इति स्वप्नद्रष्टुः असंगत्वं प्रतीयते । तस्मात् असंगशब्दः
जीव इति प्राप्ते 'प्राज्ञेनात्मना संपरिवृक्तः' इति जीवात् परमात्मनो मेदव्य-
पदेशात् विष्णोरेवासंगत्वं । स्वप्नादिद्रष्टृत्वं च सर्वज्ञत्वात् विष्णोरेव ।
अतः असंगशब्दवाच्यः विष्णुरेव । असंगः=पापफलसम्बन्धशून्य इत्यर्थः ।
'अंशेन जीवमादाय क्वचिदीशो बहिर्भवेत् । स्वप्नेषु फल्गुनं यद्वत् कृष्णः
कैश्यसमानपत् ॥ वासना रूराक्षन् प्रायस्त्वन्तरेव प्रदर्शयेत्' इत्यादिभाष्याच्च
स्वप्नद्रष्टापि विष्णुरेव ॥

२४ ब्राह्मणाधिकरणम् (१३)—द्वैतम्

४३ ओं पत्यादिशब्देभ्यः । (१०६)

महिमा ब्राह्मणस्यैव अत्र आत्मेति विद्युतः ।
न विरिञ्चो विष्णुरेव सर्वस्याधिपतिश्रुतेः ॥ २४२ ॥

अधिकरणार्थः 'यूप नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य,' 'स वा एष महानव
आत्मा' इत्यत्र 'ब्राह्मणस्य' इति शब्दस्य चतुर्मुख एवार्थ इति प्राप्ते 'सर्व-
स्याधिपतिः' इत्यादि वाक्यशेषश्रुत्या 'ब्राह्मणस्यमहिमा' इत्यन्तेन विष्णोरेव
महिमेत्यर्थः ।

इति भारद्वाजकुलतिलकान्तं नवसंलुप्राचीनविद्वत्प्रामाध्यज्ञाणां
दानाधिकारिणां मतत्रयनिरूपकाणां कर्तुं बन्निपुरं
रङ्गाचार्याणां कृतिषु मतत्रयसारसंग्रहे
प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ॥

श्री

॥ मतत्रयसारसंग्रहे प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ॥

सन्नोपुरं वेत्तवतीसहायं श्रीपक्षिराजं विविधाश्च गोष्ठीः ।

लक्ष्म्या च भूम्या च विरोचमानं वदयेयमत्रैव कदानु शार्ङ्गिन् ॥२४३॥

१ आनुमानिकाधिकरणं (३२)-अद्वैतम्

१ आनुमानिकमप्येकापामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्त-
गृहीतेर्दृश्यति च । (१०७)

२ सूक्ष्मन्तु तदहेत्वात् । (१०८)

३ तदधीनत्वादर्थवत् । (१०९)

४ ज्ञेयत्वानवचनाच्च । (११०)

५ वदतीतिचेन्न प्राज्ञो हि मन्त्रणात् । (११२)

६ प्रयत्नामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च । (११२)

७ महद्ब्रह्म । (११३)

अव्यक्तनामा महतः परं यत् ततः परो यो पुरुषश्चोक्तः ।
 सांख्योक्ततत्त्वावगमात् प्रधानं जगदिदानं कपिलोक्तमाह ॥ २४४ ॥
 रथी स जीवः सरथश्शरीरं इत्यादिना रूपकदर्शनात् ।
 अव्यक्तशब्दोत्पत्तिसुसुक्ष्ममूर्तिं स्फुलादिहेतुं प्रतमर्हतीति ॥ २४५ ॥
 ध्येयं प्रधानं न च चक्ति वेदः प्राज्ञं निचाग्येति हि वाक्यशेषः
 प्राज्ञात्मजीवान्नय एव पृष्टाः तेषामुपन्यास इह श्रुतश्च ॥ २४६ ॥

अधिकरणार्थः कण्ठके 'महतः परमन्यकं व्यपक्तात् पुलः परः'
 (काठ-१-३-११) इत्यादि पश्यते । तत्र सांख्योक्तप्रक्रिया भातीति पुनः
 प्रधानवादी कथं अस्मादित्त्वं प्रधानस्येति प्रत्यवतिष्ठते ।

'भेदानां परिणामात् समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेः' ।

कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य ॥''

'कार्यकारणमस्त्यव्यक्तं' इति,

'मूलप्रकृतरविकृतिः महदाद्याः प्रकृतिविकृतयस्तत्र ।

षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुलः ॥''

इत्यादि सांख्योक्तरीतिरेव 'पुरुषात् परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परागतिः'
 (काठ-१-३-१०, ११) इत्याद्युपनिषन्तु दृश्यत इति पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तस्तु ब्रह्मप्रकरणात् 'तद्विष्णोः परमं पदं' इति वाक्यशेषे उपासकस्य
 विष्णुस्योपासिरूपफलश्रवणात् उपासकस्य, उपास्यस्य, शरीरस्य इन्द्रियादीनां
 च रथरथ्यधमप्रभृति शरीरकल्पनया विष्णुस्योपासकमननुच्यत इत्यत्र न
 सांख्यरीतिः प्रतिभाति । सांख्यरीतिविरोधस्यैव 'बुद्धेरात्मा महान् परः'
 इत्यादौ दर्शनाच्च ।

१ आनुमानिकाधिकरणं (२८)—विशिष्टाद्वैतम्

१ आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्त-
 गृहोक्तेर्दृश्यपति च (११०)

२ सूक्ष्मं तु तदहंत्वात् । (१११)

३ तदधीनत्वादयं वत् । (११२)

४ ज्ञेयत्वावचनाच्च । (११३)

५ कदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् । (११४)

६ त्रयाणामेव त्रैविध्यमुक्त्यासः प्रश्नश्च । (११५)

७ महद्वच्च । (११६)

अव्यक्तं च तदूर्ध्वगञ्च पुरुषो जीवः प्रधानं किमु

शरीरञ्च शरीरमेव विशये सांख्योक्ततत्त्वश्रुतेः ।

अव्यक्तं तु निदानमस्य जगतः मैवं शरीरं रथः

'तद्विष्णोः परमं पदं' जिगमिषोरथो रथस्सारथिः ॥ २४७ ॥

इत्याद्येव विरूप्यतेऽत्र निगमे सांख्योक्ततत्त्वानि नो

श्रद्धमाव्यक्तमिदोच्यते प्रकृतिरप्येतच्छरीरं खलु ।

ज्ञेयत्वावचनादिह प्रकरणात् प्राज्ञस्य सर्वत्र भो

जीवोपापपरात्मनां प्रभवतः प्रभोचरे नानुमा ॥ २४८ ॥

। अधिकरणार्थः अत्र अवसात्मकमहति-पुरुषप्रतिपादनाभावाः
नवचित्रेवान्तकाम्येषु दृश्यन्त इति 'ईक्षतेर्गोशब्द' इत्यधिकरणन्यायेन प्रति-
क्षिप्तोपि प्रधानकारणवादी पुनः प्रत्यवतिष्ठते । 'पुरुषाज्ञ परं किञ्चित् सा
काष्ठा सा परमातिः (कठ-१-३-११)' 'महतः परमव्यक्तं अव्यक्तात् पुरुषः
परः' (कठ-१-६१), इत्युपनिषत्सु महदव्यक्तपुरुषशब्दभ्रवणात् 'पुरुषाज्ञ
परं किञ्चित्' इति पुरुषात् परस्य कस्यचिदप्यभावश्रवणाच्च सांख्योक्तरीति-
रेवेति प्राप्ते, उपनीषत्सु नवचिदपि सांख्यप्रक्रिया न दृश्यते । विष्णुपद-
प्राप्तिकामस्य उपासकस्य स्वरूपमेव तत्र कथ्यते । लोके रूपकालंकारेषु
उपनिषत्सु च 'यन्मरणं तदवमृत्युः' एतद्वै जगत्सर्गमिदोत्रं इत्यादौ 'उपा वा
मद्वस्य मेघ्यस्य शिरः सूर्यः चक्षुः, वातः प्राणः व्यक्तमग्निः वैद्वानरसंकासरः
आत्मा इत्यस्य मेघ्यस्य' इत्याद्याचिव 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि, मनः प्रमहमेव च (कठ १-३-३) सोऽयनः

पारमान्नोति तद्विष्णोः परमं पदं (कठ १-३-९) इत्यादिना उपासक-
शरीरेन्द्रियादीनां शरीरवात्वादिरूपनैव श्रूयते । अन्यत्वात् परस्य
पुरुषस्य 'बुद्धेरात्मा महान् परः (कठ १-३-१०) इत्यस्य च वर्णनस्य
रीतिः सांख्यप्रत्यक्षप्रक्रिया विरुद्धैव दृश्यते । अपि च प्रज्ञोपासनं अव्यक्त-
शब्दस्य शरीरवाचकत्वं च तत्र दृश्यते इति न सांख्यरीतिः क्वचिदपि
दृश्यते इति ॥

१ आनुमानिकाधिकरणं (३४)-द्वैतम्

१ ओं आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्नशरीररूपकविन्यस्त
गृहीतेर्दर्शयति च (१०७)

२ ओं सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् । (१०८)

३ ओं तदर्घीनत्वादर्थवत् । (१०९)

४ ओं ज्ञेयत्वावचनाच्च । (११०)

५ ओं पदतीति चेन्न प्रज्ञो हि (१११)

६ ओं प्रकरणात् (११२)

७ ओं त्रयणामेवमुपन्यासः प्रशस्तः । (११३)

८ ओं महद्वच्च । (११४)

९ यो नमस्तदविशेषात् (११५)

सांख्योक्तरीतिः कठवाक्यदृष्टात् अव्यक्तशब्दात् परपूर्योसिन् ।

अव्यक्तशब्दस्त्रिगुणं समाह नाव्यक्तशब्दो हरिमेव वक्ति ॥ २५९ ॥

शीर्षार्थकोपं चमसो यथा या विष्ण्वर्थकोपं महद्वत् शब्दः ।

साकांक्षया सर्वमिदं च वाक्यं हर्षध्वयन्तारमिह भवीति ॥ २४३ ॥

अधिकरणार्थः 'इन्द्रियेभ्यः पराध्याया अर्थेभ्यश्च परं मनः मनसश्च
परा बुद्धिः बुद्धेरात्मा महान् परः महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुराः परः
पुरुषात् परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परागतिः'; 'योनिमन्ये मरुन्तो शरीरत्वात्
देहिनः' इत्यादि । अतः अव्यक्तशब्दादयः न प्रथानादिवाच्याः;

अपि तु विष्णोरेव वानकाः । कुत्सितशरीरार्थकाव्यक्ते विन्मृष्टाय परमात्मन
एव अन्यक्तशब्देन गृहीतेः ।

‘अन्यक्तमनलं सान्तं’ इत्यादिश्रुतेष्व ‘अन्यक्तोऽङ्गर उच्यते’ इति
वचनाच्च ‘महतः परं ब्रह्म, निनाप्य तं मृत्युमुत्सात प्रमुच्यते’ इति महतः परस्य
अन्यक्तस्य ज्ञेयत्वमस्तीति चेत् । अणोरणीयान् महतो महीयान्’ इत्यादिना
महतोपि परत्वं विष्णोरेव दृश्यत इति विष्णोरेव ध्येयत्वमुच्यते । प्रकारेण
स्वपितुः सुमनस्त्वस्य, अग्नेः, परमात्मनश्च, दम्नोपःशसश्च दृश्यते । चमत्-
शब्दः मक्षप्रसापने प्रसिद्धोपि ‘इदं नच्छिरः, पृथक्कीयितुंश्चमस तर्ध्वपुनः’
इति श्रुतेः यथा शिरोवाचकोभ्युपगम्यते तथा अन्यक्तादिशब्दाः ‘नानानि
सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ति’ इति श्रुत्या विष्णुवाचक
एव । इन्द्रियेभ्य इति—‘सोमश्चित्पतृर्याप्याद्व्यर्मान्द्रेन्द्रतूनमः । यमो
दक्षश्चेन्द्रियेशः’ इत्युक्तमिमानिदेवेभ्यः पराः ; अर्थाः=अर्थाभिमानिन्यः
‘क्षुपर्णो यावर्णा तथा, ‘उमेति चार्थमनिन्यः’ इत्युक्ताः सितो देवताः
पराः । ताभ्यः ‘मोक्षाभिमानिनो रद्वीन्द्रोपास्त्रयोपि तु । ते श्रेष्ठा’ इत्युक्त
प्रकारेण मनोभिमानि देवताः श्रेष्ठा इत्यर्थः । ताभ्यः बुद्धिः ‘तेभ्यो बुद्धिः
सरस्वती’ इति प्रमाणात् बुद्ध्याभिमानिदेवता सरस्वती श्रेष्ठा । तस्याः
परः ‘तस्या ब्रह्म महानत्मा’ इति प्रमाणात् महच्छब्दवाच्यः चतुर्मुखः
श्रेष्ठः । तस्मात् परा ‘ततोव्यक्ताभिमा रमा’ इति प्रमाणात् अन्यक्तशब्द-
वाच्या रक्ष्मीरित्यर्थः । तस्याः परः ‘तस्यास्तु पुरुषो विष्णुः पूर्णत्वात्तैव
तत्तमः’ इति प्रमाणात् पुरुषशब्दवाच्यः विष्णुरित्यर्थः । तद्विरोधाय
महद्व्यक्तशब्दाः अन्यत्र श्रुताः तस्मिन्विष्णुवाचक इत्यमरुपेयम् ।

२ चमसाधिकरणम् (३३)—अद्वैतम्

८ चमत्तत्त्वदविशेषात् । (११४)

९ ज्योतिरूपप्रमातु तयावर्षयत एके । (११५)

१० कल्पनोपदेशात् मन्वादिबदविशेषः । (११६)

‘एकामजां’ कश्चिदिहोपभुङ्क्ते परोनुभुक्तां त्यजतीति वाक्ये ।
 सांख्योक्तरीत्या प्रकृतिर्मनुष्यः सैवं विशेषाप्रतिपत्तिरेव ॥ २५१ ॥
 तेजोजलात्मात्मकभूतयोनि ह्यजापदं वक्ति * तुमोपमेयम् ।
 छागोनुभुक्तां च यथा जहाति ज्ञानी तथा सन्त्यजति ह्यविद्याम् ॥ २५५
 स्त्रीरूपजीवं पुरुषोभिभुङ्क्ते तदात्मभेदो भवतीति चेन्न ।
 छागात्वकृत्या हि तथोच्यते यत् भूतेषु सर्वेषु विगूढ एकः ॥ २५३ ॥

* तुमः=छाग इत्यर्थः ।

अधिकरणार्थः ‘अजामेकां रोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां
 सत्त्वाः । अजो हेको जुषमाणोनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्यः’ इति
 श्वेताश्वतरोपनिषदि (४-५) प्रकृतिपुल्यागोगत्यागयोरेव अवणात् सांख्यरीतिः
 इत्यस्य इति प्राप्ते ‘अर्वाञ्चिदश्मस ऊर्ध्वबुध्नः’ इत्यादौ चमसोपगतिवदत्रापि
 मरुतिपुल्यावेवेति निर्णेतुं न शक्यते । विशेषाप्रतिपत्तेः । ‘इरं तच्छिरः
 एषश्चर्वाञ्चिदश्मस ऊर्ध्वबुध्नः’ (वृ २-२-३) इति वाक्यशेषात् चमसविशेषप्रति-
 पत्तिः यथा वा छागोच्यते तद्वत् अत्रापि ‘रोहितशुक्लकृष्णां’ इति विशेषण-
 वाभात् ‘यदग्नेरोहितरूपं तेजसस्तद्रूपं, यच्छुक्रं तदपां, यत् कृष्णं तदन्नस्य’
 इति श्रुत्या तेजोवत्तन्मेव प्रत्यभिज्ञायते । अतः तेजोवत्तत्त्वक-माया-अविद्या-
 प्रकृति पर्यायज्ञानशब्द एवात्र अर्थ इति ज्ञायते । न तु सांख्योक्ताव्यक्तस्य
 इति । यथा अमधुनः आदित्यस्य ‘असौ ॥ आदित्यो देवमधु’ इति मधुत्वकल्पनं,
 अथेनोः वाचः ‘वाचं घेनुमुपासीत’ इति श्रुत्या घेनुत्वकल्पनं तद्वत् तेजोयत्ता-
 त्तिकायाः चराचरयोनेः प्रकृतेः अजात्वकल्पनं अविदुषः छागात्वकल्पनं चात्र
 पठ्यते इति न सांख्यस्य अवकशश्चेत्त इति ॥ अत्र श्रीभान्ये ‘यत्पुनरस्याः प्रकृतेः
 अजाशब्देन छागात्वपरिकल्पनमुपदिश्यते इति, तदप्यसङ्गं ; निःप्रयोजनत्वात्’
 इत्युक्तं । तत्र केचित् मच्चादिवदिति सूत्रे आदित्ये मधुत्वकल्पनमिव ‘आदि’
 शब्देन छागात्वपरिकल्पनमपि सूत्रकाराभिप्रेतमिति न दोष इति; वेदे सर्वशब्दानां
 प्रयोजनयत्तस्य परिकल्पनविषये उक्त्युक्तिकृत्यमावस्य च नैवस्थाभावात् ‘हा बुदा
 बुदा बु’ प्रावाणः स्रवन्ते’, इत्यादौ ‘नामब्रह्मेत्युपासीत’, ‘आदित्यादिमते व्याघ्रोपगते’,

‘भास्येति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च’, ‘अहं ब्रह्मास्मि ब्रह्मेवाहं’ ‘कप्यास्तं पुण्डरीकं’, ‘अग्ने अम्वात्यग्निर्नके’, ‘नमायमतिकथान्’, इत्यादौ (यम मैथुने इत्यर्थः) उक्तमनिवृत्तमावस्य च निवृत्तवर्णनस्य च बहुशोदृष्टत्वात्, इति वदन्ति ।

२ चमसाधिकरणं (२९)—विशिष्टाद्वैतम्

८ चमसवदविशेषात् (११७)

९ ज्योतिरुपक्रमात् तद्वद्विधीयते एके (११८)

१० कर्त्तृत्वोपदेशाच्च मन्वादिनन्दविरोधः । (११९)

बहुप्रजाया जननीत्यज्जाञ्च ब्रह्मात्मिका ज्योतिरुपक्रमादेः ।

सुक्ते जहावीति मधुत्वमर्कं यथा तथाज्योति न सांख्यवार्ता ॥ २५४ ॥

अधिकरणार्थः ‘अजायेकां लोहितशुक्लकृष्णां यद्वाः प्रजास्तजमानां सरूपाः । अजोहोको जुष्माणोऽनुशेते ब्रह्मत्येनां युक्तमोगामजोऽन्यः’ (धै-४-५) इत्यत्र अजाशब्देन सांख्योक्तप्रकृतिरेव जगत्कारणत्वेनोच्यते इति पुनः प्रत्यवतिष्ठमाणस्योत्तरं । ‘चमसवदविशेषात् । चमसवत्—‘मत्तुवदस्याः कलाः’ इत्यस्य यथा माता विद्या श्रुत्या तथैव सुताऽपि विद्याहीना इति वैरूप्यदृष्टान्तः; पितृवद्विधीयते पुत्रः इति यथा पिता अध्ययनसप्ततः तथा पुत्रोक्षेति सांख्यदृष्टान्तश्च लोके दृष्टः । अत्र चतिप्रत्यये उभयथा व्याख्यानमपि भूतेः संभवति । यथा चमसशब्दः भक्षणसाधनसामान्ये प्रयुक्तः, विशेषार्थे प्रयोगाभावः, चम-भक्षणे इति घातोः निष्पन्नत्वात् इति वैरूप्य दृष्टान्तेऽपि अजाशब्दस्य न जायत इत्यजा इति व्युत्पत्त्यः सांख्योक्तप्रधानमेव अजाशब्दार्थ इति विशेषावतिपदेरित्यर्थः । ‘यथेवं उच्छिरः’ इति वानपश्वेरेण यथा शिरसः चमसत्वनिश्चयः तथैव ‘तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः’ इति ज्योतिरुपक्रमादेः इहापि प्रकरणारम्भे ‘किं कथायां ब्रह्मणः’ इत्यारभ्य ‘मायां तु प्रकृतिं विद्यां मायिनं तु महेश्वरं’ इत्यादिना ब्रह्मात्मकप्रकृतिरेव अजाशब्देनोच्यते इति अजाशब्दस्य विशेषे आतर्क्यवर्णनमपि युक्तमेवेति ।

२ ज्योतिरूपक्रमाधिकरणम् । (३५)—द्वैतम्

१० ज्योतिरूपक्रमात् तथाहधीयत एके । (११६)

११ कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः । (११७)

कर्मक्रमादौ विनियुक्तमेतत् ज्योतिः यदं विष्णुनिरुद्धमत ।

अभ्यार्चदित्यादि शतर्च्यवाचा मध्वादिवत् कल्पनया च विधौ ॥

अधिकरणार्थः 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजे' इत्यादौ वसन्तकाल-
कर्तव्यज्योतिष्टोमादौ प्रसिद्धज्योतिरादिशब्दस्य कथं विधौ समन्वय
इत्याक्षेपे 'तावा एतास्सर्वा ऋचः सर्वे वेदाः सर्वे वोषाः' इत्यादि श्रुत्या
ज्योतिरादिशब्दाः त्रिणावेव प्रसिद्धाः । लोके ज्योतिश्शब्दस्य यागादौ
प्रसिद्धिरपि मध्वादिवादिवात् कल्पनया उपपद्यत इति ।

३ संख्योपसंग्रहाधिकरणम् । (३४)—अद्वैतम्

११ न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च । (११७)

१२ प्राणादयो घातशेषात् । (११८)

१३ ज्योतिरैक्यमस्त्यजे । (११९)

यस्मिन् पञ्चेतिवाक्ये कपिलमतगता विंशतिः पञ्चचेत्यं

मैवं तत्रापि पञ्चद्वयमिति दशसंख्यैव युक्तापृथक्त्वात् ।

किञ्चास्मिन्तरिंशं भवति सप्तधिकं विंशतिस्तत्तमंख्याः

लभ्यन्तेऽतः परात्मन्यखिलमपि जगद्धैदिकप्रक्रियाऽभात् ॥ २५६ ॥

प्राणादयः पञ्च च वाक्यशेषात् ज्योतिः पदेनापि च पूर्णसंख्या ।

भुक्तिप्रसिद्धैव हि रीतिरत्र स्मृतिप्रसिद्धा तु न काचिदस्ति ॥ २५७ ॥

यस्मिन् पञ्च पञ्चवना आकाशश्च प्रातिष्ठितः । तमेवं मन्य अत्मानं
विद्वान् ब्रह्मभूतोमृतं ।' (वृ-४-४-१७) इत्यत्र पञ्च पञ्चवना इति (७५७)
॥ ६—६×६=३६) पञ्चविंशतेः प्रतीत्या सांख्यमतसिद्धायाः 'मूलमहति-

विकृतिः महदाद्याः प्रकृतिविकृतयस्सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्नविकृतिः
 पुण्य. ॥' (सांख्य का-३) इति पञ्च भूतानि एकादश इन्द्रियाणीति षोडशको
 गणः; महदहङ्कार-पञ्चनमास-प्रकृतिविकृतयः सप्त; आहत्य पञ्चविंशतिः
 संपद्यत इति तत्त्वगणनायाः प्रतीत्या सांख्यरीतिरेवोपनिषदि दृश्यते इति
 प्राप्ते, पञ्चविंशतिसंख्यापरिग्रहेऽपि पञ्चस्यः पञ्चस्य इति समुद्रापगगनारूढः
 सांख्यरते साधारणधर्मो नास्ति । अकारशब्दोः पृथक्त्वाच्च, 'पञ्चजना' इति
 समस्तपदत्वाच्च, पुङ्क्तिज्ञत्वाच्च न सांख्यरीतिः । येषाम्ने तु 'प्राणस्य प्रणं उच्यते
 चक्षुषश्चक्षुः उत श्रोत्रस्य श्रोत्रं अग्नयश्च मनसो ये मनोविदुः' इति पञ्चजन-
 शब्दयोग उपपद्यते । काष्ठाशब्देऽपि 'तं देशाग्नौतिश उच्यते' इति उच्यते-
 शब्दवाच्यमानां इन्द्रियाणां प्रतीतेः यस्मिन् परमात्मनि चतुर्विंशति सांख्यापरुक्षितं
 सर्वज्ञत्वं व्यप्यते स एव परमात्मेति उच्यते इति वैदिकगर्भितेषु वेदान्ते
 पठ्यते । द्वादशवर्षस्यार्थकं 'पञ्चसप्त च वर्षाणि न वर्षं शतक्रतुः' इत्यादि
 द्वादशसंख्या प्रतीतिरिव 'पञ्चपञ्चजना' इत्यत्र दशसंख्याप्रतीतिरेव भवतीति
 वक्तुं शक्यत्वाच्च ।

३ संख्योपसंग्रहाधिकरणं । (१०)—विशिष्टद्वैतम्

११ न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च । (१२०)

१२ प्राणादयो वाक्यशेषात् । (१२१)

१३ ज्योतिर्देहेषामसत्यमेव । (१२२)

यस्मिन्नमः पञ्चजनाश्च पञ्च प्रणिष्ठितोऽग्नय न सांख्यमाह ।

यस्मिन् अगत्सर्वमिदं विभानि परस्त आत्मेति हि चक्ति चेदः ॥२५८

सप्तर्षयस्सप्त यथा च पञ्चजनाश्च पञ्चेति ह्युक्तयश्च ।

प्राणादयो वाक्यगता यदन्ति शास्त्रान्तरे ज्योतिरूपकमाह ॥

अधिकरणार्थः 'यस्मिन् यथा पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।

सर्वमन्य आत्मानं विद्विषन्नामृतोऽमृतम् (श्रु ६-४-१७) इत्यत्र पञ्चजन

इति लिङ्गव्यत्ययः आन्दसः; पञ्चानां जनानां समूहः, पञ्चजनाः । तथा च पञ्च पञ्चजना इत्युक्ते 'मूलप्रकृतिरविकृतिः' इत्यादि सत्प्रसिद्धपञ्चविंशति-तत्त्वप्रतीतेः कापिलमतस्यापि वैदिकप्रसिद्धिरस्तीति प्राप्ते न कापिलमतशक्त्या अत्र दृश्यते । पञ्चविंशतिगणनाङ्गीकारेऽपि 'यस्मिन्' इत्याधारत्वेन एकस्य आकाशाश्च प्रतिष्ठितः इति व्यङ्ग्यं च गणनया सत्पञ्चविंशति तत्त्वप्रतीतेः । 'तं पण्डितकमित्याहुः सप्तविंशमयानरे' इति श्रुतिप्रसिद्ध-तत्त्वप्रतीतेरेव सत्त्वात् । पञ्चजनाश्च 'गणस्य प्राणः' इत्यादिना शारवानरे 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः आधुर्होषासतेऽमृतं (वृ ६-४-१६) इति ज्योतिरूपवशाधीनस्वकार्याणि पञ्चजन-शब्दितानि कर्मेन्द्रियज्ञानेन्द्रियादीनि उक्तानीन न सांख्यरीतिर्दृश्यते इति ॥

३ नसंख्योपसंग्रहाधिकरणम् । (३६)-द्वैतम्

१२ न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च । (११८)

१३ पाणदयो वाक्यशेषात् । (१२९)

१४ ज्योतिषैकेषामसत्यत्वे । (१२०)

यस्मिन्नभश्च प्रतितिष्ठतीति श्रुतो य आकाश इहपि विष्णुः ।

विष्णुश्च खे तिष्ठति खाच सच उत्पद्यतेऽजो बहुसंख्यकत्वात् ॥२६०॥

प्राणं चक्षुश्श्रोत्रेऽन्त्रं मन इत्यस्ति पञ्चकं ।

ज्योतिषा च जनाः पञ्च विष्णुरेवेति कथ्यते ॥ २६१ ॥

अधिकरणार्थः । "यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः" इत्यादिषु आकाशशब्दवाच्योपि विष्णुरेव । बहुसंख्योपसंग्रहेऽपि ब्रह्मण एव आकाशादिषु नानाभावात्; आकाशाद्व्यतिरेकस्वरूपत्वाच्च । 'गणस्य प्राणः', 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः' 'आकाशे तिष्ठन्' इत्यादिना पञ्चजनशब्दवाच्योपि विष्णुरेव । विष्णोरेकत्वेऽपि विशेषशक्तिबलात् सर्वानुपपन्नमित्यर्थः । इति ॥

न संख्योपसंग्रहादपीत्यादि-पञ्चजनशब्दवाच्यः विष्णुरेव । संख्योपसंग्रहादपि बहुत्वस्याप्यपञ्चत्वसंख्याविशिष्ट-वस्तुपतिपादननिमित्तकः; यन्मिलित्याधारात्वे-वभावनिमित्तकश्च विरोधः पञ्चजनशब्दवाच्ये विज्यौ न भवति । विष्णोः

नानारूपत्वात् एकरूपत्वाच्च । विष्णोरेकत्वेऽपि विशेषद्वक्त्यवोधात् सर्वमुपपन्न-
मिति ।

३ कारणत्वाधिकरणम् । (३५)—अद्वैतम्

१४ कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः । (१२०)

१५ समाकर्षात् । (१२१)

वेदान्तेषु च सृष्टिमाह बहुधा मित्रां स्वयं व्याक्रियां

ब्रह्मण्येव समन्वयो न भवति त्रैयन्तवाचामिति ।

यैवं सत्यपि सृज्यवर्गविषये चान्योन्यरोधोऽपि तत्

सृष्ट्यैव विगानमेव न भवत्याम्नायवागन्वयः ॥ २६२ ॥

यत्कारणं ब्रह्म च चेतनं तत् अहं 'बहुस्यामि'ति कामनायत् ।

सद्व्यवस्थादि तदेव वक्ति सृज्यस्य भेदादि न दूषणं नः ॥ २६३ ॥

व्यासो द्वितीयेऽत्र च लक्षणेऽस्य सृज्यक्रमाणां नियतिं ब्रवीति ।

'आसीदिदं चास'दिति श्रुतिश्च विभागशून्यस्थितिमेव वक्ति ॥ २६४ ॥

अधिकरणार्थः 'आत्मन आकाशस्तंभुतः' (तै २-१) 'तत्तेजोऽसृजत',

(छा ६-२-३) 'स प्राणमसृजत, प्राणाच्छूदा' (प्र-६-४) 'स इमाँल्लोकानसृजत

अम्भो मरीचीमरमाषः (ऐ-३-६-१-२) 'असद्वा इदमग्र आसीत्, तन्नामरूपा-

भ्यामेव व्याक्रियत' इत्यादिना सृज्यसृष्टिविगानं बहुधा दृश्यत इति जगत्क-

रणरूपब्रह्मणि सर्ववेदान्तसमन्वयः कथं संभवतीति सिद्धावलोकनन्यायेन

आक्षेपे प्राप्ते, सृज्यवर्गो विगाने श्रुतेऽपि सृष्टिर् जगत्कारणरूपब्रह्मणि

विगानाभावात् उपनिषदां ब्रह्मणि सम्भवमसंभक्त्येवा सृज्यवर्गस्य मिथ्याभूतत्वात्

तत् विगानं न दूषणमर्हति । तथापि च विगानागम्यं 'न नियतश्रुतेः' इत्यादिना

सूत्रकारोपि वक्ष्यति । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' असदेवेदमग्र आसीत्' इति

श्रुतिर्विगाने सत्यपि असत् पदस्य प्रपञ्चात्मना विभागशून्यं त्रैयैव आसीदित्यर्थं

इति, कुत्वापि वेदान्तेषु जगत्कारणत्वविगानं ब्रह्मणो नास्तीति ब्रह्मेककारणत्वं

वेदान्तवाक्यानि वदन्तीति न कश्चिद्विरोधः ।

४ कारणत्वाधिकरणं (३१)—विशिष्टाद्वैतं

१४ कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः । (१२३)

१५ सम्प्रकर्णतः (१२४)

जगद्विदानं बहुधाविमिञ्च ह्यसत्सदेवेत्यसदेव सृष्टः ।

प्रधानमेवाहति कारणं न विभागश्चन्यस्थितिमाहं चासत् ॥ २६५ ॥

आकाशसद्वक्षपरात्मशब्दाः सर्वज्ञशक्त्यादिगुणोपपन्नाः ।

योगाभिरुद्धा च पशोर्नयाश्च तुल्यार्थका ब्रह्म यदन्ति हेतु ॥ २६६ ॥

अधिकरणार्थः । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छा ६.२.१) इति सत्पूर्विका सृष्टिः क्वचित्; 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति असत् पूर्विका क्वचित्; 'असदेवेदमग्र आसीत्, तत्सदासीत्' (छा ३-१९-१) इति क्वचित् 'तदेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यां व्यकीयत' (बृ ३-४-७) इति बहुधा दृश्यते । विचार्यमाणे सति प्रधानमेव जगत्स्वरणं वेदान्तवाक्यैः प्रतिपाद्यत इति श्रुते समाधीयते ।

वेदान्तेषु कारणत्वप्रतिपादकवाक्यानां सर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्यैव आकाश-सत्-माण-आत्मादिषु ब्रह्मणः कारणत्वेनोक्तेः ब्रह्मणि समन्वयो युज्यते । 'असद्वा' इत्यत्र असच्छब्दस्य पूर्वत्र पठ्यमानाऽनन्दमयरूपसत्त्वैव अर्थ इति नामरूपविभागमावापन्नं ब्रह्मैव असच्छब्दार्थ इति । 'अव्याकृतमासीत्' इत्यत्र च अव्याकृतशरीरकं ब्रह्मैव नामरूपसत्त्व इत्यर्थ इति ब्रह्मैकस्वरणं जगदिति, 'यतो वा इमानि' इत्यादिनोक्तं सुप्रतिष्ठितमेव । इति ॥

४ कारणत्वेनचाकाशाधिकरणम् । (३७)—द्वैतम्

१५ ओं कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः । (१२९)

आकाशो विष्णुरित्युक्तः आकाशे तिष्ठतीह सः ।

अवान्तरनिदानेन श्रुत्या तदुपपद्यते ॥ २६७ ॥

अधिकरणार्थः 'आकाशादेव समुत्पद्यन्ते' 'आत्मन आकाशस्तंभतः' इत्यत्र
आकाशशब्दः विष्णुवाचकोऽपि आकाशे तिष्ठन्नित्यादौ विष्णुरेव अकाशोऽप्यवा-
सरकारणत्वेन तत्प्रतीत्यर्थः । विष्णुः आकाशादीनां कारणत्वेन च कार्यत्वेन
च स्थित इत्यर्थः ॥

५ समाकर्षणाधिकरणम् । (३८)

१६ ओं समाकर्षात् । (१२२)

१७ ओं जगद्वाचित्वात् । (१२३)

१८ ओं जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत्तद्व्याख्यातं । (१२४)

१९ ओं अन्याथं तु जैमिनिः प्रकन्यास्यानाम्यामपि वैवमेके । (१२५)

२० ओं वाक्यान्वयान्न । (१२६)

२१ ओं प्रतिज्ञासिद्धलिङ्गमात्मरथः । (१२७)

२२ ओं उक्तमिष्यत एषं भावादित्यैर्बुद्धेभिः । (१२८)

२३ ओं अवस्थितिरिति कदाहन्तः । (१२९)

विष्णुवाचकशब्दानां अन्यार्थो युज्यते कथं ।

व्यवहित्यन्ते सर्वत्र विष्णोराकूप्य सर्वशः ॥ २६८ ॥

जगतो वाचकास्ते स्युः तदधीनत्वदर्शनात् ।

सर्वे लोका वायुर्नैव नीयन्ते इति यागपि ।

उपासा विविधा प्रोक्ता विष्णुरेव सदागतिः ॥ २६९ ॥

अधिकरणार्थः । विष्णुवाचकस्तर्पेण शब्दाः कथमन्यत्र प्रयुज्यत इति चेत्

"परस्य वाचकशब्दाः समाकृष्येतेरेष्वपि ।

व्यवहित्यन्ते सततं लोकवेदानुसारतः ॥"

इति प्रमाणात् विष्णोराकूप्य जगत्सर्वं व्यवहित्यन्ते । विष्ण्वधीनो जीव इति

विष्ण्वधीनो मुख्यप्राण इति विष्ण्वधीनो वायुरिति उपासावैविध्यार्थं उपनिष-

द्वाक्यशेषे जीवमुख्यप्राणलिङ्गदर्शनमिति विष्णुरेव सर्वशब्दवाचीति सिद्धं । इति ॥

समाकर्षणं—सर्वलैकिकवैदिकशब्दवाच्यः विष्णुरेव । लोके तत्पर्यशब्दप्रयो-

गस्तु ब्रह्मसंकाशात् समाकृष्य अमुख्यया वृत्त्या भवतीति ॥

समाकर्णित सर्ववैदिकवैदिकशब्दवाच्यः विष्णुरेव। लोके तत्तदर्थ-
शब्दप्रयोगस्तु ब्रह्मसकलशब्द समाकृत्यमुख्यया श्रुत्या भवतीति ॥

४ जगद्वाचित्वाधिकरणम् । (३६)—अद्वैतम्

१६ जगद्वाचित्वात् । (१२२)

१७ जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेद्व्याख्यातम् । (१२३)

१८ अन्यार्थन्तु जैमिनिः प्रह्नन्यास्यानामपि वैवमेके । (१२४)

कर्ता बालाकपुंसां भवति च यदिदं कर्म वा यस्य सोऽयं
जीवोऽयं मुख्योऽनिल उत परमात्मेति वाक्यस्य शेषात् । ब्रह्म
सन्देहे जीववाक्योरिह निखिलजगद्रूपकर्मैत्यभावात्
तुभ्यं ब्रह्म ब्रह्माणीत्युपनिषदि समास्मभवो ब्रह्म नाम् ॥ २७० ॥
ब्रह्म प्रधानार्थकवाक्यमेतत् प्राज्ञेन सुप्तस्य च संगतोक्तेः ।
सुप्ताच्च जीवात् परमेश्वरोऽयं उपाधिनिर्मुक्त इहापि वेद्यः ॥ २७१ ॥

अधिकरणार्थः 'यो वै बालक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्म,
च वै वेदितव्यः' इति कैषीतकीब्राह्मणे (४-१-९) ।

तत जीवः, मुख्यप्राणः, परमात्मा वा वेदितव्य इति संशये स्याज्जां
वाक्यशेषे दर्शनात् तत्रापि च जीवमुख्यप्राणयोरेव विशेषतः श्रवणात् जीववायु
एव वेदा इति प्राप्ते, 'जगद्वाचित्वात्' । विषयवाक्यस्य कर्मशब्दात्
निखिलजगद्रूपस्य वर्गाधिकृत्य श्रवणात्, पुरुषकर्तृत्वश्रवणाच्च 'ब्रह्म ते ब्रह्मणि'
इति मुख्यब्रह्मसशब्दनाच्च परमेश्वर एव सर्वजगतः कर्ता वेदितव्यः ।
जीवमुख्यप्राणोपन्यासस्तु उपासकवैविध्यत्वाय; संसारिजीवस्य ब्रह्मपतिपतये च ।

५ जगद्वाचित्वाधिकरणम् । (३७)—विशिष्टाद्वैतं

१६ जगद्वाचित्वात् । (१२५)

१७ जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेद्व्याख्यातम् । (१२६)

१८ अन्यायं तु जैमिनिः प्रश्नस्यातज्यानाम्यामपि चैवमेके । (१२७)

कर्तॄणां मानवानां जगति च विदितं कर्म वा यस्य चैतत्
भोक्तारं भोग्यजातं पृथग्निह सम्प्रविश्यामुक्तिः प्रतीता ।
तस्माज्जीवोऽत्र वेधः प्रकृत इति कथा सांख्यरीत्यैव दृष्टा
मैवं प्रक्षोपदेशादपि निखिलजगत्स्रष्टृतादिप्रतीतेः ॥ २७२ ॥
प्राणस्य जीवस्य च कीर्तनं यत् उपासनाञ्च त्रिविधेति वक्तुं ।
य एष विज्ञानमयः स्वगुप्तः इति श्रुतेर्ब्रह्म तु वेधमतः । २७३ ॥

आधिकरणार्थः बालत्रयजातशत्रुसंवादे 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इत्यारभ्य
भो वै बालक गृतेषां पुरुषाणां कर्ता; यस्य वैतत् कर्म; स वै वेदिभ्यः'
(कौपीतकी-४-१८) इत्यत्र पुण्यापुण्यात्मककर्मफलश्रवणात् जीवस्यैव
वेद्यत्वमिति प्राप्ते निखिलजगद्रूपक्रियावैचिककर्मशब्दश्रवणात् सर्वपुरुष-
कर्तृत्वश्रवणाच्च 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इत्युपक्रमात्, 'यस्य एव एकधा भवति'
(कौ. ४-१९) इति श्रुतेः प्राणशब्दवाच्यपरमात्मन्येव एकधामावह्यार्थश्रवणाच्च
ब्रह्मैवास्मिन् विषयवाक्ये वेदितव्यमिति सिद्धं । जीवमुख्यप्राणोऽन्यासश्च
उपासत्रैविध्यार्थः । इति ॥

५ वाक्यान्वयाधिकरणम् (१७)—अद्वैतम्

१९ वाक्यान्वयात् । (१२५)

२० प्रतिज्ञासिद्धेर्लिंगमाश्रयः । (१२६)

२१ उत्कमिष्यत एवं भावादित्यौद्बुद्धेः । (१२७)

२२ अत्रास्तिरेति काश्चकृत्तनः । (१२८)

द्रष्टव्य आत्मेत्यनुशिष्ट आत्मा जीवो भवेदात्मसुखादिदृष्टेः ।
भोक्षस्य नाशास्ति धनेन पत्नीत्यबाधितात्मानमुपादिश्रुत् सः ॥ २७४ ॥
यदात्मविज्ञानत एव सर्वं विज्ञातमस्तीत्युपदेशनाच्च ।
अक्षात्मविज्ञानत एव सर्वं ज्ञातं भवेत् ज्ञानमयोत्र नेति ॥ २७५ ॥

‘सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते ।’
इति श्रुतेस्सर्वजगत्यमुष्य परात्मनोऽवस्थितिदर्शनात् सः ॥ ॥२७६॥

अधिकरणार्थः । बृहदारण्यके भैवेयीब्राह्मणे ‘न वा अरे पत्युः
कामाय’ इत्युपक्रम्य ‘न वा अरे सर्वस्य कथमाय सर्वं प्रियं भवति;
आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति; आत्मा वा अरे द्रष्टव्यो श्रोतव्यो
मन्तव्यो, निदिध्यासितव्यो विज्ञानेनेदं सर्वं विदितं’ इति (बृ ४.५.६) ।
अत्र द्रष्टव्यत्वादिनोऽदिश्यमानात्मा विज्ञानमयो वा परमेश्वरो वेति
विशये ‘भोऽर्थं सर्वं आत्मनः प्रियं भवती’त्युक्तं अतः, ‘भूतेभ्यस्समुत्थाय तान्ये-
वानुविनश्यति’ ‘न प्रेय संज्ञाऽस्ति’ (बृ २.४.१२) इत्यादिना शरीरोत्थिति
मरणसंज्ञाभावादि दर्शनाच्च, ‘विज्ञातारमरे केन विजानीयात्’ इति ज्ञातृत्ववचनेन
उपसंहाराच्च विज्ञानमय एवेति श्रुते, ‘वाक्यान्वयात्’; पूर्वोक्तवाक्यान्वयात्
द्रष्टव्यत्वेनोक्तात्मा परमेश्वर एवेति सिद्धान्तः ।

तथा हि ‘अमृतास्त्य तु नाशस्ति विरेन’ इति याज्ञवल्क्येनोक्ते
‘येनाहं नामृतत्वात्, विमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान् वेद तदेव मे
ब्रूहि’ इति भैवेय्या पुनः पृष्ठ याज्ञवल्क्यः परमात्मविज्ञानमेषोपदिदेशेति
गम्यते । ‘ब्रह्म तं वरादात, योऽपत्र आत्मनो ब्रह्म वेद,’ इत्वं सर्वं
यदयमात्मनः, ‘निद्वसितमेतद्ब्रह्मवेदः’ इत्यादिना च उपदिश्यमानं परमात्मान-
मेवावगमयतीति ।

आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञतमिति पतिज्ञासिद्धयर्थं आत्म-
सुखादिमूचनमित्याचार्याभिप्रायाच्च अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नानरूपे
न्याकरयाणीति जीवमावेनावस्थितिदर्शनाच्च इति ॥

१६ वाक्यान्वयाधिकरणं । (३३)-विशिष्टाद्वैतम्

१९ वाक्यान्वयात् । (१२८)

२० पतिज्ञासिद्धेरिति श्रुत्यान्वयः । (१२९)

२१ उक्तमिष्यत एवं भावादित्यैर्दुलोमिः । (११०)

२२ अवसितेरितिकाशकृत्स्नः । (१११)

द्रष्टव्य आत्मेति च याज्ञवल्क्यप्रोक्तः परात्मैव न जीव एव ।

उपक्रमे स्यां अमृतेति चान्ते समस्तवेदाः श्रुतितैर्विहेतोः ॥२७॥

यदात्मविज्ञानत एव सर्वं ज्ञातं भवेदित्युपदेशनाच्च ।

शरीरमात्मादिकमन्तरात्मा सर्वेषु चागस्त्यतिरित्युक्तं ॥ २७८ ॥

येनाहं नामृतास्यां तदलमिह भवान् मोक्षहेतुं ब्रवीतु

चायापुत्रादिलामात् भवति यदिह श्रं ह्यात्मनोऽन्यत्र नैव ।

पञ्जानात् ज्ञातमेतत् सकलमिह जगत् भूयोनिर्महान् सः

विज्ञाता कृत्स्नवेदाः श्रुतितमपि भवेदात्मनोऽज्ञाबुपास्याः ॥ २७९ ॥

'न प्रेत्य संशस्ति' विमुक्तिकाले न शान्त्यां वदतीति चेन्न ।

मुक्तो न संसारविशिष्टयुद्धिः विपश्चितेति श्रयणाविरोधात् ॥ २८० ॥

अधिकरणार्थः 'न वा अरे पत्युः कामस्य पतिः प्रियो भवति (बृ ६-५-६) इति मैत्रेयीब्राह्मणे । अत्र 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इति श्रुतः जीवाश्च परमात्मा वेति संशये प्रियादिस्त्रिजात्मा जीवास्त्रिवेति, त्र्यविष्टिता प्रकृतिरेव जगदुपादनं, न परमात्मेति श्रुत्येते ; 'आस्यान्-भात्'— उपनिषद्गतपूर्वोत्तरवाक्यान्वयात् परमात्मेवेति सिद्धान्तः । तथा हि विरक्त्यायै स्वभार्यायै अमृतत्वप्रत्यर्थेषु यदिदयमानात्मा परमात्मैव भवितु-र्हति ।' तमेवं विद्वानमृत इह भवति. नान्यः पन्था' (पुलस्त्यकं) इत्याशुपनिषत्सु ब्रह्मज्ञानादते अमृतत्वप्राप्तेः नान्य उपाय इति धर्तिपादनाच्च मयापि 'आत्मनो वा अरे दर्शनेन मत्या' (बृ ४-४-५) 'इदं ब्रह्म, इदं सर्वं, यदयमात्मा, यदङ्गमनन्तमपारं', (बृ ६-५-७) इत्यादिना परमात्म-स्वरूपकथनस्यैव दर्शनात् । 'आत्मनस्तु कामाय' इत्यत्र परमात्मन इह-समस्तस्य इत्यर्थः ।

६ प्रकृत्यधिकरणम् । (३८)-अद्वैतम्

२३ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । (१२९)

२४ अभिष्योपदेशाच्च । (१३०)

२५ साक्षाद्योभयान्तरात् (१३१)

२६ आत्मकृतेः परिणामात् । (१३२)

२७ योनिश्च हि गीयते । (१३३)

यत्कारणं ब्रह्म निमित्तमेतत् यथा कुलालादि घटादिसृष्टौ ।

यस्मान्निमित्तं जगतोऽस्य दृष्टं तस्मादुपादानमपीह वाच्यम् ॥ २८१ ॥

यज्ज्ञानतो ज्ञातमिदं च सर्वं मृज्ज्ञानतो मृद्विकृतिर्हि दृष्टा ।

आद्यप्रतिज्ञा श्रुतगोपादिषु दृष्टान्तबाहुल्यनिदर्शनात् ॥ २८२ ॥

ब्रह्मैव सौकाम्यतैक्ष्ण्येति बहुप्रज्ञायेप च कर्तव्योक्तैः ।

साक्षाच्च स्यादेव जनिश्च तस्मिन् लयः प्रपञ्चस्य निदर्शनात् ॥ २८३ ॥

स्वयं तदात्मानमथाकरोत् यद्भूतयोनिं पुरुषश्च योनिं ।

शक्तिं क्षुतिर्ब्रह्म निमित्तमस्य तस्मादुपादानमपीह सिद्धम् ॥ २८४ ॥

आधिकरणार्थः ब्रह्मणः 'जन्माद्यस्य यतः' इति उत्पत्तित्व्यादिरक्षणं
कारणलक्षणमुक्तम् । तत्र घटवल्यादीनां मृत्सुवर्णादिवत् उपादानकारणत्वे;
घटादीनां कुलालादिवत् 'स ईक्षाद्यक्ते (प्र ६-३) स प्राणमसृजत'
(२ ६-३) इत्यादिना निमित्तकारणमेव ब्रह्मण युज्यते इति पूर्वश्लो प्राप्ते,
प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्-ब्रह्मण उपादानकारणत्वं, निमित्तकारणत्वं
च सिद्धयत्येव । अनिज्ञातं विज्ञातं, (अ ६-१-२) 'यथा सौम्यैकेन मृत्स्निष्ठेन
सर्वं मृज्मयं, विज्ञातं' इत्यादि प्रतिज्ञादृष्टान्तानुसारात् सौकाम्यतैक्ष्ण्ये
बहुस्यां प्रज्ञाये-
मेति' 'आकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यत्ति' (छा १-९-१) 'तदात्मानं
स्वयमकुरुत' (तै-२-७) 'कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं' (मु-३-१-३) यद्भूतयोनि-
रपिपश्यन्ति घीराः' इत्यादिना सकल्योत्पत्तित्व-व्यात्मकर्मत्वसर्वभूतयोनित्वादि-
रूपेणात् ब्रह्म कारणद्वयवद्वर्ताति सिद्धम् । इति ॥

७ प्रकृत्यधिकरणम् । (३४)—विशिष्टाद्वैतम्

२३ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । (१३२)

२४ अभिधोपदेशाच्च । (१३३)

२५ साक्षाद्योभयम्भानात् । (१३४)

२६ आत्मकृतेः । (१३५)

२७ परिणामात् । (१३६)

२८ योनिश्च हि गीयते । (१३७)

यस्मान्मृत्तना घटादेः प्रकृतिरिव जगत्कारणं ब्रह्मणस्स्यात्
तस्मादस्यापि मदादिकविकृतिरपि ब्रह्मणस्स्याच्च मैवम् ।

यस्मादावेशशक्तिः द्विविधमपि परब्रह्मणः शब्द हेतुं

कूर्मोङ्गानीय शक्त्या निजतनुमखिलां विस्तृणातीति विद्यात् ॥२८५॥

त्वमेवोपादानं भवसि च निमित्तं त्रिजगतां

यदुक्तं तत् सर्वोपि हि न चक्ष्यतुं प्रभवति ।

त्वमेवोपास्यः स्वैः निखिलफलकामैः भवसि भो

फलं त्वब्रूपाप्तिः फलद इति सूत्राणि जगद्गुः ॥२८६॥

यत् कन्याणगुणाकर्त्रे त्रिजगतां सृष्ट्यादि हेतुं विदुः

आत्मानं परिणामिनं निजगद्गुः लोकात्मना वेदिकाः ।

राजा स्वीयमहावनेषु विचरन् दासैः स्वकीयेर्धृतः

दोषास्पृष्टसुखो यथा विहरते श्रीमान् स्वशक्त्या तथा ॥ २८७ ॥

जीवाश्च नित्या बहवश्च सन्ति परश्च तेषां विदधाति कामान् ।

भोक्ता च भोग्यं च परेस्तिष्ठति वेदान्तवाचः प्रवदन्ति नित्यं ॥२८८॥

'नित्यो विमुत्सर्वगतो द्यौर्णीयान्' अजः पुराणो बहुधा विज्ञातः ।

विरुद्धाचो न परस्परं ताः सर्वज्ञशक्त्यादि गुणादि सत्त्वात् ॥२८९॥

अधिकरणार्थः । जगत्कारणत्वेन ब्रह्मान्युपगमेऽपि जगदुपादानस्या

अपानमेव प्रतिपाद्यं, घटादीनां कुलाल ॥ निमित्तकारणमेव ब्रह्म इति कथन

सेखरसांख्यः प्रत्यवतिष्ठते । 'निष्कलं तिष्ठित्वं शान्तं' (वे ६-१९) 'स वा एष महानज आत्माऽजरोमृतः' (वृ ६-४-२५) इत्यादिना ब्रह्मणः जरामरणादिविकारशून्यत्वं 'असाम्नायी सृजते विद्वमेतत्' ; (श्वे-४-९) 'विकारजननीमजां' इत्यादिना ब्रह्माधिष्ठितप्रकृतिरेव बुद्बुदालाधिष्ठितमृत्तिकेव घटस्येति ब्रह्मणोभिन्ननिमित्तोपादानत्वं न सिद्धयतीति ।

अत्र समाधिरभिधीयते—'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । ब्रह्म जगदुपादानकारणं निमित्तकारणं च भक्त्येव । उत तददेशमप्राक्ष्यः (छा ६-१-३) 'यथा सोम्यैकेन नखनिहन्तनेन सर्वे कार्णायसं विज्ञातं स्यात् । एवं सोम्य स आदेशो भवति' (छा ६) इत्यनं प्रतिज्ञादृष्टान्तोत्पादभार्यानुसारात् ; नितिमतोपादानयोरेवयथवशात् । सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकं ब्रह्म कारणावस्थं; स्थूलचिदचिद्विशिष्टं कार्यावस्थमिति सिद्धचिद्रूपा विकारादयः तद्विशिष्टे ब्रह्मणि न भवन्ति । यथा बाह्यस्वयुवत्वादयो शरीरनिष्ठा एव, न त्वात्मनिष्ठा । 'ब्रह्मवर्णं ब्रह्म सदृशं आसीत्' 'ब्रह्माध्यतिष्ठद्बुवनानि धारयन्' इत्यादिना साक्षाद्ब्रह्मण उभयविधकारणत्वावगमात् । यथा रक्तपटे रक्तिमा यत्र दृश्यते तद्देश एव रागः, न स्वल्पतद्देशो । तद्वच्च ब्रह्मशरीरचिदचिद्रूपदोषः ब्रह्मणि च पसज्यते ; अपितु चिदचित्तोरेव । इति ॥

६ प्रकृत्यधिकरणम् । (३९)—द्वैतम्

२४ ओं प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । (१३०)

२५ ओं अभिध्योपदेशाच्च । (१३१)

२६ ओं साक्षाच्चोभयान्गनात् । (१३२)

२७ ओं आत्मकृतेः परिणामात् । (१३३)

२८ ओं योनिश्च हि गीयते । (१३४)

यथा समुद्रं प्रविशन्ति नद्यः नामानि रूपाणि तथैव विष्णुं ।

इति प्रतिशामनुसृत्य चास्मिन् स्त्रीलिङ्गशब्दः प्रकृतिश्च विष्णुम् ॥२९०॥

संकल्प एव प्रकृतिस्तथास्तु यद्भूतयोनिस्त हि विष्णुरेव ।

स एव आत्मा प्रकृतिं प्राविश्य स्वात्मानमेवं बहुधाचकार ॥ २९१ ॥

अवधानेन सृतेस्तः साक्षात्प्रकृतिरिष्यते ।

एष प्रकृतिरित्याद्याः स्त्रीलिङ्गा विष्णुवाचकाः ॥ २९२ ॥

अधिकरणार्थः । 'यथा नवस्त्यन्दमानाः समुद्राद्याः समुद्रं अभिविशान्ति' इति श्रुत्य प्रतिज्ञादष्टान्तोपपादनात् प्रकृतिशब्दवाच्यश्च विष्णुरेव । 'मायां तु प्रकृतिं विष्णुमायिनं तु महेश्वरं' 'प्रकृतिर्वातनेत्येव तवेच्छानन्तकथ्यते ॥' इति वचनात् विष्णोरिच्छैव प्रकृतिशब्देनोच्यते इति । 'उष स्त्री, एष पुरुषः, एष प्रकृतिः' इत्यादिना विष्णोः प्रकृतिपुरुष-वाचकत्वोभयमानानात् । प्रकृतापनुपविश्य प्रकृतिं परिणम्य प्रकृतौ स्वयं स्थात्वा बहुधाकारणात्, अव्यवधानेन प्रकृतित्वं इति विष्णोः प्रकृतिज्ञात् उत्पत्ति-द्वारम्भ इत्याहुक्तेश्च प्रकृतितत्त्वव्याख्यः विष्णुरेव ॥

प्रकृतिशब्देत्यादि-सूत्रैः ब्रह्मण उपादानकारणत्वं कथ्यत इति परोक्ष-व्याख्यानं न युक्तमिति शङ्कः । मूलप्रकृतिं प्रविश्य मूलप्रकृतिपरिणामं विधाय व्याप्तकृतेः स्वस्य बहुधाकारणात्, प्रकृष्टा इतिः यस्य सः प्रकृतिरिति योगबलञ्च प्रकृतिशब्दवाच्यः विष्णुरेवेति । प्रकरणेन करोतीति विभक्तेः, 'उपादयो बहुलं' इति सूत्रेण कर्तरि क्तिन्प्रत्यय इति बोध्यम् ॥

७ सर्वव्याख्यानाधिकरणम् (३९)-अद्वैतम्

२८ एतेन सर्वे व्याख्यातान्याख्याताः । (११४)

अधानमित्यं जगतो निदानं अवादिषुर्वे सकला निरस्ताः ।

अनेन शास्त्रेण कणादिपक्षाः सर्वे निरस्ता इति वेदितव्याः ॥ २९३ ॥

भीतिं करार्यभाष्येस्मिन्नप्याये प्रथममेदिपु ।

संख्याधिकरणानां च विंशत्यतिरिप्यते ॥ २९४ ॥

अधिकरणार्थः । प्रधानकारणवादादर्थतत्त्वव्याख्यादिभिः अन्ये च अवादिकरणवादा अपि निरस्ततया व्याख्याता इति वेदितव्य इति ॥

अत्र केचित् सद्ब्रह्मादिशब्दाः 'एको ह वै नारायण आसीत्' इति नारायण एव लोकापशुन्यायेन पर्यवसन्ताः । तस्माद्ब्रह्मशब्दवाच्यः नारायण एव उपास्यः ; न चतुर्मुखेश्वरादिरिति वदन्ति । तदपि अद्वैतमते न विरुद्धमिति अनेन श्लोकेन व्याख्यातम्—

ब्रह्मैव सर्वमिति यन्मतमस्ति लोके
विष्णुश्चैवो द्रुहिण इत्यभिदैव तत् ।
सर्वं च तथ्यमिति यन्मतमत्र भाति
तत्रैव चोत्तमनिष्कृष्टपदार्थचिन्ता ॥

तथापि—

“यो ब्रह्मविष्णुरुद्राणां भेदमुत्तमभासतः ।
साधयेद्दुर्दरव्याधियुक्तो भवति मानवः ॥

इति कर्मविपाकादिशब्दोक्तरीत्या ब्रह्मविष्णुरुद्राणां परब्रह्मरूपत्वात् तत्र तारतम्यादिविचारः—

“यो विष्णौ प्रतिमाकारे लोहयार्वं करोति च ।

यो गुरौ मानुषं भावमुभौ नरकमातिनौ ॥”

इत्यादिशब्दात् दोषहेतुरेवेति सर्वं शुभम् ॥

८ सर्वव्याख्यानाधिकरणम् । (३५)—विशिष्टाद्वैतम्

२९ एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः । (१३८)

पादौश्चतुर्भिः कथितैर्नपैश्च शास्त्राणि सर्वाणि निरूपितानि ।

जानीत शिष्या इति निश्चयेन पादद्वयोक्त्याऽऽह महर्षिस्त ॥ २९५ ॥

भीमप्ये प्रथमाध्याये चरणानां चतुर्थ्यपि ।

संख्याधिकरणानां च पञ्चत्रिंशत्समीरिता ॥

अस्मिन् मततयसारचतुर्थपादे
 छाथानुत्तारि निगमान्तवचोविधानम् ।
 अध्याय एष निगमान्तसमन्वयाख्यः
 श्रीशार्ङ्गपाणिकृपया लभतेस्म पृथिम् ॥ २९७ ॥

७ सर्वव्याख्यानाधिकरणम् । (४०)-द्वैतम्

२९ एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः । (१३५)

तुच्छशब्दादिशब्दाश्च सर्वे विष्णुं पदन्ति हि ।
 एतदध्यायसंज्ञोक्तन्यायास्तस्योरलक्षणम् ॥ २९८ ॥
 श्रीमन्मध्वादिभाष्येऽस्मिन्नध्याये प्रथमेष्वपि ।
 संख्याधिकरणानां च चन्द्रारिंशद्विगद्यते ॥ २९९ ॥

सूत्रार्थः अत्र तुच्छशब्दादिशब्दाः लोके निरर्थकत्वेन प्रसिद्धाः ।
 ते विष्णुशब्दा वा न वेति संग्रहे एतेऽपि विष्णुशब्दा एव । 'एष
 शब्दश्च शून्यः एष शब्दश्च तुच्छः एष शब्दश्चाभावात्' इत्यादिश्रुतेः । एतेन अमपि
 शब्दत्वेन श्रुताः सर्वे शब्दादिशब्दा व्याख्याता इत्यर्थः । 'एतेन'
 विष्णुशब्दनिर्वाहकसमुदायेनाश्रुतं सर्वं तदधीनं तदात्मकमित्यर्थः ।

एतदध्यायार्थशोधकमनुभाष्यमत्र लिख्यते—

'विष्णुरेव विजिज्ञास्यः सर्वकर्ताऽऽद्यमोदितः ।

समन्वयादीक्षतेऽथ पूर्णाब्दोन्तरः सक्त ॥

प्रणेता ज्योतिरित्याद्यैः प्रसिद्धैरन्यवस्तुषु ।

उच्यते विष्णुरेवैकः सर्वैरसर्वगुणत्तः ॥

सर्वगोऽत्र नियन्ता च ह्यवत्तापूहितस्तदा ।

विश्वजीवान्तरत्वाद्यैः लिङ्गैस्तर्कैर्युक्तं हि ॥

सर्वाश्रयः पूर्णगुणः सोऽक्षरसम्पद् दृढव्रजः ।

सूर्यादिमासकः प्राणधरको देवैरपि

ज्ञेयो न वेदैः शूद्राद्यैः कर्मकोऽन्यथा जीवतः ।

भक्तिर्यादिगुणैर्युक्तः तदन्यत्र च शक्तैः ॥

मुख्यस्तस्यैवैश्वर्यैश्च वाच्य एको जनार्दनः ।

अव्यक्तः कर्मवन्त्यैश्च वाच्य एकोमितात्मकः ॥

अवान्तरं कारणेभ्य प्रकृतिदशून्मेव च ।

इत्याद्ययत्र नियतैरभिमुख्यतर्ज्योदितः

शब्दैरतोऽनन्तगुणो यच्छब्दाऽयोगवृत्तयः ॥

इत्यत्र प्रथमध्याये महायोगवृत्त्या लैविकानां सर्वेषां शब्दानां परमेश्वरो
विष्णो न्युत्पत्तिरुच्यते । अत एव “रुदिरुदियोगः, महायोगः, महारुदियोगः,
रुद्रोपचारः रुद्रलक्षणोपचार लक्षणेति शब्दवृत्तिभेदात् रुद्रिपूर्वकत्वेन महायोग-
वृत्त्या परमेश्वरे आसितशब्दव्युत्पत्त्युपगमेरिति न्यायविवरणे उक्तम् ॥

इति भारद्वाजकृतिलिखनां नवसाङ्गपुराणीशविद्वत्समाध्यक्षाणां

दानाधिकारिणां मत्तल्लघनिरूपकणां क्वकि वङ्गीपुरं

रङ्गाचार्याणां कृतिषु मत्तत्रयसारसंग्रहे

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ॥

समाप्तभाष्यायः ॥

श्रीः
मतत्रयसारसंग्रहे
द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः ॥

१ स्मृत्यधिकरणम् । (४०)-अद्वैत

१ ओ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाश-
दोषप्रसङ्गात् (१३५)

२ इदरेषां चानुपलब्धेः । (१३६)

पूर्वाध्यायविचारितस्य परमेशस्यैव शास्त्रान्वरैः

रोधो नेति च तत्र तत्र कथितन्यायानुसारादिकम् ।

व्यासो वक्तुमर्हं द्वितीयमविरोधाध्यायमारब्धवान्

तत्रापि स्मृतिकारवृत्तिनिवहं व्याख्याति कारुण्यतः ॥२९९॥

श्रुतिप्रसिद्धिः कपिलस्य यद्वत् मनोस्तथैव श्रुतिराह कीर्ति ।

तयोर्मनोरेव वलीयसीति मनुस्मृतिप्रोक्तमिहाद्वियन्ते ॥ ३०० ॥

पूर्वं विरोधाधिगतेर्नयेन मतार्थमित्यादि न वक्तुमर्हम् ।

श्रुत्या स्मृतेरेव हि बाध उक्तः स्मृत्योर्विरोधे परिहार इष्टः ॥ ३०१ ॥

स्मृत्योश्च मूलं श्रुतिरेव मानं श्रुत्योर्विरोधे सति का समाधिः ।

हरिप्रवेशो कपिलो महात्मा स सागराणां तपनेऽन्यतुल्यः ॥ ३०२ ॥

सामान्यकाले कपिलोक्तसांख्यं न मानमेतद्रजसा विमिश्रम् ।

वैवस्वतोऽयं तु सदा प्रबुद्धः अतस्तदुक्तिर्भियगुक्तितुन्या । ३०४ ॥

अधिकरणार्थः इदानीं स्वप्ने पूर्वाध्यायोक्तार्थस्य स्मृतिन्यायविरोधपरिहारः
ब्रह्मनादिवादानां न्यायमासत्त्वं च निरूप्यते । तत्र प्रथमं स्मृतिविरोधपरिहारः
कल्प्यते । 'सांख्यस्य वक्ता कपिलः' इति 'कृष्णिं वपुर्तं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्विगर्तं
वायमानं च पश्येत्' इति (श्वे ५-२) 'यदै किञ्च मनुष्यदत्त तद्रेषमं'

இத்யत्र (தே.சं-௨-௨-௧௦) ஸ்ருதிஸு கபிலஸ்ய மனோஷ் துரூபகௌரவமதி-
பாதிநாத கபிலோக்தஸாஹ்யரீதிरेव वेदान्तेष्वाश्रयणीया । मनोश्च कर्मकाण्डोक्त-
यागादिप्रतिपादकत्वेन त्रिवर्गफलसाधनत्वाच्चै सार्थक्यात् इति पूर्वोक्ते प्राप्ते
वेदान्तेषु च मनुस्मृत्युक्तमेवाङ्गीकरणीयं । कपिलस्य सगरपुत्रनाशकत्वेन
प्रसिद्धिसत्त्वात् तादृशनामुदेवनामा कपिलः अन्यः । ‘अपि प्रसूतं कपिलं’
इति श्रुत्युक्तकपिल अन्य इति बहुमपि शक्यत्वात् । ‘अपि प्रसूतं कपिलं’
इति ऋषिसामान्यश्रवणाच्च समान्यकपिलऋषिभेक्तस्सांख्यापेक्षया विभति-
पायभावयुक्तमनुश्रोक्तस्य ससारन्याधिप्रसूतस्य भेषजत्वेन कथनात् मनुस्मृतिरेव
बलीयसीति तदुक्तमेव ग्राह्यमिति सिद्धान्तः ॥

१ स्मृत्यधिकरणं । (३६)—विनिष्टाद्वैतम्

त्वद्विष्यमंगलशरीरगुणादिकांश्च संदृश्य सप्तगुरवः* शठविदिडाद्याः ।
सन्तुष्टुयुस्तत्र कृपायशतो द्वितीयाध्यायेन बाष्पकृतपीडनरोधिनाम्ना ॥

१ स्मृत्यनयकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनयकाश-
दोषप्रसङ्गात् । (१३९)

२ इतरेषाञ्चानुपलब्धेः (१४०)

यैவस्यतस्यापि मनोर्यथा वा तथा प्रसिद्धिः कपिलस्य चास्ति ।
अथापि यैवस्यतस्यक्तिरेव बलीयसीति प्रतिपादिताऽत्र ॥ ३०४ ॥

आधिकरणार्थः अत्र पूर्वप्रतिपादितार्थस्य इतरे* वृषभानर्हत्वमति-
पादिनाय द्वितीयोध्याय आरभ्यते । तत्र कपिलस्मृतिमनुस्मृत्योर्विरोधे
मनुस्मृतिरेव बलीयसीत्यनेनाधिकरणेन निगद्यते । “अपि प्रसूतं
कपिलं” इत्यस्योक्त्यापि बृहस्पतिप्रणीत-चार्वाकस्मृतिवत् कपिलप्रणीता स्मृति-
रनादरणीया । केवलस्तन्मूयिष्ठाऽस्तममनुप्रणीता स्मृतिरेवादरणीया इति ।

*सप्तगुरवः (சப்த சூழ்சாரங்களைப் பாடல்பெற்ற குடும்பதேவர்கள்
ஆ சப்தகுருக்கள் என்று தரப்பட்டனர்)

१ स्मृत्याधिकरणम् । (४१)-द्वैतम्

१ ओ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेष्टान्प्रस्मृत्यनवकाश-
दोषप्रसङ्गात् । (१३६)

२ ओ इतरेषां चानुपलब्धेः । (१३७)

३ ओ एतेन योगः प्रत्युक्तः । (१३८)

सर्वशरद्व्यादिकृतस्मृतीनां विष्ण्वादिसत्त्वस्यकृतस्मृतीनां ।

अन्योन्यरोधे सति विष्णुमुख्यस्मृत्यादिरेव प्रवर्ततेत्ययोचत् ॥ ३०५ ॥

अन्यस्मृतिप्रोक्तफलस्य साक्षाददर्शनात्तद्वचनं न मानं ।

योगस्मृतेष्वपि न मानमिदं अदर्शनादेव फलस्य तत्र ॥ ३०६ ॥

अधिकरणार्थः सर्वप्रस्मृतयः प्रमाणं नवेति राक्षयः । सर्वशरद्व्यादि-
कृत स्मृतीनामपि प्रामाण्यं भवतु इति पूर्वपक्षः । विष्ण्वादिकृतानां स्मृतीनामपि
प्रामाण्यं । इतरकृतस्मृत्युक्तफलस्यानुपलब्धेः तासामप्रामाण्यं । योगशास्त्रोक्तम्
प्रत्यक्षोपलब्ध्या योगस्मृतेः प्रामाण्यमस्तु इति चेत् योगाभ्यसकस्यै कदाचिद्वै-
योगस्मृतिरपि प्रामाण्यपदवी नार्हति । इति ॥

२ योगप्रत्युक्त्याधिकरणम् । (४१)-अद्वैतम्

१ एतेन योगः प्रत्युक्तः । (१३७)

योगाख्यशास्त्रेऽपि विशद्वद्वैतः योगो न मानं कपिलादिवच ।

योगस्य निश्चेयसमाधनोक्तेः श्रुंकाधिकाऽस्तीति निरस्यतेऽग्न ॥ ३०७ ॥

ब्रह्मात्मघादप्रतिपादकोऽसौ नात्मैकतत्त्वार्थविचिन्त्यको हि ।

अद्वैतदर्ष्टिर्न हि तत्र भाति ध्यानं ब्रवीति श्रुतिनिष्ठयोगम् ॥ ३०८ ॥

अधिकरणार्थः “अयं तत्त्वदर्शनोपायो योगः” इति तत्त्वदर्शनस्य
उपायत्वेन श्रुतं योगशास्त्रं प्रामाण्यमित्यपि कदाचिद्व्याप्तं योगस्मृतिः न प्रमाणं ।
योगनिष्ठाश्च द्वैतिन एव; नाल्पैकत्वदर्शनः । यस्यैवो व्ययं मुख्यः (बृ ४-३-१६)
इति निर्गुणविशुद्धपुरवैकत्वप्रतिपादकवेदाभ्यस्तस्त्वविरोधात् । “तं त्वौनिर्गुणं

पुच्छामि” (वृ ३-९-१६) “नवेदविन्मनुते तं बृहन्तं” (तै ॥ ३-१२-९-७)
इत्यादिप्रत्ययः पुरुषैकत्वे प्रमाणं इति ।

२ योगप्रत्युक्त्याधिकरणम् । (३७)—विशिष्टाद्वैतम्

३ एतेन योगः प्रत्युक्तः । (१४१)

यस्माद्विद्वौजाय विरोचनश्च ब्रह्मात्मविज्ञानमजादगृह्यात् ।
तस्मात्प्रमा न प्रकृतिः स्वतन्त्रा चीजंतिविवि प्रोक्तमतो न मानं ॥ ३०९ ॥

अधिकरणार्थः चतुर्मुखप्रोक्त योगसृष्टिः प्रमाणं भवतु । “ब्रह्मा
अधर्माय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ” इत्यादिना चतुर्मुखस्य वेदान्तशास्त्रप्रवर्तकत्वस्य
श्रुतत्वात्, इत्यधिकशङ्कायां, निमित्तकारणमात्रेस्वराम्युभयमात्र चतुर्मुखस्यापि
कदाचित् रजस्तमोऽग्निभयसंभवाच्च स्वसृष्टसरस्वत्यभिधानादिदृष्टेः तर्ह्य-
योगसृष्टिः न प्रमाणम् । इति ॥

३ विलक्षणत्वाधिकरणम् । (४२)—अद्वैतम्

४ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् । (१३८)

५ अभिमानिव्यपदेशस्तु निरोधानुगतिभ्याम् । (१३९)

६ इत्यते ह । (१४०)

७ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् । (१४१)

८ भर्पातो तद्वत्प्रसङ्गादसमझासम् । (१४२)

९ न तु दृष्टान्तभावात् । (१४३)

१० स्वयंश्लेषाच्च । (१४४)

११ तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमन्यविमोक्षरसप्रः । (१४५)

ज्ञानं विशुद्धं भगवत्स्वरूपं जगत् नित्यं परिणामि दृष्टं ।

जगन्निदानं च विलक्षणत्वात् ब्रह्मेतिवक्तुं न समर्हतीति ॥ ३१० ॥

मैवं नराहोम नस्वादिरष्टेः गरांपुरीषादपि कीटदृष्टेः ।

नैकान्तवतोऽस्तीह निदानमस्य नक्षैकरीजं धृतिरेव यत्किं ॥ ३११ ॥

तर्केण नैषा मतिरापनेया चेयं विसृष्टिर्नैव आचभूव ।

कोवेद चाद्धा क इह प्रयोचत् इत्यादिना ब्रह्म विलक्षणं तत् ॥३१२॥

अधिकरणार्थः—लोकैः घटादिनिर्माणे सूत प्रकृतिः, कुलालः निर्माता इति दृष्टम् । अत्र तु सकलविलक्षणं ब्रह्म चेतनाचेतनरूपप्रपञ्चस्य निमित्तं उपादानं च कथं भवेदिति लोकदृष्ट्या शङ्का । समाधिः तु वेदोक्तत्वादेव लोक-विलक्षणं ब्रह्मैव जगतः निमित्तमुपादानं च भवितुमर्हति । शब्दैकप्रमाणका हि वयं । शब्दश्च “विज्ञानं चाविज्ञानं च ” (तै २-६) मृदवर्जित आपोऽद्भु-वन (६-१-३-२-४) “तत्तेजो ऐसत् ता आप ऐतक्षन्तः” (अ ६-२-१-४) ते हे मे प्राणः, अहं अयमे विवदमानाः ब्रह्म जगुः (६-१-७) ते ह वाचमूचुः त्वं नोद्धयेत् (अ १-५-२) इत्यादिश्रुतिभ्यः चेतनाचेतनयोः ब्रह्मानुप्रवेशमुक्त्वा अचेतनानामपि चेतनवत् महोत्तरवत्यादिश्रवणाच्च विलक्षण-मपि ब्रह्म जगतो निमित्तमुपादानं च भवितुमर्हति इति । लोकदृष्टप्रक्रिया तु ‘अचिन्त्याः सन्तु ये भावः न तांस्कर्केण योजयेत् ’ इति “नैषा तर्केण मतिरापनेया ” इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिः ब्रह्मण्य अचिन्त्यशक्तिकत्वोक्तेः ।

३ विलक्षणत्वाधिकरणम् (३८)—विशिष्टाद्वैतं

४ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् (१४१)

५ अग्निमानिष्पदेस्तु विशेषानुगतिभ्याम् (१४३)

६ दृश्यते तु । (१४४)

७ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् । (१४५)

८ अर्पितौ तद्वत्सत्त्वादसमञ्जसम् (१४६)

९ न तु दृष्टान्तमात्रात् । (१४७)

१० स्वपक्षदोषाच्च । (१४८)

११ तर्कप्रतिष्ठानादपि । (१४९)

१२ अन्यशानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्गोचरसत्तः । (१५०)

केचित् प्रधानं जगतो निदानं त्रैगुण्यरूपस्य सरूपमाहुः ।

‘तदैक्षते’ति श्रुतिराह सृष्टिं सङ्कल्पपूर्वा तदचेतनं हि ॥ ३१५ ॥

विलक्षणत्वाज्जगतो निदानं न ब्रह्म किन्तु त्रिगुणं सरूपं ।

मैवं हि कीटो मधुनोऽपि बहिः जातोऽरण्येऽस्माद्वि विलक्षणत्वात् ॥ ३१६ ॥

दृष्टं शरीरात् दक्षना-क्षिरोज नखादि कीटादि च गोमयादेः ।

तस्मादनन्तं बहुशक्तिमच्च ब्रह्मैव सर्वात्मकमत्र हेतु ॥ ३१७ ॥

प्रियाऽप्रिये न सृष्टशतोऽशरीरमित्यादिना मुक्ततनुर्न दृष्या ।

अप्राकृताकारशरीरसत्त्वे बहुप्रमाणानि भवन्ति शास्त्रे ॥ ३१८ ॥

विशुद्धसत्त्वाश्रयगोपुरादि लोकाश्च विष्णोस्सततं विभान्ति ।

यद्यस्य शेषं तदु तस्य वर्ष्म शरीरलक्ष्मेति मते न दोषः ॥ ३१९ ॥

आधिकरणार्थः—“यश्चैकैकानुसन्धते स धर्मं वेद नेतरः” (मनु ६२-१०६)

इति मनुस्मृत्या तर्कानुगृहीतत्वास्तमेव प्रमाणं । यद्वि यत्कर्तव्यं तत्तत्तादविलक्षणं दृष्टम् ; यथा मृत्कार्यं घटादि तद्वत् अचेतनरूपस्य जगतः कार्यस्याचेतनरूपं प्रधानमेव कारणं भवितुमर्हति । न तु चेतनं ब्रह्म इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, कार्यकारणयोः नियतसालक्ष्ये प्रमाणाभावात् वैलक्षण्येऽपि कार्यकारणदर्शनाच्च, अचेतनात् गोमयात् चेतनवृश्चिफलादीनां, चेतनाच्च कर्णनाभेः अचेतनतन्त्रादीनां चोत्पत्तिदर्शनात्, शब्दैकसमन्विताकारणत्वे न काश्चित् दोषमुद्भावयितुं शक्यमिति सिद्धान्तः ।

चिदचिच्छरीरपरब्रह्मणः जगत्कारणत्वाङ्गीकारे शरीरमूलचेतना-चेतननिष्ठदोषाः शरीरिणि ब्रह्मणि प्रसज्येरन्निति चेत्, मैवं । शरीरलक्षणस्य तार्किकायुक्तस्य अन्याप्यतिव्यात्यादि दोषप्रसक्तत्वात् यद्यदेकमेवार्थं यदेकं भावं, मय्येकदोषमूलं ततस्तु शरीरमिति शरीरलक्षणाश्रयणेन शरीरगतदोषादयः शरीरिणि न सम्भवन्त्येव । “अशरीरं वावस्तन्तं न प्रियाप्रिये सृष्टतः” (छा) इत्यादिभूतयस्तु कर्मकृतशरीरस्यैवेति आप्राकृतशरीरविशिष्टपरब्रह्मण इति न कोपि दोष इति ॥

२ नविलक्षणत्वाधिकरणम् (४२)—द्वैतम्

४ ओं न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं न शब्दात् । (१३९)

५ ओं दृश्यते तु । (१४०)

‘मन्यादिस्मृतयस्तथैव सकलावेदाश्च साक्षाः प्रमा
प्रत्यक्षं फलमत्र यद्वि विफलं तत्कर्म तत्कारणम् ।
सांख्यादिस्मृतयः प्रमाणपदवीं नाहन्ति दोषाधिकाः
वेदाश्च स्मृतयः स्वतस्तु मितयः नित्याश्च विष्णाविति ॥ ३२० ॥
लोकद्विलक्षणे वेदे नित्ये यत्कथ्यते प्रमा ।
दैदस्मृतीनां प्रामाण्यं दृश्यते नित्ययेति च ॥ ३२१ ॥

अधिकरणार्थः वेदानां मन्वादिस्मृतीनां च तदुक्तफलोपलब्ध्या
रुद्रादिस्मृतिविलक्षणत्वात् वेदादीनां नित्यत्वाच्च स्वतः प्रामाण्याच्च ‘वाचावि-
रूपनित्यया’ (अ. ८-६४-६) ‘अनादिनिधनाक्षेपः’ इत्यादिना वेदादीनां
नित्यत्वश्रवणाच्च तदुक्तफलस्य दृष्टत्वाच्च रुद्रादेरुपस्थितिरन वेदेषु न कल्प्या
दोषाः । यत्र कुत्र च वेदोक्तफलं दृष्टं तत्र तदधीवकर्तृकर्मनिमित्तमिति
फलवत्तस्य व्यवहारभावान्न साक्षा वेदाः प्रमाणमेव ।

३ अभिमान्यधिकरणम् (४३)—द्वैतम्

६ ओं अभिमानि व्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् । (१४१)

७ ओं दृश्यते च (१४२)

रुद्रवीत् पृथिवीत्पादि वेदवाचां न न प्रमा ।
भूम्पादेव्यक्तिसत्त्वाच्च भूरादेर्व्यक्ति देवताः ॥ ३२२ ॥
अचेतनमृदादीनां देवता अभिमानिनः ।
वासुदेवप्रदत्ताश्च शक्तयस्सन्ति नास्वपि ॥ ३२३ ॥

अधिकरणार्थः “मृदवधीन” “आजोऽजुवन” (अ. ६-१-२)
इत्यादिश्रुतयः न प्रमाणं । तेषु चैननधर्मासम्भवात् इति पूर्वपक्षे उत्तमिमानि

देवता ब्रुवन्तीति शास्त्रात् मृदादीनां भगवद्भक्त्युपसामर्थ्यमस्तीति ॥

“अचिन्त्यादशक्त्यन्तासां दृश्यन्ते मुनिभिश्च ताः ।

ताश्च सर्वगता नित्यं वायुदेवैकसंश्रयाः ॥”

इति प्रमाणात् न कोपि विरोध इति ॥

४ असदधिकरणम् (४४)-द्वैतम्

८ ओं असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् । (१४३)

९ ओं अपीतो तद्वत्सद्वादसमञ्जसम् । (१४४)

१० ओं न तु दृष्टान्तभावात् । (१४५)

११ ओं स्वप्नदोषाच्च । (१४६)

१२ ओं तर्कानुपपत्तिरानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्गोचरप्रसङ्गः ।

१३ ओं एतेन शिष्टा अपरिग्रहा अपि व्याख्याताः । (१४८)

असत्तः कारणत्वोक्तिसद्व्याच्यो हरिस्मृतः ।

सत् एव जनिः प्रोक्ता विनाशश्च सशेषकः ॥ ३२४ ॥

दृष्टान्तभावाभावाभ्यां तर्कानिद्वयतः परे ।

विरुद्धवादिनः सर्वे निरस्ता इति चोन्यत्वे ॥ ३२५ ॥

उत्पत्तावसतो नास्ति दृष्टान्तो युक्त्यस्तथा ।

विष्णोरेव समुत्पन्नं प्रमाणादुपपद्यते ॥ ३२६ ॥

दृष्टान्तभावाभावाभ्यां शिष्टा अप्यपरिग्रहाः ।

प्रधानादितुल्यास्ते निरस्ता अभवन्निह ॥ ३२७ ॥

अधिकरणार्थः ‘नासदासीन्नोमदासीन् तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा
परो यत् (ऋ १०-१२१) असदेवेदमग्र असीत्’ (छा-६-२-१)

‘असत्तः सद्जायत; (ऋ १०-७२-३) इत्यादिना असत्तः

कारणत्वोक्तः विरोध इति पूर्वपक्षे असत्तः’ कारणत्वाद्युक्तिः न विरुद्धा।

सर्वशब्दानां असत्त्वद्वयाच्ये विष्णौ समन्वये सत्यमि असत्त उत्पत्तिः

तत्र निषिध्यते । युक्तिविरोधो निराक्रियत इत्यर्थः । असत्त

उत्पत्तौ प्रलये सत्त्वास्तमेव स्यादिति युक्तिविरोधः । प्रलये सर्वासत्त्व-
दृष्टान्ताभावादेव तथा वक्तुं न युज्यते । लोके सत उत्पत्तिः सशेषविनाशश्च
दृष्टः ; न सर्वविनाशः ; दृष्टान्ताभावादेव न युज्यते । अतः सत उत्पत्तिरेव
न्याय्या । अन्यथाप्यनुमेयं न भवति । एतद्वीत्यैव परिशिष्टा विरुद्धमतवादिनः
निरस्ता वेदितव्याः । यत्त असत् उत्पत्तिरुच्यते तत्र असच्छब्दवाच्यात्
प्रमाणः जगदुत्पत्तिरित्यभ्युपेयते । यत्र विरोधः तत्र ब्रह्मबोध्यत इति नियमात् ।
प्रलये बाधवन्तरिक्षरूपं भूतं पृथिव्यप्तेजोरूपं भूतं बाध्वादिकं कार्यं कारणे-
भूतं बाध्वादिकं च चेष्टमानं नास्ति । अपि तु परमात्मैवासीदिति तात्पर्यम् ॥

४ शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् । (४३)—अद्वैतम्

१२ एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः । (१४६)

कारणं जगतोष्वादि भ्रुवते तार्किकार्दयः ।

तेषां परिग्रहो नात्र तत्तुल्यानां तथैव च ॥ ३२८ ॥

अधिकारार्थः । प्रधानकारणवादिनिरसनेन शिष्टैः मनुष्यासप्रभृतिभिः
अपरिगृहीता अप्वादिकारणवादिनश्च निरस्ता इत्यर्थः ॥

४ शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् (३९)—विशिष्टाद्वैतम्

१३ एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः । (१५१)

अशेषशेषकाणादभ्रुव्याश्च कपिलादिवत् ।

शून्यात्मवादिनस्सर्वे निरस्ता अभवन्ति ॥ ३२९ ॥

अधिकरणार्थः । परिशिष्टाः वेदापरिगृहीतसांख्यपञ्चसूत्रेण परि-
श्लिष्टाः वेदापरिगृहीता अप्वादिकारणवादिनः फाणादन्वयः एतेन निरस्त
वेदितव्याः ।

५ भोक्तृप्रापत्यधिकरणम् । (४४)—अद्वैतम्.

१४ भोक्तृप्रापत्यविभागयोः स्याल्लोकवत् । (१४७)

श्रुतिप्रमाणाधिगमेऽपि लोके भोक्तुश्च भोग्यस्य विभाग इष्टः ।
 अन्योन्यभावातिरिहापि दोषः ब्रह्मण्यभिन्नद्वयकारणे न ॥ ३३० ॥
 ललात्मकाब्धेश्च तरङ्गवीचीफेनादिभावे व्यवहारभेदः ।
 ह्यन्येऽन्तरिक्षेऽपि घटान्तरिक्षं यथा तथोपाधिवशादिहापि ॥ ३३१ ॥

अधिकरणार्थः शब्दप्रमाणकत्वेऽपि लोकदृष्टव्यवहारविरोधः प्रति-
 भातीति पुनः सांख्यवादी प्रत्यवतिष्ठते । भोक्ता देवदत्तादिः । भोग्यः
 भौदनादिरिति लोके भोक्तृभोग्यविभागो दृष्टः । प्रपञ्चस्य ब्रह्मोपादानत्वे
 भोग्यस्य भोक्तृत्वापत्तिः, भोक्तुश्च भोग्यत्वापत्तिः प्रसज्येत इत्याक्षेपे समाधिः
 “स्याल्लोकवत्” इति । फेनवीचीतरङ्गबुद्बुदादीनां उदकात्मकसमुद्राभिन्नत्वेऽपि
 एतरेतरविभागादिव्यवहार उपलभ्यते । “तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशत्” (तै २-६)
 इति ध्रुत्वा अविकृतस्यैव लघुः कार्यरूपप्रपञ्चानुप्रवेश इति भविष्योपाधि-
 निमित्त विभागः, आकाशस्य घटाद्युपाधिनिमित्तभेद इव, कार्यानन्यस्येऽपि
 भोक्तृभोग्यविभागः युक्त एव ।

५ भोक्तापत्यधिकरणम् । (४०)—विशिष्टाद्वैतम्

१४ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् । (१५२).

देहो जीवः प्रकृतिरपि च ब्रह्मणोऽङ्गीकृतस्यात्
 भोक्त्रापत्तिर्विकृतय इहाऽयान्ति तद्ब्रह्मवादे ।

हृन्वेऽरण्ये नृप इव परब्रह्मन्नक्त्यैव जीवे

दुष्पटुप्यानुगुणतनुगं भोक्तृत्वाद्भि करोति ॥ ३३२ ॥

यथा राजा विधिने प्रासादे च सुखी वर्तते तद्वत् जीवं नियम्य जीवगतशोभात्पृष्ट
एव वर्तते इति न ब्रह्मणो भोगृत्वार्थितः । अत एव—

“शक्तिं । तमेव जगतां चिदचिद्विशिष्टः सन्कारणं विपरिणम्य वर्तते हि ।
मृलोहरवमचिहृतेः कलशादिभावः यद्वत्तथापि विकृतिश्चिदचिद्वत्तैव ॥

(श्रीश-११६)

इध्यस्माभिरुक्तः श्रीशारङ्गपाणिस्तवे ॥ परिशिष्टः चेद्भागरिगृहीता अण्वादि-
कारणवादिनः काणादादय एतेन निरस्ता वेदितव्याः ।

५ भोक्त्राधिकरणम् । (४५)—द्वैतम्

१४ ओं भोक्त्रापत्तेरविभाग्येत्स्याल्लोकवत् । (१४९)

एकीभयत्यत्र परेऽन्ययेऽयं ततो विभागो भवतीह विष्णोः ।

यथोदके सिक्तजलं तथैव भवत्यथाधिक्यमिदं च । ३३३ ॥

सर्वेऽपि जीवाश्च न ते महित्वमन्वशुवन्तीति यदन्ति वेदाः ।

फलाधिकारेऽपि विचार्यमेतत् युक्तेर्विरोधेऽपि विचार्यमेव ॥ ३३४ ॥

अधिकरणार्थः । ‘कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽन्यये सर्व
एकी भवन्ति’ (आ ६-७) इति श्रुतेः मुक्तस्य परमात्मापत्तिरुच्यते । अतः
विष्णुरपि जीव एव । अन्यस्य अन्यत्वं न युज्यते इति पूर्वपक्षे
‘स्याल्लोकवत्’ इति समाधानं ।

‘यथोदकं शुद्धे शुद्धं आसिक्तं तादृमेव भवति’ (आ-४-१५) इति
श्रुतेः जले जलान्तरस्य सदन्तेऽपि जलाधिक्यरूपभेदः दृश्यत इति विष्णोः
जीवाद्भेदो मुक्तावपि दृश्यत एव । मुक्तावपि विष्णुमहिमा जीवस्य न जायत
इति श्रुतेः ॥

६ आरम्भणाधिकरणम् (४५)—अद्वैतम्

१४ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः । (१४८)

१५ भावेचोपलब्धेः । (१४९)

१६ सत्त्वाचापरस्य । (१५०)

१७ असद्व्यवदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाच्यशेषतः (१५१)

१८ युक्तेदशब्दान्तराच्च । (१५२)

१९ पटवच्च । (१५३)

२० यथा च प्राणादिः । (१५४)

लोकवद्भोक्तृभोग्यादि व्यवहारस्मर्त्तारितः ।

वस्तुतो ब्रह्मणो नान्यदस्तीतिह प्रतन्यते ॥ ३३५ ॥

सर्वं ब्रह्मैव नाना न हि किमपि तथा भवदन्तीह वेदाः

पाचारम्भो विकारो घटमणिकमुखं मृत्तिकेत्येव सत्यं ।

इत्यादीनां बहुनामुपनिषदि तथा दर्शनाद्ब्रह्मणोन्यत्

नेति स्पष्टं प्रतीतेः तदपि च तदनन्यत्वमित्यादिनाऽऽह ॥ ३३६ ॥

कारणाद्व्यतिरेकेण कार्यस्य परमार्थतः ।

अभावात्प्रततीतत्वाददनन्यत्वमिहोच्यते ॥ ३३७ ॥

ब्रह्म स्वतन्त्रं सगुणं यदिस्मात् गुरवेकतानं जनवेक्षणगद्दि ।

रतो जगत्कारणवस्तु मायाविशिष्टमन्यद्दि सदा प्रकाशम् ॥ ३३८ ॥

अधिकरणार्थः । 'यथा सोम्य एकेन मृतिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात्' वाचरम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं (छा-३-१-१) इत्यत्र एकमृतिण्डजानेन सर्वं मृत्तिकारजानं ज्ञातं भवतीत्युक्त्वा रूपनामादिक-
विकारव्यवहारः फेदलव्याङ्मात्रमेव । मृदेव सत्यमिति उपनिषदर्थो भाति ।
तत्र मृदेव सत्यं, मृत्तिकारं मिथ्येत्युक्तेः पूर्वोक्तभोक्तृभोग्यादिव्यवहारः कथं
उपपद्यत इति ह्यस्यैव प्राप्ते 'यथा सोम्य एकेन' इत्यादिभ्युक्त्या भोक्तृभोग्यादिकं
निर्धेयं । तुष्यन्तु दुर्जन इति न्यायेन लोकव्यवहारदृष्ट्या षष्ठ्यन्तरीत्या ननुत्तरं
दत्तं [३] । इदानीं ब्रह्मव्यतिरेकेण सत्यरूपस्थान्यदस्याभाव एव मन्यते
सूत्रद्विः ।

तदनन्यत्वं—

“तत्सादृश्यमभाविच्च तदनन्यत्वं तदस्यत्वा ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थान्परस्परकीर्तिताः ॥”

इति वैय्याकरणोक्तरीत्या नञ् अभावार्थकत्वेन अन्यस्य अभावः—अनन्यः, अनन्यस्य भावः—अनन्यत्वं । परब्रह्मणोऽप्यतिरेकेणाभावः—इत्यर्थः सिद्धयति । वाङ्मात्रं केवलं, न तु पदार्थसत्त्वैत्यर्थकवाच्यारम्भणादि शब्देभ्यः तथैवावगयात् । “ब्रह्मैवेदं सर्वं” (मु २-२-११) “नेह नानास्ति निश्चिन (वृ ४-४-१९) एकमादि श्रुतिभ्यः यथा सृगतृप्तिज्ञोदकादीनां क्वरादिभ्योनन्यत्वं घटमट्टाकाशानां महाकाशादनन्यत्वं तद्वत् ब्रह्मणः तद्व्यतिरिक्तप्रत्यक्षानन्यत्वं । समुद्रपेनादिदृष्टान्तोपि युक्त एव । “परिणामात्” इति सूत्रकाराभिप्रायरीत्या महासमुद्रस्यानीयस्य ब्रह्मणः नदिकुस्यादिवत् सत्त्वत्वमभिप्रेत्य सगुणब्रह्मोपासनेषु तदनन्यत्वप्रकारोपि उपपन्न एव । “अस्मान् मार्यां सृजते विद्वन्नेतत्” इति श्रुत्या मायाविशिष्ट ईश्वरशब्देन व्यवहार्यं सगुणं ब्रह्म लक्ष्यकारणं । अविद्याविशिष्टं जीवशब्देन व्यवहार्यं ब्रह्मैव भोक्तृ भोग्यभावादिना वर्तते इति मायाविद्याविभागोप्यभिपन्नं मते युक्त एव ।

“माया भवेद्विमलसत्त्वगुणप्रधाना श्रोक्तमत्यपिहितं-सत्त्वगुणात्वविद्या ॥” इति मायाविद्ययोः, “आत्मनिद्याविलसोक्तं” एवम् लक्षणं सङ्गच्छते ।

“जीवो ब्रह्म विशुद्धाचित् भेदस्तस्यास्तयोर्द्वयोः •

अविद्या तन्निचोर्थेगः षडस्माकमनादयः ॥”

इत्यस्मिन् मते षण्णां अनादिसिद्धत्वाङ्गीकारात् भोक्तृभोग्यादि व्यवस्था, दुःख दुःखादि व्यवस्था ब्रह्मनन्यत्वसिद्धिश्च सङ्गच्छते । ज्ञानरूपे ब्रह्मणि अविद्या मायासङ्गः कथं भवेत् इति चेत् जले क्षौण्यमिव अन्नौ शैत्यमिव संभवेदेवेति न दोषः ॥

६ आरम्भणाधिकरणं । (४१)-विशिष्टाद्वैतं

१५ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः । (१५३)

१६ भोवेचोपलब्धेः । (१५३)

१७ सदाज्ञापरस्य । (१५५)

१८ असद्व्यापदेशाज्ज्ञेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषादुच्छेदशब्दान्तराच्च । १५६

१९ पटयच्च । (१५७)

२० यथा च प्राणादिः । (१५८)

ब्रह्मानन्यत्वमेतत् तदितरजगतस्तत्पता नेति युक्त्या

प्रीचुमिंथ्येति चाक्यं क्वचिदपि न भवेत् सत्यमित्येव सिद्धम् ।

एवं चेत् कार्यहेत्योः कथमपि तदनन्यत्वसिद्धिर्न च स्यात्

मैवं सर्वेषु कार्येष्वनुविशति परब्रह्म तस्माच्चदैक्यम् ॥ ३३९ ॥

सन्मूलं च सदाधारं 'ऐतदात्म्यमिदं'त्विति ।

जीवेनानुप्रविश्येति सत्यं जगदिति स्थितम् ॥

मृल्लोहकार्पायससत्यवाणी नान्यस्य सत्त्वादि रुणादि किन्तु ।

ज्ञाते मृदादौ सति तद्विकाराः ज्ञाता भवन्तीति तदेव सत्यम् ॥ ३४१ ॥

'इत्येव' शब्दाच्च तथा सदर्थः मृत्स्नैव सत्यं त्विति वेदवाक्यं न ।

सुवर्णमृत्तनादि च सत्यमेतदनित्यमन्यच्च विकारजातम् ॥ ३४२ ॥

ब्रह्मात्मसदृहं शब्दाः भवन्ति ज्ञानिवाचिनः ।

ईक्षां चक्रे विभेतीति चिन्मात्रस्य कथं भवेत् ॥ ३५३ ॥

अधिकरणार्थः 'सन्मूलाः शोभ्य इमाः सर्वाः पत्राः सदायतनाः सत्यतिष्ठाः' (छ-६-३-२) इत्यादि विषयवाक्यम् । अत्र लोके कारणात् कार्यस्य भेद एव बुद्धिशब्दकार्वाक्यरादिभेदात् दृश्यत इति ब्रह्मणोभिन्ननिमित्तोपादानार्थं न संभवतीति प्राप्ते 'तदनन्यत्वमात्म्यशब्दादिभ्यः ।' तदनन्यत्वं—ब्रह्मणोनन्तरं जगतः आरम्भणशब्दादिभ्योवगम्यते । 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं' (उ-६-८-६, ७) इत्यादीनां ब्रह्मकार्यं इदं चेतनाचेतनप्रपञ्चरूपं सृष्टेः प्राक् प्रपञ्चरूपभावेन सूक्ष्मतया आसीत् । सृष्ट्युत्तरं 'कूर्मोद्गतानोव सर्वथाः' 'उभयव्यपदेशात्तद्विदुः' इत्यादि न्यायेन च ब्रह्मणः प्रपञ्चरूपेण परिणामात् ब्रह्मानन्यत्वं सिद्धं । परिणामित्वे दोषभाक्त्वं तु 'नियन्तृत्वात्' इत्यादीनां परिहृतं ।

मृत्स्नैव सत्यं इति श्रुत्याभावात् 'श्रुतिकेत्येव सत्यं' इत्युक्तत्वाच्च मृदादि
दृष्टान्तैश्च सर्वं द्रव्यं सत्यं, तद्विकाराश्च अनित्या इत्येव श्रुत्यर्थस्याङ्गीकृतव्य-
त्वात् इति ।

कर्मानादित्वमात्राभ्युपगतिरिह नस्साम्यक्तरूप्यसिद्धयै
पण्णां चानादिताङ्गीकृतिरपरमतेऽनादिनित्यौ समार्थौ ।
नित्यानाद्योश्च वाच्ये भवति न हि भिदाऽद्वैतिनां तुन्यता नः
पण्णित्यास्तन्मते स्युः सकलमपिमते लक्ष्मणार्थस्य नित्यम् ॥३४४॥
अनादेर्नाशिता दृष्टा सा नो नित्यस्य चेति न ।
मृदादिपरिणामादि नाशो रूपान्तरं स्मृतम् ॥ ३४५ ॥

अपि च परमते ब्रह्मणः जगत्सृष्टौ वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारार्थं अनादित्वा-
ङ्गीकृतिरभ्युपेयते । असिम् मते तु सर्वं पदार्थानां नित्यत्वात् अनादि-
कर्मणः एकस्यैवाभ्युपगमेन साम्यवैषम्यसिद्धिः भवतीति लाघवमस्ति । अपि च
नित्यानादिशब्दयोः वस्तुतो अर्थभेद एव न ॥

न च अनादित्वस्य नाशत्वादिसिद्ध्या, नित्यस्य तदभावाच्च
अर्थभेदो भवत्येवेति वाच्यं । भावान्तराभाववादि प्रश्ने वस्तुनः परिणामसत्त्वेऽपि
नाशत्वाभावात् कस्त्वन्तररूपेण सत्त्वाभ्युपगमात् । न च निर्वाणस्य दीपस्य
वस्त्वन्तराभावस्य सिद्धत्वात् विकारजातं सर्वं नास्त्यमेव ; न तु वस्त्वन्तरमिति
वाच्यम् । शेषे सर्वस्य विकारजातस्य भावान्तरमेव दृष्टमिति निर्वाणदीपस्यापि
भावान्तरं कल्प्यमेव । 'भूयसां स्यात् बलीयस्त्वात्' इति न्यायात् । अत एव,
'श्रीलक्ष्मीनृसिंहस्तवे' असम्भिरुक्तम्—

'विकार्यनित्यं स्थिति केचिदाहुः त्वेति' तत्रापि न युक्तमेव ।

विनश्यद्भव्यत भजते हि रूपं मयान्तरं त्वेतदभावरूपम् ॥

यत्तदपि द्रव्यमिदं मृपेति न तच्च तस्य प्रकृतिं समेति ।

धरादिनशेऽपि मृदादि दृष्टेः निर्वाणदीपेऽपि तथैव कल्प्यम् ॥

(श्रीलक्ष्मीनृसिंहभाग २१२-२१३)

६ आरम्भणाधिकरणम् । (४६)—द्वैतम् -

१५ ओं तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः । (१५०)

१६ ओं भावेचोपलब्धेः । (१५१)

१७ ओं सत्त्वाद्याप्त्यः । (१५२)

१८ ओं असद्व्यपदेशाच्चेति चेन्न धर्मान्तरेणवाक्यशेषात् । (१५३)

१९ ओं युक्तेः शब्दान्तराच्च । (१५४)

२० ओं पटवच्च । (१५५)

२१ ओं यथा प्राणादिः । (१५६)

यथा कुलालस्य घटादिसृष्टौ आलोकवाद्यादियुता च सृत्स्ना ।

अपेक्षिता तद्वदिहापि विष्णुः प्रापेक्षते साधनशर्गमेव ॥ ३४६ ॥

सर्वशक्त्यादिगुणैस्सुपूर्णः नापेक्षते किञ्चिदपीह विष्णुः ।

तस्मादनन्यत्वमिदोपपन्नं असाधनस्सन् सृजतोह सर्वं ॥ ३४७ ॥

घटादिसृष्टौ च यथा हि तन्तुः तथा शरीरेन्द्रियसाधनञ्च ।

अनुप्रविश्यैव जगद्विसृष्टिं करोति तत्साधनवान् हि विष्णुः ॥ ३४८ ॥

अधिकरणार्थः किंस्विदासीदधिष्ठानं आरम्भणं कतमस्त्वित् कथासीत्

(क्त १०-७१-२) इति ब्रह्मणः सृष्टिकाले साधनाधिष्ठानाद्यनुक्तेः घटादि

निर्माणे कुलालस्यैव साधनपेक्षा न संभवति । कुलाले हि परतन्त्रः विष्णुश्च

स्वतन्त्रः । 'साधनानां साधनत्वं यतः किं तस्य साधनैः' इति प्रमाणात् साध-

नान्तरानपेक्षयैव विष्णुः सृष्टिं करोति ।

'प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्य पुरुषोत्तमः ।

सोमयामास मयावान् सृष्ट्यर्थं जगतो विभुः ॥'

इति प्रमाणात् शरीरेन्द्रियादि साधनवानपि भवति विष्णुः ।

७ इतरव्यपदेशाधिकरणम् । (४६)-अद्वैतम्

११ इतरव्यपदेशाद्वैतादिक्रियादिदोषप्रसक्तिः । (१५५)

२२ अविकल्पात् भेदनिर्देशात् । (१५६)

२३ भ्रमादिवच्च तदनुपपत्तिः । (१५७)

स चेतनं ब्रह्म जगत्त्रिदानं स्वकीयदुःखादि नयेत् कथं तत् ।
 भयं विशुद्धं न जगत्त्रिदानं मायाविशिष्टं च मचेतनं तत् ॥ ३४९ ॥
 अनादि ब्रह्मेण हि दुःखसृष्टिः मायानिष्ठैव विमुक्तिभाजः ।
 ब्रह्मेतरब्रह्मविमोक्षभाक् तु न ब्रह्मणो दुःखमुत्पादयथ ॥ ३५० ॥
 अनादिसिद्धा पटिहापि शास्त्रे अनादिजीवेषु हितादिरुष्टिः ।
 तदीय कर्मानुसृतेः परेशः सृष्टिं करोतीति न कोपि दोषः ॥ ३५१ ॥
 गूढं प्रकृतं तमसाऽनृतेन प्रल्लादिताः कर्मवृत्ता हि जीवाः ।
 किञ्चापि दृश्यं सकलं सृष्टैव मिथ्यामतिस्सैव हितादि सृष्टिः ॥ ३५२ ॥
 यथा पृथिव्यादिविकारभूतपापणरत्नादिषु तारतम्यं ।
 यथा पृथिव्याभयबीजगन्धः किंपाकचूतादिषु भिन्न एव ॥ ३५३ ॥
 ब्रह्मैव बीजं जगतोपि सिद्धं उपाधिसंज्ञात् बहुधाविभेदः ।
 आत्मा हि नित्यो विश्वरेक एव मरीचिकेतान्यदसत्यमेव ॥ ३५४ ॥

अधिकरणार्थः ब्रह्मणः स्रष्टृत्वमुक्तं । स्वतन्त्रः कर्तेति सचेतनः
 परमेश्वरः जन्ममरणजरादोग्रहनेकानर्थशालं भ्रष्टमनः कथं कुर्यात् इति
 आक्षेपे 'अविकल्पात् भेदनिर्देशात्' इत्यादिना तत्समाधानमुच्यते । 'अस्मान्-
 नाथो सृजते' इति ४-९ इति श्रुत्या मायाविशिष्टं ब्रह्मैव जगत्कारणं ; न तु
 शुद्धं । 'आत्मा ॥ अरे ब्रह्मण्यो योवच्यो' (उ. २-१-५) इत्यादिना शुद्धब्रह्मण
 एव अन्वेष्यत्वादिकं श्रूयते । यथा रज्जौ सर्पमूढलनाम्बुधारादिरव्यस्यते
 लब्धत ब्रह्मणि भोक्तृभोग्यादियमः । दन्तुतः तत्त्वमसीत्यादिना जीवब्रह्मभेद
 एव एक एवात्मेति सिद्धान्तः

भेदानेदौ आकाशादिवदुपाधिभेदादुपपद्येते एव । यथा पृथिवीत्वाश्रयाणां
अश्मनां केचित् वज्रवैडूर्यादयः, केचित् सूर्यवज्रान्नादयः, केचिल्लोष्टपाषाणादयः,
यथा पृथिव्याश्रयाणां बीजानां बहुविधं पतपुष्पादिवैचित्र्यं तथा ब्रह्मणो विद्या-
यशात् सर्वमुपपद्यते इति ।।

७ इतरव्यपदेशाधिकरणम् । (४२)—विशिष्टाद्वैतम्

२१ इतरव्यपदेशाद्विताकरणादिदोषप्रसक्तिः । (१५९)

२२ अधिकं तु भेदनिर्देशात् । (१६०)

२३ अस्मादिष्वच तदनुपपत्तिः । (१६१)

‘चिदचिच्छरीरपरमात्मकर्तृत्वा चिदचिच्छरीरगतदोषमिश्रता ।

न शरीरनिष्ठाशिशुतादि चात्मनि प्रभुतानियाम्याभिदमङ्गलक्षणम् ।

ब्रह्म स्वतन्त्रं सगुणं यदि स्यात् सुखैकतानं जनयेज्जगद्वि ।

ततो जगन्कारणवस्तु माया विशिष्टमन्यद्वि सदा प्रकाशम् ॥ ३५३ ॥

नैवं विशुद्धं स्वयमेव भातं चिन्मात्रमङ्गीक्रियते यदीह ।

विशुद्धविज्ञानघनस्वरूपे मायापिधानं न कदापि जीवेत् ॥ ३५७ ॥

देहो यस्य ब्रह्मणः सृज्यवर्गस्तत्सर्वस्तस्माद्विश्वदेही परयेत् ।

मूर्तेर्दुःस्वं मूर्तिनस्स्यादितीयं चित्रे वस्ते रक्तिमेवात्र न स्यात् ॥ ३५८

यदात्मनस्य यद्व्यं आधेयं शेषमेव च ।

तत्तस्य हि शरीरं स्यान्नास्त्यन्यन्मूर्तिलक्षणम् ॥ ३५९ ॥

अधिकरणार्थः । ‘अयनात्मा ब्रह्म’ (बृ ६-४-५) ‘तत्त्वमसि’

(छा ६-८-७) इत्यादि श्रुत्या जगद्ब्रह्मणोरनन्यत्वं परैसाधितं । तत्र किञ्चिदा-

क्षिप्य सन्नाधानं क्रियते सूत्रकारैः । जीवस्य ब्रह्मावोपदेशो ब्रह्मैव जीव इति

सिद्ध्या, आत्मनः हिताहितादिमिश्रजगत्सृष्ट्यादिदोषाः ब्रह्मणः प्रसङ्गेरतिरिति

चेत्, जीवस्त्वन्मः पृथगेव परं ब्रह्मेति ‘य आत्मनि तिष्ठन्’ (बृ ५-७-२२)

पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा (श्वे-१-६) इत्यादिभिः ज्ञायते । स्थूलविदचि-
द्विशिष्टेन ज्ञानः कार्यभूतस्य जीव उच्छरीरगत दोषाः ब्रह्मणि न प्रसज्यन्ते । यथा
शरीरगतबालव्युक्तत्वादायः शरीरिणि जीवे न भवन्ति तथा परमात्मनीति ।

७ इतरन्यपदेशाधिकरणम् । (४७)-द्वैतम्

- २२ ओं इतरन्यपदेशाद्वैताकरणादि दोषप्रसक्तिः । (१५७)

२३ ओं अधिकृत्य वेदनिर्देशात् । (१५८)

२४ ओं अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः । (१५९)

२५ ओं उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्महीत्स्वद्वि । (१६०)

२६ ओं देशादिवदपि लोके । (१६१)

२७ ओं कृतनमसक्तिर्निस्वयवत्वशब्दकोपो वा । (१६२)

जीव एव जगत्कर्ता यदि स्यादहितं कथं ।

विष्णुरेव जगत्कर्ता श्रमराहित्यशक्तिमान् ॥ ३६० ॥

नैव जीवो जगत्कर्ता निष्प्रतीकादिवेदतः ।

नित्यो व्यवयवो ज्ञाता सुखीदुःखीति च श्रुतेः ॥ ३६१ ॥

अधिकरणार्थः । भुतिप्राप्तर्जावकर्तृत्वपक्षः इदानीं निराक्रियते ।

जीवस्यैव जगत्काण्ठाभ्युपगमे, हिताहितादिवेदप्रसक्तिः स्यादेव । विष्णोः

जगत्सृष्ट्याभ्युपगमे न कोऽपि दोषः । सर्वशक्त्यादिमत्त्वात् । अतः विष्णोः

जगत्कर्तृत्वाभ्युपगमे हिताहितादिवेदो न भवति । जीवस्य चेतनत्वेऽपि

अश्मादिवत् कर्तृत्वानुपपत्तेः स्मृत्यं न संभवति । गोष्ठे दृश्यमानं क्षीरं प्राणादेव

जायते । अन्नं रसादिरूपेण प्राणः परिणमत्यग्नौ इति वचनात् जीवे दृश्यमानः

कार्योपसंहारोऽपि विष्णुगत एव । लोके सामान्यपिशाचादीनामपि अन्यशरीरं

प्रविश्य विचित्रं कार्योदिकरणे शक्तिर्दृष्टा । किमु वक्तव्यं विष्णोः शक्तिमत्त्वे ।

तथा ॥ विष्णुः अन्यैरदृष्टस्तु जीवादीन् अनुपविश्य करोति कारयति

चेति ॥

८ उपसंहारदर्शनाधिकरणम् । (४७)—अद्वैतम्

२४ उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीयद्वि । (१५८)

२५ देवादिवदपि लोके (१५९)

मृदण्डचक्रादिसहायसत्त्वे करोति कुम्भादिघटादिकर्ता ।

तथा परेशोऽपि सहायकाह्नी दप्नीतरत्क्षीरमपेक्षते न ॥ ३६२ ॥

इष्टा हि देवेषु मुनीष्यपीह क्षरीरहर्म्यादि विशेषसृष्टिः ।

चलाकवर्गश्च विनैव शुक्रं दधाति तस्माच्चिरपेक्ष ईयः ॥ ३६३ ॥

अधिकरणार्थः घटपटादिकर्तुः मृदण्डसूत्रापेक्षा यथा तद्वत् ब्रह्मणोऽपि साधनापेक्षा भवतीत्यक्षेपे लोके जलं स्वयमेव हिमभावमाप्नोति । क्षीरञ्च दध्यादिभावमाप्नोति । चलाका च रेतसाक्रमन्तरेण गमं धत्ते । पद्मिनी च प्रस्थानसाधनमनपेक्षयैव तटाकात्तटाकान्तरं प्रतिष्ठते । देवाद्रयश्च इन्द्रादयः सौमरिप्रमृत्तयश्च सिद्धयोगिनश्च सचेतनाः स्वशक्त्यैव क्षरीरान्तरं हर्म्यादिकं, देशान्तरगमनादिकं च कुर्वन्त्येव । तथा सचेतनं ब्रह्म साधनमनपेक्षयैव जगत्सृष्टिं करोति । अत्र देवादिवदिति ब्रह्मान्तोपन्यासः साधनानपेक्षकार्यकरणमात्र एव विवक्ष्यते । अन्यथा एकस्य सामर्थ्ये इष्टा अन्योप्येवं भवितुमर्हतीति प्रश्नस्य अवकाशस्तथा इति ॥

८ उपसंहारदर्शनाधिकरणम् (४३)—विशिष्टाद्वैतं

२४ उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीयद्वि । (१६२)

२५ देवादिवदपि लोके । (१६३)

'स्वामाविक्रानबलक्रिया'दि युक्तं परंजल विसाधनं तत् ।

अन्यानपेक्ष सृजति प्रपञ्चं देवर्षिपित्रादिवदेव सर्वं ॥ ३६४ ॥

अधिकरणार्थः सर्वज्ञात् सर्वशक्तेः ब्रह्मणः ब्रह्मसृष्टिः साधनानपेक्षयैव सिद्ध्यति । परिमितशक्तौनां साधनोपसंहारसापेक्षत्वेऽपि

‘स्वाभावकी ज्ञानबलक्रिया च’ (श्लो-६-७) इति श्रुत्या सर्वशक्तेः ब्रह्मणः साधनावेक्षेण न । क्षीरबलादिकं दधिहिमादिभावेषु यथा अन्यानपेक्षं दृष्टं ; लोके च देवादयः स्वसत्त्वादेव अनेकविचित्रक्रियाणि सृजन्ति तद्वदित्यर्थः ।

९. कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् । (४८)—अद्वैतं

२६ कृत्स्नप्रसक्तिर्निखयवत्यशब्दकोपो वा । (१६८)

२७ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् । (१६९)

२८ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि । (१६२)

२९ स्वपक्षदोषाश्च । (१६३)

ब्रह्मैव लोको यदि कृत्स्ननाशः अङ्गीविचेन्निष्कलवेदकोपः ।

शब्दप्रमाणादुभयं न दुष्टं ब्रह्मान्यदज्ञानविमिश्रमन्यत् ॥ १६५ ॥

आत्मन्यपि स्वमदृशिप्रदृष्टः स्वरूपसत्त्वेऽपि रथादिसृष्टिः ।

मायावि देवादेषु दृष्टमेतत् स्वरूपसत्त्वे विकृतिं विनैव ॥ १६६ ॥

प्रधानवादेऽपि समान दोषः कृत्स्नप्रसक्तिश्च निरङ्गता स्यात् ।

ब्रह्मैकहेतोर्न च न कोपि दोषोऽविद्यापशजज्ञानबलक्रियादेः ॥ १६७ ॥

अधिकरणार्थः । इदानीं ब्रह्मणः अगस्त्रक्षणत्वपक्षे प्राप्तदोषं निवारयति । श्रुत्वगतं निखयवं ब्रह्म जगद्वृत्तेण परिणामि चेत् कृत्स्न-परिणामपरात्तत्रैव ब्रह्मण एव नाशः प्रसज्येत । सावयवत्वाद्युपगमे ‘निष्कलं निष्क्रियं शान्तं’ इत्यादि शब्दकोपेन अनित्यत्वप्रसङ्गः; सावयवत्वात्; इत्याद्येपे समाधिः । ‘तावानस्य गहिमा तपो ऊर्ध्वोऽथ पुरुषः’ (पू५प३८)

‘अचिन्त्याः स्मृते ये भावाः न तांस्तर्केण योजयेत् ।

भर्तृर्तभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम् ॥’

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः यतीन्द्रियार्थयाथातयज्ञानं संवादनार्थं । अतः यागक्रियाविषयक-बोहशिनस्तोलविकल्पवत् प्रस्तुतिं विक्रय्यासइत्यान सावयव-मत्पुनिरवयवत्वोः, अविद्याकल्पितपक्षभेदाश्रयणेन सावयवं दस्त्वाश्रित्य

अगत्सृष्टिरूपपद्यते । यथा तिमिरदोषेऽयं अनेकचन्द्रदर्शनेऽपि चन्द्रैकत्वनिश्चयः
अवाधितो जायते तथा अत्रापि ज्ञानरूपं ब्रह्म शुद्धमेव । अविद्याविशिष्टं ब्रह्म
अविद्याकल्पितनामरूपादिभेदेन परिणमत इति न दोषः । परिणामश्रुतिश्च
वस्तुतो न परिणामप्रतिपादनार्था । अपि तु पञ्चकोशादिवान्यवत् 'स एष नेति
नेत्यात्मा' (वृ-३-९-२६) इत्युपदिष्टात्मप्रतिपादनार्थेति सर्वं निरवयं ।
यथा मिथ्यामूलाः रथादियोगाः स्वप्नदृशि भवन्ति, मायाभ्यादिषु स्वस्वरूपानुप-
भेदेनैव विचित्रसृष्टिः दृश्यते तद्वत् एकस्मिन्नापि ब्रह्मणि स्वरूपाविकारेणैव
सर्वावृष्टिरूपपद्यते । प्रधानादिनादिन एवार्थं दोषः संभवतीति ॥

९ कृत्स्नप्रसक्त्याधिकरणम् । (४४)—विशिष्टाद्वैतं

२६ कृत्स्नप्रसक्तिर्नित्ययत्नाश्चन्दकोपो वा । (१६४)

२७ ध्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् । (१६५)

२८ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि । (१६६)

२९ स्वप्नदोषाच्च । (१६७)

३० सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । (१६८)

३१ विकरणत्वानेति चेत्तदुक्तम् । (१६९)

एकं ब्रह्म व्यवययमिदं चेतनाचेतनांशः

शून्यं ब्रह्म स्थितमिति यदि ब्रह्मणस्साङ्गता स्यात् ।

ब्रूते वेदः प्रमितिजनकः सर्वशक्त्याविशुष्टम्

दृष्टो दन्तावलमुखमुखे चित्रसर्गः परस्य ॥ ३६८ ॥

अधिकरणार्थः । सूक्ष्मचिदविच्छरीरं ब्रह्म जगत्सारणं इत्युक्तेऽपि
शरीरेशस्य ब्रह्मणः कार्यत्वाऽपत्या ब्रह्मणोपि कार्यत्वेनोपयुक्तत्वात् ब्रह्मांशोपि
नष्ट एव । नित्ययत्ने बहुमवनं च नोपपद्यते । अतः ब्रह्मकारणत्वं असमञ्ज-
समिव भातीति चेत् शब्दैकप्रमाणकत्वेन सकलेतसस्तुविसम्भातीयत्वविचित्र-
शक्तिमत्वाद्यभ्युपगमाद्ब्रह्मणः लोकदृष्टं सामान्यं दूषणं न संभवति । यथा

अग्निबलदीनां औष्ण्यशैत्यादिकाः स्वामाविष्णः विचित्राश्चक्षयः दृश्यन्ते,
-तद्वत्—

“शक्त्यस्तर्जभावाणामचिन्त्यज्ञानगोचराः ।

यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः

भवन्ति तपता श्रेष्ठ पावकस्य यथोष्णता” ॥

इत्यादि प्रमाणात् ब्रह्मणः जगत्सृष्टिः स्वविकारभावादिश्लेषपन्न एव ।

गजमुत्सृष्टिहादौ विचित्रसृष्टिः प्रसिद्ध एवेति ॥

८ श्रुतिशब्दमूलत्वाधिकरणम् । (१८)—द्वैतम्

२८ ओं श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् । (१६३)

२९ ओं भात्मनिवैतं विचित्राग्य हि । (१६४)

३० ओं स्वपक्षदोषाच्च । (१६५)

३१ ओं सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । (१६६)

३२ ओं विकरणत्वाच्चेति चेत्तदुक्तम् । (१६७)

विष्णोः कर्तृत्वपक्षे तु न दोषः प्रसज्येदिति ।

अत्युक्तार्थं लोकयुक्तिः बाधितुं नार्हतीह या ॥ ३६९ ॥

विचित्राश्चक्षयः सन्ति विष्णावित्याममात् प्रभौ ।

न दोषः परमे कश्चित् गुणा एव निरन्तराः ॥ ३७० ॥

अधिकरणार्थः जीवस्य कर्तृत्वं दृश्यति विस्तरेण । जीवः नित्यः,
निरवयवः, सुखी, दुःखी, ज्ञाता, अज्ञाता, द्रव्यदिगीर्णभोक्तेः; परमात्मनः
सर्वशक्त्युक्तेः विचित्रशक्तिमत्लोकेऽथ विष्णुरेव कर्ता, न जीव इति । ‘अपाणिपादो
जवनो गृहीता’ (श्लो ३-१०) इत्यादिना विष्णोः विचित्रशक्तिमत्त्वमुच्यते ।
अनसृष्टशक्तिमत्त्वं सर्वशक्तिमत्त्वं कार्यकरणभावत्वादि च विष्णोरेव दृष्टं ।

सर्वोपेताधिकरणम् । (१९)—अद्वैतम्

३० सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । (१६४)

विकरणत्वाच्चेति चेत्तदुक्तम् । (१६५)

यस्तार्किकर्मा स च सर्वकामः योऽपाणिपादो ज्वनेन गामी ।

योऽकर्मचक्षुस्स शृणोति पश्यत्यतश्च सर्व श्रुतिवाक्यसिद्धम् ॥ ३७१ ॥

अयी विरोधप्रशङ्गं विधत्ते सृष्टेति मायीत्यनृतेन गूढात् ।

आम्नायगाङ्गान्त एव सिद्धं परस्य कस्यापि भवे न युक्तिः ॥ ३७२ ॥

अधिकरणार्थः । • ब्रह्मणः विचित्रविकारप्रपञ्चभावे शक्तियोगः क इत्याक्षेपे सर्वकर्मा, सर्वकामः सत्यकामाः सत्यसंकल्पः, यः सर्वज्ञः सर्ववित्, 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रकाशने' (बृ३-८-९) इत्यादि श्रुतिभ्यः ब्रह्मणः सर्व-शक्त्यवगतेः । श्रुतपमाणामेव 'नेति नेति' (बृ ३-९-२६) इति श्रुत्यवगत-प्रतिषिद्धसर्वविशेष-ब्रह्मणोऽपि 'अपाणिपाद' इत्यादि श्रुत्या साधनसामग्र्यभावेऽपि सृज्यसर्गशक्तिमत्त्वमस्तीत्यवगम्यते । वेदान्तिनः शब्दैकप्रमाणक्य हीति ।

११ प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् (५०)—अद्वैतम्

३२ न प्रयोजनवत्त्वात् । (१६६)

३३ लोकवत्तु लील्य कैवल्यम् । (१६७)

पद्मस्य निष्काममदो हि स्रष्टु सृष्टेः फलं नैव हि दृश्यतेऽत्र ।

यथाऽऽप्तकामस्य विभोश्च लीला आसादिवद्ब्रह्मण एव भावः ॥ ३७३ ॥

अधिकरणार्थः । उच्चावच. प्रपञ्चरूपं जगद्विभं परमेश्वरकर्तृत्वं न भवति ; परमेश्वरस्य प्रयोजनाभावत्वात् इत्याक्षेपे 'लोकवत्तु लील्य कैवल्यम्' । यथा राज्ञः राजामात्यस्य वा प्रयोजनाभिसन्निवृत्तित्वात् लील्यरूपा. प्रवृत्तयः कन्तुकादि-विहारेषु भवन्ति, यथा च उच्छ्वासनिश्श्वासादयः बाह्यप्रयोजनानपेक्षयैव स्वभावादेव प्रवर्तन्ते तथैव परमेश्वरस्यापि सृष्टिरिति ज्ञायते । अथापि नेयं परमार्थविषया सृष्टिः । नपि तु ब्रह्मात्ममत्प्रतिष्ठादनाय मङ्कोरादिः इति ज्ञेयं । इति ॥

१० प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् (४५)-विशिष्टाद्वैतम्

३२ न प्रयोजनवत्त्वात् (१७०)

३३ लोकवत् लीला कैवल्यम् । (१७१)

३४ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति । (१७२)

३५ न कर्माविमगादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते न (१७३)

३६ सर्वभग्नोपपत्तेश्च । (१७४)

अवाप्तकामस्य जगद्विसर्गे क्रीडाफलवक्तुमशक्यमेव ।

जरामृतिक्लेशभयप्रसृतिजुष्टं हि सृष्टं जगदत्र दृष्टम् ॥ ३७४ ॥

संकल्पमात्रेण विचित्रसृष्टिः अनादिकर्मानुसृतेर्न दोषः ।

वैषम्यनैर्घृण्यकथा परस्मिन् ब्रह्मण्यतो नास्ति समञ्जसत्वात् ॥ ३७५ ॥

अधिकरणार्थः । 'आप्तकामस्य का स्पृहा' इति ब्रह्मणः विचित्रसृष्टौ प्रयोजनाभावात् लीलेत्यपि शक्तुं न शक्यम् इति प्राप्ते सर्वभौमस्यापि राज्ञः लीलैकप्रयोजनाः कन्तुकाऽऽरमादिविहारा इव स्वसंकल्पमात्रेण जीवकर्मानुसृत्या लीलायैव सृष्टिं करोतीति न दोषः । सर्वज्ञसर्वशक्तिमदपि ब्रह्म चेतनकर्मापेक्षया जगत्सृजतीति ब्रह्मणः पक्षपातादिकथा नेति विद्विष्यति शिष्टब्रह्मण एव कारणत्वाङ्गीकारे श्रुत्युक्तसर्वभग्नोपपत्तिः सम्भवतीति सिद्धम् ।

९ प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् (४६)-द्वैतम्

३३ औ न प्रयोजनवत्त्वात् । (१६८)

३४ औ लोकवत् लीलाकैवल्यम् । (१६९)

सुखोद्वेकात् यथा मच्चः कुरुते नृत्यगीतकम् ।

तथा विष्णुर्जगत्सृष्टिं करोत्यानन्दतः स्वयम् ॥ ३७६ ॥

अधिकरणार्थः 'अथ य एष एव परमानन्दः (बृ-६-३-३३) इत्यादि श्रुत्यः कृतकृत्यत्वाज्ज प्रयोजनत्रयं जगत्सृष्टिं करोति विष्णुः ।

‘सृष्ट्यादिकं हरिर्नैव प्रयोजनमपेक्ष्य तु ।

कुरुते केवल्यनन्दात् यथा मत्स्य नर्तनम्॥’

इति केवलीत्ययैव सृजति ।

१२ अवैपम्यनैर्घृण्याधिकरणम् । (५१)-अद्वैतम्

३४ अवैपम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति । (१६८)

३५ न कर्मविभागादिति चेन्नानादित्वात् । (१६९)

३६ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च । (१७०)

दुःखैकतानं क्वचिदत्र सृष्टिः सुखैकतानं द्वितयं क्वचिच्च ।

अनादिसंसारिवृत्तानुसृत्या सृजत्यवत्यति कृपादियुक्तः ॥ ३७७ ॥

अधिपतरणार्थः । स्थूणानिखनन्यायेन सूत्रैकजगत्कारणत्वं ब्रह्मणः
ब्रह्मीकरोत्यनेनाधिकरणेन । ‘समोऽहं सर्वभूतेषु’ ; ‘न मे द्वेष्योऽस्ति न
प्रियः’ । त्यादिना निष्पक्षपातिनः ब्रह्मणः स्वष्ट्वाभ्युपगमे सृष्टौ बहुविधपक्ष-
पातदर्शनात् न ब्रह्मणः जगत्कारणत्वं युक्तमिति प्राप्ते, ईश्वरस्य निष्पक्ष-
निर्घृण्यत्वे न प्रसज्येते । अनादिजीवगतधर्माधर्मोपेक्षयैव सृष्टिं करोति । अतः
ईश्वरस्य न पक्षपातादिदोषः । ग्रीहीयवादि सृष्टौ मेवस्य साधारणकारणत्वेऽपि
ग्रीहीयवादि वैषम्यानि तद्वह्नीजगतासाधारणसामर्थ्यानि यथा कारणानि
भवन्ति तथैव ईश्वरोऽपीत्यर्थः । ‘गुण्यो वै गुण्येन कर्मणा भवति, पापः पापेन’
(बृ ३-२-१३) इत्यादि श्रुतेः संसारस्यानादित्वावगतेः सर्वमुपपद्यते ।
वस्तुतस्तु अनिर्वाच्यात् सृष्टिरित्युक्तं न विस्मर्तव्यम् । सृष्टेः याथार्थ्यमभ्युपगम्य
इदं समाधानमुक्तं इति ज्ञेयं । इति ॥

१० अवैपम्यनैर्घृण्याधिकरणम् । (५०)-द्वैतम्

३५ ओ अवैपम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति । (१७०)

३६ ओ न कर्मविभागादिति चेन्नानादित्वात् । (१७१)

३७ ओ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च । (१७२)

जीवकर्मानुसृत्यैव मुखाद्युक्तं जगद्धरिः ।
 सृजतीति श्रुतिर्वक्ति ह्यनादित्वाच्च कर्मणः ॥ ३७८ ॥
 जीवस्य कर्मापेक्ष्यैव विष्णुस्तृजति चेत् प्रभुः ।
 अस्वातन्त्र्यं भवेन्नैवं सृष्टिर्विष्णोरनुग्रहात् ॥ ३७९ ॥

अधिकरणार्थः । हरेः जगत्सृष्टिः जीवगतपुण्यापुण्यापेक्षयैवेति न
 विष्णोः वैषम्यनैर्घृष्यदोषः । कर्मजोनादित्वात् ।

‘द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ।

यदनुग्रहतस्तस्मिन् न सन्ति यदपेक्षया ॥

इति प्रमाणात् विष्णोः कर्मपेक्षत्वेऽपि स्वातन्त्र्यमस्येव ।

‘स कश्चयेत् पुण्यमथापि पापं न तादृता दोषवानीक्षिताऽपि ।

ईशो यतो गुणदोषादिसत्त्वे स्वयं परोऽज्ञादिरादिः प्रजानां ॥

इति षष्ठ्येवदक्षिणावाक्यात् विष्णोः कश्चयितृत्वेऽपि स्वातन्त्र्यस्य हानिर्न ।
 दोषश्च नैत्यवगतत्वात् ।

१३ सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् । (५२) — अद्वैतम्

३७ सर्वधर्मोपपत्तेश्च । (१७१)

सर्वशक्तिमहामायं सर्वज्ञं ब्रह्मलक्षितं ।

सर्वधर्मोपपत्तिश्च ब्रह्मवादे तु युज्यते ॥ ३८० ॥

अधिकरणार्थः । औपनिषद्चेतनब्रह्मवगत्कारणवादे सर्वधर्मोपपत्तिः सम्भवति । न तु प्रधानादिवाद इति सिद्धम् ।

सर्वज्ञत्वानि

११ सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् । (५१) — अद्वैतम्

३८ ओं सर्वधर्मोपपत्तेश्च । (१७३)

गुणाश्रुता विरुद्धाश्च विष्णोः सन्त्यश्रुता अपि ।

तथा प्रतीतिज्ञाना विष्णुस्सर्वगुणान्वितः ॥ ३८१ ॥

अधिकृतार्थः 'चिन्त्या अचिन्त्याश्च तथैव दोषाः श्रुताश्च नाशैर्हि तथा
प्रतीजः' इति प्रमाणात् विष्णावेव सर्वगुणोत्पत्तिस्सम्भवतीति सर्वमुपपन्नं ॥

इति भारद्वाजकुलतिलकानां नवसालपुराणीशविद्वत्समाध्यक्षाणां
दानाधिकारिणां मतत्रयनिरूपकाणां कान्ति
नक्षीपुरं रङ्गाचार्याणां कृतिषु मतत्रयसारसंग्रहे
द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः ॥

॥ मतत्रयसारसंग्रहे

द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः ॥

१ रचनानुपपत्त्यविकरणम् (५३)—अद्वैतं

- १ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् । (१७२)
- २ प्रवृत्तेश्च । (१७३)
- ३ पयोन्मुवघेत्तत्रापि । (१७४)
- ४ व्यतिकरेकानवस्वितेश्चानपेक्षत्वात् । (१८५)
- ५ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिबन् । (१७६)
- ६ अक्षुण्णमेप्यर्थाभावात् । (१७७)
- ७ पुराणमावदिति चैतथापि । (१७८)
- ८ अत्रित्वानुपपत्तेश्च । (१७९)
- ९ अन्यथानुमितौ च श्रुतिवियोगात् । (१८०)
- १० विप्रतिषेधाच्चासन्नज्ञसम् । (१८१)

निराकृतस्सां रूपमतामिमानीं तर्कानुमान्यां यतवे पुनश्च ।
जीवायितस्यैव च मृत्तिकादेः पटादिरूपा विकृतिः प्रकृष्टा ॥ ३८२ ॥
धीरं यथाऽचेतनमेव वत्सविद्वद्वयेऽगमश्च परोपकृत्यै ।
निम्पन्दवे सा प्रकृतिर्नस्य वृत्तैश्च शरीरं स्वयमेव चास्ते ॥ ३८३ ॥

दृक्शक्तिहीनः पुरुषश्च पञ्चमाश्रित्य कार्यं सकलं करोति ।

अश्माक्षयस्कान्त इहस्थितस्तन् आकर्षतेऽयस्स्वयमेव दृष्टम् । ३८४॥

इत्यादि दृष्टान्तगणैः प्रमाणं प्रवर्तयत्येव नरं स्वतृप्त्यै ।

निरीश्वरस्यैव तथोक्तिरस्तु ब्रह्मैव सर्वत्र च वर्तते नः । ३८५ ॥

पयोऽमुपग्वन्धशिलादयोऽपि स्वीय प्रवृत्तौ परमाश्रयन्ते ।

अतश्च सांख्याभिमतं मतं तु विरोधदृष्टेरसमञ्जसं तत् ॥ ३८६ ॥

अधिकरणार्थः । सांख्याः पुनः कानिचिद्वेदान्तवाक्यानि स्वानु-
कूलानीति हत्वा - स्वमतानुगुण्येनैव उपनिषद्वाक्यानि व्याख्यातुमारभन्ते ।
अतः तत्तिरासः पुनरपि क्रियते । केवलमपधानमेव जगत्कारणं । केवल-
मृदादिरेव घटादिरूपेण परिणमते इत्युक्त्वा पञ्चमन्धशिलादीनां प्रवृत्तिं
दृष्टान्तत्वेनोदाहरन्ति । तत्र समाधिः 'शेषस्तु सिद्धम् (५-७-४)
एतस्मै वा अक्षरस्य प्रधाने' (५-८-९) इत्याद्युपनिषद्वाक्यैः
सर्ववस्तुषु परमेश्वरस्य सत्त्वादेव तेषां तादृशशक्तिः । न तु स्वयमेवेति ।
चेतनानधिष्ठितं प्रधानं च न कदाचित् परिणमितुं शक्तम् । कुम्भकारानधि-
ष्ठितमृदादिवदिति, सांख्यमतमकीमायां च परस्पर विपत्तिषेधतः बाध सांख्य-
मतमसमञ्जसम् । ननु—

“दृष्टवदानुभविकः सन्नविशुद्धेक्षयातिशययुक्तः ।

तद्विपरितः श्रेयां व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् ॥”

अस्यार्थः— आनुभविकः—वेदोक्तोपायः ; दृष्टवत्—ओषधादिवत्
प्रत्यशोपाय एव । स हि—वेदोक्तोपायः ; अविशुद्धिश्चयातिशययुक्तः—‘न
हिसादिगति शालनिषिद्धार्हसा च, वृक्षपत्रादिछेदन-सुदजन्तुनाशादिदोषश्च
अविशुद्धिः ; यागादि कर्मफलस्य क्षयित्वेन क्षयानन्तरं दुःसोऽपविध्य क्षयशब्दार्थः ।
तत्रापि दुःखाधिक्यसत्त्वं अतिशयशब्दार्थः । अतश्च एतादृश दोषदुष्टः वैदिक-
मार्गः । तद्विपरीतः वैदिकमार्गविरुद्धः ; श्रेयान्—श्रेयःप्रदः । व्यक्ताव्यक्तज्ञ-
विज्ञानात्—व्यक्तं—मृतादि ; अव्यक्तं—स्थानं ; ज्ञः—पुरुषः ; एषां विविच्यज्ञानात्
आत्यन्तिकदुःखोच्छेदरूपः ;

वैदिकमार्गं हित्वा सांख्यमतोक्त-न्यकान्त्रिकज्ञविज्ञानमेव संपादनीयं मोक्षाय
इति तात्पर्यं । अतः एव भारतेऽपि

“तातैतत्सहस्रोऽभ्यस्तं जन्मजन्मान्तरेष्वपि ।

अयीधर्ममवर्मादयं न सम्भक् प्रतिभाति मे ॥”

सीतायां च—

त्रैगुण्यविषया वेदाः निस्त्रैगुण्यो मन्वान् ।

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥”

‘कर्मचितो लोकः क्षीयते’ इति श्रुतौ च सांख्यमतानुसारेण वैदिकमार्गद्वयमेव
प्रतिभाति । अतः सांख्यमतमादरणीयमिति चेत् । ‘वं शंङ्गि सकमित्याहुः
सप्तविंशमथापरे’ इति । प्रकृतिपुरुषाभ्यां व्यतिरिक्त परमेश्वरोस्तीत्य-
भ्युपगमात् परमपुरुष एव जगत्कारणमङ्गीकर्तव्यम् । वैदिकमार्गोक्त वृषणं च न
घटते । सामान्यविशेषन्यायेन उत्सर्गपञ्चादयान्यायेन च ‘पदे जुहोति’ ; ‘आहव-
नीये जुहोति’ ; ‘न हिंसात् सर्वाभूतानि’ ; ‘अग्निषोमीयं पशुमारुमेत’ ; इत्या-
दिषु दोषाभावस्य प्रदर्शितश्चात् ।

‘न हि भिक्षुकास्तन्तीति स्थावरो नाधिधीयन्ते; न हि मृगास्तन्तीति
यवा नोप्यन्ते’ इति न्यायात् ‘यत्र दुःखेन संभिन्नं न च प्रसन्नमनस्तस्मै ।
अभिलाषोपनीतं यत् तत्सुखं स्वपदादयम् ॥’ इत्युक्तानन्दसमुद्रमाख्येयकर्मणि
किञ्चिदशुद्ध्यादिकं संजातमपि न दुःखाय भवेत् । ‘न साहसमनाख्य नरो
मद्वाणि पश्यति, इति न्यायत् । ‘रूपस्त्वानवत् एतद्विषयिष्ठि; तद्विषया;
कूपस्त्वानवः कूर्पं सन्नन् यद्यपि मृदा पांशुभिश्च आवकीर्णो भवति सोऽस्य
संजातास्तु तत् एव तं गुणमासादयति येन स च दोषो निर्द्वन्द्व्यते; मृपसा
चाम्मुदयेन योगो भवति” इति महामाप्यन्यायाच्च न दोषः ।

“भसारमरूपसारं च सारं सारतरं त्यजेत् ।

भजेत् सारतमं शास्त्रे रत्नाकरं ह्यमृतं ॥”

दृक्शक्तिहीनः पुरुषश्च पद्ममाश्रित्य कार्यं सकलं करोति ।

अश्मालयंस्कान्त इहस्थितस्तन् आकर्षतेऽयस्स्वयमेव दृष्टम् । ३८४॥

इत्यादि दृष्टान्तगणैः प्रधानं प्रवर्तयत्येव नरं स्वदृष्ट्यै ।

निरीक्ष्यरस्यैव तथोक्तिरस्तु ब्रह्मैव सर्वत्र च वर्तते नः । ३८५ ॥

पयोम्बुपुंग्वन्धशिलादयोऽपि स्वीय प्रवृत्तौ परमाश्रयन्ते ।

अतश्च सांख्याभिमतं मतं तु विरोधदृष्टेरसमंजसं तत् ॥ ३८६ ॥

अधिकरणार्थः । सांख्याः पुनः कानिचिद्वेदान्तवाक्यानि स्वानु-
कूलानीति कृत्वा स्वमतानुगुण्येनैव उपनिषद्वाक्यानि व्याख्यातुमारभन्ते ।
अतः तन्निरासः पुनरपि क्रियते । केवलप्रधानमेव अप्रत्यकारणं । केवल-
मृदादिरेव घटादिरूपेण परिणमते इत्युक्त्वा पैम्बन्धशिलादीनां प्रवृत्तिं
दृष्टान्तत्वेनोदाहरन्ति । तत्र समाधिः 'योष्यु तिष्ठन् (४ ५-७-४)
एतस्य वा अक्षरस्य प्रज्ञासने' (४ ५-८-९) इत्याधुरनिषद्वाक्यैः
सर्ववस्तुषु परमेश्वरस्य सत्त्वादेव तेषां तादृशशक्तिः । न ॥ स्वयमेवेति ।
चेतनानविष्टिर्न प्रधानं च न कदाचित् परिणमितुं शकम् । कुम्भकारानवि-
ष्टितमृदादिवदिति, सांख्यमतप्रक्रीयायां च परस्पर विपक्षिवेधसत्त्वाच्च सांख्य-
मतमसमञ्जसम् । ननु—

“दृष्टवदानुप्रविकः सद्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः ।

तद्विपरितः श्रेयां व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानान् ॥”

अस्यार्थः— आनुप्रविकः—वेदोक्तोपायः ; दृष्टवत्—भोषधादिवत्
प्रत्यक्षोपाय एव । न हि वेदोक्तोपायः ; अविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः—‘न
हिंसादि’ति शास्त्रनिषिद्धहिंसा च, वृक्षपत्रादिछेदन-क्षुद्रजन्तुनाशादिदोषश्च
अविशुद्धिः ; यागादि कर्मफलस्य क्षयित्वेन क्षयानन्तरं दुःस्तोत्पत्तिश्च क्षयशब्दार्थः ।
तत्रापि दुःखाधिक्यसत्त्वं अतिशयशब्दार्थः । अतश्च एतादृश दोषदुष्टः वैदिक-
मार्गः । तद्विपरितः वैदिकमार्गविरुद्धः ; श्रेयान्—श्रेयःप्रदः । व्यक्ताव्यक्तज्ञ-
विज्ञानात्—व्यक्तं—मृतादि ; अव्यक्तं—स्थानं ; ज्ञः—पुरुषः ; एषां विविच्यज्ञानात्
आत्यन्तिकदुःखोच्छेदरूपः ।

वैदिकमार्गं हित्वा सांख्यमतोक्त—व्यक्तान्वक्तृजुविज्ञानमेव संपादनीयं मोक्षाय
इति तात्पर्यं । अत एव भारतेऽपि

“तातैत्तत्तद्गुह्योऽप्यस्तं जन्मजन्मान्तरेष्वपि ।

त्रयीधर्ममधर्मादर्थं न सम्भक् प्रतिभाति मे ॥”

गीतायां च—

त्रैगुण्यविषया वेदाः निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वसो नियोगक्षेम भात्मवान् ॥”

‘कर्मचितो लोकः क्षीयते’ इति ध्रुवो च सांख्यमतानुसारेण वैदिकमार्गदूषणमेव
प्रतिभाति । अतः सांख्यमतमादरणीयमिति चेत् । ‘वं वं द्विशकमित्याहुः
सप्तविंशमथापरे’ इति । प्रकृतिपुरुषाभ्यां व्यतिरिक्त परमेश्वरोस्तीत्य-
भ्युपगमात् परमपुरुष एव जगत्कारणमङ्गीकर्तव्यम् । वैदिकमार्गोक्त दूषणं च न
घटते । सामान्यविशेषन्यायेन उत्सर्गपञ्चादन्यायेन च ‘पदे जुहोति’ ; ‘आहव-
नीये जुहोति’ ; ‘न हि त्वात् सर्वामृतानि’ ; ‘अग्निषोमीयं पशुभाकमेत’ ; इत्या-
दिषु दोषाभावस्य प्रदर्शितत्वात् ।

‘न हि मिश्रुकास्तन्तीति स्यात्त्वो नाविश्रीयन्ते; न हि मृगास्तन्तीति
यवा मोष्यन्ते’ इति न्यायात् ‘यत्त दुःखेन समितं न च यत्तमनन्तरम् ।
अभिलाषोपनीतं यत् तत्तुलं स्वपदाश्चरम् ॥’ इत्युक्तानन्दसमुद्रभाष्यपर्यन्तकर्मणि
क्लिष्टदुःख्यादिकं संजातमपि न दुःखाय भवेत् । ‘न साहसमनाहस्य नरो
मद्राणि पश्यति, इति न्यायत् । ‘रूपस्वानवत् एतद्भविष्यति; तद्वयथा;
रूपस्वानवः कृपं स्वप्नं यद्यपि मृदा पांशुभिश्च आवकीर्णो मरति सोऽप्यु
संजातास्तु तत एव तं गुणभासादयति येन स च दोषो निर्दोष्यते; मृत्या
चाप्सुदयेन योगो भवति” इति महाभाष्यन्यायाच्च न दोषः ।

“मसारमल्पसारं च सारं सारतरं त्यजेत् ।

भजेत् सारतमं शास्त्रे रत्नाकर इवामृतं ॥”

इति आस्तात् मोक्षार्थिनः भागादिकर्मफलेषु विरक्तिमाशयतात्पर्यार्थकत्वात्
गीताश्लोकस्येति ॥

रचनानुपपत्त्यविकरणम्—विशिष्टाद्वैतम्

(१) रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं प्रवृत्तेश्च ।

(२) पयोऽनुवचेत्तत्रापि ।

(३) व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ।

(४) अन्यत्रमावाच्य न तृणादिवत् ।

(५) अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ।

(६) पुरुषात्मवदिति चेत्तदुक्तम् ।

(७) अस्मिन्ननुपपत्तेश्च ।

(८) अन्यश्चानुमितौ न ज्ञानविनियोगवत् ।

(९) विप्रतिषेधाच्च समञ्जसम् ।

केषां चिन्मन्दबुद्धीनां युक्त्याभासमज्ञानताम् ।

स्वप्नोक्तार्थं दृढीकर्तुं परमक्षो निरस्पते ॥३८७॥

विचित्रसन्निवेशादिकार्यं तत्समहेतुकम् ।

प्रधानं जगदो हेतु मैत्रं जगद्विशेषितम् ॥

तृणादेः क्षीरभावश्च वृषजम्घे न दृश्यते ।

सर्वत्र तिष्ठति ब्रह्म 'योऽप्सु तिष्ठन्निति श्रुतेः ॥

प्रधानवादे सर्वत्र परस्परविरुद्धता ।

दृष्टा विप्रतिषेधाच्च सांख्यवादो निरस्पते ॥ ३९० ॥

अधिकरणार्थः । 'स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिसमनुमानश्चतुष्टयं' 'यस्तर्केणानु-
सन्तवते स धर्मं वेद नेतरम्' इति श्रुतिस्मृतिम्यामनुमानस्य प्रमाणतयात्वेन
अस्तीकृत्य आनुमानिकं प्रमाणं जगत्करणं भवतु ।

'नत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।

पुरुषविमोक्षणनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥'

‘भेदानां परिणामात् सम्भवयाच्छक्तिः प्रवृत्तेश्च ।

कारणकार्यविभागादविभागाद्वैस्वरूप्यस्य ॥’

‘कारणवस्तुव्यक्तं प्रवर्तते त्रिगुणतत्समुदावाच्च ।

परिणामतः सलिलकृतं प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात् ॥’

‘पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पञ्चबन्धवदुभयोरपि सयोगात्कृतसर्गा ॥’ (सांख्यकारिका)

इति सांख्यग्रन्थेन यथा सलिलं एकमपि सहकारिभेदात् गुणवैषम्याच्च नारिकेलजम्बीरादि स्फुकारिभेदात् मधुरतिक्तरसादिभावं प्रतिपद्यते, पञ्चबन्धश्च परस्परश्रयात् प्रकृत्यादिवत्, प्रधानपुरुषयोस्सर्गात् लोकप्रवृत्तिसंभवात्, इदं प्रधानमपि नानारूपेण परिणमत इति सांख्योक्तं प्रधानमेव ‘जगत्कारणमिति प्राप्ते, ‘नैपातर्केण मतिर/पनेया’ तर्कप्रतिष्ठानात्’ इति श्रुतिस्मृतिभ्यां केषुच अनुमानस्य दूषितत्वात्, वृक्षगमहिषादिभुक्ततृणादैः क्षीराभावदर्शनात्’ योऽप्यु तिष्ठन् (बृ ५-७-४) यो विज्ञाने तिष्ठन् (बृ ५-८-९) ‘सच्च त्यबामवत्’ (तै-आ ७-७) इत्यादिना भगवत्सृष्टपदार्थेषु भगवतः स्थिरैव पदार्थव्यवहार-दर्शनाच्च चेतनानभिष्ठितस्य सृष्टादेः घटाद्यभावदर्शनाच्च न प्रधानमेव जगत्कारणं । अपि तु ब्रह्माभिष्ठितं प्रधानं जगत्कारणं । पनप्रक्रियाया पूर्वेतरयोः परस्परविरोधदर्शनाच्चासमञ्जस एव प्रधानवादः ।

अत्र सांख्योक्तत्वानि ब्रह्मणोवयनभूतानीति—

‘चेतश्चक्रति चेतनाऽ तत्तत्तत् तत्सृष्टिर्गालिका

मृतानि स्वगुणैरहंकुनयुगं संखेनशार्त्तम्यते ।

बाणाः सानि दशाऽपि कैस्तुभमणिर्जिवः प्रधानं पुनः

धीवत्सः कम्पपते तत्र गदापाहुर्महान्तं मुधाः ॥’

इति पूर्वोक्तैरुक्तानि ।

अस्यार्थः—चेतः—मनः; चक्रति—चक्रायुधो भवति; चेतना—ज्ञानं; मतिः—सन्नो भवति; अमतिः—अज्ञानं कर्मा; तत्सृष्टिः—असेः अदकं; मृतानि स्वगुणैर्गालिका—पञ्चभूतानि स्वगुणैस्सह वैवर्धनीरूपेण भवन्ति; अहंकृतियुगं मृतादिः इन्द्रियादिश्च संखेनशार्त्तम्यते सात्त्विकाहंकार

वाग्रां भवति, तामसाहंकारः गंक्षो भवति; बाष्पाः स्नानिदशाऽपि दशेन्द्रियाणि शरामवन्ति; कैस्तुममणि जीवः—पुलकतं कैस्तुभारतं भवति; प्रधानं पुनः—मूलप्रकृतिः; श्रीवत्सः—श्रीवत्सो भवति (७७); महात्तं-महत्तत्त्वं गदाभवतीत्यर्थः ।

अनेन चेतनचेतनकारीं ब्रह्माण्डनामवेयं श्रीमभारायणं ध्यायेत् इत्यर्थः इति ।

१ रचनाधिकरणम् । (५२) द्वैतम्

१ ओ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं (१७४)

२ ओ प्रवृत्तेश्च । (१७५)

३ ओ पयोन्वचेत्तापि । (१७६)

४ ओ व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् । (१७७)

इतरेषां च छनेणानुपलब्धेश्च हेतुतः ।

दृष्टवानि मतान्यत्र निरस्यन्ते विशेषतः ॥ ३९१ ॥

स्वयं प्रवृत्तिर्न विचेतनस्य दृष्टाऽक्षरस्यैव च शासनात् सा ।

अतः प्रधानं हरिणानुविष्टं जगन्निदानं भवतीति युक्तम् ॥

अधिकरणार्थः । प्रधानं जगत्कृत् इति सांख्योक्तचेतनस्य स्वतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः चेतनस्यैव प्रवृत्तिदर्शनाच्च अक्षरप्रशामनेनैव सर्वप्रवृत्तिदर्शनात्, 'एतेन ह्वाव मयो मण्डं भवति' इति श्रुत्या पयसः दध्यादिभावेऽपि विष्णु-शक्त्यैवेति विष्णुप्रवेष्टाभावे कस्मच्चिदपि वस्तुनः स्वकार्ये सत्यमानोक्तेश्च न प्रधानं जगत्कारणम् ।

२ अन्यत्रामावाधिकरणम् । (५३) द्वैतम्

५ ओ अन्यत्रामावाच्च न तृणादिवत् । (१७८)

मेषानुषिका पृथिवी तृणाद्युत्पादिका यथा ।

ईश्वरानुगृहीतं तद् प्रधानं केवलं न हि ॥ ३९२ ॥

विष्णुर्हि सर्वत्र च तिष्ठतीति स्वजीवमायां च सिसृक्षतीं तां ।
इत् यदिना विष्ण्वनुशासनाच्च जगन्निदानं स हि विष्णुरेव ॥

अधिकरणार्थः 'ब्रह्मण्येवेदमाविरासीत्, ब्रह्मणि लयमभ्युपैति 'स एव
भूयो निजवीर्यचोदितां, स्वजीवमायां प्रकृतिं सिसृक्षतीं' इति श्रुतिस्मृतिभ्यां
विष्णुः जीवमायां प्रकृतिरूपां अनुप्रविश्य जगत्सृजतीति नमोऽस्वरात्म्य-
चादौऽपि युक्तः ।

३ अभ्युपगमाधिकरणम् । (५४)—द्वैतम्

६ ओं अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् । (१७९)

लोकापतिकपक्षेऽत्र धर्माधर्म कथैव न ।

अतः स्वव्याहतेरेव न द्रष्टव्यं च तन्मतम् ॥ ३९५ ॥

४ पुरुषात्मधिकरणम् । (५५)—द्वैतम्

७ ओं पुरुषात्मवदिति चेत्तथाऽपि । (१८०)

८ ओं अमितानुपपत्तेः । (१८१)

अत्रमादि चादाय विचेतनाङ्गं जीवस्य सङ्गाच्चलतीति दृष्टेः ।

तथैव जीवेनसह प्रधानं मैवं हरिस्तत्र च तिष्ठतीति ॥

अधिकरणार्थः पुरुषोऽसर्वजनप्रकृतिकर्तृत्वशब्दमाकरोति । यथा
'चेतनसंबन्धात् अचेतनमेव शरीरमहमादिकमादाय गच्छति, एवं अचेतनापि
प्रकृतिः पुरुषसंबन्धात् प्रवर्तत इति चेन्न । विष्णोस्त्रिस्तया विष्णुरेणेनैव
प्रवर्तत इति त्वदुक्तार्थे दृष्टान्ताभावादित्यर्थः ॥

५ अन्यथानुमित्यधिकरणम् । (५६)—द्वैतम्

९ ओं अन्यथानुमितौ च ब्रह्मशक्तिवियोगात् । (१८२)

१० ओं विप्रतिषेधाच्च समंजसम् । (१८३)

प्रकृतेः पुरुषस्यैवं संबन्धं कुरुते हरिः ।

सर्वश्रुतिविरुद्धत्वात् अनीश्वरमतं न तु ॥ ३९७ ॥

अधिकरणार्थः प्रकृत्युपसर्जनपुरुषकर्तृत्वादमाकरोति । शरीरसंबन्धात् पुरुषः प्रवर्तत इति अङ्गीकारेऽपि तस्य पुरुषस्य असामर्थ्यात् शरीरसंबन्ध एव व्युक्तः । सकलश्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वात् अनीश्वरमतमसमञ्जसम् ।

महदीर्घाधिकरणम् । (५७)—अद्वैतम्

११ महदीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाम्याम् । (१८२)

यत्कारणद्रव्यगुणास्समानजातीयमन्यं गुणमारभन्ते ।

शुक्लादिसम्भूतपटादिकैश्च शुक्लप्रतीतिः परिदृश्यतेऽत्र ॥ ३९८ ॥

जगन्निदानं परमेश्वरश्चेत् चैतन्यसङ्गोपि पटादिषु स्यात् ।

विलक्षणोत्पत्तिनिदर्शनेन वैशेषिकोऽनेन निरस्त एव ॥ ३९९ ॥

अधिकरणार्थः शुक्लतन्तूलक्षणपटे शुक्लदर्शनकत्, परमेश्वरसृष्टजगति परमेश्वरनिष्ठचैतन्यानुवृत्तिः प्रसजतेदिति पूर्वपक्षे प्राप्ते' न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं' इति गोमयादेः वृक्षिकादिदर्शनेन कारणगुणस्य चैतन्यस्य कार्यं जगति अनुवृत्तिनियमो नास्तीत्युक्तत्वात् जगति चैतन्यानुवृत्तिर्न संप्रवर्ति ।

३ परमाणुजगत्कारणत्वाधिकरणम् । (५५)—अद्वैतं

१२ उभयधापि न कर्मातस्तदभावः । (१८३)

१३ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः । (१८४)

१४ नित्यमेव च भावात् । (१८५)

१५ रूपादिमत्वाच्च विपर्ययोर्दर्शनात् । (१८६)

१६ उभयथा च दोषात् । (१८७)

१७ अपरिमृष्टाद्यात्यन्तमनपेक्षा । (१८८)

पराणुवादे बहवो हि दोषाः आस्थेषु दृष्टास्तत एव तन्न ।

क्षित्यम्बुवाय्वग्नि पराणवोऽपि सापेक्षमेवात निदानं भूताः ॥

अधिकरणार्थः । पटादिद्रव्याणि सावयवानि सन्ति; स्वानुगतैः
संयोगसन्निवैः तन्वादिभिः आरम्भमाणानि दृश्यन्त इति जगतः परमाणु-
करणं वदन्ति । तत्र सुखदुःखव्यवस्थाऽपेक्षया जीवकर्मनिमित्तमपेक्ष्यैव
परमाणुः जगत् सृजतीति तथैव दोष उक्तः । समवाय इति कस्मचित्
पदार्थस्य भविकस्याभ्युपगमाच्च; ष सत्कर्मवादोक्तेश्च अनेकदोषदुष्टत्वेन
परमाणुकरणवादो नाभ्युपगन्तव्यः । विस्तरस्तु भाष्यादौ द्रष्टव्यः ।

२ महदीर्घाधिकरणम् । (४७)-विशिष्टाद्वैतम्

१० महदीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां (१८४)

११ उभयथापि न कर्मातरुदमावः ।

१२ सावयवाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः । (१८६)

१३ नित्यमेव च भावात् ।

१४ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् । (१८८)

१५ उभयथा च दोषात् । (१८९)

१६ अपरिमहाद्यात्मन्तमनपेक्षा । (१९०)

जगत्तद्वानं परमाणुरेव निमित्त हेतुः परमेश्वरोसौ ।

इति प्रवादस्यशुक्रादिवच्च सर्वा तदुक्तिर्नपरिग्रहार्हा ॥

परस्य च स्वस्य च निर्वहदौ जातेः स्वभावः परिकल्प्यतेऽत्र

त्वया च कल्प्ये सामवायरूपे वस्त्वन्तरे भावमदृष्टमेव ॥ ४०२ ॥

अधिकरणार्थः । परमाणुकरणवादी अनेन अधिकरणेन निरस्यते ।
'आत्मन आकाशस्तम्भतः' इति श्रुत्या आकाशस्यानित्यत्वेन नित्यत्वा-
श्रमणरूपदोषात्; समवायाख्य पदार्थान्तर कल्पनरोपदोषात् परमाणोः सावयवत्वं
नित्यवस्त्वरूपविकल्पे सर्वप्रमदीधरावसिद्धरूपदोषात् 'परिमाण्डित्यभितानां
करणत्वमुदाहृतम्' इति परमाणुनिष्ठाणुपरिमाणस्य परमाज्वारब्धकर्त्यादौ
अनुवृत्तिरूपदोषपरिहाराय परमाणुनिष्ठाणुपरिमाणं केवलं परमाज्वारब्धकर्त्याणां

कारणं न भवति । कारणस्वभावस्तु स्वाभ्यन्तरचक्षुःपरिमाणान्मको भवेत् । परिमाणस्य स्वसमानजातीमोक्तप्रमाणजनकत्वात् । महदारब्धस्य महत्तरत्ववत् इति मत्वा अणुजन्यस्य अणुतरत्वमज्ञात इत्युक्तं । तदर्थं 'पारिमाण्डित्यमितानां कारणत्वमुदाहृतं' ; पारिमाण्डित्यं—अणुपरिमाणं मितानां—अणुपरिमाणमितानां—कारणत्वं । अणुपरिमाणं तु न कस्यापि कारणमित्युक्तम् । तत्र किञ्चिदामकमिति वक्तुमशक्यत्वमित्यादिरूपशेषाच्च ॥

६ वैशेषिकाधिकरणं (५७)—द्वैतम्

- ११ ओ महदीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलान्याम् । (१८४)
- १२ ओ उपयथापि न कर्माशुद्धभावः । (१९५)
- १३ ओ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः । (१८६)
- १४ ओ नित्यमेव च भावात् । (१८७)
- १५ ओ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययोदरानात् । (१८८)
- १६ ओ उपयक्षा च शेषात् । (१८९)
- १७ ओ अपरिमहात्कृतमनपेक्षा । (१९०)

यथा दीर्घाश्च महतः कार्यमुत्पद्यते तथा ।

ह्रस्वाच्च पारिमाण्डित्याद् कार्योत्पत्तिः कृषो न हि ॥ ४०३ ॥

सामवायरूपसंबन्धाद्वीकृतावनवस्थितेः ।

श्रुतिस्मृतिविरोधाच्च तर्कशास्त्रं निर्यक्रमम् ॥ ४०४ ॥

परमाण्वारम्भवादमपाकरोति ।

अनुरक्तो निरर्थकः । इति भारतान्, श्रुतिस्पृत्यपरिपृहीतत्वाच्च परमाणु-
कारणवादस्य, तार्किके निरस्त इति वेदितव्यः ।

४ समुदायाधिकरणम् । (५६) — अद्वैतम्

१८ समुदाय उभयहेतुकेषु तदप्राप्तिः । (१८९)

१९ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्तमिमात्तनिमित्तत्वात् (१०)

२० उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् । (१९१)

२१ असति पतिशोपरोक्षो यौगपद्यमन्यथा । (१९२)

२२ प्रसिद्धया भित्तिसहस्रनिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् । (१९३)

२३ उभयत्र च दोषात् । (१९४)

२४ आकाशे चाविशेषात् । (१९५)

२५ अनुस्मृतेश्च । (१९६)

२६ नास्तोऽदृश्यत्वात् । (१९७)

२७ उदासीनानामपि नैवं सिद्धिः । (१९८)

सर्वं च वस्तु क्षणिकं स्थिरं नो * परैः कृतं कर्म परस्मरेण ।

अभावतो जन्म च वस्तुनश्चेत् क्षीरादधीत्याद्यनपेक्षमेव ॥ ४०५ ॥

‘संभूत आकाश’ इति श्रुतेश्च वस्तुत्वसिद्ध्या निरुपाख्यता न ।

इत्यादिदोषात् समुदायसिद्धिः नास्तीति भाष्ये विशदीकृतश्च ॥ ४०६ ॥

* नो-नेत्यर्थः

अधिकरणार्थः सर्ववैनाशिकताद्वान्न अनेनाधिकरणेन निरस्यते ।

अत्र सर्वास्तित्वादिनः केचित्, विज्ञानास्तित्वादिनः केचित्, सर्वशून्यत्व-
वादिनः केचित् । तत्र पृथिन्यप्नोर्जोनायूना सशतिरेव जगद्रूपेण परिणमन
इत्युक्तिः न युक्ता । समुदायस्याचेतनत्वादेव । स्थिरस्य चेतनस्य कर्मनिदपि
तन्मते अभावात् पूर्वशेषे विनष्टमुत्तरक्षणजातः कः स्मृत्या कः बुर्यात्
इत्यादिदोषापत्त्या आकाशस्यात्मन उक्त्युक्तेः तन्मते निरुपाख्यत्वाद्यदगाध
सर्वस्य सर्वत्र सर्वदा उत्पत्तिपसङ्गाच्च वैनाशिकसमोऽनुपपन्नः ।

आकाशस्यापि 'अत्र श्येनः पतति' इति प्रयोगात् प्रतीतिविनाशाम्युपगमं
 हित्वा विमर्शमाकाशस्य निरूपारब्धता उक्ता । वस्तुतः 'आत्मन आकाशस्संभूत'
 इत्याकाशस्य वस्तुत्वमेव वैदिकमतमिति मौग्नमतं वेदवाक्यमेव ।

७ समुदायाधिकरणम् । (५८)-द्वैतम्

१८ ओं समुदाय उभयहेतुकेपि तदप्राप्तिः । (१९१)

१९ ओं इतरेनरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । (१९२)

२० ओं उत्तरोपादे च पूर्वनिरोधात् । (१९३)

२१ ओं असन्निवृत्तजोषरोधादौगपद्यमन्यथा । (१९४)

२२ ओं प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिविच्छेदान् । (१९५)

२३ ओं उभयथा च दोगात् । (१९६)

२४ ओं आकाशे चाविशेषात् । (१९७)

२५ ओं अनुस्मृतेश्च । (१९८)

यथा ज्वाला क्षणे नष्टा तथा सर्वे क्षणे हवं ।

तथा प्रतीतिर्गमने भवेदिति तदुच्यते । ४०९ ॥

भूगदिसमुदायस्य लोकहेतुर्न युज्यते ।

कार्योत्पत्तौ हेतुनाशत् कार्यान्तरजनिः कथम् ॥ ४१० ॥

कार्यकारणयोर्निश्चयभावोऽभावोपि वा भवेत् ।

भावान्तरं कल्प्यमेव नष्टदीपे च युक्तिः ॥ ४११ ॥

अधिकरणार्थः विज्ञानादिवैद्व्यमत्तं निरस्पते । कैश्चित् दुर्युक्त्याभासैः
सम्भक्तुव्यवष्टादीनां ज्ञानमात्रमेव प्रकाशते । न तु बाह्यार्थमिति—

‘सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्वियोः ।

मेदश्च आन्तिविज्ञानैः दृश्येतेन्द्राविवाद्भवे ॥’

इत्यादिना बाह्यार्थानाश्रयस्याज्ञानदृष्टान्तेन च बाह्यार्थे विनैव सर्वप्रतीतिः
सम्भवतीति विज्ञानमात्रवादी मन्यते । सर्वानुभवविरोधात् सर्वशास्त्रविरोधाच्च
सर्वैः प्रमाणैः बाह्यार्थस्योपलब्धेश्च साहित्यस्य च वाक्यपदार्थास्तित्वस्यैवोपपदक-
त्वाच्च, ‘स्वप्नोऽयं मया दृष्टः’ इति सुषुप्तपुरुषस्य स्थिरस्थैवात्मनः वचनाच्च
तन्मतं सर्वथा अनादित्यम् ।

४ उपलब्ध्यधिकरणम् । (४९)—विशिष्टाद्वैतं

१७ नाभाव उपलब्धेः । (२०१)

२८ वैश्वर्याच्च न स्वप्नादिषु । (२०२)

२९ न भावोऽनुपलब्धेः । (२०३)

विज्ञानमात्रं भवतीह तत्त्वं नैवेहबाह्यार्थ इति बुवन्ति ।

उत्पद्यते वासनया च पूर्वज्ञानं परस्येति मत्तं न युक्तं ॥ ४१६ ॥

ज्ञानं निरालम्बनमेव दृष्टं यथा सुषुप्ताविति तत्रयुक्तं ।

स्वप्ने मया दृष्टमिति स्थिरस्य विविच्य सक्तैः क्षणिके तथा न ॥

साहित्यहेतुश्च सहोपलब्धेः घटं च जानाम्यहमादि दृष्टेः ।

सकृत्कर्माथक एव धातुः ज्ञानं पदार्थं च सहजवीति ॥ ४१८ ॥

अधिकरणार्थः बाह्यार्थवैचित्र्यं नास्ति; बाह्यार्थत्वं ज्ञानवैचित्र्यमेव
प्रकाशते । तादृशज्ञानं च क्षणिकं; नष्टेऽपि ज्ञाने वासनावच्छाया प्रपञ्चग्रभः
वर्तत इति स्वाप्नज्ञानं च दृष्टान्तोद्भूतं । तत्रसंभवति । बाह्यार्थानुभव-
विरोधात् । स्थिरस्यात्मनः सत्त्वादेव वासनोपपन्नसंभवाच्च; अर्थशून्यस्य

ज्ञानस्य क्वचिदप्यनुपलब्धेः; भट्टगहं जानामीति सकर्मकर्तृकस्य ज्ञानस्य प्रतीतिश्च;
स्वप्नज्ञानादिके च नार्थशून्यत्वमित्युक्तत्वाच्च तन्मतमनादरणीयं । इति ॥

५ सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम् । (५०)—द्वैतम्

३० सर्वथानुपपत्तेश्च । (२०४)

शून्यं तत्त्वं जगद्गीम्सु रज्जौ मपञ्चमो यथा ।

अधिष्ठानापारमार्थ्ये कथं आन्तिरुद्धेति चेत् ॥ ४१९ ॥

दोषाद्यपारमार्थ्येऽपि अमोऽद्वैते यथा तथा ।

सर्वथाऽनुपपत्तस्तन्मतं व्याप्तो निगकरोत् । ४२० ॥

अधिकरणार्थः शून्यत्वादिनिरासोनेन क्रियते । शून्यमेव तत्त्वं,
अभावापत्तिरेव मोक्ष इति बुद्धस्य सुस्याभिप्रायः । तर्हि कथं लोकप्रत्यक्षं
उपपद्यत इति चेत् यथा रज्जोः सर्पित्वं च पारमार्थ्यभावेऽपि ह्यसौ सर्पमो
भवति सद्यत दृश्येऽपि लोकप्रम उपपद्यत इति तन्मतं । एतच्च 'सर्वथानुपपत्तेश्च'
इति सूत्रेण द्विस्तरंग माप्ये दृष्टित्वात् नेह तन्यते ।

६ अनुपलब्ध्यधिकरणम् । (६०)—द्वैतम्

३० ओं न भावोऽनुपलब्धेः । (२०३)

३१ यो क्षणिकत्वात् । (२०४)

३२ यो संज्ञानुपपत्तेश्च । (२०५)

जगद्विज्ञानमात्रं न वाक्यार्थस्थिरता न च ।

क्षणिकं न ज्ञानमात्रं सर्वथा दृष्टिं भर्तु ॥ ४२१ ॥

अधिकरणार्थः विज्ञानवादप्रसक्तोति । ज्ञानमात्रं जगत्, तच्च क्षणिकं,
वाक्यार्थश्च न । यद्यपि ननु किं भुविमृतिनिष्पाद्यवेरुद्धत्वान्वादी इरणीया । इति

६ एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् । (५८)—अद्वैतम्

३३ नैकस्मिन्नसंभवात् । (२०४)

३४ एवं चात्माऽकात्स्न्यम् । (२०५)

३५ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः । (२०६)

३६ अन्त्यावस्थितोभयनित्यत्वादविरोधः । (२०७)

यस्तत्तमह्नीनयरीतिमाह त्वजीवजीवौ च पदार्थभेदौ ।

पञ्चास्तिकाया इति तत्प्रभेदान् नदुक्तयुक्त्येन निरस्त एव ॥ २२ ॥

अधिकरणार्थः दिग्गन्धननं निरस्यते । तन्मते जीवाजीवाभिति-
पदार्थद्वयमेव । तत्प्रभेदा पञ्चास्तिकाया इत्युक्ता सर्वत्र तत्तमह्नीनयमापक्षते ।
तद्युक्तमित्याह । एककाले कस्मिंश्चित्पदार्थे शीतोऽग्नौ सत्त्वासत्त्वादिवत्
विरुद्धधर्मावेशः न सम्भवीति ।

एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् । (५१) विविष्टाद्वैतम्

३१ नैकस्मिन्नसंभवात् । (२०५)

३२ पञ्चात्माकात्स्न्यम् । (०६)

३३ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः । (००७)

३४ अन्त्यावस्थितोभयनित्यत्वादविरोधः । (२०८)

जीवाजीवात्मकं लोकं सत्तमह्नीनयेन नत ।

ब्रुवन्ति तन्मतं दुष्टं विरुद्धाऽसंभवादिति । ४२३ ॥

अधिकरणार्थः एतत् जगत् जीवाजीवात्मकं निरीक्षरम् । जीवानां
नेक्षोपायश्च जीवाजीवाऽसम्बन्धनिष्क्रमणमोक्षा इति च सर्वत्र स्पष्टसीत्यादिना
सत्तमह्नीनयमूचिरे । तद्युक्तम् । एकस्मिन् वस्तुनि द्रव्यात्पञ्च अस्तित्वनास्तित्वादेः
युगपदसंभवादित्यादिना भाष्ये सम्यक् दृष्टिर्नामिति विरम्यते ।

१० नैकस्मिन्नधिकरणम् । (६१)-द्वैतम्

३३ ओ नैकस्मिन्नसंभवात् । (२०६)

३४ ओ एवं चात्माकात्स्न्यम् । (२०७)

३५ ओ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः । (२०८)

३६ ओं अन्यत्रस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषात् । (२०९)

सप्तभङ्गीनयोप्यत्र कस्मिन्नापि न भुज्यते ।

प्रत्यक्षेण विरुद्धत्वात् जीवो देहमिषो न च ॥ ४२४ ॥

अधिकरणार्थः ॥ कस्मिन् वस्तुनि सत्त्वस्यासत्त्वस्य सदसत्त्वस्य च असंभवात्, लोकद्वयेः शरीरपरिमितः जीव इत्यङ्गीकारे यन्त्रादिपिपीलिकादि शरीरस्थस्य जीवस्य गजह्यादिशरीरे अकाल्प्यं स्यात् । तत्तच्छरीरस्थस्य जीवस्य तत्तत्परिमाणत्वमित्यङ्गीकारे विकारित्वानित्यत्वादिदोषप्रसङ्गे । परिमाणमात्रे स्वरूपाभावप्राप्तेश्च स्याद्वादिमतं दुष्टमिति ।

७ पत्युरसामञ्जस्याधिकरणम् । (५९)—मद्वैतम्

३७ पत्युरसामञ्जस्यात् । (२०८)

३८ सम्बन्धानुपपत्तेश्च । (२०९)

३९ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च । (२१०)

४० करणकृत्त्वमोगादिभ्यः । (२११)

४१ अन्तर्भवमसर्वज्ञता वा । (२१२)

माहेश्वराणां भक्तमत्र दुष्टमानारखैचिज्यविरुद्धतादेः ।

श्रुतिप्रमाणात् परमेश्वरस्य जगन्निदानाश्रयणे न दोषः ॥ ४२५ ॥

अधिकरणार्थः पशुपतिरीश्वरः निमित्तकारणं । कार्यकारण-
योगविधिदुःखान्ताः पञ्चमार्गाः पशुपादाविनोक्षणाय पशुपतिना उपदिष्टा
इति वर्णयन्ति । केचित् वैशेषिकादयोऽपि स्वप्रक्रियानुसारेण निमित्तकारणं
ईश्वर इति वर्णयन्ति । अत्रोक्तमाह सूत्रकारः 'पत्युरसामञ्जस्यात्' इति । पत्युः
ईश्वरस्य, जगत्कारणत्वाभ्युपगमे असत्त्वादिवत् रागद्वेषादिदोषप्रमत्तेरनीद-
वत्यं प्रसज्येत । जीवकर्माऽपेक्षया विषमस्यष्टिरित्यीश्वरस्य दोषाप्रसङ्ग इति
चेन्न, कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्यपवर्तकत्वे अन्योन्याश्रयदोषप्रसङ्गात् । ईश्वरः
कल्याणवान् नीतरागश्च पाणिनः कुक्षिते कर्मणि न प्रवर्तयेत् । उत्पन्नमपि कर्म

नाधितिष्ठेत। तावन्मात्रेण प्राणिनां दुःस्वप्नुत्पादत्त। ईश्वराधीना जनाः
स्वातन्त्र्येण कुत्सितं कर्म कर्तुं नार्हन्ति। ईश्वरानधिष्ठितं कुत्सितं कर्म फलं
प्रप्तुं नोत्सहते। तस्मात् स्वतन्त्रोपाद्वरः कर्मभिः प्रवर्त्यत इति दृष्टविरीतं
कल्पनीयं। तथा चऽयमपरो गण्डस्योपरि स्फोट इत्यतरेतराश्रयः
प्रसज्येत। कर्मणा ईश्वरः प्रवर्तनीयः। ईश्वरेण च कर्म इत्यतरेतराश्रयरूप
दोषः प्रसज्येत्यर्थः। तस्मादोश्वरस्वतन्त्रः सन् कर्मभिः प्रवर्त्यत इति
ईश्वरस्य स्वातन्त्र्यमज्ञोपि जायेत। अनादित्वादितरेतराश्रयपरिहारः।
पूर्वकर्मणा ईश्वरः इदानीतने कर्मणि प्रवर्त्यते। तेनेश्वरेणाद्यतनं कर्म
स्वकार्ये प्रवर्त्यत इति चेन्न, इदानीमिव अतीतकालेऽपि इतरेतराश्रयदोषादि
परम्परापतेः। तार्किकमते ईश्वरस्तर्धज्ञोनन्तमेति, अन्तवच्च प्रधानं, अनन्ताश्च
पुरुषा इत्यभ्युपगम्यते। तत्रेश्वरस्यात्मनः प्रधानस्य पुरुषाणां चेयत्ताज्ञानं
अस्ति वा न वा। अस्ति चेदन्तवत्स्वदोषः नेति चेदसर्वज्ञस्वरूपदोषः।
तस्मात् मादश्वरवैशेषिकादिमतं नादरणीयमिति।

७ पशुपत्यधिकरणम्। (५१)—विशिष्टाद्वैतम्

३५ पत्युरसामञ्जस्यात्। (२०९)

३६ अधिष्ठानानुगतेश्च। (२१०)

३७ करणवञ्चेन भोगादिभ्यः। (२११)

३८ अन्तवत्त्वमसर्धज्ञता वा। (२१२)

कपालमस्मस्नानादिसुराकुम्भादिपूजाना।

ब्राह्मण्याश्रयसंप्राप्तिः मुद्रापङ्कदि धारणम् ॥ ४२६ ॥

श्रुतिस्मृतिविरुद्धानां बहूनां समवायतः।

पशुपत्यागमप्रोक्तं न ग्राह्यं केनचित् क्वचित् ॥ ४२७ ॥

अधिकरणार्थः पशुपतिमतं निरस्यते—

‘रुद्राक्षकण्ठं हस्ते बटा चैका च मस्तके।

कर्मलं भस्मना स्नानमभ्यर्गफल्यदम् ॥

‘कर्णिकारुचकं चैव कुण्डलं च शिखामणिं ।

भस्म यज्ञोभवीतं च मुद्राष्टकं प्रचक्षते ॥’

भगवत्सन्सर्गात्मानं ध्यात्वा निर्वैषम्यच्छति ।

जीवाः पशव उच्यन्ते तेवामधिपतिरिशवः ॥

स तेजमुपकाराय पञ्चाध्यायीमचीकल्पत ।

उपादानं निमित्तं च व्याख्यातं कारणं द्विधा ॥

निमित्तकारणं हृद्रः तत्कल्प्य कारणान्तरम् ॥

नक्षत्रां महदादिकर्ममुदिष्टं तद्विधिविधीयते

गूढाचारमुख्यस्मृत्तानां गतितस्नानावगानः परः ।

योगे धारणमुच्यते हृदिधियाभ्येक्यपूर्वं तथा

दुःस्वप्नो हि मतोऽपवर्ग इति ते पञ्चापि संकीर्तिताः ॥

तत्र पञ्चस्वप्नोस्तु व्याख्याताः करणादयः ॥

‘कारणकार्यं विधियोगो दुःस्वप्न इति पञ्च ॥ इति

ध्यात्यन्तिकदुःस्वनियताः दुःस्वप्नश्चन्द्रेनोक्ता । वैशेषिकात्मगुणोच्छेद-

रक्षणाय मुक्तिरित्यादि शैशगमोक्तं सर्वश्रुतिस्मृत्यन्तरेण विरुद्ध इति वैदिकैः

अनादरणीय एव । तथा हि श्रुतिस्मृतिविरुद्धार्थकल्पनवासह श्रुतिस्मृत्युक्तौ-

कारणस्मरणयोगधारणादिकथनात् अभिन्ननिमित्तोपादानरक्षणः निमित्तमात्र-

करणत्वोक्त्या च वेदवाद्या असुरादिमोहनार्थं विष्णुमेतत्स्मरन्तृहतात्वाच्च

शैशगमस्य तदुक्तं सर्वं त्याज्यमेव । ‘इत्थं हि हृद्र मशवाहो मोहशास्त्राणि करण-

स्यादि प्रमाणाच्च ।

ननु— ‘यसर्वज्ञस्सर्ववित्’, ‘ईश्वरात् ज्ञानमन्विच्छेत्’ इत्यादि

प्रमाणात् सर्वज्ञः हृद्रः कथं मोहनशस्त्रं कुर्यादिति चेत् ‘एष एव असाधुकर्म

करयति यमघोनिनीषति’ इत्यादिशास्त्रात् सर्वज्ञस्यापि मोहनशस्त्रकरणप्रवृत्तिरपि

सिद्ध्यत्येव । केचित्तु ऐश्वरीक्यामुदेवादिवत् स्त्रानाम्ना चेतनविदम्येन

शैवागमः कृत इयूचिरे। अत एव च तन्मतमनादरणीयमिति च ।
चेदान्तशास्त्रेषु

‘जगन्निमित्तोपादानं परंब्रह्मश्रुतौ श्रुतम् ।

महानन्दात्मको मोक्षः तत्रतत्रासकृच्छ्रः ॥’

इत्युक्त्वा

‘परस्परद्विरोधेन व्याहृतैषां प्रमाणता ।

त्रयोदण्डप्रतिषेधं किञ्चित्तैव प्रतीक्षते ॥’

इत्यादिभिः पूर्वोच्चार्यग्रन्थैः शैवागमो दूषितः ।

अपि च शैवागमोक्तसप्रदायरीतिः—

‘मिश्रो मांसनिषेधं प्रकुरुते किं तेन मद्यं विना

किं ते मद्यमपि मियं प्रियमहो वाराहनाभिस्तह ।

वेद्याद्रव्यरुचिः कुतस्तव धनं धूतेन चैवैव वा

चौर्यघतपरिग्रहोऽपि भवतः दासस्य कन्यागतिः ॥’

इत्याद्याशंकारिषोक्तरीतिवत् विरुद्धसमेलनं भवतीति तन्मतं सर्वथा निराकर-
णीयम् ।

११ पाशुपतिनिराकरणाधिकरणम् (३२)-द्वैतम्

३७ ओं पत्युरसामञ्जस्यात् । (२१०)

३८ ओ संवन्धानुपपत्तेश्च । (२११)

३९ ओ अपिष्ठानानुपपत्तेश्च । (२१२)

४० ओ करणश्चेन्न भोगादिभ्यः ।

४१ ओ अत्रवत्त्वमसर्वज्ञता वा । (२१३)

जगत्कर्ता पशुपतिः मैवं नारायणश्रुतेः ।

पारतन्त्र्यात् पशुपतेर्मते तस्मान्न गृह्यते ॥ ४२८ ॥

अधिकरणार्थः । पाशुपतिमतं निराकरोति । भद्रं ह्यत्रापि पशु-
रावनोमि ब्रह्मद्विषे शब्देऽहं तत्र उ । एते नारायणे आसीत्, न न

नेकानः' इत्यादि श्रुतेः हृदस्यावत्त्वेन परतन्त्रत्वेन च नारायणस्यैव कारणत्वोक्तः पशुपतेः कर्तृत्वे मृतपुरुषस्तु जगता सन्नद्यो न युज्यते, अशरीर-
त्वात् । अतः पशुपतिरशरीर इत्याद्युक्तेश्च श्रुतिव्याप्यमिदं तृत्वाभावाच्च कुल्यल-
दिवा, उत्पत्तिविनाशमुखदुःखादिप्राप्तेश्च देहवत्त्वे अन्तवत्त्वापत्तेश्च, देहाभावे
ज्ञानोत्पत्त्याभावाच्च पशुपतिः न जगत्कारणम् । विष्णोः कारणत्वे तु सर्वे
विरोधाः श्रुत्यैव परिहृताः । सर्वे तस्यास्ति दुःखादिकं च नास्तीति ।

'सदेहः सुखान्धश्च ज्ञानभाः सत्पराक्रमः ।

ज्ञानज्ञानमूलवपुः स विष्णुः परमेश्वरः ॥

इत्यादि प्रमाणादवगम्यते ।

८ उत्पत्त्यसम्भवाधिकरणम् । (६०)-अद्वैतम्

४२ कपत्यसंभवात् । (२१३)

२३ न च कर्तुः करणम् । (२१४)

४६ त्रिशनादिभावे वा तदप्रतिषेधः । (२१५)

४५ विप्रतिषेधाच्च । (२१६)

कर्तुश्च जीवात्कारणं मनश्च संजायते व्यूहमिदं दृष्टम् ।

श्रीपासुदेवात् जनिमात्मनश्च कर्तुश्च जीवान्मनसोपि जन्म ॥ ४२९ ॥

तस्मादहंकारजनीं ब्रवीति केचित्तदेकायनग्रासिमूलम् ।

तन्नामशास्त्रैव न चास्ति लोके वैषानसेनाऽपि निर्दिष्टमेवम् ॥ ४३० ॥

अधिकरणार्थः । प्रकृतिव्यापिष्ठाता बोधयान्तर्कं कारणं, ईश्वरो-
भिमतः येषां पक्षः, तत्पक्षः प्रत्याख्यायते । तत्र तस्मै वासुदेवाय संपर्क-
प्रकृन्नानिरद्वयत्वात् व्यूहा इति वासुदेवात् संपर्कगन्नामः जीवस्योत्पत्तिः,
ब्रह्मादिनिर्दृष्टाभियोगस्याहंकारस्योत्पत्तिरित्यादि पाश्चात्तरे वर्तते ।
तत्र युज्यते । 'न जायते म्रियते वा विपर्ययते' नास्या श्रुतेः नित्यत्वाच्च
धाम्नः' इत्यादिश्रुतिसृतिसूत्रेभ्य आत्मनः नित्यत्वव्यवगात् जीवात् मनस
उत्पत्तिव्यवगाद्युक्तेश्च ज्ञानैश्वर्यव्यवगात्प्राप्तेरसंशयं वासुदेव एव

विद्यमानत्वावगतेः तदितरव्यूहत्रये तदभावोक्तेश्च ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य समस्तस्यैव जगतः भगवद्व्यूहावगमेन चतुर्व्यूहकथनानुपपत्तेः शाण्डिल्यस्य वेदनिन्दार्पूर्वकपांचरात्रशास्त्रप्रवृत्तेरुच तन्मतं न युक्तमिति । अपि च पांचरात्रस्य एकायनशास्त्रामूलत्वमङ्गीकृत्य कैश्चित् प्रामाण्यमुक्तं । तदपि न युक्तं । एकायनशास्त्रेति काचित् शारङ्गैव नास्ति । खिलशस्त्रात्वरूपेण च न प्रमाणं ।

“आग्नेयं पांचरात्रं तु दीक्षायुक्तं च तन्त्रिकं ।

अवैदिकत्वात् तत्तन्त्रं ततो वैखानसेन तु ॥

सौम्येन वैदिकेनैव देवदेवं समर्चयेत् ॥”

इत्यादिना पांचरात्रस्य वैदिकप्रारम्भात्प्रामाण्यमुक्तं वैखानसशास्त्रे ।

न च वैखानसप्रशंसार्थं पांचरात्रदृष्टमिति वाच्यं । प्रशंसानरत्वेऽपि अवैदिकत्वादिति हेतुक्या पांचरात्रं न प्रमाणमित्येवेति दीक्षितादयोऽब्रुवन् ।

परभाष्ये पांचरात्रोक्तं सर्वं प्रमाणमेवेति वर्णितं । तत् न घटते । सूत्रकारेण परपक्षनिराकरणप्रयत्नान्ते तैस्तदपाठात् ‘निषेधाश्च वर्त्तमानाः’ इति न्यायात् निषेधशास्त्रस्यैव प्राबल्यमिति पांचरात्रप्रमाणनिषेधवाक्यस्यैव प्रबलतया अङ्गीकारेण पांचरात्रप्रमाणमित्येव भातीति । अन्यथा पशुबन्ध-प्रकरणे ‘आज्यभागौ यजतीति’ व्यापस्तम्बश्चाते ‘आज्यभागौ यजतीति’ सूत्रेण आज्यभागो विधाय ‘तौ न पशौ करोति न सोम इत्येके’ इति सूत्रेण अज्यभागौ निषिद्धाविते विधिनिषेधाभ्यां विकल्पोऽङ्गीकृतः । तद्वदत्रापि पांचरात्रस्य प्रामाण्यविकल्पापत्तिः न स्यात् । विकल्पश्च न युक्त इति । ननु—‘नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति ; अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति’ इतिवत् विकल्पो युक्त इति चेत्, तत्रापि फल्गुरास्तम्ये विकल्पो ऽष्टः ; इच्छा च नियामिका तत्र । ‘यदेव विधया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति’ इतिवत् । अत्र तु भगवन्नाप्तिरूप-फलस्य वेदान्तशास्त्रे च पञ्चरात्रे च तुल्यत्वात् सर्वाङ्गीकृतवेदोक्तमार्गप्रवृत्तेरेव फले सिद्धे विवादग्रस्तपाधरात्रे प्रवृत्त्यसंभवात् विकल्पो न युक्तः । तुल्यफलेऽपि विकल्पो ऽष्ट इति चेन्न उत्रापि अतिरात्रादौ षोडशिनग्रहणसत्त्वेऽपि फलवत्त्वमिति चेत्, तदभावेऽपि फलस्य न्यूनत्वमेवाङ्गीकृतं भीमांसकैरिति । किञ्च—अत्र

‘कर्मज्ञानमुपासने च शरणं व्रजेति चावस्थितान्
मन्मार्गान्पर्वगसाधनविधौ सद्धारकद्वयकारान् ।’

इति तदीयोक्त्या फलसाधनमार्गिकां चतुर्णामेव कथ्यमानां पांचरात्रोक्तमार्ग-
कथनान्यः भगवत्पात्रेस्वीत्यनुकेदव न युक्तः ।

अतु च शैवादिमतेषु विरुद्धाचारादिदर्शनात् तेषां प्रामाण्याभावेऽपि
पाश्चात्त्रे वेदविरुद्धाचाराद्यभावात् वेदविरुद्धवत्प्रामाण्यस्यापि वाक्यस्य
उपनिषत्सु परस्परविरुद्धवाक्येषु अविरुद्धार्थसमन्वयवर्णनमिदं विरुद्धार्थमतिश-
यनात् पश्चात्त्रं प्रमाणमिति चेन्मैत्रं, शैवादिग्रन्थेष्वपि सर्वथा विरुद्धांशस्य
त्याज्यत्वाङ्गीकारेण अविरुद्धार्थभागस्य प्रामाण्यापत्तेः । इष्टापत्तौ पांचरात्रेऽपि
अविरुद्धांशः प्रमाणं भवतु, विरुद्धांशः त्याज्य इति पंचरात्रं सर्वं प्रमाणमित्युक्तिः
न संगच्छत इति ।

किं च महाभाष्यकृता पस्पशादिके ‘सप्तद्वीपा वसुमती, प्रपोलोकाः,
चत्वारो वेदाः, साक्षात्सरहस्याः बहधा भिन्नाः; एकाद्यतमध्वर्युशारवाः, सहस्रवर्त्म-
सामवेदः; एकाविंशतिधा ब्राह्मर्षयः; नवधा अथर्वगो वेदः; षाकोद्यावयः;
इतिहासः पुराणं; वैद्यकं, इत्येतावान् शब्दस्य प्रयोगविषय इत्युक्तं ।
छान्दोग्योपनिषदि च ‘अथौहि भगव इति होषतसाद् सनत्कुमारं नारदः तं होवाच
यद्वेत्य तेन मोषसीद, ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति । सहोवाच, श्रग्वेदं भगवोऽत्येमि,
यजुर्वेदं, सामवेदं आपर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं, पचयं वेदानां वेदं, पित्र्यं
राशि, देवं निधि वाकोद्यावयं पञ्चयनं देवविद्यां, ब्रह्मविद्यां, भूतविद्यां क्षत्रविद्यां
महर्षविद्यां, सर्पदेवजनदिद्यां, एतद्भगवोध्येमि; इति नारदेनोक्तं । तत्र
वगम्य पांचरात्रस्य कस्यचित् प्रमाणवृत्तस्य सत्त्वे तदनुवादभावरः कथं पठते ।
तत्र अनुवादाभावेऽपि अनुक्तमन्त्रोपग्राहमिति न्यायेन यद्येतत्तन्मस्तीत्यभ्युप-
गम्येत सदा शैवाद्यागम्यदेव तदिति

“न सांख्यं न शैवं न तत्पांचरात्रं न जैनं न मीमांसकादेर्मतं वा ।

विशिष्टानुमूल्या विशुद्धात्मकत्वान् तदेकोज्जगदिष्टशिवः केवलोऽहम् ॥

इति दशभोक्त्यामाचार्योक्तस्तगम्यत इत्यन्यमिति प्रमाणेन ।

८ उत्पत्त्यसम्भवाधिकरणम् । (५३)-विशिष्टाद्वैतं

३९ उत्पत्त्यसम्भवात् । (२१३)

४० न च कर्तुः करणम् । (२१४)

४१ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः । (२१५)

४२ विप्रतिषेधाच्च । (२१६)

मनोऽनिरुद्धजीवानामुत्पत्तिर्दृश्यते यतः ।

पाञ्चरात्रं च न ग्राह्यं मैवं ग्रामाण्यमेव तत् ॥ ४३१ ॥

तोयेन जीवान् त्रिसप्तजं भूम्यामित्यादि वाक्यस्य यथोपपत्तिः ।

तथैव जीवादिजनिश्च किंच श्रीवासुदेवो हि चतुः प्रकारः ॥ ४३२ ॥

अधिकरणार्थः पाञ्चरात्रस्य ग्रामाण्यमुच्यते । तत्रैवं प्रक्रिया । परम-
कारणात् वासुदेवात् संकर्षणो नाम जीवो जायते । संकर्षणात् प्रद्युम्नसंज्ञं
मनो जायते । तस्मात् अनिरुद्धसंज्ञोऽङ्कारो जायत इति । तत्रायं
पूर्वपक्षः । आत्मनः नित्यत्वात् जीवो जायत इत्युक्तिसंगता । मनसः
जीवादुत्पत्तिः मनसश्चाहंकारस्योत्पत्तिसंगता । 'न जायते त्रियते वा
विपश्चित्', 'एतस्माज्जायते प्राणः मनस्सर्षेन्द्रियाणि च' इत्यादि धृतिविरुद्ध-
त्वादिति । समाधित्तु जीवोत्पत्तिवादिनीनां श्रुतीनां शरीरसंबन्ध एव
जीवस्योत्पत्तिरिति यथा वर्णिता तद्वदेवात्रापि । मनोहंकारादीनामपि वासु-
देवव्यूहादेव जनिरिति 'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यादि श्रुतेरविरोध
एव । तत्रापि प्रकृतेः जीवस्य चोत्पत्तिनिषेधदर्शनाच्च वेद इव पाञ्चरात्रमपि
सर्वं प्रमाणमेव । सांप्रैषु वेदेषु निष्पत्त्युक्तमानः शक्तिः पाञ्चरात्रं भवि-
कृतवानित्युक्तिस्तु 'न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्तते, अपि तु तदितर-
द्विषेयं प्रशंसितुमिति' न्यायेन 'यथा अनुदिनहोमनिन्दा उदितहोमस्यांसार्या
तथैव पाञ्चरात्रप्रशंसारं शाण्डिल्यवचनमिति न कोऽपि दोषः ।

ननु—

"शैवं पशुपतं चैव बौद्धमुच्यते तदा ।

कथं पाञ्चरात्रं चेत्येवं पाण्डितास्मृतेः ॥"

वैदिकं तान्त्रिकं चेति विभागाकरणादपि ।

गम्यते पाश्चात्त्यस्य वेदशास्त्रनिश्चयः ॥

शैवं पाश्चुपतं, सौम्यं त्यागुडं च चतुर्विधम् ।

तन्मभेदसमुद्दिष्टः सक्त न सगाचरेत् ॥

भाक्तं भागवतं चैव सात्त्विकत्रिविधमनं ।

इत्येवं तन्त्रमेवोक्तिः पश्चरात्रेऽपि दृश्यते ॥

श्रुतिस्मृतिप्रतिक्षिप्तजीवजन्मादिगोचरम् ।

न्यायहीनं वचस्तथ्यमितिहासमिदं महत् ॥

इत्यादिना वेदशास्त्रान्तैस्तद् पाश्चात्त्यस्य परिगणनात् 'सहचरितासहचरितपो-
स्तहचरितस्थैव ग्रहणं' इति वैयाकरणन्यायाच्च 'विशये प्रायदर्शनात्' इति
मीमांसासूत्रेण प्रायपाठश्च पाश्चरात्रस्य वेदशास्त्रमेव सिद्धयतीति चेन्मैवं ।

“इत्थं नानाधुतिमुनिवचस्तन्नतस्तूयमान-

ज्ञानैस्त्वयः परमपुरुषः पाश्चरात्रं व्यपन्नः ।

तथेदेवच्युतिपथपरिग्रहजत्रैस्तमानं

पातुत्वेन प्रसजति तदा सोमपस्ते सुराभिः ॥”

इति यानुनाचार्योक्त्या पश्चरात्रस्य वेदशास्त्रत्रैस्तद् पठितत्वेन साभ्यासतौ,
सोमपीथिनः मद्यपस्य च पातुत्वं साम्यत्वं मद्यपतुभ्यापत्या पश्चरात्रस्य वेद-
शास्त्रसमानवर्णनं न युक्तं ।

“किं जीव पुरुषोक्तिगोचर इति श्रीशोऽपि तद्गोचरः

जीवत्वात् निरिशो ध्रुवो भवति किं तौ स्वाप्सुसंज्ञाविति ।

तक्षन्वाय षटेत किं मुखमुशमाचार्यसंज्ञावद

मण्डूकत्वमुपैति किं हरिपददर्शनेन कण्ठीसः ॥

(पुरुषाग्रजमानवौ ।

‘स्याणुः- पुमान् म्हादेवे शंकावर्त्तासिरे त्रिषु

‘ध्रुवशंकरौ षटे कीले योगे तान्तरे पुमान्’ ।

“मन्त्रन्यास्याहृदाचार्यः प्रायतक्षा च कथ्यते ।”

यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुशनिषु ।

शुक्ल हि कपि मेकेषु हरिर्न कपिले त्रिषु ।

इत्यादयोऽर्थान्तरप्रतिपादकः ।) एवं पूर्वान्वयलोकन्यायेन बाह्यमतेन पाठेऽपि पाञ्चरात्रस्य दोषाभावस्तथाञ्चरात्रोक्तं सर्वं प्रमाणमेव ।

ननु—“वासुदेवाभिधानेना केनचिद्विप्रलिप्सुना ।

प्रणीतं प्रस्तुतं तन्त्रमिति निश्चिन्मो वयम् ॥”

‘मायामोहनविग्रहेण हरिणा देवद्रुहां सहति

दन्तुं मोहयताऽहितान्धभिहितान्याहुर्हि तच्छ्रान्ता ।

एवं किन्तु नयन्नयं निजगहामायागुहा गह्वरं

व्याजहू विमिदं नवेति विशये जाते कथं निर्णयः ॥”

‘प्रस्तुतं भ्रमयन्नेव व्याजहारेति गम्यते ।

वैदिकैरगृहीतत्वात् तथार्हतमतं यथा ॥”

इत्यादिना भगवत्तैव मायाविना असुरमोहनार्थमिदं पाञ्चरात्रमलेखि इति वा उक्तं वासुदेव इति नामान्तरेण केनचित् पुरुषेण इदं निर्मितमिति वा अभ्युपगम्य शैवागमादिभिः तुल्यतया वर्णयितुं शक्यं ; न तु प्रमाणत्वेनेति चेन्नैवं ;

‘वेदसिद्धान्तमार्गेषु विष्णुरेवपरस्मृतः ।

विष्णुरेव नरक्षेत्रः महिष्ठः पुरुषोत्तमः ॥”

श्रुतिमूर्ध्नि नसिद्धेर्न वासुदेवेन आश्रितं ।

तन्त्रं मिथ्येति वक्तुं नः कथं जिह्वा प्रवर्तते ॥”

न च तन्त्रान्तरेष्वेव न्यायः प्रसरमर्हति ।

यतस्तत्तन्निष्पन्नां निष्प्रमाद्यपि संभवि ।

इत्यादिना आचार्यैरेव पाञ्चरात्रस्य वक्ता स्वयं नारायण एव ; तस्य ग्रन्थादिः करापि कुत्रापि न संभवति; मोहनार्थं च न कृतवान्, अपि तु भक्तभागवतो-ज्जीवनार्थं वैदिकमताविरोधेन भगवद्भक्तानस्तुत्यर्चनादयोऽत्र शास्त्रे उक्त इति सर्वं पाञ्चरात्रे प्रमाणमेव ।

वेदैश्चतुर्भिस्समितं कृतं मेरो महागिरौ
 एवमादिवचोभङ्गीअतैसादरगौरितैः ।
 वेदान्तसारसर्वस्वमास्मीयं परमं गतं ।
 पांचरात्रं निराकुर्यात् कथं द्वैपायनस्त्वयम्
 इत्यादिना वैश्वतुल्यत्वमेव वर्णितं ।

‘षाह्गुण्याष्टाष्टुदेवः पद् इति स भगवान् मुक्तभोग्यो बल्यदयात्
 योधात् संकर्षणस्त्वं हरसि वितनुषेशास्त्रमैश्वर्यरीर्यात् ।
 प्रभुन्नस्सर्गेषमौ नयसि च भगवन् शक्तितेजोऽनुरुद्धः
 विभ्रणः प्रासि तत्वं गमयसि च तथा व्यूहरात्राचिरात् ॥’
 इति पूर्वार्चनैरेव पञ्चरात्रशास्त्रस्य प्रामाण्यं तदुक्तार्थसंग्रहश्चोक्तं ।

अपि च ‘न हिंस्यात् सर्वा मृतानि’ इति सामान्यशस्त्रोक्तनिषेधस्य
 ‘अग्निप्रोमीयं पशुमालभेत’ इत्यादि विशेषविहितवागीर्वाहसाध्यतिरिक्त-
 विषयतया अन्युपगम इव प्रकृते पञ्चरात्राद्यप्रमाणमिति सामान्यरूपनिषेधस्य
 पांचरात्रं प्रमाणमिति विशेषवाक्यव्यतिरिक्तविषयताभ्युपगमेन । उत्तर्गापवाद-
 न्यायवत्वात् पञ्चरात्रशास्त्रं प्रमाणमितिसिद्धयति ।

किञ्च ‘यजुहोनि तदाहवनीये’ इत्याहवनीयाग्नौ विहितस्य होम-
 सामान्यस्य ‘अस्वस्य मेघ्यस्य पदे जुहोति’ इति विशेषविहितपदहोमव्यति-
 रिक्तत्वेनाभ्युपगम इव प्रकृतेऽपि पञ्चरात्रप्रामाण्यव्यतिरिक्तविषयं शैवागमादि
 निषेधवाक्यमित्यभ्युपगमाच्च पाञ्चरात्रं प्रमाणमेव ।

ननु, प्रमाणान्तरभासस्यैव निषेधो युक्तः । अत एव ‘सर्वेदीनि सर्वे
 नापानि’ इति व्याकरणसूत्रे महाभाष्ये ‘कः प्रतिषेधो नाम व्यविशेषेण
 किञ्चिदुक्त्वा विशेषेण नेत्युच्यते’ इत्युक्तं । तदर्थालोचने प्रतिषेधशास्त्रस्यैव
 विशेषशास्त्रत्वमिति प्रतिभाति । तथा सति पञ्चरात्रस्याप्रामाण्यमेव पुनरायाति
 इति चेन्नैवं, मन्त्रादिस्मृतिवत् पञ्चरात्रस्यापि प्रामाण्यं प्राप्तं । तच्च, पञ्चरात्राद्य-
 प्रमाणमिति, विशेषनिषेधेन दूषितं । तादृशनिषेधवचनस्यापवादपञ्चरात्र-
 पर्वापरप्रतिप्रसवरूप—

‘इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम् ।
इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमम् ॥
अम्यजुस्तामग्निर्जुष्टमध्वार्क्षिरसैस्तथा ।
सांख्ययोगस्कृतां तेन पञ्जरानानुशन्दितम् ॥
भविष्यति प्रमाणं वै ण्ठदेवानुशासनम् ।
सात्वतं विभिमास्त्राय गीतस्संकर्षणेन यः ।
दुपरस्य युगस्यान्ते आदौ कलियुगस्य च ।

इत्यादि । भारतस्य पञ्चरात्रप्रमाणवचनबाहुल्यं बाधकमिति प्रतिप्रसवरूपेण
पञ्चरात्रप्रामाण्यमेव सिद्धयति । यदुक्तं निषेधशास्त्रस्य विशेषशास्त्रत्वमिति
महाभाष्यात् प्रतिभातीति तदयुक्तम् । पणिनी तत्र एव ‘आद्गुणः’, इति
सामान्यशास्त्रस्य ‘वृद्धिरेचि’ इत्यादि विशेषशास्त्रं बाधकं । ‘येन नाप्राप्ते यो
विधिरारभ्यते, तस्य बाधको भवति,’ इत्यादि नञ्सममिव्याहाराभावेऽपि
उत्सर्गापवाद-सामान्यविशेष-बाध्यबाधकादीनां दृष्टत्वात् ।

अत एव एतादृशीरीतिः ‘ब्रह्मजिज्ञासा’ इत्यत्र ब्रह्मजिज्ञासापदस्य
समासविचारे ऽवच्छेदो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा इति विग्रहं प्रदर्श्य ‘कर्तृकर्मणोः
कृति’ इति सूत्रेण पष्ठीभिमर्त्तिं पलाप्य ‘प्रतिपदविधानाच्च पष्ठी न समस्यते’ इति
वार्तिकेन समासनिषेधमाशङ्क्य ‘कृद्योगाच्च पष्ठी समस्यते’ इति वार्तिकान्तरेण
प्रतिप्रसवसंभवात् इति ब्रह्मजिज्ञासा पदं समस्तं साधित्युक्तं । तद्वदत्रापि ।

अपि च पित्रेष्ट्यां ‘प्राचीनायीती टोहयति’ इत्यारभ्य पित्रेष्ट्युपन्यास-
समये ‘प्राशनोत्सेवन-परिषेवनानि न विघ्नन्ते’ इति श्रौतसूत्रेण ‘अस्त्वितो
हविष्येपान भक्षयन्ति’ इत्यादि सामान्यशास्त्रप्राप्तद्विविः प्राशनं ‘तामुपहृत्य
भवद्देव जिघ्रन्ति, न प्राश्नन्ति’ इति श्रुत्या मन्थस्य इहोपहाना-
नन्तरं अदम्राणं विधाय प्राशनं निषिद्धम् । ‘तत्रैव’ केनचिद्याज्ञिकेन
कर्काचार्येण ग्रन्थज्ञता उक्तं—‘न प्राश्नन्तीति प्रतिषिध्य प्रतिप्रसवः प्राशितव्यत्वेव
वयं मन्यामहे’ इति । अथ सामान्यश्लेषेण हविरशनं प्राप्तं; ‘न प्राश्नन्तीति

निषिद्धम् । पुनरपि निषिद्धस्यापवादरूपेण नञ्समामिव्याहारं विनैव
 'प्राशितव्यं तेव' इति वाक्यात् हविर्भोजनमेव साधितं । तद्वदत्रापि
 पाञ्चरात्रं प्रमाणमिति भारतवचनमेव प्रतिपत्तवरूपमिति । मन्वादि
 स्मृतिवत् नारायणप्रोक्तपाञ्चरात्रस्य 'प्रमाण्यं प्राप्तं । 'शैवं वाशुपतं चैव
 बौद्धमप्यार्हते तथा.....गम्यते' पाञ्चरात्रस्य वेदवाङ्मयनिश्चयः ॥' इत्यादि
 निषेधशस्त्रेण प्रतिषिद्धमपि 'वेदैश्चतुर्मिस्तमितं' इत्यारभ्य 'पञ्चरात्रं निरा-
 कुर्यात् कथं द्वैपायनस्त्वयम् ।' मनिष्यति प्रमाणं वै एतदेवानुशासनम् ।
 सात्वतं विविनास्त्राय गातस्सत्कर्त्तव्येन यः ॥' इति प्रतिपत्तवचनमास्त-
 नादिवचनैः पञ्चरात्रमामूल्यं सर्वं प्रमाणमित्येव सुसूक्तम् ।
 छान्दोग्ये सप्तमप्रपाटके स्वाभ्यस्तविद्यामध्ये एकायनमिति विद्वान्शास्त्रनर्षीत्र-
 मिति नारदेनोक्तम् । तस्य एकायनपदस्य 'वाक्योवाक्यं मूलवेदः वेद-
 सारोपसंहतिः एकायनमिति प्रोक्तं' इति सामसंहिवाचनानुसारेण वेद-
 सारोपसंहतिरिति कश्चन ग्रन्थः ज्ञायते । तथैव मध्वभाष्ये व्याख्यातम् ।
 श्रीरङ्गरामनुजभाष्ये च 'एकायनं एकायनशास्त्र इत्यर्थः' इति वर्णितं । तथा
 च एकायनशास्त्रामूल्यं पाञ्चरात्रस्य न्याय्यमिति । एकायनमित्यस्य नीति-
 शास्त्रमर्थ इति भगवत्प्रभाष्ये उक्तमपि तत्रैव एकायनशास्त्रं नस्तीति
 नैव बोध्यत इति ।

“अत्रयजुस्सामाधर्वाश्च भारतं पञ्चरात्रकम् ।

मूलरामायणं चैव शास्त्रमित्यभिधीयते ॥”

इति स्कान्दवचनात् पाञ्चरात्रं सर्वं प्रमाणमेव ॥

अपि च एकायनशास्त्रासत्त्वे शाण्डिल्यस्मृतिरपि प्रमाणं । तथा हि

• शाण्डिल्यस्मृतौ-

“श्रीपतोवागिरेर्मुनि श्रीमत्पापतने हरिः ।

शाण्डिल्यमृषिमासीनं धणम्य मुननोबुवन ॥

‘श्रीमदेकायनं शास्त्रं श्रुतं शुद्धं सनातनम् ।

ज्ञातं च सर्ववेदानामन्तस्सारमिदं त्विति

निर्वृत्तं वेदिकं कर्म यत्प्रोक्तं भवभेषजम् ।

पञ्चकलत्मकं ज्ञानं तच्च ब्रह्मैकदैवतम् ॥

इत्यारभ्य—

इदं वेदागमाख्यं तु वेदशास्त्रमितीरितम् ।

इति संक्षेपतः प्रोक्तः सदाचारो यथागमः ॥

इत्यन्तं एकाग्रनशास्त्रोक्तसदाचारानुष्ठानक्रमः उपब्रवीतेति पाश्चरात्रस्य
एकाग्रनशास्त्रामूलत्वोक्तिः संगच्छत इति । यथा मन्वादिस्मृतीनां मूलवेद
व्यतीकियते तथा शाण्डिल्यस्मृतेरपि मूलवेदोस्तीति दृष्टं प्रतीयते ।

अत एव यामुनानार्यैरयं श्लोकः पठितः—

आकर्ष्य विलसन्तु सात्वतमतं पस्पद्विं दुष्पद्वति

न्यामुम्भोद्धतदुर्विदम्भरिषद्वैदग्न्यविध्वंसिनः ।

श्रीमन्नाथमुनीन्द्रवर्द्धितभियो निर्धूतविश्वशिवाः

सन्तस्तन्तुतमघपघपद्वी हृष्टाऽनवचोक्तयः ॥ इति ।

यत्तु मोक्षैकफलसाग्येऽपि 'कर्मज्ञानमिति' श्लोकेन चतुणमिव
मोक्षसाधनत्वेन वर्णितं ; न त्वन्यः पांचरात्रोक्तमार्ग इति तदीयैरेव पाश्चरात्रं
प्रमाणमिति नाभ्युपगममिव भारतीत्युक्तं तत्र युक्तं । तच्च श्रीरहस्यत्रयसारस्य,
गतिविशेषाधिकारोक्तरीत्या समाहितमिति नेह त्वन्यते । पांचरात्रशास्त्रोक्त-
कर्मानुष्ठाता अन्य इति तस्य तन्मार्ग इति हि तत्रोक्तमिति । अपि च
मोक्षसाधनोपायाः चत्वारः तुल्यफल इत्यपि अस्मदीयैर्नाभ्युपगताः । भक्ति-
रूपोपायनिष्ठस्य बहूनां जन्मनामन्ते मोक्षप्राप्तिः, शरणागतिनिष्ठस्य तु
एतद्देहावसान एव मोक्षप्राप्तिः । तत्राप्यार्तपत्रस्य तदपेक्षितकाल एव मोक्ष-
सिद्धिरिति कर्मज्ञानयोः भक्तिसाधनत्वेनेत्यभ्युपगमात् फलवैषम्यसिद्धेरिति ।

किंच—

भक्त्या परमया वापि उपत्य वा महामते ।

प्राप्योहं नान्यथा प्राप्यः ममर्कैर्यत्किमुभिः ॥

इति शास्त्रानुसारेण मोक्षोपायमार्गौ द्वावेव । 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अपनाय विद्यते' 'गृध्रक्षुर्वै शरणमहं प्राप्ते' इत्यादि वेद-प्रमाणादभ्युपगतौ । कर्मज्ञानमिति चोपायोपायतया उपचारात् वर्णितौ; न तु साक्षान्मोक्षोपायतया । पांचरात्रोक्तमार्गः अन्य एव । तत्रापि संहितामतेन ऋणमन्त्रं तदनुष्ठानपकारमेवेन अवान्तरमेवमिच्छा बहवः वर्तन्ते इत्येतेन सर्वमधिकारिविभागोक्तिरस्येन—

सुमुक्षुत्वे तुल्ये सति च मधुविद्यादिषु यथा
न्यवस्था संतोष्यत्यधिकृतनिशेषेण विदुषां ।
विकल्प्येत न्यासे स्थितिरितरविद्याषु च तथा
नियत्या वैध्यात्यं नियमयितुमेवं प्रभवति ॥

इति श्लोकेन समर्थितमिति ग्रंथविस्तरमयाद्विरप्यते । सूत्रार्थस्तु आचार्यैरेव वर्णित इति नेह तन्यते ॥

१२ उत्पत्त्याधिकरणम् ॥ (६३)—द्वैतम्

४२ ओं उत्पत्त्यसंभवात् । (२१५)

४३ ओं न च कर्तुः करणम् । (२१६)

४४ ओं विज्ञानादिभावे वा तदपसिद्धेः । (२१७)

४५ ओं विप्रवेधाच्च । (२१८)

पुरुषाननुगृहीतस्त्री प्रजोत्पादनविक्षमा ।

विज्ञानपुरुषाल्लिष्टस्त्री क्षमेति न युक्तिमत् ॥ ४३३ ॥

तर्हीश्वरनिदानादिवादेऽन्तर्भाव एव सः ।

श्रुतिस्मृतिविरोधाच्च न समञ्जसमेव वत् ॥ ४३४ ॥

अधिकरणार्थः । शब्दिकं दृश्यति । केवलस्त्रीभ्यः प्रजा नोत्पद्यते । तदर्थं पुरुषानुग्रहाङ्गीकारे करणाभावात् तदनुपपत्तिः । तदर्थं

विज्ञायादिकरणाधीकारे तर्हि विज्ञानादिनैव सृष्ट्याद्युपपत्तेरीद्वरवादान्तर्भाव
एव; न तु शक्तिपक्ष इति मत्तान्तरं । शक्तिवादे सकलश्रुतिविरोधात्
असमञ्जसमेव ॥

इति भारद्वाजकुल्यतिलकानां नवसायपुराणीयविद्वत्समाध्यक्षाणां
दानाधिकारिणां मतत्रयनिरूपकाणां
कान्ति चम्पूपुरं रत्नाचार्याणां
कृतिषु मतत्रयसारसंग्रहे
द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः ॥

मतत्रयसारसंग्रहे द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः ॥

१ वियदधिकरणम् । (६१)-अद्वैतम्

१ न वियदभ्रुतेः । (२१७)

२ अस्ति तु । (२१८)

३ गौण्यसंभवात् । (२१९)

४ शब्दाच्च । (२२०)

५ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् । (२२१)

६ प्रतिज्ञादानिस्त्यतिरेकच्छब्देभ्यः । (२२२)

७ यावद्विकारं तु गुणविभागो लोकवत् । (२२३)

नभोजनिर्नास्त्यमृतं च नित्यं आकाशचान्दित्य इति श्रुतेश्च ।

अन्यत्र संभूतपदं च मौणं तच्चेज इत्यग्रजमेव वेजः ॥ ४३५ ॥

अधिकरणार्थः संवर्गविधायां 'वायुर्वायु संवर्गः' इत्यादिना वायो-
रुपातिभवेनात 'सैषा अनस्तमिता देवता यद्वायुः' (धृ-११-२२) इति ब्रह्मा-
रण्यकश्रुतेश्च, 'वायुश्चात्तरिक्षं चामृतम्' इत्यादि श्रुतेश्च मातरिश्वन उत्पत्तिर्मा-
स्तीत्यधिकाशंकायां, 'एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः' इति समाधिरभिहिता । एतेन
पूर्वोक्तब्रह्मव्यतिरिक्तानां सर्वेषां ब्रह्मण उत्पत्तिभवेन, एकविज्ञानप्रतिज्ञानोप-
पादनादिना च, आकाशाद्वायुरित्यादिना च वायोत्पत्तिः सिद्धा ; अमृतत्वादि-
श्रुतिश्च परं सोऽर्थेति ।

३ असंभवाधिकरणम् । (६३) अद्वैतम्

१ असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः । (२२५)

यत्कारणं तच्च विकारि दृष्टमाकाशवाय्मादिषु तद्वदत्र ।

जगन्निदानस्य परात्मनश्च बीजं परं चेदनवस्मिपतिस्स्यात् ॥ ४१८ ॥

नोत्पद्यते ब्रह्म विकारि चेति 'न चास्य कश्चिज्जनिते'ति वेदात् ।

जनेरभावस्तत एव दृष्टः विश्वभ्रमो ब्रह्मणि सत्य इष्टः ॥ ४१९ ॥

सत्यं सचिष्ठानमियं च रज्जुर्न सर्प इत्यादिवदेव चात्र ।

प्रपञ्चविभ्रान्तिरपीह मूलप्रकृत्यधिष्ठानवदेव सत्यम् ॥ ४२० ॥

अधिकरणार्थः 'आकाशाद्वायुः वायोरग्निरिति कस्माच्चित् विकारात्
कस्यचिद्विकारस्योत्पत्तिः दृश्यते । तद्वत् ब्रह्मण उत्पत्तिः कस्यचिद्विकारात्
संभवितुमर्हतीत्याक्षेपे समाधिः 'असंभवस्तु' इति ।

सदालोकस्य ब्रह्मणः अन्यतः संभवः नोपपद्यते । सतः सन्मात्र-
ब्रह्मण उत्पत्तिः न संभवति ; असत्यतिशये प्रकृतिविकार-
भावानुपपत्तेः । 'स कारणं करणाधिषाविषो न चास्य कश्चिज्जनिते'
न चाधिपः (श्वे ६-२-) इति श्रुतेश्च । न च, विकारात् विकारान्नरोत्पत्तिवत्
ब्रह्मणोऽपि कस्माच्चिद्विकारादुत्पत्तिः भवितुमर्हतीति वाच्यं । अना-
धिष्ठानस्य अनवस्थाप्रसंगनिवारणाय मूलप्रकृतिः सर्वविकारकालस्य अधिष्ठानभूता

(७) तदभिध्यानाधिकरणम् । (६७)-अद्वैतं

(१३) तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गावत्सः । (२२९)

आकाशवाय्वग्निजलाचलादि सृष्टिश्च साक्षात्परमात्मनो वा ।

स्वयं तदात्मानमिहाकारोत् स स्यचामवत् तच्चदनुव्रवेशात् ॥ ४४४ ॥

अधिकरणार्थः । विश्वदादिसृष्टेः यथाश्रुति 'आकाशाद्वायुः वायोरग्निरित्यादि स्वतन्त्राकाशादिकमेव तत्तदुपादानं भवेत् इति प्राप्ते परमेश्वर एव 'मोऽक्रमयत् बहुलां प्रजायेयेति' इत्यारभ्य 'सद्यत्पञ्चामवत्' (तै-२-६-१) इत्यादिना तद्भूतक्रममभिध्यायन्नेव सृजतीति सिद्धान्तः ॥

८ विपर्ययाधिकरणम् । (६८)-अद्वैतं

१४ विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च । (२३०)

ल्यक्रमःसृष्ट्यनुसारि वाऽथ विपर्ययो वाऽनियमेन वेति ।

सृष्टिक्रमापेक्षविपर्ययोऽत्र भूमिर्जले लीयत एवमादेः ॥ ४४५ ॥

अधिकरणार्थः । पूर्वमात्रशादीनामुरातिक्रमो विचारितः । इदानीं तेषां ल्यक्रमो विचार्यते । 'यतो वा इमंनि' (तै ३-१-१) इत्यादिना भूतानां सृष्टिसितिलया उच्यन्ते । तत्र तेषां ल्यविपर्यये नियमाभावात् अनियमोऽपि युज्यत इति प्राप्ते ; 'विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च' इति समाधिः । उत्पत्तिक्रमविपर्ययेण अप्यय इति 'पृथिव्यासु प्रजोयते, ज्योतिष्यासु प्रलीयन्ते' इत्यादिनाऽवगतोः ॥

९ अन्तराविज्ञानाधिकरणम् । (६९)-अद्वैतं

१५ अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् । २३१

विज्ञानमनसोऽपि भूतोत्पत्तिल्यक्रमः ।

भूतक्रमाविशेषाच्च विज्ञानमनसोरापि ॥ ४४६ ॥

अधिकरणार्थः । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च । स वायुर्ज्योतिरायः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' (शु २-१-३) इति ध्रुवो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च ब्रह्मणः उत्पन्नानीति गर्भ्यते । स वायुर्ज्योतिरित्यादि परत्र दृश्यते । उत्पत्तिक्रमविपर्ययेणाप्ययं प्रकीर्णः मनस्सर्वेन्द्रियाणि च इति विज्ञानमनसोऽप्ययमः बाधितो भवेत् इति प्राप्ते विज्ञानमनसोऽत्मनश्च मृतानां च मध्यवर्तिनोरप्यविशेषात् भूतोत्पत्तिरिति कथं भूतलक्ष्यमपि इति भनयोः क्रमान्तरं नावेषणीयं । तस्मात् भूतोत्पत्तिक्रममज्ञौ नैवेति ॥

१० चराचरव्यपाभयाधिकरणम् । (१०) — अद्वैतं

१६ चराचरव्यपाभयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो माक्तस्तद्भावभावि स्यात् । १२ जीवस्य जन्मात्रं मृतिश्च शास्त्रे संस्कारकर्मप्रतिबोधनाच्च । चराचरस्थूलसमाश्रयेण भाक्ता तदुक्तिश्च शरीरनिष्ठा ॥ ४४० ॥

अधिकरणार्थः । जीवत्वाप्युत्पत्तिप्रलये भवेत् । जातो मृत इति व्यवहारान् । जातकर्मोऽर्धदेहिं कस्मिन् कारादि विधानमिति प्राप्ते जन्ममरणादि जीवत्वा स्थूलशरीरव्यपाभय एव । स्थावरजङ्गमवृत्तान्येव नाप्यन्ते म्रियन्ते इति व्यवहारमात्रं ध्रुयन्ते । 'स वा व्ययं पुरुषः जायमानः शरीरमभिसंघमानः' (शु ४-३-८) इति वृद्धादौ पुरुषोक्तरीत्या जीवस्य शरीरसंघन एव जन्म ; शरीरादुत्क्रामणमेव मरणमिति न जीवस्योत्पत्तिः भवति । जातकर्मादिविधानमपि देहप्रादुर्भाव देहनिगमोपेक्षमिति द्रष्टव्यम् । इति ॥

१ विषयधिकरणं (५४) — विशिष्टाद्वैतं

१ न विषयदभ्रुतेः । (२१७)

२ भक्ति तु । (२१८)

३ गौष्मसंमपाच्छब्दाच्च । (२१९)

४ स्याद्यैकस्य ब्रह्मसन्देहः । (२२०)

५ प्रतिज्ञाहानिरन्यत्रिकात् । (२२१)

६ शब्देभ्यः । (२२२)

७ यावद्विकारं तु विभागो लोक्वत् । (२२३)

८ एतेन मातरिक्षा व्याख्यातः । (२२४)

९ अतश्च भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः । (२२५)

श्रुतिन्यायाविरोधं च परंपर्यापराहृतिम् ।

विधाय परतो द्वाभ्यां कार्यभावो विचिन्त्यते ।

न चा जनिः स्वस्य विपक्षे सं च न जायते किन्त्वमृतं तु मयं ।

सम्भूत आकाश इहात्मनस्स तच्चामृतं किंचिदपेक्षयेव ॥

अधिक(णार्थः) । इदानीं कार्यवर्गशोधनमारभ्यते । आकाशः वायुरुभाश्चि नोत्पन्नौ । 'वायुश्चान्तरिक्षं च एतदमृतम्' इत्यमृतत्व-
श्रुतेः । 'आत्मन आकाशस्सम्भूतः आकाशाद्वायुः' इति आकाशस्य वायोऽवोत्पत्ति-
अवर्णं गौणतया नेयं । छन्दोग्ये 'सदेव सोम्य इदमम आसीत् एकमेव' इति
सृष्टिप्रकरणे 'तत्तेजो अमृतञ्च (छा ६-२-३) इति तेजस एव प्रथमं
सृष्ट्युक्तः 'आत्मन आकाशस्सम्भूत' इति तैत्तिरीयश्रुतिगतसंभूतपदं गौणम्
इति प्राप्ते समाधिः ; 'येनाश्रुतं श्रुतमिति (छा ६-२-३) प्रतिज्ञाविरोधा-
भावाय सर्वकार्यवर्गस्यापि ब्रह्मण्यवोत्पत्तिसिद्धेः । अमृतत्वोक्तिः देवानां
अमर्त्यत्वदापेक्षिकी । छन्दोग्यस्थतेजसःप्राथम्यसृष्टिः आकाशस्योत्पत्तिं न निवा-
रयति । अपि तु उत्पत्तिक्रमेव । अतश्च वायुराकाशश्च उत्पन्नावेव । ब्रह्मण
एवोत्पत्तिसम्भवः श्रुत्युक्तः ।

२ तेजोऽधिकरणं । (५५)—विशिष्टाद्वैते

१० तेजोऽतस्तयाद्याह । (२२६)

११ आपः । (२२७)

१२ पृथिवी । (२२८)

१३ अधिकाररूपश्चान्तरैभ्यः । (२२९)

१४ तदभिध्यानादेव तु तद्विज्ञातः । (२३०)

१५ विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च । (२३१)

१६ अन्तराविज्ञानमनसो क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नविशेषान् । (२३२)

१७ चराचरव्यपाश्रयस्तु स्वात्तद्वयपदेशोऽभाक्तस्तद्भावभावित्वात् । (२३३)

तत्तेज इत्यागमवाक् तु तस्य न स्वस्य जन्म प्रतिषेधतीह ।

जनिक्रमादेव लयक्रमोऽपि ग्रहस्ततो ब्रह्मण एव सर्वम् ॥

उत्पत्तयमायस्सत एव दृष्टेः वायोश्च तस्माज्जनिरेव सिद्धा ।

येन श्रुतेनाश्रुतमित्यतश्च सर्वं जगद्ब्रह्मजमेव वक्ति ॥

ब्रह्मार्थका एव च सर्वव्यवस्थाः कथं घटादर्थविशेषबोधः ।

गौणेन लोकेऽत्र घटादिवोधः शब्दस्य शक्तिश्च परात्मनीति ॥

अधिकरणार्थः । 'आफानाद्वायुः, वायोऽग्निः, अग्नेरायः अद्भ्यः पृथिवी, (तै आ. १) इति भूतानां व्यवहितकारणत्वेऽपि तत्तच्छरीरकब्रह्मण एव भूतोत्पत्तिः वाच्यम् । छान्दोग्यस्थ श्रुतिप्रमाणादेव । 'एतस्माज्जायते प्राणः मनस्सर्वेन्द्रियाणि च । एवं वायुर्ज्येतिरायः पृथिवी विद्वस्स भारिणी' (मु. २-१-३) इत्यादि श्रुतेश्च । सर्वत्र शब्दानां ब्रह्मार्थकत्वे लोके तेजआदिशब्दैः तत्तदर्थेषु व्यवहारः कथमिति चेत् ब्रह्मणि शक्त्या बोधनं, लोकेषु गौण- इति 'चराचरव्यपाश्रयस्तु स्वात्तद्वयपदेशोऽभाक्तस्तद्भावभावित्वात्' इति सूत्रेणोक्त इति सर्वं सम्प्रज्ञप्तम् ।

१ विगदधिकरणम् (६४) द्वैतम्

परात्मनश्च जीवानां भूतदैवेषु शोधनम् ।

विरोधपरिहाराय तृतीये क्रियते पटि ॥

१ ओं न विद्वद्भुतेः । (२१९)

२ ओं सति तु । (२२०)

३ ओं गौण्यसंभवात् । (२२१)

४ ओं शब्दाश्च । (२२२)

५ ओं स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् । (२२३)

६ ओं प्रतिज्ञाहा निरव्यतिरेकच्छब्देभ्यः । (२२४)

७ ओं यावद्विकारं तु विभागो लोक्तवत् । (२२५)

आकाशोऽनादिरित्यादि श्रुतिगौणीति विश्रुता ।

ब्रह्मणोऽन्यस्य नित्यत्वे सृज्यं सर्वं न सिद्ध्यति ॥

यो विभागी विकारी सः आकाशोऽपि पृथक् पृथक् ।

तस्माद्विष्णोस्तमुद्भूतं सर्वं जगदिति श्रुतम् ॥

अधिहरणार्थः । 'अत्स्म आकाशस्तंभूतः' इति श्रुत्या आकाशस्य विष्णोस्त्यतिरिक्तता । 'भन्नादिव्यं व्ययमाकाशः' इति श्रुतिस्तु गौणी । ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मणि अन्यत्र च यथा वा प्रयोगः तद्वदाकाशस्योत्पत्ति-श्रुतिरनुत्पत्तिश्रुतिश्च गौणमुख्यापेक्षया नेया । विकारिपदार्थस्यैव विभक्तत्वं प्रसिद्धं । भविभक्तस्य पृथक्सिद्धिरेव । तथा चाविभक्तः विष्णुरेव ।

'तद्विभागेन जायन्ते आकाशाद्याः पृथक् पृथक् ।

यो विभागी विकारस्तः सोऽविकारः परो हरिः ॥

इति विष्णोरेवाविभागित्वेन विकारमात्र उक्तः । अन्येषां विकार एव ।

ब्रह्मणो अन्यस्य नित्यत्वे 'इदं सर्वमसृजत्' इति श्रुतिविरोधापत्तेः ।

२ मातरिश्वाधिकरणं । (६५)—द्वैतम्

८ ओं एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः । (२२६)

पवते पोऽपमनिलोऽनादिरित्यादि वेदतः ।

वायोर्जनिर्निति चेन्न विष्णुर्नित्यो न चापरः ॥

अधिकरणार्थः । 'वायुर्वाचं चेतनः । वायुना हि सर्वाणि भूतानि विज्ञापन्ते' । वायुर्वाचं निरयो वायुना हि सर्वाणि भूतानि नीयन्ते । इत्यादि श्रुत्या वायोर्नित्यत्वे प्राप्ते, 'एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः' ।

एतेन=अमुस्यनित्यत्वेन वायोरप्युदास्तिः सिद्धा ।

“प्रतिव्यूहं व्यूहं चासौ व्यतीत्य न जनार्दनः ।

धारयत्यनिरां देवो नित्यानन्दैकलक्षणः ॥”

इति मुस्यनित्यत्वस्य परमात्म्येवोपपत्तेः ।

३ असंभवाधिकरणम् । (६६)—द्वैतम्

९ ओ असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः । (२२७)

असत्तस्तु सतो जन्म श्रुतौ दृष्टं तथा न च ।

असदर्थो विष्णुरेव ब्रह्म वा असदित्यतः ।

अधिकरणार्थः । ‘असद्वा इदमत्र भासीत् ; सतो वै सदजायत ।
‘असत्तस्तदजायत’ इत्यादि श्रुत्या सतोऽप्युत्पत्तिरस्तु इति प्राप्ते सत अनु-
त्पत्तिरेव । अदृष्टत्वात् ; अनुपपत्तेश्च । ‘तद्वा एतस्मरमाहुः, परतो हि
सदुदीक्ष्यते’ इति श्रुतेः असच्छब्दो ब्रह्मवाची । ‘ब्रह्म वा असत् सद्वाव
प्राणः’ इति श्रुतेरसच्छब्दवाच्योऽपि ब्रह्मैवेति ।

४ तेजोधिकरणम् । (६७)—द्वैतम्

१० ओ तेजोऽतस्तथास्माद् । (२२)

तेजश्च विष्णोस्तत्पन्नं कारणं च परं न हि ।

वायोरग्निश्च संभूतः इति हेतुद्वयं न तु ॥

अधिकरणार्थः । तेजसः वायोऽत्यस्तिः भ्रूयते । ‘तत्तेजो
असृजत’ इति विष्णुस्त्वत्वं च वायोः भूतं । एकस्य तेजसः उभयकारणत्वं
न युक्तमिति प्राप्ते साक्षादुत्पत्तिस्त्वनं तेजसः विष्णुरेव । अमुक्या अन्येषां
इति उभयकारणत्वं तेजसो नेति समाधिः ।

५ अवधिकरणम् । (६८)—द्वैतम्

११ ओ प्राणः । (२२९)

अग्नेरापो भवन्तीति श्रुतिर्गौणीति बुद्ध्यताम् ।
तत्तेजोऽसृजतेत्यादि श्रुतिर्मुख्येति कीर्त्यते ॥

अधिकरणार्थः । 'ब्रह्मैवेदमग्र आसीत् तदपोऽसृजत' इति श्रुतेः
अपां ब्रह्मणः सृष्टिरेव युक्ता ॥

६ पृथिव्याधिकरणम् । (७९)-द्वैतम्

१२ ओं पृथिव्याधिकाररूपशब्दान्तगादिभ्यः । (२३०)

ता अन्नमद्भ्यः पृथिवी त्रयीषाद् न विरुध्यते ।
भूतकाण्ड्यश्रुतिभ्यश्च भूरेवाग्नेन कथ्यते ॥

अधिकरणार्थः--'ता अन्नमसृजन्त', 'अद्भ्यः पृथिवी (तै ३-२-३)
इति श्रुतिद्वयात् अद्भ्यः अन्नमुत्पन्नं; अद्भ्यः पृथिवी उत्पन्ना इति
द्वयोश्चतस्रोः विरोधात् अप्रामाण्यमिति प्राप्ते समाधानं 'पृथिवी' इत्यादि सूत्रम् ।
भूतमकरणात् भूमेः कृष्णवर्णत्वाच्च 'अद्भ्यः पृथिवी' इति श्रुतेश्च अन्न-
शब्देन पृथिव्येवोच्यतइति न विरोधः । अपौरुषेयवेदप्रमाणात् युक्तम् ॥

७ तदभिध्यानाधिकरणम् ।-द्वैतम् (७०)

१३ ओं तदभिध्यानादेव तु तद्विज्ञात् सः । (२३१)

संहर्ता रुद्र एवेति विज्ञान्तक इति श्रुतेः ।

विष्ण्वभिध्यानलिङ्गाच्च लयकर्ता हरिस्स्मृतः ॥

८ विपर्ययाधिकरणम् । (७१)-द्वैतम्

१४ ओं विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च । (२३२)

जनिक्रमस्य भूतानां प्रतिरूपो ल्ये क्रमः ।

उपपत्तिश्च नस्येति चतुर्वेदशिखाऽनदत् ।

अधिकरणार्थः । 'कर्ता प्राणादिकस्यास्य हन्ता भूम्यादिकस्य च । यः क्रमात्पुन्युत्क्रमाच्चैव स हरिः पर उच्यते' इति श्रुत्या सृष्टिक्रमप्रतिरूपो ल्यक्रमः इति प्रतीयते ॥

९ अन्तराविज्ञानाधिकरणम् (७२)-द्वैतम्

१५ ओं अन्तरा विज्ञानमनसौ क्रमेण तल्लिङ्गमदिति चेन्नाविशेषात्

१६ ओं चराचरव्यपारयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो माकस्त्वद्वावभासित्वात् ।

अन्तरा ज्ञानमनसोर्विपरीतः क्रमो भवेत् ।

श्रुति कांचित्समाश्रित्य स क्रमो न हि मुख्यतः ॥

अधिकरणार्थः । 'प्राणान्मनो मनसश्च विज्ञानं' 'यच्छेद्ध्यान्मनसौ प्राज्ञः तद्यच्छेत् ज्ञान आत्मनि' (का-२-३-१३) इति श्रुत्या मध्ये विज्ञानमनसोः विपरीतक्रमः प्रतिभातीति चेन्न; विशेषप्रमाणाभावात् । 'विज्ञानतत्वात्तु मनः, मनस्तत्वात्तु स्वादिकम्' इत्यादि प्रमाणात् चराचरव्यपेक्षया स विपरीतक्रमः । न मुख्यत इति ॥

११ आत्माधिकरणम् । (७१)-अद्वैतम्

१७ नात्माऽश्रुतेः नित्यत्वाच्च ताव्यः । (२३३)

आत्मा न भोक्ता पर एकमत्या ज्ञानं च सर्वं भवतीति वेदात् ।

जनेर्निपेधात् पर एव चान्मा सर्वेषु भूतेषु विमाति भूदः ॥

अधिकरणार्थः । 'स कारणं क्रणाविषाधिरः (श्वे-६-९) इति श्रुत्या शरीरेन्द्रियपञ्जराध्यक्षः कर्मपत्त्रनुभोक्ता कश्चिज्जीवोऽस्ति । ॥ आपरादिषु जलस्य उत्पद्यते न वेति श्रवणः । 'यथा सुदीपात् पावकत विस्फुलिङ्गाः सह-

सदः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽप्यत्र विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते
 तत्र चैवापियन्ति' (मु-२-१-१) इति श्रुत्या अग्नेः स्फुलिङ्गा इव परमात्मनः
 सरूपाः प्रजाः जायन्त इति अर्थावगतेः, एकस्मिन् विदिते सर्वं विदितं
 भवति इति प्रतिज्ञया च, 'तोयेन जीवान् विससर्ज भूम्यां' (तै-२) इति श्रुत्या
 च, 'देवदत्तो जातो मृतः' इति लोकानुभवाच्च जीवस्योत्पत्तिरिति प्राप्ते समाधानं
 'नात्माऽश्रुतेः' इत्यादि सूत्रेणोच्यते । 'यजो नित्यः' (कठ-२-१८) 'स वा एष
 महानज आत्मा' (बृ-४-४-२५) 'न जीवो म्रियते' (छा-६-११-३) 'तत्त्वमसि'
 (छा-६-८-७) अयमात्मा ब्रह्म' (मु-२-५-१९) इत्यादिश्रुत्या मोक्षा जीवोऽपि
 ब्रह्मैव । ब्रह्मण एव अविद्या जीवभावापत्तिः न तु स्वतः । 'एको देवस्सर्वमृतेषु
 गूढः सर्वस्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' (श्वे-६-११) इतिश्रुत्या ब्रह्मण एव सर्व-
 भूतान्तर्बर्तित्वोक्तेरिति ॥

३ आत्माधिकरणम् । (५६)-विशिष्टाद्वैतम्

१८ नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताम्यः । (२३४)

तोयेन जीवान् विससर्ज भूम्यां जातो मृतोऽसाविति दर्शनाच्च ।
 तेजोऽप्यृथिव्यादिवदेव तत्र जीवस्य जन्मेति न चाश्रुतिस्सा ॥
 न जायते वा म्रियते स जीवो नित्यः पुराणोऽज इति श्रुतिभ्यः ।
 अनादिकर्मात्तशरीरसङ्गप्रयोगनिष्ठा हि अनिमृतिश्च ॥
 उत्पत्त्यभावेऽस्य कथं प्रतिज्ञा सिद्ध्येन्नर्चवं चिदचित्तनुहि ।
 परात्मनश्चास्त्रत एव सिद्धा शरीरमत्यङ्गमतिश्च सिध्येत् ॥

अधिकरणार्थः । जीवस्योत्पत्तिर्नवेति संशये, 'यतः प्रसूता जगतः क्वन्ती
 तोयेन जीवान् विससर्ज भूम्यां' (तै-अम्भ) 'प्रजापतिः प्रजा समृज्जत'
 (यजु-२-४८) इत्यादिश्रुत्या वियदादिवच्च जीवस्योत्पत्तिरिति प्राप्ते, 'न जायते
 म्रियते वा विपश्चित्' (कठ-२-१८) 'नित्यो नित्यानां' (श्वे-६-१३) इत्यादि
 श्रुत्या जन्मनरगमतिषेधात् नित्यतया चोत्पत्तिर्नेति सिद्धान्तः । एकविज्ञानेन
 सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा च जीवस्य तच्छरीरत्वादेवोपपद्यते । 'यस्यात्मा शरीरं
 यस्यविज्ञानं शरीरमित्यादि श्रुतिस्तत्र मानमिति ॥

मृतानां प्रेतकार्याणि न त्वन्यद्विद्यते च्वचिन्त ॥

‘त्रयो वेदस्य कर्तारो भण्डपूर्तनिशाचराः ।

जर्फरी तुर्फरीत्यादि पण्डितानां वचः स्मृतम् ॥

अश्वमेधाय हि शिष्टं तु पत्नीप्राप्तं प्रकीर्तितम् ।

मण्डैस्तद्वत् परं चैव ब्राह्मजज्ञं प्रकीर्तितम् ।

मांसानां स्वादनं तद्वत् निशाचरसमीरितम् ॥’

इति बृहस्पतिर्नैव देशद्वयतिरिक्तस्य जीवस्य स्थितिर्नेत्युक्तेः,

भुङ्क्ते चेति च देह एव स महाभूतानि तेष्वेव क्षीः

विप्रवादैः मदशक्तिवत् क्रतुफलं भोक्ता न कोऽपि स्थितः ।

कथं किं पुनरप्युपैति नियमो न यवापि जीवेत सुखं

यावज्जीवति दैवतं नरपतिः न्यायोऽयं केवलम् ॥

इति पूर्वाचार्यैस्तेष्व देहाद्वयतिरिक्तः जीवोनाम न कश्चित् सिद्धयतीति चेत्,

अत्र विस्तरेण पूर्वाचार्यैरेव तदुक्तीनां वेदवाक्योक्तेः तन्मतमनादरणीयमेवेति

नेह तन्यते । ममदेहः, ममज्ञानं, ममेदं धनं, ज्ञानी, सुखी, स्वर्गी इत्यादि

व्यवहारादेव ‘न हिंस्यात्सर्वाभूतानि’, ‘यत्रैव स्वर्गकायः’, ‘न परदारं गच्छेत्’

नानृतं वदेत्’ इत्यादि श्रुतिभ्यश्च देहाद्वयतिरिक्तः जीवोऽन्य एवेति नृप-

सिद्धः । अत एव

‘न भूमिर्न तोयं न तेजो न वायुः न ह्यं नेन्द्रियं वा न तेषां समूहः ।

अनैकान्तिकत्वात्सुसत्यैकसिद्धस्तदेकोऽवशिष्टस्थितः केऽन्योऽहम् ॥

देहेन्द्रियमनुःषाणधीर्म्योऽन्योऽनन्यताधनः ।

नित्यो व्यापी प्रतिक्षेत्रमात्रा मित्रस्वउत्सुर्ही ॥’

‘देहाक्षादि विसृज्योऽणुरजसो नित्योऽहमर्थोऽमल-

ज्ञानानन्दम्योऽप्यतन्मय इव आम्बुत्वविद्यावृतः ।

पञ्चभूतविपाकभावकशिखालीढस्य तन्मात्मनो

मेक्षानात्मसमर्पणं भगवति प्रोक्तं त्रयीगोस्तरे ॥’

‘मत्तत्त्वादुपगम्यते मनं नुत्वं नार्चति मोक्षेच्छया

मुक्तप्रपन्नमुक्षुवेदध्वजा मुतोऽहन्तिमुक्तिः ।

अनन्तरोऽन्वाद्यः कृत्स्नः प्रज्ञानवन एव' (बृ ४-५-१३) 'मन्त्रां पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति (बृ ४-३-९) 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (बृ ३-९-२८) इत्यादिश्रुत्या आत्मनः नित्यमेव चैतन्यमिति ज्ञायते । गुणस्यादिषु विषया-
मावादेव चैतन्याप्रकाशः । 'यद्वैतत्र पश्यति' पश्यन्वैतत्र पश्यति (बृ ४-३-२३)
इति सूक्ष्मविविधकश्रुत्या आत्मनः चैतन्यस्य सद्भाव एव ज्ञायत इति ॥

(१३) उत्क्रान्त्यधिकरणं । (७३)—अद्वैतम्

- १९ उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् । (२३५)
- २० स्वात्मना चोत्तरयोः । (२३६)
- २१ नाणुस्तच्छूतेरिति चेन्नैतराधिकारात् । (२३७)
- २२ स्वशब्दोन्मानाभ्याम् । (२३८)
- २३ अविरोधश्चान्दनवत् (२६९)
- २४ भवसिद्धिर्विशेष्यादिति चेन्नाभ्युपमादृदि हि । (२४०)
- २५ गुणाद्वा लोच्यत् । (२४१)
- २६ व्यतिरेकी गन्धवत् । (२४२)
- २७ तथा न दर्शयति । (२४३)
- २८ पृथगुपदेशात् । (२४४)
- २९ तद्गुणसारत्वात् तद्व्यतिरेकः प्रवृत्तः । (२४५)
- ३० यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् । (२४६)
- ३१ पुंस्त्वादिवत्तस्य सतोऽभिधायक्ययोगात् । (२४७)
- ३२ नित्योऽस्मदध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरानियमो वाऽन्यथा । (२४८)

उत्क्रान्तिगत्यागतीमात्रसत्त्वादाग्राप्रमात्रोन्मितिदर्शनाच्च ।
हृदि स्थितेऽप्यणुरेव जीव इति प्रसङ्गे विशुरेव जीवः ।
आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः 'वेदादमेतं पुरुषं महान्तम् ।'
इत्यादिना ब्रह्म महद्भि जीवः शुद्ध्यादिसंगादणुतोपपन्ना ॥

अधिकरणार्थः । जीवः अणुपरिमाणः अथ मध्यमपरिमाणः, उत
महापरिमाण इति विद्यते, “शरीरादुत्क्रामति”, “लोकात्पुनरैति” “लोका-
मयन्ति” इत्यादि श्रुतिभ्यः अणुपरिमाण इति श्रुते, “आकाशवत् सर्वगतश्च
नित्यः”, “सर्व एव महान्न आत्मा” इत्यादि श्रुत्या विभुरेव जीव इति
सिद्धान्तः । अणुपरिमाणादि प्रतिपादकश्रुत्यश्च उपाधिसंसर्गः । तदुपपद्यन्त इति
न कोऽपि दोषः । यावदात्ममाचित्वाच्च बुद्ध्यक्षुपाधिसंसर्गस्य । यदा ‘तत्त्वमसि’
इति ज्ञानेन सर्वाविद्यानाशो जीवस्य भवति तदा त्रिभुः—इत्यर्थः ।

(४) ज्ञाधिकरणम् । (५७)—विशिष्टाद्वैतम्

१९ ज्ञोत एव । (२३५)

२० उत्क्रान्तित्यागतीनाम् । (२३६)

२१ स्वात्मना चोत्तरयोः । (२३७)

२२ नाणुरतच्छ्रुतेरिति चैतरेषाधिकारात् । (२३८)

२३ स्वशब्दोन्मानाभ्यां ज । (२३९)

२४ अविरोधश्चन्दनवत् । (२४०)

२५ अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्बुद्धिर्हि । (२४१)

२६ गुणाद्वा लोक्यत । (२४२)

२७ व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयति । (२४३)

२८ पृथगुपदेशात् । (२४४)

२९ तद्गुणसारत्वात् तद्गुणपदेशः प्राशङ्क्यत । (२४५)

३० यावदात्ममाचित्वाच्च न दोषस्तदर्थेनात् । (२४६)

३१ पुंस्कारादिवत्त्वस्य सतोऽभिधायिक्ययोगात् । (२४७)

३२ नित्योपलब्ध्यानुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनित्यो वा न्यथा । (२४८)

स्वामाविकज्ञानगुणो हि जीवो ज्ञाधातुरप्येव सकर्मकर्ता ।

रत्नार्कवत् दीप्तियुतस्त नित्यः अगन्तुकज्ञानमिदोच्यते न ॥

जीयोऽणुरात्मा हृदयस्थितत्वादुत्क्रान्तिगत्यागति सत्तया च ।

जानात्ययं पुरुष इत्यतश्च ज्ञातैव सुप्तो भवतीति चोक्तम् ॥

अधिकरणार्थः । जीवः तार्किकोक्तरीत्या आगन्तुकनैतन्यगुणकः-उत्त
ज्ञातृत्वमेवास्य स्वरूपमिति संशयः । ज्ञातृत्वमेव अस्य स्वरूपमिति सिद्धान्तः ।
'विज्ञानं यज्ञं तनुते' 'न पश्यो मृत्युं पश्यति' 'जानात्येवायं पुरुषः' इत्यादि श्रुतेः ।
जीवश्च अणुरेव, उत्क्रान्तिगत्यागत्यादिश्रुतेः । 'निष्कामति, 'लोकात्पयन्ति'
'लोकात्पुनरेति' इत्यादिश्रुतिभ्यः । 'हृदि ब्रह्ममात्मा' इत्यादिश्रुत्या हृदयान्त-
र्धर्तित्वाच्च धर्मभूतज्ञानवत्त्वाच्च सुषुप्त्यादिकालेषुपि ज्ञानस्य क्षत्वाच्च अयमात्मा
नित्यज्ञानस्वरूपः, धर्मभूतज्ञानवान्, अणुः, हृदयायवनश्च इति सिद्धम् ॥

(११) ज्ञाधिकरणम् । (७४)-द्वैतम्

१८ ओं शीत एव । (२३६)

१९ ओं युक्तेश्च । (२३७)

विष्णोरूपपद्यते जीवः श्रुतेरेवावगम्यते ।

उपाध्यपेक्षयोत्पत्तिः नित्यस्याप्युपपद्यते ॥

अधिकरणार्थः । 'सर्वे एते चिदात्मानो व्युत्थरन्ति' इति श्रुत्या जीवस्य
विष्णोरुत्पत्तिरिति प्राप्ते, 'अत एव' शब्दादेव जीवाः, उत्पन्नाः मातृदेहात्
निःसृत्य जाताः अनुत्पन्नाः अविनष्टाः, 'परं ज्योतिर्निविशन्ति' इत्यादि श्रुतेः
नित्या एव जीवाः ॥

१२ उत्क्रान्त्यधिकरणम् । (७५)-द्वैतम्

२० ओं उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् । (२३८)

२१ ओं स्वात्मना चोत्तरयोः । (२३९)

२२ ओं नाणुरस्तच्छ्रुतेरिति चेन्नैतराधिकारस्य । (२४०)

२३ ओं स्वशब्दोन्मानाम्नां च । (२४१)

२४ ओं अविरोधश्चन्दनवत् । (२४२)

२५ ओं अवस्थितिवैरोप्यादिति चेन्नाभ्युपगमादृदि हि । (२४३)

२६ ओं गुणादात्योक्तम् । (२४४)

“आत्मानश्चेतना व्याप्ताः” ‘अणुरात्मे’ति च श्रुतिः ।

न विरुद्धा विष्णुरेव व्यापकोऽन्येऽणवस्समृताः ॥

अधिकरणार्थः । जीवानां अणुत्वं व्यापकत्वं च श्रूयते श्रुतिषु । एकस्याणुत्वं विभुत्वं च विरुद्धमेवेत्याशङ्क्य समाधानमाह—‘उक्तान्निगत्या-
गतीनाम्’ इति । ‘स गर्भी भवति स प्रसूयते स कर्म कुरुते’, ‘सोऽस्माच्छ-
रीरादुत्क्रम्य अमुं लोकमपि गच्छति’ इत्यादिश्रुत्या जीवः अणुरेव । अस्व-
तन्त्रश्च, ‘स एतेनैव स्वात्मना परेण इमं गर्भमनुभवति’ इत्यादि श्रुतेः ।
विष्णुप्रविष्टस्यैव कर्तृत्वोत्पत्त्यादिकं श्रूयते । परिमितत्वं जीवात्मन एव । आ-
त्माऽनेयः परं ब्रह्म । अणुत्वेऽपि जीवस्य सर्वशरीरव्याप्तिः हरिबन्दनविन्दुवत्
हृदयायतनत्वेऽपि जीवस्य आलोकप्रकाशवत् चिदगुणेन सर्वशरीरव्याप्तिरपि
वा युज्यते ॥

अ इति सूत्रे जात्येकवचनम् । तथा च जीवा असंख्याकाः, गण्यो-
प्यनन्ताः, विविधाश्च; मुक्तिमोक्षाः नित्यसंसारिणः, तमोभोग्याश्चेति । मुक्ति-
मोक्षाश्च पञ्चविधाः देवाः देवगन्धर्वश्च, कृषयः, पितरः वक्रवर्तिनः मनु-
ष्योद्यमाश्च मनुष्यगन्धर्वाश्च । नित्यं-सुखदुःखमिथाः—नित्यसंसारिणः । तमो-
भोग्याश्च दैत्याः राक्षसाः पिशाचाः, मनुष्याधमाश्चेति चतुर्विधाः । सर्वे च
जीवाः परस्परं मित्राः परमात्मना च मित्राः, संसारे मुक्ता च तारतम्योपेताः ।
अत्र प्रमाणं तु—

“अनागता भतीताश्च यावन्तस्सहिताः क्षणाः ।

भतीतानागताश्चैव यावन्तः परमाणवः ॥

ततोऽप्यनन्तगुणिताः जीवानां राशयः पृथक् ।

परमाणुप्रदेवोऽपि क्षणन्ताः प्राणिराशयः ॥”

इत्यादि तत्प्रमाणयोक्तम् ॥

(१३) व्यतिरेकाधिकरणम् । (७६)—द्वैतम्

२७ ओ व्यतिरेको गन्धवत्तया च दर्शयति । (२५५)

बहुधात्मा श्रुतिर्वा सा शक्त्याधिक्याच्च युज्यते ।
आत्मानं बहुधा कृत्वा क्रीडते योगसंपदा ॥

अधिकरणार्थः । 'अतश्चा स्त्वन्मा स गच्छति समुज्यते' इति पारा-
शर्यायणश्रुतौ जीवस्यैव बहुरूपत्वं दृश्यम् इति चेन्न । व्यतिरेको गन्धवत् ।
यथा पुष्पात् गन्धः पृथक् गच्छति एवं अंशिनो जीवात् भंशाः पृथक् गच्छन्ति ।
'आत्मानं बहुधा कृत्वा क्रीडते योगसंपदा' इति प्रमाणात् ईश्वरदत्तयोगशक्त्या
जीवस्यापि अनेकधाभाषो युक्त एव ॥

१४ पृथगधिकरणम् । (७७)—द्वैतम्

२८ ओं पृथगुपदेशात् । (२४६)

२९ ओं तद्गुणस्वरत्वात् तद्वचपदेशः प्राज्ञवत् । (२४७)

तत्त्वमस्यादिना ब्रह्मजीवाभेदः प्रतीयते ।

मैवं जीवात् परो विष्णुः पूर्णोऽपूर्णः परस्मृतः ।।

ज्ञानानन्दादयो ब्रह्मगुणाः जीवेषु सन्ति हि ।

गुणसादृश्यतो ब्रह्माभेदश्रुत्या प्रकीर्त्यते ॥

अधिकरणार्थः । 'तत्त्वमसि' (छा ६-८-७) अहं ब्रह्मास्मि (बृ ३-
४-१७) इत्यादिना जीवस्य परमात्मना अभेदः प्रतीयते । 'द्वा सुपर्णा सयुजा
सखायौ' (का-५-१) इत्यादिषु भेदश्च । कथं परिहार इति चेत् ; 'पृथ-
गुपदेशात्' इति समाधिः । 'विष्णोऽचिन्त्यः परमो जीवसंघात् पूर्णः परो जीवसंघो
दुर्पूर्णः' (कै-१-१) कैशिकश्रुतेः पूर्णगुणात् विष्णोः भिन्न एव जीवः । ज्ञानानन्दा-
दिब्रह्मगुणाः जीवस्यापि वर्तन्ते इति तत्स्वरूपेण अभेदनिर्देशः ॥

१५ यावदधिकरणम् । (७८)—द्वैतम्

३० ओं यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तदर्थनात् । (२१८)

नित्यानां पुण्यपापादिसंज्ञायां मुक्तिरित्यादि ।

परो नित्यश्च जीवश्चेत्यादिश्रुत्या च युज्यते ॥

अधिकरणार्थः । यथा परमात्मा नित्यः अनन्तश्च, एवं जीवः नित्यः अनन्तश्च । जीवस्य घातव एवानित्याः उत्पत्तिमरणमात्रः । सुखदुःखवन्तश्चेति । जीवस्य नित्यत्वेऽपि सुखदुःखादिकं उदात्त्यादिकं च युज्यत एव ॥

१६ पुंस्त्वधिकरणम् । (७९).—द्वैतम्

३१ ओं पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् । (२४९)

३२ ओं नित्योपलब्ध्यनुसन्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वऽऽगच्छति । (२५०)

पुंस्त्वादि बाल्ये सत्त्वेऽपि यथा न व्यज्यते तथा ।

ज्ञानानन्दादिसत्त्वेऽपि मुक्तौ तत्र प्रकाशते ॥

देवा मनुष्या असुराः मित्रव्यक्तय एव ते ।

सम्यग्ज्ञानं तु देवानां मनुष्याणां विमिश्रितम् ॥

विपरीतं तु दैत्यानां ज्ञानस्वैवं व्यवस्थितिः ।

विष्णुना ज्ञाननाशो सत्याविर्भवति तत्तथा ॥

अधिकरणार्थः । जीवस्य 'आनन्दी भवति' इत्यादिना मुक्तौ आनन्दाविर्भावः क्षुत्तः । बद्धावस्थायामपि विज्ञानात्मा 'स आनन्दः, स बलः स भोजः' इति ज्ञायते । कथं तदुपपत्तिः इति चेत्, 'पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात्' इति समाधिः । जीवानां ज्ञानानन्दादिसत्त्वेऽपि यथा पुंस्त्वस्तीत्वादीनां बाल्ये सत्त्वेऽपि पैवनप्रस्थायामेव प्रकाशः, मध्ये तिरोहितः, तद्वत् ज्ञानानन्दादिकस्य मध्ये कर्मणा तिरोचिः मुक्तौ प्रकाशश्चोपपद्यते । देवाहुरमनुष्याणां ज्ञानन्तारतम्य सत्त्वात् तत्तदानुगुण्येन ज्ञानानन्दादीनां संस्पर्शविकासभावः युक्त एव ॥

'नित्यानन्दज्ञानबला देवा नैव तु दानवाः ।

दुःसोपलब्धिमाप्नास्ते मानुषास्तुभ्यात्मकाः ॥

तेषां यद्व्यथा द्वयं उदुषाचिह्नं मम ।

विज्ञानेन त्वयोग्येन निजरूपे व्यवस्थितिः ॥"

इति प्रमाणम् ॥

१४ कर्तृधिकरणम् । (७४)—अद्वैतम्

३३ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् । (२४९)

३४ विहारोपदेशात् । (२५०)

३५ उपादानात् । (२५१)

३६ व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः । (२५२)

३७ उपलब्धिवदनियमः । (२६३)

४८ शक्तिविपर्ययात् । (२६४)

३९ समाध्यमानाच्च । (२६५)

स्वे शरीरे यथाकामं वर्तते जुहुयदिति ।

आत्मा द्रष्टव्य इत्यादि श्रुत्या जीवस्य कर्तृता ॥

अधिकरणार्थः । जीवस्य कर्तृत्वं अस्ति वा न वेति विग्रहे, 'बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः' (प्र-५-९) 'स्वे शरीरे यथा कामं परिवर्तते' (बृ-२-१-१८) इत्यादि श्रुत्या 'यजेत स्वर्गकामः' 'जुहुयात् स्वर्गकामः', 'वयादनुकामः', इत्यादि शास्त्राणां वैयर्थ्या भावाय कर्तृत्वमपि अङ्गीकर्तव्यमिति ॥

१५ तद्वाधिकरणम् । (७५)—अद्वैतम्

४० यथा च तत्सोमयथा । (२५६)

जीवस्य कर्तृतोपाधिसंबन्धान्न स्वभावतः ।

वास्यादिमान् यथा तस्मा दुःखी तद्रहितस्तुखी ॥

अधिकरणार्थः । जीवस्य कर्तृत्वं न स्वाभाविकं । अपि तु बुद्ध्याद्युपाधिसंसर्गकृतम् । 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितरद्वयं पश्यति' (बृ-२-४-१४) इत्यादिना जीवस्य स्वाभाविककर्तृताप्युपगमे संसारित्वस्यैव प्राप्तेः अभिधानात् ॥

५ कर्तृधिकरणम् । (५८)—विशिष्टाद्वैतम्

३३ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् । (२४९)

३४ उपादानाद्विहारोपदेशाच्च । (२५०)

३५ व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः । (२५१)

३६ उपलब्धिष्वदनियमः । (२५२)

३७ शक्तिविपर्ययात् । (२५३)

३८ समाध्यभावाच्च । (२५४)

३९ यथा च तत्सोमयथा । (२५५)

जीवः कर्ता न चेत्यास्मिन् कर्ता जीवः प्रकीर्त्यते ।

न हिंस्याच्च यजेतेति शास्त्रसाफल्यसिद्धये ॥

अधिकरणार्थः ।

“उभौ तौ न विज्ञानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥”

“अहंकारविमुक्तत्वा कर्ताऽहमिति मन्वते ॥”

इत्यादिना जीवस्य कर्तृत्वं नास्तीत्याक्षेपे समाधिः । आत्मैव कर्ता यजेत-
स्वर्गकामः, ‘मुमुक्षुर्ध्यायीत उपासीत’ इत्यादि शास्त्रस्वार्थवत्त्वायाम्बुगम्यते ।
श्रूयमाणं गुणकर्तृत्वं मन्त्रवशायां सत्त्वरजस्तमोगुणसंयुक्तात् भवतिरित्या-
न्मात्रापेक्षयाभ्युपगच्छते । वास्यादिकरणसंपन्नोऽपि तस्मा यदेच्छति तदा कार्यं
करोति, इच्छाभावे न करोति, च तद्वत् कर्ता जीवः इच्छासत्त्वे प्रवर्तते,
इच्छाभावे निवर्तते ॥

(१७) कर्तृत्वाधिकरणम् । (८०)—द्वैतम्

३३ ओ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् । (२५१)

३४ ओ विहारोपदेशात् । (२५२)

३५ ओ उपादानात् । (२५३)

३६ ओ व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः । (२५४)

३७ ओ उपलब्धिष्वदनियमः । (२५५)

३८ ओ शक्तिविपर्ययात् । (२५६)

३९ ओ समाध्यभावाच्च । (२५६)

४० ओ यथा च तक्षोगयथा । (२५८)

४१ ओ परात्तु तच्छ्रुतेः । (२५९)

४२ ओ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषेधावेयर्थादिभ्यः । (२६०)

हरिस्त्वतन्त्रकर्ताऽन्ये परतन्त्राः प्रकीर्तिताः ।

आश्चायैव्यर्थ्यभावाय जीवानां कर्तृत्वेऽप्यते ॥

मोक्षेऽपि स्त्रीविहारादिदृष्ट्या कर्तृत्वमिष्यते ।

अत्यल्पशक्तयो जीवाः पूर्णशक्तिर्हरिस्स्मृतः ॥

यथा तक्षा कारयित्रा सह कर्ता प्रतीयते ।

कृतप्रयत्नापेक्षेण हरिणा प्रेरितास्तथा ॥

अधिकरणार्थः । परमात्मन एव कर्तृत्वं न त्वन्यस्य इति पूर्वमुक्तम् । इदानीं जीवस्यापि कर्तृत्वमस्तीत्युच्यते । परमात्मशक्त्यधीनकर्तृत्वं जीवस्य बद्धदशायां विविनिषेधशालावेयर्थ्यम् । उपासनाधीनाच्च । मोक्षेऽपि स्त्रीमिह, विहारदर्शनाच्च । जीवस्याल्पशक्तिमत्त्वाच्च यथा तक्षः कारयितृत्वनियतः कर्तृत्वं दृश्यते एवं जीवस्यापि कारयितृत्वविशिष्टकर्तृत्वं भवति । वैष्णवादिदोषपरिहाराय जीवगतपूर्वकर्मापेक्षया जीवान् विष्णुः प्रेरयतीत्यभ्युपगम्यते ॥

१६ परायत्ताधिकरणम् । (७६)—अद्वैतं

४१ परात्तु तच्छ्रुतेः । (२५७)

४२ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषेधावेयर्थादिभ्यः । (२५८)

अधिघात्रितजीवस्य कर्तृत्वं पारमेश्वरम् ।

सदसत्कर्म जीवं च कारयत्येष आगमात् ॥

अधिकरणार्थः । जीवो रागद्वेषादिदोषप्रयुक्तः साधनसामग्रीसंपन्नः स्वतन्त्रः कर्ता भवेदेव । किं ईश्वरेणेति चेन्न । 'एष हि एव साधुर्कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्यः उज्जिनीकते' (कौषी-३-८) इत्यादे श्रुत्या परमेश्वरप्रेरित-एव जीवः कर्ता भवति । हिताहितसृष्ट्यादिदोषस्तु परमात्मनो न भवत्येव ।

अनाद्यविद्यातिमिरान्धजीवकृतप्रवृत्त्यापेक्षस्यन् जीवानां शुभाशुभं ईश्वरो विधत्ते ॥

६ परायत्ताधिकरणम् । (५९)-विशिष्टद्वैतम्

४० परात्तु तच्छ्रुतेः । (२५६)

४१ वृत्तप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिदावैवर्थादिभ्यः । (२५७)

स्वातन्त्र्यकर्तृता नास्ति परापञ्चा हि कर्तृता ।

अनादिकर्मसंवन्धात् स्वतन्त्र इव भासते ॥

अधिकरणार्थः । जीवः पराधीनकर्ता । 'अन्तः प्रविष्टश्चास्मा जनानाम्' (तै.आरण-३-११-१०) 'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृदयेऽर्जुन तिष्ठते' (गी-१८-६१) इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिः ईश्वरनिष्पत्त्यवधारणम् । जीवकृतपूर्व-कर्मसुगुण जीवोद्योगमपेक्ष्य भगवान् करोतीति भावसोऽन दोषः ॥

ननु, 'एकस्मिन् बहुधाविचारः', 'एको देवस्सर्वभूतेषु गूढः' 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादि श्रुतिभ्यः एक एव ब्रह्मरूपं वस्तु, नान्यदिति प्रतीयते । तर्हि त्वं बहुधा सृष्ट्वा हत्वा च विहरसि इति चेत् आन्तस्तुल्यो भवसि, 'नित्यो नित्यात्' 'चेतनश्चेतनानां', 'अनृतेषु प्रवृत्ताः' इत्यादि श्रुत्या भगवति कर्मसम्बद्धान् जीवान् तत्तत्कर्मानुगुणेन सृष्ट्यादिकं कृत्वा विहरसीति चेत् तर्हि त्वया किं फलं, कर्मैव फलमश्नुमस्तु इति चेत् ; स्वातन्त्र्यमेवोत्तरं । अथमर्थः शीत्यमी नृसिंहस्तवे पूर्वभागे अस्माभिरुक्तः—

'एकस्मिन् बहुधा विचार इति तु ज्येष्ठान्नानोऽनन्दः',

तर्हि त्वं बहुधा निष्ठुज्य नृदरे हंसीति वक्षीति चेत् ।

आन्तस्तुल्यं भवसि स्वकर्मवत्तान् सृष्ट्वा निहन्तीति चेत्

कर्मैवास्तु फलप्रदं जगति चेत् स्वातन्त्र्यमेवोत्तरम् ॥ इति ॥

(श्री-उ-स्तवे-द्वये ११८)

१७ अंशाधिकरणम् । (७७)-अद्वैत

४३ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितशक्तित्वमधीपत-
एके । (२५९)

४४ मन्त्रवर्णाच्च । (२६०)

४५ अपि च सत्यते । (२६१)

४६ प्रकाशादिवर्णैः परः । (२६२)

४७ स्मरन्ति च । (२६३)

४८ अनुज्ञापरिहारी देहसंख्याज्ज्योतिरादिवत् । (२६४)

४९ असन्ततेष्वव्यतिकरः । (२६५)

५० अभास एव च । (२६६)

५१ अदृष्टानिमग्नमातु । (२६७)

५२ अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् । (२६८)

५३ प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावतः । (२६९)

यथा स्फुलिङ्गो ज्वलनांश एव ब्रह्मांशको जीव इह प्रसिद्धः ।

तद्दुःखसंभ्रमसिद्धिरिहेश्वरे नाविद्यावशात् सर्वमिहोपपन्नम् ॥

आभासा ब्रह्मणश्चेमे जलसूर्यकवत् स्मृताः ।

अत एवाव्यतिकरो जीवान्तरफलादिना ।

अधिकरणार्थः । अथ जीवेश्वरयोः किं राजभृत्यवत् परस्परसंभवः, उत
अग्निबिष्णुलिङ्गयोरिव संसर्गः ; उत श्वेत्प्रेरकयोरिव संसर्गः इति विशये,
जीवः ईश्वरांश एव । अग्निबिष्णुलिङ्गवत् । अंश इव अंश इति आभास एव
अंश इत्युच्यते । निरवयवस्य अङ्गणः मुख्यंशाङ्गमवादेव । 'एतमेव विदितं
मुनिर्भवति' इत्यादिना भेदनिर्देशात् 'ब्रह्म दासाः' त्वं स्त्री त्वं पुमानसि' (श्वे-
४-३) 'नाम्योऽजोऽस्ति ददा' (श्वे ३-७-२३) 'पादोऽस्य सर्वं मृतानि' (छा ३-१२-६)
'ममैवांशो जीवलोकः' (गी १५-७) इत्यादिना भेदनिर्देशाच्च भेदाभेदबोधक-

श्रुतिनिर्वाहाय अंशांशिभावो अभीक्षित्ये इत्यर्थः । अंशगतदुःखादिकं अंशिनि न प्रसज्यते । यथा सूर्यपकादाः सर्वत्रव्याप्तोऽपि अङ्गुष्ठाणुपाधिसंघातं अनुवकादिभावं मज्जमानोऽपि परमार्थतः तद्भावं नापद्यते ; तद्वत् परमेश्वरोऽपि अंशगतदुःखादिकं न मज्जत इत्यर्थः । विधिनिषेधशास्त्राणि अविद्याह उदेहसंख्यात उपपद्यन्ते । यथा अग्नेः एकत्वेऽपि श्मशानाग्निः परिह्रियते, वैदिकाग्निः परिगृह्यते, यथा भौमाः प्रवेशा अपि नरकत्वेवरादयो देशाः परिह्रियन्ते वज्रवैद्यदयः उपादीयन्ते, गवां मूत्रपुरीषं पवित्रतया परिगृह्यते महिषादीनां त्यज्यते, तद्वत् । इति ॥

७ अंशाधिकरणम् । (६०)—विशिष्टाद्वैतं

४२ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत-
एके । (२५८)

४३ मन्त्रवर्णीत । (२५९)

४४ अपि स्मर्यते । (२६०)

४५ प्रकाशादिवत् नैवं परः । (२६१)

४६ स्मरन्ति च । (२६२)

४७ अनुशापरिहारौ देहसंख्याज्जोतिराविवत् । (२६३)

४८ असन्ततेश्चान्यतिकारः । (२६४)

४९ अभास एव च । (२६५)

५० अदृष्टानियमात् । (२६६)

५१ अमिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् । (२६७)

५२ प्रदेशभेदादिति चेन्नान्तर्भावात् । (२६८)

सर्वे जीवा ब्रह्मणोऽश्नाः 'ममैवांश' इति स्मृतेः ।

'ब्रह्म दाशाः' 'तत्त्वमसी' त्यादिश्रुत्यविरोधतः ॥

प्रभावतः प्रभा यद्वात् अपेक्ष्योत्सना यथा हि तौ ।

अंशास्तर्वाणि भूतानि परोऽशी समुदाहृतः ॥

अधिकरणार्थः । जीवः परमात् अत्यन्तमिन्द्र. उत ब्रह्मांश इति संशये जीवः ब्रह्मांश एव । मेदामेदबोधकश्रुतिनिर्देशात् । 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि' 'तस्य उत्तमः पुरुषः' 'उत्तमः पुलस्तक्यः' इत्यादि श्रुतिस्मृतिनिर्देशात् ।

'एकदेशस्थितस्याग्नेः ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा ।

परस्य ब्रह्मणश्शक्तिः तथेदमसिलं जगत् ॥'

'तत्सर्वं हरेस्तनुः' इत्यादि । ब्रह्माणात् ब्रह्मब्रह्मवद्रूपेण शक्तिशक्तिमद्रूपेण शरीरात्मभावः च अंशांशिभावः जगद्ब्रह्मणोरिति निश्चीयते । इति ॥

१८ अंशाधिकरणम् । (८१)-द्वैतम्

४३ ओं अंशो नानान्यपदेशादन्यथाचापि दाशकितवादित्वमधीयत-
एके । (२६१)

४४ ओं मन्त्रवर्णात् । (२६२)

४५ ओं अपि सर्वते । (२६३)

४६ ओं प्रकाशादियन्त्रैव परः । (२६४)

४७ ओं सरन्ति च । (२६५)

४८ ओं अनुशासितहारी देहसंख्याज्ज्योतिरादिवत् । (२६६)

४९ ओं असंस्तेश्चाव्यतिकरः । (२६७)

५० ओं धामास एव च । (२६८)

अंशी विष्णुः परे जीवाः अंशा एव प्रकीर्तिताः ।

"ब्रह्मैवेम इति श्रुत्या ब्रह्मेदइति चेत् न हि ॥

सर्वा भूतानि पादोऽस्य ममैवांश इति स्मृतेः ।

प्रतिविंशको जीवः न साम्यं विष्णुना ततः ॥

अधिकरणार्थः । जीवाः ब्रह्मणो अंशाः । यथा जलांशस्य अमृत-
समुद्रस्य कालाग्रेः सद्योतस्य, यथा भिन्नमकरता तथैव ब्रह्मांशत्वेऽपि नैक-
प्रकारता । जीवानां प्रतिविंशस्वरूपत्वाच्च विन्मोर्न साम्यं । इति ॥

१९ अदृष्टाधिकरणं (८१)-द्वैतम्

५१ ओं अदृष्टानिषमात् । (२६९)

५२ ओं अभिसम्भवादिव्यपि चैवम् । (२७०)

५३ ओं प्रदेशादिति चेन्नान्तर्मावात् । (२७१)

अनादिविद्याकर्मादिवैचित्र्यात् जीवचित्रता ।

जीवादृष्टापेक्षितत्वात् देशचितं न युज्यते ॥

अधिकरणार्थः । जीवानां प्रतिविम्बस्वाभ्युपगमेऽपि जीवकर्मापेक्षया परस्परं वैचित्र्यं युज्यत एव । स्वर्गनरकभूम्यादि देशविशेषात् वैचित्र्यमिति तु न युज्यते वक्तुम् । देशवैचित्त्यपि अदृष्टवेष कारणमिति वक्तव्यत्वात् एकदेशस्य जीवानामपि वैचित्र्यदर्शनाच्च ।

इति भारद्वाज कुलतिलकानां नवसालपुराणीशविद्भिरसमाध्यक्षाणां

दानाधिकारिणां मतत्रयनिरूपकणां

काळि. वज्रीपुरं. रङ्गाचार्याणां कृतिषु मतत्रयसारसंग्रहे

द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः ॥

मतत्रय सारसंग्रहे द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥

१ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् । (७८)–अद्वैतम्

१ तथा प्राणाः । (२७०)

२ गोव्यसंभवात् । (२७१)

३ तराकचकूतेष्व । (२७२)

४ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः । (२७३)

प्राणोत्पत्तिर्भवति वा न चेति विश्लेषे तथा ।

मियज्जनियदेवैषां जनिमाहुस्त्रयीगिरः ॥

सिद्धान्तबोधकं सूत्रे “तथा प्राणाः” इति श्रुतम् ।

सत्यपि व्यवधानेऽत्र खातिदेशो हि युज्यते ॥

पूर्वापरभ्यां सन्दर्शात् सूत्रं राद्धान्तसाधकम् ।

पूर्वपक्षो बहिर्भूतः तथा सूत्रेषु दृश्यते ॥

अधिकरणार्थः । ‘तदाहुः के ते ऋषयः इति प्राणा वा व ऋषयः’

(श्नपथ-५-१-१) इति सूत्रेः प्राक् प्राणानां सद्वावश्यकत्वात्, ‘एवमेव एवस्मादात्मन

सर्वे प्राणः’ ‘एतस्माज्जयते प्राणः’ (मु-२-१-३) इत्यादौ प्राणानामुत्पत्तिश्चक्षणाच्च

निशये आकाशादिवत् प्राणानामुत्पत्तिरिति अनेन ‘तथा प्राणाः’ इति सूत्रेणाति-

दिश्यते । उक्तसूत्रः पूर्वपक्षः, सिद्धान्तसूत्रमिदम् । मन्वन्मान्येऽपि एतद्वीत्यैव

वर्णितं । परमाण्ये तु ‘तथा प्राणाः’ इति पूर्वपक्षसूत्रत्वेन वर्णितम् । सिद्धान्तः

स्वयुक्त्यैव साधितः । ‘कारणत्वेन आकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः’ इत्यादि

सिद्धान्तसूत्राणि दृश्यन्ते । तेषु पूर्वपक्ष एव बहिर्भूतः । अपि च पूर्वसिन्

पादे आकाशाशुद्धिस्त्वच्यते । अत्रापि ‘तथा प्राणाः’ इत्यन्तरमपि पूर्वोक्ताकारणा-

दिविषयचिन्ता वर्तते । अतः पूर्वापरसहचर्यात् सन्दर्शय्यायाच्च ‘तथा प्राणाः’

इति सूत्रस्य आकाशादिवदिति अपिदेशसूत्रतया वर्गनं युक्तमिति ॥

१ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् । (६१)—विशिष्टाद्वैतम्

१ तथा प्राणाः । (२६९)

२ गौण्यसंभवात् तत्प्राक्च्युतोश्च । (२७०)

३ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः । (२७१)

आत्मोत्पत्तिर्यथा नास्ति प्राणोत्पत्तिस्तथैव न ।

मैवं श्रुतिविरोधाच्च प्रतिज्ञाहानिभीतितः ॥

नास्मेत्यतो नानुवृत्त्या तथा घृतं समर्थितम् ।

सिद्धान्तस्तु स्वयुवत्यैव साधितश्च्युतिवाक्यतः ॥

अधिकरणार्थः । इन्द्रियाणामुत्पत्तिरिति न वेति चिन्तायां, 'तथा प्राणाः' इति यथा आत्मोत्पत्तिर्न भवति तथा इन्द्रियोत्पत्तिर्न भवति, 'असद्वा इदमप्यस्तीति, तदाहुः किं तदस्तीदिति कथयो वा बले भवे असदसतीति तदाहुः के ते अतः इति प्राणावाव अतः' (शतपथ-६-१-१) इति जगदुत्पत्तेः प्राक् इन्द्रियसद्वावश्रवणात् इति प्राप्ते—'एतस्माज्जायते प्राणः' (मु-२-१-३) इत्यादि-श्रुतेः सूष्टेः प्राक् इन्द्रियसत्त्वे एकविज्ञानप्रतिज्ञानुपपत्तेश्च इन्द्रियाणां उत्पत्तिरेवेति सिद्धान्तः । यद्यपि प्राणशब्दवाच्यत्वं इन्द्रियाणामस्ति, तथाऽपि 'प्राणा वा व अतः' इत्यत्र प्राणशब्देन परमात्मैवेत्येव । अपिशब्दद्वयमभिध्याशारात् । नृपिशब्दार्थश्च परमात्मैव । बहुवचनं तु पाशाधिकरणन्यायेन एकत्वविवक्षया साध्वेव । अस्मिन् शास्त्रे, पाणिनीयमूत्रेषु स्वरितेनाधिकारः (पा-१-२-११) इति सूत्रेण स्वरितत्वं प्रतिज्ञया सूत्रस्य पदानुवृत्तौ ननु वृत्तिप्रदर्शकश्रवणभावात् व्याख्याविशेषप्रतिपत्तिः न हि सन्देहादलक्षणं इति महाभाष्यन्यायान् आवश्यक-पदानुवृत्तिविषये तत्तदाचार्य-व्याख्यानमेव शरणमिति यथा न विद्यत इत्यतः विषयादिवदार्थातिदेशः परमते, तथा नात्माश्रुतेरिति सूत्रस्य नोति पदार्थानुवर्तनेन व्याख्यानेऽपि न दोष इति ॥

१ प्राणोत्पत्त्यधिकरणं । (८३)—द्वैतम्

१ ओं तथा प्राणाः । (२७२)

२ ओं गौणः संवत् । (२७३)

३ ओं प्रतिज्ञानुपरोवाच । (२७४)

उत्पत्तिरिन्द्रियाणां च गमनादिवदिष्यते ।

अनादित्वाश्रुतिर्गौणी सर्वं सृष्टमिति श्रुतेः ॥

अधिकरणार्थः । युक्तिसहितश्रुतिचिरोर्षं श्रुतीनामपाकरोति भवेन पादेन । 'अथ प्राणा एवानादयः प्राणा नित्याः' इति श्रुत्या प्राणादीनामुत्पत्तिः नेति गम्यते । 'यत्तस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' (सु-४-३) इति प्रकृतश्रुतेः, 'तथा प्राणाः' इति प्राणानां परमात्मनः उत्पत्तिरेवोच्यते आकाशादिनत् । अनादित्वश्रुतिस्तु सूक्ष्मरूपेण इन्द्रियाणां सित्या गौणी । इति ॥

२ तत्प्रागधिकरणम् । (८४)—द्वैतम्

४ तत्प्राक् श्रुतेः । (२७५)

इन्द्रियत्वेऽपि मनसोऽनादित्वान्न जनिर्भवेत् ।

पूर्वोत्पन्नं मन इति तथोक्तिर्नाजनित्वतः ॥

अधिकरणार्थः । मनस्तर्वेन्द्रियाणीति पूर्वं मनसः उत्पत्त्युक्तेः मनसोऽपि उत्पत्तिरेव । इति ॥

३ तत्पूर्वकत्वाधिकरणम् । (८५)—द्वैतम्

५ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः । (२७६)

वाग्वाचेति श्रुतेर्वाचो नोत्पत्तिरिति चेन्नहि ।

वागिन्द्रियस्यापि जनिः यथैव मनस्तथा ॥

अधिकरणार्थः । वागिन्द्रियमपि पूर्ववदुत्पन्नमेव । इति ॥

१ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् । (६१)—विशिष्टाद्वैतम्

- १ तथा प्राणाः । (२६९)
 २ गौण्यसंभवात् तत्प्राक्कृत्युत्पत्तेश्च । (२७०)
 ३ सत्पूर्वकत्वाद्वाचः । (२७१)

आत्मोत्पत्तिरपि नास्ति प्राणोत्पत्तिस्तथैव न ।

मेवं श्रुतिविरोधाच्च प्रतिज्ञाहानिभीतितः ॥

नात्मेत्यतो नानुष्ठित्या तथा घटं समर्थितम् ।

सिद्धान्तरतु स्वयुवत्येव साधितव्यमिति वाच्यतः ॥

अधिकरणार्थः । इन्द्रियाणामुत्पत्तिरिति न वेति चिन्तायां, 'तथा प्राणाः' इति यथा आत्मोत्पत्तिर्न भवति तथा इन्द्रियोत्पत्तिर्न भवति, 'असत्त्वा इदमपि आसीत्, तदाहुः किं तदासीदिति क्रमयो वा वते अमे असदासीत् तदाहुः के ते क्रमयः इति प्राणावाव क्रमयः' (सूतपथ-९-१-८) इति अगदुत्पत्तेः प्राक् इन्द्रियसद्भावश्रवणात् इति प्राप्ते—'एतस्माज्जायते प्राणः' (मु-२-१-३) इत्यादि-श्रुतेः सूत्रेः प्राक् इन्द्रियसत्त्वे एकविज्ञानमतिज्ञानुपपत्तेश्च इन्द्रियाणां उत्पत्ति-रेवेति सिद्धान्तः । यद्यपि प्राणशब्दवाच्यत्वं इन्द्रियाणामिति, तथाऽपि 'प्राणा वा च क्रमयः' इत्यत्र प्राणशब्देन परमात्मैवेत्येते । अपिशब्दसमभिव्याहारात् । अपिशब्दार्थश्च परमात्मैव । बहुवचनं तु पाश्चात्तिकरणन्यायेन एकत्रैव विवक्षया साधयेव । अस्मिन् शास्त्रे, पाणिनीयसूत्रेषु स्वरितेनाधिकारः (पा-१-३-११) इति सूत्रेण स्वरितस्य प्रतिज्ञया सूत्रस्य पदानुष्ठानतोऽननुष्ठानादपि दर्शयन्नाभावात् व्याख्याविशेषप्रतिषेधः न हि सन्देहादलक्ष्यं इति महामाध्यम्यापात्त आवश्यक-पदानुष्ठानविषये तत्तद्वार्थव्याख्यानमेव शरणमिति यथा न विद्यन् इत्यनं विषयादिवदाप्यातिदेशः परमते, तथा नास्माश्रुतेरिति सूत्रयान् नेति परार्थस्तु वर्तनेन व्याख्यानेऽपि न दोष इति ॥

१ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् । (८३)—द्वैतम्

- १ ओं तथा प्राण्याः । (२७२)
 २ ओं गौणसंभवात् । (२७३)
 ३ ओं प्रतिज्ञानुपरोधाच्च । (२७४)

उत्पत्तिरिन्द्रियाणां च गमनादिवदिष्यते ।
 अनादित्वश्रुतिर्गौणी सर्वं सृष्टमिति श्रुतेः ॥

अधिकरणार्थः । युक्तिसहितश्रुतिविरोधं श्रुतीनामपाकरोति अनेन पादेन । 'अथ प्राणा एषानादयः प्राणा नित्याः' इति श्रुत्या प्राणादीनामुत्पत्तिः नेति गम्यते । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' (मु-४-३) इति प्रबलश्रुतेः, 'तथा प्राणाः' इति प्राणानां परमात्मनः उत्पत्तिरेवोच्यते आकाशादिष्व । अनादित्वश्रुतिस्तु सूक्ष्मरूपेण इन्द्रियाणां स्थित्या गौणी । इति ॥

२ तत्प्रागधिकरणम् । (८४)—द्वैतम्

४ तत्प्राक् श्रुतेश्च । (२७५)

इन्द्रियत्वेऽपि मनसोऽनादित्वाच्च अनिर्भवेत् ।
 पूर्वोत्पन्नं मन इति तथोक्तिर्नाजनिष्यतः ॥

अधिकरणार्थः । मनस्तर्वेन्द्रियाणीति पूर्वं मनसः उत्पत्त्युक्तेः मनसोऽपि उत्पत्तिरेव । इति ॥

३ तत्पूर्वकत्वाधिकरणम् । (८५)—द्वैतम्

५ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः । (२७६)

वाग्वावेति श्रुतेर्वाचो नोत्पत्तिरिति चेन्नहि ।
 वागिन्द्रियस्यापि जनिः यथैव मनसस्तथा ॥

अधिकरणार्थः । वागिन्द्रियमपि पूर्ववदुत्पन्नमेव । इति ॥

२ सप्तगत्यधिकरणम् । (७९)—अद्वैतम्

५ सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च । (२७४)

६ हस्तादयस्तु स्थितेऽजो नैवम् । (२७५)

प्राणाश्च सप्त क्वचिदष्टधा नव क्वचिदशैकादश च त्रयोदश ।

एकादशैवात्र फरादिसंश्रयात् न्यूनोऽधिके क्षिप्तसरा च कल्पना ॥

अधिकरणार्थः । इन्द्रियाणां संख्या बहुधा श्रुतौ श्रुता । तथाऽपि एकादशैवेति निश्चीयते । 'दशमे पुरुषे प्राणाः आत्मैकादशाः' (वृ. ३. २. ४) इति श्रुतेः प्राक्कल्पनात् ॥

२ सप्तगत्यधिकरणम् । (६२)—विशिष्टाद्वैतम्

४ सप्त गतेर्विशेषितत्वात् च । (२७२)

५ हस्तादयस्तु स्थितेऽजो नैवम् । (२७३)

प्राणा हि लोकेषु चरन्ति सप्त जीवेन तेषां मृतिजन्मदृष्टेः ।

हस्तादिवत्साधनतास्त्वैव प्राणा इहैकादशसंश्रितास्ते ॥

अधिकरणार्थः । 'इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः । (गी. १३-५)' 'तैजसान्दीन्द्रियाण्याहुः देवा वैकारिका दश । एकादशं मनश्चात्र' (त्रि. पु. १. २. ४७) इति स्मृतेरिन्द्रियाणां संख्या एकादशैव । न्यूनाधिककल्पना विवक्षामेदेन इति ॥

३ सप्तगत्यधिकरणम् । (८६)—द्वैतम्

६ ओं सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च । (२७७)

७ ओं हस्तादयस्तु स्थितेऽजो नैवम् । (२७८)

आनेन्द्रियापक्षेऽप्येव सप्त प्राणा इति श्रुतिः ।

क्रियाविषयहस्तादीन्द्रियैर्द्वादश कल्प्यते ॥

अधिकरणार्थः । 'सप्त प्राणास्त्ववगतेः पञ्च प्राणाश्च कर्मणः । एवं प्राणद्वादशकं शरीरे नित्यसंस्थितम्' इति पुराणवचनात् द्वादशेन्द्रियाण्येव ॥

६ प्राणानुत्वाधिकरणम् । (८०)—अद्वैतं

७ अणवश्च । (२७६)

रन्नादहेर्निर्गमनं यथा सा न दृश्यते प्राणमविश्वरीरात् ।
प्राणास्तु सूक्ष्मा अत एव सिद्धाः व्यापित्वकृप्तिश्च निरर्थक्यैव ॥

अधिकरणार्थः प्राणानां सर्वशरीरव्यापित्वं न कल्प्यम् । प्राणाः सूक्ष्माः परिच्छिन्नाश्च इति शास्त्रादवगम्यते ॥

३ प्राणानुत्वाधिकरणम् । (६३)—विशिष्टाद्वैतम्

६ अणवश्च । (२७४)

७ श्रेष्ठश्च । (२७५)

प्राणाश्च सर्वेऽप्यणवः स्मृताः स्थूलक्रान्तिगत्यागतिदर्शनात्ते ।
प्राणा सनन्ता इति वेदावाक् तु फलाय चोपास्तिविधिप्रयुक्ता ॥
श्रेष्ठस्य जन्माऽपि नभोवदेव हवानीतवातांत्यिति वेदवाचा ।
जनेरमावं प्रविशङ्क्य नेति वायुं विनाऽऽनीदिति तत् सदेव ॥

अधिकरणार्थः सर्वे प्राणाः अणवः उक्तान्त्यादिश्रवणात् । प्राणान् न्य-
वाक् तु फलाय उपास्तिविधानार्थः । श्रेष्ठप्राणोऽपि उत्तम एव । 'आनीदवातम्' इत्यत्र
अवातमिति वायुं विना अस्तीत्युक्त्या तद्वन्नैव आनीदित्यनेनोच्यते, न तु
मुख्यप्राण इति ॥ अत्र प्राणने इति धातोस्त सारामात्रमर्थः ॥

५ अण्वधिकरणम् । (८७) - द्वैतम्

८ अण्वध्व । (२७९)

प्राणाश्च सर्वेऽप्यणवः श्वत्वा ग्रहणधारणे ।

तद्यथाह्यणुनश्चक्षुः प्रकाश इति श्रुतेः ॥

अधिकरणार्थः 'तद्यथा ह्यणुनश्चक्षुः प्रकाशो व्याततः', 'अणुमिः पश्यति' इत्यादिना प्राणानां अणुत्वं ज्ञायते । यथा अणुनः=स्वरूपतो अणुम-
तस्य ; चक्षुः = प्रकाशः, व्याततः = व्याप्तः ; तथा जीवस्य प्रकाशो
व्याततः । ततः जीवः अणुरेव भवति इति ॥ अणुमिः पश्यति = ज्ञानेन्द्रियैः
पश्यतीत्यर्थः ॥

४ प्राणश्रेष्ठ्याधिकरणम् । (८१) - अद्वैतम्

८ श्रेष्ठध्व । (२७७)

आनीद्वार्त्तं त्रियति वेदवाचा वायोऽन्ननिर्नेति न युक्तमेतत् ।

जनिश्च तस्यापि भवत्यवार्त्तं तत्रानिष्टभावविशिष्टसत्तु ॥

अधिकरणार्थः 'न मुखरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्ना आसीत्
मकेतः । आनीद्वार्त्तं स्वधया तदेकं तस्माद्द्वान्म्यं न परः किञ्चनात्' (ध-८-७
-१७) इति ऋग्वेदे यजुर्वेदे च दृश्यते । तत्र मुख्यमायवायुना सह परमात्मा
अस्तीति गम्यते । अन्न प्राणने इति धातोः आनीदिति निष्पन्नत्वात् । अतः
मुख्यप्राणस्योत्पत्तिर्नेति प्राप्तम् । 'अप्राणो जगन्नाः शुभ्रः' इति श्रुत्या प्राणामात्रस्य
स्पष्टतया प्रतीतिः मुख्यमायस्यापि अनिरस्ति । आनीदित्यत्र च अव्यक्तमिति
वायुं विना आनीदित्यर्थेऽत्र स्पष्टत्वाच्च । 'न वै यक्ष्यामः स्वहते जीविषुं'
(४-६-१-१२) इति श्रुत्या 'प्राणोवाव ज्येष्ठश्च' (छ-५-१-१) इति श्रुत्या च
श्रेष्ठत्वं गुणाधिक्यात् सिद्धम् ॥

श्रेष्ठाधिकरणम् । (८८)—द्वैतम्

९ ओं श्रेष्ठश्च । (२८०)

ओं न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् । (२८१)

नैष प्राण उदेतीति श्रेष्ठप्राणजनिर्नहि ।

मुख्यप्राणः परस्माच्च जनि प्राप्नोति मानसः ॥

अधिकरणार्थः । 'आत्मतः एष प्राणो जायते' (प. ५. ३. ३) इति श्रुत्या श्रेष्ठप्राणस्य उत्पत्तिमन्त्रे सूक्ष्मत्वं च युक्तम् ॥

५ वायुक्रियाधिकरणम् । (८२)—अद्वैतम्

९ न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् । (२७८)

२.

१० चक्षुरादिवस्तु तत्सहशिष्टादिभ्यः । (२७९)

११ अकरमस्त्राच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति । (२८०)

१२ पञ्चवृत्तिर्ननोवद्व्यपदिश्यते । (२८१)

प्राणोऽपि वायुः किमुत क्रिया वा सवापुरेवाथ च तस्य वृत्तिः ।

प्राणस्य वायोश्च जनेः परस्मात् भेदेन निर्देशत एव तौ न ॥

श्रेष्ठत्वमस्यैव न चेतरेषां राज्ञो यथाऽमात्यवदस्यतन्त्रः ।

प्राणश्च जीवस्य तथोपकर्ता पञ्चप्रकारस्तत एव मुख्यः ॥

अधिकरणार्थः वायुः पञ्चविधः प्राणापनादि भेदात् । मुख्यप्राणस्य वायोश्च पृथगुत्पत्तिश्च प्राणात् वायुश्च प्राणश्च गिनावेव सन्तौ जीवस्य उपकारं कुरुतः । यथा राज्ञः क्मात्यः राजपरतन्त्रसत्त्वेव राज्यात्तैस्सह उपकारं करोति तद्वत् मुख्यप्राणोऽपि अन्येन्द्रियैस्सार्कं जीवाधोनसत्त्वेव जीवस्य उपकरोति । मुख्यप्राणश्च पञ्चधाऽवस्थाय जीवस्य शरीरधारणादिकं करोतीति प्राणस्य श्रेष्ठत्वम् इति ॥

■ वायुक्रियाधिकरणम् (६४)-विशिष्टाद्वैतम्

८ न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् । (२७६)

९ चक्षुरादियत्तु तत्सहशिष्टयादिभ्यः । (२७७)

(१०) अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति । (२७८)

११ पञ्चवृत्तिर्मनोवद्वयपदिश्यते । (२७९)

वायुक्रियायामथ वायुमात्रे प्रयोगसत्त्वातिरुमिहाश्रितन्तु ।

प्राणो हि जीवात्मसमीपवर्ती पञ्चप्रकारोपकृतिं करोति ॥

अधिकरणार्थः वायुप्राणयोः पृथक् उन्मोपदेशात् प्राणोऽपि कर्ण्येन्द्रियाणीव जीवत्वोपकरणमेव । जीवस्य शरीरेन्द्रियधारणादेना प्राणः पञ्चधाऽवस्थानोपकारं करोति । यथा कर्णादिश्रुतिभेदेऽपि मनसः एकत्वं, तथा प्राणस्य प्राणापानादिभेदसत्त्वेऽपि एकत्वं मुख्यत्वं च मुख्य एव ॥

७ चक्षुराद्यधिकरणम् (८१) द्वैतम्

११ ओं चक्षुरादियत्तु तत्सहशिष्टयादिभ्यः । (२८२)

१२ ओं अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति । (२८३)

चक्षुरादियदेवायं मुख्यः प्राणः परानुगः ।

इन्द्रियाणां च सर्वेषामुत्तमत्वमसाधनात् ॥

अधिकरणार्थः चक्षुरादीन्द्रियाणि यथा परमात्माधीनानि तथा श्रेष्ठश्च मुख्यप्राणोऽपि परमात्माधीन एव । इतरेषां प्राणानां करणत्वात् मुख्यप्राणस्य अकरणत्वेऽपि उत्पतिर्युज्यते एव ॥

८ पञ्चवृत्त्यधिकरणम् । (९०)-द्वैतम्

१३ ओं पञ्चवृत्तिर्मनोवद्वयपदिश्यते । (२८४)

मनोबुद्धिरहंकारः चित्तं चेतनया यथा ।

पञ्चधा भवति प्राणः प्राणायानादिभेदतः ॥

अधिकरणार्थः मुख्यप्राणोऽपि पञ्चधा भेदेन व्यपदिश्यते । यथा मनसः पञ्चविधो भेदः ॥

६ श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणम् । (८३)—अद्वैतम्

१३ अणुश्च । (२८२)

मुख्यप्राणस्य सूक्ष्मत्वं प्राणान्तरवदिष्यते ।

हिरण्यगर्भप्राणात्मबोधिका विमुक्तेदवाक् ॥

अधिकरणार्थः मुख्यप्राणव्याणुरेव । अणुत्वं च न परमाणुतुल्यत्वं । पञ्चभिर्वृत्तिभिः कृत्स्नशरीरव्यापित्वात् । मुख्यप्राणोऽपि सूक्ष्मः व्याप्तश्च । परिच्छिन्नत्वमात्रं प्राणस्य उक्तान्त्यादिना ज्ञायते । 'समोऽनेन सर्वेण' (बृ-१-३-२२) इत्यादि विमुक्तवाक्येन हिरण्यगर्भेण प्राणात्मनेति च विरोधः ॥

५ श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणम् । (६५)—विशिष्टाद्वैतम्

१२ अणुश्च । (२८०)

प्राणोऽनूत्क्रामतीत्यादि श्रवणादणुरेव सः ।

प्राणिजातं तदायत्तमिति तद्विश्रुता स्तुतिः ॥

अधिकरणार्थः 'सम एभिस्त्रिभिर्वैकैः समोऽनेन सर्वेण' (बृ-६-४-२) 'सर्वेहीदं प्राणेनावृतं' (बृ-३-३) इत्यादि श्रुत्या श्रेष्ठप्राणो महापरिमाण इति शंकायां उक्तान्त्यादिश्रुतेः परिच्छिन्नत्वं निश्चितं । सर्वप्राणिजातस्य प्राणायत्त-स्यितित्वेन प्राणस्तुतिपरं इतरश्रुतिवाक्यम् ॥

अण्वधिकरणम् । (९१)—द्वैतम् ।

१४ अणुश्च । (२८५)

मुख्यप्राणश्चाणुरेव प्राणोऽणुश्च महान् बहिः ।

श्रुत्यैव ज्ञायते तस्मात् व्याप्तिस्तु स्तुतिबोधिका ॥

अधिकरणार्थः मुख्यप्राणश्चाणुरेव । 'अन्तर्वाणुः बहिर्मेहान्' इति श्रुतेः । प्राणव्याप्तिश्रुतिस्तु स्तुतिपैरेव ॥

७ ज्योतिराद्यधिकरणम् । (८४)—अद्वैतम्

१४ ज्योतिराद्यधिष्ठनं तु तदामननात् । (२८३)

१५ प्राणवक्ता शब्दात् । (२८४)

१६ तस्य च नित्यत्वात् । (२८५)

प्राणादिसर्वेन्द्रियजातमस्य स्वयं स्वशक्त्योपकृतिं करोति ।

न देयताऽऽविष्टमिहेति तन्न वृषादियुक्तं शकटं यथा तत् ॥

सप्राण एवात्मनि भोक्तृशक्तेः क्वचित्सुपुष्पावभिमान्यदृष्टेः ।

सप्राणजीवस्य तनौ नियत्या स्थितेश्च भोक्तृत्वमयुक्तमासाम् ।

अधिकरणार्थः प्रकृताः प्राणाः स्वसौ स्वकार्यं स्वशक्त्या कुर्वन्ति; उत अभिमानिदेवताविष्टिता एवेति विशये देवतानामेव भविष्यादृत्तमङ्गीकृत्य देवताविष्टितप्राणा एव कार्यं कुर्वन्तीति 'अभिर्वाक् भूत्वा मुखं प्राविशत्, वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्' (ऐ-२-४) इत्यादि श्रुत्या निश्चीयते । यथा शकटादीनां वृषाद्यधिष्ठितानां कार्यकरणे सामर्थ्यं, तद्वत् अभिमानिदेवताविष्टप्राणानामेव कार्यकरणे सामर्थ्यं । भोक्तृत्वं तु जीवस्यैवेति निश्चीयते ।

६ ज्योतिराद्यधिकरणम् । (६६)-विशिष्टाद्वैतम्

११ ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् प्राणवता शब्दात् । (२८१)

१४ तस्य च नित्यत्वात् । (२८२)

जीवाश्च वाराद्यभिमानिदेवाः अध्यासते प्राणमिह स्वयं न ।

परात्मसंकल्पविशेषपुक्ताः कुर्वन्ति ते कर्म निजं च सर्वे ॥

अधिकरणार्थः प्राणानां देवताधिष्ठानं किं स्वायत्तं उत परायत्तमिति विशये परमात्मयत्तमेव अधिष्ठानम्; 'योऽग्नौ तिष्ठन्, यो वायौ तिष्ठन्' (बृ-५-७-५) इत्यदि श्रुतिभ्यः तेषां परमात्मनियाम्बरश्रवणात् । 'तदेवानुमा-
विशत' (तै-अ-६-२, ३) इति परमात्मानुपवेशस्य नित्यत्वश्रुतेश्च ॥

१० ज्योतिराद्यधिकरणम् । (९२)-द्वैतम्

१५ ओं ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् । (२८६)

१६ ओं प्राणवता शब्दात् । (२८७)

१७ ओं तस्य च नित्यत्वात् । (२८८)

करणत्वं चेन्द्रियाणां ब्रह्माधिष्ठितिरसंपुतम् ।

सेन्द्रियं जीवनिबर्हं विष्णुरेवाध्यतिष्ठति ॥

अधिकरणार्थः प्राणाद्यधिष्ठितं ब्रह्मैव इन्द्रियैः प्रवर्तयति । 'यः प्राणे तिष्ठन्निति विष्णुरेव प्राणेषु स्मित्युक्तेः । जीवकरणानां करणत्वं यदि स्यात् तर्हि जीवस्य कारणानि इन्द्रियाणि इति कथं युज्यत इति चेत् ;

'करणैः कारणं ब्रह्म पुरुषापेक्षयाऽस्त्वित् ।

योत्रादिभिः कथयति कारणानीत्यत्रो विदुः ॥' इति

प्रमाणात् विष्णुरेव मुख्यकरणत्वं । जीवकरणत्वं ॥ तदपेक्षया इति न विरोधः । जीवकरणसंबन्धस्य अनादिनित्यत्वात् जीवकरणत्वोक्तिश्च युज्यत एव ॥

८ इन्द्रियाधिकरणम् । (८५) — अद्वैतम्

१७ त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् । (२८६)

१८ भेदश्रुतेः । (२८७)

२९ वैलक्षण्याच्च । (२८८)

प्राणाश्चैकादशात्रापि प्राणवृत्तय एव ते ।

प्राणाचत्त्वान्तराप्येव वागादीनीति बुद्ध्यताम् ॥

अधिकरणार्थः किं मुख्यप्राणस्यैवेतरे प्राणाः वृत्तिभेदाः उत तत्त्वान्तराणीति विशये मुख्यप्राणव्यतिरिक्तानि एकादशेन्द्रियाणि तत्त्वान्तराप्येव । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनस्तर्वेन्द्रियाणि च' (मु-२-१-३) इति मुख्यप्राणस्य इन्द्रियाणां च पृथगुत्पत्तिदर्शनात् ॥

'मनस्तर्वेन्द्रियाणि च' इति मनसः इन्द्रियेभ्यः पृथगुत्पत्तिश्रवणेऽपि मनसः श्रुतिस्मृतयोः इन्द्रियत्वेन प्रसिद्धिर्वर्तनात् मनसः इन्द्रियत्वं बुद्ध्यते । प्राणस्य तु तथा नेति मुख्यप्राणादितरे इन्द्रियाप्येव । 'ते ह वाचमूचुः ; आसन्नं प्राणमूचुः, मनो वाचं प्राणं तान्वात्मन्यकुरुत' (वृ-१-३-२) इत्यादि श्रुत्या वागादिभ्यः प्राणस्य भेदव्यपदेशाच्च । वागादिषु इन्द्रियेषु जीवस्य सुषुप्तिकाले शक्तिर्न दृष्टा । मुख्यप्राणः एक एव जीवशरीरे जायते । तस्माच्चान्येभ्यः मुख्यप्राणः श्रेष्ठ एव ॥

७ इन्द्रियाधिकरणम् । (६७) विशिष्टाद्वैतम्

१५ त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् । (२८३)

१६ भेदश्रुतेः वैलक्षण्याच्च । (२८४)

श्रेष्ठप्राणातिरिक्तानि दश चैकं प्रकथ्यते ।

इन्द्रियाणीति न प्राणः पृथगुत्पत्तिदर्शनात् ॥

अधिकरणार्थः किं प्राणशब्दवाच्यानि सर्वाण्यपिन्द्रियाणि सत श्रेष्ठप्राण-
व्यतिरिक्तानीति सशये श्रेष्ठप्राणव्यतिरिक्तान्येव इन्द्रियाणि । 'एतस्माज्जायते
प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च' (मु-२-१३) 'गन्धग्राहणीन्द्रियाणि' (गी-१५-७)
इत्यादिना श्रेष्ठप्राणव्यतिरिक्तस्यैव इन्द्रियशब्दवाच्यत्वं श्रूयते । सुषुप्तिकाले मुख्य-
प्राणस्यैव स्थितिदर्शनात् एतस्यैव सर्वे रूपमभवत् तस्मादेव एतेनाख्यायन्ते'
इति मुख्यप्राणस्यैव इतराणीन्द्रियाणि शरीराण्यमवचित्युक्तं । शरीरेन्द्रियधारण-
रूपा उपकृतिः मुख्यप्राणाधीनेति तस्य मुख्यत्वं अनिन्द्रियत्वं चोपपद्यते ॥

११ इन्द्रियाधिकरणम् । (९३) द्वैतम्

१८ त इन्द्रियाणि तद्वयपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् (२८९)

१९ ओं भेदश्रुतेः । (२९०)

२० ओं वैलक्षण्याच्च । (२९१)

द्वादशानामिन्द्रियाणामन्यः प्राणो ह्यनिन्द्रियम् ।

वृत्तिरात्मैच्छयाऽन्येषां पुरे जागर्त्तयं सदा ॥

अधिकरणार्थः इन्द्रियाणि द्वयसैव । मुख्यप्राणस्तु अनिन्द्रियमेव ।

'क्षोत्तादीनि तु पञ्चैव तथा वागादि पञ्चकम् ।

मनोबुद्धिसहामानि द्वादशैवेन्द्रियाणि तु ॥

विषयद्रव्यात्तेषां इन्द्रियत्वमुदाहृतम् ।

तेषां निष्क्रमकः प्राणः स्थित एवास्तिरूपसुः ॥'

इति प्रमाणात्, 'प्राणामन्य एव एतस्मिन् पुरे जायति' (५-प्र-४-३) इति श्रुत्या
प्राणस्यैव सुषुप्तिकाले शरीरधारणादिवचनात् प्राणस्य मुख्यत्वं अनिन्द्रियत्वं च ॥

९ संज्ञामूर्तिकल्प्यधिकरणम् । (८३)-अद्वैतम्

२० संज्ञामूर्तिकल्पिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् । (२८९)

२१ मांसादिभौमं यथाशब्दमितरस्योश्च । (२९०)

२२ वैशेष्याणु तद्वादस्तद्वादः । (२९१)

यन्नामरूपादि विशेषसृष्टिः प्रतीयते जीवगतैव चेति ।

चारेण राजेतिवदेव तस्य यदेवताकर्तृकमत्र भाति ॥

अधिकरणार्थः 'अनेन जीवेनात्मना अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छा-६-३-२) इत्यत्र नामरूपसृष्टिः जीवकर्तृक सत् परमेश्वरकर्तृकेति विशये 'चारेणार्हं परसैन्यमनुप्रविश्य संकल्यन्ति' इति प्रयोगे यथा वा परसैन्यसंकलनं चारकर्तृकं राज्ञः प्रेरयितृत्वम् तद्वत् 'सैयं देवतैश्चत इन्नाहमिमांसिन्नो देवता' (छा-६-३-२) इति पूर्वत्र विद्यमानदेवता राजस्वामीया । 'अनेन जीवेनेति चारस्वामीयो जीव इति जीवकर्तृकैव सृष्टिरिति भाष्ये परमेश्वरकर्तृक इति सिद्धान्तः । 'व्याकरवाणि' इत्युत्तमपुरुषप्रयोगेन परमेश्वरस्यैव व्याकर्तृत्वं ज्ञायते । 'जीवेन' इत्येतत् समन्तरस्थितेन 'प्रविश्य' इत्यनेन संनध्यते । 'व्याकरवाणि' इत्युत्तमपुरुषश्च परमेश्वर एव युज्यते । एतादृशपद्म-निर्माणे जीवस्य शक्तिर्नास्तीति । त्रिशूत्करणं परमेश्वरकर्तृकमेव । तदनन्तरं ब्रह्मादिसृष्टिरिति सिद्धान्तात् ॥

८ संज्ञामूर्तिरूपमधिकरणम् । (६८) विशिष्टाद्वैतम्

१७ संज्ञामूर्तिरूपमिच्छु त्रिशूत्कुर्वन् उपदेशात् । (२८५)

१८ मांसादिभौमं यथाशब्दमितरस्योश्च । (२८६)

१९ वैशेष्याणु तद्वादस्तद्वादः । (२८७)

'अनेन जीवेन' च सृष्टिरुक्ता हिरण्यगर्भोऽत्र स जीवचाप्यः ।

अण्डान्तसृष्टेरु पथयोनिसृष्टत्वमाप्नोति परोऽत्र जीवः ॥

अधिकरणार्थः नामरूपव्याकरणं जीवसमष्टिरूप हिरण्यगर्भस्य वा, हिरण्यगर्भशरीरस्य परब्रह्मण एव वेति विशये, 'सैयं देवतैश्चत इन्नाहमिमांसिन्नो देवता' अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि ताषां त्रिशूत्कर्तृकैका

करवाणि' (छा-६-३-२) इति श्रुतौ 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाल' इति व्याकरण-
सूत्रानुगुण्यात् परब्रह्मण एव सृष्टिः । अनेन जीवशरीरेण मया इत्यर्थः ।
अण्डसृष्टयुत्तरमेव चतुर्मुखस्य संपूर्णं भावना प्रदीयत इति सिद्धान्तात् ॥

बाक्षोक्तयुक्तिपरिहारमुखेन चात्र
स्थूपाप्रतिष्ठितिनयेन निजोक्तिदाढर्यम् ।
चक्रेऽथ सन्मयमुखैर्भगवान् महर्षिः
शार्ङ्गिन् स एव विष्टतोऽत्र मया द्वितीये ।

१२ संज्ञाधिकरणम् । (११)-द्वैतम्

२१ ओं संज्ञामृत्तिकृत्तिस्तु त्रिष्टुक्वर्त उपदेशात् (२९२)

नामरूपादि सृष्टिश्च हरेर्वा पद्मजस्य वा ।

हरिरेव जगत्कर्ता ब्रह्माद्यास्तदवान्तराः ॥

अधिकरणार्थः नामरूपकृतिः त्रिष्टुक्वर्तः विष्णोरेव । चतुर्मुखादीनां
संपूर्णं तदवान्तरत्वादेव ।

'सर्वनाम्नां च रूपाणां व्यवहारेषु केशवः ।

एक एव यत्तत्सृष्टा ब्रह्माद्यास्तदवान्तराः ॥' इति प्रमाण्यात् ॥

१३ मांसाधिकरणम् । (१५)-द्वैतम्

२२ ओं मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्च । (२९३)

२३ ओं वैशेष्याणु तद्वादस्तद्वादः । (२९४)

अद्भयो हीदमिति श्रुत्या जलमेव तसु भवेत् ।

काठिन्धं द्रवमुष्णं च क्षित्यप्तेजः क्रमादिदम् ॥

त्रिष्टुक्कृतं हि सर्वं चेत् व्यवहारः कथं भवेत् ।

यत्र यस्याधिकं कृतं तेन तेन वदिष्यते ॥

अधिकरणार्थः 'आपोवा मांसमस्त्रि च' इत्यादि-श्रुत्या शरीरस्य भूतत्व-
कारणं उत पृथक् पृथक् वा इति संशये, आपोदीदं सर्वमिति श्रुत्या जलमेक-
मेवेति प्राप्तौ समुदितमेव कारणं 'पृथिवीश्चरोरुम' इत्यादि-श्रुत्या पृथिवीमागो
मांसम् अग्नयं तेजोमयं अन्नमयमिति व्यवहारः त्रिवृत्करणे यस्य यो भागः
अधिको वर्तते तत्र अधिकमागेन व्यवहार इति- 'यत् कठिनं सा पृथिवी,
यत् सूक्ष्मं तदापः, यदुष्णं ततेजः' इति श्रुत्या शरीरे मांसमागो भौम एव । न सर्व
शरीरमिति सर्वमुपपन्नम् ॥

द्वितीयाध्यायसमग्ररूपं अणुभाष्यमतं लिख्यते—

"श्रौतस्मृतिविरुद्धत्वात् स्मृतयो न गुणान् हरेः ।

निषेधेन शक्नुयुर्वेदान् नित्यत्वान्मानुसुतम् ॥

देवतामचनादापो वदन्तीत्यादिकं वचः ।

नायुक्तवाचसन्तैव कारणं दृश्यते क्वचित् ॥

भक्तजीवप्रधानादिशब्दा ज्ञेयैव नापरम् ।

वदन्ति कारणत्वेन कापि पूर्णगुणो हरिः ॥

स्वातन्त्र्यात् सर्वकर्तृत्वात् नायुक्तं तद्वैच्छ्रुतिः ।

आन्तिमूलतया सर्वसम्मानामयुक्तिः ॥

न तद्विरोधाद्वचनं वैदिकं शक्यतां व्रजेत् ।

आकाशादि समस्तं च तज्जं तेनैव लीयते ॥

सोनुदगति लयः कर्ता बीजस्तद्वशमसदा ॥

तदाभासो हरिस्सर्वरूपेष्वपि समस्तदा ।

मुख्यप्राणश्चेन्द्रियाणि देहश्चैव तदुद्भवः ।

मुख्यप्राणवदो सर्वे सविष्णोर्वैश्वानरा ॥

सर्वदोषोद्विस्तस्तस्मात् भगवान् पुरुषोत्तमः ।

उक्ता गुणाश्चाविरुद्धाः तस्मै चेदेन सर्वशः ॥" इति ॥

शार्ङ्गिन् मतत्रितयसारसमाह्वयेऽस्मिन्

ग्रन्थे द्वितीयमपि लक्षणमाप पृतिम् ।

निर्वाधनामकमिदं भवतः कटाक्षात्

शेषस्य पृतिविषये भवदंघ्रिमेभि ॥

इति भारद्वाजकुलतिलकानां 'विद्वन्मण्डल मण्डन', 'विद्यावारिधि'

विरदालंकृतानां नवसालपुराधीश्वविद्वत्सम्राध्यक्षाणां

दान्याधिकारिणां मतत्रयनिरूपकाणां

कालि. चङ्गीपुरं रङ्गाचार्याणां कृतिषु

मतत्रयसारसंग्रहे द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥

समाप्तध्यायायः ॥

अधिकरणार्थः । जीवस्य देहान्तरगमने तेजोऽवन्नरूपैः भूतसूक्ष्मैः
अनुपक्तः स गच्छति उत नेति विचारे परिपक्व एव गच्छतीति सिद्धान्तः ।

‘अनप्यष्टानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्यानि कर्तयति ।

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युक्तामतीश्वरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयत् ॥’

इत्यादि स्मृतिभ्यः ॥

१ तदन्तरप्रतिपक्ष्यधिकरणम् । (९६)–द्वैतम्

१ तदन्तरप्रतिपक्षौ रहति संपरिपक्वः प्रजननिरूपणाभ्याम् । (२९५)

शरीरान्तर संप्राप्तौ भूतसक्तस्त गच्छति ।

पञ्चाग्निविद्यावाक्ये सः प्रजनपूर्वं प्रतीयते ॥

अधिकरणार्थः प्रायेण साधनविचारोऽयमध्यायः । मुमुक्षोः वैराग्यो-
त्पादनार्थं जीवस्य गत्यादिविन्तनमतं क्रियते । भूतकण्डस्तु संसारः मुक्तिस्तेभ्यो
विमोचनम् । ‘भूतानां विनिवृत्तिस्तु मरणं समुदाहृतम् ॥’ इति पुराणेश्वरणात्
साधनभूतैः भूतसूक्ष्मैः जीवस्य उल्लान्तिकाले किं प्रयोजनमित्याक्षेपे समाधानं
‘तदन्तरप्रतिपक्षौ रहति संपरिपक्वः’ इति । जीवः देहान्तरप्रतिपक्षौ
भूतपरिपक्व एव गच्छति ; एवं पञ्चाग्निविद्यायामुक्तत्वात् ॥

२ आत्मकाधिकरणम् । (९७)–द्वैतम्

२ आत्मकत्वात् भूयस्त्वात् । (२९६)

अद्विस्सह श्रुतिस्त्वत्र परभूतोपलक्षणम् ।

आत्मकत्वात् भूयस्त्वादद्विरित्युच्यते तथा ॥’

अधिकरणार्थः ‘आपः पुरुषवचसो भवन्ति’ इति अद्विस्सह जीवगमनं
अर्पा भूयस्त्वात् उपपद्यते । अतः अब्धब्दः तेजःपृथिव्योरप्युपलक्षणम् ॥

३ प्राणगत्यधिकरणम् । (९८)-द्वैतम्

३ ओ प्राणगतेश्च । (२९७)

प्राणा गच्छन्ति भूतैश्च भूतानि कर्णानि च ।

न कदाचिद्वियुज्यन्ते माह्वेयधृतेरिति ॥

अधिकरणार्थः मृतसूक्ष्मैस्सह इन्द्रियाण्यपि जीवमनुगच्छन्तीति ॥

४ अम्यादिगत्यधिकरणम् । (९९)-द्वैतम्

४ ओ अम्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् । (२९८)

मृतस्य याति वागग्निं प्राणा भूतेन यान्ति तु ।

‘अधिदैवं प्राप्नुवन्ति भागतोऽनुव्रजन्ति तम् ॥’

अधिकरणार्थः प्राणानां जीवेन सह न गमनमिति ‘अग्निं वागप्येति’
इत्यादि श्रुत्या अवगम्यत इति चेन्न ;

‘मृतिकाले जहात्येनं प्राणा मृतानि पद्य च ।

भागतो भागतस्त्वेनमनुगच्छन्ति सर्वशः ॥’

इति ब्रह्माण्डपुराणतः भागतः व्यधिदैवं गच्छन्ति ; भागतो जीवेनसह गच्छन्तीति
गम्यते । ‘अधिदैवं प्राप्नुवन्ति भागतोऽनुव्रजन्ति तं’ इति प्रमाणात् ।

५ प्रथमेऽश्रवणाधिकरणम् । (१००)-द्वैतम्

५ ओ प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः । (२९९)

देवाः अद्वां जुह्वतीति ह्यपां होमो हि कथ्यते ।

आपः पुरुषवान्म हि सर्वभूतानि तास्मृताः ॥

अधिकरणार्थः ‘तस्मिन्नेतस्मिन्मर्तो देवाः अद्वां जुह्वति’ इत्यत्र मृतानां
होमादर्शनात् कथं भूतसूक्ष्मैः गच्छनीत्याशये, अद्वातावदस्य जलनरत्वात्, ‘इति
तु पद्यम्यामापः पुरुषवान्सो भवन्तीति, उपसंहारे च ‘आपः’ इति श्रवणात्

प्रथमाग्रावपि होम्यत्वेन श्रुतश्रद्धासन्देहोऽयं न युक्त इति पुनरप्यत्र लक्षणया विवक्षितः । तस्मात् 'अप' पदं भूतोपलक्षणमित्युक्तत्वाच्च भूतपूक्ष्मैस्तद् गमनं युक्तमेव ॥

६ अधुतत्वाधिकरणम् । (१०१) - द्वैतम्

६ ओं अधुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः । (३००)

प्रत्यक्षमग्निवन्नेति भूतानां गमनं न हि ।

भूतैर्गच्छति जीवश्च भूतैर्विचरति श्रुतेः ॥

अधिकरणार्थः अभ्यादिगतिरिव भूतगमनं प्रत्यक्षतः न श्रूयते इत्याक्षेपे समाधिः ; "भूतैश्चरति भूतैर्विचरति" इति कौण्टरत्यश्रुतौ यजनानेन सह भूतगमनं दृष्टमेव ॥

७ भाक्ताधिकरणम् । (१०२) - द्वैतम्

७ ओं भाक्तं वानात्मविच्चात्तया हि दर्शयति । (३०१)

अपामसोमममृता अभूमश्रुतिरोधतः ।

नायान्ति जीवा इति चेत् ज्ञानहीना प्रयान्ति वै ॥

अधिकरणार्थः यागादिकर्तुः जीवस्य अमृतत्वमपकथ्यतिविरोधात् जीवस्य स्वर्गात् पुनरागमनं न युक्तमिति चेन्न । स्वर्गं प्राप्तस्य जीवस्य अमृतत्ववचनं गौणम् । 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' इति श्रुत्या आत्मविद एव मुख्यामृतत्वप्राप्तिः । 'अस्य कर्म क्षीयते', कर्मणा ज्ञानमावतनोति ज्ञानेनामृतीभवति' इत्यादि श्रुत्या ज्ञानस्यैव मुक्तिप्राप्त्यन्तर्लोके ॥

८ कृतात्ययाधिकरणम् । (१०३) - द्वैतम्

८ कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथैतमनेन च । (२९९)

९ चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कर्णोज्ज्वलिः । (३००)

१० आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् । (३०१)

११ सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः । (३०२)

अमुक्तकर्मशेषोऽयं जीवो गामवरोहति ।

कर्मणे पुनरायाति यथेतं च तथान्यथा ॥

अधिकरणार्थः 'तस्मिन् यावत्संपातमुपित्वा अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतम्' (छा. ५-१०-५) इत्यादि श्रुतौ विचार्यते । जीवाः मुक्तकर्माणः अवरोहन्ति, उत अननुमुक्त ईषत्कर्माणः अवरोहन्तीति विशये, यावत्कर्माऽनुभूय पुनर्निवर्तन्त इत्युक्त्या अननुमुक्तकर्मणामभावात् निरनुशया एव अवरोहन्तीति प्राप्ते, 'कभूयचरणा कभूयां योनिमापधेरन्, रमणीय चरणाः रमणीययोनि मापधेरन्' इति श्रुत्या पुनर्जननहेतुभूताननुमुक्त ईषत्कर्म-विशिष्टाएव यथागतं किञ्चिदन्यथा चावरोहन्तीति ज्ञायते ॥

२ कृतात्ययाधिकरणम् । (७०)-विशिष्टाद्वैतम्

८ कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च । (२९५)

९ चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणाधेति कर्णार्जनैः । (२९६)

१० आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् । (२९७)

११ सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः । (२९८)

कुत्सिताः कुत्सितां योनिं रमणीयाश्च साधुताम् ।

गच्छन्तीति श्रुतेर्जीवाः यान्ति सानुशयाः शितिम् ॥

अधिकरणार्थः 'प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेद् करोत्ययम् । तस्मा-
ल्लोकान्पुनरेतं अस्मै लोकस्य कर्मणे ।' (वृ-४-४ ६) इति श्रुत्या स्वर्गादौ फलानु-
भूय पुनरागच्छतीति श्रुतेरनुशयरहित एवागच्छतीति गम्यते इति चेन्न । 'तय-
द्वा रमणीयचरणा अभ्यासाः' इत्यादिना किञ्चिद् मुक्तशिष्टकर्मणरेव अवरो-
हन्तीति ज्ञायते । 'ततः परिश्रुतौ कर्मफलशेषेण जातिं रूपं' इत्यादिना अननु-
मुक्तकर्मशेषः कश्चन अस्तीत्येव दर्शनाच्च ॥

८ कृतात्ययाधिकरणम् । (१०३)-द्वैतम्

८ ओं कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्याम् । (३०२)

मुक्तकर्माऽपि जीवोऽयं पुनश्शेषेण कर्मणा ।

फलं मोक्तुं सानुशयः भुवमायाति नित्यशः ॥

अधिकरणार्थः 'क्तः शेषेणैव लोकमायाति पुनः कर्म कुरुते ।' इति श्रुतेः मुक्तशेषानुशयवानेव आगच्छति । एवं द्विजावर्तनेषु धरोपकर्मसमाप्तिः स्यादिति चेन्न । 'पुनः कर्म कुरुते' इति आगतस्य पुनः कर्मसंपादनोक्तैः । अल्पकर्मानुभवेन कर्मसमाप्तिर्न स्यात् ।

'आचतुर्विंशमाहर्षेण कर्माणि नियमेन तु

दशवराणां देहानां कर्तृणानि करोत्ययम् ।

अतः कर्मक्षयान्मुक्तिः कुत एव भविष्यति ॥'

इत्यादि स्मृतेः अनुशयवानेवायाति ॥

९ यथेताधिकरणम् । (१०४)-द्वैतम्

९ ओं यथेतमनेवं च । (३०३)

स्वयं यथा गच्छतीतः यथा तेनान्यथापि च ।

पुनरायाति भोक्ता स चन्द्राव्यादि मार्गतः ॥

अधिकरणार्थः जीवाः यथा परलोकं गच्छन्ति तथा पुनरायान्ति । प्रत्यागमनकाले मार्गान्तरेण किञ्चिदन्यथा चायान्ति ॥

१० चरणाधिकरणम् । (१०५)-द्वैतम्

१० आं चरणादिति चेन्न तदुपपत्त्यर्थेति क्वाण्वाजिनः । (३०४)

११ ओं आनर्थक्यमिति त्रैलोक्येश्वरात् । (३०५)

१२ ओं भुक्तदुष्कृते एवेति तु भादरिः । (३०६)

सत्कर्मकर्ता सद्योनि कपूयः कुत्सितामपि ।
चरणार्थश्च कर्मैव चरणेनोपलक्षितम् ॥

अधिकरणार्थः 'रमणीयचरणाः रमणीयां योनिमापद्वयेरन्' इत्यादौ
चरणशब्दः न केवलचरणपरः, किन्तु यज्ञादिकर्मपर इति पुनरागमनहेतुपि
कर्मैवेति ॥

३ अनिष्टादिकार्यधिकरणम् । (८९)—अद्वैतम्

- १२ अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् । (३०३)
१३ सयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्वतिदर्शनात् । (३०४)
१४ सरन्ति च । (३०५)
१५ अपि च सप्त । (३०६)
१६ तत्तापि च तद्व्यापारादविरोधः । (३०७)
१७ विधाकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् । (३०८)
१८ न तृतीये तथोपलब्धेः । (३०९)
१९ स्मर्यतेऽपि च लोके । (३१०)
२० दर्शनाच्च । (३११)
२१ तृतीयशब्दावरोधस्तश्लोकवत् । (३१२)

यज्ञादिकर्मरहिनेष्वपि चन्द्रसंगो गच्छन्ति चन्द्रमसमेव च तेऽपि सर्वे ।
मैवं सृतिज्ञानिन एव देवी ह्यग्रा तु कर्मिण इति श्रुतिरेव वक्ति ॥
चन्द्राप्यभावेऽपि च पारकृतुः पञ्चाग्निसंगत्यनपेक्षमेव ।
जन्मापि सिद्धं तत एव धृष्टमुन्नादयोऽयोनिमवाः प्रसिद्धाः ॥

अधिकरणार्थः यागादि कर्तारः चन्द्रमसं गच्छन्ति । यागाय कर्तारः
न गच्छन्तीति पक्षं न शक्यते । 'ये वै के चान्माहोक्त्व प्रयान्ति चन्द्रमग्नेः ते
सर्वे गच्छन्ति' (कौ १-२) इति सर्वेषां चन्द्रमसिदर्शनात् पञ्चमाहुस्तन्नेष्व
देहाराभावाच्च चन्द्रमसि सर्वेषामेवेति चेत्, पारकृतुः यमाज्ञया सारं

नरकाननुभूय मार्गान्तरेण पुनरागच्छन्ति कर्म कर्तुं । देदारम्याय पापकृतां
चन्द्रप्राप्तिरनावश्यकौ । धृष्टद्युम्नादीनां सीताप्रभृतीनां च पद्मभाहुत्यनपेक्षया
उत्पत्तिदर्शनात् । देवयानपितृयाणे विद्यनिष्ठकर्मनिष्ठयोरेवेति पापकृतां तादृ-
शमार्गेण गमनमेव नास्तीति पापिनां चन्द्रप्रतिर्नास्ति ॥

३ अनिष्टादिकार्यधिकरणम् । (७१)—विशिष्टाद्वैतं

१२ अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् । (२९९)

१३ संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्वतिदर्शनात् । (३००)

१४ स्मरन्ति च । (३०१)

१५ अपि सः । (३०२)

१६ तत्रापि तद्व्यापाराद्विरोधः । (३०३)

१७ निष्ठाकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् । (३०४)

१८ न तृतीये तथोपलब्धेः । (३०५)

१९ स्पर्श्यतेऽपि च लोके । (३०६)

२० दर्शनाच्च । (३०७)

२१ तृतीयशब्दादवरोधस्तंशोकमस्य । (३०८)

अनिष्टकर्तृश्च हिमांशुसङ्गो न विद्यते चेज्जनिरेव न स्यात् ।
अयोनिजा द्रोणमुखाः प्रसिद्धाः पञ्चामन्यपेक्षारहिताश्च कीटाः ॥
यदेवयानं पितृयाणमन्यत् विधावतः कर्मिण एतदित्यम् ।
तृतीयमार्गं शिष्यतपापिनैव लोको न संपूर्यत इत्यतश्च ॥

अधिकरणार्थः । विहितकर्माकर्तारः निषिद्धकर्मकर्तारश्च मार्गान्तरेण
यमानुशया रौरवाद्यनुभूय पुनरवरोहन्ति । तेषां चन्द्रप्राप्त्यभावेऽपि पद्मभाहु-
त्यनपेक्षया तत्कर्मण्येव देदारम्याय प्रभवन्ति । तेषां 'अथैतयोः पथोर्न कतरेण
च' इत्यारभ्य 'तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यते' (छा-५-८-१०) इति
देवयान पितृयाण गमनामावदर्शनात् । द्रोणद्रौपद्यादीनामिव पापिनामपि
पद्मभाहुत्यनपेक्षयैव हारीशोत्सविज्ञायत एव ॥

अत एव श्रुतावपि तेषां स्वस्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति ।
अष्टजं जीवजं उद्भिज्जम् (आ-६-३-१)मिति । उद्भिज्जशब्देन स्वेदजतद्भिज्जयोः
पञ्चमाहुत्यनपेक्षया देहारम्भो भवतीति श्रुतं । अत एव द्रोण-कृप-मान्धातृ-वेन
घृष्टद्युम्न-सीता-द्रौपदीप्रभृतीनां देहारम्भाय कारणापेक्षैव नेति पुराणादिषु दृश्यते ।
स्यावरात अरणीतः शुकाचार्यस्योत्पत्तिरपि श्रूयते । प्रायिकी रेतोपेक्षा देहा-
रम्भायेतिभावः । मेघध्वनिश्रवणेन बलाका गर्भं धत्ते । वृक्षार्प्रस्थित चमरपृ-
च्छध्वनिना कूषान्तःस्य कूर्मः गर्भं धत्ते । (चमरपृच्छ=अस्सीश्व—Squirrel)
अत एव अश्वोतिदशासे अण्डजा. जरायुजाः स्वेदजाः औद्भिज्जा इति चतुर्धा
विभागं कृत्वा चतुरशीतिलक्षयोन्मयः प्रजास्सन्तीति

“जलजा नवलक्षं तु स्यादरं विशलक्षकम् ।
त्रिंशद्विंशतिः पञ्चवः चतुर्लक्षं तु मानवाः ॥
जलजा नवलक्षं च स्वलजा लक्षविंशतिः ।
त्रिनिर्गं रुद्र संख्याकं पक्षिणो दशलक्षकम् ॥
त्रिंशलक्षकमब्जाश्च * चतुर्लक्षं तु मानवाः ।
ब्रह्मयोनिशतं गत्वा देवत्वमाप्तिं गच्छति ॥
मनुष्याणां शतायुष्यं वृक्षाणां च सहस्रकम् ।
द्वात्रिंशत्तु तुरङ्गाणां गजानां विंशतिदशतम् ॥
व्याघ्राणां चतुर्षष्टिः कर्कट्याल सहस्रकम् ।
भल्लूकानां वानराणां मण्डूकानां शतत्रयम् ॥
विंशद्वर्षं विहङ्गानां वर्षमेकं पिपीलिका ।
गर्दभानां चतुर्विंशत् अजानां च तथा दश ॥
शुनां द्वादशवर्षाणि मृगाणां सप्तविंशतिः ॥
चतुर्दशतमुलूकानां पिङ्गलानां शतत्रयम् ॥
महानां सप्तवर्षाणि भार्जराणां तथा दश ।
चतुर्विंशतिर्गोमाहवि जम्बूकाप्योडशस्यथा ॥

माक्षिका नवमासं च दष्टाणां शतसंख्यकः ।
 चतुश्चतस्रे राक्षसानां सूकरा विंशतिस्तथा ॥
 युवकुटा षट् च वर्षाणि मत्स्यानामयुतं तथा ॥”
 इति चतुर्विधाः जीवाः तेषां च जातिसंख्या, तेषां आयुष्यं च स्पष्टमुक्तम् ॥

११ अनिष्टादिकार्यधिकरणम् । (१०६)-द्वैतम्
 १२ ओं अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् । (१०७)
 १३ ओं संवयने त्वनुभूयेऽरेवामारोहावरोहौ तद्वतिदर्शनात् । (१०८)
 १४ ओं स्मरन्ति च । (१०९)

पापिनश्च कृतान्तस्य वदया लोकान्तरं गताः ।
 तत्रानुभूय कष्टानि तमसि प्रपतन्ति ते ॥

अधिकरणार्थः । परलोकगमनागमने पुण्यकृतामिव अनिष्टादि-
 कारिणामपि भवतः । परलोके यमकृतदण्डनादिकं अनुभूय महातपसि निमग्ना
 वर्तन्ते ॥

सप्तनरकाधिकरणम् । (१०७)-द्वैतम्

ओं अपि सप्त । (११०)

रौरवादीन् सप्त लोकान् गत्वा श्लंक्त्वा पुनर्भवम् ।
 कष्टयैवावरोहन्ति पापिनश्चास्त्वमानतः ॥

अधिकरणार्थः

रौरवोऽथ महान्धैव बह्वैवेतराणि तथा ।

कुम्भी गक इति श्रोतान्यनित्यनरकाणि च ॥

तामिस्रश्चांधतामित्री द्वौ नित्यौ संप्रकीर्तितौ ।

इति सप्त प्रधानानि बलीयात्तूत्तरोत्तरम् ॥

इति शास्त्रात् पापिनामपि आरोहावरोहौ भवत एव ॥

१३ तत्त्वप्रवृत्तिरूपम् । (१०८)—द्वैतम्

१७ ओं तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः । (३११)

सर्वत्र विष्णोर्वासश्चेत् एतेषु नरकेषु सः ।

प्रभुत्वाच्च नियन्त्रत्वात् अदुःखी प्रेरयत्यसौ ॥

अधिकरणार्थः विष्णोः सर्वत्र सित्युक्तेः नरकेऽपि भोगार्थं वासो भवतु
इत्याक्षेपे समाधानम्, नरकेऽपि अदुःखी गुणपूर्णः प्रेरितैव वर्तते ।

'नरकेऽपि वसन्तीशः नासौ दुःखमुमुच्यते ।

नीचोच्चतैव दुःखादेः भोग इत्यभिधीयते ।

नासौ नीचोच्चतां याति पश्यत्येव प्रसुप्ततः ॥”

इत्यादि प्रमाणात् ॥

१४ विद्याधिकरणम् । (१०९)—द्वैतम्

१८ ओं विद्याकर्मणोरिति प्रकृतत्वात् । (३१२)

अथैतयोः पथोर्नेति विद्यया कर्मणापि ।

जीवः स्वतन्त्रो यात्येव तृतीयमितरस्य तु ॥

अधिकरणार्थः ‘अथैनयोः पथोर्न कसरेण....एतत्तृतीयं स्थानं’ इति
विद्यानिष्ठस्य सत्कर्मिणश्च देवयानस्य पितृयाणस्य च गमनं स्वतन्त्रमेव ।
तदितरसामान्यजीवानां तृतीयं स्थानं युक्तमेवेत्यर्थः ॥

१५ नर्तृतीयाधिकरणम् । (११०)—द्वैतम्

१९ ओं न तृतीये तथोपलब्धेः (३-३)

२० ओं स्मर्यतेऽपि च लोके । (३-१४)

२१ ओं दर्शनाच्च । (३-१५)

२२ ओं तृतीये शब्दावरोधः दृशोक्तस्य । (३-१६)

२३ लो सरणात् । (३१७)

यत्त दुःखं सुखं तत्र महातमसि संभवेत् ।
अन्धे तमसि लेशोऽपि सुखस्य न च युज्यते ॥

अधिकरणार्थः । जीवस्य तृतीयमार्गेण भवाक् गतौ सत्यां दुःखमेव न सुखम् । 'तिर्यक्षु नरके चैव सुखलेशो विधीयते । नाग्ये तमसि मयानां सुखलेशोऽपि कश्चन' इति प्रमाणात् ॥

४ सामान्यापत्तिरूपपक्षः । (९०)-अद्वैतम्

२२ सामान्यापत्तिरूपपक्षः । (३१३)

अवरोहन् सानुशयः गमनादिसमानताम् ।
आप्नुयन्ति तदैक्यं न तथा तद्रूपपक्षे ॥

अधिकरणार्थः 'अधैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तते यद्येतमाकाशं अकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति, धूमो भूत्वा अग्निं भवत्यग्नं भूत्वा मेघो भवति, मेघो भूत्वा प्रवर्षति' (उ-५-१०-५) इत्यादिना अवरोहतः जीवस्य आकाशादि-भावापत्तिरुच्यते । सा च तदैक्यं वा तत्साम्यं वेति विशये, तत्साम्यापत्तिरेवेति सिद्धान्तः । न तदैक्यापत्तिः । अन्यस्य अन्यभावावुपपत्तेः गौण्या वृत्त्या तत्साम्यापत्तिरेवेति ॥

४ तत्सामान्यापत्त्यधिकरणम् । (७२) विशिष्टाद्वैतम्

२४ तत्सामान्यापत्तिरूपपक्षः । (३०९)

हृदि पुण्ये मर्त्यलोकं प्रविष्टाः मध्ये मार्गं खादिसाम्यं भजन्ते ।
योगाभावादनतरिक्षादिमार्गं नैते जीवा यान्ति तत्रोपपत्तेः ॥

अधिकरणार्थः 'वायुर्भूत्वा धूमो भवति, धूमो भूत्वा अग्निं भवति' इत्यादिनाश्रुता अवरोहतः जीवस्य भूसादिभावापत्तिः किं तद्रूपपत्तिर्वा तत्साम्या-

परिवर्तेति संशये, तत्सादृश्यापत्तिरेव लक्षणया स्वीक्रियते । तद्वाचापत्तिश्च धूमादौ जीवस्य सुखदुःखभोगामावात न युज्यते ॥

तत्स्वभावापत्यधिकरणम् । (१११)—द्वैतम्

२४ ओं तत्स्वभावापत्तिरुपपत्तेः । (११८)

धूमादिभावो जीवानां एकदेशाप्तिरेव सः ।

न परस्य परो भावः युज्यते तत्स्थितौ स्थितिः ॥

अधिकरणार्थः जीवस्य भूलोकप्राप्तिकाले धूमादि प्रवेशः श्रूयते 'धूमो भूत्वा अन्नं भवति' इत्यादिना । तत्र धूमावापत्तिः ऐक्यं वा एकदेशो वेति विज्ञये,

"एकदेशस्वभावेन बागभेदापि युज्यते ।

यथा जीवः परं ब्रह्म ब्रह्मैव जगदित्यपि ॥"

इत्यादिना धूमादिभावः, धूमादिगतौ रतद्रमनं, धूमादि स्थितौ एतत्स्थितिः, इत्यर्थो वा, साध्यापत्तिर्वा एकदेशस्वभावेन ; न तु ऐक्यमित्यर्थः ॥

५ नातिचिराधिकरणम् । (९१)—अद्वैतम्

२४ नातिचिरेण विशेषान् । (११४)

जीवस्य खादि संप्राप्तौ स्वल्पकालस्थितिर्मता ।

प्राग्ब्रीह्यादेः कष्टतरनिर्गमादि श्रुतेरिति ॥

अधिकरणार्थः ब्रीह्यादिप्रतिपत्तेःप्राक् आकृशादि प्रातौ च कर्मणः जीवस्य तत्र तत्र दीर्घकालस्थितिर्वा स्वल्पकालस्थितिर्भवेति विज्ञये, 'अतो वै खलु दुर्निःपत्तरम्' (अ-५-१०-६) इति श्रुत्या 'दीर्घमुत्तु कृच्छ्रकृच्छ्रौषु तत्' इति व्याकरणपूत्रेण ब्रीह्यादिभावानन्तरं कृच्छ्रनिष्पन्नगत्योक्तेः ततः पूर्वनिष्पन्नं स्वल्पकालस्थितेयमिति गम्यते ॥

५ नातिचिराधिकरणम् । (७३)-विशिष्टाद्वैतम्

२३ नातिचिरेण विशेषात् । (३१०)

त्यादिभाषं प्राप्तजीवः निष्क्रामत्यचिरात्ततः ।

ग्रीवादिभावसंप्राप्तौ चिरमित्यवगम्यते ॥

अधिकरणार्थः कर्मिणः अवरोहसमये आकाशादिप्राप्तौ स्वरोकाकं
स्थितिः; ग्रीवादिप्राप्तौ विलम्बेन स्थितिरित्यवगम्यते ॥

७ नातिचिराधिकरणम् । (११२)-द्वैतम्

२५ औ नातिचिरेण विशेषात् । (३१०)

जीवस्य खादिसंप्राप्तिः कल्पान्तमपि संभवेत् ।

सा धुब्जन्मप्राप्तिरूपविशेषाच्चातिदीर्घता ॥

अधिकरणार्थः 'रमणीयवरणाः रमणीयां योनिमापद्यन्ते' इति विशेष-
श्रुत्या स्ववरोहतः जीवस्य आकाशादि बहुस्थानगमनेऽपि कदाचित् कल्पान्त-
मपि तत्र तत्र स्थितिः स्यादिति नास्मादानीयम् ।

'स्वर्गालोकादवाक् प्राप्तो क्लृप्तात् पूर्वमेव तु ।

मातुदशरीरमाप्नोति पर्यटन् यत् तत्र च ॥'

इति प्रमाणान् नातिचिरेण निष्क्रमणमिति गम्यते ॥

६ अन्नाधिष्ठिताधिकरणम् । (९२)-अद्वैतम्

२५ अन्नाधिष्ठितेषु पूर्ववदभिलाषात् । (३१५)

२६ अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् । (३१६)

२७ रेतसिग्येगोऽयम् । (६१७)

२८ योनेश्शरीरम् । (३१८)

दुष्कर्मसंप्राप्तं यथादि देहे जीवे पुनर्जीवयुतिर्न युक्ता ।

संश्लेषमात्रं न तु भोग इष्टः भोगस्तत्प्राप्तं न च कर्म तत्र ॥

यागादि कर्माणि सपापमेव ग्रीह्यादि भावेषु तदेव चेन्न ।
यत्कर्म यज्ञार्थमिहातनोति त्रैयस्करं तत् सकलं च कर्म ॥

अधिकरणार्थः अनुशयवतां जीवानां ग्रीह्यादि भावः उक्तः- 'त इह
ग्रीहियथा ओषधिवनस्पतयः तिलमाषा इति जायन्ते, (५.१०-६)
इत्यादिना । तत्र यवादिभावः संश्लेषमात्रं उत यवादि कृत सुखदुःखानुभवो
वेति विशये, 'जायन्ते' इति श्रुतेः जीवान्तराधिष्ठित ग्रीह्यादौ धनुप्रविश्य
नद्वतसुखदुःखादिमात्र एव भवितुमर्हन्तीति न संश्लेषमात्रमेवेति पूर्वपक्षे
संश्लेषमात्रमेवेति सिद्धान्तः । न तु तद्वत सुखदुःखभाक्त्वादिकं । तादृशकर्मणः
अनुभूतत्वात् । यद्यपि इष्टादिकारिणः यागादिकं पशुर्हिंसापूर्वकमेव कुर्वन्ति ।
प्रधानयागफलभूत स्वर्गस्य अनुभवेऽपि पशुर्हिंसाफलस्य अननुभूतत्वात् तत्फलमेव
ग्रीह्यादिभाव इति वक्तुं शक्यं ; तथापि 'तस्माद्यज्ञे बभ्रोऽव्ययः ।' 'अर्हिसन् सर्व
भूतानि अन्धत्र तीर्थेभ्यः' इत्युपनिषदा च, 'न वा उ एतन्निवसे न रिप्यसि
देवान् इदेवि पथिभिस्सुगेभिः यत्र यन्ति सृकृतो नापि दुष्कृतस्तत्र त्वा देवस्सचिता
दधातु' इत्यादिना उत्सर्गापवादव्याघात यज्ञकर्माणि दोषस्थैवाभावात् हिंसाया
एवाभावात् दोषो नेति सिद्धान्तात् ॥

१६ अन्याधिष्ठिताधिकरणं (७४)—विशिष्टाद्वैतम्

२४ अन्याधिष्ठिते पूर्ववदमिलापात् । (३११)

२५ अनुद्धमिति चेन्न शब्दात् । (३१२)

२६ रेतास्तिभोगोऽयः । (३१३)

२७ योनेदशरीरम् । (३१४)

ग्रीह्याधिष्ठित जीवैस्त्रिस्मिन् छिप्यत्यात्मान्तरः कश्चित् ।

तद्भावापत्तिर्विज्ञं तु कर्म पुण्यकृतो न हि ॥

अधिकरणार्थः भेषो मृत्वा प्रवर्षति त इह ग्रीहियथा ओषधिवनस्पत-
यस्तिलमाषा इति जायन्ते' इत्यादिना जीवान्तराधिष्ठितान् ग्रीह्यादीन् अवरोहन्तो

जीवाः आदित्यन्ति; न तु तच्छरीराः । योग्यायतनमृत शरीरमाप्तिनिदानभूत-
कर्माभावादेव । अमीषोमीयादि हिंसा न हिंसैव । अपि तु रोगिणः भैषज्यमित्र
साधुकर्मैव । 'अमुना यजेत' इत्यादे विधिविषय्यतिरिक्तैव 'न हिंसात्' इति
विधिरित्यर्थात् ॥

१८ अन्याधिकरणम् । (११३)—द्वैतम्

२६ ओ अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलषात् । (३२०)

२७ ओ अमुदमिति चेन्न शब्दात् । (३२१)

इष्टादिकारिणो ब्रीहियवमापादिना गताः ।

न दुःखसुखभाजस्ते संस्तिष्टा एव निर्मताः ॥

अधिकरणार्थः । ब्रीह्यादिप्राप्तिः यागफलं अतिष्ठमिति पूर्वपक्षे समाधा-
नमाह; 'अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलषात्' इति । स्वावरजन्मप्राप्त जीवान्तराधिष्ठिते
जीवान्तरप्रवेशः केवलम्, न तु तत्र भोगः ।

स्वर्गादवागम्यो देही ब्रीह्यादीतरदेहगः ।

अमुंजंस्तु क्रमेणैव देहमाप्नोति कालतः ॥१॥

इति बराहपुराणात् ब्रीह्यादिप्रवेशकाले भोगाभाव एव । 'वेदोक्तया हिंसया दु
नैवानर्थः कथंचन' इति प्रमाणात् इष्टादिकारिणः पापमेव नहि ॥

१९ रेतोऽधिकरणम् । (११४)—द्वैतम्

२८ ओ रेतस्सिग्गोमोऽथ । (३२२)

स्वर्गादवागमतो रेतः सिञ्चतीति श्रुतिस्तु यः ।

रेतास्सिञ्चं प्रविश्याथ मातरं प्रविशेदिति ॥

अधिकरणार्थः । 'अवरोहन् मातुरुदरं यजेत' इति वचनं च
रेतस्सिञ्चति' इति वचनं च कथमविरुद्धं भवेत् इति चेत्; रेतस्सिञ्चरीरं
प्रविश्य अनन्तरं मातुरुदरं प्रविशति इति श्रुत्यन्तरात् ज्ञायते इति न विरोधः ॥

२० योनेश्शरीराधिकरणम् । (११५)—द्वैतम्

२९ ओं योनेश्शरीरम् । (३०३)

प्रथमं पितृदेहे स्यात् मातृयोनावन्तरम् ।

स्यावरत्वमनुप्राप्य पुरुषं मातरं तथा ॥

अधिकरणार्थः । अवरोहन् जीवः प्रथमं स्वावरशरीरं प्रातः अनन्तरं पुरुषशरीरं प्रातः अनन्तरं, स्त्रीशरीरं, ततो यथाक्रमं जायते ।

“स्यान्नुष्वयापि पुरुषे प्रमदायामथापि वा ।

गर्भे वा बहिरेनाथ क्वचिस्थानान्तरेषु च ॥”

इत्यादि प्रमाणात् स्वावरादिजन्मशक्तिः अवरोहतां जीवानां; स्यान्नुषु शुकादयः पुरुषे मान्यात्मुखाः, प्रमदायां आस्तिकप्रभृतयः, अरत्कार्वाचनुप्रदात । केचित् गर्भे पूर्वसिद्धमेव शरीरं भवन्ते । बहिः क्षुपदादयः पितृसापेक्षाः । स्थानान्तरे पृष्टशुक्लादयः पित्रादि नरपेक्षाः, इति ज्ञातव्यम् ॥

अग्रधूमादिभावस्तु जीवस्वाभादिस्थितिः ।

अन्नाभिमानिरूपं तु ज्ञानिप्राप्यं यतो भवेत् ॥

इति छान्दोग्यभाष्यात् अवरोहतां जीवानामादिस्थितिरेवेत्यर्थः, पञ्चनाहुत्व-पेक्षानिर्गन्धः प्राप्नुत्यचेः नास्तीति तात्पर्यम् ॥

योनिद्वारेण देहं च प्राप्नोति प्रायशो नरः ।

विशेषकारणादेव विशेषाज्जनिरिच्छते ॥

सामान्यजननं चैव नृणां सामान्यहेतुतः ॥”

इति न्यायविवरणप्रमाणात्,

“वीजमूरययोनीनां सगतिनियमोऽस्ति ॥

अथराब्देन भगवानाह कारणतश्च ताम् ॥”

इत्यनुप्यास्यानाद्य देहाख्यस्य कारणसापेक्षा सामान्येति ज्ञायते ॥

इति मत्तत्त्वतारसंग्रहे तृतीयाध्याये प्रथमः पादः ॥

श्रीः

मतत्रयसारसंग्रहे

तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः ॥

१ सन्ध्याधिकरणम् । (९३)-अद्वैतम्

- १ सन्ध्ये सृष्टिराह हि । (३१९)
- २ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च । (३२०)
- ३ मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिज्यक्तस्वरूपत्वात् । (३२१)
- ४ सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः । (३२२)
- ५ पराभिध्यानात् तिरोहितं कृतो ह्यस्य बन्धविपर्ययो । (३२३)
- ६ देहयोगाद्वाप्तोऽपि । (३२४)

स्वप्ने रथादिसृष्टिश्च परमार्था न वेप्यते ।
निखिलस्याप्रकाशेन मिथ्याभूता प्रकीर्तिता ॥
शुभाशुभद्योतकौपि वस्तु मिथ्यैव बाधनान् ।
ब्रह्माभेदेऽपि जीवस्य ह्यविद्यावशतोऽस्ति सः ॥

अधिकरणार्थः जीवस्य स्वप्नावस्थाभेदः पर्यच्यते । 'स यज मस्तपिति' इत्यारम्भे 'अथ रथान् रथयोगान् पथस्तृजते' (बृ-४-३-१०) इत्यादौ जीवस्य स्वप्ने जातं सर्वं पारमार्थिकं वा मायामात्रं वेति विशये, मायामात्रमेवेति सिद्धान्तः । पारमार्थिकत्वे वस्तुजातस्य रश्मिदृष्टस्य प्रबोधकाले कृत्स्नाभिज्य-
व्यक्त्यभावात् मिथ्याभूतमेवेति ॥

१ सन्ध्याधिकरणम् । (७५)-विशिष्टाद्वैतम्

- १ सन्ध्ये सृष्टिराह हि । (३१९)
- २ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च । (३२०)
- ३ मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिज्यक्तस्वरूपत्वात् । (३२१)

४ पराभिध्यानात् तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ । (३२२)

५ देहयोगाद्वासोऽपि । (३२३)

६ सूक्ष्मश्च हि श्रुतेराचक्षते ॥ तद्विदः । (३२४)

स्थादिसृष्टिश्च सुषुप्तिकाले भोगाय जीवस्य परात्मसृष्टा ।

सौषुप्तिकज्ञानमपीह तथ्यं शुभाशुभद्योतकता ततश्च ॥

अधिकरणार्थः । 'अथ रथान् रथयोगान् पथसृजते; न तत्रागन्वा मुदः गमुदो भवन्ति' इत्यादिका जीवस्य स्वप्नविषया श्रुतिः । तत्र सन्ध्याख्य-स्वप्नस्थाने वर्तमानस्य जीवस्य रथादि सृष्टिः श्रूयते । सा परमात्मकर्तृका उत जीवकर्तृकेत विशये परमात्मकर्तृकेति सिद्ध्यन्तः । स्वप्नदृष्टवस्तुजातं च तत्काले चोत्पन्नं तत्काले च नष्टं भगवत्तैव सृष्टमिति तथ्यमेव । गगनतः आश्चर्यशक्त्या इयमुपपद्यते । अत्र एव 'यदा कर्मासु काम्येषु सिंघं स्वप्नेषु पुद्गयति । समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने ॥' (छा. १-२-८) 'अथ स्वप्ने पुद्गलं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति ॥ एतन् हन्ति।' इत्यादि श्रुत्या स्वप्नस्य शुभाशुभसूचकत्व-मुपपाद्यते ॥

१ सन्ध्याधिकरणं । (११६)-द्वैतम्

१ ओं सन्ध्ये सृष्टिराह हि । (३२५)

२ ओं निर्गन्तारं चैके पुत्रादयश्च ।

३ ओं भागामात्रं तु कात्स्न्येनानभिज्यत्तरवरूपत्वात् । (३२६)

४ ओं सूक्ष्मश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः । (३२७)

विष्णूरयादि सृष्टेयः स्वप्ने जीवाय दञ्जितम् ।

विष्णोर्निस्साधनत्वेऽपि स्वप्ने स्वेच्छैव कारणम् ।

अधिकरणार्थः । 'न तत्र रथा न रथयोगः', 'य एष पुत्रेषु जागर्ति कामं कामं पुत्रो निर्ममाणः' (छा. ५-८) इत्यादि श्रुत्या जीवस्य स्वप्नदर्शनमपि

विद्युत्कर्तृकमेव । स्वप्नदृश्यमानवस्तु मायायात्तम - भगवदिच्छा जीवमनोक्त-
संस्काराभ्यां निर्मितं त्रातंच सत्यमेव । अत्रत्येनानभिन्न्यक्तस्वरूपत्वात् बहिरिवा
प्रकाशमानत्वात् इति सूत्रार्थः । अतएव 'अतः प्रज्ञातृमायोक्ता जैश्रुपादान-
मेव सा । निमित्तमैश्वरी मुख्या निर्मितं तत्तमेवच' इत्यनुव्याख्यानं सांगच्छते ।
मिथ्यावादे दूषणं तत्रैव कृतमिति नेह तन्वते । 'यद्वाच ब्रह्मणो ब्रूयादेवतावृषभोऽपि
वा । स्वप्नस्थस्य वा राजा तत्तवैव भविष्यति' इति शुभाशुभसूचकत्वोक्तत्वं ॥

२ परामिध्यानाधिकरणम् । (११७)-द्वैतं

५ ओं परामिध्यानात् तिरोहितं ततोक्षस्य बन्धविपर्ययो । (३२८)
स्वमादिबुद्धिकर्ताऽस्य तिरस्कर्ता हरिस्स्मृतः ।
परेच्छया बन्धमोक्षौ जीवस्य कथितौ शुभौ ॥

अधिकरणार्थः विष्णोरेव जीवबन्धमोक्षप्रदत्वात् तदिच्छयैव स्वमबुद्धि-
स्वमतिरस्करादि भवतीति ॥

३ देहयोगाधिकरणम् । (११८)-द्वैतम्

६ ओं देहयोगाद्वा सोऽपि । (३२९)
जीवस्य देहसंबन्धं यथा विष्णुरकारयत् ।
स एव जागरं स्वप्नं स्थापनं च करोत्ययम् ॥

अधिकरणार्थः । विष्णुरेव जीवस्य शरीरसंबन्धं स्वप्नं जाग्रदवस्थां
च निर्मातीति ॥

२ तदभावाधिकरणम् । (९४)-अद्वैतं

■ तदभावो नाडीषु तन्त्रुतेरात्मनि च । (३२५)
८ अतः प्रलोपोऽस्मात् । (३२६)

नाडीप्राणपुरीतदादि कथितं जीवस्य सौपुषिकं
स्थानं तच्च समुच्चयो हि यमुना गङ्गागता सागरम् ।
खट्वातन्पुसुसौधवच्च कथितं प्राज्ञे परे पूरुषे
सर्वप्राणिबिनिर्गतित्थ कथिता बद्धेस्फुल्लिङ्गा यथा ॥

अधिकरणार्थः । जीवस्य सुषुप्तिस्थानत्वेन नाडी-पुरीतत्-रश्मि-हृदय-
प्राज्ञाः- श्रुतिषु श्रूयन्ते । स च त्रीदिव्यादिवत् विकल्पः उत समुच्चय-
इति विशये, तेषां सप्तगीविभक्त्या मितस्थानत्वेन प्रतीयमानत्वात् विकल्प-
इति प्राप्ते, प्रासादे खट्वायां तल्पे राजा शेते इतिवत् यमुना गङ्गाया सह सागरं
गच्छति इत्यादिवच्च समुच्चय एव । न तु विकल्पः सप्तगी विभक्तेः सद्वा-
प्रासादवत् उपपत्तेः । ‘अग्नौर्वष्पुल्लिङ्गा इव व्युत्तरन्ति एतस्मादात्मनस्सर्वे प्राणाः’
(बृ-२-१-२०) सप्त आगम्य न विदुः सप्त आगच्छामहे’ (छा-६-१०-२)
इत्यादि श्रुत्या प्राज्ञ एव जीवस्य सुषुप्तिस्थानमिति निर्णयते ॥

२ तदभावधिकरणम् । (७६)-विशिष्टाद्वैतम्

७ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च । (३२५)

८ अतः प्रलोभोऽस्मात् । (३२६)

नाडयः पुरीतद्भेदेति सुप्तिस्थानमिहोच्यते ।

प्रासादखट्वापर्यङ्गन्यायात् स्थानसमुच्चयः ॥

अधिकरणार्थः । ‘अथ यत्रैतत्सुप्तस्तप्तस्तप्तप्रसन्नः स्वप्नं न विजा-
नाति आप्न तदा नाडीषु सुप्तो भवति’ (छा-८-६-३) इति—‘सत्ता सोम्यतदा
सम्पन्नो भवति’ (छा-६-८-१) इत्यादि श्रुत्या जीवस्य सुषुप्तिः नाडी-पुरीतत्-
वृक्षसु ग्रूयते । तत्र स्थानसमुच्चयो वा स्थानविकल्पो वेति विगमे अष्टदोषदुष्ट-
विकल्पापेक्षया प्रासादखट्वापर्यङ्गन्यायेन समुच्चयेनैव तत्रापि ब्रह्मण्येव सुषुप्ति-
स्थानमिति निश्चीयते ॥

४ तदभावाधिकरणम् । (११९)—द्वैतम्

७ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि ह । (१२०)

नाडीस्थपरमात्माऽस्य सुप्तिस्थानतयोच्यते ।

‘सता सम्पन्न’ इत्येषा श्रुतिर्वक्तीति विश्रुतम् ॥

अधिकरणार्थः । जीवस्य सुप्तिस्थानं परमात्मैवेति ॥

५ प्रबोधोऽधिकरणम् । (१२०)—द्वैतम्

८ ओं अतः प्रबोधोऽस्मात् । (१२१)

सुप्तिस्थानं यथा ब्रह्म बोधस्थानं च तत्तथा ।

एष प्रमातेष परः सुप्तं बोधयतीत्यतः ॥

अधिकरणार्थः यस्माज्जीवस्य सुप्तिर्भवति, प्रबोधोऽपि तस्मात्
भवतीत्यर्थः ॥

३ कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् । (१२१)—अद्वैतं

९ स एष तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ (१२२)

परात्मसम्पच्चिरिहाम्बुराशवच्चिदुच्येत् स्मरणादिभिस्तः ।

स्मृत्यैव सर्वं कुरुते स्वकर्म सुप्तोत्थितोऽज्ञानवशो न चान्यः ॥

हंसो यथा क्षीरगर्भं तु नीरमीशस्तथाऽज्ञानविमिश्रजीवम् ।

प्राज्ञात् पृथक्कृत्य पुनश्च नैजकर्मादिकं कारयतीह जीवम् ॥

अधिकरणार्थः । सुप्तोत्थितः पुरुषः स्वकीयकर्मणि पूर्वमारब्धं मध्ये
विहाय सुप्ता प्रबुद्धः अवशिष्टं कर्म कुरुते । अतश्च सुप्त एव प्रबुद्ध इति
ज्ञायते ।

ननु—स्वापकाले सता सम्पत्त्या जलराशौ जलविन्दुवत् जीवस्य परमात्मसम्पत्त्या परमात्मामित्र एव जीवो भवेत् । अथवा जलविन्दुस्थानापन्नस्य जीवस्य पृथक्ज्ञानाभावापत्त्या सुप्त एव प्रबुद्धः इत्यत न मानमिति चेन्न । 'सुखमहमस्वाप्, पूर्वपठितपाठानन्तरमिदानीं पठामि' इत्याद्यनुभवात् कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः सुप्त एव प्रबुध्यतीति ज्ञायते । सामान्यशक्तिपुक्तः तिर्यक्जातीयः हंसोपि क्षीरमिश्रजलत् जलं विहाय कैवल्यक्षीरमेव पिबति । तद्वत् परमेश्वरः अविद्याविशिष्टं जीवं पुनः कर्मकरणाय स्वसंयुद्धमपि । पृथक्कृत्य प्रनोषयतीति न कोपि दोषः ॥

३ कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् । (७७)-विशिष्टाद्वैतम्

९ स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः । (३२७)

स्वापादुत्थः पूर्वजीवः परो वा प्राज्ञसंगतः ।

स एवाहं प्रबुद्धास्मीत्यादिना सुप्त एव सः ॥

अधिकरणार्थः । प्रबोधसमये सुप्त एवोत्तिष्ठति, उत अन्य इति विज्ञेये 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इत्यादि श्रुत्या परमात्मानं प्राप्तस्य पुनरुत्पत्तिः न युक्तेति अन्य एवोत्तिष्ठति, इति प्राप्ते, कर्म अनुस्मृति-शब्द-विधिभ्यः सुप्त एव उत्तिष्ठतीति निश्चीयते । स्वापकाले परमात्मसम्पत्तिः जीवानां सौख्यायैव । जीमस्यावशिष्टकर्मानुभवाय स एव पुनस्तं सरति इति ॥

६ कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् । (१२१)-द्वैतम्

९ ओं स एव च कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः । (३३२)

कर्मकारयतीत्यादि श्रुतेस्तदनुसारिभिः ॥

स्मृत्यादिभिः हरिर्जीवान् सुप्तान् बुद्धान् करोति हि ॥

अधिकरणार्थः । विष्णुरेव जीवानां स्वप्नदर्शनं कारयति । सः साधु-कर्म कारयति, अस्मान्मेव लोकमुपासतेति विधानं च करोतीति विष्णुरेव

सर्वजीवकर्मकारयिता इति निश्चीयते । 'एष स्वप्नान् दर्शयति एष प्रबोधयति,
'एषोऽप्येव साधुकर्म कारयति' इत्यादि कर्मानुसारितयादिभिः ॥

४ मुग्धाधिकरणम् । (९६)—अद्वैतं

१० मुग्धेऽर्थसम्पत्तिः परिशेषात् । (३२८)

स्वप्नो जगस्तिं सुप्तिः जीवावस्था त्रिवैव न ।

मुग्धावस्था चतुर्थोऽहं मृत्युर्धदशया समा ॥

अधिकरणार्थः । मूर्छितः मुग्ध इति व्यवहारात् जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्य-
पेक्षया वैलक्षण्यात् मरणार्धप्रवृत्ती मुग्धावस्था च जीवस्य कचिदस्तीति ज्ञायते ॥

५ मुग्धाधिकरणम् । (७८)—विशिष्टाद्वैतं

मुग्धेऽर्थसम्पत्तिः परियोपात् । (३२८)

मूर्च्छासुषुप्तिस्वप्नेभ्यः मुग्धावस्थेतरा स्मृत्य ।

निभ्यस्तेभ्यः परं तद्धि मूर्च्छां घातादि संभवा ॥

अधिकरणार्थः । जीवस्य शरीरे मूर्च्छाकाले प्राणमाश्रय्य वर्तमानत्वदर्शनात्
सूक्ष्मप्राणदेहसंक्रमावस्थितिः मूर्च्छेति कचिदवस्था वर्तते इति ।

७ मुग्धाधिकरणम् । (१२२)—द्वैतं

१० ओं मुग्धेऽर्थसम्पत्तिः परिशेषात् । (३२३)

जीवस्य मोहावस्था च विष्ण्वर्धप्राप्तिरेव सा ।

आस्याम्यस्त्रिस्तुभ्यश्च परो मोहः प्रकीर्तितः ॥

अधिकरणार्थः ।

'यत एवं त्रयोऽवस्था मोहस्तु परिशेषतः ।

अर्धप्राप्तिरिति ज्ञेयो दुःखमात्र प्रतिस्पृतेः ॥'

इति प्रमाणात् विष्णुसमीपस्यः स्वप्नं पश्यतीति स्वप्नावस्था । हृदयवर्जं

विष्णोः दृश्यः जीवः जागर्ति इति जाग्रदवस्था; विष्णौ जीवस्य लये सति स्वपिति इति सुषुप्त्यवस्था, परिशेषात् मोहावस्था विष्णोरर्धप्राप्तिरिति निश्ची-
यते ॥

मोहावस्था च रुद्रस्य भीमसेनप्रहारेण मूर्च्छा; अश्वत्थामनोपि
सुदृक्काले भीमप्रहारेण मूर्च्छा; लक्ष्मणस्य रावणशक्तिप्रहारेण मूर्च्छा; बल-
रामस्यापि जरासन्धयुद्धे मूर्च्छा; रुद्रस्य देवासुरयुद्धे मूर्च्छा; अर्जुनस्य स्व-
पुत्रेण बभ्रुवाहनेन मूर्च्छा; पुराणेषु दृश्यत इति मूर्च्छावस्था अन्यथा अङ्गीकरणी-
यैव । तत्र दुःखमात्रानुभवः । तत्प्रवर्तकोपि भावानेव ॥

“मूर्च्छा प्रबोधनं चैव यत् एष प्रवर्तते ।

स ईशः परमो ज्ञेयः परमानन्द लक्षणः ॥

इत्यादि शास्त्रात् ॥

५ उभयलिङ्गाधिकरणम् । (९७)-अद्वैतं

११ न स्यान्नतोऽपि परस्पोभयलिङ्गं सर्वत्र हि । (३२९)

१२ भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् । (३३०)

१३ अपिचैव मेके । (३३१)

१४ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् । (३३२)

१५ प्रकाशवच्चावेपर्यायत् । (३३३)

१६ आह च तन्मात्रं । (३३४)

१७ दर्शयति चाथो अपि सूर्यते । (३३५)

१८ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् । (३३६)

१९ अम्बुबदग्रहणात् न तयात्वम् । (३३७)

२० वृद्धिद्वांसमाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जसादेवम् । (३३८)

२१ दर्शनाच्च । (३३९)

यस्सर्वकर्मा तदनप्त्रहृस्वं स्वच्छे परेब्रह्मणि नोभये स्यात् ।
उपाधितो ब्रह्मगुणैस्समेतं स्वच्छं परं ब्रह्म तु निर्विशेषम् ।

उपासनार्थो हि मिदोपदेयः मृत्युं समाप्नोति विभेददर्शो ।
 'अशब्दमस्पर्शमिति श्रुतितत्त्वं प्रधानतोऽरूपवदेव वक्ति ॥
 यथा प्रकाशोऽनृजस्वभावमुपाधिनाचक्षुर्लना प्रयाति ।
 आत्मा स विज्ञानघनश्च कृत्स्नः नेतीत्युपादिषदतो न रूपी ।
 एकोऽयमात्मा जलचन्द्रवत्तु क्षेत्रेषु भेदेन च दृश्यतेऽत्र ।
 हासश्च वृद्धिर्जलतारतम्ये स्वेस्तथाऽज्ञानमथा विशेषाः ॥
 'अनेन जीवेन' 'पुरस्सपक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशत्' सः ।
 इत्यादिनोपाधिशरीरसङ्गः प्रोक्तः परं ब्रह्म च निर्विशेषम् ॥

अधिकरणार्थः । ब्रह्मविषयाः 'सर्वकर्मो सर्वकामस्तरेण्यस्तर्वरसः',
 'अशब्दमनप्रवृत्त्यर्थः', 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्', 'मनसैवेदमात्रव्ययम्', 'नेह
 नामास्ति किञ्चन', 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति', एवं वा अरे-
 यमात्मा अन्तरोऽव्ययः कृत्स्नः प्रज्ञानपन एव', 'अथातो अवेक्षो नेति नेति',
 'अवचनेनैव ब्रह्म ज्योत्स्नः', 'सहोपाध्यायि भो इति स तूष्णीं बभूव; तं ह
 द्वितीये ॥ तृतीये वा वचने उवाच मुमः स्वस्तु सं तु न विजानासि' उप-
 शान्तोऽयमक्षना इति; 'अनादिमत् परं ब्रह्म न सत्तत् नासदुच्यते', 'गाथा ह्येता
 मया सुप्ता यन्मां पश्यसि नारद, एष एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः'
 एकत्रा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥' इत्याद्याः सगुणनिर्गुणपराः श्रुतयः
 बहुशो वर्तन्ते । समयविधं ब्रह्म भवितुं नार्हति -सगुणं निर्गुणं च । अन्त-
 रसङ्गीकारे अन्यत्रस्य वीर्यं भवति । निर्गुणश्रुतिमात्राद्भीहृत्तौ अर्थवर्तीय-
 न्मापापत्तिश्च । अतः उभयावेयध्याय 'तमसा गूढं', 'अज्ञानेनापृच्छं ज्ञानं
 इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिः अविधारूपोपाधिविशिष्टं ब्रह्म सकल्पविशेषतस्तुक्तं मण्ड-
 रूपं विज्ञानि । 'भूयधान्ते विद्वन्मयानिबृतिः', 'प्रज्ञावित् प्रज्ञैव भवति',
 इत्यादि श्रुतिभिः अविधारहितं ब्रह्म निर्गुणं निर्विशेषं स्वयं प्रकटयते । यथा
 जले चन्द्रप्रतिविम्बाः जलबाधल्यात् बहुशो दृश्यन्ते, न तु चन्द्रे, तद्वत्
 उपाधिरूप शरीरेन्द्रियादि संबन्ध्यात् सुखदुःखः पदयः उपाधिपन्नाः, न तु
 ब्रह्मगा इति सदा विशुद्धमेव ब्रह्म । अतः नोभयलिङ्गं ब्रह्म ॥

५ उभयलिङ्गाधिकरणम् । (७२)—विशिष्टाद्वैतम्

११ न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि । (३२९)

१२ गेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् । (३३०)

१३ अपि चैवमेकं । (३३१)

१४ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वान् । (३३२)

१५ प्रकाशादिवशादेवैवर्थात् । (३३३)

१६ आदौ च सम्भाव्यम् । (३३४)

१७ दर्शयति चाथो अपि लभ्यते । (३३५)

१८ अत्र एव चोपमा सूर्यकादिवत् । (३३६)

१९ अनुपपन्नदृष्ट्या तु न तथात्वम् । (३३७)

२० गृहिह्रासमाकूयमन्तर्भावाद्बुभुक्षामज्जसादेवं दर्शनाच्च । (३३८)

२१ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति न भूयः । (३३९)

२२ तदव्यक्तमाह हि । (३४०)

२३ अपि संशयने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । (३४१)

२४ प्रकाशादिवशादेवैव प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासान् । (३४२)

२५ भवोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् । (३४३)

जीवान्तरस्थस्य परस्य दोषाः मूलग्रंथस्थानेषु भवेयुरेव ।

न ग्रन्थ कल्पानुगुणं विदोषं यस्तत्प्रकाशोऽप्यहताय एषः ॥

आत्मान्तरस्थोपि निपन्त्रभावाद् जीवानुगो दोष इतीदं युक्तम् ।

‘अन्योऽनन्तमिनादृशीति’ इत्युक्तं यद्वा न चकामि तत्र ॥

तस्माद्विराणां परमं च निष्कलं निरञ्जनं सर्वमिदं ब्रवीति ।

‘कीदृशं तमेऽस्मि प्रतिविम्बरूपे दोषो न विम्बेऽप्यहताय एषः ॥

गुणाननुयात निषेधतीति 'नेति' भुविर्वक्ति न चैव किन्तु ।

उक्ता गुणाः केवलमत्र नेति सर्वज्ञतायं गुणजातमास्ति ॥

(इति वक्ति इति शेषः)

अक्षेदं समुपं यस्माच्चिगुणं नास्ति चेतस्तु ।

जंयन्तेषु तथा भाति तद्वयानं मुक्तिसाधनम् ॥

अधिकरणार्थः । जीवान्तर्यामिणः परब्रह्मणः चतसृषु भवस्यासु विद्य-
मानस्य दोषाः सन्ति वा न वेति ब्रह्मण्यतिक्रामनासिद्धये विचार्यते । सर्वत्र
स्थितस्य परमात्मनः तत्प्राप्तिरस्येवेति पूर्वपक्षे समाधानं 'न स्थानतोऽपि परस्य'
इत्यादि । ब्रह्मणः तत्तदन्तर्यामित्वेऽपि तद्गतदोषाभावः तत् प्रतिभट्टकल्याणगुण-
जातं चास्तीति उभयविध भुतिस्मृतिभ्यः अत्राप्यते । नियन्तृनियाम्यभावस्वरूप-
शरीरलक्षणाङ्गीकारात् नियन्तुः शरीरेणः प्रेरकत्वमेव न दोषभाक्त्वम् ।
देवतिर्यङ्मनुष्यस्यावरादिशरीरपवेशोऽत्र ब्रह्मणः रूपरहिततत्त्वत्वैव । 'परा-
ऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते,' 'अपहृत पाप्मा,' 'निष्कलं निष्किपं,' 'व्यानन्दं
ब्रह्मणो विद्वान्' इत्यादि प्रमाणान्, सर्वत्रावस्थितस्यापि ब्रह्मणः तद्गतदोषरहित्यं
नियन्तृत्वादि कल्याणगुणजातं चास्तीति उभयलिङ्गत्वं ब्रह्मणो युक्तमेव । यथा
अङ्गुदर्पणादिषु त्वंमुखादयः भ्रान्त्या गृह्यन्ते, तद्वत् पृथिव्यादिषु तिष्ठतः
ब्रह्मणः भ्रान्त्या गृह्यं न; अपि तु परमार्थत एव । दर्पणादिगतबोधानुपपन्नश्च
तत्र तत्र स्थित्यभावादेव । नियन्तृनियाम्यभावादेवेत्यर्थः ॥

"आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथक् भवेत् ।

तथात्मैको ह्यनेकस्थो जलघारेष्विवांशुमान् ॥"

"एक एव हि भूतत्त्वा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥"

इत्यादि प्रमाणात् परमात्मां पृथिव्यादिषु चैवनाचेतनेषु स्थितोपि तद्गतद्विद्वा-
सादिदोषैः असंसृष्ट एव वर्तते । आकाशः यथा सर्वत्रावस्थितोऽपि तद्गत-
दोषासंसृष्टो भवति; जले वस्तुतः अनवस्थितः चन्द्रः, जलग्रस्तबाह्वल्यमति-
मानुत्स्वरूप दोषभाक् न भवति, तद्वत् परमात्मा सर्वत्रावस्थितोपि न दोषमागिति

‘आधात आदेशो नेति नेति’ इति प्रतिषेधः, पूर्वपठितं द्वि वाच ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तमेव च’ इत्यादि प्रकृत मूर्तीमूर्तद्वयनिषेधपरं इति परोक्तार्थो न । ब्रह्मणः गुणजातमुक्त्वा पुनश्च तत्केत्युक्तिः उन्मतवाक्यवत् भवेत् । अतः ‘नेति नेति’ नैवं नैवं इत्यर्थः । तथा च पूर्वोक्तं प्रकृतमूर्तीमूर्तद्वयरूपविशिष्टमात्रं न भवति ब्रह्म । अपि तु पूर्वोक्तात् गुणजातात् अविक्रगुणविशिष्टं ब्रह्मेति ब्रवीतीति तात्पर्यम् । अतः अनन्तगुणविशिष्टं हेयप्रतिमृष्टं चेति उभयलिङ्गं ब्रह्म ॥

अत एव “यद्ब्रह्मणो गुणविकारस्त्रीरमेवकर्मादिगोचरविधिप्रतिषेधवाचः ।

अन्योन्यभिन्नत्रिवयः ग विरोधगन्धवर्हन्ति तत्र विधयः प्रतिषेधवाच्याः ।

अग्नीषोमीयहिंसा निजविधिविहिता किं निषिद्धा न हिंस्यात्,

भूतानीत्येतयोक्त्या पशुपदविषयः च्छ्रग एव न्यस्तपि ।

छागो वा मन्त्रवर्णादिति च तदुभयन्यायतो हेयधर्म-

क्षेपाया निर्गुणोक्तिः श्रुतशुभ्रगुणके निर्मले ब्रह्मणि स्यात् ॥

इति तत्त्वसारे सगुणनिर्गुणश्रुतीनां व्यथस्या उक्ता ॥

श्रीबादरिरजैमिनिकाशकृत्स्नौ व्यासार्थविचेन समास्रयोपि ।

प्रायेण दृष्टा इति भाष्यसिद्धं ते निर्गुणं ब्रह्म वदन्ति नात्र ॥

कार्यं परं ब्रह्म समेति विद्वानित्येव चोचुः न तु निर्गुणं वृत् ।

ब्रह्मासिबीजं तदुपासनं स्यादप्राकृतस्थानविशेष आप्यः ।

इत्यागमान्तास्सकल वदन्ति सूत्राणि सर्वाणि गुणैर्विशिष्टम् ।

ब्रह्मैव मुक्तो भवतीति वाक्यं तत्तुन्यधर्मो भवतीति रीत्या ॥

निर्दोष मित्यर्थसमाश्रयान्नः किञ्चिर्गुणब्रह्मसमाश्रयेण ।

मुक्तं परं ब्रह्म चतुर्मुखं वा धनञ्जयादिर्नयतीति चिन्ता ॥

धनंजयादिः = अचिरादिरित्यर्थः ॥

‘साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः’ ‘अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः’ ‘कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः’ ‘परं जैमिनिर्मुक्तत्वात्’ ‘एवमप्युपन्यासात् पूर्वमावादविरोधं बादरामणः’ इत्यादिषु भाष्यद्वयेपि तेषामुक्तिः समीचीनेति वर्णिता । तेषामभिप्रायश्च फलाध्याये आतिवाहिकगणः चतुर्मुखं कार्यरूपं ब्रह्म मुक्तस्सनो नयति ।

९ अरूपवदधिकरणम् । (१२४)—द्वैतम्

१४ ओं अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् । (३३७)

१५ ओं प्रकाशवचावेयर्थम् । (३३८)

१६ ओं आह च तन्मात्रम् । (३३९)

१७ ओं दर्शयति चाथो अपि ज्ञयति । (३४०)

अस्थूलादि त्रयीमानात् ब्रह्मरूपवदेव हि ।

ब्रह्मणो रूपमवर्णादि प्रकाशादिवदिष्यते ॥

सर्वेभ्यो ब्रह्मरूपं तु विलक्षणमिहोच्यते ।

विज्ञानानन्दमात्रत्वं ज्ञानरूपं हरेरिति ॥

अधिकरणार्थः सर्वेभ्यो उत्तमत्वात् ब्रह्म अरूपवदेव । 'अरूपवान्तः प्रोक्तः दधतदव्यक्ततः परः' इति मात्स्यपुराणप्रमाणात् । अरूपवत्त्वे सति विष्णोः 'वद्वा पश्यः पश्यते रूपमवर्ण' इत्यादि कथमुपपद्यत इति चेन्न, विलक्षणरूपवत्त्वादुपपद्यते । यथा चक्षुरादि प्रकाशे विद्यमानेऽपि वैलक्षण्यादप्रकाशादि व्यवहारः, तथा विष्णोः अरूपवत्त्वेऽपि अप्राकृतविलक्षणरूपवत्त्वसत्तात् । गृहादौ दीपे सत्यपि, नास्ति प्रकाशः इति व्यवहारः यथा भवति, तथा रूपित्वेऽपि, ब्रह्मणः विलक्षणरूपित्वात् अरूपित्वात् अरूपित्वात्पुनरेवेत्यर्थमिति भावः । आनन्दरूपत्वं ध्येयं । 'चिन्तयित यतिर्नान्यं ज्ञानरूपादृते हरेः' इति मात्स्यपुराणात् अप्राकृतत्वं विष्णोरस्त्येवेति ज्ञायते ॥

१० सूर्यकादिवदधिकरणम् । (१२५)—द्वैतम्

१८ ओं अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् । (३४१)

रूपं रूपं प्रतीत्यादि श्रुत्या कीलालक्ष्यवत् ।

तन्निमित्तमिन्नसदृशाः सर्वे जीवा इतीरिताः ॥

अधिकरणार्थः । जीवात्मानः विष्णोर्भिन्नाः विष्णुमुदृशाः विष्णवचीना इति 'रूपं रूपं प्रतिरूपो यमूय'

“कृत्वस्मर्यका यद्वत् धूर्वस्य मदृशा जले ।

एवमेवात्मका लोके परात्पसदृशा मताः ॥”

इत्यादिना सूर्यकाद्युपमया च ज्ञायते । नोपाध्यधीना इति ॥

१? अम्बुवदधिकरणम् । (१२६)—द्वैतम्

१९ ओ अम्बुवदग्रहणात् न तथात्तम् । (३४२)

नित्यानन्दस्य विष्णोश्च सिद्धत्वात् भक्तिरेव न ।

भक्तिं विना विष्णुसाम्यं व्यज्यते नेति शास्त्रत ॥

अधिकरणार्थं नित्यानन्दरूपं विष्णो सादृश्यस्य नित्यानन्दज्ञानादेश्च
नित्य सिद्धत्वात् भक्तिज्ञानविधायकानि शास्त्राणि व्यर्थ्याने भवेयु रित्वाक्षेपे
‘अम्बुवदग्रहणात् न तथात्तम्’ इति समाधानम् । अम्बुवत्=स्नेहेन, ग्रहणं
=ज्ञानं, भक्तिं विना न तत्सादृश्यं व्यभिज्यते । ‘यमेवैव वृणुते तेन
हभ्य’ इत्यादि भुक्तेः ।

‘महत्त्ववृद्धिर्भक्तिस्तु स्नेहपूर्वाऽभिधीयते ।

तवैव व्यज्यते सम्याजीवरूपं सुखादिकम् ॥”

इति पाद्यपुराणात् भगवत्सादृश्यस्य नित्यसिद्धत्वेऽपि सुप्तिकाले वर्तमानायां

भगवत्सादृश्याभिव्यक्ते अधिकसादृश्याभिव्यक्तिः भक्तिं विना न संभक्तीत्यर्थः ।

‘अन विष्णो भक्ति कर्तव्ये ॥

१२ वृद्धिदासभाक्त्वाधिकरणम् । (१२७)—द्वैतम्

ओं वृद्धिदासभाक्त्वमन्तर्मावाहुमयसामंजस्यादेवम् । (३४३)

ओं दर्शनाच्च । (३४४)

भक्तिज्ञानादि वृद्ध्यादेः मोक्षे तरतया भवेत् ।

ब्रह्मादयश्चोक्तमा हि विष्णुपूर्णगुणान्विता ॥

अधिकरणार्थः । विष्णौ जीवस्य यादृशी भक्तिः, यादृशं ज्ञानं, तत्तु-
ल्यं बुद्धिहासादिभिरतन्म्यं मुक्तौ भवति । उक्तमाधिकारिणः ब्रह्मादयः तु पूर्ण-
भक्तिपूर्णज्ञानाभ्यां पूर्णगुणा भवेयुरिति उभयसामञ्जस्यं भवेदेव । आनन्दमीमां-
सायां ब्रह्मपर्यन्तेषु आनन्दे सारतन्म्यदर्शनात् ।

“यथा भक्तिविशेषोऽत्र दृश्यते पुरुषोत्तमे ।

तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिना लिङ्गभेदेन ॥”

इति ‘कियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः’ इत्यादि श्रुतिभिः भक्तिभारतन्म्यात् आ-
नन्दभारतन्म्यं सिद्धयतीति ॥

६ प्रकृतैतावत्ताधिकरणम् । (९०)—अद्वैतं

२२ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ।

२३ तदव्यक्तमाह हि । (३४१)

२४ अपि संराघने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । (३४२)

२५ प्रकाशादिवशावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् । (३४३)

२६ अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् । (३४४)

२७ उभय व्यपदेशात्त्वहि कुण्डलवत् । (३४५)

२८ प्रकाशाश्रयवत्त्वा तेनत्वात् । (३४६)

२९ पूर्ववद्वा । (३४७)

३० प्रतिषेधाच्च । (३४८)

अथात आदेश इति श्रुतिस्तु प्रपञ्चरूपं प्रतिषेधतीह ।

लोकप्रसिद्धद्विधात्मरूपं न ब्रह्मणोऽस्तीति तदेव सत्यम् ॥

न चक्षुषा ब्राह्ममतो न चाक्षा तं प्रत्यमात्मानमपश्यदेकः ।

प्रकाशसाहस्करवद्वयुषापि भेदाद्विशेषास्तत एक आत्मा ॥

घटादि भेदादाकाशो तथात्माऽज्ञानसंगतः ।

नहुधा भाति तद्वन्न सत्यमेतन्मृषेततत् ॥

अधिकरणार्थः । 'द्वि वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्ते, चामूर्तमेव च' इत्यादि विषयवाच्यं । 'अथात आदेशो नेति नेति न सेतस्मादिति नेत्यन्यपरमिति' इति श्रूयते । अत्र नेतीति किं प्रतिषिद्धयते । पूर्वोक्तं ब्रह्मणो रूपद्वयं ब्रह्म च निषिद्धयते उत रूपद्वयमात्रं इति विषये निषेधस्य प्रतियोगितापेक्षत्वात् 'निषेधाश्च बलीयांसः' इति पाणिनीयन्यायेन च, प्रकरणोक्तं ब्रह्मणो रूपद्वयमपि निषिद्धयते । परिशेष्यात् ब्रह्ममात्रं सिद्धयति । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिना ब्रह्मप्रतिपादनात् । 'यतो वाचो निगमन्ते अप्राप्य मनसा सद्' इत्यादिना वाङ्मनसाऽतीतं ईदृशं ब्रह्मस्वरूपमिति विविच्य वक्तुमनर्हं इत्येतदर्थकं नेति नेतीति वाक्यमिति ज्ञायते । पूर्वोक्तसर्वं निषेधे सति 'प्रक्षालनाद्धि पदस्य दूरादस्पृशेन्न वर' इति न्यायेन महता प्रधन्येन ब्रह्म सत्तावर्णनं व्यर्थं स्यात् । सर्वभावावसानार्थकेषु, उत्तरतः 'सत्यस्य सत्यं' इत्यादि वाक्यविरोधापत्तेः ब्रह्मैव सत्यमिति ज्ञायते न तु रूपद्वयवत्त्वं । अत्र एव 'इत्थिद्धीर' प्रत्यगात्मानमेवं भवत्तु चक्षुरमृतत्वमिच्छन्' इत्यादि श्रुतिरूपयते । यथा प्रकाशाकाशसचिवो मनुष्यः अङ्गुलिकरकोदकप्रमृतिषु उपाधिषु सविशेषा इव अवभासन्ते तथाऽपि स्वाभाविकी, अविशेषात्मता न जडति; तद्वत् ब्रह्मापि उपाधिभेदात् 'आत्मशरीरादिभेदवदिव दृश्यते' । 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति' 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इत्यादिना जीवप्राज्ञयोरभेद एव सिद्धयति । अद्विकुण्डलभ्यामेव जीवब्रह्मभेद इति केचित् । यथा अद्विरित्यभेदः, कुण्डल आभोग प्राशुतादीनि भेद इति । 'नाम्योऽनोऽस्ति द्रष्टा', 'अथान् आदेशो नेति नेति', तदेतद्ब्रह्मापूर्वं मनपरमन्तरमवाहा' इत्यादि श्रुतिभ्यः प्रसज्यतिरित्यप्रसज्यनिराकरणात् ब्रह्मात्रशेषं नेतीत्यादिवाक्यं बोधयति । इति ॥

१३ प्रकृतैवावत्त्वाधिकरणम् । (१२८)-द्वैतम्

२२ ओं प्रकृतीतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततोऽनवीति च भूयः (३४५)

सृष्टिसंहारकर्तृत्वं विष्णोरास्ति न पालने ।

नैतावदिति वेदेन प्रोच्यते पालनं हरेः ॥

अधिकरणार्थः । विष्णोः सृष्टिसंहारकर्तृत्वं श्रूयते । पालनकर्तृत्वं नेत्याक्षेपे प्राप्ते 'नैतावदेनापरो अन्यदस्त्युक्षा स चावापृथिवी विमर्त' इति श्रुत्या, सृष्टिं च पालनं चैव संहारं नियमं तथा ।

एक एव करोतीशः सर्वस्य जगतो हरिः ॥"

इति ब्रह्माण्डपुराणस्य विष्णोः सर्वकर्तृत्वमस्त्येव । इति ॥

१४ अव्यक्ताधिकरणम् । (३२९)-द्वैतम्

२३ ओं तदन्यक्तमाह हि । (३४६)

२४ ओं अपि सराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । (३४७)

२५ ओ प्रकाशवत्त्वावैशेष्यम् । (३४८)

२६ ओ प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् । (३४९)

२७ ओ अनोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् । (३५०)

अरूपमक्षरं ब्रह्म तज्ज्ञानान्मुक्तिरिष्यते ।

तदापरोक्ष्य तज्ज्ञानाद्यतु जीवस्य शक्तिः ॥

व्यक्ताव्यक्तस्वभावोऽयं नित्यं द्वितयमानसः ।

तस्य ध्यानात् योजनाच्च प्रकाशो युज्यते हरेः ॥

अधिकरणार्थः । विष्णुः अरूप, अव्यक्तः, व्यक्तः, नित्यमित्युच्यते तत्रान्यक्तमेव ब्रह्म । तथाऽपि व्यक्ताव्यक्तस्वरूपत्वकथनान् तत्र प्रसादादेव ब्रह्म-परोक्ष्यज्ञानं जायते ।

"नित्याव्यक्तोऽपि भगवान् ईक्ष्यते निजशक्तिः ।

तमृते परमात्मानं कः पश्येताऽभितं प्रभुम् ॥"

इति प्रमाणात् परमात्मशक्त्यैव विष्णुरीक्ष्यते इति तस्य अनन्तशक्तिरयं युक्तम् इति ॥

६ अहिकुण्डलाधिकरणम् । (८०)-विशिष्टाद्वैतं.

२६ उभयव्यपदेशाच्चहिकुण्डलयत् । (३४०)

२७ प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् । (३४१)

२८ पूर्ववद्वा । (३४२)

२९ प्रविशेषाच्च । (३४३)

ब्रह्मसंस्थानमेवाचिदहिकुण्डलयत्तथा ।

प्रकाशाश्रयवद्देवं ब्रह्मांशोऽयमचित् स्मृतः ॥

अधिकरणार्थः । अचिद्वस्तुनः ब्रह्मरूपत्वं अहिकुण्डल न्यायेन, उत जीवस्यैव विशेषण विशेष्यभावेन, उत प्रसाधभावतीतिव इति संशये 'ब्रह्मैवेदं सर्वं', 'आत्मैवेदं सर्वं' इत्यादिना ब्रह्मतादात्म्यव्यपदेशः अचितः ज्ञायते । 'इन्ताहमिमांस्तिस्रो देवता' इत्यादिना अचितः पृथक् व्यपदेशोऽपि श्रूयत इति उभयव्यपदेशात् यथा वा कुण्डलिनः एकस्य अजुभ्रमव वक्रमावकत्वं ब्रह्मणः सूक्ष्मवस्त्वार्थं कुण्डलयत्त उपधावस्त्वायां दीर्घवच्च उपपद्यत इति ॥

अथवा ब्रह्मणः परिणामित्वनिर्निधात् रज्यादीनां तेजस्त्वेन तदाश्रयत्वेन च भिन्नयोरेपि यथा तादात्म्यं तद्वदेव अचितः ब्रह्मणो रूपत्वमुपपद्यते । तेजस्तदाश्रयवदित्युक्ते ब्रह्मापि अचितो अनुवर्तमानं सामान्यमिति विशेषणविशेष्य-स्वरूप अंशांशभावेन अचितः पृथक्सिद्धयन्तर्हविशेषणत्वेन ब्रह्मांश इति सिद्धान्तः ॥

१५ अहिकुण्डलाधिकरणम् । (१३०)-द्वैतम्

२८ ओ उभयव्यपदेशाच्चहिकुण्डलयत् । (३५१)

२९ ओ प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् । (३५२)

३० ओ पूर्ववद्वा । (३५३)

३१ ओ प्रतिषेधाच्च । (३५३)

कुण्डली कुण्डलं चाहिरानन्दो हरिरुच्यते ।
आनन्दीति च विज्ञेयः श्रुतौ द्वेधापि बोधनात् ।
प्रकाशवत्कालवद्वाऽऽनन्दीत्यानन्द इत्यपि ।
तेजः कालेऽनवच्छिन्नेऽवच्छिन्ने च यथा तथा ॥

अधिकरणार्थः । 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्', 'अथैव परम आनन्दः',
इति भेदाभेदाभ्यां अहिकुण्डलवदेव विष्णोः भेदाभेदनिर्देशः । यथा सूर्यस्य
तेजोरूपत्वात् प्रकाशित्वं च तद्ब्रह्मेत्यर्थः । कालस्य एकत्वेऽपि पूर्वापरादिभेदेन
यथा वा निर्देशः तद्ब्रह्मेत्यर्थः । सूक्ष्मरूपत्वेनायं दृष्टान्तः वर्णितः । अहिकुण्डल-
दृष्टान्तस्तु मन्दगतीनां प्रदर्शनार्थः ।

“प्रकाशवत्कालवद्वा * यथाङ्गे शयनादिकम् ।

ब्रह्मणश्चैव मुक्तानामानन्दो भिन्न एव तु ॥”

“आनन्देनन्वभिजेन व्यसहारः प्रकाशवत् ।

कालवद्वा यथा कालः स्वावच्छेदकतां व्रजेत् ॥”

अङ्गादभिज्ञोपि अङ्गे शयनमिति अङ्गविशेषणं भवति । 'आदि'पदेन कर्मकर्तृ-
भावः, 'इते' इत्यादिना अभिन्न एव ब्रह्मणः मुक्तानामित्युच्यते इत्यर्थः ।
'व्यसहारो विशेषण विशेष्यभावेन इत्यर्थः, इति तत्त्वप्रकाशिका । अभेदेऽपि
भेदव्यवहार इति यावत् ॥

७ पराधिकरणम् । (९९)---अद्वैतम्

३१ परमतस्सेतुन्मानसंवन्ध भेदव्यपदेशेभ्यः । (३४९)

३२ सामान्यातु । (३५०)

३३ बुद्धयर्थः पादवत् । (३५१)

* यथाङ्गेशयनादिकं - शयनं-अवस्थाविशेषः ।

३४ स्नानविशेषात्पञ्चादिवत् । (३५२)

३५ उपपत्तेश्च । (३५३)

३६ तथाऽन्यवृत्तिविषात् । (३५४)

३७ अनेन सर्वगतत्वमागमशब्दादिभ्यः । (३५५)

आत्मा स सेतुः करणं चतुष्पात् सत्ता परिप्लुक्त इहाक्षिनिष्ठः ।

इत्यादिनाऽन्यः परमात्मनः स्यात् न सेतु शब्दः परमेव यत्किं ॥

तीर्णो लघुव्याकरणं विषयित्वं इत्यत्र वत्प्रातिपदो यया या ।

संश्राप्य सेतुं परमात्मरूपमित्यर्थतोऽन्यत्र सदेकमेव ॥

अधिहरणार्थः । 'य आत्मा स सेतुर्विधुतिः ।' 'सेतुं तीर्ता' 'सत्ता सोभ्य तदा सम्पन्नो भवति', 'तदेतद्ब्रह्म चतुष्पात् अष्टाशर्व षोडशकपालं' इत्यादिना मृदावादिना निर्मित नौकादिषु प्रसिद्धसेतुशब्दात् 'अष्टाशर्व षोडशकपालं' इति उन्मितिदर्शनात् 'सत्ता सोभ्येति' सम्बन्धव्यपदेशात्, 'य एषो अक्षिणि पुरुषः' इति भेदव्यपदेशाच्च परमाद्वयगो अन्यद्वस्तु किञ्चिदस्तीति गम्यते इति पूर्ववक्षे, 'अहमेवावस्तात्', 'आश्रयेवावस्तात्' 'वाम्पहारं नाशरमस्ति किञ्चित्' 'नेह नानास्ति किञ्चन' तदेतद्ब्रह्म अद्वैतमनपरममन्तरमयाद्यं' इत्यादिना परब्रह्मव्यतिरिक्तमन्यत् नास्तीति स्पष्टप्रतीतिः सेत्यादि वशस्तेषानां अन्यथोपपत्तेश्च परं अस्मैव एकमद्वितीयं वस्तु, न त्वन्यदिति ॥

७ पराधिकरणम् । (८०)-विशिष्टाद्वैतं

३० परमतस्तेतुन्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः । (३४४)

३१ सापान्यात् । (३४५)

३२ बुद्धयर्थः पादवत् । (३४६) (३४६)

३३ स्नानविशेषात्पञ्चादिवत् । (३४८)

३४ उपपत्तेश्च । (३४८)

३५ तथान्यप्रतिषेधात् । (३४९)

३६ अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः । (३५०)

सेतुस्तीर्त्या चतुष्पात् परमपि च परादेवमादि श्रुतिस्तत्
श्रेष्ठं तत्त्वं समस्तीत्यभिवदति न हि ब्रह्मणोऽन्यत्परं न ।
अत्रापि सेतुशब्दः परपुरुषपरः चिन्तनार्थोन्मितिस्पात्
ब्रह्मैवेदं परस्मात् परमपि पुरुषं दिव्यमेतीति वेदात् ॥

अधिकरणार्थः । सेत्वादिव्यपदेशात् परमकारणात् परब्रह्मणः अन्यदपि
विशिष्टसकृतीति प्रतिभाति इति चेत् । सेतुशब्दश्च परमात्मवाचक एव ।
तृ-भूवन-तरणयोरिति धातुपाठे तरणशब्दः प्राप्त्यर्थकः । यथा 'वेदान्तं तरति'
इतिवत् । चतुष्पात् षोडशकलमिति उन्मानश्रवणपदेशः उपासनायः । 'परात्परं'
पुरुषं, 'अक्षरात्परतः परः' इत्यादिना भेदव्यपदेशस्य, 'यस्मात् परं नापरमस्ति'
[कञ्चित्], 'न सेतस्मदिति नेत्यन्यत्परमस्ति' इत्यादिना ब्रह्मणो अन्यस्य निषे-
धाच्च सेतुशब्दः परमात्मपर इति सर्वमुपपन्नमेव । इति ॥

१६ पराधिकरणम् । (१३१)—द्वैतं

३२ ओं परमतस्सेतून्मानसं वन्धभेदव्यपदेशेभ्यः । (३५५)

३३ ओं दर्शनात् । (३५६)

३४ ओं बुद्धयर्थः पादवत् । (३५७)

उन्मानसेतुसंवन्धभेदानां दर्शनाच्छ्रुतौ ।

आनन्दिनो हरेर्भेदो हानन्दो ज्ञायते स्पृष्टं ॥

पादोऽस्य विश्वेति यथा यथा राजेव देवराट् ।

संवन्धं ज्ञापनार्थाय जीवविष्णोरिदं वचः ॥

अधिकरणार्थः । 'एष सेतुर्विधृतिः एष आनन्दः, यतो वाचो
निवर्तन्ते', एतस्मैवानन्दस्य अन्यानि भूतानि मात्राणुपजीवन्ति, नित्यानन्दा-

न्यये पूर्णं परज्ञानं विधीयते । अन्यज्ञानं तु जीवानां अन्यज्ञानं परस्य च ॥
इति सेतून्मान मेदव्यपदेशोऽयः परमात्मनोऽन्यदेव जीवज्ञानानन्दप्रदिकमिति
गम्यते । जीवेश्वरसम्बन्धज्ञानार्थं सेतून्मानादि व्यपदेशः ॥ इति ॥

१७ ध्यानविशेषाधिकरणम् । (१३३)—द्वैतम्

३५ ओं स्थानविशेषात्प्रकाशादिभ्यः । (३५८)

३६ ओ उपपत्तेश्च । (३५९)

सूर्यस्य दर्पणस्थानविशेषात् प्रतिमासु च ।
विरिञ्चादिगुणाधिक्यात् सविशेषा हरेर्मुदः ॥

अधिकरणार्थः । अत्र हरौ भक्तिसिद्धयर्थं ब्रह्माद्यानन्दादीनां भगव-
दानन्दादीनां च ताराम्यं वक्तव्यं । विष्ण्वानन्दाद्यपेक्षया चतुर्मुखानन्दादयः
सूर्यस्य दर्पणजलादिस्थानविशेषात् प्रतिबिम्बविशेषो यथा वा दृश्यते, तथा
विष्ण्वानन्दादयः चतुर्मुखादिगत स्थानगुणविशेषात् विष्ण्वानन्दप्रतिबिम्बभूताः
मध्येष्वादि तारतम्यविशेषशुक्ता भवन्ति । अतः तव बिम्बभूत परमात्मदे विष्णौ
चतुर्मुखान्दीनां भक्तिर्युज्यते ।

पेशवर्मात्परमाद्विष्णोः भक्त्यादीनामनादितः ।

ब्रह्मादीनां तूपपत्त्या स्थानान्दादेर्विहितता ॥

इति पाञ्च पुराणवचनात् ॥

अतः अलौकिकताद्विष्ण्वानन्दादेः श्रुतिपुराणादिषु ध्यानान्दादिप्रयोगः
‘‘पादोऽस्य विश्वामृतानी’’ तिवत् विष्ण्वंशत्वं जीवानमिति ज्ञापनाय । तथा
अलौकिकानन्दविशिष्ट ब्रह्मणि लौकिकानन्दशब्दप्रयोगो स्वर्णघटे घटशब्दम्येव
किञ्चित्तादृश्येनोपपद्यते । इति ॥

१८ तयान्यत्वाधिकरणम् । (१३३)—द्वैतम्

३७ ओं तयान्यत्प्रतिषेधात् । (३६०)

चित्ते दृश्यं विष्णुरूपं कथमव्यक्तशब्दितम् ।
 उपासते च यदिदं न ब्रह्म स्वान्तगोचरम् ॥
 उपासना त्वापरोक्ष्यं भगवेत्तत्प्रसादतः ।
 तदेव ब्रह्म फलदं चित्ते यत्प्रतिविम्बितम् ॥

अधिकरणार्थः । ध्यानविपर्ययभूत हरिः व्यक्तो अव्यक्तो वेति सन्देहे
 व्यक्तत्वे भक्तिवैयर्थ्यापातात्, अव्यक्त इति वक्तव्यः । तथा सति ध्यानकाले
 चित्ते दृश्यस्य विष्णोः कथमव्यक्तत्व सम्भवः इत्याक्षेपे समाधानं-चित्ते दृश्यमानः
 विष्णुः अन्य एव । 'तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' इति श्रुत्या
 उपासनकाले चित्ते दृश्यमानः विष्णुः व्यक्तोऽपि, अव्यक्त एव । उपासना तु
 आपरोक्ष्यज्ञानजनकमेव । अतः विष्णोः व्यक्ताव्यक्तरूपमुभयं भगवत्पेव ॥

१९ अनेन सर्वगतत्वाधिकरणम् । (१३४)—द्वैतम्

३८ ओं अनेन सर्वगतत्वमायामयशब्दादिभ्यः । (३६१)

सर्वकाले सर्वदेशे सर्ववस्तुषु सृष्टिकृत् ।
 विष्णुरेव चतुर्बेदशिखायामुच्यते स्मृतौ ॥

अधिकरणार्थः । अत्र जगत्कर्तृत्वे संशयमापाततः उपास्य समर्पयते ।
 विष्णुः सर्वदेश सर्वकाल-सर्ववस्तुसृष्ट्यादि कर्ता भवितुं नाहंति । लोके तथा
 अदृष्टत्वात् । बहवो राजानः बहुदेशाधिपाः भिक्षा एव नगरसृष्ट्यादिकं पाल-
 नसंहारादिकं च कुर्वन्ति । तद्वदिति पूर्वपक्षे समाधानमाह; 'अनेन सर्वगतत्वं'
 इत्यादिना ।

"सर्वत्र सर्वमेतस्मात् सर्वदा सर्ववस्तुषु ।

स्वरूपभूतया नित्यशक्त्या माण्डूक्या यतः ॥"

'अतो मायामयं विष्णुं प्रवदन्ति सनातनम् ।' इति चतुर्बेदशिक्षायाभावात्
 विष्णुरेव सर्वकालिक कर्ता । इति ॥

८ फलाधिकरणम् । (१००)—अद्वैतम्

३८ फलमत उपपत्ते । (३५६)

३९ धृतत्वाच्च । (३५७)

४० धर्मं जैमिनिरत एव । (३५८)

४१ पूर्वन्तु वादरायणो हेतुस्यपदेशान् । (३५९)

य कर्मणा लुप्यति लुप्त एव फलप्रदाता परमेश एव ।

फलप्रदं धर्ममिहाह पूर्वं फलप्रदं ब्रह्मपरो मुनिस्त ॥

अधिकरणार्थः । जैमिनिः यागादि कर्तुं फलप्रदं यागादिकर्म वा,
कर्मणा आराधितो देवो वा, आर्थापत्तिप्रमाणसिद्धं अपूर्वं वेति सशक्यं,

“विग्रहो हविरादानं युगपत्कर्मसन्निधिः ।

धीतिः फलप्रदानं न देवताना न विद्यते ॥”

इत्याशीकृत्य अपूर्वाद्याश्रयणे हेतुश्च न सत्वा कर्मैव फलप्रदमित्यवोचत् ।

‘एषश्चैव साधुकर्मं कारयति, तं यमेभ्यः लोकेभ्य उन्निर्नापते एव
उ एवासाधुकर्मं कारयति, तं यमयो निर्नापते’ इति श्रुत्या, ‘लभते च तत्
कामान् नदैव विहितान् हितान्’ इति गीतोक्त्या च परमेश्वर एव फलप्रद
इति वादरायणो अवादीत् । इति ॥

८ फलाधिकरणम् । (८२)—विशिष्टाद्वैतं

३७ फलमत उपपत्ते । (३५१)

३८ श्रुतत्वाच्च । (३५२)

३९ धर्मं जैमिनिरत एव । (३५३)

४० पूर्वं ॥ वादरायणो हेतु सपदेशात् । (३५३)

ऐहिकामुष्मिकं मोक्षं जायते परमात्मन ।

कर्मणो जैमिनि पूर्वं वादरायणसम्मतम् ॥

विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रादिर्दातुः परायणं=दातुः=यजमानस्य; परायणं विभ्युः,
रातिः-फलपदः इत्यर्थः ॥ इति ॥

इति भारद्वाजकुलस्तिलकानां 'विद्वन्मण्डल', 'विद्यावारिधि'
विरदालंकृतानां नवसालपुराणीशविद्वत्समाध्यक्षाणां
दानाधिकारिणां मन्त्रयनिरूपकाणां
काळि चङ्गीपुरं रङ्गाचार्याणां कृतिषु
मतत्रयसारसंग्रहे तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः ॥

॥ मतत्रयसारसंग्रहे ॥

॥ तृतीयाध्याये—तृतीयः पादः ॥

अद्वैतम् सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् । (१०१)

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् । (३६०)

भेदान्नेति चेदेकस्यामपि । (३६१)

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सशब्दं
दर्शयति च । (३६३) तन्नियमः । (३६२)

एतावता च व्याख्यातं ज्ञेयं ब्रह्म ततः परम् ।

तद्विज्ञानानि भिन्नानि न वेत्यत्र विचार्यते ॥ १ ॥

यद्यप्येकरसं ब्रह्म प्रज्ञानघनमेव तत् ।

विध्यभावेन विज्ञानं तथाऽपि सगुणं त्विदम् ॥ २ ॥

दृष्टादृष्टफलप्रबोधविषयाः भिन्नासु शाखासु याः

श्रूयन्ते विषयः तदैक्यमुत वा भिन्नाः कथं चिन्तिताः ।

विध्याख्ये फलरूपके च सदृशे तत्राभिदा धीरिति

अव्यन्तेषु विनिश्चितेति गुणसङ्गासङ्गचिन्ताफलाः ॥ ३ ॥

एकस्यामपिविद्यायां किञ्चिद्भेदाद्भेदेति न ।

फलादीनां समत्वाच्च विद्यैक्यं ज्ञायते ध्रुवम् ॥ ४ ॥

कस्यांचिदङ्गं तु जिगेवृताख्यं दृष्टं तथाऽन्यत्र न दृष्टमित्थम् ।

शिरोवृत्तं चाध्ययनाङ्गमेव न ब्रह्मविद्याङ्गमतो न भेदः ॥ ५ ॥

अ-र्थः । अत्र सगुणब्रह्मविषया प्राणादिविषयाचये विज्ञानभेदाभेद-
चिन्ता प्रसूयते । प्रतिवेदान्तं विज्ञानभेद , आहंस्मिन्नेति निशये, वेदान्ता-
न्तरे विहितविज्ञानात् वेदान्तान्तरे निहित विज्ञानमन्यदेवेति प्राप्ते, सर्ववेदा-
न्तविज्ञानानि एकमेव । विधिफलदेवतायऽभिरोपत् । 'नामरूप-धर्म-
विशेष-पुनरुक्ति-निन्दा-ऽशक्ति-समाप्तिवचन-प्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनात् शाखान्तरे

कर्मभेदस्यात्' (पूर्वमोमांसा. २-४-२) इत्यनेन सूत्रेण पूर्वपक्षं कृत्वा 'एकं वा सभ्यो गुरुपचोदनाख्याविशेषात्' इत्यादि सूत्रैः शास्त्रान्तरस्य कर्माण्यपि अन्य-
शाखाविहितैः कर्मभिः अभिन्नान्येवेति सिद्धान्तितम् । तद्वदत्र ज्ञानकाण्डेऽपि
भिननाख्यासु प्रतीयमानमपि ज्ञानमभिन्नमेव । एकस्यामपि विद्यायां पञ्चाभि-
विषयोः गुणगोदेष्यभेदो दृश्यते । आर्षवर्णिकानां शास्त्रासु शिरोवृताख्यं
कञ्चन प्रतं श्रूयते । अन्यत्र न । तत्र कथं एकविद्यात्वमिति चेत् 'नैतद्व-
र्चीर्णवृत्तोऽधीते' इति श्रुत्या शिरोवृत्तं वेदाध्ययनाङ्गमेवेति ज्ञायते । 'तेषामे-
वैतां ब्रह्मविद्यां वदेत्, शिरोवृत्तं विधिर्वैतसु वर्णं' इत्यत्र ब्रह्मविद्येत्यस्य
वेदाख्यविद्येत्यर्थः, न तु परब्रह्मविद्येत्यर्थः । 'ब्रह्म तस्य तपोवेदे, न द्वयोः
पुंसि धेधसि' इति ब्रह्मशब्दस्य वेदे प्रयोगादप्ये । 'सर्वं वेदाः यत्प्रमामनन्ति
इति श्रुत्या च सर्ववेदान्तप्रतीयमानं ज्ञानं एकमेवेति निश्चीयते । इति ॥

विशिष्टार्द्धतम् सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् । (३५५)

भेदान्नेति चेदेकस्यामपि । (३५६)

स्याध्यायस्य तथात्वे हि समाचारोऽधिकाराद्य सववच
दर्शयति च । (३५८) तन्नियमः । (३५७)

उपसंहारोऽर्थभेदाद्विशेषेण तत्समाने च । (३५९)

गुणोपसंहारविशेषकं सद्ब्रह्मचिन्ताफलकत्वसिद्धयै ।

गुणानुपह्वाननुपह्वयोः कुत्रेति विद्यासु विचार्यतेऽस्मिन् ॥ ६ ॥

नानाशाखासु दृष्टा गुणसहितपरब्रह्मचिन्ताविशेषाः

आख्यारूपं विद्यानं फलमपि च समं तत्र विद्यैक्यमिष्टम् ।

तेषां भेदे च भिन्नाः इति च नयविदां गणप्रदायोऽत्र दृष्टः

विर्यक्त्वे गुणानामुपहरणमयौऽन्यथा नेति शक्तिः ॥ ७ ॥

शिरोवृत्तं च विद्याङ्गमध्याप्ययनाङ्गकम् ।

न कुर्याद्व्यतोऽध्यायमित्यतोऽध्ययनाङ्गकम् ॥ ८ ॥

अ - र्थः । अस्मिन् पदे उपासनाप्रकारः चिन्त्यते । अनेकशास्त्रासु श्रूयमाणाया वैधानरविद्यादिक्रियाः एकविधातं उत विद्याभेद इति विचार्यते । यथा 'समिधो यजति इहो यजति' इत्यादिषु "यजति" श्रवणाम्यासात् अविशेषपुनश्चरणस्येव अत्रापि विद्यासु सत्त्वात् विद्याभेद इति प्राप्ते, फल-देवता-विधि-नामभेदात् सैवेयं विद्येति शास्त्रान्तरेषि प्रत्यभिज्ञायते । प्रतिपत्तृभेदात् पुनश्चुत्यादिकं ब्रह्मविद्यायामुपपद्यत एव । आध्वर्णिगदिशिरोवृत्तं चाध्ययनाङ्गमेव । न ब्रह्मविद्याङ्गमिति तत्रापि विद्यैक्यमेवेति सर्ववेदान्तप्रत्ययं ज्ञानमेकमेव । पूर्वकाण्डसिद्धमपि स्थिरीकरणार्थं पुनराशंस्य समाधानं कृतमिति न शास्त्रैक्य-विरोधः ।

“ आशिष्यस्थापनीयाः कृतिश्चिद्विह तथाः पूर्वकाण्डप्रणीताः

केचिन् श्रुत्यादनीयाः क्वचिदपवदनं स्थाप्यभौतगिकस्य ।

इयं सर्वज्ञचिन्ताक्रम इति समतां वीक्ष्य नभ्यश्चट्टस्था

शास्त्रैक्ये पीनस्फुल्लप्रसृतिपरिदुतिस्सावधानंविभाव्या ॥

इति श्लोकेन ऐक्यास्तत्त्वतः प्रकृत्युक्तिविरोधपरिहारः पूर्वाचार्यैरेवोक्त इति चेद् अन्यते ॥

शिरोवृत्तं नाम “ अग्निरित्यादिभिः मन्त्रैः पश्चिद्भुजेन भस्मना ।

सर्वांगोधूलनं कुर्यात् शिरोवृत्तसमल्लयम् ॥ ” इति सौपुराणम्

मसोद्धूलनमेव । इति ॥

द्वैतम् सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् । (१३६)

ओं सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् । (३६६)

ओं मेदान्नेति वेदेकस्यापि । (३६७)

ओं स्वाध्यायस्य तथात्वे न हि समचारोऽधिकाराद्य । (३६८)

ओं सलिलवद्यतन्त्रियमः । (३६९)

ओं दर्शयति च । (३७०)

सर्वाङ्गमप्राप्तविनिर्णयोत्थ ज्ञानं परंब्रह्म फलाद्यभेदात् ।

स्वाध्यायसामान्यविधिप्रमातः विष्ण्वर्थकान्येव वचांसि वेदे ॥ ९

अन्मांसि सर्वाणि यथाऽन्धिगानि तथा समाचारयुताश्च सर्वे ।

ए पञ्चरात्रागमसेतिहायवेदहर्षिर्देव इति श्रुनेश्न ॥ १० ॥

अ-र्थः । सर्ववेदान्तज्ञाने समाने सति अन्यत्रोक्तगुणानामन्यत्राप्युप-
संहारः । अग्निहोत्रादिधर्माणां भिन्नशास्त्रोक्तानामपि तदेवैकं अग्निहोत्रादिकमेति
मत्वा अन्यत्रोक्तं अङ्गजातं अन्यत्राप्यनुष्ठीयते तद्वत् अत्राप्युपसंहारः एकमिति ।
विज्ञानभेदे सति नोपसंहार इत्यर्थः । इति ॥

द्वैतम् उपसंहाराधिकरणम् । (१३७)

ओं उपसंहारोर्ध्वभेदाद्विधिशेषवत्समाने च । (३७१)

ओं अन्यथात्वं च शब्दादिति चेन्नाविशेषात् । (३७२)

ओं न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् । (३७३)

ओं संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि । (३७४)

वेदोदितान् गुणान् सर्वान् दोषाभावांश्च यत्नतः ।

उपसंहृत्य चिन्त्योऽसौ सन्ध्यावन्दनकर्मवत् ॥ १२ ॥

अनात्मत्वनिवृत्त्यर्थं आत्मैवेत्युपक्रमः ।

परोवरीयस्त्वाद्येषु न कार्या चोपसंहृतिः ॥ १३ ॥

अ-र्थः । ब्रह्मोपात्तौ सर्ववेदोक्तान् गुणान् दोषाभावं च उपसंहृत्य एकः
विष्णुरुपान्यः । “विधिशेषाणि कर्माणि सर्ववेदोदितान्यापि ।

यथा कार्याणि सर्वैश्च सर्वाण्येकविशेषतः ॥”

इत्यादिना समानविषये गुणोपसंहारः कर्तव्यः । वेदे क्वचित् दृष्ट ‘सोऽरोदीत्’
इत्यादि दोषाणां नोपसंहारः । अयमर्थः — अर्धाभेदात्-गुणानां दोषाभावानां
च उपसंहारः कर्तव्यः, अविशेषात् । विधिशेषवत्—‘अहरहस्सन्ध्यामुपासीत’
‘उज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’ इत्यादि विधेः अङ्गभूत खान्नाचमनप्रयाजादिवत्
उपास्यस्य=विष्णोः गुणोपसंहारः कर्तव्य इत्यर्थः, समानविषये, न तु दोषविषये=
‘सोऽरोदीत्’ इत्यादौ इत्यर्थः । एते गुणाः नोपास्या इति विशेषवचनाभावात्
सर्वगुणविशिष्टः अत्मा उपास्य इत्यर्थः । ‘आत्मैवेत्य’ इत्यवधारणं तु अना-
त्मत्वनिवृत्त्यर्थमेव, न गुणनिवृत्त्यर्थः । यदि प्रकरणभेदोऽपि परोवरीयस्त्वादि-
गुणभेदात् भेद एव । परोवरीयस्त्वादि गुणमात्रविशिष्टं ब्रह्म उपास्यं तत्र ।
न सर्वगुणविशिष्टम् । ‘तस्मादेकस्सर्वगुणैर्विचिन्त्यः’ इति कौण्डिन्यश्रुत्या
सर्वगुणविशिष्टमेव ब्रह्म उपास्यम् । इति ॥

अद्वैतम् अन्यथात्वाधिकरणम् । (१०३)

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् । (३६५)

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् । (३६६)

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि । (३६७)

उद्गीथाययं तदध्वरमुपासीतेति काचिच्छ्रुतिः

उद्गीथे खलु दैत्यमारणपराः आजगमुर्नरे परा ।

तस्मात्प्रक्रमभेद एव विदितः तत्प्राणविद्या मिदा

नेत्रादित्यगवेदनादितरदाकाशादि विद्या यथा ॥ १४ ॥

परोवरीयस्त्वगुणादिभेदात् संज्ञक्यतस्त्वेऽपि यथा विभेदः ।

उद्गाय नस्त्वं त्विति कर्तृकर्म भेदादियं वाजिकसामगा च ॥१५

अ-र्थः । वाजसनेयके 'ते ह देवा ऊचुः, इन्तासुयन् यज्ञे उद्गीथेना-
त्ययाम' (वृ.) ते ह वाचमूचुः त्वं न उद्गायेति' (वृ.) इत्यादि छान्दोग्ये
तद्ध देवा उद्गीथगानहुः अनेनैतानमिहानिष्यामः' 'तमुद्गीथमुपासां चकिरे' (वृ.)
इत्यादि । अत्र छान्दोग्यवाजसनेयकयोः प्राणविज्ञयोः भेदाभेद संशये प्रकरण-
भेदात् 'स एष परोवरीयान् उद्गीथः, स एषोऽनन्तः' इति परोवरीयस्त्वगुण-
विशिष्टं उर्गोपोपासनं, यथा अद्यादित्यादिगत हिरण्यस्मृत्वादिगुणविशिष्टो-
द्गीथोपासनात् भिन्नं, तद्वत् छान्दोग्यगतप्राणविद्यायाः बृहदारण्यकपठितप्राण-
विद्या भिन्नैव । उपक्रमानुरोधेन उपसंहारनयनमिति सिद्धान्तात्, अत्र
कस्याचिद्विधायाम् उद्गीथक्यव-ओंकारे प्राणदृष्टिः । अन्यस्यां तु उद्गीथ एव
प्राणदृष्टिः । 'त्वं न उद्गाय' इति कर्मकर्तृभेदश्च दृश्यत इति न विधेयम् ।
इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् अन्यथात्वाधिकरणम् । (८४)

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् । (३६०)

न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् । (३६१)

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि । (३६२)

प्यातोश्च समञ्जसम् । (३६३)

परोक्षरीयस्त्वादिगुणादक्षिविद्य यथेतरा ।

उद्गीथविद्या भिन्नैव प्रतीकोद्गीथमन्त्रितः ॥ १६ ॥

नित्याग्निहोत्रेऽप्ययनाग्निहोत्रे संज्ञा समानाऽपि यथा विभेदः ।

उद्गीथविद्याऽपि तथैव भिन्ना छन्दोगवाजिश्रुतिकोटि दृष्टा ॥ १७ ॥

अ-र्थः । छन्दोगानां वाजिनां च उद्गीथविद्या दृष्टा । तत्र विधैक्यं, उत नेति विशये संज्ञाविशेषात् विधैक्यमिति पूर्वपक्षे प्रकरणभेदात् परोक्षरीयस्त्वादिगुणभेदात् आकाशादिविद्यायाः, अद्यादित्यादि विद्या यथा वा भिन्ना तथैव अत्रापि उद्गीथावयवभूत ओंकारोपास्त्या कृत्स्नोद्गीथमन्त्रिरूपोपास्त्या च रूपभेदात् भिन्नैव विद्या । संज्ञैवयसत्वात् विद्याऽभेद उक्त इति चेन्न । यथा अग्निहोत्रसंज्ञा 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' इति नित्याग्निहोत्रे, मासमात्रहोमसमाप्तिक अयनाग्निहोत्रे च समाना वर्तते, तथापि तत्राग्निहोत्रे भिन्नमेव, तद्वत् । अत्र उद्गीथावयवभूतप्रणवः प्राणहृष्टा उपास्यः छन्दोगानां, वाजसनेयिनां च कृत्स्नोद्गीथविषयः उद्गीथः प्राणहृष्टोपास्यः इति रूपभेदात् भिन्नैव । उद्गीथावयवभूतप्रणवस्यैव बह्विधं विद्यारु व्याप्तिस्तत्वात् छान्दोग्ये, तत्रायपाठानुसारात् 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इत्यपि उद्गीथावयवभूत प्रणव एव उपास्य इति अर्थनोभकमिति ज्ञायते । अतः छान्दोग्योद्गीथविद्यायाः भिन्नैव वाजिशालागतोद्गीथविद्या ।

अत्र पक्षे "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" इत्यत्र उद्गीथमित्यस्य उद्गीथावयवभूत ओंकारस्त्वार्थाभरणे गौणमेव स्यात् उद्गीथपदमिति चेन्न, समुदाये प्रयुज्यमानशब्दः अवयवेऽपि भवत्येव । 'ग्रामो दग्धः', 'पटो दग्धः' इत्यादाविव उद्गीथशब्दः उद्गीथावयवबोधार्थको भवत्येव । तत्र गौणार्थ इति नेष्यते । इति ॥

अद्वैतम् व्याप्त्यधिकरणम् । (१०४)

व्याप्तेश्च समञ्जसम् । (३६८)

आत्मेत्यक्षरमुद्गीथमत्र भाति चतुष्टयम् ।

अध्यासश्चापवदनमेकत्वं च विशेषणम् ॥ १८ ॥

सामानाधिकरण्यं तत् तत्र कोऽर्थ इहेति चेत् ।

एकत्वाध्यासापवादाः सावधास्तद्विशेषणम् ॥ १९ ॥

उद्गीथावयवोद्धारव्याप्तेर्हेतोरूपामना ।

कृत्स्नोद्गीथं वाजिशाखा वक्तियुपारयं नतो भिदा ॥ २० ॥

अ-र्थः । 'ओमित्येकदशमुद्गीथमुपगमौ' (छा.) इत्यत्र समानविभक्ति-
श्रवणात् सामानाधिकरण्यं चतुर्धा शङ्के माति । अध्यासः, अपवादः, एकत्वं,
विशेष्यमिति ।

तत्र 'मिहो माणवकः', 'नामब्रह्मलुपसर्जना' मिथ्यादिषु विष्णवादि बुद्धि- इत्यादिभ्यः ।
धेहेन्द्रियमप्येते आत्मबुद्धिः, आत्मन्येव 'तत्त्वमसी'ति पञ्चाङ्गादिन्या आत्मबुद्ध्या
निर्णयेता इत्युत्पादः । 'द्विजोत्तमो ब्रह्मणो भूयः' इति पञ्चमं । विशेषणं तु 'नीलं यत्
उत्फलं तदानीय' इति । अत्र चतुष्टये विशेषणरूपमात्राधिकरण्यमेव आश्रीयते ।
सर्ववेदव्यापितः ओमित्यस्य अक्षरस्य ग्रहणप्रगती, उद्गीथशब्दविशेषणेन औत्ताप्रविशे-
पितस्य ओकारस्यैव उपास्यतया ग्रहणमित्यर्थः । इतरक्षान्तु प्रकृते अनुपपन्नतया,
व्यावर्तनरूपप्रयोजनभावाच्च नाश्रीयते । छान्दोग्योक्तिरिति उद्गीथत्वव्यपभूतोकार-
बाहुल्यवर्तनात् उद्गीथत्वमनुपपन्नतया एवोपास्य इति निर्णीयते । इति ॥

द्वैतम् प्राप्त्यधिकरणम् । (१३८)

ओं प्राप्तेऽथ समञ्जसम् । (१७५)

विरिञ्चिस्तु गुणैस्सर्वैः जुष्टं ब्रह्म विचिन्तयेत् ।

यथाक्रमं मनुष्यास्तु चिन्तयेयुर्हरिं गुणैः ॥ २१ ॥

अ-र्थः । 'गुणैस्सर्वैरुपास्योऽनी प्रकृष्टा परमेष्ठिनः ।

अन्यैर्यथाक्रमं चैव सानुवैः कैश्चिदेव तु ॥'

इति प्रमाणान् चतुर्मुस्यैव सर्वगुणविशिष्टब्रह्मोपासनम् । अन्येषां तु यथा-
संभवं गुणोपसंहारः अनुपसंहारश्च भवति । अधिकारिकभेदेन गुणोपसंहारा-
नुपसंहारयोः प्राप्तिः सम्भवत् अन्यत्रापि समञ्जसमेव । इति ॥

अद्वैतम् सर्वाभेदाधिकरणम् । (१०५)

सर्वाभेदादन्यत्रेमे । (३६९)

कचिद्वसिष्ठत्वगुणाद्यनुक्त्या सा प्राणविद्या पृथगेऽत्रैवम् ।

विद्याद्वये सर्वगुणे समाने परत्र सिद्धस्य परत्र सद्भ्यः ॥ २२ ॥

उत पुरुष एव एभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतियाद्यत इति संशये सर्वेषामेषां परत्वेन पुरुषशब्दवाच्यो आत्मा पर इत्यर्थे इति ज्ञायते । 'निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते', सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदं' इत्यादिना आत्म-ज्ञानस्य बन्धनिवृत्तिरूपप्रयोजन सत्त्वात् आध्यानपूर्वकं सम्यग्दर्शनमेव हि प्रयोजनम् । सम्यग्दर्शनं चात्मज्ञानमेव । तत्परत्वप्रतिपादकार्थाधरणे तु न किञ्चित् प्रयोजनमिति ॥

अद्वैतम् आत्मगृहीत्याधिकरणम् । (१०८)

आत्मगृहीतिरितिवदुत्तरात् । (३७५)

अन्ययादिति चेत्स्यादवधारणात् । (३७६)

'आत्मा वा इदमेक एव' समभूत् इत्यत्र धाताऽधवा ।

ब्रह्मवायमनूद्यते नु विशये ब्रह्मैव पापव्यते ॥ २९ ॥

सृष्ट्यादिप्रतिपादकप्रकरणे बह्वीषु विद्यास्वसौ ।

साक्षादात्मविबोधकश्च बहुशो दृष्टस्तथात्माऽऽज्यकम् ॥ ३० ॥

आत्मेति योऽयं कृतमस्सदेव सोम्येदमित्यत्र सदात्मशब्दौ ।

असू समानाविति सत्यदार्थः आत्मैव वाक्यार्थवशाद्धि बुद्धः ॥ ३१ ॥

अ - र्थः । 'आत्मा वा इदमेक एवात्र आसीत्' (ऐ.) इत्यत्र आत्म-शब्दः विरिञ्चादियः, 'नान्यत्किञ्चन मियत्, स ईक्षत लोकास्तु सृजा' इति (ऐ.) इति लोकादृष्टाद्युक्तेः, इति प्राप्ते, आत्मगृहीतिः परमात्मग्रहणम् । अत्र आत्मशब्देन परमात्मैव गृह्यत इत्यर्थः । ईक्षापूर्वकसृष्टत्ववचनात् । यथा सृष्टिप्रवणेषु इतरेषु 'तस्माद्वा एतस्मात् आत्मन आकाशस्तसंभूतः' इत्यादिषु आत्मशब्देन परमात्मन एव ग्रहणं तद्वदित्यर्थः । लोकानुसृष्टादिकं तु शुल्य-न्तरप्रसिद्धमहाभूतसृष्ट्यनन्तरमिति योजयितव्यम् । ईक्षापूर्विकासृष्टिः परमात्मन एवेति सर्वत्र प्रसिद्धत्वात् यत्रापि 'स ईक्षत' इति प्रकृत्य सृष्टिवचनात् आत्मशब्दः परमात्मपर एवेति ॥ .

यद्वा वाजसनेयके 'कृत्व आत्मा' इति 'योऽयं विज्ञानमयः' (वृ.) इत्या-रम्य 'स वा एष महानज आत्मा अजरोऽमरोऽमृतोऽमयो ब्रह्म' इत्युपसंह्रियते ।

छान्दोग्ये सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (वृ.) इत्यारम्भ 'स आत्मा तत्त्वमसि' इत्युपदिश्यते । तत्र उभयोः श्रुत्योः तुल्यार्थत्वं, उत अनुल्यार्थत्वमिति विशये अनुल्यार्थत्वमित्येव प्रतिभाति । क्वचित् आत्मशब्दोपक्रमात् आत्मतत्त्वोपदेश इति गम्यते । छान्दोग्ये तु सदेवेति उपक्रमोपदेशविपर्यय इति अनुल्यार्थत्वमिति ग्रन्थे 'सदेव' इत्यत्र सच्छब्देन 'कृत्तम आत्मा' इति बृहदारण्यकोक्त आत्मैव गृह्यते । उत्तरवाक्यशङ्कात्त्वोपदेष्टात् तुल्यार्थत्वमित्येव । यद्यपि उपक्रमानुगुण एवोपसंहारो वक्तव्यः । तथाऽपि सच्छब्देन आत्मैवोपक्रान्त इति नोपक्रमधिकरणविरोधः । यद्यपि प्रकारभेदः उभयप्राप्तिः । तथापि प्रतिपाद्यार्थभेदात् सदात्मशब्दौ तुल्यार्थकौ परमात्मपरावेवेति ॥

विशिष्टाङ्गैतम् आनन्दाद्यधिकरणम् । (८६)

आनन्दादयः प्रधानस्य । (३६५)

प्रियशिरस्स्वाद्यप्राप्तिरुपचयापनयौ हि भेदे । (३६६)

इतरेतर्यतामान्यात् । (३६७)

आध्यानाद्यप्रयोजनानावात् । (३६८)

आत्मशब्दाच्च । (३६९)

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् । (३७०)

अन्वयादिति चेत्यारब्धधारणात् । (३७१)

सर्वासु परविद्यासु परमात्मा गुणीति सः ।

आनन्दादिविशिष्टोत्र ध्येयः प्रियमुखा न हि ॥ ३२ ॥

आत्मानन्दमयोप्यत्र शिरःपुच्छादि कल्पना ।

आध्यानायेति निर्णीतं ब्रह्मात्मेति निश्चयात् ॥ ३३ ॥

अ - र्थः । सर्वासु परविद्यासु ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकः गुणाः उपसंहर्तव्या न वेति विचर्यते । प्रकल्पानपीतगुणानां ब्रह्मोपासी असंभवात् यत्र श्रुताः सर्वे ते प्राप्ता इति पूर्वपक्षे प्रधानस्य ब्रह्मणः सर्वेष्वुपसर्गेषु अभेदात् गुणानां गुणिनमन्तरास्तित्वभावात् क्वचित् जननीता अपि ब्रह्मस्वरूपमृताः आनन्दादयो गुणाः सर्वत्रोपसंहर्तव्याः ।

'तस्य प्रियमेव शिरः' इत्यादयस्तु न सर्वत्र । मन्दबुद्धीनां ब्रह्मज्ञानमिदमर्थं शिरः-पक्षादिकल्पना । 'अन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमयः' इत्येत आत्मशब्देन परमात्मान एव ग्रहणात् तस्य च शिरःशब्दपुच्छाद्यनर्भवाच्च । इति ॥

द्वैतम् आनन्दाद्यधिकरणम् । (१४०)

ओं आनन्दादयः प्रधानस्य । (३७७)

ज्ञानं सदात्मानन्दश्च हरिश्चिन्त्यो मुमुक्षुभिः ।

फलान्तरार्थिभिस्तत्र प्रोक्ताश्चिन्त्या गुणा हरेः ॥ ३४ ॥

अ - र्थः । प्रधानफलप्रोक्षकामी विष्णुं आनन्दो ज्ञानं सदात्मेत्युपा-
सीतेत्यर्थः । "सच्चिदानन्द आत्मेति ब्रह्मोपासा विनिरिक्ता ।

सर्वेषां च मुमुक्षूणां फलसाम्यादयेक्षिता ॥"

इति प्रकृतार्कात् फलान्तरार्थिभिः इतरे गुणाः उपास्या इत्यर्थः । इति ॥

द्वैतम् प्रियशिरस्त्वाद्यधिकरणम् । (१४१)

ओं प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे । (३७८)

अजस्य पूर्णोपास्ति स्थान्नेतरं पामिति श्रुतेः ।

प्रियमेव शिरो मोदः इत्याद्या न गुणास्मृताः ॥ ३५ ॥

अ - र्थः । फलान्तरार्थिभिः सर्वैः प्रियशिरस्त्वाद्यः गुणाः नोपास्याः ।
सर्वगुणविशिष्टोपासनं चतुर्मुखैश्च । नेतरेपामिति ॥

"नैव सर्वगुणात्सर्वस्यास्या मुक्तिभेदतः ।

विरिगर्ह्यैव यन्मुक्ती आनन्दस्य सुपूर्णता ॥" इति बराहपुराणानु ॥

द्वैतम् इतराधिकरणम् । (१४२)

ओं इतरेत्वर्थसामान्यात् । (३७९)

आनन्दादि चतुर्भ्योऽन्ये मध्यमा ये गुणास्मृताः ।

ते सर्वे फलसाम्याय सपास्या निर्जरादिभिः ॥ ३६ ॥

अ - र्थः । सच्चिदानन्दात्मन्यः इतरे गुणाः फलसाम्यलभाय देवा-
दिभिरुपास्या इत्यर्थः । इति ॥

द्वैतम् आध्यानाधिकरणम् । (१४३)

ओं आध्यानाय प्रयोजनाभावात् । (३८०)

ओं आत्मशब्दाच्च । (३८१)

ध्यानार्थं ज्ञानलाभार्थं गुणास्सर्वे समाहृताः ।

ध्यानज्ञानेतरार्थस्तु गुणध्याने न चेप्यने ।

आत्मेत्येवेति विधिना गुणध्यान फलं न हि ॥ ३७ ॥

अ - र्थः । “ज्ञानार्थमथ ध्यानार्थं गुणानां समुदीरणा ।

ज्ञातव्यादन्वेष ध्यानव्याः गुणस्सर्वेऽप्यतो हरेः ।

नान्यत्रयोजनं ज्ञानान् ध्यानान् धर्मस्तैरपि ॥”

इति प्रमाणत्वं हरेः सर्वगुणाः ध्यातव्या एव । फलं तु ज्ञानलाभ एव । न तु साक्षान्मोक्षः । ‘आत्मेत्येवोपासत’ इति गुणानुपसंहारेण उपासनोक्तेः । इति ॥

द्वैतम् आत्मगृहीत्यधिकरणम् । (१४४)

ओं आत्मगृहीतिरितरयदुचरात् । (३८२)

आत्मेत्येवेत्युपास्योक्ता आनन्दादिग्रहो न हि ।

सर्व एकी भवन्तीति चात्मशब्दोन्यलक्षणम् ॥ ३८ ॥

अ - र्थः । गुणानुपसंहारेण केवलमात्मोपासनां विवक्षितायां पूर्वोक्त-
सच्चिदानन्दानामपि उपासनां ग्रहणं न भवेत् इत्याक्षेपे ‘अवक्षेते सर्वे एकी
भवन्ति’ इत्युत्तरावधानम् तैर्ऽपि गुणाः आत्मशब्देन उच्यन्ते एव । इति ॥

द्वैतम् अन्वयाधिकरणम् । (१४५)

ओं अन्वयादिति चेत्सादवधारणान् । (३८३)

मच्चिदानन्दरूपाणामात्मशब्दे समन्वयान् ।

व्युत्पत्त्या चात्मशब्दस्य चत्वारोऽर्थास्समृता बुधैः ॥ ३९ ॥

अ - र्थः । आनन्दादिमर्गगुणानां आत्मशब्दे समन्वयान् पूर्वोक्तं
आनन्दादिगुणानन्वयबोधव्यवस्थाशब्देनैति सूत्रेण ‘आत्मेत्येवेत्युपासत’ इति
वाक्यं न युक्तमिति चेत् सत्यं, आत्मेत्येवेत्यवधारणान् एवं स्यादेव । तथाऽपि
सर्वोपसंहारविरोधवचनात् आत्मेत्येवेत्येव आत्मशब्देन सच्चिदानन्दान्तरूपमेव
ध्येयमिति बोध्यात् । इति ॥

अद्वैतम् कार्याग्यानाधिकरणम् । (१०९)

कार्याग्यानादप्यम् । (३७७)

आचम्यमानेषु जलेष्वनघ्नसंकीर्तनादपरिधानबोधात् ।

प्राणारूपविद्यास्यमनुष्यकार्योपस्पर्शतीर्थेषु षट्स्वबुद्धिः ॥४०॥

अ - र्थः । छन्दोगवाजसनेयिप्रागसंवादे 'तस्माद्वा एतदग्निप्यन्तः पुर-
स्ताच्चोपरिष्ठाच्चाद्भिः परिदधति ।' (छा.) 'तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अग्निप्यन्त
आचमन्ति अशित्वाचाचामन्ति, एतमेव तदनमनघ्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते' (वाज.)
इति । बृहदारण्यके तु 'तस्मादेवं वित् अग्निप्यन्नाचामेत् अशित्वाचाचामेत्
एतमेव तनगनमं कुरुते' इति । अत्र सर्वत्र प्राणविदः आचमनं विधेयं, उत
आचमनीयास्यप्सु षट्त्वानुसन्धानविधानं इति सन्दिग्ध 'आचमन्तेन कर्तव्यम्,
गुचिना कर्तव्यम्' इति परिगुह्यर्थे शास्त्राप्रसाचमनीयास्यप्सु वासस्त्यानु-
सन्धानमेव अमाप्तत्वात् विधेयम् । 'किं मे वासः, अद्भिः परिदधति इति
श्रुत्योरानुगुण्यात् । इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् कार्याख्यानाधिकरणम् । (८७)

कार्याख्यानादपूर्वम् । (५७२)

किं मे वासः पुष्करं वत्तमेतं प्राणं त्वेतं नम्रदोषेणहीनम् ।

इत्याद्युक्त्या प्राणविद्यास्थितस्य स्त्रोपस्पर्शे वत्तबुद्धिर्हि कार्या ॥४१॥

अ - र्थः । 'किं मे वासः' इति प्राणेन पृष्टाः वागादयः 'आपो वास
इत्युचुः' । 'अशित्वा चाचामन्ति, एतमेव तदनमनघ्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते' इति
कचित्, कचित् 'अद्भिः परिदधति, लम्भुको ह वासो भवति, अनम्रो भवति ।'
इति । अत्र प्राणविद्यानिष्ठस्य स्मृतिप्राप्ताचमनान्तरात् अपूर्वाचमनविधानं वा,
प्राप्ताचमनीयास्यप्सु वासोऽनुसन्धानं वेति विमये वासस्त्यानुसन्धानमेव अमाप्त-
त्वात् विधेयम् । 'तस्माद्वा एतदग्निप्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाद्भिः परिदधति'
इति परिधानोक्तेः । इति ॥

द्वैतम् कार्याख्यानाधिकरणम् । (१४६)

ओं कार्याख्यानादपूर्वम् । (३८४)

अलौकिकाद्ब्रह्मगुणाः ध्यातव्यास्ते मृगशुभिः ।

अलौकिकं मुक्तिकार्यं यतोऽस्येति श्रुतेरिह ॥ ४२ ॥

नालौकिकाः प्रसिद्धाश्चेत् इन्द्रादाद्युपदेशवः ।

यथा ज्ञातो गुणास्तद्वत् ज्ञायन्ते वेदशब्दवः ॥ ४३ ॥

अ - र्थः । * 'अलौकिकान्तस्य गुणाद्युपास्याः अलौकिकं मुक्तिकार्यं यतोऽस्य' इति प्रमाणात् मोक्षार्थिभिः वेदोक्ताः विष्णुगुणा एव ध्यातव्याः । अलौकिकगुणाः न प्रसिद्धा इति न । 'वज्रहस्तः पुरन्दरः' इत्यादिना इन्द्रादीनां गुणाः वेदशब्दान् यथा ज्ञायन्ते तथा सर्ववेदैरपि विष्णुगुणाः ज्ञायन्ते एव ।

मार्गः । कार्याख्यानात् = मोक्षसाधनानात्, भूतं = अलौकिकं, अलौकिकं बहु-
गुणज्ञानमुपपन्नं विष्णुर्भवेत्यर्थः । इति ॥

अद्वैतम् समानाधिकरणम् । (११०)

समान एव चामेदात् । (३७८)

"मनोमयं प्राणशरीरं" मित्थं मयोगरूपाद्युभयत्र तुल्यम् ।

शाण्डिल्यविद्यैक्यमतश्च तस्मिन्निशानतारूपगुणस्य लाभात् ॥४४

अ - र्थः । शाण्डिल्यविद्याप्रकरणे 'स आत्मानमुपासीत, मनोमयं प्राण-
शरीरं भारूपं' इति क्वचित् मनोमयोऽयं पुरुषो भास्त्वयः, तस्मिन्नन्तर्हृदये
यथा ब्रीहिर्वा यवो वा स एव सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः' इति क्वचित्
दृश्यते । तत्र ह्ये शाण्डिल्यविद्या एका भिन्ना वेति विशये एकस्यामपि
शाखायां वदित्वादिरूपगुणभेदसत्त्वात् भिन्नैवेति प्राप्ते, यथा भिन्नासु शाखासु
विद्यैकत्वं गुणोपसंहारश्च भवति एवं एकस्यामपि शाखायां स्वलक्षणे पठित्वापि
शाण्डिल्यविद्या उपास्यामेदात् एकविधा भवितुमर्हति । अन्यत्र समानगुणा-
त्त्वानात् । विष्णुकृष्टदेशपठितं शाण्डिल्यविद्यामनूय प्राप्तांशं विहाय अप्राप्तांशे
ज्ञानत्वादिगुणविधानार्थमन्येति विद्यैक्यात् परस्परगुणोपसंहार एवेति ॥

विशिष्टाद्वैतम् समानाधिकरणम् । (८८)

समान एव चामेदात् ।

मनोमयोऽयं पुरुषस्तु सत्यं वशीति सर्वस्य गुणप्रमेदात् ।

शाण्डिल्यविद्या विविधेति चेन्न सर्वस्य साम्याद्वक्षितास्ति सत्ये ॥४५

* अलौकिकेति = अर्थोपासनस्य वत, मुक्तिकार्यपक्षं लोकाविलक्षणं अतः तस्य विष्णोः
सर्ववेदोद्योगाः उपास्याः ।

अ - र्थः । 'सत्यं ब्रह्मेत्युपासीत', इत्यारभ्य 'सत्यसङ्कल्पं आकाशत्मानं' इत्यन्तं पठितम् । स्वल्पान्तरे तद्वत्सर्वं पठित्वा 'सर्वस्य वशी, सर्वभ्येशानः' इत्यादिकं पठितम् । देशद्वये पठिता श्राण्डित्यविद्या एका वा भिन्ना वेति संशये उभयत्र समानगुणान्नानात् सम्बन्धोच्चेदनाख्यानामविशेषेऽपि वशित्वाद्युपास्यगुणभेदेन रूपभेदाद्विधाभेद इति प्राप्ते वशित्वादिगुणस्य अन्यत्र स्पष्ट-
तया प्रतीत्यभावेऽपि सत्यसङ्कल्पस्वरूप गुणान्तर्गतत्वात् वशित्वादेः रूपभेदा-
भावात् विधैक्यमेव । इति ॥

द्वैतम् समानाधिकरणम् । (१४७)

ओं समान एवं चामेदात् । (३८५)

ओं सम्बन्धादेवमन्यत्रापि । (३८६)

स्वार्हवैदिकगुणोपसंहृतौ विक्रमादिगुणचिन्तनं नृणां ।

नास्ति धातुरखिलाञ्च सदगुणाः वाण्युपास्तिरपि विक्रमं विना ॥४६॥

अ - र्थः । अलौकिकगुणोपसंहारेऽपि चतुर्मुखव्यतिरिक्तानां सर्वेषां स्व-
स्वार्हलौकिकगुणानामेवोपसंहारः । कदाचित्कानां त्रिविक्रमत्वादीनां गुणानां
चतुर्मुखादन्यत्र असंभवात् । सरसत्या अपि त्रिविक्रमत्वादिव्यतिरिक्तालौ-
किकगुणानुपसंहृत्य विष्णुध्यानविधानाच्च । इति ॥

समान एवं चामेदात्-समाने=स्वयोरव्यगुणविषय एव उपसंहारः, न त्वयोरव्ये, न
समाने च, अथोरव्यविषये तु अभेदादेक्ये उपसंहार एव ॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि-अन्यत्रापि=त्रिविक्रमत्वादि क्रियात्यपि एवं गुणोपसंहारवत्,
सम्बन्धात्=परमानन्दसम्बन्धात् त्रिविक्रमत्वादीनां गुणोपसंहारः चतुर्मुख एव दुज्यते ॥

द्वैतम् सम्बन्धाधिकरणम् । (१११)

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि । (३७९)

न वा विशेषात् । (३८०)

दर्शयति च । (३८१)

आदित्यनेत्रस्थितसत्यरूपध्याने तदङ्गोपनिषच्च दृष्टा ।

स्थानादिभेदादतिदेशतश्च मित्रार्कविद्या च तथाक्षि विद्या ॥४७॥

अ - र्थः । 'तच्चत् सत्त्वमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षिन्' इति सत्यं ब्रह्म पठित्वा 'तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतम्', 'तस्योपनिषदहमित्यध्यात्मम्' इति तदब्रह्मत्वं उपनिषद्द्वयं पठितम् । तत्र अक्षिविद्या आदित्यविद्या च भिन्नैव । उपासनस्थानविशेषसत्त्वात् । एक विद्यात्वे 'तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपम्' इत्यतिदेशवैयर्थ्यात् । अतः विद्याभेदात् व्यवस्थितगुणे एव विद्ये । इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् सम्बन्धाधिकरणम् । (८९)

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि । (३७४)

न वा विशेषात् । (३७५)

दर्शयति च । (३७६)

रव्यक्षिस्थितसत्यस्य ध्यानेचोपनिषद्द्वयम् ।

यथाक्रमं तदङ्गं वा विधैक्ये च द्वयं द्वये ॥ ४८ ॥

स्थानभेदात् पृथग्विद्या तन्नास्येत् गुणा इमे ।

तदेवास्तुप्यरूपं त्वित्यतिदेशात् प्रतीयते ॥ ४९ ॥

अ - र्थः । 'तद्यत्सत्यमसौ स आदित्यः य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षिन्' इत्यादिना सूर्यमण्डले अक्षिणि च सत्यस्य ब्रह्मण उपास्यत्वमुक्त्वा 'तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतम्', 'तस्योपनिषदहमित्यध्यात्मम्' इति द्वे उपनिषद्वौ आम्नायेते । ते यथासंख्ये रवौ अक्षिणि च उपनिषदौ अन्यत्र प्राप्नुतः, उत उभयत्र उभे अनियमेनेति संशये उपास्यब्रह्मणः रूपैक्यात् फलप्राप्त्यभेदाच्च विधैक्यात् अनियमोन्नीमयत्वं उभौ प्राप्नुतः 'सम्बन्धादेवमन्यत्रापि' इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, रव्यक्ष्याधारतया उपास्यस्थानभेदात् 'तस्यैतस्य तदेवरूपं यदमुष्य रूपम्' इति अतिदेशाच्च न विधैक्यम् । उभयोः उभयत्र प्राप्ते अतिदेशवैयर्थ्यात् । इति ॥

द्वैतम् न वा विशेषाधिकरणम् । (१४८)

ओं न वा विशेषात् । (३८७)

ओं दर्शयति च । (३८८)

आत्मशब्देन सर्वेषां गुणानां ग्रहणं न हि ।

अजातिरिक्तसर्वेषां स्वस्वयोग्यगुणप्रदः ॥ ५० ॥ (आत्मशब्द इति शेषः)

अ - र्थः । सर्वेषां आत्मशब्देनोपासने साम्येऽपि आत्मशब्दस्य सर्वगुणाभिधायित्वनिर्वचनेन सर्वे गुणाः सर्वेषां प्राप्नुयुरेवेति प्राप्ते अधिकारितारतम्येन स्वस्वार्हसर्वगुणा एव आत्मशब्देनोच्यन्त इति चतुर्मुखादिव्यतिरिक्तानां सर्वगुणाप्राप्तिरेव । इतरेषां न चैवेति श्रुतेः । इति ॥

न वा विशेषात् = आत्मशब्देन सर्वगुणग्रहणं नैव भवति । विशेषात् = अधिकारितारतम्यात् ॥

अद्वैतम् सम्भृत्यधिकरणम् । (११२)

सम्भृतिं द्युव्याप्त्यापि चातः । (३८२)

यत्सम्भृतिप्रभृतयश्च स्थितेषु दृष्टाः तत्रैव ते स्युरपरत्र न चिन्तनीयाः ।

तुल्येगुणेऽपि हृदयायतनादिभेदात् भिन्ना परादिगुणतो विविधापि

विद्या ॥ ५१ ॥

अ - र्थः । 'ब्रह्म ज्येष्ठा वीर्या सम्भृतानि, ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिक्मातृत्तान' इत्यादयः रक्षायणीयानां स्थितेषु ब्रह्मणो विभूतित्वेन दृष्टाः । ते सर्वब्रह्मविद्यासु उपसंह्रियेरन् नवेति विचारे सम्भृतिद्युव्याप्त्यादि विभृतयः सर्वब्रह्मविद्यासु नोपसंहर्तव्याः । तत्र द्युव्याप्त्याघनाभात् । भिन्नप्रदेशस्त्वविद्यासु यत् तादृशगुणचोक्तकाः शब्दाः वर्तन्ते तत्रैव विद्यासु उपसंहार इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् सम्भृत्यधिकरणम् । (९०)

सम्भृतिद्युव्याप्तिं चातः । (३७७)

ज्येष्ठावीर्यासम्भृतानीति ये स्युः तेषां द्युव्याप्त्यादिविद्यासु यासु ।

संहर्तव्याः नेतरत्राल्पदेशविद्यास्वित्थं सुव्यवस्थाप्यमेव ॥ ५२ ॥

अ - र्थः । 'ब्रह्म ज्येष्ठा वीर्या सम्भृतानि, ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिक्मातृत्तान, ब्रह्म भूतानां प्रकमोथ जज्ञे, तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः' इत्येवमादि गुणाः अल्पस्थानगोचरासु विद्यासु नोपसंहर्तव्याः । यत् सम्भृत्यादिगुणविशिष्टं ब्रह्म उपास्यं वर्तते तत्रैव । स्वप्रकरणे उपसंहारस्यायोम्येऽपि विप्रकृष्टदेशे उपसंहारो भवत्येव । इति ॥

द्वैतम् सम्भृत्यधिकरणम् । (१४९)

ओं सम्भृतिद्युव्याप्त्यापि चातः । (३८९)

द्युव्याप्तिस्सम्भृतिश्चापि गुणौ चिन्त्यौ सुरादिभिः ।

आनन्दाद्यागुणास्सर्वेः उपास्या योग्यताकृतात् ॥ ५३ ॥

अ - र्थः । 'उद्या स चावा पृथिवी सर्वेषु लोकेषु भूति' इत्यादि श्रुत्युक्तसम्भृतिद्युव्याप्ती गुणौ देवादिभिरेवोपास्या । नान्यैः ।

"देवादीनामुपास्यन्तु भृतिव्याख्यादयो गुणाः ।

आनन्दाद्यास्तु सर्वेषामन्यथानर्थक्यं भवेत् ॥" इति प्रमाणम् । इति ॥

सम्भृतिद्युव्याप्त्यापि चान्न = (सम्भृतिश्चाप्याप्ति अति न अतः) सम्भृतिः=मन्यद्भरणं, द्युव्याप्तिः=दिवा कान्त्या व्याप्तिः, 'दिवु क्रीडा विजिगीषा व्यवहार इति श्रुति' मोक्षमवस्तप्रकान्तितनिपु' इति दिवु धनोः कान्त्यर्थकवात् । सम्भृतिश्च द्युव्याप्त्यश्च एतयोस्तमाहारः सम्भृतिद्युव्याप्ति, 'एतौ गुणौ, अपि चान्न,=उपलब्धद्वयोरवतारविशेषा-पेक्षयादेव देवादिभिरेवोपास्तौ इत्यर्थः ।

देवाद्युपासनाप्रकारः -

"कामभक्त्याऽप्यारक्षीणामन्येयं नैव कथ्यतः ।

उपास्यन्तु सुरादेन देवश्रीणां जनार्दनः ॥

जातत्वेनाप्सरस्त्रीणां कामान्विचरति योग्यता ।

योग्योपासां विना नैव मुक्तिरः कन्यारि सेत्स्यति ॥

अवोम्भोपासनाकर्तुः अनर्थं भविष्यति ।

तस्मान्नु योग्यता ज्ञात्वा हरेः कार्यमुपशान्तम् ॥

पतित्केन श्रियोपासां वदन्ता मे पितेति च ।

पितामहतयाभ्येता त्रिदशानां जनादेव ।

प्रथितमहो मे भगवाद् इति सर्वज्ञस्य तु ॥" इत्यादि प्रमाणम् श्रेयः ॥

अद्वैतम् पुरुषविद्याधिकरणम् । (११३)

पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानाम् । (३८३)

यत्ताण्डिपैङ्गवादिषु तैत्तिरीये मनुष्यविद्या पठिता ऋसमाख्या ।

कचिरफलं वर्षशताधिकायुः ब्रह्माप्तिरेकत्र ततो विभिन्ना ॥ ५४ ॥

अ - र्थः । पुरुषविद्या बहुत्र श्रुता । सर्वान् महात्म्या नुन्याऽपि, कचिरा 'ब्रह्मणो महिमान्नाप्नोति' इति ब्रह्मप्राप्तिरूपफलं, उपासकपुरुषस्य व्यावर्तनी-रादीनां वज्रमानयजादीनां कल्पनं, अन्यत्र तु 'षोडशे वर्षशतं जीवति' इति

रामाख्या=पुरुषसंक्षेपः ।

(११६ वर्षाणीति) षोडशाधिकशतायुष्टफलं स्वाऽयुषः, चतुर्विंशतिवर्षाणि प्रातस्सवनत्वेन चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि माध्यन्दिन सवनत्वेन, अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तृतीयसवनत्वेन परिकल्प्य त्रेधाविभागादिप्रकल्पनं इत्युपास्तिप्रकारभेदात् फलभेदाच्च पुरुषविद्या भिन्ना । इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् पुरुषविद्याधिकरणम् । (९१)

पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् । (३७८)

यद्ब्रह्मणोऽयं महिमातदाग्निः यत् षोडशं वर्षशतं फलं च ।
त्रेधाविभागोऽध्वरकल्पनं च तस्मान्नुविद्या इयमत्र भिन्नम् ॥५५॥

अ - र्थः । 'तत्सैवं विदुषः' इत्यारभ्य 'ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति' इत्यन्ते ब्रह्मप्राप्तिरूपफलस्य आत्मनः यजमानरूपत्वस्य शरीरस्य च यागाङ्गभूत-
करणत्वस्य च उक्तिः क्वचित् श्रूयते । परत्र षोडशवर्षाधिकशतायुः फलस्य,
चतुर्विंशतिवर्षाणि चत्वारिंशद्वर्षाणि, अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि त्रेधा विनज्य
प्रातस्सवनादिरूपकल्पनोक्तिः श्रूयते इति पुरुषविद्यायाः समाख्यैक्येऽपि
संयोगभेदात् रूपभेदाच्च भिन्नैव पुरुषविद्या । 'फलवत्सन्निधायफलं तदङ्गं' इति
पूर्वानुवाक्यमिदं ब्रह्मविद्याया अनन्तरपठितं 'तत्सैवं विदुषः' इति विद्या पूर्वोक्त-
ब्रह्मविद्याङ्गभूतेति निश्चीयते । इति ॥

द्वैतम् पुरुषविद्याधिकरणम् । (१५०)

ओं पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् । (३९०)

महागुणानां सर्वेषामनाम्नानात् नृक्षत्के ।

गुणोपसंहृतिः कार्या नृक्षक्तिगुणचिन्तने ॥ ५६ ॥

अ - र्थः । पुरुषसूक्तेऽपि उपास्य सर्वगुणान्नाम्नानात् सर्वगुणान्नामविशिष्ट-
विद्याया अप्राप्तिद्वत्वाच्च पुरुषसूक्ते अनुक्ता अपि सर्वगुणाः उपसंहर्तव्याः ।

"गर्वतः पौरुषे सूक्ते गुणा निष्करोद्दोषिताः ।

तत्रापि नैव सर्वेऽपि तस्मान् कार्यापसंहृतिः ॥" इति प्रमाणात् ।

उत्तममध्यमाधिकारेणो पुरुषसूक्ते स्वस्वयोग्यसर्वगुणोपसंहारः वर्तव्यः । इति ॥

विद्योत्तमत्वेन प्रसिद्धपुरुषमुखाविद्यायां केषांनिवेन गुणानामप्राप्तेऽपि अपेक्षितेतर-
गुणानां अपठितत्वात् सर्वगुणोपसंहारः वर्तव्यः इति सूचार्थः ॥

अद्वैतम् वेधाद्यधिकरणम् । (११४)

वेधाद्यर्थभेदात् । (३८४)

विद्यासमीपपठिता अपि केऽपि मन्त्राः

“सर्वं प्रविध्य हृदयं धमनीः प्रवृज्य” ।

इत्येवमादय इहापि न संद्विष्येरन्

किन्त्वामिचारिक समन्वय एव तेषां ॥ ५७ ॥

अ - र्थः । उपनिषदामारम्भे कचित् ‘सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य धमनीः प्रवृज्य शिरोऽभिप्रवृज्य त्रिधा विष्टुक्तः’ इत्यादिः कचित् ‘शं नो मित्रदंशं वरुणः’ ‘देवा ह वै सत्रं निषेदुः’ इत्यादि प्रवर्णनाश्रयणं श्रूयते । तत्र वेधाद्यो मन्त्राः प्रवर्णनाश्रयणं च विद्यासु उपसंह्रियेरन् उत न वेति विचारे उपनिषत्समीपपाठात् उपसंहर्तव्या इति प्राप्ते हृदयप्रभेदादि मुमुक्षुस्मरणानर्हार्थभेददृष्टेः विद्यासु नोपसंहर्तव्याः । आभिचारिककर्मण्येव गृह्यं विनियोग इति अर्थसामर्थ्यात् ज्ञायते । श्रुतिलिङ्गवाच्यप्रकरणस्थानसमाख्यानार्थं मध्ये स्थानापेक्षया श्रुतिलिङ्गवाच्यप्रागेव प्रमाणत्वात् अतः श्रुत्यादिप्रमाणेन न विचारोपापत्ते मन्त्राः । ‘सर्वज्ञ समदर्शिनः’, ‘नशान्तमनसो वापि प्रज्ञानेनैवमाप्नुयात्’ इत्यादि श्रुत्यात् मुमुक्षुणां कस्मिंश्चिदपि द्वेषाभावेन उपासकस्य वेधादि मन्त्रोच्चारणानुपपत्तेः, आभिचारिककर्मण्युपपत्तेश्च । मन्यानन्तरणामपि अर्थसामर्थ्यात् अन्यत्र विनियोगदृष्टेश्च इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् वेधाद्यधिकरणम् । (९२)

वेधाद्यर्थभेदात् । (३७९)

विद्यारम्भे समाम्नाताः शन्नोमित्रादयोगुणाः ।

ब्रह्मस्थाने नोपयुक्ताः तदर्थानुगुणेषु ते ॥ ५८ ॥

आरण्यकान्तः पातित्वादेषां पाठोऽत्र युज्यते ।

नोपसंहृतिरेवेषां श्येनादिवदिभे स्मृताः ॥ ५९ ॥

अ - र्थः । ‘उपनिषदारम्भे केचित् ‘शुक्रं प्रविध्य’ इत्यादि मन्त्रान् पठन्ति, केचित् ‘देवसवितः प्रगुव’ इत्यादि केचित् ‘देवा ह वै सत्रं निषेदुः’ इत्यादि । सन् मन्त्रगतार्थसामर्थ्यात् तत्तदनुगुणकर्मादिषु ते प्रयोक्तव्याः । ब्रह्मविद्यासु नोपसंहर्तव्याः । तेषां विद्यारम्भसमीपपाठः

“ करीर्यथाय विध्यथ दिवा कीर्त्येति यत्त च ।

रुद्रस्मन्ततिरित्येतावन्नुवाचै च सात्रिके ॥”

“ होतुं प्रवर्ग्यच्छाण्डं च याज्ञोपनिषदो विदुः ।

अथैणाग्रायविधौ चैव कठके परिकीर्तितौ ॥”

“ रूढो नारायणश्चैव मेधा यज्ञेषु भिन्नियः ।

एतदारभ्यकं सर्वं ज्ञाप्नोती ध्योतुमर्हति ॥”

“ काठकानि च सर्वाणि सर्वाभ्यास्यकानि च ।

दिवाकीर्त्यानिशास्तायां एतावन्तीनि धारणा ॥” इति काण्डानुक्रमणिकोक्त-

प्रकारेण दिव्यकीर्त्यर्थे श्रवण्य एव कीर्त्येत्वप्रयुक्ते इति ॥

द्वैतम् वेधाद्यधिकरणम् । (१५१)

ओं वेधाद्यर्थभेदात् । (३९१)

प्रत्येचमर्चिषाविध्य मर्मन्नित्यादि मन्त्रगाः ।

सर्वोपास्या न विज्ञेयाः यत्ननर्हास्तु ते स्मृताः ॥ ६० ॥ .”

अर्थः । ‘अग्रे त्वं च यातुधानस्य भिन्दि, तं प्रत्यश्चमर्चिषा विध्य-
मर्मन्, पराश्रुणीहि तपसा यातुधानान्’ इत्यादि मन्त्रगा गुणाः ब्रह्मनिष्ठैः
नोपसंहर्तव्याः । तदुक्तगुणानां यत्ननर्हत्वात् ।

“ भिन्दि विद्दि शृणीहीति कलमेदेन सर्वशः ।

यज्ञादीनां नेष्वयोयात्राधिकारकता भवेत् ॥

अयोम्योपासनादीशुरनर्थकार्यनाशनम् ॥” इति प्रमाणान् । इति ॥

अद्वैतम् हान्याधिकरणम् । (११५)

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दः स्तुत्युपगानवत्तदुक्तं । ३८५

विधूयपापं सुकृतं सुताश्च दार्यं प्रयातीति च यत्प्रहाणम् ।

उपायनोक्त्यर्थकमेव हानं औदुम्बरीवाक्यगता कुशेव ॥ ६१ ॥

वाजीव रोमाणि विधूय पापं चाञ्चल्यमेवात्र न पापहानिः ।

तथापि धातोर्वहुलार्थकत्वात् त्यागार्थको भृजिति हानवाक्यात् ॥ ६२ ॥

अर्थः । ‘अथ हव रोमाणि विधूय पापं’ इत्यादिभिः सुकृतदुष्कृत-
हानिः क्वचित्, तयोरेव विभागेन प्रियैरप्रियैश्च उपायनं, क्वचित् हानं उपायनं
च पठ्यते । तत् सुकृतदुष्कृतहानानन्तरमाव्युपायनस्य क्वचिच्छ्रुतत्वात् केवल

हानिश्रुतायापि उपायानुवृत्तिरेवेत्यर्थः । शास्त्रान्तरपटितोपायनस्य शास्त्रान्तर-
पटित हान्यन्वये दृष्टान्ताः कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवदित्युक्तः । यथा कुशाः
वानस्पत्याः इत्युक्तं कुशानां सामान्य वनस्पतिविकारत्वेऽपि औदुम्बर्यः कुशा
इति शास्त्रान्तरपटितौदुम्बरीरूप विशेषवनस्पतिरूपार्थः आश्रियते तद्वत्
हान्यभातिश्रवणप्रकरणेऽपि मिथाऽपियेषु उपायनमप्यङ्गीकृत्य गुणोपसंहारः
कर्तव्यः । इति ॥

यदा विभूव पापमित्यत्र 'धून् कम्पने' इति घातार्थपाठान्न 'दोधुजन्तं ध्वजामि'
इत्यादौ 'धून्' धातोः चञ्जलमेवार्थः । 'अथ एव रोमणां' नि दृष्टान्तेऽपि रोमणां चान्न
मेवार्थः । न तु रोमहानिरिति कथं पापहानिरुपायः इति चेत् धानानां अनेकमैलात्
भू सत्तायां इत्यादौ सत्तायैव उपलक्षणम् । प्रभवति, सम्भवति, उद्भवति - 'प्रहारहार-
संहारविहारपरिहारवत्', 'अनुकायो मुहुर्माया विलसः परिवर्तनम्' इत्यादि प्रयोगात् अथ
'वि' इत्युपसर्गासहितं धून् धातोः हान्यधेस्वीकारे न शेषः । 'उपसर्गेण धावर्थे यत्त-
वन्वहानीयते' इत्यादि वैयाकरणप्रमाणान् । संस्मात् हानार्थ एव अहं युष्म इत्यर्थः ।
शेषं पूर्णम् । इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् हान्याधिकरणम् । (९३)

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवच्चतुक्तम् । ३८०

उपायनं हानिरथ द्वयं वा त्रेधास्ति शास्त्रासु वृथादि हानौ ।

उपायनं तत्र च हानिशेषं कुशादिदृष्टान्तबलात् पराप्तुः ॥ ६३ ॥

अ - र्थः । 'धूत्वा शरीरं अकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवानि' तथा
विद्वान् पुण्यपापे विभूय', तस्य पुत्रा दास्यमुपयन्ति तुल्यदस्तादुक्त्या द्विपन्तः
पापकृत्यां 'सृष्टस्तुष्टुते धूतुते, तस्य मिथा ज्ञातयः सुकृतमुपयन्ति, अप्रिया
दुष्टकृतम्' इति श्रुतिषु उपासकस्य ब्रह्मप्राप्तिसमये पुण्यपापहानिः मित्रदातृषु
पुण्यपापसंक्रमणं, पुण्यपापहानिमात्रं च श्रूयते । तद्व्याने सर्वविद्याहमर्हति ।
तत्र यथाश्रुति सर्वमनुसन्धेयं उत विकल्पः इति सत्ये सर्वत्र पुण्यपापहानिः
मिथ्याप्रियसंक्रमणशेषत्वेन अनुसन्धेयम् । शास्त्रान्तरोक्तहानिभावस्य शास्त्र-
ान्तरोक्त उपायनश्रवणं कथं शेषभूतमिति चेत् पूर्वमीमांसनान्धेन शेषभूतं
भवेदिति दृष्टान्ता उपन्यस्यन्ते । यागे सामगानकाले श्लोचशस्त्रादिपरिगण-
नार्थं निर्मितानि काष्ठअव्ययानि कुशा द्रव्ययन्ते । तत्र 'कुशा वानस्पत्याः'
इति कचिच्छास्त्रायां वानस्पति सामान्यविकार इति प्राप्ते, 'औदुम्बर्यः कुशाः'

इति शास्त्रान्तरवाक्यगतोदुम्बरवृक्षनिकारा इत्याश्रीयन्ते । - 'ऋत्विज उपगा-
यन्ति' इति ऋत्विजसामान्यप्राप्तोपगानस्य 'अध्वर्योद्वातृहोतारो यजुस्सामभिदः
क्रमात्' इति प्रमाणात् 'नाध्वर्युरुपगायेत्' इति शास्त्रान्तरगतवाक्येन याजुर्वेदिक-
मित्त ऋत्विजमेव उपगानमिति शास्त्रान्तरीयार्थस्य शास्त्रान्तरीयार्थः शेषभूत
इति ॥

द्वैतम् हान्याधिकरणम् । (१५२)

ओं हानां तृपायतशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवचनदृक्तम् । ३९२
ओं साम्पराये तर्तव्याभाववचनान्ये । ३९३

पापग्रहाणेन विमोक्षभाजि स्वेच्छावशादस्ति हरेरुपासा ।
विधाय कर्माणि निजानि क्रमात् सामादि चिन्तेव च श्रुतायनान्ते ६४
सन्तीर्णसर्वशोकोपि मुक्तः स्वेच्छावशाद्वरिम् ।
उपास्ते ब्रह्मलोकस्यः तीर्णोहीत्यादि शास्त्रया ॥ ६५ ॥

अ - र्थः । अत्र मुक्तस्य उपासना भवति यां नवेति विज्ञेये स्पेच्छया
भवत्येव । 'एतत्सामगायनास्ते',

“मुक्तो भति हि पुनरिति स्वेच्छावशेन हरेः ।

नियमानन्तरं विज्ञाः कुशाद्यैरुपासीयते ॥”

'तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान्' । इत्यादिप्रमाणान् निष्पन्नफलत्वेन मुक्तौ
शृनाया उपासनायाः आनन्द एव फलं, उपासनाभावे प्रत्युपायो न अत्रः
मुक्तानां कर्मोपासनानियमो न भवति इति ॥

अद्वैतम् साम्परायाधिकरणम् । (११६)

साम्पराये कर्तव्याभावाच्चाख्ये । (३८६)

छन्दत उभयाविरोधात् । (३८७)

शरीरपातेऽञ्चनि कर्मनाशः यथागमं देहवियोग एव ।

शरीरपाते सति कृत्स्ननाशः वर्त्मन्यभावाच्च तयोः फलस्य ॥६६॥

अ - र्थः । 'स एतं देवयानं यन्मनसासाच अग्निलोकमागच्छति', 'स आगच्छति विरजां नदीं, तां मनसैवात्येति, तत्सुहृत्सुहृते विधुनुते' इति श्रुतिषु पर्यङ्गस्य ब्रह्म देवयानाध्वना अभिप्रसितस्य पुण्यपापहानिः शरीरपाते अञ्चनि च श्रूयते । तथापि शरीरपात एव कृत्स्न पापहानिः, तदैव 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदस्साधुहृत्यां द्विपन्तः पापहृत्यां' इति पुत्रे दायसंक्रमणमिव पुण्यपापसंक्रमणं सुहृत्यु द्विपन्तु च श्रूयते । पुण्यपापवशेन सति अञ्चनि तत्फलभावाच्च । इति ॥

अद्वैतम् गतेर्यवत्त्वाधिकरणम् । (११७)

गतेर्यवत्त्वमुभयधान्यथा हि विरोधः । (३८८)

उपपन्नस्तद्वक्षणाथोपलब्धेः लोकवत् । (३८९)

या देवयानाल्पसृतिः प्रह्राणसमीपवर्ती कचिदेव नेति ।

उपास्य आत्मा सगुणो गतिश्च सार्या विशुद्धे गतिरेव नेति ॥६७॥

अ - र्थः । देवयानाध्वगमनं कचित्छतावलि । कचिन्न । तथापि सगुणप्रसोपासकस्य पर्यङ्कारोहार्थं गमनमावश्यकमिति देवयानगतिः सार्थैव । निर्गुणब्रह्मप्राप्तौ 'अत ब्रह्म समभ्रुते' इत्यादि श्रुत्या गतिः नार्थवती । यथा लोके भ्रामप्रसौ पन्था अपेक्षते । आरोग्यप्राप्तौ नापेक्षते, तद्वदित्यर्थः ॥

अद्वैतम् अनियमाधिकरणम् । (११८)

अनियमस्सर्वेषामविरोधश्छन्दानुमानाभ्याम् । (३९०)

ब्रह्मप्राप्तुवतां च सर्वविदुषां यो देवयानश्रुतः

विद्यासु कचिदश्रुतोऽपि विपिने यद्वा तपोभ्यामयम् ।

संलक्ष्य श्रुतिभिः स्मृतिप्रभृतिभिर्विद्यासु सर्वासु यः

ब्रह्मोपास्तिमता तु सर्वविदुषां तुल्या गतिः श्रूयते ॥ ६८ ॥

अ - र्थः । पर्यङ्गविद्याप्रभृतिषु देवयानगतिः श्रूयते । मधुविद्या-
आण्डिल्यविद्याप्रभृतिषु न श्रूयते । तत्र सगुणब्रह्मोपासकानामपि गतिश्रवणं
यत्र तन्निष्ठानामेव देवयानगतिः, अन्येषां तु नेति प्राप्ते, श्रुतिस्मृतिभ्यां
सगुणब्रह्मोपासकानां सर्वेषां गतिरस्त्येव । कासुचिद्विद्यासु देवयानाध्वपटना-
भावेऽपि 'तद्य इत्थं विदुः' इत्यादि श्रुतिः पञ्चाग्निविद्यानिष्ठदेवयानं, 'ये चेमे
'अरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते' इति विद्यान्तरशालिनामपि पञ्चाग्निविद्यावद्विः
समानमार्गतां गमयति । सर्वेषां उपासकानां

"शुक्लकृष्णे गतीद्वेते जगतः सात्यते मते ।

एकया सात्यमावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥" इति स्मृतिः देवयानाध्व-

चिन्तनं प्रर्शति । "श्रद्धां सत्यमुपासते" इति श्रुतौ सत्यशब्देन ब्रह्मोपास्तेऽप्युक्तत्वात्
ब्रह्मोपास्तिः सर्वत्र समानेति सर्वविद्यासु गतिचिन्तनमुपसंहर्तव्यमेव । अतः सर्वेषां
विद्यानिष्ठानां गतिचिन्तनं भवत्येव । इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् साम्परायाधिकरणम् । (९४)

साम्पराये तर्तव्यामांवात् तथाहान्ये । (३८१)

छन्दत उभयाविरोधात् । (३८२)

गतेरर्थवत्यमुमयथान्यथा हि विरोधः । (३८३)

उपपन्नस्तल्लक्षणाथोपलब्धेर्लोकवत् । (३८४)

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् । (३८५)

उत्क्रान्तस्य च पापहानिरयने ह्युत्क्रान्तिकालेऽथवा

द्वेषापि श्रवणं त्रयीषु विदितं नैवायने तत्फलम् ।

सूक्ष्माङ्गस्य च सच्च एव गमनं योषुन्यते नान्यथा

मैवं ब्रह्मविचिन्तनस्य महिमा सूक्ष्माङ्गहेतुर्मवेद ॥ ६९ ॥

न सर्वविदुषां पाते हानिः पुण्यस्य कर्मणः ।

आधिकारिकमिष्टानां शानिनां कर्मनाशनम् ॥ ७० ॥

अ - र्थः । पुण्यपाप्मानं उपासकस्य देहवियोगकाले उत देहादुत्क्रान्त-
साध्वनि, उत देहवियोगकाल एव । अथवा शुन्यत्वात् वियोगकाले अथनि

चेति प्राप्ते, उपासकानुमान्य पुण्यपापफलस्य अन्वयभावात् 'तस्य पुत्रा दाय-
मुपयन्ति सुहृदस्साधुकृत्यां द्विपन्तः पापकृत्यां' इति पुत्रदायसंक्रान्तिसमकाल-
पुण्यपापहानिश्रवणाच्च देहवियोगकाल एवेति सिद्धान्तः ।

ननु आतिवादिकसुरयवहनसंवादादिश्रवणात् तदर्थं मूढमशरीरमवयमास्थेयम् ।
तदेतुमुत्तस्य कस्यचित् पुण्यस्य सत्त्वं एव तदुपपन्नं स्यादिति चेन्न । विद्यामाहात्म्यांश्च
तन्मिदं । विद्या हि स्वकर्मभूतप्रत्ययान्वयं किञ्चित् सूक्ष्मशरीरं स्थापयितुं समर्थम् ।
यथा लोके तस्यादिसमर्थ्यं आरब्धे तद्व्यापदिके, तदिच्छानाद्येऽपि तदेव तद्व्यापारमादिकं
अतिथितं कुर्वन्तः पानीयसम्पन्नेष्वनादिकं कुर्वन्ति । तद्वत् । सात्वयं ह्येव इत्याद्याः
पानीवादाधुपयोगाच्च ब्रह्मप्राप्त्यर्थं कृता उपमना देवयानाचगमनानुमशरीरस्थापनादा-
वपुःपुण्यते इत्यादिवचः । देहात्तत्तमे पुण्यपापहानिश्च न सर्वविदुषां, भवति तु सर्व-
व्याप्तवसिष्ठावान्तरं तयःप्रभृत्याधिकारिकमिदमामेव । तेषां केतविनिमित्तं देहप्राप्ते
सत्यपि पुनर्देहान्तरप्राप्तिरप्येव । इति ॥

द्वैतम् छन्दाधिकरणम् । (१५३)

ओं छन्दत उभयाविरोधात् । (३९४)

ओं गनेरर्थयत्तमुभयधान्यथा हि विरोधः । (३९५)

ओं उपपन्नस्तद्धृषणार्थोपलब्धेर्लोकवत् । (३९६)

मुक्ताः कदाचित्कुर्वन्ति कर्मभक्तिं निजैच्छया ।

बन्धव्य प्रत्ययायश्च नास्ति मोक्षेऽविरोधतः ॥ ७१ ॥

ज्ञानं कर्म न मोक्षाय प्राप्तमोक्षस्य कामतः ।

कदाचित् करणं तस्य कदाचिन्नेति धोच्यते ॥ ७२ ॥

अ - र्थः । प्राप्तमोक्षः विद्वान् व्येच्छया भक्तिं कर्म न करोति न
क्रांतिं वा, करणाकरणयोः बन्धप्रत्ययायोरभावात् । यथा 'विष्णुकमान्
श्रमते' इति श्रुत्या यागाद्भूतं विष्णुश्रमानुष्ठानं कृत्वा यागपूर्तिं कृत्वापि
तादृशं विष्णुकमादिकं इच्छया कुर्वन्ति न कुर्वन्ति च तद्वत् इति ॥

प्राप्तत्वात्, सोऽयम्-यागादिसमाप्तिफलकं विष्णुकर्मणाख्यं विष्णुप्रोतिकरं कर्म, यागादि-
समाप्त्यनन्तरमपि इच्छया केचित् युवन्ति, केचिच्च । तद्वत् । तद्वक्ष्यार्थोपलब्धेः =
तत् कर्तव्यं यस्य सः तद्वक्षणः, तद्वक्ष्यार्थासौ अर्थश्च तद्वक्ष्यार्थः, तस्योपलब्धिः =
तद्वक्ष्यार्थोपलब्धिः, तस्मात् । 'तत्' इत्यस्य ज्ञानद्वारकं कर्मैत्यर्थः ॥

विशिष्टाद्वैतम् अनियमाधिकरणम् । (९५)

अनियमस्सर्वेषामविरोधश्चाब्दानुमानाम्याम् । (३८६)

विद्यासु यास्वेव सुराध्वदृष्टिः तासुस्थितानां तु तदध्वपानम् ।

“ये चेम” इत्थं विदुरेवमादेः विद्यासु सर्वासु सुराध्वपानम् ॥७३॥

अ - र्थः । उपकोसत्यदिषु केषुचिदुपासनेषु अर्चिरादिगतिः श्रूयते ।
सा च गतिः तन्निष्ठानामेव उत सर्वत्रोपासननिष्ठानामिति विद्यते गतिश्रवणं
यत्र तन्निष्ठानामेवेति नियमो न । अपि तु सर्वविद्यानिष्ठानां देवमानाध्वगमनं ।
'तच्च इत्थं विदुः, ये चेमे अरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते, ते अर्चिपमभि-
संभवन्ति' (छा. ५-१०-१) इति श्रुतिः 'ये च' इति श्रुत्या पञ्चामिविद्या-
निष्ठानां च अर्चिरादिगतिश्रवणात् ।

“अग्निर्गतिरहश्चक्रेः पश्मास्ता उत्तरायणम् ।

तत् प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥” (गीता. ८-२)

इत्यादि स्मृतिभ्यः सर्वेषां ब्रह्मविदां देवमानाध्वगमनैः । इति ॥

द्वैतम् अनियमाधिकरणम् । (१५४)

ओं अनियमस्सर्वेषामविरोधाच्छब्दानुमानाम्याम् । (३९७)

धातुस्सर्वगुणध्याननियमो नेतरस्य सः ।

सर्वेषां ज्ञानिनां मोक्षः श्रुतेर्गनुमिते स्मृतः ॥ ७४ ॥

अ - र्थः । ब्रह्मोपासननिष्ठानां केषांचित् मुक्तिः, केषांचिन्नेति न ।
‘न कश्चिद्भगवित् सतिमनुभवति, मुक्तोऽप्येव भवति तस्मादाहुः सतिद्वैती’ति
कौण्टिन्यश्रुतैः ज्ञानिनां सर्वेषां मोक्ष एव । सर्वगुणविशिष्टब्रह्मोपासनं केवलं
चतुर्मुखस्यैव । यथा एकेषां ज्ञानिनां मोक्षः एवमन्येषां ज्ञानिनामपि मोक्षो
भवतीति अनुमानाय ।

अनियमस्पर्शेषां इत्यादि-अनियमः=मोक्षविषये केषांविदेव ज्ञानिनां प्राप्तिः, न सर्वं ज्ञानिनामिति नियमो नास्ति । सर्वेषामविरोधान्=सर्वेषां मध्ये कस्यचिदपि ज्ञानिनः मोक्ष-निषेधानात् । "अवदानुमानान्यां=न कश्चिदवद्यावित्" इति श्रुतेः । ज्ञानिनो नियत-मोक्षाः अपरोक्षज्ञानित्वात् चतुर्मुखक इत्यनुमानाच्च । चतुर्मुखस्यैव सर्वगुणोपसंहारकत्वं नियमोऽस्ति । नान्येषां ज्ञानिनां इत्यर्थः ॥

अद्वैतम् यावदधिकरणम् । (११९)

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिक्रियाणाम् । (३९१)

सनत्कुमारादिषु देहपातादनन्तरं देहसमागमोक्तोः ।

। विपरिचितोऽस्ति शरीरसङ्गः न तेऽधिकारस्थितिमन्त एव ॥७५॥

अ-र्थः । विदुषः देहपतनान्तरं कैवल्यनिर्वृत्तिः, उक्त देहान्तरप्राप्तिः सनत्कुमारः उत्तमज्ञान्यपि स्कन्दरूपत्वेन मातुर्बभूव । एवं दक्षनारदप्रभृतीनां ज्ञानिनामपि देहान्तरप्राप्तिः दृश्यते । तद्वत् विदुषां वर्तमानदेहपातानन्तरं शरीरान्तरप्राप्तिरस्येवेति भाते ज्ञानिनां देहपातानन्तरं शरीरान्तरप्राप्तिर्न भवति । 'तस्य साधयेव चिरं चापजविनोऽप्ये, अथ सम्पत्स्ये' इति विश्वमाया-निवर्तनरूपब्रह्मज्ञानोत्पादकशरीरपतनान्तरं ब्रह्मप्राप्तिश्रवणात् । 'स्मृतिलभ्ये सर्वमन्वीनां किममोक्षः' (उ. ७-२६-२) इति श्रुतेः । 'तपो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत् ततर्षाणां तथा मनुष्याणां' (श्रु. १-४-१०) इत्यादिना ज्ञानिनां ब्रह्ममन्दप्रवणात् च । सनत्कुमारादीनां देहपातानन्तरं देहप्राप्तिस्तु धर्मेश्वरेण अधिकारं नियुक्तः प्राप्तज्ञान्य अपि अधिकारावसान-पर्यन्तं शरीरसङ्गमयोऽप्येवेति न दोष इति ॥

द्वैतम् यावदधिकरणम् । (१५५)

ओं यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् । (३९८)

ओं अध्वरपियांस्वविरोधस्तामान्यतद्वाचाम्यामोपरादवचदुत्तम् ।

स्वयोग्यतानुसारेण मुक्तावानन्दमुस्थितिः । (३९९)

गुरुशिष्यवदवेषं ज्ञानिनां तारतम्यता ॥ ७६ ॥

अ-र्थः । मुक्तौ उपसङ्गनां आनन्दतारतम्यं ज्ञायते । यथाधिकारं स्वयोग्यतानुगुण्येनेत्यर्थः । "यथा मनुष्येभ्यो गन्धर्वाणां आनन्दविशेषः तेभ्यो ऋषीणां तेभ्यो देवानां तेभ्य इन्द्रस्य तस्माद्गुह्यं तस्माद्भयं इति 'एषश्चेव गतानन्द' इति चतुर्मुखस्यैव शतानन्दोक्तेः अन्यस्य तारतम्योक्तेः ।

“ज्ञानयोगात्तत्रैव मुक्तात्मानन्द एव च ।

यथाधिकारं देवानां भवत्येवोत्तरोत्तरम् ॥” इति प्रमाणात् घ ।

ब्रह्मज्ञानिनो आनन्दे समत्वेऽपि गुरुशिष्ययोरिव ब्रह्मज्ञानविरोधो न ।

“नानाविधा जीवमहा विमुक्तौ न चैव तेषां ब्रह्मधियां विरोधः ।

दोषाभावात् गुरुशिष्यादिमावात् लोकेऽपि नामी किमु तेषां विमुक्ततेः ॥”

इति चतुरधृत्युक्तेः इति ॥

यावदधिकारमित्यादि-यावदधिकारम् = (‘यावतावन् साक्येऽवधीमानेऽवधारणे’ इति निखण्डकृतेः यावच्छब्दस्य अवधारणमयः । अवधारणं च परिच्छेदः) योग्यतानुगुण्येन तत्तदभावे इति । (मोक्षे) आधिकारिकाणां = स्वस्वयोग्यतानुगुण्यनुष्ठानशीलवृत्तां ब्रह्मा-
दीनां, अवस्थितिः = अलम्ब्यतनुभवस्थावस्थितिः भवति ।

“आचारे तारतम्याच्च आनन्दे तारतम्यता ॥

मुक्तिं ज्ञात्वापि शिष्यं स्यात् शान्तं धृत्वा ततोऽधिकम् ।

मुक्तौ मुक्तं तत्पठतः ततोऽधिकमिष्यते ॥

म्यादयास्तु सन् मुक्तौ मुक्तं गन्तव्यं बन्धविद् ।

ततोऽधिकं तु देवानां मुक्त्या व्याख्याकृतो यतः ॥

असम्बन्तः कर्णवन्तस्सत्तायः मनोजवेयसमा बभूवुः ॥

न सप्तो ब्रह्मणः बन्धितः मुक्तावपि कथञ्चन ॥” इत्यादि धृतिस्मृति-
प्रमाणात् यथायोग्यं मुक्तौ तारतम्यता सिद्धपत्येव । इति ॥

अक्षरधियां विरोध इत्यादि-अक्षरधियां = अक्षरतानिनां, ‘मोक्षे तारतम्यभावेऽपि अविरोधः = विरोधाभावः, सर्वेषां ब्रह्मज्ञानित्वात् । सामान्यतद्वाक्याभ्यां = मात्सर्यादि-
दोषाभावोपकारोपकारकभावरूपमत्त्वाभ्यां, औपसदकत्वं = गुरुशिष्यकत्वं; तत् पूर्वोक्त-
प्रमेयजातं तारतम्यादिकं, उक्तं = धृतायुजम् ॥ ‘नानाविधा जीवमहाविमुक्तौ न चैव तेषां ब्रह्मधियां विरोधः’ इत्यादि धृतान्वित्यर्थः ॥

अद्वैतम् अक्षराद्यधिकरणम् । (१२०)

अक्षरधियान्स्त्ववरोधस्सामान्य तद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् । ३९२

अस्पृष्टमित्यादि निषिद्धधर्माः सर्वासु विद्यासु विशेषितव्याः ।

ब्रह्माक्षरं सर्वत एव तुल्यं तदक्षरत्वादि गुणावरोधः ॥ ७७ ॥

गुणा निषेधरूपाश्च विचिन्त्या ब्रह्मणस्तथा ।

यथानन्दादयो ब्रह्म ध्याने सर्वत्र चिन्तिताः ॥ ७८ ॥

अ - र्थः । ‘एतद्वै तदक्षरं मार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति अस्पृष्टमनश-
द्वैतमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छाद्यम्’ (३-८-८.) ‘अथ परा यथा तदक्षरमधि-

यथाधिकारं = यथा योग्यमित्यर्थः ॥

गम्यते यतदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णं' (सु. १-१-५) इत्यादि श्रुतिषु अक्षरं परं-
ब्रह्म अस्थूलत्वादि विशेषितं दृश्यते । तत्र 'आनन्दादयः प्रधानस्य' इति सूत्रेण
ब्रह्मणि यथा विधिरूपाणि विशेषणानि ब्रह्मज्ञानसिद्धयर्थं चिन्तितानि तद्वत्
निषेधरूपाणि विशेषणान्यपि चिन्तयितव्यानीत्यत्रोच्यते ।

ननु उपनिषदन्तरे षट्तिविशेषणानां उपनिषदन्तरे कथमुपर्यङ्क र इति चेत्, औपसद-
ष्टत् तदवरोध इत्युक्तम् । तदर्थं कचिद्यामो मन्वे उपमयामिषु सिद्धितेषु पुरोडाशप्रदान-
मन्त्राणां 'अग्नेर्वेदोऽग्ने वेरध्वरं' इत्यादि वाक्यानां सामवेदोत्पत्तिनामपि याजुर्वेदिकैः अथ-
'मुनिः अभिसम्बन्धो भवति । पुरोडाशप्रदानस्य अभ्युपगमनं कृत्वा । 'प्रधानानुसारिणि
भक्तानांति' न्यायात् । तद्वत् सर्वविशेषणानां अक्षरमन्त्र-वात् प्रधानाक्षरमन्त्रानुवर्तिनः
विधिरूपात् गुणान् निषेधरूपगुणाद्वचोपार्हन्त्य चिन्तनीया इत्यर्थः । अत एव 'गुणमुल्ल-
व्यतिक्रमे तदर्थत्वात् गुरुत्वेन वेदसम्बन्ध' इति पूर्ववाक्ये (१-१-८) उक्तमिति ॥

विशिष्टाद्वैतम् अक्षरव्यधिकरणम् । (९६)

अक्षरधियांत्ववरोधस्तमान्यतद्वावाग्यामोपसदवचनदुक्तम् । (३८७)
इयदामननात् । (३८८)

अक्षरब्रह्मसंबन्धाः अस्थूलत्वादयो गुणाः ।

परविद्यासु सर्वासु ज्ञेया मुरूपानुसारतः ॥ ७९ ॥

गुणिनो मुख्यता स्मृत्या गुणास्तदनुसारिणः ।

गुणव्यवस्था न स्वाधेदिययदामननं भुतम् ॥ ८० ॥

अ - र्थः । 'एतद्वै, तदक्षरं गार्भिं असोहमच्छस्यं असोवायनाकाशम्'
इत्यादि बृहदारण्यके (३-८-८) मुण्डके 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते
यतदद्रेश्यम्' इत्यादि । अथ अक्षरविद्यानिष्ठ अस्थूलत्वादिगुणाः सर्वब्रह्म-
विद्यासु अनुसन्धेया उत तत्रैवेति, विषये ब्रह्मस्वरूपज्ञानार्थगुणाः द्विविधा
वर्तन्ते । निषेधरूपाश्च विधिरूपाश्च । तत्रोभयविधगुणानामपि ब्रह्मस्वरूपा-
नुसन्धानयोग्यत्वात् सर्वविद्यासु उपसंहर्तव्या इति । 'गुणाः प्रधानानुवर्तिनः'
इति न्यायात् । १. उपसर्गमे संप्रवेदषष्ठितमन्त्रः प्रधानयाजुर्वेदिकाध्वर्युणा
उपांशुत्वेनैव पठ्यते । न तु उच्चैस्तान्नेत्युक्तोक्तस्वरेण । 'उपांसु यनुपा'
इति न्यायात् । प्रधानानुसारिणः मन्त्रस्य उच्चस्वरूपाणां उपांशुत्वेन उच्चारणम्
तद्वत् ।

तर्हि, सर्वत्राविद्यामु शुद्धिः श्रद्धाः सुख्यत्वान् सर्वेषां गुणानां उपसम्हारप्रसङ्ग इति चेन्न । इत्यन्वावृत्तक्रियास्वरूपस्यानुसन्धानं यद्गुणजतमपेक्षते तदेव उपसंहर्तव्यं । इतरे गुणास्तु प्रधानानुवर्तिनोपि प्रतिविद्यं व्यवस्थिता एव । इति ॥

अद्वैतम् इयदधिकरणम् । (१२१)

इयदामननात् । (३९३)

‘श्रुतं पिबन्तावि’ति मन्त्र एकः परोक्षनान्निति तद्विदा स्यात् ।

मयं द्वयं जीवपरार्थमेव विद्यैक्यमेवेति गुणानुपपन्नः ॥ ८१ ॥

अ - र्थः । ‘द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपश्यते’ (मु. ३-१-१) ‘ऋते पिबन्तौ मुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्थे’ (क. ३-१) इति मुण्डककाठकगत वापद्ययोः अर्थैक्ये विद्यैक्यं, तदभावे विद्यानानात्म्यमिति विद्यये एकत्र एकस्य भोक्तृत्वं दृश्यते । अन्यत्र तु उभयोरपि भोक्तृत्वमेव । घेद्यरूपस्य भिद्यमानत्वात् विद्याभेद इति प्राप्ते विद्यैक्यमिति सिद्धान्तः ।

तथाहि, उभयोरपि मन्त्रयोः परममप्रकरणपाठान् वाक्यशेषाच्च जीवद्वितीयं ईश्वरं प्रतिपादयतोः घेद्यहरमेदाभावात् । छत्रियो मच्छन्तीति छत्र्यच्छत्रिमहत्त्वम् पविर्गुमिह. मह एकस्य अपिबन्तोऽपि शाहचर्यान् कर्तुं पिबन्ताविति परमाहमवः भोक्तृत्वाभावेऽपि भोक्तृत्वमुच्यते इति न भोक्तृत्वं परमान्ननः भवतीति उभयत्र अर्थैक्यमिदमेवमेव इति॥

अद्वैतम् अन्तरङ्गाधिकरणम् । (१२२)

अन्तराभूतग्रामयत् स्वात्मनः । (३९४)

अन्वया मेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् । (३९५)

उपस्तानाम्नश्च कहोलनाम्नः प्रश्नद्वयेऽभ्यास निदर्शनान्ते ।

विद्ये विभिन्ने इति मैवमत्र सर्वान्तरात्मैव गुरुपदिष्टः ॥ ८२ ॥

आवृत्तिभेदेऽपि च नाग्न्यभेदः यस्तत्त्वमस्यादिषु दृष्ट एव ।

ममाग्निरारम्भ इहापि तुल्यो यदेव गाधादिनि चम्यबोधात् ॥ ८३ ॥

अ - र्थः । ‘यत्ताम्रदूपोऽग्नौ य आत्मा सर्वान्तरः’ (श्र. ३-४-१, ३-५-१) इति श्रुत्यारण्यके उपनयनोत्पन्नयोः नैरन्तर्यप्रसमाधाने वर्तते ।

तत्र विद्यैकत्वं उक्तं नानात्वमिति विद्यये विद्याभ्याससामर्थ्यात् विद्यानानात्वम् । यथा 'समिधो यजति' इत्यादौ यजतिपदार्थासात् श्रयाजादिभेदः, तद्वत् अत्र विद्याभ्यासात् भेद इति भासते समाधानम् ।

उभयत्र सर्वान्तर एव आत्मा पृष्ठः प्रत्युक्तश्च । 'एको देवस्तत्सर्वभूतेषु गूढः सर्व-
व्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।' इति अस्मिन्मन्त्रे समस्तेषु भूतश्रेणेषु एक एव सर्वान्तर आत्मा
आप्राप्यते । एवमन्येतरणि प्राप्तिरप्यस्ति वैषम्यात् विषम्यम् ।

'तरयमसि' इति नवहृन्बोधुपदेशः । देवकृतोः दत्तत्वे । तत्र विद्याभेदो न ।
तद्वत् अत्र उपदेशभेदोऽपि विद्ये न प्रकृते अवदेवेति । उभयोरपि प्रक्षप्रतिवचने समाने
एव दर्शते । यदेव साक्षादिति च एवकारेण विद्यैक्यवोधाच्च इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् अन्तरस्याधिकरणम् । (९७)

अन्तराभूतग्रामवत् स्वात्मनोऽन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेश-
व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत् । (३९०) भेदान् । (३८९)
सैव हि मत्यादयः । (३९१)

यदेव साक्षादिति यच्च साक्षात् विद्ये कहोलेतर मंगृहीते ।

ऐक्यं तयोः प्रश्नतदुत्तराभ्यां नवान्तरात्माद्युपदेशसाम्यात् ॥ ८४ ॥

प्रश्नप्रत्युक्तिभेदोऽपि सद्विषयकं यथेप्यते ।

ऐतदात्म्यनवाभ्यासादेकोपस्तकद्वैतयोः ॥ ८५ ॥

अ - र्थः । बृहदारण्यके 'यन्माक्षदपरोक्षाद्भूय य आत्मा सर्वान्तरः
तन्मे व्याचक्ष्व' (बृ. ५-४-१) इत्युपपन्नस्य प्रतिवचने 'यः माणेन
प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरः' (बृ. ५-४-१) इत्यादि । 'यदेव साक्षा-
दपरोक्षाद्भूय य आत्मा सर्वान्तरः तन्मे व्याचक्ष्व' (बृ. ५-५-१) इति
कहोलपक्षस्य प्रतिवचनं 'योऽअनायापिपासे ओकं मोहं जरां मृत्युमत्येति'
(बृ. ५-५-१) तत्र विद्याभेदो अस्ति नवेति चिन्तायां प्रश्नस्य ऐक्यरूपेऽपि
पूर्वत्र प्राणनादीनां कर्ता 'सः सर्वान्तरात्मा' इति परत्र अनायापिपासादि-
रहितः इति पूर्वत्र जीवात्मा, परत्र परमात्मेति प्रतिभासात् रूपं निघते अतः
विद्यानानात्वमिति पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तस्तु न विद्याभेदः । यत्तत्तादिति प्रथार्थस्यैव यथेवतात्तादिति पुनःप्रश्नेन प्रश्नस्य भसते । प्रतिवचने भूतपामवन्त्यात्मनः सर्वान्तरत्वेनोपदेशात् प्रतिवचनमपि तुल्यमेव । निरुपाधिकप्राणित्वं परमात्मन एवेति पूर्वमुक्तत्वात् । 'को होवान्यात् कः प्राण्यात् श्वेष आत्माश आत्मन्ते न स्यात्' इत्यादि श्रुतेः । अतः उभयत्र परमानैवेति रूपमेवाद्विधम् । तथा सति उभयत्र कर्होक्तप्रश्नेऽपि सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वप्राणः अनुसन्धेयः । उपरतेनापि अक्षनायापिपासराहित्यप्राणो अनुसन्धेय इति सद्देशादिकत् उपदेशभेदेऽपि विद्याभेदस्तिष्ठः इति ॥

द्वैतम् इयदामननाधिकरणम् । (१५६)

ओं इयदामननात् । (४००)

ओं अन्तराभूतग्राभादिति चेन्ननुक्तम् । (४०१)

ओं अन्यथाभेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् । (४०२)

नामादिभ्यस्तत्त्वत्वं प्राणस्य परिहृयते ।

श्रियं विष्णुं विना प्राणवान्यः सर्वेभ्यः उत्तमः ॥ ८६ ॥

प्राणावधिकसर्वेषां सारतम्यं समीरितम् ।

अजायतात्मनः प्राणः सत्येनातीति मानवः ॥ ८७ ॥

अ - र्यः । छान्दोग्ये नामोषस्वेत्यारम्भ मागोपास्तिपर्यन्तं उत्तरोक्तं उत्तमत्वमुक्तम् । प्राणशब्दवाच्यश्च चतुर्मुखः । साहसप्राणात् किञ्चिदूयः नोक्तम् । तथाप्यनुमानात् चतुर्मुखस्यापि जनकः उत्तमः विष्णुरस्तीति सिद्धान्तात् । ममाणान्तराद्यं श्रियं विष्णुं विना प्राणशब्दवाच्यः चतुर्मुखः सर्वेभ्योऽधिकारिभ्यः उत्तम इति श्रुत्यामानात् इत्यर्थः ।

इति प्रमाणात् नाम बाह्यमनः सङ्कल्प-चित्त-ध्यान-विज्ञान-बल-अध-अप्-तेज-आकार-स्वर-
आशा-प्राणानामधिदेवताः । अत्र अधिकं तु अणुव्याख्यानं द्रष्टव्यम् ॥ अन्तराभूत-
प्राणवदिति चेत्तदुक्तम्=प्राणवाच्यवाच्य-चतुर्गुणः-अन्तरा=विष्णुं भिर्यं प विना, भूत-
प्रभवन्=नामाद्याशान्तभूतिसमूहवत् स्वोत्तमपुङ्गवः, आधिकारित्वान् इत्यनुमानं न भवति ।
तदुक्तम्=‘प्राणो वाव सर्वेभ्यो भूयान्’ इति, प्राणस्यैव अधिकारिभ्यः उत्तमत्वमुक्तम् ।
प्राणादुपरि च कथनोक्तम् इति ध्रुवार्थान् तदनुमानं बाधितमित्यर्थः ॥ अन्यथाभेदादुप-
पत्तिरिति चेन्नोरदेशवत्-अन्यथा=पूर्वोक्त सर्वोत्तम-वे भेदादुपपत्तिरिति चेन् ‘आत्मा एष
प्राणो जायत’ इति श्रुतिसिद्धभेदस्य अनुपपत्तिरिति चेन्न । उपदेशवत्=‘एष तु ॥ अति
वदति यस्मादेनातिवदति’ इत्युपदेशवत् चतुर्मुखादपि पुरषोत्तमस्य विष्णोः सिद्धत्वात्
इत्यर्थः । प्राणस्य सर्वोत्तमत्वे प्राणपरमात्मनो एक्यापत्त्या भेदो न स्यादिति पूर्ववशः ।
सिद्धान्तार्थस्तु ‘यस्मात्प्रेनातिवदति’ इति प्राणादुपरि तत्त्वव्याख्यास्य विष्णोस्तमत्वं
सिद्धमित्यर्थः ।

“उत्तमत्वं हि देवानां मुक्तवपि हि मानवान् ।

तेभ्यः प्राणस्य तस्माच्च नित्यमुक्तस्य वै हरेः ॥”

इति प्रमाणान् चतुर्मुखादपि नित्यमुक्तहरेरेषोत्तमत्वम् । मानवस्य । इति ॥

अद्वैतम् व्यतिहारधिकरणम् । (१२३)

व्यतिहारो विधिषन्ति हीतरवत् । (३९६)

“योऽसौ सोऽसौ मोऽहमस्मित्वमा”र्द्धा

जीवो ब्रह्मध्यानश्रुत्कर्षकत्वात् स्यात् ।

ब्रह्मध्यानुर्जीवदृष्टिं निरुद्धां

ममं ध्यानायेति मत्यादियत् सः ॥ ८८ ॥

अ - र्धः । ‘सोऽहं सोऽसौ, योऽसौ सोऽहं’, ‘त्वं वा अहमस्मि
भगवो देवते, अहं वै त्वमसि’ इत्यादि श्रुतिषु परस्परव्यतिहारोऽयं उभयोरुपा-
बुद्धिः कर्तव्या, एकत्वापैव वा कर्तव्येति संशये चिन्तनाय परस्परं व्यतिहारः
कर्तव्य एवेति सिद्धान्तः । हीतरवत् यथा सर्वात्मन्वप्रभृतयो गुणाः आव्याना-
माप्यायन्ते तद्वदित्यर्थः । अत्र एव वैदिकः ‘त्वमहमस्मि अहं च त्वमसि’
इत्युभयोरुपां र्मात्रं कुर्वन्ति ॥

ननु, उक्तदृष्टिः निरुद्धे कर्तव्या, सा च श्रेयस्करी इति च न्यायः ।
जीवान्मनि परमात्मदृष्टिं श्रेयस्करी भवतु, परमात्मनि जीवदृष्टिः न श्रेयस्क-
रीति कर्तव्यं व्यतिहारेण उभयव्यतिरिति चेन् वचनशामाध्यान् उभयव्यतिः

वर्तन्त्येत्युच्यते । अत उभयविधव्यानेऽपि ऐक्यस्यैव अनेन प्रकारेण अनु-
चिन्त्यमानत्वबोधनात् न दोष इति ॥

द्वैतम् व्यतिहाराधिकरणम् । (१५७)

ओं व्यतिहारो विंशिनन्ति हीरवत् । (४०३)

विष्णोः प्राणादुत्तमत्वं प्रभ्रप्रत्युक्त्यभावतः ।

नेति चेन्नातिवादीति सत्यब्रह्मोक्तितस्ततः ॥ ८९ ॥

प्राणाद्भूयोस्ति सत्यं वाऽदोभूय इति कल्पनात् ।

हिरण्यगर्भपर्याय प्राणादुत्तमता हरेः ॥ ९० ॥

अ - र्थः । प्राणादपि परमात्मनः उत्तमत्वमुक्तम् । तच्चेतरवत् सिद्धधा-
तीत्याह । 'एष तु वा अतिवदति' इति सत्यातिवादिनः विशेषणमुक्तम् ।
तस्मात् चतुर्मुखादपि सर्वोत्तमत्वं विष्णोरेवेति 'तेभ्यः प्राणस्य तस्माच्च नित्य-
मुक्तस्य वै हरेः ।' इति प्रमाणात् इति ।

व्यतिहारो विंशिनन्ति-छन्दोगाः इतरवत्-='वाग्याव माम्मो भूयमी'त्यादि विशेष-
णेन मामादिभ्यो वागादिकमिव प्राणातिवादितः सत्यातिवादिनम् 'यस्मात्तेनातिवदती'ति,
विंशिनन्ति-='एष तु वा अतिवदति' इति तु शब्देन व्यावर्तयन्तीत्यर्थः । व्यतिहारः=
अध्याहारः 'अस्ति भगवः प्राणाद् भूयः' इति 'प्राणाद्वाद् भूयोऽस्तीति' 'तन्मे भवान्
प्रवीतु' इति 'सत्यं वाद् प्राणाद्भूयः' इति प्रध्वपरिहारयोः सत्यप्रकरणे कर्तव्य इत्यर्थः ॥

सिन्धुण्डले पुरुषो दक्षार्थं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः' (वृ. ५-५-२) इति विद्या
 धृत्यते । तत्र सत्यत्रये द्वे उत एकैवेति संशये फलभेदात् 'जयतीर्मा
 लोकान्' (वृ. ५-४-१) 'हन्ति पाप्मानं जहाति च' (वृ. ५, ५-३-४)
 इति फलभेदात् भिन्ने इति प्राप्ते फलद्वयमप्यङ्गगतमेवेति अर्थात् एव उभयोः
 विधयोः । 'द्रव्यगुणसंस्कारकर्मसु फलश्रुतिर्यथादमस्यात्' इति न्यायात् ।
 उभयोर्विधयोः विधेयमेवेति गुणोपसंहारः कर्तव्य इति ॥

इदं तम् सत्याधिकरणम् । (१५८)

ओं सैव हि सत्यादयः । (४०४)

अथ द्वानिष्ठाकृतिर्ज्ञानं सुखं भूमादयस्तथा ।

उत्तमास्तत्र मन्तीति न ते विष्णुगुणास्मृताः ॥ ९३ ॥

अ - र्थः । प्राणादुत्तमः छान्दोग्ये न दृष्ट इति पूर्वोक्तं न युज्यते ।
 'कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्या' इति कृत्यादीनामुपरि दृष्टत्वात् इत्याक्षेपे
 समाधानमाह । कृत्यादयः परदेवतायाः स्वरूपभूता गुणाः ।

"नामादिप्राणपर्यन्तात् यो हि सत्यादिरूपवान् ।

तस्मै नमो भगवते विष्णवे सर्वविष्णवे ॥"

"सत्याद्या अहमाशान्ताः यद्गुणास्ममुदीरिताः ।

तस्मै नमो भगवते यस्मादेव विमुच्यते ॥" इति प्रमाणात् ॥

सुत्रार्थः । सैव हि सत्यादयः—सत्यादयः सत्यं आदिः एवमिति आतद्गुणसंवि-
 दानो बहुव्रीहिः, 'जसित्यादयम्यद्' इति पाणिनिस्मृत्या सत्यस्यन्दस्य विष्ण्वर्थकत्वस्य
 पूर्वोक्तत्वात् तद्विज्ञानादिशब्दवाच्या । विज्ञानादयः सैव = विष्ण्वाख्यपरदेवतेव ।
 नाम्ये इत्यर्थः । नामाविप्राणपर्यन्तान् इति प्रमाणात् । सूत्रे मेवेति श्रीनिधनिर्देशः
 कृतिनिष्ठाशब्दा इत्यादि स्त्रीलिङ्गशब्दानादुत्पत्त्यभ्यासो दृष्टत्वात् तदपेक्षया इत्यर्थः ॥

अद्वैतम् कामाद्यधिकरणम् । (१२५)

कामादीस्तत्र तत्र चापतनादिभ्यः । (३९८)

यस्तस्य कामादि गुणीत्युपास्यः आकाशशायीति स निर्गुणात्मा ।

तयोरभेदेऽपि गुणानुपङ्गः नोपासन्नार्थः किमु भूतिबुद्धयः ॥ ९४ ॥

अ - र्थः । छान्दोग्ये 'एष आत्मे'त्यारभ्य (८-१-५) दहूविद्या पठिता । 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु, य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः तस्मिन् शेते सर्वस्य वशी' (बृ. ४-४-२२) इत्यादि निर्गुणविद्या पठिता । तयोरेक्येन परस्परं गुणोपसंहारः कर्तव्यः । निर्गुणविद्यायां गुणोपसंहारे किं फलमिति न शङ्कनीयम् । निर्गुणवक्षण एव विभूतिप्रदर्शनाय अयमुपसंहारः । नोपासनाय । गुणवद्वज्रैव निर्गुणमिति प्रदर्शनायेत्यर्थः । उभयत्रापि हृदयायतनत्वादि सामान्यात् विधेयमित्यर्थः । यद्यपि दहूविद्या मगुणमेव । वाजसनेयकविद्या तु 'अत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहि' (बृ. ४-३-१४) 'स एष नेति नेत्यात्मा' (३-०-२६) इत्यादिना निर्गुणमेव ब्रह्म कथयति । तथाऽपि ब्रह्मणः विभूतिप्रदर्शनायेत्युक्तत्वात् उपासनार्थाभावेऽपि तत्रोक्त सत्यकामत्वादयः अत्र, अन्यत्रोक्त वदित्वादयः तत्र इति परस्परमुपसंहार एव इति ॥

अद्वैतम् आदराधिकरणम् । (१२६)

आदरादलोपः । (३९९)

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् । (४००)

प्राणामिहोत्रस्य समादरेण भक्तस्य लोपोऽपि स होम एव ।
भक्तं समुद्दिश्य च होमदृष्टः भक्तस्य लोपे न च होम इष्टः ॥ ९५ ॥

अ - र्थः । 'तद्यद्वक्तं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीयं स यां प्रथममाहुतिं जुहुयात् तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहा' (छा. ५-१०-१) 'य एतदेवं विद्वानमिहोत्रं जुहोति' (छा. ५-२४-२) इत्यादि प्राणामिहोत्रप्रकरणे मन्त्रपुरस्सरं होमो दृष्टः । तत्र अन्नभोजनाभावेऽपि अन्नपर्यायस्य जलेन वा अन्येन द्रव्येण वा प्रतिनिधिन्यायेन भोजनं स्वीकृत्य तदन्नभूतः होमः कर्तव्य इति प्राप्ते उपस्थिते भोजने एव होमविधानात् अन्नभोजनाऽभावे होमलोप एव । न प्रातिनिधिमाश्रित्य होमः कर्तव्य इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् कामाद्यधिकरणम् । (९८)

कामादीतस्त्र तत्र चायतनादिभ्यः । (३९२)

आदरादलोपः । (३९३)

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ।

(३९४)

क्वचिच्चकामादिगुणाएकाङ्घ्रि क्वचित् स्वप्नायी वक्षितादि जुष्टः ।

पूर्वत्र कामादिगुणाः प्रतीताः परत्र चेशानमुक्त्वा गुणास्तु ॥ ९६ ॥

तद्वरूपभेदाद्विधिर्विविधा मयं द्वयोस्साम्यगुण प्रतीतेः ।

सर्वासु विद्यासु गुणविशिष्टं ब्रूयेति कामादिगुणाद्यलोपः ॥ ९७ ॥

अ - र्थः । 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरेकं वेदम दहरो-
ऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्यम्' (छा. ८-१-१) इत्यादि ।
वाजसनेयके 'स वा एष' इत्यारभ्य 'य एषो अन्तर्हृदय आकाशः तस्मिन्
ज्ञेते सर्वस्य वक्षी सर्वज्ञेशान्' इत्यादि (छा. ६-४-२२) तत्र विद्याभेदः,
एकत्र अपहृतपाप्मत्वादिगुणाएकविशिष्ट आकाशः उपान्यः, एकत्र तु आकाशे
शयानः वक्षित्वादिगुणविशिष्टः उपान्य इति, रूपभेदात् प्रतीयत इति पूर्वपक्षे
समाधानम् । हृदयायतनत्व-सेतुत्व-वितरणत्वादिभिः उभयत्र विद्या तुल्येति
प्रत्यभिज्ञायते । वक्षित्वादयः सत्यसद्ब्रह्मन्तर्भूता एवेति सत्यसद्ब्रह्ममहित-
सत्यकामत्वादिगुणानामपि सद्भावमन्यत्वावगमयन्ति । अतः रूपं न निघते ।
ब्रह्मप्राप्तिरूपं च फलमपि न मिलमिति विवैक्यादुभयत्र उभये गुणाः उप-
सर्तव्याः ॥

ननु, दहराकशः एकत्र परमात्मपर एव, वाजसनेयक आकाशे शयानस्य
वक्षित्वादिगुणश्रवणान्यथानुपपत्त्या परमात्मपरत्वाश्रयणेन वाजसनेयकताकाश-
शब्दस्य 'तस्यान्ते सुपिरं सूक्ष्म' (तै-ना. ११.) इति हृदयान्तर्गत सुपिर-
शब्दवाच्य आकाशोऽर्थ इति आयतनमेवेतितीति चेच । उभयत्र सर्वगुणमत्वात्
'भूयसां स्यात् बलीयस्त्वं' इति सीमांसा न्यायेन हृदयायतनत्वादि बहुगुणाधिपयात्
अभिलेख विधेयप्रीकार्या ॥

ननु, 'य इहोत्पान्मनुविद्यमजन्ति, गृतांश्च मत्स्यान् कामान् तेषां सर्वेषु
लोकेषु कामचारो भवति' (छा. ८-१-५) इत्यादिना पितृलोकसञ्चारादि
सांसारिकफलश्रवणात् सत्यकामत्वादि गुणाः फलान्तरकामानामेव उपान्याः न
ब्रह्मप्रेप्सोः, निर्गुणमेव ब्रह्म प्राप्यमुच्यते । 'परं ज्योतिरूपसंघं स्वेन रूपेणा-
भिनिष्पद्यते' इत्यादि श्रुतेः इति चेन्न । समुणमेव ब्रह्म, न तु निर्गुण-
मित्यसकृदुक्तत्वात् सत्यकामत्वादि गुणविशिष्टब्रह्मप्रेप्ससनेनैव सर्ववन्धविनिर्मुक्ति-
पूर्वक स्वस्वरूपविर्भाव इति, लोकसञ्चारादिकं च मुक्तस्य 'सद्ब्रह्मादेव तच्छ्रुते'

इत्यादिना वक्ष्यमाणरीत्या युक्तमिति । उपास्तिश्च सर्वगुणविशिष्टस्यैव ।
प्रकृतविद्ये अपि समुणे एवेति सत्यकामत्वादिगुणाः उभयत्रोपसंहार्या एवेति ॥

द्वैतम् कामव्यधिकरणम् । (१५९)

ओं कामादितरत्र तत्र चायतनादिभ्यः । (४०५)

ओं आदरादलोपः । (४०६)

ओं उपस्थितेस्तद्वचनात् । (४०७)

प्राणादुपरि लक्ष्मीश्चेत् पाठाभावः कथं श्रुतौ ।

सदा विष्णोस्समीपस्थाप्युपास्ते विष्णुमादरात् ॥ ९८ ॥

प्रकृतिर्नित्यमुक्तेति स्वेच्छया विष्णुवत् क्षितौ ।

अवतीर्ष स्वभक्तानां बन्धमोक्षौ करोति सा ॥ ९९ ॥

अ - र्थः । छन्दोग्ये 'नामादि प्रागपर्यन्तपाठे सत्यपि लक्ष्म्याः प्राणादुपरि
पाठाभावः जन्मादिश्रवणश्च कथमित्याश्लेषे लक्ष्मीः स्वेच्छया विष्णुस्थाने
मित्या अन्यत्र भूम्यादां "राघवत्वेऽभवत् सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि"
इत्यादि प्रमाणात् बहून् अवतारान् करोति । प्राणादुपरि लक्ष्म्याः पाठाभावस्तु
संसारयोग्यानामेव तत्र पाठः, इयं तु प्रकृतिश्चन्द्रवाच्या लक्ष्मीः नित्यमुक्ता ।
सर्वदा विष्णुसमीपस्था । विष्णोः अधिकप्रीत्या उपास्तिमपि करोति ।

"नामादयस्तु यद्व्याप्त्य मोक्षकृपात् एतेषु च ।
उभयोरभ्यागादेन यथाव्यक्तं न तदितम् ॥
धृती तथा जीवपरौ उच्यते किञ्चनतरत् ।
नौच्यते च तदा तस्य ह्येवं समुदाहृतम् ॥
यथा धीर्नित्यमुच्छति प्रसक्तमापि सर्वदा ।
उपास्ते नित्यसो विष्णुमेवं भक्तो हरेर्मेवैव ॥"

'द्वैतेनादि नित्यौ' इत्यारभ्य 'एतामाहुः परम' इति मौन्यनभूत्वादयः अत्र प्रमाणमिति ॥

कामादितरत्र तत्र चायतनादिभ्यः-श्रीः-कामात्-रवेच्छया, इतरत्र-भूम्यादी-
अवतारि । आयतनादिभ्यः-सर्वत्र आयतनन्तादि शरवान् इत्यर्थः । त्रिभ्यः जन्माद्य-
भावेन संसारमाष्यान् संसारयोग्य नामादिषु अपाठ इत्यर्थः ॥ आदरादलोपः-आदरात्-
विष्णो भक्त्याधिकारः, लक्ष्म्याः वक्तव्यः-उपासननैवेद्योपो युज्यते इत्यर्थः । उपस्थिते-
स्तद्वचनात् उपस्थितेः-प्रसक्तमधीपस्तिः, वचनात्-द्वैतेनौ, अनादिनित्यौ, अनादियुक्तौ,
नित्यमुक्ता, नित्यश्री, योग्यं परमो या च प्रकृती, रमते ह्यस्यां परमो रमते ह्यस्मिन्
प्रकृतिः, ह्यस्मिन् हि रमते परमः, न सस्मिन् प्रकृतिः, अत्र एवमाहुः परम' इत्यादि
धर्मवचनात् । भावाः पर-परम इति निश्चरित्यर्थः ॥

अद्वैतम् तन्निर्धारणाधिकरणम् । (१२७)

तन्निर्धारणानियमस्तद्वष्टेः पृथग्व्यप्रतिबन्धः फलम् । (४०१)

उद्गीथविद्या नियमेन कर्मव्यपाश्रया नेन्द्रियकामवत् सा ।

यो वेद यश्चापि न वेद तौ द्वौ कर्मभवेते इति वेदवाक्यात् ॥ १०० ॥

विद्याविहीनं च तदेव कर्म वीर्येण युक्तं तदेव वक्ति ।

तस्मादुपासनेः फलमन्यदेव विलम्बराहित्यमिहोच्यतेऽस्याः ॥ १०१ ॥

अ - र्थः । 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासात' इत्यादीनि (छ. १-१-१) कर्माज्ञाश्रयाणि विज्ञानानि कर्मसु नियमेन न कर्तव्यानि । 'तेनोभौ कुरुतो यथै-
तदेव वेद, यश्च न वेद (छ. १-१-१०) इति उद्गीथोपासकस्य उद्गीथनु-
पासकस्य च कर्मविधानात् । 'आपयिता ह वै क्षमानां भवति' इति उपा-
सिफलप्रवर्णं तु 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इतिवत् 'यदेव विद्याया कर्तुमि-
तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इति कर्मफलपेक्षया विलम्बराहित्यरूपफलोपासि-
विधिरिति प्रतीयते । वीर्यवत्तरमिति तरप्पत्ययेन कर्मणः स्वभावतः वीर्यवत्त्व-
बोधनात्, तरप्पत्ययेन अधिकफलद्योतनाच्च ।

विशिष्टाद्वैतम् तन्निर्धारणनियमाधिकरणम् । (९९)

तन्निर्धारणनियमस्तद्वष्टेः पृथग्व्यप्रतिबन्धः फलम् । (३९५)

उद्गीथाश्रयकर्मणीह नियमेनोद्गीथविद्या न वा

जुह्वाद्याश्रयवर्णतेव नियमेनेत्यं नियम्येत न ।

गोदोहादिवदेव यन्नियमलादन्यथा शैष्ट्यं फलं

प्रोक्तं तत्फलकामुक्ते भवति सा नान्यत्र विद्या युता ॥ १०२ ॥

अ - र्थः । कर्माज्ञाश्रयणि उपासनानि कर्माङ्गत्वेन नियमेन अनु-
ष्ठेयानि । 'यस्य पर्णमर्या जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति' इत्यत्र
जुह्वाः पर्णतादिनियमवत् इति प्राप्ते कर्माङ्गत्वेन नोपासनानियमः । 'तेनोभौ
कुरुतो यथैतदेव वेद, यश्च न वेद' इति (छ. १-१-१०) विदुष इव अवि-
दुषोपि कर्मानुष्ठानविधानात् । उपासनाया यदि कर्माङ्गत्वं तदा 'सकल्यद्रोपसंहारे
काम्यं कर्म प्रतिदद्यतीति' अविदुषः कर्मविधानं व्यर्थं स्यात् । कर्मानुष्ठाने च
फलसिद्धयगावप्रसङ्गाच्च । प्रवृत्तकर्मणः फलप्रदत्वे सत्यपि प्रबलकर्मान्तरफलैर्न

विलम्बराहित्यरूपं नीर्यवत्तरत्वफलार्थं हि कर्मसु उपासना विधीयते । 'गो-
दोहनेन पशुफामस्य प्रणयेत्' इतिवत् । इति ॥

द्वैतम् तन्निर्धारणाधिकरणम् । (१००)

ओं तन्निर्धारणार्थनियमस्तद्वद्वेः पृथग्व्यप्रतिबन्धः फलम् । (४०८)

श्रवणं मननं ध्यानं त्रयं कार्यं मुमुक्षुभिः ।

ब्रह्मापरोक्ष्यविज्ञानविरोधिविनिवृत्तये ॥ १०३ ॥

तत्त्वनिश्चयवेदार्थदाह्याभ्यगमितरत् फलम् ।

प्रतिबन्धाभावरूपं ब्रह्मज्ञानस्य गीयते ॥ १०४ ॥

अ - र्थः । " श्रोतव्यो मन्तव्यो निमिष्यासितव्यः " इत्यादि श्रुतौ
प्रज्ञापरोक्ष्यज्ञाने उपासनं साधनम् । तच्च श्रवणादिना सम्भवतीति किमर्थ-
मुपासनमित्यशेषे श्रवणादिकलं अज्ञानविपर्ययादिदर्शनप्रतिबन्धनिवृत्तिरिति
उपासनरत्नात् भिन्नमेवेति श्रवणादिकमपि अनुप्रेष्यमेव ।

" ध्यात्वा मत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ ।

सैवार्थं च पराणुय कथ्यते प्रत्यदर्शनम् ॥ " इति प्रमाणम् ॥

तुल्यार्थः । तन्निर्धारणे च अर्थनियमश्च एतयोस्माद्वारः-तन्निर्धारणार्थनियमः ।
उन्मोचनं गुणानि भवन्तीति र्थसावरणपरिभाषया मोक्षं पुंस्त्वम् । तन्निर्धारणनियमः=
तत्त्वविपर्ययनिधयः, अर्थनियमश्च वेदार्थदाह्यरूपः । एतत् फलद्वयमपि श्रवणमननयोः ।
फलम्=मुमुक्षुफलं ॥ तद्वद्वेः=प्रज्ञापरोक्ष्यज्ञानान्, पृथग्व्यप्रतिबन्धः=प्रज्ञापरोक्ष्यज्ञान-
बन्धविभूत अज्ञानाभ्यासविपर्यययोः निवृत्तिः । ध्यानेन तत्त्वनिधयो जायते । तेनज्ञान-
निवृत्तिः फलानि । मननेन वेदार्थनिधयः । तेन वेदार्थविपर्ययनिवृत्तिः फलानि ।
उपासनायाः फलं प्रज्ञापरोक्ष्यम् ॥

अद्वैतम् प्रदानाधिकरणम् । (१२८)

प्रदानवदेव तदुक्तम् । (४०२)

यत्प्राणवायोऽरुचिन्तनं तन् विपर्ययमानेऽपि ऋत्यादिमेदान् ।
'रासेऽधिराजाय' यथा प्रदाने प्राणस्य वायोः पृथगेव चिन्ता ॥ १०५ ॥
तौ धेति मेपेति च मिश्रयास्या पाठादिमेदान् पृथगेव विधे ।
उपक्रमेणाप्युपमं हनेन च विपर्ययमानेऽपि पृथग्व्यचिन्ता ॥ १०६ ॥

इत्यादि प्रथमान्तपदवाहुल्यसाहचर्याच्च सर्वत्र प्रथमेति निधीयते । पूर्वानुवाक्येन
उपास्तेः कर्मभिस्तथा इदं द्वितीयान्तमित्युक्तं तु न युक्तम् । 'तस्मिन्मदन्तस्त-
दुपासितव्यम्' इति उपास्तिगन्तव्यप्रत्ययेन उपास्यप्रेषितकर्मण उक्तत्वात्
'अनमिहिते' इत्यधिकृत्य 'कर्मणि द्वितीया' (ष. २-३-२) इति सूत्रेण
'तिङ्' 'कृत्' 'तद्धित' समास' 'निपत्तैः' कारकार्थे उक्ते प्रथमैव भवति
इत्युक्तत्वात् पूर्वानुवाक्यपेक्षित प्रथमान्त एवात्र निर्दिष्ट इति ज्ञायमानत्वाच्च ।
सर्वविद्योगाम्य निर्धारणार्थत्वे सिद्धे दहृदिविधापि तदन्तर्भूतैवेति दहृदिविधा-
यामपि नारायण एव उपास्य इति तदुक्त इष्टसिद्धेयम् ॥

अत्र नारायणशब्दार्थः पूर्वार्चार्थनेन श्लोकेन संग्रहीतः ।

“ अकारार्थवैव स्वमहमथ मयं न निवहाः

नराणां नित्यानामयमिति नारायणपदम् ।

यमाहामै कवलं सकलमपि सर्वत्र सकल-

स्वस्थावाविस्तुः मम सहजकैर्दृष्टविश्वः ॥” इति ॥

ननु ब्रह्मसूत्रार्थप्रकाशक नीलकण्ठभण्य-शिवाकर्मणिदीपिका-शिवतत्त्व-विवेक-
श्रुतिमूक्तिमाला-शिवाकर्णपञ्चक-हरिहरतारतम्यशतश्लोकीप्रभृतिभिः शिवस्यैव
श्रुतिषु पारम्भ्यमुक्तिप्रदत्तादिकमुक्तम् ।

न तु नारायणस्येति भवदुक्तिर्न समीचीनेति चेन्न ।

‘कस्त्वं तत्त्वविदस्मि वस्तु परमं किन्तर्हि विष्णुः कथं

तत्त्वेदं परतैत्तिरीयकमुक्त्यैव्यन्तसंदर्शनात् ।

अन्यास्तर्हि गिरः कथं गुणवशादवाह ह्यः कथं

तद्दृष्ट्वा कथमुद्रवत्यवतस्त्वत्यत्कथं नीयताम् ॥’

‘आद्यं रामायणं तत् स न निगमगणः पञ्चमं पञ्चरात्रं
सत्योपसं पुराणं भनुमुखमुनिभिः निर्मितं धर्मशास्त्रम् ।

त्यक्तान्यो मूलवेदः कठपरिपठिता वद्विकास्तापनीयं

सांख्य-ब्रह्मविन्दुप्रभृतिरपि नः तत्परं तत्परत्वे ॥’

‘आत्मैक्यं देवतैक्यं त्रिकसमाधिगता तुल्यतैक्यं तयाणां-

अन्यत्रैक्यमित्याद्यनिपुणः कृतितीराग्रियन्ते न सन्तः ।

त्रैक्यन्तैरेककण्ठैः तदनुगुणगनुन्यासमुख्योक्तिभिश्च

श्रीमाध्वारायणो नः पतिरखिलतनुः मुक्तिदो मुक्तिमोक्षः ॥’

अनुबन्धादिभ्यः प्रदान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टञ्च तदुक्तम् । (४०९)

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्नहि लोकापतिः । (४१०)

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वाच्चनुबन्धः । (४११)

मनश्चिदाद्या मनसा प्रकल्पता स्वतन्त्रविद्योत सवाङ्मभूता ।

स्वतन्त्रविद्येति विनिश्चिनोति लिङ्गादिमुत्रः श्रुतियुक्तिमिदञ्च ॥ १०९

अ - र्थः । वाजसनेयके 'पट्विंशत्सहस्राणि अपश्यत् आत्मनोऽग्निं अकान् मनोमयान् मनश्चितः' इत्यादि । तथैव 'वाक्चितः प्राणचितः बहु-
श्चितः श्रोत्रचितः कर्णचितो अक्षिचितः' इति साम्पादिकाग्नि पृथगामनन्ति
वाजसनेयिनः । तत्र एते स्वतन्त्राः केवलविद्यात्मका उत क्रियानुप्रवेक्षिनः
तच्छेषभूता इति विषये 'तान् हैतान् एवं विदे सर्वद्य सर्वाणि भूतानि
चिन्वन्त्यपि स्वपते' इत्येवं जातीयकानां भूयसां लिङ्गानां क्रतुप्रकारात्
बलियस्त्वात् केवलविद्यात्मका एवेति ज्ञायन्ते । इति ॥

शतायुः पुरुषस्य दिनसंख्या पट्विंशत्सहस्राणि (36,000 years) तेषु
कर्तव्यानां कर्मणां अर्च्यमित्वेन कल्पने, तदवान्तरभूताः मनश्चिदाद्य इति
विषयवाक्यार्थसंग्रहः ॥

'ते हैते विद्याचित एव' इति श्रुत्या 'विद्यया तद्गरोहन्ति यत्र
क्रमाः परागताः । न तत्र दक्षिणा यन्ति नाचिह्नांसस्तपस्विनः ।' 'सोऽमृतो
भवति' इत्याद्यैश्च विद्याफलमेवोच्यते इति स्वतन्त्रविद्या एव एताः इति ॥

किञ्च मानसप्रदित्युक्ते मनश्चिदादीनां क्रियाशेषत्वमपि न कल्प्यम् ।
मृत्युवत् । यथा 'स वा एष एव मृत्युः, य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः'
इति, 'अग्निर्मे मृत्युः' इति च पुरुषस्य च अग्नेश्च मृत्युवद्वापत्तिदेशोऽपि
मृत्युगत शरीरत्वसंहर्तृत्वादिकं सामान्यमेवातिदिश्यते । न तु मृत्युलोक मृत्यु-
स्थान मृत्युशरीरादिकमतिदिश्यते । 'सामान्यातिदेशो विशेषानतिदेशः' इति
परिभाषायां 'आद्यभूतानां भूतवच्च' इति (पा. ३-३-१३२) सूत्रेण लुङ् इव
लङ्लिटोरपि 'अनयतने लङ्', 'परोक्षे लिट्' इति सूत्रद्वयेन अनयतनरूप
भूतकाले विहितयोरपि अतिदेशमस्यात् । 'आद्यभूतानां भूतवच्चे'ति सूत्रे
भूतवदित्यतिदेशात् इत्यादिष्व 'सामान्यातिदेशो विशेषानतिदेशः' इति परि-
भाषया (१०८) अनयतनभूतरूपे विशेषे विहितयोः लङ् लिटोः नातिदेशः ।
अपि च 'लुङ्' (पा. ३-२-११७) इति सूत्रेण केवलभूतार्थविहित लुङ् एवा-
तिदेशः आशंसारूपार्थविवक्षायां इति वैयाकरणोक्तेः । उपमेये उपमानतं

विशेषधर्मस्याप्यतिदेशो न युज्यते इति । अत्र सामान्य धर्मावच्छिन्ननिमित्त कार्यातिदेशो संगतिरिति विशेषधर्मावच्छिन्ननिमित्त कार्यातिदेशो नेति परिभाषार्थ इति । 'अतीतायाः राज्ञेः पश्चार्धेन आगामिन्याः पूर्वार्धेन सहितः दिवसः अय-
तनः । तद्विवक्षालः अनयतनः इत्यर्थः । एषाण्व भूतविशेषधर्मः । इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् । (१०१)

लिङ्गभूयस्त्वाच्चद्विवर्त्तीयस्तदपि । (३९७)

सर्वासु विद्यासु च वेद्य एषः नारायणश्शम्भुश्चिवाक्षसाद्यैः ।
विशेष्यते छागपशुप्रमाणात् प्राप्नोति दह्नेऽपि न दह्मात्रे ॥ ११० ॥
सहस्रशीर्षमित्यादि द्वितीया प्रथमार्थिका ।
उपासितव्यमित्यत्र प्रथमा न हि युज्यते ॥ १११ ॥

अ - र्थः । नारायणोपनिषदि 'दहं विषामं परवेशमभूतं यत्पुण्डरीकं
पुरमध्यं सैस्थं, तथापि दहं गगनं विशोकः तसिन्मन्त्रस्तदुपासितव्यम्,
मद्देवादीं स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः, तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परस्स
मद्देवः', इति अनुवाकान्तरं 'सहस्रशीर्षं देवं विश्वात्मं विश्वशम्भुं, विश्वं
नारायणं देवं अक्षरं परमं प्रभुम्' इत्यादि पठित्वा, 'नारायणं परो ज्योतिरात्मा-
नारायणः परः' इत्यादि पठितम् । तत्र पूर्वानुवाकान्ते श्रुतं दहं विद्याशेषत्वेन
उपास्य नारायणरूपदेवताविशेष निर्धारणार्थं 'सहस्रशीर्षं' इत्यादि वाक्यं उक्तं
सर्वविद्योपास्य-नारायणरूपविशेष निर्धारणार्थं इति संग्रहे प्रकरणस्य दहं
विषाममित्युक्तद्वाराकाशोपास्यविशेषनिर्धारणार्थं 'सहस्रशीर्षं देवं' इत्यादि
इति पूर्वपक्षे प्राप्ते सर्वपरविद्योपास्य नारायणरूप विशेषनिर्धारणार्थमेव अय-
मनुवाकः इतरपरविद्योपास्य शम्भुश्चिवाक्षरादीन्मय 'स ब्रह्मा, स शिवः, मेन्द्रः'
इत्यादिना तेषां नारायणत्वोक्तिरूप-लिङ्गभूयस्त्वसत्त्वात् । प्रकरणान् लिङ्गस्य
बलीयस्त्वात् ॥

न च, अर्थ 'सहस्रशीर्षं' इत्यनुवाकः पूर्वानुवाकान्नोक्त उपास्यैः कर्मा-
देशत्वात् अत्रापि त्रितीयान्तपदश्रवणात् तैर्न च भवन्बुद्धेति । न सर्वज्ञान्य-
गतध्येयविशेषनिर्धारणे समर्थ इति वाच्यम् । 'सहस्रशीर्षं' इत्यादि पदेषु
'व्यत्ययो बहुलं' 'छन्दमुभयथा' 'दृष्टानुविधिदृष्टानि' इत्यादि वैजाकर-
न्यायात् 'तस्य नारायणः परः' 'स ब्रह्मा स शिवः मेन्द्रः मोक्षरः परमन्मराट्'

इत्यादि प्रथमान्तपदवाहुल्यसाहचर्याच्च सर्वत्र प्रथमेति निश्चीयते । पूर्वानुवाकोक्त
 अपास्तेः कर्मपिदम्मा इदं द्वितीयान्तमित्युक्तं तु न युक्तम् । 'तस्मिन्त्यदन्तस्त-
 दुपासितव्यम्' इति उपास्मित्तत्त्वप्रत्ययेन उपास्त्यपेक्षितकर्मण उक्तत्वात्
 'अनभिहिते' इत्यपिद्वित्य 'कर्मणि द्वितीया' (पा. २-३-२) इति सूत्रेण
 'तिङ्' 'कृत्' 'तद्धित' समास' 'निपातैः'. करकथं उक्ते प्रथमेव भवति
 इत्युक्तत्वात् पूर्वानुवाकपेक्षित प्रथमान्त एवात्र निर्दिष्ट इति ज्ञायमानत्वाच्च ।
 मर्दविद्योगस्य निर्धारणार्थत्वे सिद्धे दहूविद्यापि तदन्तर्भूतयेति दहरविद्या-
 यामपि नारायण एव उपास्य इति त्वदुक्त इष्टसिद्धेश्च ॥

अत्र नारायणशब्दार्थः पूर्वाचार्यैरनेन श्लोकेन संगृहीतः ।

“अक्षरार्थोऽपि स्वमहमथ ममं न निवठाः

नराणां नित्यानामयमिति नारायणपदम् ।

यमाहारौ कालं सकलमपि सर्वत्र सकल्य-

स्वस्थात्वाविस्तुः मम सहजैर्हर्षविश्वः ॥” इति ॥

ननु ब्रह्मसूत्रार्थप्रकाशक नीलकण्ठभाष्य-शिवार्कमणिदीपिका-शिवतत्त्व-विवेक-
 श्रुतिसूक्तिमाला-शिवोत्कर्षपञ्चक-हरिहरतारतम्यशतश्लोकाप्रभृतिभिः शिवस्यैव
 श्रुतिषु पारम्पर्यमुक्तिप्रदत्वादिकमुक्तम् ।

न तु नारायणस्येति भवदुक्तिर्न समीचीनेति चेन्न ।

‘कस्त्वं तत्त्वविदस्मि वस्तु परमं किन्तर्हि विष्णुः कथं

तत्त्वेदं परतैतिरीयकमुखप्रैय्यन्तस्तदगन्तात् ।

अन्यतार्हि गिरः कथं गुणवशाद्वाह रुद्रः कथं

तद्दृष्ट्वा कथमुद्रबल्यवतरत्यत्यत्कथं नीयताम् ॥’

‘आद्यं रामायणं तत् स च निगमगणः पञ्चमं पञ्चरात्रं

सत्वोपशं पुराणं मनुमुखश्रुतिभिः निर्मितं धर्मशास्त्रम् ।

त्यक्तान्यो मूलभेदः कठपरिपठिता बलिकास्तापनीयं

सौवाल-त्रयविन्दुप्रभृतिरपि नः उत्तरं तत्परत्वे ॥’

‘आलोक्यं देवतैक्यं त्रिकरागधिगता तुल्यतैक्यं सयाणां-

अन्यत्रैक्यमित्यादिनिपुणप्रणितीराश्रियन्ते न सन्तः ।

त्रैयन्तैरेककण्ठैः तदनुगुणमनुन्यासमुल्लोक्तिमित्र

भीमानारायणो नः पतिरखिलतनुः मुक्तिदो मुक्तिभोक्त्रः ॥’

इति तत्त्वसार-तत्त्वमुक्ताकल्प-विशिष्टाद्वैत-वेदान्तकौस्तुभादिग्रन्थेषु पूर्वोक्तशिव-
पारम्यप्रतिपादक-शास्त्रयुक्तीनां दूषणस्य बहुधाश्रुतत्वात् नारायण एव परतत्त्वं
इत्यत्र न कस्यापि संशयः संभवति । अपि च आदिशङ्कराचार्यप्रभृतिभिः
स्वकीयशिष्येभ्यः नारायणस्मृतिपूर्विका श्रीमुखपत्रिका प्रेष्यत इति सर्वसंप्रति-
पन्नम् । अपि च अद्वैते तात्पर्यमित्यभ्युपगच्छतां ज्ञानस्वरूपे ब्रह्मणि शिव-
विष्णवादि सारतम्यशङ्कैव न संभवति ; अत एव

“ ब्रह्मैव सर्वमिति यन्मतमस्ति लोके निष्पुद्गलादहो ह्यस्य निर्देयं तत्र ।

सर्वं च तद्यमिति यन्मतमत्र भाति तत्रैव चोत्तममिच्छुपदार्थचिन्ता ॥”

इति अस्मदीयलक्ष्मीनृसिंहस्मवेत्युक्तमिति ॥

द्वैतम् लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् । (१६२)

लिङ्गभूयस्त्वाचद्विचलीयस्तदपि । (४१०)

पृष्ठाग्रिहंसमद्गुभ्यः ज्ञातविधो जवालयः ।

गौतमाचार्योपदेशाद्विद्यावान् ज्ञायते तवः ॥ ११२ ॥

आचार्योदेव विदिता विद्या साधिष्ठमाप्नुयात् ।

गुरुप्रसादो बलवान् भूयो लिङ्गात्प्रतीयते ॥ ११३ ॥

अ - र्थः । साधनपरिकरे सत्यपि आधिकारिकाणां मुख्यमात्रस्य सत्त्वं
एव विद्या सिद्धयतीत्यत्रोच्यते ।

“ गुरुप्रसादो बलवान् न तस्मान् बलवत्तरम् ।

तयापि धरणादिषु कर्तव्यो मोक्षसिद्धये ॥”

इति वचनात् ‘सत्यकामोह जाबालो जवालां मातरमामन्त्रयांचके’ (छा. ४-४-१)
इत्यारभ्य ‘तस्मै हृतदेवोवाच अत्र ह न किञ्चन धीयायेति’ इत्यन्तं पञ्चमम् ।
तदर्थः सत्यकामः गौतमाचार्यसमीपं गत्वा उपनयनादिकं कर्तव्यमिति प्रार्थ्य
तेन गौतमेन वनुदयाताः गाः जवालाय संरक्षणार्थं दत्त्वा ‘नासहसेगावर्तय’
इत्युक्तवान् वने गोसंरक्षणे कुर्वन् वर्षागणे प्रोवासात् । तस्मिन् समये (सहस्र-
पूर्वन्तरं) ऋषभ-अग्नि-हंस-मुद्गुभिः प्रसन्नः जवालाय ब्रह्मविद्योपदेशः
कृतः । ततः सत्यकामः गोमहर्षेयम् आचार्यसमीपं गत्वा आचार्यं नमाम् ।
तस्मिन् समये गौतमेन, ब्रह्मविदिव त्वं भामि, कस्मुम्ये उपदिदेश ? इति पृष्टः,
मनुज्येभ्यो अन्ये नमोपदेवाः नास्मन् । ममवद्दृष्टेभ्य आचार्योदेव विद्या

विदिता, साधिष्ठे प्राप्स्यति, इति श्रुते । अतः पुनः मे उपदेशं कुर्वन्ति जाबालेन प्रार्थितः । गौतमः तस्मै जाबालाय पूर्वं प्रकृत्याद्युपादिप्रमेव पुनरादिश्य अत्र न किञ्चन र्थायायस्युवाच । एतेन वृत्तान्तेन गुरुप्रसादस्त्वैव विद्यासाधकत्वमस्त्वं दृष्टमित्यर्थः ।

मूत्रार्थः । तत्=गुरुप्रसादं, यत्नाय=श्रान्तयेन यत्नवत्, किञ्चन=प्रसन्नम्= पुनर्ननुप्राप्ययत्नप्रमाणरूपविद्वत्त्वा दशुन्वदर्जनत्, नदत्ति=प्रवणमनननिदिध्यासना- दित्त्वमिदं सम्पादनायविधिः ज्ञेयः ।

“ दत्तुः कृपयत्पुनर्निर्दिष्टं अनुमुखाः ।

मद्गुरुवत्थ वरुणः सत्वरत्नान् चोचिरे ॥”

इति छान्दोग्यवचनात् तेभ्य उपदिश्य विद्या यत्कृताति ॥

विशिष्टाद्वैतम् पूर्वविकल्पाधिकरणम् । (१०२)

पूर्वविकल्पः प्रकणात्स्यात् क्रिया मानसवत् । (३९८)

अतिवैश्याच । (३९९)

विद्यं तु निर्धारणादशेनाच । (४००)

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच न वाधः । (४०१)

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टञ्च तदुक्तम् । (४०२)

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्निहि लोकापचिः । (४०३)

परेण च ज्ञेयस्य साद्विष्य भूयस्त्वात्तनुबन्धः । (४०४)

कृतौ यथा मानसिकग्रहादि तथा मनश्चित्तप्रभुत्वावयवश्च ।

कर्माङ्गभूता न तु वीर्यवत् फले ध्रुवे यागफलात् पृथक् हि ॥११४॥

दह्नादिविद्या पृथगेव विद्या श्रुत्यादिना ज्ञापत मवमेते ।

एते हि विद्या चित्त एवमादि श्रुत्यादिना ज्ञानगया सतन्त्राः ॥११५॥

पटत्रिंशच्च सहस्राणि नराणुर्दिक्सा नृभिः ।

सांपादिकप्रतिरूपेण चिन्त्या इत्यत्र पठ्यते ॥ ११६ ॥

अतो विद्यायस्त्वेने न कृतोऽस्य संभवः ।

अग्नयङ्गकत्वभूयस्त्वादिह पाठश्च युज्यते ॥ ११७ ॥

अ - र्थः । अस्मिन्मध्ये ‘मनश्चित्तौ चानिचनः प्राणचित्तः चक्षुश्चित्तः’

इत्यादि, पठिता । एते विद्यामया अन्तर्बन्धप्रवेगेन विद्यामया इति संग्रहे इत्येकचित्तस्यान्तेः समीपपाठात् कृत्वानुपवेगेन क्रियारूपः । यथा ज्ञानाद्वै

मानसग्रहस्य मनोनिष्पाद्य ग्रहण-आसादन-स्तोत्र-शस्त्र-प्रत्याहरण-भक्षणत्वेन कल्पितस्य विद्यारूपस्यापि कल्पजभूतत्वं, तद्वत् मनसा यागसंपादनं मानसग्रहः । ग्रहणं नाम सोमरसस्य पात्रे ग्रहणं, आसादनं, स्थापनं, प्रत्याहरणं हुतरोपस्था-हरणं इत्यादि पूर्वसोमांसायां प्रसिद्धम् । 'यद्रूत्रिशतसहस्राण्यमगोर्काः तेषा-मेकैक एव तावान् यावानसौ पूर्वः' इति श्रुत्या इष्टकचित्त्याग्नेः यावत्फलं तावत् फलं मनश्चिदादीनां इत्यादिदेशाच्च मनश्चिदादयः कल्पजभूताः क्रियारूपा एवेति प्राप्ते 'विद्याचित्त एव' इति अवधारणेन स्वतन्त्रां विद्यामयः ऋतुरिति प्रतीयते । श्रुतिलिङ्गाद्यैश्च 'ते हे ते विद्याचित्त एव' इति श्रुतिः, तान् हैतान् एवं विदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि म्रपते' इति लिङ्गम्, 'एवं विदे चिन्वन्ती'ति यावत् एवं विदे विद्यामाय ऋतुमते जाग्रते स्वपते च सर्वाणि भूतानि चिन्वन्तीत्यर्थः । सर्वभूतकर्तृक मनोव्यापाराः विद्यावत्पुरुष-रोपभूता भवन्ति इत्यर्थः ॥

यथा ब्रह्मादिविद्या क्रियागम्यात् फलोः पृथगेवेति श्रुत्यादिभिरवगम्यते तद्वत् । 'सामान्यातिदेशो विशेषानतिदेशः' इति वैयाकरणन्यायात्, 'स एष एव मृत्युः, 'य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः' इत्यादिषु अतिदेशगम्यते आदित्यमण्डलस्थपुरुषे सूर्योरतिदेशोऽपि सहर्तृत्वादि सामान्यधर्मस्यैवातिदेशः अभ्युपगम्यते, मृत्युवदिति तद्वत्प्रपतेः तद्देशप्राप्तेरपि अतिदेशो न दृश्यते, तद्वत् 'यावानसौ पूर्वः' इति इष्टकचित्त्याग्नेव मनश्चिदादिषु चित्यामिवश्रु-तिदेशोऽपि इष्टकचित्त्याग्नेः यत् फलं, तत्फलं मनश्चिदादीनामपि भवतीति फलसामान्यातिदेश एव अत्राभ्युपगम्यते । न तु इष्टकचित्त्यामितिष्ट क्रिया-मत्यमपि । उत्तरवाक्येन च स्वतन्त्राः विद्यामय एव मनश्चिदादय इति ज्ञायन्ते । केवलोपास्तिप्रकरणे पठितञ्च इमाः किमर्थं चित्त्यागिसमीपे पठिता इति चेत्, अत्र कल्पनिकानां अन्यज्ञानां भूयस्त्वात् इह पठिता इति ॥

द्वैतम् पूर्वविकल्पाधिकरणम् । (१६३)

ओं पूर्वविकल्पाः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत् । (४११)

ओं अतिदेशाच्च ।

(४१२)

गुरुपदंशं प्राप्तोऽपि प्राप्तञ्चेत् गुरुचमः ।

तस्मादपि ज्ञेयमेव कामतो ध्यानवद्गुरु ॥ ११८ ॥

समोत्तमाचार्यगोश्च प्राप्तयोरतिदेशतः ।

उपचारस्य करणात् स्वीकार्यो गुरुत्तमः ॥ ११९ ॥

अ - र्थः । एकस्माद्गुरोः ब्रह्मज्ञानं प्राप्तोऽपि अन्यो गुरुः यदृच्छया आगतश्चेत् तयोरपि नमस्कारादिकं कर्तव्यम् । पूर्वस्माद्गुरोः पश्चादागतो गुरु-
हत्तमश्चेत् तस्मादपि ब्रह्मज्ञानं सम्पादनीयम् । सत्यकामकन्यायां ऋषभादि-
गुरुपदिष्टोपि स्वकीयादुत्तमाचार्यात् पुनरपि ब्रह्मज्ञानं संपादितं सत्यकामेनेति ।
'ब्रह्मोपास्य, ब्रह्मोपचारस्य, तच्छृणुहि, तत्त्वामवतु' इत्यादि श्रुत्या उत्तमगुरोरपि
नमस्कारादिकं कृत्वा ब्रह्मज्ञानं संपादनीयमित्युक्तेऽर्थः ॥

सूत्रार्थः । प्रप्रदानं=प्रचरणेन ज्ञानसाधनगपेक्ष्य, पूर्वविकल्पः=पूर्वगुरुविषये विकल्पः,
नित्यामानसबन्=समानफलकध्यानविषये पूर्वध्यायं विहाय स्वेच्छया ध्यानान्तरस्वीकर इव
अन्यगुरुः स्वयमेव प्राप्तश्चेत्, विकल्पः=पूर्वगुरोर्लुप्तया वा स्वेच्छया वा स्वीकार्यं
इत्यर्थः । न तु स्वीकार्य एवेति नियमः । अधमश्चेन्न स्वीकार्यः, उत्तमश्चेत् प्राप्तः
पूर्वगुरोः अनुज्ञां विनापि स्वीकार्य इत्यर्थः । अतिदेशाच्च=पूर्वगुरुविषये पारशोपचारा-
दिकं तादृशं प्राप्तगुरोर्न कर्तव्यमिति ब्रह्मोपासनेत्यादि धृतौ अतिदेशाच्च । इति ॥

द्वैतम् विद्याधिकरणम् । (१६४)

ओं विद्यैव तु निर्धारणात् । (४१३)

ओं दर्शनाच्च । (४१४)

विद्यैव मोक्षकरणं 'नान्यः पन्था' इति श्रुतेः ।

आपरोक्ष्यं ज्ञानमेतद्दृष्ट्वा तं मुच्यते श्रुतेः ॥१२०॥ इतीति शेषः

अ - र्थः । 'कर्मणैव हि संसिद्धिं आस्थिता जनकादयः' इत्यादिना
मोक्षसाधनं कर्मत्याक्षेपे, समाधानं, 'तमेतं विदित्वा अतिमृत्युमेति नान्यः पन्था
विद्यतेऽयनाय' इत्यादिना ज्ञानादन्यस्य मोक्षसाधनत्वनिषेधात् । विद्यैव मोक्ष-
साधनमित्युक्तेऽर्थे विद्यैव मोक्षसाधनम् । "सर्वान् परो माययाऽयं सिनीते,
दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेण" इति कौण्डिकश्रुतेः । विद्याकेवलं मोक्षसाधनं न,
अपि तु आपरोक्ष्यज्ञानमेव ॥

सूत्रार्थः । विद्यैव तु निर्धारणात्=विद्यैव=ब्रह्मज्ञानमेव मोक्षसाधनं न
कर्मादि । निर्धारणात्="तमेव विदित्वा" "नान्यः पन्था" इत्यादि श्रुतिभ्यो
निर्धारणात् ॥ दर्शनाच्च=दर्शनं च=अपरोक्षज्ञानमपि मोक्षसाधनं इत्यर्थः ।
ब्रह्मज्ञानं आपरोक्ष्यद्वारा मोक्षसाधनमित्यर्थः ॥

द्वैतम् श्रुत्याधिकरणम् । (१६५)

ओं श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः । (४१५)

‘कर्मणैव’ ‘तमेवे’ति तुल्यमेवावधारणम् ।

श्रुत्यादीनां वलीयस्त्वात् ज्ञानमेव विमुक्तिदम् ॥ १२१ ॥

श्रुत्या स्मृतेर्न वादोऽत्र स्वायोगस्य निषेधतः ।

कर्मयोगश्च मोक्षातिशयार्थो न च बाध्यते ॥ १२२ ॥

अ - र्थः । स्मृतौ कर्मण एव मोक्षसाधनत्वप्रतीतिः । श्रुतौ “तमेव विदित्वा” इति यज्ञमानस्यैव मोक्षसाधनत्वप्रतीतिः । तयोर्विरोधे कस्य प्राबल्यमिति चेत् “न कर्मभिः, न धनैः, नैव चान्यैः पश्येत्सुखं, तेन तत्त्वं ब्रवीहि, इन्द्रोऽध्वमेधान् शतमिष्ट्यापि राजा ब्रह्माणभीडं समुवाचोपसन्नः” इति इन्द्र ब्रह्मण संवादात्, “कर्मणा बध्यस्ते जन्तुः विद्याया च विमुच्यते” इत्यादिना विद्याया एव मोक्षसाधनत्वप्रतीतिः । तर्हि श्रुत्या स्मृतेः बाधस्त्वात् इति चेन्न, “कर्मणैव” इत्येवकारेण स्वायोगस्यवच्छेद एव ॥

सुत्तार्थः । श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः=ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वेऽपि, बाधः=कर्मणैवेति स्मृतिविरोधः, न=नास्ति, श्रुत्यादिवलीयस्त्वान्=‘तमेव विदित्वा’ इत्यादि श्रुतिवलीयत्वात् । कर्मणैवेत्यत्र एवकारस्य

“विशेषणविशेष्याभ्यां कियमा च समन्वितः ।

अथोयं योगमपरैः अत्यन्तायोगमेव च ।

व्यवधिगतिधर्मस्य निपातोऽप्यतिरेकतः ॥”

इति त्रिविधार्थवेऽपि अत्र स्वायोगमेव कर्ममन्वन्धाभावमेव व्यवच्छिन्नमिति, न तु अन्तः-योग-ज्ञानसाधनत्वं व्यवच्छिन्नमिति इत्यर्थः ॥

द्वैतम् अनुबन्धाधिकरणम् । (११६)

ओं अनुबन्धादिभ्यः । (४१६)

गुरुप्रसादश्रवणप्रमुखं मोक्षसाधनम् ।

तथा मक्तिश्चमादिश्च मोक्षसाधनमिष्यते ॥ १२३ ॥

अ - र्थः । गुरुप्रसादश्रवणप्रमुखं पूर्वोक्तगुरुप्रसादश्रवणननादिकं केवलं न । अपि तु

“ भक्तिर्विष्णोः गुणै चैव गुरोर्नित्यप्रसन्नतां ।

दद्याच्छमदमादिश्च केन चैते गुणाः पुनः ॥

तैस्सर्वैः दर्शनं विष्णोः श्रवणादिकृतं भवेत् ॥” इति नारायणतन्त्र-
वचनेन “ग्रान्तोदान्त उपस्तसितिक्षुः” इत्यादि श्रुत्या च शमदमादिश्च
अपरोक्षज्ञानसाधनमिति ॥

सुप्रार्थः । अनुबन्धादिभ्यः=हरिभक्तिगुरोर्भक्ति घ्रान्तितसितिश्रवणमनननिदिध्या-
सनादिभि अपरोक्षज्ञान सम्भवति । इति ॥

द्वैतम् प्राज्ञाधिकरणम् । (१६७)

ओं प्राज्ञान्तरष्टयकत्ववद्दृष्टिश्च तदुक्तम् । (४१७)

उपासनात्तारतम्यादुपास्यब्रह्मदर्शने ।

तारतम्यं युक्तमेव ह्यन्तर्दृष्ट्य इति श्रुतेः ॥ १२४ ॥

अ - र्थः । उपासनानां यथा भेदः तथा ब्रह्मदर्शनेऽपि भेदस्सभवति ।
“अन्तर्दृष्ट्य” इत्यारम्य “देवा या सर्वदृष्टयः, तेषु चोत्तरोत्तरं, आब्रह्मणो
अन्येषु यथा योगे यथा ह्याचार्या आचक्षत” इति फलश्रुतेः । इति ॥

सुप्रार्थः । प्राज्ञान्तरष्टयकत्ववत्=अविच्छिन्नपरोक्षसन्ततिरूप ध्यानाणां प्रज्ञान्तराणां
ष्टयकत्ववत्=मानात्ववत्, दृष्टिश्च=ब्रह्मदर्शनमपि, ष्टयद्=ब्रह्माविधा-अधिकारिभेदेन
तारतम्योपेता च । नन्=ब्रह्मदर्शनजनानां, उक्तम्=‘अन्तर्दृष्ट्यो बहिर्दृष्ट्यो अवतारदृष्टयः
सर्वदृष्टयः’ इति श्रुतेः ।

“ दृष्टव्यं ब्रह्मनाराणां मुच्यन्ते केचिदक्षरा ।

दर्शनेनान्तरेणान्ये देवास्सर्वप्रदर्शनात् ॥”

“ तेषां विशेषमाचार्यो वेत्ति सर्वज्ञां गतः ॥” इत्यप्यारमे श्रोतमित्यर्थः ॥

द्वैतम् न सामान्याधिकरणम् । (१६८)

ओं न सामान्यादप्युपलब्धमृत्पुवन्नहि लोकापत्तिः । (४१८)

साक्षात्काराच्च रामादेः न मुक्तिर्ज्ञानिनां स्मृता ।

स्वात्मार्हदर्शनान्मुक्तिः न महलोकलाभतः ॥ १२५ ॥

अ - र्थः । रामकृष्णाद्यवतारदर्शनमात्रेण न मुक्तिः । यथा साधारण-
मरणानन्तरं सुखव्यभाववत् । महलोकवि श्रुतिमात्रं च न मुक्तिः । अपि तु
स्वयोग्याऽऽत्मदर्शनादेव मुक्तीत्यर्थः ।

“गुच्यते नाव सन्देहो दृष्ट्वा तु स्वान्तर्गताया ॥”

“दर्शनेनात्मयोगेन मुक्तिर्नान्येन केनचित् ॥” इति प्रमाणम् ॥

सूत्रार्थः । न सामान्यादिखादि-सामान्यान्-सर्वसाधारणान् रामकृष्णादि विषय-साक्षात्कारान्, न-च मुक्तिः । मृत्युवन्-साधारणमरणानन्तरं मुक्तिर्भाववत् । किन्तु उपलब्धेर्हि=स्वार्हविषयसरोक्षरूपविशेषादेव मुक्तिः । अथनाद्युक्तमणपूर्वकमणविशेष-नन्तरमेव मुक्तिः । न लोकमप्तिः=मदलोकदिप्राप्तिमार्थं न मुक्तिरित्यर्थः । रामकृष्णादि दर्शनान् मदलोकदिप्राप्तिरेव, न गच्छान्मुक्तिरित्यर्थः ॥

द्वैतम् परेणाधिकरणम् । (१६९)

ओं परेण च ब्रह्मस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वाच्चतुबन्धः । (४१९)

भूयो भक्त्या परेणैव ब्रह्मदर्शनसम्भवः ।

तस्यैव आत्मा विद्यते भक्तिरेवैवमित्यतः ॥ १२६ ॥

अ - र्थः । भक्तिरेव अथसाक्षात्कारहेतुर्गति भुतेः कथं परमात्मदर्शनं मुक्तिसाधनमिति चेत् परमात्मैव मुख्यं साधनम् । भक्तिस्तु अकान्तरसाधनत्वेन उच्यते । “भक्तिर्यः परमो निष्ठा गर्वते वरं नये ।

तस्यैव दर्शनं यातः प्रदद्यात् कथंभयः ॥”

“स्नेहानुबन्धो यन्ममैव ब्रह्मनपुरस्सरः ।

भक्तिरित्युच्यते नैव परमं परमाधिपु ॥” इति प्रमाणम्

‘तस्यैव आत्मा विद्यते ब्रह्मधाम’ इति धुतेभ परमात्मा अधगम्य भक्तिरिति कृत्वा तादृश भक्त्या एव स्वरां नयनीत्यर्थः ॥

सूत्रार्थः । परेणैवादि-परेण=परमात्मनैव, ताद्विध्यं=ब्रह्मसरोक्षिकं-भयति ब्रह्मस्य=नाम्ना-‘एतद्विध्यं’ यत्ने मन्तु विद्वान् तस्यैव आत्मा विद्यते ब्रह्मधाम’ इति, धुतिरित्येतदस्य, भूयस्-वात्=भक्तिर्भूयस्त्वात्, अनुबन्धः=अतिवन्-भयति । ताद्विध्यं=मा निपा यस्य स-ताद्विध-विधिभ्यः यतः-ताद्विध्यं ॥

अद्वैतम् ऐक्यात्म्याधिकरणम् । (१३०)

एक आत्मनश्चरितं भावान् । (४१२)

व्यतिरेकस्तद्भावाभाविन्वाद्य नृपत्यन्धियन् । (४१३)

भूयारितेजोमरुतां च तत्तान् चैतन्यशक्तिर्मदिगादिवच ।

स्थूलोहमादिव्यवहारस्यैः आत्मा प्रगीतं तु न चानिगितम् ॥१२७॥

मर्मैव देहोपमिति प्रतीतेः सङ्घातरूपे च महीरुहादौ ।

चैतन्यपराहित्यविषया शरीरात् आत्मातिरिक्तो न स देहधर्मो ॥१२८॥

चार्वाक्यक्षोभमसत्यलापः वर्णाश्रमाचारविरुद्धवादी ।

अत्यन्तशब्दोऽपि च नारकीति 'यज्ञायुधी'ति श्रुतिरेव वक्ति ॥१२९॥

रूपादयो देहधर्माः यावद्देहं चक्रासति ।

मृतस्य देहसत्त्वेऽपि प्राणचेष्टा न दृश्यते ॥ १३० ॥

चन्मायैव हि तत्त्वानि तन्मने नान्यदिष्यते ।

धनन्यस्य जनिस्तस्मादस्तिचेत्समवच्युतिः ॥ १३१ ॥

रूपादिवद्देहधर्मे चैतन्ये रूपतुल्यता ।

स्वरूपं पररूपं वा ग्रहीतुं शक्नुयाच्च तत् ॥ १३२ ॥

अ - र्थः । इदानीं देहातिरिक्तः आत्मा अस्ति वा नवेति विचार्यते । यद्यपि देहातिरिक्तस्मिन् आत्मा इति अनुभूयमाने पूर्वमीमांसादि सर्वे शार्ङ्ग व्यर्थे स्यात् । अतः आत्मविचारः पूर्वमेव कर्तव्यः । स च कृत एवेति तादृशात्मशोधने शरीरकमीमांसायां क्रियत इति अयं विचारः न युक्त इति । तथापि भगवता उपवर्षेण प्रथमे तन्त्रे "आत्मास्तित्वाग्निबानप्रसक्तौ शारीरके एव वक्ष्यामः इत्युक्तत्वात् अस्मिन् शास्त्रे मध्ये रत्नपेठिकायां रत्नमिव आत्मविचारः व्यासार्थेण ह्युक्त इति युक्तो विचारः । तथाहि शरीराद्व्यतिरिक्तो आत्मा न । किष्वादिभ्यो मदशक्तिवत् मृतचतुष्टयसङ्घात एव चैतन्यात्मना परिणमते अत एव स्थूलोऽहमित्यादि व्यवहारः भ्रमन्तमेव शरीरं,

"त्वाय्यं सुखं विषयसङ्गमजन्मपुंमां

दुःखोपशृम्भिति मूर्खविचारणैषा ।

ग्रीहीन् जिहासति सितोत्तमतण्डुल्यजान्

को नाम भोः तुपकणोपहितान् हितार्थी ॥"

इत्यादिवत् लौकिकसुखभूयस्त्वे अल्पश्रमसङ्गवः न दोषाय ।

"न स्वर्गो नापवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः ।

यावज्जीवेत् सुखं जीवेत् भ्रमं कृत्वा घृतं मिव ॥"

इत्यादिना देह एवात्मा, देहनाशो मोक्षः, अत एव कण्ठमहर्षेराथमे एतन्मतस्था शिष्याः बहवसान्तीति ज्ञायते । दशरथ रामादि सदस्यपि चार्वाकमतनिष्ठाः जावालियभृतयः मन्तीति च श्रूयन्ते । अतः वेदान्तविचारो न कर्तव्य इति ।

तदपि " एक आत्मनः शरीरे भावात् " इत्याक्षिप्य " व्यतिरेक " इति सूत्रेण समाधीयते ।

" न भूमिर्न तोयं न तेजो न वायुः न खं नेन्द्रियं ना न तेषां समूहः ।

अनेकान्तिकवान् समत्यैकसिद्धः तदेकोऽप्यशिशुः शिवः पञ्चभेदोऽहम् ॥ "

देहः नात्मा । देहधर्मैरुपलक्ष्यमान् । भूतवस्तुश्रयमङ्गान्जन्यत्वे चैतन्यस्य एक शरीरे भूत-
वस्तुश्रयसत्त्वात् प्रत्ययु अनेक चैतन्योपलब्धिप्रसङ्गात् स्वाभावानन्तरं मम शरीरं स्थूलमिति
व्यतिरेकनिर्देशाच्च स्मरणाद्यनुपपत्तेर्य आत्मा स्थिरः क्लियः अस्तीति सर्वशास्त्र लौकिकादि
सिद्धः इत्यर्थः । तदुक्तयुक्तसत्त्वा अपि सत्यमिच्छा एवेति शास्त्रान्तरार्थः, तन्म-
बहुधा दूषितत्वात् सन्मतनिवृत्ता नरकप्राप्तिरेवेति बहुभिरुक्तवान् तन्मतयुक्तनिरासः
नेह तन्मते ॥ मोक्षरभाष्ये ' औपासितवस्तु शब्दव्यापेन' इति सूत्रे ' यथायुधं यजमानः
स्वर्गं लोके अजमा याति' इति भुक्त्यविचारकादे आत्मास्तीति उपनिषद्द्वारा निर्णीय
शास्त्रं प्रष्टुमिति युक्तम् अत एव

" इत्याह नास्तिक्यनिराकर्ण्य आत्मास्तिता भाष्यरूढवक्तृत्वात् ।

इदमेतद्विषयस्तु मोक्षः प्रयाप्ति वेदान्तनिषेवणेन ॥ इत्यभिज्ञां कृतं सज्जगत् इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् शरीरेभावाधिकरणम् । (१०३)

एक आत्मनश्शरीरे भावात् । (४०५)

व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वाच्च तूपलब्धिवत् । (४०६)

ज्ञातृत्वकर्तृत्वगुणोयमात्मा विभूतपाप्मादि गुणोऽनुचिन्त्यः ।

यथाक्रतुन्यायत एव आत्मा निर्भूतपाप्मादिगुणस्तु चिन्त्यः ॥१३३

अ - र्थः । ब्रह्मविद्यासु उपास्यब्रह्मोपासकजीवोपासनस्वरूपादिकं च
ब्रह्मजिज्ञासेत्याद्य सूत्र एव ब्रह्मसन्धिजिज्ञासा इत्यर्थातीतेः जिज्ञास्यमुक्तम् ।
तत्र ब्रह्मस्वरूपगोधने, उपासनाव्यरूपसंगोधने च कृतम् । इदानीं उपासक-
स्वरूपगोधने क्रियते ।

तथाहि उपासकोऽयं यस्यात्मा जाता, कर्ता, भोक्ता, इहामुत्रसंसारक्षमः
अनुसन्धेयः, उक्त ब्रह्मपतिवाक्योदितोपहतपाप्मादिस्वरूपः इति विशये
शरीरे वर्तमानस्योपासकस्य तादृशमेव स्वरूपमनुसन्धेयमिति प्राप्ते मोक्षे उपास-
कस्य यादृशरूपाविर्भावः उपहतपाप्मादिकः स एवोपासनाकरले अनुसन्धेयः ।
'यथाक्रतुरसिन्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति' इति यथोपासने प्राप्तेः
श्रद्धान्तरात् । परमात्मोपासनेऽपि प्रत्यगात्मशरीरत्वेन उपास्य इत्यसदुक्तं
चिद्विद्विशिष्टमेव ब्रह्मस्वरूपमिति सिद्धान्तात्, स्वात्मस्वरूपचिन्तने आवि-
र्भावव्यवहारतपाप्मादिगुणकः परमात्मशरीरोऽहं इत्येव चिन्त्य इत्यर्थः

उपासनाकाले बद्धस्वरूपस्यैव वर्तमानत्वात् तथा उपासने तथैव प्राप्त्या-
पत्तेः यथा सकलकल्याणगुणोपेतः परमात्मा उपास्यः तथा सत्यत्व-ज्ञानत्व-
आनन्दत्वामरत्वाणुत्व-शेषत्वापहतताम्रत्वादिगुणकः प्रत्यगात्मा उपास्य इति ॥

द्वैतम् एकाधिकरणम् । (१७०)

ओं एक आत्मनश्शरीरे भावात् । (४२०)

ओं व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वाभूतफलविधवत् । (४२१)

सुग्रीवश्चार्जुनश्चोमो सूर्येन्द्रांश्चापि क्षितौ ।

कर्मावसाने तत्पित्रोर्वैश्वमाप्नुयुरंशिनोः ॥ १३४ ॥

अंशांश्चिज्ञानसुखयोः भेदसत्त्वेऽपि कर्मणा ।

उपासनादिभोगाच्च पुनरैक्यं न दुष्यति ॥ १३५ ॥

अ - र्थः । सूर्याग्नौ सुग्रीवः, इन्द्राग्नौ अर्जुनः, इत्यादि पुराणेषु
क्ष्यते । तत्र अंशानां अनादियोग्यता नास्तीति उपासनादिकं न तेषामिति
पूर्वपक्षे अंशांशिनोः एकत्वमेव । अग्निकर्मविनिर्मिते शरीरे एव अंशस्य
भावात् अंशस्याप्ननादिसिद्धत्वेन उपासनायोग्यताया अपि अनादिसिद्धत्वात् अंश-
जवैरप्युपासनं कर्तव्यमेव । अंशांशिनोः ज्ञानमुखादिभेदस्य दृष्टत्वात् अंशां-
शिनोः भेद एव । 'अग्निस्तु पृथक् जाताः अंशास्तस्यैव कर्मणा ।

पुनरैक्यं प्रपद्यन्ते नात्र कार्या विचारणा ॥' इति ॥

सुमार्थः । एकात्मे यादि-आत्मनः = अंशांशिनो, एकः = ऐक्यमेव । शरीरे =
अंशशरीरे, भावात् = अंशस्य तदभिमानित्वेन स्थितेः । आत्मन इत्येकवचनेऽपि आहूते
विपरिणामादिना पृथग्विबक्त्यभावात् । अंशस्याप्यनादिसिद्धत्वेन उपासनायामपि अनादि-
योग्यतापेक्षत्वं वर्तते इति भावः । व्यतिरेकेत्यादि-उपलब्धिपक्षः = अंशांशिनीययोः
ज्ञानमुखादिविषय-व्यतिरेकः, न = स्वल्पभेदो अंशात्मनः न, तद्भावभानित्वान्-तद्भावः =
अंशांशिभावः, तद्भावस्य = उपासनाजन्यफलस्य, भावित्वान् = अनुभवितृत्वात् इत्यर्थः ।
ज्ञानमुखादिविषये भेदस्तु निम्नोक्तमित्यशक्त्या उपपन्न इति ॥

अद्वैतम् अज्ञावयवाधिकरणम् । (१३१)

अज्ञावयवास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् । (४१४)

मन्त्रादिवयवा विरोधः । (४१५)

अज्ञाश्रयोद्गीयविचिन्तनादि वेदेषु दृष्टा प्रतिवेदमेवा ।

श्रुत्या सदेशस्य च बाध उक्तः सर्वासु शाखासु समेव चिन्ता ॥१३६॥

अ - र्थः । 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' (छा. १-१-१) 'लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत' (छा. २-२-१) इत्येवमाद्याः कर्माज्ञावबद्धाः उद्गीथोपास्तयः प्रतिवेदं प्रतिशास्त्रं च स्वरादिभेदेन पठिताः । तत्र स्वशास्त्रगतेषु उद्गीथादिषु उपास्तयः, उतान्यशास्त्रगतेष्वप्युपास्तय इति चिन्तायां सन्निकृष्टेन समानदेशस्थितेन स्वशास्त्रगतविशेषेण उपास्याकांक्षादिनिवृत्तेः स्वशास्त्रगत-कर्मस्वेव स्वशास्त्रगतोद्गीथोपास्तय इति प्राप्ते, सर्वशास्त्रास्वनुवर्तेरन्, उद्गीथादि श्रुतिविशेषात् । स्थानप्रमाणपेक्षया 'उद्गीतमुपासीत' इत्यादि श्रुत्यादेर्बलीयस्त्वात् । किञ्च वेदान्तरोत्पन्न कर्मणां गुणानां मन्त्राणां च वेदान्तरेषु अभ्युपगम इव उपास्तयोऽपि सर्वत्र अनुवर्तेरन्निति ॥

विशिष्टद्वैतम् अज्ञावबद्धाधिकरणम् । (१०४)

अज्ञावबद्धास्तु न शास्त्रासु हि प्रतिवेदम् । (४०७)

मन्त्रादिवद्वा विरोधः । (४०८)

उद्गीथमौमुक्त्यमुपासितव्यं इत्यादि वेदेषु विभिन्नमेव ।

उपास्य उद्गीथ इति श्रुतेर्हि समानदेशस्य विषाध इष्टः ॥१३७

श्रुत्यन्तरे दृष्टमन्त्रः यथा यागेषु सजते ।

सामान्योद्गीथचिन्तेयं सम्बध्येत त्रयीष्वपि ॥ १३८ ॥

अ - र्थः । 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इत्यादि कत्वज्ञाययाः उपासनाः सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायेन प्रतिवेदं प्रतिशास्त्रं व्यवस्थां हित्वा सर्वासु शास्त्रासु सम्बध्येरन्, सर्वासु शास्त्रासु क्तोरेकस्यैव सत्त्वात् । शास्त्रान्तरोक्त मन्त्र-जाति-गुण-संख्या-सादृश्य-कर्म-द्रव्य-कर्माणि शेषिणः क्तोः सर्वशास्त्रा-स्वेकत्वेन भिन्नशास्त्रापठितानि पूर्वोक्तानि यथा वा अङ्गीक्रियन्ते तद्वत् इहापि क्तोरेकत्वात् तदाश्रयाः उपासनाश्च समाना एवेति उद्गीथाद्युपासनाः सर्वत्र सम्बध्येरन्नेव । इति ॥

द्वैतम् अज्ञावबद्धाधिकरणम् । (१७१)

ओं अज्ञावबद्धास्तु न शास्त्रासु हि प्रतिवेदम् । (४२२)

ओं मन्त्रादिवद्वा विरोधः । (४२३)

अङ्गदेवावबुद्धोपासनायां नोपसंहृतिः ।

अङ्गदेवगुणानां तु मन्त्रवत्तुपसंहृतिः ॥ १३९ ॥

ब्रह्मादीनामुपास्यादि कार्यं ब्रह्मविचिन्तकैः ।

'तमेवैकमि'ति श्रुत्या प्रधानोपास्तिरेव न ॥ १४० ॥

अ - र्थः । प्रतिवेदं भगवदुपासनस्य अङ्गदेवोपासना युक्तत्वेऽपि अङ्ग-
देवसंश्लिष्टः उपासनापरिचर्यादयः प्रतिशास्त्रं व्यवस्थिता एव ।

“ममत्वाद्भोक्तव्यत्वाद्वा नान्यथायुपासनम् ।

उपसम्यग्यैमिस्थानुः वेदसिद्धान्तवेदिनः ॥” इति ब्रह्मार्कवचनम् ।

'तमेवैकं जानथ, अन्या वाचो विमुञ्चथ' इति श्रुतेश्च । अङ्गदेवसम्बन्धुपा-
सनविषयगुणजातस्य अन्यत्राप्युपसंहारे उत्तमगुणानामधमेषु, अधमगुणानां
चोत्तमेषु उपसंहारापत्तिरस्यात् । अङ्गभूताधमदेवतागुणानां उत्तमदेवे उपसंहारो
न दोषाय । अन्यादिदेवतावाची मन्त्रादीनामिव उत्तमदेवतोपासने अधम-
देवतागुणानां उपसंहारो भवत्येव, इति पञ्चाशन्न्यायात् ॥

अद्वैतम् भूमज्यायस्त्वाधिकारणम् । (१३२)

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाहि दर्शयति । (४१६)

वैश्वानरात्मीयमुपासनं तत् व्यस्तं समस्तं तु समस्तमेव ।

साङ्गस्य यागस्य यथा प्रयोगः वैश्वानरात्मापि तथैव साङ्गः ॥१४१॥

अ - र्थः । अन्द्रोमे वैश्वानरविद्यायां वैश्वानरोपासनं व्यस्तं समस्तं च
श्रूयते । तत्र उभयथाप्युपासने उत समस्तमैवेति संशये समस्तस्यैवेति
सिद्धान्तः । फलार्थोपचयप्रत्यक्षस्य समस्तस्य वैश्वानरोपासनस्य प्राधान्यं अस्मिन्
वाक्ये प्रतीयते । यथा दर्शपूर्णमासादिषु यागेषु साङ्गप्रधानप्रयोगः एक एव
विवक्ष्यते, न प्रयाजादीनां यागानां धृतकत्वेन । तथैवात्रापि । यद्यपि व्यस्तो-
पासने फलश्रवणमस्ति । तथापि साङ्गप्रधानोपास्ति फल्यन्तर्भूतमेव तदिति न
पृथग्गुपासनम् ।

अथ समस्तोपासनस्य ज्यायस्त्वोक्तं व्यस्तोपासनमपि साध्विति केचिन् । तन्नेति
भाष्यकृतामाशयः । 'समभकार्यकवाच्यत्वे वाक्यभेदस्तु नेयते' इत्येवमात्रवत्स्यैव
सम्भवे 'मूर्धन्येतिव्यतिथ्यत्' इत्यादि निन्दामहितं व्यस्तोपासनमस्तीति न युक्तेति ॥

विशिष्टाद्वैतम् भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् । (१०५)

भूमः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाहि दर्शयति । (४०९)

वैश्वानरात्मा त्रिदिवादिलोकशरीरकत्वेन विचिन्तनीयः ।

अङ्गाद्युपासा फलमप्यदुष्टं शरीरविचिन्ताज्जफलाविरोधात् ॥ १४४ ॥

अष्टाकपालादिफलं यथा ना वैश्वानरेष्टिस्तुतिकीर्तनार्था ।

वैश्वानरात्मा च समस्त एव ध्येयः पृथङ्मेति विनिर्णयोऽत्र ॥ १४५ ॥

अ - र्थः । वैश्वानरविद्यायां त्रैलोक्यशरीरकः वैश्वानरात्मा उपास्यः । तत्र दूर्ध्वार्थत्वादिना वैश्वानरात्मनः व्यस्तोपासनं तत्फलमपि श्रुतम् । तत्र व्यस्तोपासनं वा, समस्तोपासनं वा, उत उभयं वेति विशये 'अत्यन्तं पश्यति प्रियं, भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले, य एतमेवात्मानं वैश्वानरमुपास्ते, मूर्ध्नावेप आत्मनः' इत्यादिना व्यस्तोपासनेनैव फलश्रवणात् व्यस्तोपासनं समस्तोपासनञ्च कर्तव्यमिति प्राप्ते, क्रतुवत् 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते' इति जातेष्टी, 'यवष्टाकपालो गवति' इत्यादि फलश्रवणसहितं यामविधिसम्भवेऽपि यथा जातेष्टेरेव श्रुत्यर्थाः अष्टाकपालादय इति जातेष्टेरेव प्रधानतया अङ्गीक्रियते तथा वैश्वानरात्मनः अङ्गेषु मूर्धादिषु उपासनं तत्फलश्रवणमपि त्रैलोक्यशरीरक-परमात्मोपासिस्तुत्वर्थकमेवेति समस्तोपासनमेव कर्तव्यमिति ॥

द्वैतम् भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् । (१७२)

ओं भूमः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति । (४२४)

भूमरूपगुणस्सर्वरूपास्यो ब्रह्मचिन्तकैः ।

क्रतुर्यथा कर्ममध्ये श्रेष्ठो भूमगुणी तथा ॥ १४६ ॥

अ - र्थः । ब्रह्मणः चिन्त्येषु सर्वगुणेषु मध्ये भूमरूपगुणस्य ध्येयत्वे ज्यायस्त्वं भवति । सोमयागस्य दीक्षप्रायर्णव्याचारस्य अवभृथान्ताङ्गात्मकस्य क्रतोः सर्वयागेषु 'प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्या' इति मीमांसा न्यायात् सर्वयागस्य प्रकृतिगत सोमयागस्य यथा प्राधान्यं तद्वत् भूमरूपगुणस्य सर्वत्र आनन्दादि-सहभावेन उपास्य एव फलसिद्धेः भूमगुणस्य ज्यायस्त्वमित्यर्थः ।

मूर्तार्थः । भूमः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति-क्रतुवत्=दीक्षप्रायणीय-उदयनीय-प्रातरावन-मा-श्वेदिनवनन-अवभृथस्य यामीगाद्रफलत्वेन, भूमः=पूर्ण-

गुणस्य, ज्यायस्त्वं=श्रेष्ठत्वमस्ति, तथा च दर्शयति=प्रतिपत्तिं तथैव दर्शयति ।

“भूमव देव. परमो ब्रह्मास्यः नवाभूमा फलभ्यां विधत्ते ॥

तस्माद्भूमा गुणतो वै विशिष्टा यथाकृतुः कर्ममध्ये विशिष्टः ।”

इति गौपननधृतेः सर्वाङ्गनिशिष्टकस्तोरेव ज्यायस्त्वं । तद्वत् ब्रह्मणः भूमगुणनिशिष्टत्व-
ध्याने ज्यायस्त्वं । अन्नान्दादिसहमावेनैव भूमगुणध्याने फलं मिद्वयसीत्यर्थः ॥

अद्वैतम् शब्दादिभेदाधिकरणम् । (१३३)

नानाशब्दादिभेदात् । (४१७)

शाण्डिल्यविद्या दहरादिविद्या शब्दान्तराभ्यासगुणादिभेदान् ।

नानेतिसिद्धेयं ततश्च सर्ववेदान्तजप्रत्ययसङ्गचिन्ता ॥ १४७ ॥

अ - र्थः । अत्र वेद्यस्य ब्रह्मण एकत्वात् सर्वत्र विद्यासु ब्रह्मण एव
ध्येयत्वात् स्वपरशास्त्राविहितं वेद्यं एकमेवेति तदाश्रयं गुणजातं उपसंहर्तव्यं,
विद्याकाल्पन्याय इति प्राप्ते वेद्यब्रह्मणः सर्वत्र एकत्वेऽपि भिन्नगुणविशिष्टं ब्रह्म
तत्र तत्र उपास्यमिति ‘विद्’ ‘उपासीत’ ‘कृतुं कुर्वीत’ इत्यादिशब्दादिगुणादि-
भेदात् विद्याननैवेति ।

“शब्दान्तराभ्यासगुणस्तत्तत्तैः नाना च दूरेण च सापवादः ।

भेदः प्रियाणामिति सप्रविशोऽयं अतस्त्वं तद्विनिर्बोधयिन्ता ॥”

इति पूर्वमीमांसान्यायमनुष्ठेय विद्या नानैवेति सिद्धम् ॥

विशिष्टाद्वैतम् शब्दादिभेदाधिकरणम् । (१०६)

नानाशब्दादिभेदात् । (४१०)

वेद्यब्रह्मैक्यबोधेऽपि विद्या नानेति गद्यते ।

प्रतिविद्यं गुणादीनां भेदात् स्वर्गे सत्त्वादिवन् ॥१४८॥

मुमुक्षुर्वै न्यासमेष्टामित्यादि न्यासबोधकः ।

एतच्छरीरान्तमुक्तिकामस्यात्र प्रदृश्यते ॥१४९॥

अ - र्थः । सर्वाः ब्रह्मविद्याः फलान्तरप्रतिष्ठादिकाः प्राणादिविद्याश्च
अत्र विषयवाक्यम् । अत्र विद्यैक्यं उत विद्याभेद इति संशय्य सर्वत्र वेद्य-
ब्रह्मणः एकत्वात् विद्यैक्यमिति प्राप्ते शब्दान्तराभ्यासादिभेदान् विद्या नानैवेति ॥

अत्र सूत्रे शब्दान्तरे कर्मभेद इत्यादि पूर्वकाण्डोदितैः सूत्रैः भेदे सिद्धेऽपि पुनरिह प्रतिपादनं विधेयज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं 'विद्यात्' 'उपासीत' इत्यादितात्पर्यवगम्यत इति बोधनार्थम् ॥

“ यद्वा शब्दादिभेदादिति तु कथयता सूत्रकारेण सम्यग्-
न्यासोपासे विभक्ते यत्नवृत्तवच्छन्दभेदादभावात् ।

आख्यारूपादिभेदः श्रुत इतरसमः किञ्चिन्नोऽधिकारः
शीघ्राख्यादिभिस्स्याज्जगति च मधूपसनादौ व्यवस्थाम् ॥”

“ उपायस्तप्राप्तेरप्यनिपद्यतस्म भगवान्
प्रसरथ तस्योक्ते प्रपदननिदिष्यासनगती ।

तदारोहः पुंसस्सुश्रुतपरीपाकेन महत्
निदानं तत्रापि स्वयमखिलनिर्माणनिपुणः ॥”

“ प्रपन्नादन्तेषां न दिशति मुकुन्दो नित्रपदं
प्रपन्नध द्वेषा मुचरितपरीपाकमिदया ।

विलम्बेनप्राप्तिर्भजनमुत्समेकस्य विपुलं
परस्याद्गुप्राप्तिः परिमितरसा जीवित दशा ॥”

“ कर्मज्ञानमुपासर्गं च शरणं मज्ज्येति चावस्थितान्
सन्तार्यान्पर्वणसाधनविधी गद्गारकाद्वारकान् ।

एकद्वयाकृतियोगसंभृतपृथग्भावावुभावाविमान्
सम्यक् प्रेक्ष्य शरण्यसादयिगिरामन्ते रमन्ते कुशः ॥”

इत्यादिना न्यासविधेः किञ्चित् सर्वविलक्षणं वर्तन इति 'नानाशब्दादिभेदात्' इति सूत्रस्य भौकान्तरं भीमद्वेदान्तदेशिकान्यासैः ऊचुः । प्राप्तिः, न्यासः, शरण्यागतिः, प्रपदने, आत्मनिर्क्षेपः इत्यादयः न्यासशब्दप्रयोगाः । यदकलशादिवत् । एतद्विज्ञान्यासविद्या-
स्वस्यादिकं तत्रैव निक्षेपरताप्रभृतिभिः, द्वाविदभाषाभिर्धै, रहस्यत्रयमन्त्रादिमन्त्रैश्च तदीयैरेष
रूपानिपनन्यायेन पूर्वपक्षोपन्यास तात्तमाध्यात्मपुर्वकं दृष्टोक्तम् । तथापि अत्र तदर्थमन्त्रः
विद्यास्वरूपदर्शनाय क्रियते ॥

तथाहि श्वेताश्वतरोपनिषदि 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदाश्च
महिषोति तस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं सुमुखुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥”
(श्वे. ६-१८) “तस्मान्न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुर्वैश्वरूप्यो विभूरमि”
इत्यारभ्य “ब्रह्मणे त्वामहस ओमित्यात्मानं सुज्जीत” “सर्वस्य शरणं मुहत्”
इति श्रुतिः । “सकृदेव प्रपन्नाय त्वाग्मीति च याचते ।

अभयं सर्वभूतेभ्यः तन्नाम्येतद्व्रतं मम ॥” इति श्रीमद्भग-
वद्गवचनादिकं शरणागतिशास्त्रे प्रमाणम् ।

“ सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥” इति श्रीपावननमो
एतच्छास्त्रस्य मूलं प्रमाणमिति आचार्याचार्यः ॥

एतन् स्वरूपं एतद्वत्त्वं । “आनुकूल्येन सद्गुणः प्राप्तिप्लवत्स्य वर्जनम् ।
रक्षिष्यतीति विद्वान् गोप्तृत्ववर्णनं तथा ।
आत्मनिक्षेपमार्गये पट्टिपि शरणावतिः ॥”

इत्यादिना आत्मनिक्षेपे अङ्गी, अन्यानि पञ्च अज्ञानि । स्वीके पट्टिपेत्सुक्तिः,
यथा अष्टाङ्गयोगव्यवहारे, व्यवहारः अज्ञातिसमुच्चयेन भवति तद्वत् । ‘समेवं
विद्वानमृत इह मयति, नान्यं पन्था अयनाश्च विद्यते’ इति ज.नाटन्यस्य मोक्ष-
साधनत्वाभावेन अयमपि प्रपत्तिशब्दवाच्यः ज्ञानविश्वस्यविशेष एव । अनु-
कूल्यादि पञ्चः प्रपत्तिरिक्तं न किञ्चिदपेक्षते इयं मर्यादातिः । उपाप्तिरिवास्थाः
पतेः अशुच्यपेक्षा न । यदा विरक्तिः तदाव मरुदेव आचार्योपदिष्टकरण-
मन्त्रपूर्वकं भगवच्छरणारविन्दयोः आत्मभरसमर्पणमेव । एतदर्थं वर्णाश्रमा-
चाराद्यपेक्षा न ।

तथाहि—द्रौपदी, रत्नसलैव भगवन्तं प्रपत्ता, दमयन्ती स्वयंवररत्ने देवान्
प्रपत्ता, त्रिजटानाम राक्षसी सुसोत्थितैव सीतां प्रपत्ता, विभीषणः आगच्छन्नेव
आकाशे तिष्ठन्नेव श्रीरामं प्रपत्तः, क्षत्रघ्नपुः अर्धरात्रे आगच्छन्नेव कृष्णम्
प्रपत्तः, मुचुकुन्दः सुसोत्थित एव श्रीकृष्णं प्रपत्तः, मनेन्द्रः नकेण युद्धयन्नेव
नारायणं प्रपत्तः, पाण्डवाश्च मार्कण्डेयोत्पत्त्यनन्तरमेव प्रपत्ता, देवाश्च दशरथ-
यज्ञमध्ये विष्णुं प्रपत्ताः, सुमुख इति कश्यप सर्पराजः गरुडेनाभिद्रुत एव
देवलोके उपेन्द्रं शरणं गतः, त्रिशङ्कुशुनरुशोभं विश्वामित्रं शरणं गतौ, किरातः
कपोतं शरणं गतः, काकः जयन्तः शय्यं शरणं गतः, कपोतः शिविचक्रवर्तिनं
शरणं गतः, तथा च मपतेः देशकालादिनियमः वर्णाश्रमादिनियमः नप्तीति
पूर्वाक्तप्रमाणैरेव ज्ञायते । न्यासविधयाः मन्त्रस्तु स्वन्वाचार्योपदिष्टप्रकारेण
ज्ञातव्यः ।

हे भगवन् ! मां मदीयं च स्वमेव त्वदीयमिति स्वीकृत्य रक्ष । त्वच्छेष-
भूतमिमं आत्मानं स्वतन्त्रोऽहमिति मत्वा रसारे आन्तोस्मि, इदानीमेव भवद-
नुग्रहात् आचार्योपदिष्टाश्च लब्धजानः त्वच्छेषभूत इति त्वां प्रपन्नोस्मि, इतः परं
मद्रक्षणविधौ ममान्वयो नास्ति, त्वमेवोपायभूतस्तन् मां रक्ष । इति प्रार्थना-
रूपमतिरेष ॥

अत्र केचित् आचार्याः श्रीशारंगसूक्त्यादि द्वाविडग्रन्थात्पर्यज्ञाः आचार्याः
प्रपत्तिविषये जीवात्मनः स्वातन्त्र्याभावात् जीवेन भगवन्तं प्रति प्रार्थनादिकं
कर्तुं योग्यताऽभाव्यत् प्रपत्तिशब्दार्थः ।

“सौजरीविनेच्छा यदि ते स्वरातायां स्पृहा यदि ।
आन्मदास्यं हरेस्त्वम्यं स्वमेवं च सदा स्मर ॥”

“मे मे गर्भगतस्यापि श्रुति कर्णित्वम् प्रभुः ।
शेषश्रुतिविधानेऽपि किं सुमस्तोऽथवा मृतः ॥”

“स्वयं श्रुतिषट्मूतस्य परतन्त्रम्य देहेनः । -
अज्ञातजन्तुरर्नामोऽयं आत्मनस्सुखदुःखायोः ।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेन्न स्वयं ॥ धर्ममेव वा ॥”

इत्यादि शब्दान् भगवतः जीशस्त्वम्यं स्वहस्यापान्यज्ञानमेव प्रशतिः । अनः विधेयतया
फलव्ययमन्यत । “ज्ञानं प्रापकज्ञानं प्राप्यज्ञानं सुमुश्रुभिः ।

ज्ञानलयमुपायेन एतदन्यं न विनः ॥”

याश्चराश्रयन्ते प्रपन्निकरणे शेषमेवित्ज्ञानमेव प्रपत्तिरित्युक्तमित्याहुः । उपास्यपेक्षद
शरणागतिफलं अलन्ताधिकं शास्त्रेषु दृश्यते ।

“उपाश्रयवित, प्रारब्धव्यतिरिक्ताधनशितो ।

साध्यभक्तिरसु ता हन्तां प्रारब्धस्यापि भूयनी ॥”

इति एताच्छरीरावसान एव (वर्तमानशरीरावसान एवत्यर्थः) सर्वपापविनिर्माणपूर्वकं पुनर्ज-
न्मरहितं ब्रह्मप्राप्तिरूपगोक्षं सिद्धयतीति “यदूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते”
इत्युपाश्रयककल्पितया विरुद्धराहित्यरूपं फलमधिकमिति एतत्प्रपदनमेव विशिष्टाद्वैतिभिः
सर्वत्रनुदीयते ॥ अद्वैतविद्याविभागश्च द्वैतिगन् । काम्यविद्या चतस्रः । सर्वोत्तमा
शरणागतिविद्या एका । एतत्सर्वं श्रीभाष्ये विनिरितम् ।

“सर्वविद्यानन्दविधान्तराकाशप्राणसंक्षिकाः ।

गायत्रीज्योतिराहमेन्द्रप्राणशान्तिस्तत्त्वविद्यके ॥

असुविद्या तथाभ्योपकोगराज्ञा तथैव च ।

अन्तर्योग्यक्षरपरविद्यो वैश्वानराविक्रमः ॥

भूमगार्गीक्षराह्णे द्वे प्रणवोपाशसंक्षिका ।

सहविद्याऽङ्गुष्ठविद्या ज्योतिर्मध्याह्नया तथा ॥

सर्वविद्याऽऽग्रविद्या बालानिखंसंक्षिका ।

मैत्रेयीद्रष्टृद्रष्टव्यगमन्याह्नया तथैव च ॥

आदित्यविद्याऽश्विविद्या तथा पुरुषसंक्षिका ।

ईशानाभ्योपसंक्षिपे ध्वजहस्ताभ्येति तास्मृताः ॥

काम्यविद्याः । उद्गोचरमग्रेति भनद्विच्योतिरा तथा ।

रसानामेव इत्यादि दृष्टिविद्याश्च काम्यविद्याः ॥

सर्वास्तामुत्तमा विद्या शरणागतिरित्युते ।

एतस्मिन् मुनिस्म्यदेनद्वेहात्मनके ॥”

इति विद्यासंग्रहविद्या । आहूत विद्यासंग्रहा गणविद्यन् (१७)

अग्रेषां रामायणे-अमर्त्यरामानुजदृष्टकर्म पाराङ्कजाः पुण्यजनप्रियय ।

निर्भाषणो वदन् द्रष्टा ते रमं प्रसदाः पश्यन्निभाजः ॥

“ध्यात्वा ‘विदित्वा’ च ‘निचाप्र्यमृत्युं अत्येति विद्वान् इति वेदभग्नः
समानकर्तृत्वमुदीरयन्ति तदुक्तिनिष्ठा शरणावस्थिता ॥

“आचार्यनिष्ठा रचिता गुपीभिः कचिद्भस्मादिषु साधु गीता ।
अतश्च लक्ष्मीनरसिंहभक्ताः तमार्यनिष्ठां कचिदाध्यन्ते ॥

“आचार्यनिष्ठेति तु बोधकत्वपर्यन्तमेवेति वदन्ति सन्तः ।
भाष्यार्थमन्त्रार्थविषयनाच शिष्या शुद्धम् प्रार्थयितुं यतन्ते ॥

“काचिन्निपासी तनयं प्रभूते ऋषिचित्रिपादस्तु कपायपायी ।
इत्यादि लोकोन्निविरोधसत्त्वादाचार्यनिष्ठा न समपद्येति ॥

‘शास्त्रफलं प्रयोक्तिर’ इति मीमांसासूत्रोक्तन्यायविरोधात् ‘गुणैर्मनुष्ये मूर्खो मुच्यते इति
लौकिकन्यायविरोधाच्चेति । केचिदिति मत्कृते आचार्यधर्मवप्रकाशे (५५ अ० ५७
५८-५९ ३४-५५ ५६-५७) उक्ता अत्रानुसन्धेयः ॥

ननु “सिद्धिर्भवति वा नेति सम्प्रयोच्युतसेविनां ।

न सम्प्रयोत तद्वक्तारिचर्यानात्मनाम् ॥” इत्यादि शास्त्रमाचार्यनिष्ठायां
प्रमत्तमिति चेन्न । ‘न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुम् प्रवर्तते । अपि तु निन्दितादितरत्
प्रवृत्तिषुम्’ इति न्यायेन भगवद्भक्तं स्तोतुमेव तत् । न लुक्तिनिष्ठादङ्गपरमिति ॥

द्वैतम् नानाशब्दाधिकरणम् । (१७३)

ओं नानाशब्दादिभेदात् । (४२५)

तारतम्येन भूमाज्यं उपास्यो गुणपूर्णतः ।

शब्दानुमानप्रत्यर्थः तारतम्यप्रतीतितः ॥ १५० ॥

अ - र्थः । भूमगुणोपास्तावपि यथा योग्यं तारतम्यप्रतीतिः भूमगुणो-
ऽपि तारतम्येनोपसंहृत्योपास्य इत्यर्थः ।

“शब्दानुमा तथैवाशो योग्यता मेदतस्वरदा ।

प्रज्ञादीनामेकमर्थं बहुधा दर्शयन्ति हि ॥

अतः पूर्णत्वमीशस्य नान्वेदां प्रदश्यते ।

अतः षष्ठस्य नानात्वं नान्वेदोपासने यतः ॥”

इति यच्चानां भूमगुणविशिष्टोपासनमपि नान्वेति प्रतीयते ।

सुत्रार्थः । नानाशब्दादिभेदात्-पूर्णत्वगुणः भूमा-नाना-तारतम्येनोपास्य, शब्दा-
दिभेदात्-शब्दानुमानप्रत्यर्थशब्दादिभेदात् ॥

अद्वैतम् विकल्पाधिकरणम् । (१३४)

विकल्पोऽवशिष्टफलत्वात् । (४१८)

समुच्चयो न विद्यानां स्वप्राप्तौ ज्योतिरादिवत् ।

एकैवोपासितुर्विद्या नित्यरूपफलव्यतः ॥ १५१ ॥

अ - र्थः । ब्रह्मप्राप्तिसाधनानां विद्यानां बहूनां श्रुतत्वात् ब्रह्मनिष्ठस्य
उपास्या विद्या एकैव, उत सर्वाः इति विषये स्वर्गप्राप्तौ अग्निहोत्र-दर्शपूर्णमास-
ज्योतिष्टोमादि कर्तव्यत्वं ब्रह्मविद्यानिष्ठस्य अनेकविद्या समुच्चय इति प्राप्ते, एकैव
विद्या अनुष्ठेया, ब्रह्मप्राप्तिरूपफलस्य नित्यत्वात् । स्वर्गादिर्हि अनित्यफलत्वात्
तत्र यागसमुच्चये स्वर्गानुभावं फलं अधिकमनुभूयते । तत्र समुच्चयो न्याय्य
एव । इदं तु एकरूपत्वात् फलस्य विद्यानां मध्ये एकैवानुष्ठेया इति ॥

अद्वैतम् काम्याधिकरणम् । (१३५)

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्वा पूर्वहेत्वभावात् । (४१९)

काम्यास्तु सर्वविद्यासु समुच्चीयेत कामतः ।

विकल्पहेत्वभावाच्च यथाकामं समुच्चयः ॥ १५२ ॥

अ - र्थः । 'स य एतमेवं वायुं दिशां यत्सं वेद न पुत्ररोदं रोदिति'
(छा. ३-१५-२) 'स यो नमब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाभौ गतं तत्रास्य यथाक्रम-
चारो भवति' (छा. ७-१-५) इत्यादि काम्यासु विद्यासु नित्यैकरूपब्रह्मप्राप्त्य-
भावात् यथाकामं विद्यासमुच्चयो वा न समुच्चयो वा इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् विकल्पाधिकरणम् । (१०७)

विकल्पोऽवशिष्टफलत्वात् । (४११)

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन् वा पूर्वहेत्वभावात् । (४१२)

एकस्मिन् पुरुषे प्रयोजनवती सर्वेव विद्याभवेत् ।

स्वर्गाधिकफलाभिलाष्यपि नरः दर्शादिकृद्दृश्यते ॥ १५३ ॥

अत्र स्वर्गफलं न नित्यमिह तु ब्रह्मैव नित्यं फलम् ।

विद्यैकैव नरे विकल्पविषया काम्यास्तमस्ता अपि ॥ १५४ ॥

अ - र्थः । ब्रह्मविद्यानां सर्वासां एकस्मिन्पुरुषस्य समुच्चय सम्भवः,
उत प्रयोजनाभावात् विकल्प एवेति संशये स्वर्गादिरूपफले अग्निहोत्र-दर्शपूर्ण-

मासादि समुच्चयो दृष्टः । तद्वत् अत्रार्पाति प्राप्ते, अत्र ब्रह्मविद्याफलस्य सर्वत्र एकरूपत्वात् यथा कथा च विद्यया मोक्षः सिद्धवत्येवेति न समुच्चयः, अपि तु विकल्पः । तत्र तु स्वर्ग-पुत्र-पशु-भगादिफलस्य भिन्नत्वात् अनित्यत्वाच्च तत्र समुच्चयो, विकल्पो वा यथाकामं न्याय्यः । इति ॥

द्वैतम् विकल्पाधिकरणम् । (१७४)

ओं विकल्पोविशिष्टफलत्वात् । (४२६)

विमिश्रं सकफलावाप्त्या स्वयोज्योपासनैरपि ।

नृसिंहरामकृष्णादि विम्वोपास्तिरपीष्यते ॥ १५५ ॥

अ - र्थः । स्वयोज्योपासनानन्तरं सामान्यस्यापि कस्यचिदुपासनं विकल्पेन भवति । विमिश्रंसादिविशेषफलपेक्षया सम्भवति ।

“मुदत्यर्थमालयौगं हि कार्यमेव दुपासनम् ।

नृसिंहादिकमन्यच्च दुरितादिनिवृत्तये ॥

‘उपास्यते तथा योगं न वा पल्लविभेदतः ॥’

सूत्रार्थः । विकल्पः=नृसिंहरामादिविम्वोपासनं विमानिष्ठस्य व्यवस्थित-विकल्पो भवति । विशिष्टफलत्वात्=दुरितादिनिवृत्तिरूप विशेषफलवत्त्वात् ॥

यस्य विमिश्रं सः संभावित, तेन नृसिंहादि विम्वज्ज्ञानं कर्तव्यम् । यस्य तु न तेन सामान्योपासनं कर्तव्यमित्यर्थः ॥

द्वैतम् काम्याधिकरणम् । (१७५)

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चयैरेव वा पूर्वहेत्वभावात् । (४२७)

मुक्त्यन्यक्रामास्सर्वेऽपि गुणान् काम्यान् विचिन्तयेत् ।

मोक्षार्थमिच्छु नोपास्याः प्रीत्यर्थाश्चेन्न दुष्यति ॥ १५६ ॥

अ - र्थः । काम्यसाधनभूताः भगवद्गुणाः तन्मिलापिभिरेव समुच्चये-नोपास्याः, अकार्षेः मुमुक्षुभिः तादृशगुणाः नोपास्याः । केवलभगवत्प्रीत्यर्थं मुमुक्षुभिरपि ते उपास्या इति ॥

“यस्य यस्य हि यः कामः तस्य तस्य दुष्कमनम् ।

तादृशानां गुणानां न ममागारं प्रकल्पयेत् ॥

अक्रमत्वात्समुद्धृणां न वा तेषामुपासनम् ।

तुष्टवर्धनीधरस्यैव न चोषसा विदुष्यति ॥”

सूत्रार्थः । काम्याः=‘वसुपूर्णकरं रत्नपर्वजस्यं विभावयन् । वसुमिद्धि-
मवाप्नोति’ इत्याद्युक्ताः काम्याः श्रीकृष्णादि भगवंद्रूपगुणाः, यथाकामं=काम-
नानुसारेण, समुर्च्चीयेरन्=असुमुक्षुभिरुपास्येस्, न वा=सुमुक्षुभिः न समुर्च्ची-
येरन्, पूर्वहेत्वभावात्=भोक्ष्यतिरिक्तादि क्रमनाभावात् इत्यर्थः ॥

अद्वैतम् - यथाश्रयभावाधिकरणम् । (१३६)

अङ्गेषु यथाश्रयभावः । (४२०) शिष्टेऽथ । (४२१)

समाहारात् । (४२२) गुणसाधारण्यश्रुतेऽथ । (४२३)

न वा तत्सहभावश्रुतेः । (४२४) दर्शनाच्च । (४२५)

कर्माङ्गभूतोद्गीधादि समुर्च्चीयेत नैव वा ।

गोदोहनादिवत्तत्तु यथाकामं भवेदिति ॥ १५७ ॥

अ - र्थः । उद्गीधाश्रया उपासनाः वेदत्रयविहिता एकस्मिन् कर्मणि
समुर्च्चीयेरन् वा यथाकामं वा भवेयुः इति सशये पुरुषार्थत्वादुपासनानां कर्मा
वेदान्तरोत्पन्नलोकाशास्त्रादिष्व उपासनायां वेदान्तरोक्तानां सहपाठाभावात् एवैव
ऋत्विजा कृतमपि कर्म सफलं भवतीति श्रवणाच्च कर्माङ्गाश्रयोपासनाः यथा-
कामं समुच्चयो विकल्पो वा ॥

विशिष्टाद्वैतम् - यथाश्रयभावाधिकरणम् । (१०८)

अङ्गेषु यथाश्रयभावः । (४१३) शिष्टेऽथ । (४१४)

समाहारात् । (४१५) गुणसाधारण्यश्रुतेऽथ । (४१६)

न वा तत्सहभावाश्रुतेः । (४१७) दर्शनाच्च । (४१८)

ऋत्विग्नेष्ट्राश्रितोद्गीधविद्या गोदोहनादिवत् ।

पुरुषार्थो यथाकामं समुच्चयविकल्पधीः ॥ १५८ ॥

अ - र्थः । ऋत्विग्नेष्ट्राश्रिता उद्गीधाद्युपासत्यः ‘गोदोहनेन पशुकामस्य
प्रणयेत्’ इतिवत् पुरुषार्थतया यथाकामं उपादेया, उत ऋत्विग्नेतया नियमेनोपा-
देया इति विद्यये ‘यदेव विद्यया करोति’ इति फलविलम्बराहित्यरूप फल-
कामनायामेव विद्याविधानात् गोदोहनादिवत् पुरुषार्थत्वाद्विद्यानां फलेच्छायां
सात्त्विकमेव विशेषाप्तयः । न ऋत्विग्नेष्ट्रा इति न नियमेनोपास्याः ॥ इति ॥

द्वैतम् अज्ञाधिकरणम् । (१७६)

ओं अङ्गेषु यथाश्रयभावः । (४२८) ओं शिष्टेऽथ । (४२९)

ओं समाहारात् । (४३०) ओं गुणमाधारण्यश्रुतेऽथ । (४३१)

विष्ण्वङ्गदेवास्सूर्याद्याः ध्येया एव यथाश्रयम् ।

मुमुक्षुभिस्सर्वगुणाः साधारण्यात् परस्य च ॥ १५९ ॥

अ - र्थः । 'चक्षोस्सूर्यो अजायत, मुग्धादिन्द्रश्चाग्निश्च' इत्यादि श्रुति-
प्रसिद्धाः विष्ण्वङ्गभूताः सूर्यादिदेवताः परमेश्वराद्वत्वेनोपास्या एव । अङ्गदेव-
गुणानामपि परमेश्वरचिन्तने उपसंहर्तव्या एव । 'यस्मिन् यस्मिन् यो हि चाङ्गे
निविष्टः परस्य चिन्त्यः स तथा तथैव' इति पौत्रायणश्रुतेः ।

"अङ्गेः पराद्ये हि देवा विस्पृष्टाः तत्तद्गुणान् परमे संहरेत् ।

सांश्चापि तत्रैव विचिन्त्य देवान् स्थानं मुमुक्षुः परमं प्रजेत ॥"

इति श्रुत्या च "साधारण्यात् सर्वगुणाः परस्य समाहार्याः तत्त्वदृशो मुमुक्षोः"

इति माण्डूक्यश्रुतेश्च सूर्याद्यङ्गदेवगुणाः परमपुरुषे उपास्याः ।

सूत्रार्थः । अङ्गेषु=चक्षुरादिभगवदङ्गेषु, यथाश्रयभावः='चक्षोस्सूर्यो अजा-
यत' इत्यादिना उक्तप्रकारेण अङ्गदेवतानां उपसंहारः कर्तव्येत्यर्थः ॥ शिष्टेऽथ=
अङ्गदेवतोपसंहारविशेषे । 'यस्मिन् यस्मिन् यो हि चाङ्गे
निविष्टः परस्य चिन्त्यः स तथा तथैव' इति पौत्रायणश्रुतेः ॥ समाहारात्=
देवैरपि अङ्गदेवतोपासना कर्तव्येत्यर्थः । 'अङ्गे परादि'ति श्रुतेः ॥ गुण-
साधारण्यश्रुतेश्च=भगवद्गुणानां उपास्यत्वेन साम्यश्रुतेश्च । साधारण्यादिति
श्रुतेरित्यर्थः । सूर्याद्याश्च चक्षुरादि भगवदङ्गानामपि भगवद्गुणान्यात्
अज्ञाश्रित देवतोपासिः कार्यः ॥

द्वैतम् न वाधिकरणम् । (१७७)

ओं न वातत्सहभावश्रुतेः । (४३२)

ओं दर्शनाच्च । (४३३)

देवतानां सर्वगुणोपास्तिरन्येषु नैव हि ।

सत्यो ज्ञानः परो मोदः आत्मेति ध्यानदर्शनान् ॥ १६० ॥

* परमपुरुषादित्यर्थः ।

अ - र्थः । देवेनैः मुमुक्षुभिः अद्भुतदेवनोपसंहारो न कार्यः । अनेकशास्त्रो-
क्तगुणोपसंहारस्य सहाश्रवणम् । देवज्ञानं 'सत्यो ज्ञानः परमानन्दरूप आत्मे-
त्येवं नित्यज्ञोपासनं स्यात् । नान्यत्किञ्चित् समुपासीत धीरः सर्वगुणैर्देवगणा
उपासते' इति कमठश्रुतेः ॥

सूत्रार्थः । अद्भुतश्रवणोपसंहारः—न वा=देवेनैः न वा कार्यः, अतस्तद-
भावश्रुतेः=अन्यैस्साकं देवैः उपानिश्रवणमावश्रुतेः, देवैरेव अद्भुतदेवतोपासितः
कर्तव्यः । तदुपासितपश्येत्सत्त्वादेवानां । तदुपासनायां देवादीनामेव शक्तिः ।
नेतरेष्वन्यर्थः । देवैरेव यथाश्रयभावः उपसंहारः कार्यः इति "सत्योज्ञानम्"
इति श्रुतौ सर्वगुणैर्देवगणा इति दर्शनाच्च ॥

इति भारद्वाजकृतिलोकानां नवसारपुराणीयविद्वत्समाभ्युदयार्थं दानाधिकारिणां
विद्वन्मण्डपमण्डनारूपविरुद्ध विद्याधारिध्यारूपविरुद्धालंकृतानां
मतत्रयनिरूपकाया काव्यि. वहीपुरं. रङ्गाचार्याणां कृतिषु
॥ इति मतत्रयसारसंग्रहे तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ॥

॥ श्रीमते लक्ष्मीनृसिंहपरब्रह्मणे नमः ॥

॥ मतत्रयसारसंग्रहे ॥

॥ तृतीयाध्याये—चतुर्थः पादः ॥

अद्वैतम् पुरुषार्थाधिकरणम् । (१३७)

पुरुषार्थोऽतःशब्दादिति वादगणः । (४२६)

शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः । (४२७)

आचारदर्शनात् । (४२८)

तच्छ्रुतौ । (४२९)

समन्वारम्भणात् । (४३०)

तद्वतो विधानात् । (४३१)

नियमाच्च । (४३२)

अधिकोपदेशास्तु वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् । (४३३)

तुल्यं तु दर्शनम् । (४३४)

असार्वभिकी । (४३५)

विभागश्चतवत् । (४३६)

अध्ययनमात्रवतः । (४३७)

नाविशेषात् । (४३८)

स्तुतयेऽनुमतिर्वा । (४३९)

कामकारणे चैके । (४४०)

उपमर्दञ्च । (४४१)

उर्ध्वरेतस्तु च शब्दे हि । (४४२)

त्रैग्यन्तविज्ञानमिह स्वतन्त्रं आत्मास्ये मापनमाह सूत्रम् ।

यो ब्रह्मवित् ब्रह्म स एति शोकं तरन्त्यधो आत्मविदिष्यतश्च ॥ १

यज्ञादिकर्तुस्तत्रार्थमेवा कर्माङ्गभूतोपनिषय कृत्स्ना ।

कर्मानुतिष्ठन्त इहाम्बरीष-वदेहमुत्थ्या विबुधा अभूवन् ॥ २ ॥

ज्ञानी तु संसारि विभिन्न एव कर्मानपेक्षः । यतयोपि दृष्टाः ।

अस्माकमत्र प्रजया फलं किं इत्यादिना ज्ञानत एव मुक्तिः ॥३॥

अधिकरणार्थः । आपनिपदमालम्बनं स्वतन्त्रमेव पुरुषार्थसाधनं । न कर्मद्वारेणेति आह । 'तरति शोकमात्मवित्' (छ. ७-१-३) 'स यो ह वैतत् परमं ब्रह्म वेदः ब्रह्मैव भवति' (मु. ३-२-०) 'ब्रह्मविद्याप्नोति परं' (तै. २-१-१) इत्यादिभिः स्वतन्त्र ज्ञानादेव मोक्षोक्तेः इति चादरायणमतम् ।

जैमिनेस्तु उपनिषदुक्तं विज्ञानं सर्व कर्मरोधं, फलश्रुतिस्तु अर्थवादः । "जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञे ।" "कर्मणैव हि ससिद्धिमास्थितः जनकादयः ।" इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिः जनकान्धरीपादयः ब्रह्मनिष्ठा अपि कर्मानुतिष्ठन्त एवास्मन् । "यदेव विद्यया करोति" (छ. १-१-१०) "तं विद्याकर्मणि समन्वारयेते" (वृ. ४-४-२) 'कुटुम्बे शुचां देशे स्वाध्याय-मधीयानः' (छ. ८-१५-१) 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः' इत्यादिना कर्मणा विद्यारोपत्वमेव अयगम्यत इति मतम् ।

चादरायणस्य तु कर्मकर्ता आत्मा समसारी, ज्ञानी तु अन्यः, यागादेः फलं स्वर्ग-गुप्त-पञ्चादि संसारिफलं, ज्ञानी तु तत्त्वमसीत्यादिना ब्रह्मैक्यवानेव । ज्ञानिनः कर्म विरुद्धमेवेति ज्ञानमेव मुक्तेः स्वतन्त्रं साधनं । न कर्मद्वारापि । कावयेया नाम केचन ऋषयः ब्रह्मनिष्ठाः 'किमर्थं वयं यक्ष्यामहे, किमर्थं वयं जपेय्यामहे, किं प्रजया करिष्यामः' इत्यादिना कर्मानुतिष्ठन्त एव ब्रह्मनिष्ठा आसन्निति श्रुतेश्च । 'यदेव विद्यया करोति' इति प्रकृतोद्गीथविद्यामात्र-विषयम् । 'तं विद्या कर्मणी समन्वारयेते' इति प्रयतः विद्याकर्मणोः सह-गमनश्रवणं च कर्मनिष्ठं कर्मानुसरति, विद्यानिष्ठं विद्यानुसरतीत्यर्थः । 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इति (ईशा-२.) अविदुष एव, कर्मस्तुत्यर्थं वा । कर्म-रहितेषु सन्यासिप्रभृतिष्वपि 'एतमेव प्रयाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रयजन्ति' (वृ. ४-४-२२) इत्यादि श्रुत्या मुक्तिश्रवणाच्च कर्म न साधनं मुक्तेः, अपि तु स्वतन्त्रं ज्ञानमेवेति सिद्धान्तः ॥

अद्वैतम् परामर्शाधिकरणम् । (१३८)

परमर्शे जैमिनिरचेदनाच्चापवदति हि । (४४३)

अतुष्टेयं चादरायणस्ताम्पश्रुतेः । (४४४)

विधिर्वा धारणवत् । (४४५)

न च सन्यासाश्रमोऽस्ति धर्मस्कन्धात्त्रयस्मृताः ।

सर्वाश्रमविधानं तूपरिधारणवत् स्मृतम् ॥ ४ ॥

प्रजातन्तुं न विच्छिन्धात् लोकोऽपुत्रस्य नेति चेत् ।

सन्यासाश्रमवाधास्ति मैवं ते स्तुतिबोधके ॥ ५ ॥

अधिकरणार्थः । 'त्रयो धर्मस्कन्धाः' (छा. २-२३-२) 'वीरहा वा एष देवानां' (तै-संहि) 'प्रजातन्तुं मान्धवच्छेदसी.' (तै. १-११-१) 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ति' इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिः धर्मस्कन्धत्वेन आश्रमत्रयस्यैवोक्तेः सन्यासाश्रम एव नेति तत्तिष्ठस्य मोक्षकथा नैवेत्याशंसे सन्यासाश्रमो अस्त्येव । 'एतमेव प्रजाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' (बृ. ४-४-२२) इत्यादिना सन्यासाश्रमतिष्ठस्य मोक्षविधानात् धर्मस्कन्धाः इत्यत्रापि सन्यासाश्रमविधिरभ्युपेयः । तपश्चक्षुप्रधानात् आश्रमस्य । 'उपरि हि देवेभ्यो धारयति' इत्यत्र 'अप्रतोपरिधारणविधिवत् । 'शस्त्रसक्तो नृशत्रुत्वमेति' इति श्रुतिश्च सन्यासाश्रममेव वदति । अन्या प्रजातन्तुमित्यादि श्रुतिः गृहसाश्रमस्तुत्यर्थेति । ऊर्ध्वरेतस्त्वपि ब्रह्मविद्याश्रुतिदर्शनात् । इति ॥

द्वैतम् पुरुषार्थाधिकरणम् । (१७८)

ओं पुरुषार्थोऽन्तःश्रुत्वादिति चादरायणः । (४३४)

ओं शेषत्वात्पुरुषार्थवाद्वा यथान्येऽपि जैमिनिः । (४३५)

ओं आचारदर्शनात् । (४३६)

ओं तच्छ्रुतेः । (४३७)

ओं समन्वारम्भणात् ।	(४३८)
ओं तद्धतोविधानात् ।	(४३९)
ओं नियमाच्च ।	(४४०)
ओं अधिकारपदेशात्तु वादरायणस्यैवं तद्वर्शनात् ।	(४४१)
ओं तुल्यं तु दर्शनम् ।	(४४२)

मर्वेषां पुरुषार्थानां प्राप्तिर्विष्णुप्रदर्शनात् ।

“यं यं लोकमि”ति श्रुत्या वादरायणसम्मतम् ॥ ६ ॥

ज्ञानादेव विमुक्तिस्स्यात् स्वर्गादिः कर्मणः फलम् ।

आचारदर्शनाच्छ्रुत्या कर्माङ्गं ज्ञानमाह ‘तः ॥ ७ ॥

ज्ञानाङ्गात्कर्मणस्सर्वं ज्ञानेऽत्यधिकं फलम् ।

मतभेदस्य सत्येऽपि वेदन्यासमतं मतम् ॥ ८ ॥

अधिकरणार्थः । पुरुषार्थावाप्तिः विष्णुदर्शनादेव । ‘यं यं लोकं मनसा सविभाति, विशुद्धसत्यं कथयते यंश्चकमान् तं तं लोकं जायते तांश्च कथमान् तस्मात्वात्मजं हृदयेत् भूतिकामः’ इति शब्दात् । ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं । तथापि स्वर्गादिरपि कर्मशेषत्वेन साधनं भवति ज्ञानं । ‘स्वर्गं धनं देहं वा वै गृहाच्च, प्राप्स्यन्ति धीराः न स्वर्धराः कुतश्चित्’ इति जैमिनिमतम् । ज्ञानि-
नामेव देवानां कर्माचरणदर्शनात् ‘यदेव विद्यया करोति’ इति विद्यायत्कर्मण
एव कीर्यवत्तरुषण्यत्वत्प्रयुतेऽथ । शरीरवियोगकाले कर्तुमगमनयुतेः कर्मण
एव शुभाशुभफलप्रदत्वप्रयुतेऽथ “ज्ञानी च कर्माणि सदोदितानि कुर्यादकामः
सततं भवेत् ।” इति ज्ञानिन एव कर्मविधानाच्च, ‘कुर्यन्नेवेह कर्माणि जिजी-
विषेत् शतं समाः’ इति कर्मकरणनियमाच्च ज्ञानाङ्गकं कर्म पुरुषार्थसाधनमिति
जैमिनिमतम् ।

* तः=जैमिनिः ।

+ धनं=वहुवित्तव्ययान्, देहान्=शरीरप्रवासान्, गृहान्=गृहस्थाश्रमाच्च, धीराः=
ज्ञानिनः इत्यर्थः ।

‘ज्ञानादेव स्वर्गो, ज्ञानादेवापवर्गः, ज्ञानादेव सर्वकामास्सम्पद्यन्ते तथापि यथा यथा कर्मकरोति तथा तथाऽधिकारो भवति’ इति श्रुत्या ज्ञानमेव पुरुषार्थसाधनं, ज्ञानिन एव कर्माचरणे अधिकं फलम् । धर्मपुत्रादीनां राजसूयादियागकरणेन फलाधिवशदर्शनात् ज्ञानिन एव कर्मकरणमिति बादरायणमतम् । केषाञ्चित् जैमिनिप्रभृतीनां कर्मैव फलप्रदमिति मतम् । केषाञ्चित् ज्ञानमेवेति । केषाञ्चित् ज्ञानसहितकर्मयेति स्थितम् । तथापि

“ स्वयं तु भगवान् व्यासो व्यासज्ञानमहांशुमान् ।

अनन्ताकाशवत्पश्यन् निखिलं पुरुषोत्तमः ॥

ज्ञानेनैवाप्यते सर्वं कर्मज्ञात्वाधिकं भवेत् ।

इति प्राह महायोगी पुमर्थानां विनिर्णयम् ॥

ज्ञानिनामेव देवानां विशेषः कर्मभिर्भवेत् ।

चीर्णेकृते वा ज्ञानस्य न विशेषोऽस्ति कर्मणि ॥” इत्यादि वचनेभ्यः

ज्ञानमेव सर्वपुरुषार्थसाधनम् । ‘ज्ञानिनामेव देवानां कर्माचरणमिति श्रुत्या अवगम्यते । इति ॥

“ देवर्षिमानुषादीनां तवञ्जात्यानुसारत ।

जैमिन्युक्तं मानुषाणां तद्विशेषाच्च केचन ॥

सामान्यं भगवत्प्रोक्तं देवादीनां विशेषतः ।

बलवद्विरोधिगद्गावे जैमिन्यानुक्तिरिष्यते ॥

इति अणुव्याख्यानोक्तरीत्या सर्वेषां पुरुषार्थानां ज्ञानमेव साधनम् । देवादीनां विशेषः । जैमिन्युक्तिश्च विरोधिगद्गावे आक्षेप्यते । अत्र कर्माणि स्वर्गसाधनं, ज्ञानसहितकर्माणि मोक्षसाधनम् । कर्मसहितज्ञानं विशेषमोक्षसाधनं, केवलज्ञानं मोक्षसाधनमेव इत्यपि स्वार्थसंग्रहः ॥

मूलार्थः स्पष्टमिति न किञ्चन ॥

द्वैतम् असार्वत्रिक्यधिकरणम् । (१७९)

ओं असार्वत्रिकी । (४४३)

ओं विभागश्शतवत् । (४४४)

ओं अध्ययनमात्रवतः । (४४५)

सर्वेषामधिकारो न ज्ञाने देवशतस्य तु ।

यथा सोमाधिकारातिः वैष्णवस्याधिकारिता ॥ ९ ॥

येनाधीताः कुत्सवेदाः भवेज्ज्ञानेऽधिकारवान् ।

स एव नास्त्यन्त्यवर्णजातस्येति श्रुतो श्रुतः ॥ १० ॥

अधिकरणार्थः । ज्ञाने सर्वेषामधिकारो न ।

“नवकोट्यो हि देवानां तेषां मध्ये शतस्य तु !

सोमाधिकारो वेदोक्तः ब्रह्मणी द्वे शताधिके ॥

यथा तथैवासंग्रहेयाः प्रजापत्याः कियान् जनः ।

ज्ञानाधिकारी समोक्तः विष्णुपादैकसंश्रयः ॥”

इति यचनात् वैष्णवस्यैव ज्ञाने अधिकारः । न सार्वत्रिकी अधिकारिता ।

यथा नवकोटिदेवमध्ये शतसस्याक देवगणस्यैव सोमयागे अधिकारः, शतदेव-

गणाधिके ब्रह्मणि, चतुर्मुलश्च विष्णुश्च तयोरपि सोमे अधिकारः ब्रह्मा च ब्रह्म

ब्रह्मणी तद्वत् असंख्येय प्रजासु विष्णुपादभक्तस्यैवाधिकारः ।

“अत्रैष्णवस्य वेदेऽपि ह्यधिकारो न विद्यते ।

गुरुभक्तिविहीनस्य शम्भादिरहितस्य च ॥

न च यगाविरस्यापि तस्मादध्ययनान्वितः ।

ब्रह्मज्ञाने तु वेदोक्ते ह्यधिकारी सन्नां मतः ॥”

‘पटेद्वेदानुध्यायानिर्णीयते, अथ विचार्य ब्रह्म विन्देत्’ इति श्रुतेः वेदतदर्थ-
अध्ययननिष्ठस्य विष्णुभक्तस्य गुरुभक्तस्य ब्रह्मविद्यायामधिकारः, नान्यगतीनां

इति सूत्रार्थस्पष्टः ॥ शतदेवास्तु —

प्रथानवायुर्मत्तोऽश्विनौ च कर्कशरुद्राः पितरो गुरुश्च ।

द्यावापृथिव्यौ ऋभुवोऽपि विश्वेदेवाश्शतं सोमसवाचिकारिणः ॥

“मरुद्रुद्रादित्यवमुविश्वेदेवा बृहस्पति ।

अम्यश्विनौ च रोदस्यौ पितृपाश्च जतं मुरा.” इति

तत्तदीपिकायामुक्ताः ॥

पञ्चादान् मरुतः — एकादशरुद्राः — द्वादशादित्याः — अष्टौयसवः — दश-
विश्वेदेवाः — बृहस्पतिः एकः — ऋभुगण एकः — द्यावापृथिव्यौ, त्वे-अश्विनौ
द्वौ, पितृपास्त्रयः इत्येताः सोमार्हशतदेवताः ।

विशिष्टाद्वैतम् पुरुषार्थाधिकरणम् । (१०९)

पुरुषार्थोऽतश्चन्द्रादिति वादरायणः । (४१९)

शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः । (४२०)

आचारदर्शनात् । (४२१)

तच्छ्रुतेः । (४२२)

समन्वारम्भणात् । (४२३)

तद्वतो विधानात् । (४२४)

नियमात् । (४२५)

अधिकोपदेशाच्च वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् । (४२६)

तुल्यं तु दर्शनम् । (४२७)

असार्वत्रिकी । (४२८)

विभागश्शतवत् । (४२९)

अध्ययनमात्रवतः । (४३०)

नाविशेषात् । (४३१)

स्तुतयेऽनुमतिर्वा । (४३२)

कामकारेणचैके ।	(४३३)
उपमर्दञ्च ।	(४३४)
ऊर्ध्वरेतस्मु च शब्दे हि ।	(४३५)
परामर्शं जैमिनिरचोदनाचापवदति हि ।	(४३६)
अनुष्ठेयं वादरायणस्माम्यश्रुतेः ।	(४३७)
विधिर्वा धारणवत् ।	(४३८)

विद्यात एव पुरुषार्थ इति ब्रवीति काचिच्च कर्मण इतीह किमत्र साधु ।

विद्याङ्गकात् कर्मण एव युक्तं तदनुगुण्योपनिषत् प्रथ्या ॥ ११ ॥

एषोऽविमुद्रांसयते स वीरहान्यत्र तीर्थेभ्य इति श्रुतिभ्याम् ।

गार्हस्थ्यधर्माचरणस्य बोधात् मन्यासिधर्मस्य विरोधभावः ॥१२॥

परिग्रजेदेव यदा विरक्तिः तदेतिशात्वान्तरमेव वक्ति ।

तथा परामर्शकवेदवाक्ये विधिः 'प्रकल्प्योपरिधारणे व ॥ १३ ॥

अधिकरणार्थः । पुरुषार्थः केवलविद्यातः, उत विद्याङ्गकात् कर्मण इति सशक्य विद्यात एव पुरुषार्थ इति वादरायणः ।

जैमिनिस्तु विद्यायाः कर्तृसंस्कारमुखेन कृत्यनुपवेगबोधात् यागादि कर्मण एव पुरुषार्थः । यथा कृष्यादेः मर्दनादेश्च व्रीक्षादिकं सौम्यादिकं च भवति, तद्वत् । ब्रह्मनिष्ठाः जनक्यादयोऽपि कर्मनिष्ठा एव दृश्यन्ते । विद्याधन एव कर्मविधानाच्च । यवद्राशुर्षं कर्म कुर्वन्नेव वर्तितव्यमित्यादि श्रुतेश्च इति जैमिन्यभिप्राये प्राप्ते स्वाभिप्रायमाह, विद्यात एव मर्यपुरुषार्थ इति । कर्मजा आराधितानां सर्वेषां देवानां अन्तर्यामी सन् कर्मानुगुणं कर्मकृद्भ्यः फलं ददातीति शास्त्रात् । कर्मकरणेनापि केवलज्ञानिनः मुक्तिमापुरिति श्रुतिषु दृश्यन्ते । ज्ञानिनामपि कर्मकरणं उपसम्नासिद्धवर्धम् । कर्मकुर्वन्नेवेति श्रुतिश्च कर्मस्तुयर्थेव ।

* अपरि हि देवेभ्यो धारयति इत्यस्य 'अध्वनात्तामिधं धारयन्ननुवेत' इति पूर्ववाक्येन सम्बन्धे तादृशि अत्राप्तं उपरिधारणविधिं धारयतीति सति विद्वद्वचः कृते दत्त्वाप्रयत्न-मिद्वेवर्धः । इवेत्येवञ्च व शब्दः ॥

ऊर्ध्वरेतस्सु आश्रमेष्वपि ब्रह्मविद्यादर्शनात् 'अधस्तात् समिधन्धारयन्ननु-
 द्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयति' इत्यत्र अनुबान्दसरूपं देवानामुपरिधारणे
 धारयतीति लटि श्रवणेऽपि धारयेदिति विध्यर्थे लिङिति यश्च वा कल्प्यते
 तथा 'त्रयो धर्मस्कन्धाः' इत्याद्याश्रमपरामर्शकत्वावये मन्यासाश्रमविधिः कल्प्यत
 एव । तदुक्तं 'विधिन्तु धारणेऽपूर्वत्वात्' इति पूर्वकण्ठे । अपि च 'ब्रह्म-
 चर्यं समाप्य गृहीभवेत् गृहाद्धनी भूत्वा प्रव्रजेत् यदिवेतरथा ब्रह्मचर्यद्विष
 प्रव्रजेत् गृहाद्धा वनाद्धा यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत् ।' (जाबालोप-४)
 इति जाबालोपनिषदि सर्वाश्रमविधिसत्त्वाच्च विद्यत एव पुरुषार्थ इति सिद्धम् ॥

द्वैतम् नाविशेषाधिकरणम् । (१८०)

नाविशेषात् । (४४६)

अर्थं धर्मं च विज्ञाने नरर्षिं त्रिदशाः क्रमात् ।

अधिकारिण इत्थं हि श्रेयानिति यथोचरम् ॥ १४ ॥

अधिकरणार्थः । पुरुषार्थसाधने अधिकारः देवादीनां तुल्यो न ।
 सर्वत्र तारतम्यवत्त्वात् । 'अथ पुमर्थसाधनानि अर्षो धर्मो ज्ञानमित्युत्तरोत्तरं,
 तत्र अधिकारिणो मनुष्याः, ऋषयः, देवाः इत्युत्तरोत्तरमिति कौण्डिन्यश्रुतेः ॥

ह्यर्थार्थः । नाविशेषात्—ज्ञानेऽधिकारः—साध्येन न भवति, अविशेषात्
 ज्ञानतारतम्यश्रुतिभङ्गप्रसङ्गात् । अध्ययन-भक्ति-ज्ञमदयादि-विष्णुपार्वैकसंश्रयत्व-
 रूपयोन्यताविशेषवानेव अधिकारीत्यर्थः । अर्थधर्मज्ञानेषु उत्तरोत्तरं श्रेयस्कृतं
 अधिकारिषु मनुष्य-ऋषि-देवेषु उत्तरोत्तरं अतिशयित्वाधिकारिण इत्यर्थः ॥

द्वैतम् स्तुतिमात्राधिकरणम् । (१२९)

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् । (४४६)

भावशब्दाच्च ।

(४४७)

अद्वैतम् पारिप्लवाधिकरणम् । (१४०)

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् । (४४८)

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् । (४४९)

प्रतर्दनार्थारूपकथाः समस्ताः विधाविधानैक्यमन्वयास्ताः ।

*पारिप्लवार्था न भवेयुरस्त मन्वादिचारिककथाविशेषात् ॥ १८ ॥

-अधिकरणार्थः । 'अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः' (श्रु. ४-५-१) 'प्रतर्दनो ह वै दैवोद्दासिः ।' (कौ. ३-१) 'ज्ञानश्रुतिर्ह पौत्रायणः' (छा. ४-१-१) इत्याद्याख्यायिक्य उपनिषत्सु दृष्टाः । ताः पारिप्लवार्था वा विधिविधानार्थविति संशये सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे शंसन्ति इति पारिप्लवे विनियोगात् पारिप्लवार्था एवेति प्राप्ते विधाविधानार्था एव, न पारिप्लवार्थाः । श्रौते 'पारिप्लवमाचक्षीत' इत्यारभ्य 'मनुर्वैवस्वतो राजा' इत्यादि विशेष कथा पृथ पठिताः । न तु उपनिषद्गताः कथाः । यथा 'सर्वे ब्राह्मणाः भोजयितव्याः' इत्युक्ते निमन्त्रितसर्वब्राह्मणानामेव भोजनं, न तु सर्वशब्देन सामान्य-सर्वब्राह्मणानां भोजनं, तद्वत् उपनिषत्सु पठिता. कथाः विधैकत्वापघतां गताः 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादि ब्रह्मविधाविधनार्था एव । इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् पारिप्लवार्थाधिकरणम् । (१११)

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् । (४४१)

तथा चैकवाक्योपबन्धात् । (४४२)

विद्यासमीपे पठितास्मृताः आख्यायिका राजकृतानामेव ।

पारिप्लवार्था इति मैत्रेय विधाविधानैक्यमन्वयाः ॥ १९ ॥

आख्यानानि च सर्वाणि शंसन्तीति विधाय च ।

मनुर्यमश्च वरुणः इत्याद्याख्यानपाठतः ॥ २० ॥

तत्र संकुचितस्सर्वः विद्यासङ्गं न चार्हति ।

विद्याप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं विद्यामाहात्म्यबोधकाः ॥ २१ ॥

अधिकरणार्थः । उपनिषत्सु प्रतर्दनादिकथाः श्रुताः । ताः विद्या-
विध्यर्था उत पारिप्लव्यार्था इति संशय्य विद्याविधनार्था एवेति सिद्धान्तितम् ।
पारिप्लव्यप्रकरणे 'मनुर्वैवस्वतः' इत्यादि विशेषकथाशंसनस्यैव प्रतीतिः । राजाश्व-
नेधे राज्ञः कालशेषार्थं 'पारिप्लवमाचक्षीत, सर्वाण्याख्यानानि शंसन्ति' इत्यभि-
धाय 'मथनेहनि मनुर्वैवस्वनो राज्ञेत्याह, द्वितीयेऽहनि यमो वैवस्वतो राज्ञेत्याह,
तृतीयेऽहनि कुरु आदित्य इत्याह', इत्यादिवाक्यशेषात् सर्वशब्दस्य प्रकृत-
पारिप्लवरूप कथाविशेष एव सर्वशब्दसंकोच अभ्युपगम्यते, तद्वत् विद्यासमीप-
शब्दश्च कथान्तं विद्याविध्यवर्धनमेवोक्तिम् ॥

अद्वैतम् अप्रीन्यनाधिकरणम् । (१४१)

अत एव चाप्रीन्यनाद्यनपेक्षा । (४५०)

मर्शाण्याश्रमकर्माणि विद्या नापेक्षन्ते ध्रुवम् ।

विद्यातः पुरुषार्थस्तु वादरायणसम्मतः ॥ २२ ॥

अधिकरणार्थः । विद्यात एव पुरुषार्थ इति पूर्वमुक्तत्वात्, विद्यया
स्वार्थब्रह्मसाप्तिमिर्द्धा अप्रीन्यनादीनी आश्रमकर्माणि नापेक्षन्ते । इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् अप्रीन्यनाधिकरणम् । (११२)

अत एव चाप्रीन्यनाद्यनपेक्षा । (४४३)

उर्ध्वरेतः प्रभृतयः दृश्यन्ते ज्ञानिनः श्रुताः ।

अग्निहोत्रादिकर्माणि विद्या नापेक्षन्ते फले ॥ २३ ॥

अधिकरणार्थः । ऊर्ध्वरेतसः आश्रमिगः सन्ति इति 'ब्रह्मसंस्थोऽमृत-
त्वमेति' (छा. २-२३-१) 'एतमेव प्रजाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रवजन्ति' (वृ.
६-४-२२) इत्यादि श्रुतिभ्यः ज्ञायन्ते । तस्मात् ब्रह्मविद्या अन्यथापेक्षादि-
कर्म नापेक्षते इत्यर्थः ॥

अद्वैतम् सर्वापेक्षाधिकरणम् । (१४२)

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत् । (४५१)

शमदमाद्युपेतस्यापेक्षायाः तु तद्विद्येस्तदङ्गतया-
तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् । (४५२)

अथस्य स्यन्दने योगः युज्यते न च लाङ्गले ।

विद्योत्पत्तेश्च करणं यज्ञाद्याचरणं श्रुतम् ॥ २४ ॥

स्वाश्रमाहर्षिणि कर्माणि स्वनुष्ठेयानि नित्यशः ।

यद्देन चेतुमिच्छन्ति शान्तोदान्त इति श्रुतेः ॥ २५ ॥

अधिकरणार्थः । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणं विविदिषन्ति' (वृ.
४-४-२२) 'कृपाये कर्मभिः पववे ततो ज्ञानं प्रवर्तते' इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः
सर्वापेक्षाधिकरणं, कर्मणः साक्षान्मोक्षसाधनत्वाभावेऽपि विद्योत्पत्तिसिद्धये
अनुष्ठेयान्येव । यथा अथः रथचर्यायामेव युज्यते, न तु व्यङ्ग्यलक्षणे,
योग्यतावशात्, तद्वत् आश्रमकर्म विद्याफलसिद्धौ नापेक्ष्यते, विद्योत्पत्तावपेक्ष्यते
एव । 'शान्तोदान्त उपरतव्रतित्तु' इत्यादिना आत्मसाक्षात्कारे शमदमादीनां
साधनत्वेनविधानात् श्रमादयोऽपि ब्रह्मनिष्ठेननुष्ठेया एव । इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् सर्वापेक्षाधिकरणम् । (११३)

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत् । (४४४)

वेदानुवचनेनैतं ब्राह्मणा इति वेदतः ।

स्वार्हकर्मयुता विद्या सिद्धयत्यथो यथा गता ॥ २६ ॥

अधिकरणार्थः । विद्या यज्ञादि सर्वकर्मपिश्यैव मोक्षं साधयति । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इत्यादिश्रुतेः । अतः कर्मवत्सु गृहस्थेषु नित्यनैमित्तिक सर्वकर्मपिश्यैव विद्या फलवती । यथा गमनसाधनभूतो जघः स्वपरिकरचन्धपरिकर्मापेक्षाः, एवं मुक्तिसाधनभूता विद्याऽपि नित्यनैमित्तिक-कर्मपेक्षा भवति ।

“ यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां ॥”

इत्यादि स्मृतेश्च इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् शमदमाद्यधिकरणम् - । (११४)

शमदमाद्युपेतस्वात् तथापि तद्विधेस्तदङ्गतया

तेषामप्यवश्यानुष्ठेयत्वात् । (४४५)

कर्मणां च शमादीनां विद्याङ्गत्वं कथं भवेत् ।

द्वयोर्भिन्नो हि विषयो विहिताविहितेभ्योऽपि ॥ २७ ॥

अधिकरणार्थः । गृहस्थस्य शमादयोऽपि विद्याङ्गतया अनुष्ठेयाः ।

“ तस्मादेवंविच्छन्तोदान्त उपरतस्तितिक्षुस्माहितो भूत्वा ” (बृ. ६-४-२३) इत्यादिश्रुतेः । कर्माणि च विद्योत्पत्तये अनुष्ठेयान्नात्युक्तम् । तत्र कर्माणि बाह्येन्द्रियविषयाणि, शमदमादयः मानसविषयाणि । कथं एकस्मिन् विषये शमादेः कर्मणश्च संभव इति चेत् विहितकर्मकरणानन्तरं यः समयः, तस्मिन् समये शान्त्यादय इति परम्परविरोधाभावात् उभयमप्येकस्मिन् संभवत्येव ॥

। यथा गतीपरिकरवृत्त जघः गमने साधनं भवति, न केवलो जघः ।

अद्वैतम् सर्वान्नानुमत्याधिकरणम् । (१४३)

सर्वान्नानुमतिञ्च प्राणात्यये तदर्शनात् । (४५३)

अवाधच्च । (४५४)

अपि चः स्मर्यते । (४५५)

शब्दश्चातोऽकामकारे । (४५६)

न स्यजेत् काञ्चनस्त्रीमित्यागमं याधते यथा ।

अशुद्धान्ननिषेधं च ज्ञानिसर्वान्नभोजनम् ॥ २८ ॥

सर्वान्नानुमतिर्ब्रह्मविदः प्राणात्यये स्मृता ।

जग्धं भवति नानश्रं इति विद्यास्तुतिं वदेत् ॥ २९ ॥

अधिकरणार्थः । 'न ह वा एव विदि किञ्चनाननं भवति' (छा. ५-२-१) 'न ह वाऽस्यानन्तं जग्धं भवति' (बृ. ६-१-१४) इत्यादिना ब्रह्म-विदः सर्वान्नानुमितिः श्रूयते । यथा 'न काञ्चनापरिहरेत्तद्वत्' (छा. २-१३-२) इति वामदेवविद्याविषयेज् सर्वयोपिदपरिहरवचनेन गम्यागम्यविभागशाल-सामान्यं बाध्यते तद्वत् प्राणविद्या विषयेण सर्वान्नभक्षणवचनेन भोज्याभोज्य-विभागशालं बाध्यते इति प्राप्ते, प्राणविदः सर्वान्नानुमतिः न विधीयते । लिङ्-लोट्-तन्म्यप्रत्ययाभावात् । प्राणविद्यानिष्ठस्य प्राणात्यये निषिद्धान्नभोज-नेऽपि न दोष इत्येवार्थः । कुत इति चेत् चाक्रयणब्रह्मवित् प्राणात्यय एव निषिद्धाहूद्रात् मायान् गृहीत्वा भुञ्जानः अनुपानमकुर्वन् प्राणधारणमात्रं कृत्वा अन्यत्र राजानं प्रति गतवानिति श्रूयते । ब्रह्मविद्यानिष्ठस्य प्राणात्यय एव निषिद्धभोजनानुमतिः दृष्टा । किं पुनः प्राणविद्यानिष्ठस्य सर्वान्नानुमतिर्भ-वेद्वा । 'सुराणाः किमयो भवन्ति अमक्ष्यमक्षणात्, तस्माद्ब्रह्मणः सुरां न पिबेत् ।' निषेधशास्त्रप्राबल्यात् सर्वान्नानुमतिर्न ।

"जीवितत्ययमापन्नः योऽन्नमति यतस्तः ।

लिप्यते न स पापेन पश्यन्नभिताम्भसा ॥"

वेदानुवचनेनैतं ब्राह्मणा इति वेदतः ।

मार्गकर्मगुता विद्या सिद्धयत्ययो यथा गतो ॥ २६ ॥

अधिकरणार्थः । विद्या यज्ञादि सर्वकर्मपेक्षैव मोक्षं साधयति । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इत्यादिश्रुतेः । अतः कर्मवस्तु गृहस्थेषु नित्यनैमित्तिकं सर्वकर्मपेक्षैव विद्या फलवती । यथा गमनसाधनमूलो अधः स्वपरिकरचन्धरिक्तमपेक्षः, एवं मुक्तिसाधनमूलः विद्याऽपि नित्यनैमित्तिक-कर्मपेक्षा भवति ।

“ यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कथमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां ॥”

इत्यादि स्मृतेश्च इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् शमदमाद्यधिकरणम् - । (११४)

शमदमाद्युपेतस्यात् तथापि तद्विधेस्तदङ्गतया

तेषामप्यवस्थानुष्ठेयत्वात् । (४४५)

कर्मणां च शमादीनां विद्याङ्गत्वं कथं भवेत् ।

द्रव्योर्भिन्नो हि विपर्यो विहिताविहितेष्वपि ॥ २७ ॥

अधिकरणार्थः । गृहस्थस्य शमादयोऽपि विद्याङ्गतया अनुष्ठेयाः ।

“ तस्मादेवंविच्छन्तोदान्त उपरतस्तिष्ठुस्समाहितो भूत्वा ” (बृ. ६-४-२३) इत्यादिश्रुतेः । कर्माणि च विद्योत्पत्तये अनुष्ठेयानीत्युक्तम् । तत्र कर्माणि वास्तेन्द्रियविषयाणि, शमदमादयः मानसविषयाणि । कथं एकस्मिन् विषये शमादेः कर्मणश्च संभव इति चेत् विहितकर्मकरणानन्तरं यः समयः, तस्मिन् समये ज्ञानत्यादय इति परस्परविरोधाभावात् अयमप्येकस्मिन् संभवत्येव ॥

† यथा गतो=परिकरयुक्त अधः गमने साधन भवति, न केवलम् अधः ।

अद्वैतम् सर्वान्नानुमत्याधिकरणम् । (१४३)

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तदर्शनात् । (४५३)

अबाधच्च । (४५४)

अपि चः स्मर्यते । (४५५)

शब्दश्चानोऽकामकारे । (४५६)

न त्यजेत् काश्चनस्त्रीमित्यागमं बाधते यथा ।

अशुद्धान्निषेधं च ज्ञानिसर्वान्नभोजनम् ॥ २८ ॥

सर्वान्नानुमतिर्ब्रह्मविदः प्राणात्यये स्मृता ।

जग्धं भवति नानन्नं इति विद्यास्तुतिं वदेत् ॥ २९ ॥

अधिकरणार्थः । 'न ह वा पूर्वं विदि किञ्चनानन्नं भवति' (छा.

५-२-१) 'न ह वाऽप्यनन्नं जग्धं भवति' (बृ. ६-१-१४) इत्यादिना ब्रह्म-

विदः सर्वान्नानुमितिः श्रूयते । यथा 'न काश्चनपरिहरेतद्वत्' (छा. २-१३-२)

इति वानदेवविद्याविषयेण सर्वमोपिदपरिहास्वचनेन गम्यगम्यविभागशास्त्र-

सामान्यं बाध्यते तद्वत् प्राणविद्या विषयेण सर्वान्नभक्षणवचनेन भोज्याभोज्य-

विभागशास्त्रं बाध्येत इति प्राप्ते, प्राणविदः सर्वान्नानुमतिः न विधीयते ।

लिङ्-लोङ्-तव्यप्रत्ययाभावात् । प्राणविद्यानिष्ठस्य प्राणात्यये निषिद्धान्नभोज-

नेऽपि न दोष इत्येवार्थः । कुत इति चेत् चाक्रायणब्रह्मवित् प्राणात्यय एव

निषिद्धाष्टूदात् माषान् गृहीत्वा भुञ्जानः अनुष्मन्मधुर्वन् प्राणधारणमात्रं कृत्वा

अन्यत्र राजानं प्रति गतवानिति श्रूयते । ब्रह्मविद्यानिष्ठस्य प्राणात्यय एव

निषिद्धभोजनानुमतिः दृष्टा । किं पुनः प्राणविद्यानिष्ठस्य सर्वान्नानुमतिर्भ-

वेद्वा । 'सुरापाः किमयो भवन्ति अमश्यमक्षणात्, तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न

पिबेत् ।' निषेधशास्त्रमाकृत्यात् सर्वान्नानुमतिर्न ।

"जीवितात्ययमापन्नः योऽन्नमति यतस्तः ।

लिप्यते न स थापेन पन्नपत्रमिवाम्भसा ॥"

मपि यथा अनुष्ठेया भवन्ति, 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इत्यादिवत् विनियोगपृथक्त्वेन उभयैरप्यनुष्ठेयानि । 'यज्ञेन दानेन' इत्यादि श्रुतेः, 'धर्मेण पापमपनुदति' इत्यादि श्रुतेश्च ॥

द्वैतम् स्तुत्यधिकरणम् । (१८१)

ओं स्तुतयेनुमतिर्वा ।	(४४७)
ओं कामकारेण चैकं ।	(४४८)
ओं उपमदं च ।	(४४९)
ओं ऊर्ध्वरेतस्तु च शब्दे हि ।	(४५०)
ओं परामर्शं जमिनिर्चोदना चापवदति हि ।	(४५१)
ओं अनुष्ठेयं वादरायणस्साम्यश्रुतेः ।	(४५२)
ओं विधिर्वा धारणात् ।	(४५३)
ओं स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ।	(४५४)
ओं भावशब्दाच्च ।	(४५५)
ओं पारिप्लवार्था इति चेन्नविशेषितत्वात् ।	(४५६)
ओं तथा चैकवाक्योपपन्नात् ।	(४५७)
ओं अत एव चार्ग्रान्धनाद्यपेक्षा ।	(४५८)
ओं तत्त्वपेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत् ।	(४५९)
ओं शमदमाद्युपेतमस्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया - तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ।	(४६०)
ओं सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तदर्क्षनात् ।	(४६१)
ओं अवाधान् ।	(४६२)
ओं अपि स्मर्यते ।	(४६३)
ओं शब्दश्चातो कामचारे ।	(४६४)
ओं विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ।	(४६५)
ओं सहकारित्वेन च ।	(४६६)

ज्ञानिनां कामचरणं स्तुत्यर्थं न विधायकम् ।

क्रियावद्धर्धरेतेभ्यो गुह्यं वक्तव्यमित्यतः ॥ ३५ ॥

सन्ध्यावन्दनकर्माद्यं शुद्धस्यैव विधीयते ।

निषिद्धं कामचरणं स्वाध्यायविधिवत्तु वा ॥ ३६ ॥

प्रातस्तथायादिवेदात् ज्ञानी मोक्षार्ह इति ।

ज्ञानिनो हीनशृचेश्च मुक्तावानन्दहृत्स्वता ॥ ३७ ॥

अग्निहोत्राद्यपेक्षास्ति सर्वानुमतिस्तु न ।

स्वार्हकर्मादिकृद्ज्ञानी सर्वेभ्यः परमो मतः ॥ ३८ ॥

अधिकरणार्थः । ज्ञानिनः यथेष्टाचरणं ज्ञानिनस्तुत्यर्थम् ।

अनुमतिमात्रं वा । यथेष्टं कामचरणमपि केचिद्वदन्ति । कामचाराणां ज्ञाने नाधिकारः । “य इमं परमं गुह्यं उद्धारयेत्तस्मै भाषयेत् ।

न तथा विद्यते भूयान् यं प्राप्स्यन्त्येऽपि भूयसे ॥”

इति सन्धासिनां ज्ञाने अधिकार इति ज्ञायते । ज्ञानिनां निषिद्धकर्म कर्तव्यमिति चोदना न । ‘प्रातस्तथाय सन्ध्यामुपासीत, यत्सन्ध्यामुपासते ब्रह्मैव तदुपासते’ इत्यादि श्रुत्या जैमिनिः ज्ञानिनां कामाचरणं मन्यते ।

मादरायणस्तु ज्ञानिनः कर्माप्यनुष्ठेयमिति मन्यते । यथा वेदावधारणं त्रैवर्णिकानां विहितं नान्येषां, एवं ज्ञानिनां स्वस्वाश्रमवर्माप्रवृत्तिर्विहितैव ।

“स्वेच्छयैव प्रवृत्तिस्तु ब्रह्मणो विधिचोदिता ।

नाशङ्क्यं तन्मतं कर्षि विष्णोः प्रत्यक्षचोदना ।

इतरेषां न विहितं स्वेच्छप्रवृत्तिः कथञ्चन ॥”

इति शास्त्रात् विष्णोरेव स्वेच्छप्रवृत्तिः । अन्येषां तु शास्त्रविधिनैव साम्प्र-
कर्मकार्यम् । न तु स्वेष्टतः । कचिच्छ्रुतं स्वेच्छाकरणं च स्तुतिमात्रमेवेति
न । परवशत्वात् । सर्वविध्यतिक्रमणं परब्रह्मण एव स्तुतिमात्रम् । नान्येषां

मपि यथा अनुष्ठेया भवन्ति, 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इत्यादिवत् विनियोगपृथक्त्वेन उभयैरप्यनुष्ठेयानि । 'यज्ञेन दानेन' इत्यादि श्रुतेः, 'धर्मेण पापमपनुदति' इत्यादि श्रुतेश्च ॥

द्वैतम् स्तुत्यधिकरणम् । (१८१)

ओं स्तुतयेनुमतिर्वा ।	(४४७)
ओं कामकारेण चैके ।	(४४८)
ओं उपमर्दं च ।	(४४९)
ओं ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ।	(४५०)
ओं परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ।	(४५१)
ओं अनुष्ठेयं वादरायणस्साम्यश्रुतेः ।	(४५२)
ओं विधिर्वा धारणात् ।	(४५३)
ओं स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ।	(४५४)
ओं भावशब्दाच्च ।	(४५५)
ओं पारिप्लवार्था इति चेन्नविशेषितत्वात् ।	(४५६)
ओं तथा चैकत्राक्योपबन्धात् ।	(४५७)
ओं अत एव चाग्नीन्धनाद्यपेक्षा ।	(४५८)
ओं सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ।	(४५९)
ओं शमदमाद्युपेतस्सात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया - तेषामवग्यानुष्ठेयत्वात् ।	(४६०)
ओं सर्वान्मानुमतिश्च प्राणात्यये नदर्शनात् ।	(४६१)
ओं अवाधाच्च ।	(४६२)
ओं अपि स्मर्यते ।	(४६३)
ओं शब्दद्वयातो कामचारे ।	(४६४)
ओं विहितत्वाच्चाश्रमकर्माणि ।	(४६५)
ओं सद्दकारित्वेन च ।	(४६६)

ज्ञानिनां कामचरणं स्तुत्यर्थं न विधायकम् ।

क्रियाबद्धर्ध्वरेतेभ्यो गुह्यं वक्तव्यमित्यतः ॥ ३५ ॥

सन्ध्यावन्दनकर्माद्यं शुद्धस्यैव विधीयते ।

निषिद्धं कामचरणं स्वाध्यायविधिस्तु वा ॥ ३६ ॥

प्रातरुत्थायादिवेदात् ज्ञानी मोक्षार्ह इति ।

ज्ञानिनो हीनवृत्तेष्व मुक्तावानन्दह्रस्वता ॥ ३७ ॥

अग्निहोतापेषास्ति सर्वान्मानुमतिरतु न ।

स्वार्हकर्मादिकुञ्जज्ञानी सर्वेभ्यः परमो मतः ॥ ३८ ॥

अधिकरणार्थः । ज्ञानिनः यथेष्टाचरणं ज्ञानिनस्तुत्यर्थम् ।

अनुमतिमात्रं वा । यथेष्टं कामचरणमपि केचित्प्रदन्ति । कामचाराणां ज्ञाने नाधिकारः । “य इमं परमं गुह्यं ऊर्ध्वरेतस्सु भाषयेत् ।

न तथा विद्यते भूयान् यं प्राप्शान्येऽपि भूयसे ॥”

इति सन्यासिनां ज्ञाने अधिकार इति ज्ञायते । ज्ञानिनां निषिद्धकर्म कर्तव्यमिति चोदना न । ‘प्रातरुत्थाय सन्ध्यामुपासीज, यत्सन्ध्यामुपासते ब्रह्मैव तदुपासते’ इत्यादि श्रुत्या जैमिनिः ज्ञानिनां कामाचरणं मन्यते ।

बादरायणस्तु ज्ञानिनः कर्माप्यनुष्ठेयमिति मन्यते । यथा वेदाधधारणं त्रैवर्णिकानां विहितं नान्येषां, एवं ज्ञानिनां स्वस्वाश्रमकर्मप्रवृत्तिर्विहितैव ।

“स्वेच्छयैव प्रवृत्तिस्तु ब्रह्मणो विधिवोदिता ।

नाशङ्क्यं तन्मतं कापि विष्णोः प्रत्यक्षचोदना ।

इदरेषां न विहिता स्वेच्छावृत्तिः कथञ्चन ॥”

इति शास्त्रात् विष्णोरेव स्वेच्छाप्रवृत्तिः । अन्येषां तु शास्त्रविधिनैव स्वस्व-
कर्मकार्यम् । न तु स्वेष्टः । कचिच्छ्रुतं स्वेच्छाकरणं च स्तुतिमात्रमेवेति
न । परवशत्वात् । सर्वविध्यतिक्रमणं परब्रह्मण एव स्तुतिमात्रम् । नान्येषां

विधीनां विषयास्तन्ये ब्रह्मणस्वेच्छया कृतौ । परस्य ब्रह्मणो ह्येव सर्वविध्यति-
दूरता ॥' इति ब्रह्मवर्तकवचनात् । श्रुतयः 'चञ्चलार्थाः श्रुताः, तथा हि ज्ञानी
विधिना कर्म कुर्यात्, स्वेच्छया वा कुर्यात्, न कुर्याद्वा । निषिद्धाचारेऽपि
न दोषभाक् । निषिद्धाचरणे दोषभाक् च इति चेन्न । 'श्रेया हि ज्ञानिनो
ह वाव भवन्ति, विधिनियताः, अनियताः स्वेच्छानियता इति ; विधि-
नियता मनुष्याः, अनियता हि देवाः, ब्रह्मैव स्वेच्छानियतः' इति विशेष-
वचनेन श्रुतिवाक्यानां एकवाक्योपबन्धात् सर्वाः श्रुतयः उपपत्ता एव ।
ज्ञानिनः मोक्षदाने अभिहोत्राद्यपेक्षा वर्तते ।

“येषां ज्ञानं ममुत्पन्नं तेषां मोक्षो विनिश्चितः ।”

शुभकर्मभिराधिक्ये विपरीतैर्विपर्ययः ॥

स्वेच्छानुवृत्त्यैव भवेन् ब्रह्मणः प्रायश्चित्तथा ।

देवानामपि सर्वेषां विशेषादुत्तरोत्तरम् ॥” इति प्रमाणात् ।

ज्ञानोत्पत्तौ सर्वधर्मपिशा च अस्त्येव । ज्ञानी शमदमाद्युपेत एव भवेत् ।
ज्ञानिनः सर्वान्त्रानुमतिश्च आपन्नकूल एव । अन्याप्याकरणमेव ज्ञानसाधनम् ।

“अर्तातानागतज्ञानी त्रैलोक्योद्धरणशमः ।

मृतादृशोऽपि नाचारं श्रौते स्मार्तं परित्यजेत् ॥”

कर्मचारकामयादकर्मभङ्गाणां निषेधाच्च । ज्ञानिनां निषिद्धाकरणेन केवलं न
मोक्षः । अपि तु विहितकर्माचरणादेव । राज्ञः यथा मन्त्री तथा यज्ञादि-
कर्माऽपि ज्ञानिनः सहकारीत्यर्थः ।

“ज्ञानान्मोक्षो भवत्येव सर्वार्थार्थकृतोऽपि तु ।

आनन्दो हासतेऽकार्यान् शुभं कृत्वा तु वर्धते ॥” इति ॥

प्रमाणात् ज्ञानी-मनुष्यः, विहित-सार्हकर्म कुर्यादेव । निषिद्धं त्यजेदेव ।
स्वेच्छाचरणं त्यजेदेव । ज्ञानोपदेशं च ऊर्ध्वरेतःप्रभृतिषु तत्समानेषु कुर्यात् ।
इत्यधिकरणार्थः ॥ सूत्रार्थो स्पष्टः ॥

अद्वैतम् विधुराधिकरणम् । (१४५)

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः । (४६१)

अपि च सूर्यते । (४६२)

विशेषानुग्रहश्च । (४६३)

अतस्वित्तरज्ज्यायो लिङ्गाच्च । (४६४)

विद्यावन्तोपि दृश्यन्ते रैकवाचकनवीमुखाः ।

तस्मादकृतदारस्य विधुरस्याधिकारिता ॥ ३९ ॥

ब्रह्मविद्यासु जप्येन ब्राह्मणस्सिद्धतीत्यतः ।

अनाश्रमीतिवचनादापद्विषयमेव तत् ॥ ४० ॥

अधिकरणार्थः । संप्रदहितानां अन्यतमाश्रमप्रतिपत्तिहीनानां विधुरादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारो अस्ति । रैक-वाचकत्वी-मीप्मादीनां शास्त्रे ब्रह्मविद्याधिकारदर्शनात् ।

“जप्येनैव तु संसिद्धयेद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।

कुर्यादन्नम्रं वा कुर्यात् *मैत्रोब्राह्मण उच्यते ॥”

इत्यादि स्मृत्या अनाश्रमित्वेऽपि तेषां जपोपवास-देवताराधन-दानादिकर्मभिः ब्रह्मविद्या सिद्धयतीति ॥

“अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विजः ॥”

“संवतारमनाश्रमी स्थित्वा कृच्छ्रमेकं चरेत्” इत्यादि स्मृत्या

‘तेनैति ब्रह्मवित्-पुण्यकृत्-तैजसश्च (बृ. ४-४-९) इत्यादि श्रुत्या च आश्रमित्वमेव ज्यायः । अन्नश्रमित्वं तु आपद्विषयम् ॥

विशिष्टाद्वैतम् विधुराधिकरणम् । (११७)

अन्तर्ग चापि तु तद्दृष्टेः । (४५४)

अपि स्मर्यते । (४५५)
विशेषानुग्रहश्च । (४५६)
अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च । (४५७)

अन्तरावर्तमानानां ब्रह्मविद्याधिकारिता ।

रैक-भीष्मादिवत्सिद्धा ज्यायस्याथमनिष्ठता ॥ ४१ ॥

अधिकरणार्थः । विधुरादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः । रैक-
भीष्म-संयतादिवत् । 'यजेन दानेन तपसाऽनाशयेन' इति दानादिमिरपि
विशानुग्रहत्वोक्तेः । 'जप्येनापि च मसिद्धयेत्' इत्यादि स्मृत्या ब्राह्मणः
ब्रह्मविद्यानिष्ठः जप्येन- जपाद्यनुग्रहीतविद्याभिद्धो भवतीत्यर्थः । 'तपसा ब्रह्म-
चर्येण श्रद्धया विद्यया आत्मानमन्विष्येत्' इत्यादिना च । तथापि अनाश्रमि-
त्वं आपद्विषयमेव । 'अनाश्रमी न तिष्ठेत्' इत्यादि निषेधः । निवृत्तश्रम-
चर्यस्य गृहभार्यस्य च अवैराग्ये सति दारालम्भः आपदिति तद्विषयकमेव
नत् इति ॥

द्वैतम् उभयलिङ्गाधिकरणम् । (१८२)

ओं सर्वथापि तु त एवोभयलिङ्गात् । (४६७)
ओं अनभिभवं च दर्शयति । (४६८)
ओं अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः । (४६९)
ओं अपि स्मर्यते । (४७०)
ओं विशेषा अनुग्रहं च । (४७१)
ओं अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च । (४७२)
ओं तद्भूतस्य तु तद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तूपाऽभावेभ्यः । (४७३)

सर्वसाधनसंपन्नो योग्यो विज्ञानमाप्नुयात् ।

देवीं देवाः प्राप्नुवन्ति बसुरास्ताद्विरोधिनीम् ॥ ४२ ॥

† देवमनुष्यासुरादिस्वभावाः तद्विपरीतस्वभावाः न कदापि भवेयुरिति तात्पर्यम् ॥

आसुरीं न सुरा यान्ति देवीं दितिसुता अपि ।

शापाभिभूतदेवास्तु प्रह्लादाद्यास्तमाभवन् ॥ ४३ ॥

अतस्तेषां च सुगतिः व्यत्ययो न भवेत्तयोः ।

चतुर्मुखोपदिष्टोपि ज्ञानीन्द्रो न विरोचनः ॥ ४४ ॥

अधिकरणार्थः । देशकालगुरूपसदनयज्ञोपेत श्रवणगननादिरूप
महामयत्ने सत्यपि ज्ञानयोग्या एव ज्ञाने प्राप्नुवन्ति । न त्वयोग्याः ।
अयोग्याः प्रयत्नं कुर्वन्ति चेत् विपरीतज्ञानमेव लभेरन् । यथा चतुर्मुखोप-
देशसाम्येऽपि इन्द्रो ज्ञानमाप, विरोचनः विपरीतज्ञानमाप । देवाः देवीं
सम्पत्तिमैवाभिगच्छन्ति, असुराः आसुरीं सम्पत्तिं अभिगच्छन्ति । सम्यग्ज्ञान-
विपरीतज्ञानयोः मध्यवर्तिनामपि ज्ञाने अधिकाराभाव एव ।

“असुरा आसुरेणैव स्वभावेन च कर्मणा ।

ज्ञानेन विपरीतेन तमो यान्ति विनिश्चयात् ॥”

“देवा दैवत्वभावेन कर्मणा चाप्यसंशयम् ।

सम्यग्ज्ञानेन परमां गतिं गच्छन्ति वैष्णवीम् ॥”

“नान्योरन्यथा भावः कदाचित् कापि विद्यते ।

मानुषा मिश्रमतयः विमिश्रगतयोपि च ॥” इत्यादि प्रमाणान् ।

“असुरान् दमयन् विष्णुः लपद् च सुराक्षयन् ।

पुनः पुनर्मानुषांस्तु स्ताव्यवर्तयत्यसौ ॥”

इत्यादि वचनाच्च । असुराः बहवः, देवाः स्वल्पाः । तस्मात् बहुलसङ्गं न
कुर्यात् । “असुरा बहुल्य यस्मात् तस्मान्न जनतामियात् ।”

जनानां समूहो जनता । “नासुरा देवीं न देवा आसुरीं, न मनुष्या देवीं
आसुरीं च गतिं ईयुः, आत्मीयमेव जातिमनुभवन्ति । इति श्रुतेः स्वस्व-
जात्यतिक्रमः तेषां न भवत्येव । प्रह्लादादीनां ज्ञाने अधिकारिता तु शापा-
भिभूताः देवा एव प्रह्लादादयो अभवन् । अतः शापमोक्षे तेषां ज्ञानान् मोक्ष-

युक्त एव । “शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन् अन्यमन्यमति नेनीयमानः,
पथमानद्विलुभयस्य राजा चोष्क्येते विश इन्द्रो मनुष्यान्”
इति श्रुतेऽथ । (ऋग्वेदं ६-४७-१६)

इन्द्रः = परमेश्वरयुक्त, वीरः = नृसिंहः, उग्रमुग्रं = सर्वदुष्टप्रकृतीन्,
दमायन् = दमयन्तिजनरकं प्रापयन्, अन्यमन्यं = दुष्टविपरीतान् सत्त्वभावान्
सर्वान्, अतिनेनीयमानः = सर्वसत्सारत्यज्जनपूर्वकं स्वपदं नयन्, पथमान-
द्विद् = स्वयोभ्यातिरेकेण वर्धमानस्य द्वेष्टा, शृण्वे = वेदादिषु श्रूयते । यत्-
उभयस्य राजा = देवासुरवर्गस्य राजा, मनुष्यान् = मध्यमजीवान्, चोष्क्यते =
संसार एव वर्तयति नृसिंहः इति श्रुत्यर्थः ॥

द्वितीयः । सर्वथापि तु त एवोभयलिङ्गत्वं = सर्वथापि = सर्वपक्षेऽपि,
त एव = ज्ञानयोश्चा एव ज्ञानं आप्नुवन्ति, उग्रयलिङ्गत्वं = इन्द्रविरोचनदृष्टान्तात्,

अन्तमिमदृष्टं दर्शयति = अमुराः न वैवीं योनिमाप्नुवन्ति, मुराः नासुरीं
योनि । दर्शयति = तदर्थश्रुतिर्दर्शयति ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः । अन्तरा चापि = संयद्विज्ञानविपरीतज्ञानमव्य-
वर्तिनामपि—न ज्ञानेऽधिकारः । तद्दृष्टेः = तथैव श्रुतेः ॥

अपि स्मर्यते = “अमुरा अमुरेणैव” इति स्मृत्या च ॥

विशेषानुमहं च = “शृण्वे वीर” इत्यादि श्रुत्यर्थाच्च ॥

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च = देवसंघात् अमुरसंघो बहुलः । ‘तस्मात्
जन्तामीयात्’ इति आसुरीं संपदं नाभिकांक्षेत इत्यर्थः ॥

‘तद्भूतस्य तु तद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपभावेभ्यः । देवानाम् मुरा-
भावः जैमिनेरपि सम्मतः, नियमात्तद्रूपभावेभ्यः = नासुरादेवीमिति नियमात्,
अतद्रूपात् = ‘नासुराणां दैवं रूपं’ इति श्रुतेः । उभावान् = अभावशब्दपर्याया
‘अमूतिशब्दघटितं ‘तं भूतिरिति श्रुतेऽथ । ‘नासुराणां दैवं रूपं न देवाना-

* अभूतिशब्दकोशाकार्येयौदियुक्तोपिजितः ।

इत्येवोपासते तस्मान् पराभूताश्च सर्वशः ॥ इति तदर्थः ॥

मासुरं, न चोभयं मनुष्याणां, यो यद्रूपः स तद्रूपः, निसर्गो ह्येष भवति' इति । तं भूतिरिति देवा उपासां चक्रिरे, ते व भूवुः, तस्माद्वाप्येतर्हि सुप्तो भूर्भू-
रित्येव प्रशंसिति, अमूरित्यसुराः ते परावभूवुः' इत्यादि श्रुतेः देवासुराणां
भावाभावप्रतिपादनात् । तस्मात् = देवानां भूतिरित्युपासकत्वात्, एतर्हि =
अद्यापि, सर्वदेवोत्तमः सुप्तः = सुप्तजनेपुंसितः—वायुः—भूरित्येव = ज्ञानैश्वर्यादि-
प्रदस्सन्, तद्रूपश्चेत्येव, प्रशंसिति = निश्वासनियमनपूर्वकं स्तौति ।

अमुराः इत्यादि—एतद्विपरीतमित्यर्थः ॥

“देवानां भूतिरित्येव मनौ विष्णो स्वभावतः ।

असुराग्रामभूतित्वेनैतन्नियमतोऽन्यथा ॥

देवाश्चापि भूतत्वात् प्रह्लादाद्या बभूवुरे ।

अतस्सुगतिरेतेषां नान्यथा व्यत्ययो भवेत् ॥”

इत्यादि प्रमाणान्यनुसन्धेयानि ॥

अद्वैतम् तद्भूताधिकरणम् । (१४६)

तद्भूतस्य न नातद्भूताभावो जैमिनिरपि नियमात्तद्रूपाऽभावेभ्यः ।

स्वाश्रमाद्धष्टचर्याणां विद्यास्वधिकृतिर्न हि । (४६५)

यावन्मोक्षं स्वाश्रमोक्तकर्मकार्यमिति स्मृतेः ॥ ४५ ॥

अ-र्थः । ऊर्ध्वरेतसः आश्रमाः सन्तीत्युक्तं पूर्वम् । तेभ्यः तेषां
प्रच्युतिः अस्ति वा नपेति सशये 'तद्भूतस्य तु नातद्भावः । 'यान्प्रस्थे सन्या-
साश्रमं प्राप्तवतां पुनः प्रच्युत्यभाव एव । 'अरण्यमियात् इति पदं ततो न
पुनरेयात्' इत्यादि निषेधशब्दात् । यत्पदमाश्रमः ततः पुनः नावर्ततेत्यर्थः ॥

अद्वैतम् आधिकारिकाधिकरणम् । (१४७)

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् । (४६६)

उपपूर्वमपीत्येके भावमश्नयन्तदुक्तम् । (४६७)

भिक्षुवैद्यान सत्रजचारिणः प्रच्युता इति ।

मधुमांसाशनप्रायश्चित्तवत्तेषु निष्कृतिः ॥ ४६ ॥

अ - र्थः । नैष्ठिकब्रह्मचारिणः प्रच्युतौ सत्यां

“आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः ।

प्रायश्चित्तं न पदयामि येन शुद्धयेत् स आत्महा ॥ इति प्राय-
श्चित्ताभावस्मृतेः पतित एवेति केचित् । केचित् नैष्ठिकस्य प्रच्यवनं उपपातक-
मेवेति यथा ब्रह्मचारिणः मनुमांसाशने ऋतलोपः पुनस्तस्मात्कारश्चोपलभ्यते तद्वत्
प्रायश्चित्तसद्भावं मन्यन्ते । भिक्षुवैखानमथोरपि ‘वानप्रस्थो दीक्षाभेदे कृच्छ्रं
द्वादशरात्रं चरित्वा महाकक्षं वर्षयेन् ।’ ‘भिक्षुर्वानप्रस्थवत् सोमवस्त्रिर्वर्जं स्व-
शास्त्रसंस्कारश्च ।’ ‘ब्रह्मचार्यवर्गिणीं नैर्ऋतं गर्भभालभेत’ इति वानप्रस्थ-
भिक्षुब्रह्मचारिणां प्रायश्चित्तस्मरणात् ॥

अद्वैतम् बहिरधिकरणम् । (१४८)

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च । (४६८)

वैखानसो ब्रह्मचारी सन्यासी कृतनिष्क्रियः ।

एते सर्वे बहिष्कार्याः ब्रह्मविद्भिश्च सर्वदा ॥ ४७ ॥

अ - र्थः । पूर्वोक्तः स्वाश्रमप्रच्युतः प्रायश्चित्तेन शुद्धः अपि ब्रह्मविद्भिः
बहिष्कार्यो एव । ‘विशुद्धानपि धर्मतो न संपिबेत्’

“बलप्रांश्च कृतप्रांश्च विशुद्धानपि धर्मतः ।

शरणागतहन्तृश्च स्त्रीहन्तृश्च न संपिबेत् ॥

प्रायश्चित्तेष्वपि इत्येन यदज्ञानकृतं भवेत् ।

कर्मतो अव्यवहार्यस्तु यचनात् इह जायते ॥”

‘नास्यास्मिन् लोके प्रत्यापतिर्विद्यते - कर्मपं तु निर्हन्यते’ इति मनुस्मृत्या-
पस्तम्बादिवचनप्रामाण्यात् ॥

विशिष्टाद्वैतम् तद्भूताधिकरणम् । (११८)

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनिरपि नियमात्तद्गुणाऽभावेभ्यः ।

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् । (४५९) [४५८

उपपूर्वमपीत्येके भावमश्वनवतदुक्तम् । (४६०)

पहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च । (४६१)

• यचनात्=चात्तप्रांश्च आस्टपतितं विप्रं इत्यादेः ।

विना गृहस्थं तृतीयाश्रमस्थाः च्युतास्त्वधर्माद्यादि निष्क्रियाद्यैः ।

शुद्धा अपि ब्रह्मविदाः सदा ते कार्या बहिर्ब्रह्म विचारहीनाः ॥ ४८ ॥

अ-र्थः । आश्रमग्रन्थानां ब्रह्मविद्यासु नाधिकार इत्युच्यते । 'सन्त्य-
स्याग्निं न पुनरावर्तयेत्', 'अरण्यमियात् ततो न पुनरेयात्' इत्यादिवचनात् ।
पूर्वकाण्डे षष्ठाध्याये 'अवकीर्णो पशुश्च तद्वत्' इति सूत्रे ब्रह्मचर्यग्रन्थस्य प्राय-
श्चित्तमुक्तमिति चेत् "आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते द्विजः ।

प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुद्ध्येत स आत्महा ॥"

इति आत्मशुद्धिलक्षणभ्रम्यश्रितानिषेधात् नैष्ठिकब्रह्मचारिणः अन्यस्य उपकुर्वाण-
ब्रह्मचारिणः प्रायश्चित्तविषयं तत्सूत्रमित्यर्थः ॥

मध्यशानप्रायश्चितादिवत् नैष्ठिकब्रह्मचारिणोऽपि प्रायश्चित्तसद्भावं कैचि-
दिच्छन्ति । उभयपक्षेऽपि ब्रह्मविद्यासु ग्रन्थानां नाधिकार एव । शिष्टाः अष्टैः
सह व्यवहारादिकमपि नेच्छन्ति ।

"शरणागतबालस्त्रीपातकान् सवसेत् तु ।

शीर्षप्रक्षानपि सतः कृतघ्नसहितानिमान् ॥"

'यिगुद्धानपि धर्मतो न संपिबेत्' इत्यादिवक्तैः अष्टैस्तह संवासन्यवहारमोक्षा-
दिकं न कर्तव्यमिति बालादि तुल्यतोकेः शिष्टैः बहिष्कार्या एवेत्यर्थः ॥

द्वैतम् आधिकारिकाधिकरणम् । (१८३)

ओं न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् । (४७४)

ओं उपपूर्वमपीत्येके भावश्चमनवचदुक्तम् । (४७५)

ओं बहिस्तुभ्यथापि स्मृतेराचाराच्च । (४७६)

ब्रह्मैश्वर्यप्राप्तुमिच्छन् ऋषतत्वेव न संशयः ।

स्वयोग्यश्रुतिकामस्तु न तु दुप्यति कुत्रचित् ॥ ४९ ॥

चतुर्मुखार्पणमन्धर्वस्यानादन्यशुमेच्छया ।

स्वाहविरुद्धकामश्च विक्राम इति भण्यते ॥ ५० ॥

अ-र्थः । ज्ञानेभिरपि परमात्मैश्वर्यं ब्रह्मादीनामैश्वर्यं च नाकाङ्क्ष्यम् ,

“ न देवपदमन्विच्छेत् कुत एव हरेर्गुणान् ।
 इच्छन् पतति पूर्वसात् अथस्याद्यत्र नास्तिरिति ॥
 स्वकीयमिच्छमानं तु राजायाः पातयन्ति हि ।
 एवमेव मुराधाश्च हरिश्च स्वपदेच्छुकम् ॥”
 “ अन्यत्र शुभमाकांक्षन् न पतेदविरोधतः ।”

इति स्मृतेः देवर्षिगन्धर्वाणां श्रानादन्यस्य शुभस्याकांक्षया न दोषः इत्यर्थः ॥

यजुर्वेदब्राह्मणे तृतीयाष्टके ‘अग्निर्नः पातु कृत्तिकाः’ इत्यारभ्य विष्णवे स्वाहा, यज्ञाय स्वाहा, प्रतिष्ठायै स्वाहा इत्यन्तानुवाकेषुमध्ये ‘अग्निर्वा अकामयत अन्नादो देवानां स्वामिति स एतमन्वये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशं अष्टाकमालं निरवपत् ततो वै सोम्यादो देवानामभवत्’ इत्यादिभिः अम्यादि देवताः सर्वाः स्वकीये पदं प्राप्तयेव यागादिकं कृत्वा पुनः स्वकीये पदं प्राप्नुवन्ति स्पष्टमुच्यते । तदालोचनया अन्नादि जातिवर्णाश्रमाचारोगोपविशिष्टा एव जीवा वर्तन्ते । तेषु कर्मणा यद्यन्यजन्मप्राप्ताश्चेन्, तादृशजन्मप्रहाणेन स्वकीय जात्युद्योगादि-प्राप्त्यर्थं विष्णुपासनां कृत्वा ज्ञानं संपाद्य स्वकीयजात्यादिप्राप्तिरेव तेषां मुक्तिरिति सम्प्रक् ज्ञायते । अन्यथा अम्यादि देवता, स्वकीयोद्योगप्राप्तिं हित्वा तदुपरिवर्तमानं अन्यदीय पदं प्राप्तुं कुतो न यागं कुर्युः । अपि च ‘आसौ वा आदित्यो देव मधु’ इति छान्दोग्यस्य मधुविद्यायां ‘वसूनामेव तावद्राधि-पत्यं पर्यंत’ ‘वसूनामेवैको भूत्वा’ इत्यादिना वसादिपदप्राप्तिरूपं फलम्, वसादीनां ब्रह्मोपासनया सिद्धयतीति उच्यते । तदालोचनया च स्वकीयपद-प्राप्तिरेव मुक्तिरिति तादृशकांक्षैव युक्ता नन्वधिककांक्षेति तात्पर्यम् ॥

मुक्तौ तारतम्यम् । अन्यस्य अन्यपदानाकांक्षा । तादृशकांक्षायां स्वपद-भ्रमः इत्यादीनां प्रमाणादिङ्मात्रं उदाह्रियते । ‘सैवानन्दस्वमीमांसा भवति’ इत्यारभ्य ‘स एको ब्रह्मण आनन्दः’ ‘श्रोत्रियस्य चक्षुरमहतस्य’ इत्यन्तं प्रति-पर्यायं चक्षुरोपेतं वाचयजातं । ‘यद्य श्रोत्रियोऽवृजिनोऽक्षमहतोऽभ्येय एव परमानन्दः’ इत्यत्र ‘अवृजनाक्षमहतपदद्वयं च ।

“ यस्य धृतिफलं पूर्णं स श्रोत्रिय उदाहृतः ।
 स हि मुक्तो ब्रह्मसहस्रः स हि कामर्गहन्यने ॥
 कामसहस्रं आनन्दः सुखान्न तारतम्यतः ।
 स्वपदमहृत्यो सर्वे निर्दोषागुणह्यकाः ॥”

‘सा काष्ठा सा परागतिः’ इति तारतम्यान्तर्ग एव विष्णुरिति । ‘अक्षयन्तः

कर्णवन्तस्सत्त्वयः मनोजवेष्वसमा बभूवुः । मनोजवेषु=ज्ञानेषु, आनन्देषु, वेगेषु च । विष्णुसमा न भवन्तीत्यर्थः । 'क्रियावन्तः श्रोत्रियाः ब्रह्मनिष्ठाः' 'क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्टः' इत्यादि श्रुतयः ।

“मुमुक्षुणा सदस्यारवैकल्यं यत्तदालुपम् ।
भवेद्यदि तदानन्दो न्यूनता भवति ध्रुवम् ॥
मुक्तानामपि सिद्धिर्ना नारायणपरायणः ।
मुदुर्लभप्रक्षान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने ॥
अधिकं तव विज्ञानं अधिका न गतिस्तव ।
साधनस्योत्तमत्वेन साध्यं उत्तमभानुयुः ॥”

“सर्वेषुणाः ब्रह्मणैवसुपास्याः चान्दर्वैः किमु सर्ववदुष्यैः ॥”

“लोकेषु विष्णोर्निवसन्ति केचिद् समीपभृच्छन्ति च केचिदन्त्ये ॥”

“आनन्दे तारतम्यं स्थान् आचरे तारतम्यतः ।
तत्तद्योग्यतयापूर्ता विष्णोः, इष्टिः प्रजावते ॥
शुभकर्मभिराधिक्यं निपरीतैर्विपर्ययः ॥”

“उवा स्वाहा च पर्जन्यः” इत्यादिभ्यः

“एतेभ्योऽन्येषां धीस्तु सदायुता निशेषतः ।
तत्समो नास्ति परमो हरिरेव न चापरः ॥”

इत्यादि पुराणादयः । ‘अथोत्तमस्रोतुं प्रयतन् पतन् हि दृश्यते इति श्रुतिः ।

“अथोत्तमस्मिच्छन् पुरयः पतयेव न सम्भारः ।

तत्साधोन्मानुरारेण तेभ्यो विष्णुः सदैव हि ॥” इत्यादयश्च ॥

ननु मुक्तौ ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती’त्यादि श्रुतिभिः चैतन्यमात्रे निजस्वरूपं प्रकाशत इति । कथं एतादृशो भेदविशेषः इति चेत् न । ब्रह्मैव इत्यस्य ब्रह्मसदृशो भवति केनचिदानन्देन, एवकारस्य सादृश्ये एव तात्पर्यम् । ‘विष्णुरेव भवती’ति श्रुतौ विष्णुसदृश एव भवतीति अर्थदृष्टेः । न च मुक्तौ जीवानां एक प्रकार एव निजस्वभावः विज्ञानधन एव इत्यादि श्रुतेरिति वाच्यम् । निषेधविभाग, सामान्यविभाग, विधिविभाग, क्रियाविभागानां श्रुत्यादिषु मुक्तौ जीवानां दर्शनात् पूर्वोक्तं सर्वं यद्युच्यते एवेति ॥

सूत्रार्थः । न चाधिकारिकमित्यादि—आधिकारिकमपि=चतुर्मुखाद्यैर्धर्मैः परमात्मैर्धर्मैर्दिक् च, न च=नाकांक्ष्यं, तदयोगात्=तादृशेच्छायाः अयुक्तत्वात् । पतनानुमानात्=स्वाहफलविनाशपूर्वकबोधोपगतित्ववगात् ॥ उप-पूर्वगपीत्येकेभ्यश्चमनवचदुक्तम् । एके=आचार्याः, उपपूर्वमपि=उपदेवादि पदमपि भावशमनवत्=वसिष्ठादिप्रयान्त्रमपि पदवत्, नाकांक्ष्यम् । तदुक्तम्=

‘यथर्षीन् प्रजापतीन् जाकांक्षेत्’ इति इन्द्रद्युम्नश्रुत्युक्तत्वात् ॥

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च । बहिः=वज्रदेवर्षिगन्धर्वपदेभ्यः, बहिः= शुभाकांक्षार्थां पतनं न । उभयथापि स्मृतेराचाराच्च ज्ञानभक्त्यादि विषये आकांक्षायामनाकांक्षायामपि पतनाभावस्मृतेः आचाराच्च=नानात्वमेवकामानां इत्यादि वचनात् ॥

अद्वैतम् स्वाम्यधिकरणम् । (१४९)

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः । (४६९)

आर्तिरजमित्यौदलोमित्स्मै हि परिक्रियते । (४७०)

श्रुतेश्च । (४७१)

उद्गीथचिन्ता ऋत्विग्भिः कृतैः कार्या न यज्यता ।

ऋत्विग्गतं सर्वफलं यजमानस्य कथ्यते ॥ ५१ ॥

अ-र्थः । अङ्गोपासनाः ‘ऋत्विजो वृणीते’ इति कृतैः ऋत्विग्भिरेव कार्याः । ‘यां वै काञ्चन यज्ञे ऋत्विज आगिषमाशासत’ इति ‘यजमानायैव तामाशासत इति होवाच’ इति । ‘तस्मादु द्वैविदुद्गाता ज्ञयात् कं ते काम-
मागयानि’ (छा. १-७-८) इत्यादिना ऋत्विग्गतमपि फलं यजमानस्यैवेत्युक्तेः ॥

विशिष्टाद्वैतम् स्वाम्यधिकरणम् । (११९)

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः । (४६२)

आर्तिरजमित्यौदलोमित्स्मै हि परिक्रियते । (४६३)

ऋत्विकार्यन्तु यागाङ्गभूतोद्गीथादि चिन्तनम् ।

यागीयसर्वकर्मार्थं वृणीते ऋत्विजो मखी ॥ ५२ ॥

अ-र्थः । कर्माङ्गाश्चोद्गीथाद्युपासनाः यजमानेन कर्तव्याः, उत ऋत्विग्भिः इति विदये उपसनेषु फलश्रवणात् फलस्य यजमानगामित्वात् यजमानेन कर्तव्या इति प्राप्ते ‘ऋत्विग्यो दक्षिणां ददाति’ इत्यादिना ऋत्वि-
धिकृत ऋत्विग्यर्तव्या एव । ऋत्विगाशास्यं फलं सर्वं यजमानगाम्येवेति न दोषः ॥

द्वैतम् फलश्रुत्यधिकरणम् । (१८४)

ओं स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः । (४७७)

ओं आर्त्विजमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते । (४७८)

ओं सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् (४७९)

विद्याफलं तु देवानां आत्रेयो मन्यतो श्रुतेः ।

ऋत्विजां फलदृष्टेश्च प्रजानां च फलं लघु ॥ ५३ ॥

यथा राज्ञः प्रजाः शिष्याः गुरोस्तद्वत् प्रजा इमाः ।

देवानां सहकारित्वे श्रुतास्तेषां महत्तरम् ॥ ५४ ॥

प्रजानां तु फलं स्वल्पं गुरुशिष्यवदिव्यते ।

गुरुर्महत्तरः प्रोक्तः तस्मात् देवा महत्तराः ॥ ५५ ॥

अ-र्थः । देवा एव ब्रह्मविदः, देवानामेव ब्रह्मप्राप्तिः, देवा एव ज्ञानिन इत्यात्रेयः मन्यते । सत्रयागेषु 'सर्वे यजमानाः सर्वे ऋत्विजः' इति न्यायात् प्रजानामपि ज्ञानसत्त्वात् तासामपि ब्रह्मप्राप्तिर्भवतीति औडुलोमिर्भन्यते । यथा गुरुः शिष्याय ज्ञानमुपदिशन् महत्तरं फलं लभते शिष्यः स्वल्पफलं, तद्वत् देवानां ज्ञानादिकर्मणि सह कार्यान्तरत्वेन विधीयन्ते प्रजाः । यथा प्रजावतो राज्ञः प्रजाः सहकारित्वेन विधीयन्ते तद्वत् देवसहकारिप्रजानामपि फलं भवति ।

“ विहितसहकारित्वे सहकार्यन्तरं प्रजाः ।

पात्रत्वेन यथा राज्ञो यथा शिष्या गुरोरेषि ॥

तस्माच्छ्रुतं फलं तस्मात्प्राचार्याणां महत्तरम् ।

तद्वतो महत्तरं प्रोक्तं देवानमुत्तरोत्तरम् ॥ ”

इत्यादि प्रमाणात् देवानां महत्तरं फलं, तदाश्रितप्रजानां च स्वल्पं फलं, तत्रापि आचार्यस्य महत्तरं फलमिति तारतम्यात् सर्वे फलयन्त इत्यर्थः ॥

सूत्रार्थः । स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः । फलमिति पृथक् पदं-लुप्त-प्रथमान्तं, 'ब्रह्मविदाप्नोति परं' इति ज्ञानफलं, स्वामिनः=देवानामेव, श्रुतेः= 'स्वामी हि फलमश्नुते नास्वामी कर्म कुर्वाणः' इति श्रुतेः । स्वामीति पदं देववाचकम् ॥ आर्त्विजमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते-ज्ञानफलं-आर्त्विज्यं=अयजमानऋत्विजां फलम् । तस्मै हि=ज्ञानार्थमेव । परिक्रियते=देवैः ज्ञानफलं संपाद्यत इत्यर्थः ॥ सहकार्यन्तर इत्यादि-तद्वतः=प्रजावतो राज्ञः शिष्यवतो गुरोश्च, विध्यादिवत्=पालने ज्ञाने च प्रजानां शिष्याणां च, सहकार्यन्तर विधिः=सहकारिविशेषत्वेन विधानं, पक्षेण तृतीयं=मुख्यपक्षत्वे

तृतीयं मुक्तिरेवेत्यर्थः, इदमेव चादरायणमतम् । प्रजानामपि ज्ञाने सति मुक्तिरेव फलं न लयन्यदिति तात्पर्यार्थः ॥

अद्वैतम् महकार्यन्तरविध्यविकारणम् । (१५०)

महकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् । (४७२)

कृत्स्नभावास्तु गृहिणोपसंहारः । (४७३)

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् । (४७४)

विद्याशतसाधनतोपि मौनं विधीयते बाल्यवदेव वेदे ।

मुनेस्तु विद्या न परस्य चेन्न विद्यासमाना हि पराश्रमेषु ॥ ५६ ॥

गृहस्थेष्वेव विद्योपसंहारश्चरितरिति चेत् ।

सर्वधर्मस्थितेस्तत्र सर्वेषामेव सूचनम् ॥ ५७ ॥

. अर्थः । 'तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विघ्नं बाल्येन सिद्धासेत्, बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विघ्नं अथ मुनिः, अर्माने च मौने च निर्विघ्नं अथ ब्राह्मणः' (बृ. ३-५-१) इत्यत्र ब्रह्मविद्यायाः सहकारिणः मौनस्य विधिः अङ्गीकर्तव्यः बाल्यपाण्डित्यविधिकत् । मुनिशब्दस्य मग्नान्मुनिरिति व्युत्पत्त्या 'मुनीनामप्यहं व्यासः' इत्यादिषु ज्ञानोत्तमेषु प्रयोगदर्शनेऽपि अत्र मौनमिति तृतीयं विद्यासहकारि विधेयमेव । एवं सर्वार्थमे ब्रह्मविद्यासिद्धौ 'अभिसमाहित्यं कुटुम्बे शुचौ देशे' इत्यारभ्य 'स खल्वेव वर्तयन्-यावदायुषं ब्रह्मलोकमभि-संपश्यते, न पुनरावर्तते' इति गृहस्थाश्रमे ब्रह्मविद्योपसंहारः कथं सम्भवतीति चेत्, तत्र गृहस्थाश्रमे सर्वधर्मस्य विद्यमानत्वात् तेनोपसंहारः क्रियते । स च अन्याश्रमागामपि ब्रह्मविद्या सूचक एव । इतराश्रमागामपि 'त्रयो धर्मस्त्वन्धाः' इत्यत्र तप एव द्वितीयः, ब्रह्मचार्यचर्यवृत्त्यवामी-तृतीयः, 'ब्रह्मसंस्थो अमृत-त्वमेति' इत्यादि श्रुतिभिः मौनविधिः इतरेषामप्याश्रमाणामुपदेशात् ॥

विशिष्टद्वैतम् सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् । (१२०)

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् । (४६४)

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः । (४६५)

मौनवदितरेषामप्युपदेशान् । (४६६)

विद्यावत्तत्त्वमादिञ्च यज्ञादिब्रह्मादि च ।

सहकारितया मौनं वाक्यात्पाण्डित्यतः पृथक् ॥ ५८ ॥

विधेयं सहभावाच्च ब्राह्मणानामिदं समम् ।

गृहिणा चोपसंहारः कृत्स्नधर्मस्य तत्स्थितेः ॥ ५९ ॥

अ-र्थः । 'वाक्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याध मुनिः' (बृ. ५-५-१)

इत्यत्र मुनिशब्दोत्तरं लिङ्गाद्यभावात् मननानुवाद एवेति प्राप्ते विद्यावतः यज्ञा-
दिशब्दमादि विधिवत् सहकार्यन्तरं मौनं तृतीयमपि विधीयत इति 'अथ
मुनिभ्याम्' इत्यध्याहृत्य कल्प्य एव विधिः । ब्रह्मचारि-यानप्रस्थ-सन्यासाध-
मेव्यपि ब्रह्मविद्यादर्शनात् छान्दोग्ये यावदायुषं गृहस्थाश्रमधर्मनिष्ठस्यैव ब्रह्म-
विद्योपसंहारः कथं संगच्छत इति चेत् यज्ञादिसर्वधर्मस्य तत्र दर्शनात्
तेनोपसंहारः, न त्वन्यनिषेधपर इति तात्पर्यात् ॥

द्वैतम् कृत्स्नभावाधिकरणम् । (१८५)

ओं कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः । (४८०)

ओं मौनवदितरेषामप्युपदेशान् । (४८१)

गृहस्थास्यैवोत्तमत्वं छान्दोग्यश्रुतिगोचरम् ।

"कृत्स्ना धेते च यतयः" इति श्रुत्याऽऽमृतान्धसाम् ॥ ६० ॥

चत्वारोप्याश्रमास्तान्ति देवा एवेति वेदतः ।

देवास्तर्वाश्रमस्था हि कर्म कुर्वन्ति चोत्तमाः ॥ ६१ ॥

अ-र्थः । छान्दोग्ये गृहस्थानामेव मुक्तिरिति श्रूयते । स च कृत्स्न-
गृहस्थान् देवानपेक्ष्यैव मुक्त्युपसंहारः क्रियते । 'कृत्स्ना धेते गृहिणो देवाः

कृत्वायेते यत्थोत एतेषां न पुत्रादायमुपयन्ति न चैते गृहान्विसृजन्ति' इत्यादि श्रुतेः । तर्हि गृहस्थाः यतयश्चैव न त्वन्याश्रमनिष्ठा इति चेन्न, 'देवा एव ब्रह्मचारिणः, देवा एव गृहस्थाः, देवा एव कन्याः, यथा ह्येते मुनयः एवं सर्ववर्गाः सर्वाश्रमाः इत्यादि श्रुतेः देवेषु सर्वाश्रमश्रुतेः ॥

सुत्रार्थः । कृत्स्नमावाप्तुं गृहिणोपसंहारः ।—कृत्स्नमावाप्तुं=कृत्स्नगृह-
स्थाश्रमधर्मवत्त्वात्, गृहिणा=गृहस्थेन, उपसंहारः="न च पुनरावर्तते"
इत्याद्युपसंहारः ॥ मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ।—मौनवत्=यतित्ववत्,
इतरेषामप्युपदेशात्="देवा एव ब्रह्मचारिणः, देवा एव गृहिणः, देवा एव
वानप्रस्थाः, देवा एव सन्यासिनः" इत्याद्युपदेशात् चत्वारोप्याश्रमाः देवेषु
सन्तीत्यर्थः ॥

अद्वैतम् अनाविष्काराधिकरणम् । (१५१)

अनाविष्कृर्षन्नन्यथात् । (४७५)

अनुष्ठेयं बाल्यमिति ब्रह्मनिष्ठस्य कथ्यते ।

डम्भदर्पादिराहित्यं तत्स्वेच्छा चरणं न हि ॥ ६२ ॥

अ-र्थः । 'तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विव बाल्येन तिष्ठासेत्' (वृ. ३-
५-१) इति श्रुत्या ब्रह्मनिष्ठस्य बाल्यविधानं प्रतीयते । तत्र बाल्यशब्दार्थः
शैशवकृत्यं वा, उत स्वप्राभवानाविष्करणं वेति संशये लोके कामचारब्रह्म-
णादिकं बाल्यमिति प्रसिद्धम् । तदेवात्र "ज्ञानाग्निसर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते-
ऽर्जुन" इति गीतावचनात् गाढमिति प्राप्ते डम्भदर्पादिराहित्यमेव बाल्य-
शब्दार्थः, तदेव ज्ञानिना अनुष्ठेयं, लोकप्रसिद्धबाल्यशब्दार्थगृहणे ज्ञानाभ्यासौ
न संभाव्यते ।

"यं न सन्तं न वान्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् ।

न सुकृतं न दुर्कृतं वेद कश्चित् स ब्राह्मणः ॥

गूढभर्माश्रितो विद्वानज्ञानवर्तितं चरेत् ।

अभ्यज्जटवशापि मूकश्च यो मही चरेत् ॥"

"अव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्ताचारः नाविरतो दुश्चरितात् नाशान्तो नासमाहितः"

इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिः ब्रह्मनिष्ठस्य कामचारादिकं निषिद्धमेव । अतः ब्रह्म-

निष्ठस्य यावदायुषं शास्त्रीयकर्माचरणं, शास्त्रनिषिद्धमाचरणं च कुर्वन् डम्भादि-
राहित्यवान् ज्ञानं संपादयेत् इत्येव शास्त्रतात्पर्यात् इत्यर्थः ॥

“ग्रन्थचारी गृहस्थश्च यानप्रस्थश्च भिक्षुकः ।

चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः एकैकश्च चतुर्विधः ॥”

तत्र ग्रन्थचारिणो वृत्तिभेदाः, गायत्रः, ब्राह्मः, प्राजापत्यः, बृहन्निति । गृहस्थ-
वृत्तिभेदाः बार्तावृत्तयः, शालीनवृत्तयः, यायावराः, घोरस्तन्यासिकाश्चेति ।
यानप्रस्थवृत्तिभेदाः वैखानसाः, औदुम्बराः, बालखिल्याः, फेनपादश्चेति ।
भिक्षुवृत्तिभेदाः, कुन्दीचक, बहूदक, हंस परमहंसा इति । एते सर्वेऽपि
स्त्रीयशास्त्रादिरुद्धं कर्मा कुर्वन्त एव ब्रह्मज्ञानिनो भवेयुरिति ॥

विशिष्टद्वैतम् अनाविष्काराधिकरणम् । (१२१)

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् । (४६७)

कामचारादिकं बाल्यं किमु डम्भादि हीनता ।

ज्ञानिनस्स्वीयमहिमप्रकाशाभाव एव तत् ॥ ६३ ॥

दुश्चरित्राभिवृत्तस्य शान्तचित्तस्य योगिनः ।

ग्रहानाद्ब्रजलामोक्तोः बाल्यं गर्वादिहीनता ॥ ६४ ॥

अ-र्थः । ग्रन्थनिष्ठस्य बाल्यविधिः श्रूयते । तच्च बाल्यं डम्भादिरहित-
त्वमेवेति निश्चीयते । ‘नाविरतो दुश्चरितात्’, ‘आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिः’
इत्यादि श्रुतिभ्यः कामचारादिबाल्यकृत्यस्य निषेधात् । अतः अहं ग्रन्थवित्,
अभिजनविधावान् इत्यादि गर्वानाविष्करणमेव बाल्यशब्दार्थः इति सिद्धम् ॥

द्वैतम् अनाविष्काराधिकरणम् । (१८६)

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् । (४८२)

गुरुश्च ब्रह्मविज्ञानं न सर्वेभ्यो दिशेत् स्वयम् ।

योग्याय ऋजवे ब्रूयात् नायोग्याय कदाचन ॥ ६५ ॥

अ - र्थः । ब्रह्मज्ञानोपदेशश्च सच्छिष्यायैव प्रसिद्धः सभाचत्वरदिस्थानेषु प्रकाशमकुर्वाणस्तत्रैव रहसि कर्तव्यः । 'विद्या ह वै ब्रह्मणमाजगाम । गोपाय मा शेवभिष्टेहमस्मि । अनार्यकायानृजवे शठाय । न मां ब्रूयाः ऋजवे ब्रूहि नित्यम् ॥' इत्यादि प्रपाणात् अयोग्यानामुपदेशो न कार्य इति सिद्धम् ॥

मुख्यार्थः । अनाविष्कुर्वन्नन्वयान्-गुरुः-सामान्यतः-सर्वत्र विद्या-अना-विष्कुर्वन्-प्रकाशमकुर्वाणस्तन्-रहसि सच्छिष्यायोपदिशेत् । अन्वयात्-अनर्थप्राप्त्यभावरूपान्वयात् । यत्र गुरुचित् स्थित्वा उपदेशो अयोग्यानामपि ज्ञानोत्पत्तिस्तथात् । तथा सति गुरोरनर्थप्राप्तिस्तथात् ॥

अत एव ऋग्वेदे (२-२३-१६) 'मानस्तेभ्यो ये अभिद्रुहस्पदे निरामिणो रिपयो अन्येषु जागृधुः, एषां नैतन्नापरं किञ्चनैकं ब्रह्मणस्पते ब्रूहि तेभ्यः कदाचित् ॥ अयोपलमेनापरता मनुष्याः ये धर्मिणो ब्रूहि तेभ्यस्तद्दानः । आदेयान् मोहते विष्णो हृदि ब्रह्मणस्पते न परं सात्त्वो विदुरिति ॥' एतत् मन्त्रद्वयं पठितम् । एतदर्थश्च हे ब्रह्मणस्पते ! वेदस्य पते वायो ! निरामिणः-भगवदुत्तमत्वज्ञानिनः, रिपवः-तद्विरोधिनः, अन्येषु-भागेषु, जागृधुः-अभिरुपाचक्रुः । अभिद्रुहस्पदे-अत्यन्त विष्णुवैष्णवद्रोहफलस्य नित्यनिरतिशय-दुःखकरे तमसि-स्यात्तुर्हा इति शेषः । मानस्तेभ्यः-मा-न-स्तेभ्यः-सदा सद्विलक्षणं अनिर्वाप्यं च जगत् ब्रह्मनिर्गुणम्, इत्युपदेशेभ्यः 'किं तेन नाकृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥' इति अन्यथा उपदेशेभ्यः 'एषां नैतत् नापरं किञ्चनैकं' इति यद्वद्वयः कदाचिदर्थाप, न-अस्मान्-मा ब्रूहीत्यर्थः । हे ब्रह्मस्पते ! हे वाण्याः (बृहत्याः) पते वायो ! ये उपदानेन-विष्णुमयत्वा, उपरताः-विष्णो रताः, मनुष्याः-मननशीलाः, धर्मिणः-निष्कामशीलाः, तेभ्यः सदा नः ब्रूहि । ये च देवानां हृदि, भ्यः-सकारान्तनपुंसकलिङ्गं वरं ये नियामकं ब्रूहेत्यर्थः । हृदि-वि-आ-ओहते-हृदिव्योहते-हृदि वहन्ति, साध्वः-विष्णोः परं, परं-उत्तमम्, न विदुः-न जानन्ति । तेभ्यः नः सदा ब्रूहीत्यर्थः । विद्येति-विद्या-विद्यादेवता, ब्राह्मणं-वायुं, आजगाम हे वायो ! मां गोपाय रक्ष, अहं ते शेवधी-निषिम्तोस्मि । मां अनार्यकाय-अयोग्याव, अनृजवे-विपरीतचित्तवृत्तये, शठाय-दोषहणे, न ब्रूयाः इति विद्यादेवता प्रार्थनावचनमिति ॥

अद्वैतम् ऐहिकाधिकरणम् । (१५२)

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् । (४७६)

विद्याफलं त्वैहिकमेव वा स्यात् आमुष्मिकं वा प्रतिबन्धहानौ ।
गर्भस्थितस्तत्रापि वामदेवः यद्ब्रह्मभावं समवाप तस्मात् ॥६६॥

अ-र्थः । विद्या इहैव जन्मनि सिद्ध्यति उत अमुत्रापीति संगये
विद्या इह जन्मनि सिद्ध्यति, प्रारब्धप्रतिबन्धाभावे । प्रतिबन्धे सति अमुत्रापि
गर्भस्थ एव च वामदेवः प्रतिपेदे ब्रह्मभावमिति वदन्ती श्रुतिः, जन्मान्तरे
विद्योत्पत्तिं दर्शयति । अतश्च विद्याफलमैहिकं आमुष्मिकं वेति स्थितम् इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् ऐहिकाधिकरणम् । (१२२)

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् । (४६८)

ऐहिकामुष्मिकफला विद्या फलयती तदा ।
प्रतिबन्धविनाशस्यात् यदेहामुत्र वा भवेत् ॥ ६७ ॥

अ-र्थः । अन्युदयफला विद्या इह जन्मनि प्रारब्धप्रतिबन्धाभावे फलं
ददाति । प्रतिबन्धे सति अन्यजन्मनि । इति ॥

द्वैतम् ऐहिकाधिकरणम् । (१८७)

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् । (४८३)

प्रारब्धप्रतिबन्धे स्यात् ब्रह्मदर्शनमैहिकम् ।
प्रतिबन्धस्य सत्त्वे तु दर्शनं त्वन्यजन्मनि ॥ ६८ ॥

अ-र्थः । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्ये'ति ब्रह्मदर्शनं इहैव जन्मनि प्रारब्ध-
प्रतिबन्धाभावे भवेत् । तत्सत्त्वे तु जन्मान्तरेऽपि वा ।

“श्रुत्यात्मानं मतिपूर्वं ह्युपास्य इहैव दर्शितं परमस्य विन्देत् ।
यद्यारब्धं कर्म निबन्धकं स्यात् प्रेत्यैव पश्येद्योगमेवान्बवेत्स्य ॥”

इति श्रुतेः ॥ स्पष्टस्मृत्यर्थः ॥

अद्वैतम् मुक्तिफलानियमाविकरणम् । (१५३)

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावृत्तेस्तदवस्थावृत्तेः । (४७७)

इह वाऽमुत्र वा विद्या सिद्ध्यतीति तथा फले ।

मोक्षे स नियमो नात्रेत्येकलिङ्गावधारणात् ॥ ६९ ॥

अ - र्थः । मुक्तिलक्षणे विद्याफले गेहिकमुष्मिकविशेषप्रतिपत्तिनियमो न । सगुणानु विद्यासु तथात्वेऽपि निर्गुणविद्यार्या ब्रह्मैव हि मुक्त्यवस्था । सम्यग्ज्ञानं यदा, तदा मुक्तिरेवेति एकलिङ्गत्वावधारणात् । 'स एष नेति नेत्यात्मा', 'यत्र नान्दत् पश्यति', 'ब्रह्मैवेदमसृजत्' इत्यादि श्रुतिभ्यः इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् मुक्तिफलाधिकरणम् । (१२३)

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावृत्तेस्तदवस्थावृत्तेः । (४६९)

मुक्तिसाधनविद्यापि प्रतिबन्धे निराकृते ।

सिद्ध्यत्येवेति सूत्रस्य फलं किमिति चोच्यते ॥ ७० ॥

ब्रह्मवित्.पापवर्णाणामनन्तानां महीपरां ।

संभवात्तदभावे स्यात् इति सूत्रफलं विदुः ॥ ७१ ॥

अ - र्थः । मुक्तिफलप्रभवविद्या पूर्वाधिकरणेनैव प्रतिबन्धे सति जन्मान्तरे प्रतिबन्धाभावे तदानीमेव सिद्ध्यतीति, एवं मुक्तिफलेत्यतिदेशसूत्रेण किं प्रयोजनमिति चेत् सर्वेभ्यः कर्मभ्यः कर्मसमुच्चिन्तज्ञानस्य प्रवर्त्तवात् प्रतिबन्धकत्वात् इहैव सिद्ध्यतीति कचिदाशङ्का भवत्येव । तथापि ब्रह्मविद्यायाः प्रवर्त्तत्वेऽपि प्रवर्त्तेभ्यः सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः प्रवर्त्तव्यविदपचाराणां संभवात् मुक्तिफलानियमकथनार्थ इति । सूत्रम् सफलमेव ।

■ भ्रन्तं शपन्तं परुषं वदन्तं यो ब्राह्मणं न प्रजमेयथाहम् ।

स पापकृत् ब्रह्मद्वयसिद्धयः वध्यश्च दण्ड्यश्च न चास्वदीयः ॥”

इत्यादि भारतप्रमाणान् भगवदनुग्रहविरोधि ब्रह्मविदपचारसंभवात् । इति ॥

शार्ङ्गिन् ! तवाद्यकरुणावशतस्तृतीया-
ध्यायोपि पूर्तिमगमन् मतसंग्रहोसिन् ।
वैराग्यबुद्धिरगमन् मम नाकलोके
जाता त्वदीयगुणविग्रहलोकनेच्छा ॥

इतम् मुक्तिफलाधिकरणम् । (१८८)

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः । (४८४)

एवं प्रारब्धकर्मान्ते मुक्तिर्भवति धीमताम् ।

अन्त्यदेहस्य पतनं यदा मोक्षस्तदा भवेत् ॥ ७२ ॥

अ - र्धः । मुक्तिरूपफलमपि प्रारब्धकर्माभावे शरीरपातानन्तरमेव
भवति । तत्सत्ये जन्मान्तरेष्विति अनियमः ।

■ अवसन्नं यद्वारब्धकर्म तत्रैव गच्छति ।

न चेत् बहूनि जन्मानि प्राप्यैवान्ते न संशयः ॥” इति

अनियमप्रमाणात् । ‘धर्मे स्वर्ग, विधर्मे निरपगोत्येव, ब्रह्मसंस्तो अमृतत्वमे-
त्येव’ इति श्रुत्या “विद्वान्मृतमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा” इति शालाच
ब्रह्मनिष्ठस्य मोक्षस्तिष्ठः इति ॥

ननु चतुर्मुखस्य सर्वगुणोपसक्तत्वेनोत्तमत्वात् तस्य प्रारब्धं कर्म चतुर्मुख-
पदमेव तदवसाने तस्य मोक्षः । तथैवेन्द्रादीनामपि ज्ञानित्वेन तेषां च
निषिद्धाचरणाभावात् तत्तत्पदवसाने तेषामपि ‘ब्रह्मणा सह ते सर्वे’ इति
वचनेन ब्रह्मलोकमाप्तिद्वारा मोक्ष इति शास्त्रं चेत् ।

“ब्रह्मधर्मशिरःपट्टी दिवपाल्लोर्ध्वोद्गमः ।

द्वादशार्धशिरोदामा छदशीर्षेण्युपः ॥

चूर्तिद्वयी सर्वेषां भित्वा ताभिरलंकृतः ।

मुख्ये प्रत्यये देवः स्वयं कृष्णादिरुपवान् ॥

शदग्धैव तनुं शक्तिं नित्यानन्दस्यगतः ।

लक्ष्मीकान्तं समन्ततोपि कलयन्नेवेशितुस्ते समं

पदयाम्पुतमवलु दूरतारलोपात्तां रसो योऽयमः ।

यद्योपोत्तरदशनेत्रकुटिलं ग्रन्थोद्दिष्टमिच्छुरत्-

खरोतोपमविभुक्तिप्रभञ्जिता ब्रम्हेससकोत्तराः ॥”

इति आचार्यवचनादिभिः ब्रम्हेदादीनां विधाव्यपचारकरणं ततश्च तन्नाशः

इत्यादि प्रतिभाति । तत् कथं युक्तमिति चेत् नैवम् । पौण्ड्रकतामुदेकवत्
तन्नामधारिणः अगुरा एव ते तत्र एव श्री नृसिंहरोषामिना देया इत्यर्थात्
न दीपः इति ॥

“ शुभेन कर्मणा स्वर्ग निरत्यं च विकर्मणा ।
मिथ्याज्ञानेन च तनोज्ञानेनैव परं पदम् ॥
यदि तस्माद्विरक्तस्सन् ज्ञानमेव समाश्रयेत् ।
सर्वावस्था प्रेरकश्च सर्वरूपेष्वभेदवान् ॥
सर्वदेशेषु कालेषु स एकः परमेधरः ।
तद्भक्तिभारतम्येन तारतम्यं विमुक्तिगम् ॥
सच्चिदानन्द आत्मेति मनुजैस्तु सुरेश्वरैः ।
यथाकर्म बहुगुणैः ब्रह्मणात्वस्वित्तेर्गुणैः ॥
उपास्यस्सर्ववेदैश्च सर्वैरपि यथा बलम् ।
ज्ञेयो विष्णुर्विशेषस्तु ज्ञाने स्थदुचरोत्तरम् ॥
सर्वेऽपि पुरुषार्थास्तसु ज्ञानादेव न संशयः ।
न लिप्यते ज्ञानबाधश्च सर्वदेर्नैरपि क्वचित् ॥
गुणद्वेषैस्तुल्यस्यापि वृद्धिहासौ विमुक्तिगौ ।
नृणां गुराणां मुक्तौ तु सुखे बलते यथाकमम् ॥”

॥ इति पञ्चदश्यायसंग्रहः अणुभाष्योक्तेः ॥

॥ इति मतत्रयसारसंग्रहे तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥

इति भारद्वाजबुलितिलम्बनां नवसात्पुत्रपीशविद्वत्तमाध्यक्षणां दानाधिकारिणां
विद्वन्मण्डमण्डनाख्यविरुद् विद्यावारिध्याख्यविरुदालंकृतानां
मतत्रयनिरूपकाणां काळि. बद्धीपुरं. रङ्गाचार्याणां कृतिषु

॥ मतत्रयसारसंग्रहः संपूर्णः ॥

॥ श्रीमते लक्ष्मीनृसिंहपरब्रह्मणे नमः ॥

॥ श्री ॥

॥ श्रीमते लक्ष्मीनृसिंहपरब्रह्मणे नमः ॥

॥ मतत्रयसारसंग्रहे ॥

॥ चतुर्थाध्याये — प्रथमः पादः ॥

श्रीमन्नुसिल श्रीशार्ङ्गिन् गर्वविघ्ननिवारक ! ।

मतत्रयसारस्य शेषपूर्तिं कुरु कृतम् ॥

अद्वैतम् आवृत्त्यधिकरणम् — १५४

ओ ॥ आट्टित्सकुरुपदेशात् । (४७८)

लिङ्गाच्च । (४७९)

गतो विद्यासु मर्वासु विचारस्ताधनाधितः ।

फलाश्रयो विचारस्तु तृतीये संभविष्यति ॥ १ ॥

यद्वाक्ष्यमाणो वेदनमुच्यते तन् सकृत्कृतं वाऽऽसकृदेव वेति ।

ब्रह्मापरोक्ष्यं हि फलं तु तस्याप्रघातनद्वेदनमभ्यसेत्तु ॥ २ ॥

वाक्यार्थज्ञानतो मुक्तेः आट्टत्या किं फलं भवेत् ।

भेनं तत्स्वमसीत्यस्याप्यावृत्तिः श्रुतिविश्रुता ॥ ३ ॥

वाक्यार्थज्ञानसंपत्तिः वेदनाभ्यसनाद्भवेत् ।

प्रायेण मन्दप्रज्ञा ये तेषामाट्टित्तिरिष्यते ॥ ४ ॥

अधिकरणार्थः । “आत्मा वा अरे द्रष्टव्य ” (बृ ४-५-६)

“तमेव धीरो विज्ञाय ” (बृ ४-४ २१) ‘सोऽन्वेष्टयन्त विजिज्ञासितय ’

(छा ८-७-१) इत्यादौ ज्ञानसंपादनं सकृत्कृतमेव उक्तं आट्टत्या वेति संशये

यथा यागादौ प्रयाजादि यागा सकृदेवानुष्ठेया , तद्वत् सकृदेवेति प्राप्ते

ज्ञानावृत्तिः कर्तव्या । “ओतज्यो मन्तव्यो निधिध्यासितव्य ” इत्यादि

श्रुतिभ्यः ज्ञानावृत्तिरेव प्रतीयते । यथा ‘वीहीनवदन्ति ’ इत्यत्र तण्डुलादि

निष्पत्तिर्पर्यन्तं अवघातादयो आश्रित्यन्ते तथा ब्रह्मसाक्षात्कारपर्यन्तं ज्ञानावृत्तिः कर्तव्या । प्रयाजादयस्तु अङ्गत्वेन श्रुताः सकृदेवेति न दोषः ।

यदि 'तत्त्वमसि' इत्यादिना अन्यं, ज्ञानं "तं विद्याकर्मणी समन्वारमेते" इत्यादि श्रुत्या, 'बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते' इति स्मृत्या च पूर्वमुक्तवशात् साक्षात्कारजनकं भवेत्, सदा तस्य नावृत्तिः । प्रायेण मन्दप्रज्ञा हि लोके दृश्यन्ते । बहूनामुपकाराय प्रवृत्तत्वाच्छास्त्रस्य सामान्येन मन्दप्रज्ञानां आवृत्तिविधानार्थमिदमधिकरणम् । इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् आध्यात्मिककरणम् । (१२४)

शार्ङ्गिन् ! सपरिवारं त्वां प्रपद्ये शरणं मुदा ।

शेषस्तुरीयाध्यायोत्र लिख्यते फलकामिना ॥

आवृत्तिसकृदुपदेशात् । (४७०)

लिङ्गाच्च । (४७१)

तृतीये लक्षणे पूर्वं साङ्गा विद्या विचारिता ।

विद्याफलं चतुर्थेऽत्र सविशेषं विचिन्त्यते ॥ ५ ॥

सकृत्कर्तव्यमेवाव वेदने नाभ्यसेदिति ।

ग्रन्थैव वेद यो ब्रह्मा सयुक्त्युक्तेः न चास्ति तत् ॥ ६ ॥

विजातीयप्रत्ययार्थध्यानादेव विमोक्षणम् ।

आवृत्त्यैव तु साध्यं तत् ध्यानोपास्त्यादिनोच्यते ॥ ७ ॥

अधिकरणार्थः । 'तमेवं विदित्वाऽतिमृत्युमेति' (धे. ३-८)

'ब्रह्मा वेद ब्रह्मैव भवति' (मु. ३-२-९) इत्यादि विहितं चेदनं सकृत्कृतमेव फलवत् उत असकृत् कुतमिति । असकृत्कुतमेव फलवदिति सिद्धान्तः ।

'निधिध्यासितव्यः' इत्यादिना विहितं ज्ञानं असकृदावृत्तसन्ततस्मृतिरूपमिति ।

'तद्रूपप्रत्यये चैका सन्ततिध्यान्यनिस्पृहा । तद्रूपानं ग्रन्थैष्यद्भिर्भरद्वा-

निष्पाद्यते तथा' ॥ इति विष्णुपुराणश्लोके प्रथमैषादिभिः अत्रैः ध्यानं निष्पाद्यते इत्यर्थात् असकृदावृत्तिरेव संपाद्येति निश्चीयते । 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादि चेदनस्य 'तादृगेव भवति' 'परमं साम्बमुपैति' इत्यदि श्रुत्यै-
कार्थाय अत्रत्य एव शब्दस्य इवार्थकमाश्रित्य ब्रह्मसदृशो भवतीत्यर्थः ॥

द्वैतम् आवृत्त्यधिकरणम् । (१८९)

ओं आवृत्तिरसकृदुपदेशात् । (४८५)

ओं लिङ्गाय । (४८६)

कर्मनाशाह्वयफलं चतुर्थेऽसिन्निरूप्यते ।

श्रवणाद्येकवारेण न फलप्राप्तिरिष्यतं ॥ ८ ॥

'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं'मसकृत् पठितं श्रुतौ ।

'भृगुर्वै वारुणिरिति गुरुपसदनश्रुतेः ॥ ९ ॥

नित्यशः श्रवणाद्येव कार्यं मोक्षार्थमिस्त्वयम् ।

ब्रह्मणो दर्शनं यावत् ध्यानाद्यभ्यसनं भवेत् ॥ १० ॥

अधिकरणार्थः । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादिना विहित-
श्रवणादिकं 'स य येपो अणिमा ऐतदात्म्यमिदं सर्वं' इत्याद्यसकृदुपदेशात्,
'भृगुर्वै वारुणिः स तपो तप्यत, पुनरेव वारुणं पितरमुपससार' इत्यादिना
पुनः पुनः गुरुपसत्या श्रवणाद्यावर्तनदर्शनात् 'नित्यशः श्रवणं चैव मननं
ध्यानमेव च । कर्तव्यमेव गुरुभिः ब्रह्मदर्शनमिच्छुभिः ।' इति प्रमाणाच्च
ध्यानावृत्तिः कर्तव्या ॥

अद्वैतम् आत्मत्वोपासनाधिकरणम् । (१५५)

आत्मेतितृणमच्छन्ति ग्राहयन्ति च । (४८०)

ध्यानं कथं कार्यमहं तदन्यः मत्तोऽन्य आत्मेत्यहमेव वा सः ।

ब्रह्माहमस्म्येपत एवमार्थः अहं परात्मेति विचिन्तनीयः ॥ ११ ॥

अधिकरणार्थः । परमात्मा चिन्तनीय इत्यत्र अहं परमात्मा इति
वा, मत्तो अन्यः परमात्मा इति चेति विषये 'त्वं वाऽहमस्मि भगवो देवते,

अहं वै त्वमसि देवते' (वृ. ५-७-२२) इति 'अहं ब्रह्मासि' 'एष त
आत्मा सर्वान्तरः' (वृ. ३-४-१) 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि' (छा. ६-८-७)
इत्यादि श्रुतिभिः अद्वैतात्मेत्येव ध्येयः । इति ज्ञायते ॥

विशिष्टाद्वैतम् आत्मत्वोपासनाधिकरणम् । (१२५)

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च । (४७२)

उपासकस्वात्गतया परात्माध्येयश्चरीरी निरुपाधिकस्सः ।

देहस्य नैजस्य यथाऽयमात्मा स्यात्मान्तरात्मा स तथाऽनुपास्यः ॥१२॥

अधिकरणार्थः । उपासकः जीवात्मा स्वदेहस्य यथा स्वयमात्मा
तथा स्वात्मनोऽपि परमात्मा आत्मा इत्येव उपासीत इत्यर्थः । 'य आत्मनि
तिष्ठन्' इत्यादिना शिष्येभ्य एवमेवोपदिशन्ति च । इति ॥

द्वैतम् आत्माधिकरणम् । (१२६)

ओ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च । (४८७)

आत्मा विष्णुरिति ध्येयः आत्मेत्युपदिशेद्गुरुः ।

'आत्मा ह्येवैव भवति'त्यादिमानात् गुरुक्तिः ॥ १३ ॥

अधिकरणार्थः । उपासकैः आत्मा विष्णुरिति ध्येयः । आत्मा
विष्णुः मम स्वामीति ध्येयः, नान्यं चिन्तयेत् इति शिष्येभ्यः उपदि-
शन्तीत्यर्थः । 'आत्मेत्येवोपास्यः', 'आत्माह्येवैव भवति' इति ग्राहयन्ति च
इत्यादि प्रगल्भात् । इति ॥

अद्वैतम् प्रतीकाधिकरणम् । (१५६)

न प्रतीके न हि सः । (४८१)

मन आदि प्रतीकोपासनेऽत्रात्ममतिर्न हि ।

प्रतीकसदृशो ध्याता तदात्मेति न चिन्तयेत् ॥ १४ ॥

अधिकरणार्थः । स यो नामब्रह्मेत्युपास्ते (छ. ७-१-५) इत्यादौ प्रतीकोपासने आत्मेत्येवोपासना कार्या । नामादीनां ब्रह्मविकारत्वेन ब्रह्म-
त्वोपपत्तेः इति प्राप्तो प्रतीकोपासने नात्ममतिः कार्या । नामादीनां ब्रह्म-
विकारत्वाम्युपगमे प्रतीकभावप्रसङ्गात् । अतः प्रतीकेषु आत्मदृष्टिः न
क्रियते । इति ॥

अद्वैतम् ब्रह्मादृष्ट्याधिकरणम् । (१५७)

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् । (४८२)

नामादौ ब्रह्मदृष्टिस्स्यात् न ब्रह्मणि तथा विधा ।

निकृष्टे तु सम्यक्कृष्टदृष्टिः कार्येति शास्त्रतः ॥ १५ ॥

अधिकरणार्थः । 'आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' (छ. ३-१२-१)
इत्यादौ आदित्यादौ ब्रह्मदृष्टिः कर्तव्या न ब्रह्मणि आदित्यादि दृष्टिः ।
उत्कृष्टदृष्टिः निकृष्टे कर्तव्या इति न्यायात् । प्रतीकोपासकस्य फलदाता तु
ईश्वर एव । 'फलमत उपपत्तेः' इत्यत्रोक्तमेव ॥

विशिष्टाद्वैतम् प्रतीकाधिकरणम् । (१२६)

न प्रतीके न हि मः । (४७३)

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् । (४७४)

नामब्रह्म मनोब्रह्मेत्युपास्तौ नात्मचिन्तनम् ।

नामादौ ब्रह्मदृष्टिर्हि विपरीते निकृष्टता ॥ १६ ॥

अधिकरणार्थः । 'मनोब्रह्मेत्युपासीत' (छ. ३-१८-१) इत्यादि
प्रतीकोपासनेषु प्रतीक एवोपास्यः न ब्रह्मा । प्रतीकोपासने चाब्रह्मणि ब्रह्म-
दृष्ट्या अनुसन्धानम् । उपास्य प्रतीकस्य उपासितुरात्मत्वाभावात् न तथा
अनुसन्धेयम् । मन आदिषु ब्रह्मदृष्टिरेव युक्ता । न ब्रह्मणि मन
आदि दृष्टिः । इति ॥

द्वैतम् न प्रतीकाधिकरणम् । (१९१)

न प्रतीके न हि सः । (४८८)

नामब्रम्हेत्याद्युपास्तौ नामादौ वर्तते हरिः ।

प्रथमान्ताविभक्तिश्च सप्तम्यन्ते समर्थिता ॥ १७ ॥

अधिकरणार्थः । नामादि प्रतीके ब्रह्मदृष्टिर्नकार्या । नामादौ ब्रह्म वर्तते इति ध्येयम् । 'नामादि प्राणपर्यन्तं उभयोः प्रथमात्त्वतः । ऐक्यदृष्टिरिति आन्तिः अनुधानां भविष्यति ॥' 'नामादि स्थितिरेवात्र ब्रह्मणो हि विधीयते । सर्वथा प्रथमा यस्मात् सप्तम्यर्था ततो मता ॥' इति सिद्धान्तात् ।

छान्दोग्ये 'नाम ब्रह्मेत्युपास्ते' इत्यारभ्य 'प्राणं ब्रह्मेत्युपास्ते' इत्यन्त-
बाक्यसमूहे प्रथमान्तद्वितीयान्तपदानां सप्तम्यन्त एवार्थः । प्रथमाविभक्तिश्च
सर्वविभक्त्यर्थप्रतिपादिकेति सर्वत्र सप्तमी विभक्तिरेवाङ्गीकार्या इत्यर्थः ॥

सूत्रार्थः स्पष्टः ।

द्वैतम् ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम् । (१९२)

ओं ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् । (४८९)

सर्वविष्णो ब्रह्मदृष्टिः कार्या ब्रह्म महत्स्मृतम् ।

आत्मोपास्तावपि ब्रह्मध्यानयुक्तं हि युज्यते ॥ १८ ॥

अधिकरणार्थः । सर्वैः विष्णावेव ब्रह्मदृष्टिः कार्या, ब्रह्मणः उत्कृष्ट-
त्वात् । 'ब्रह्मदृष्ट्या सदोपास्यो विष्णुस्सर्वैरपि ध्रुवम् । महत्त्ववानी
शब्दोऽयं महत्त्वज्ञानमेव हि ॥ सर्वतः प्रीतिजनकं अन्तस्तत्सर्वथा भवेत् ।
आत्मेत्येव यदोपासा तदा ब्रह्मत्संयुता । कथमेव सर्वथा विष्णोर्ब्रह्मत्वं न
परित्यजेत् ॥' इति ब्रह्मत्वकप्रमाणात् ब्रह्मशब्दार्थविशिष्टं आत्मेत्युपासनं कार्यम् ॥

अद्वैतम् आदित्यादिमत्यधिकरणम् । (१५८)

आदित्यादिमत्यश्चाङ्ग उपपत्तेः । (४८३)

तमुद्गीथमुपासीतेत्यादित्यादि मतिस्तु सा ।

उद्गीथादिषु कर्तव्या कर्मधिनिर्घयोच्यते ॥ १९ ॥

अनङ्गसंश्रयार्कादिमतिरुद्गीथ एव सा ।

निर्देशानां व्यत्ययेऽपि तुल्या युक्तिर्हि दृश्यते ॥ २० ॥

अधिकरणार्थः । 'य एवासां तपति तमुद्गीथमुपासीत' (छा. १-३-१)

'लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत' (छा. २-२-१) 'इयमेवर्गग्निः साम' (छा.

१-६-१) इत्यादौ अङ्गाश्च उपासनादौ आदित्यादौ उद्गीथादि दृष्टिः, उत

उद्गीथादौ आदित्यादि दृष्टिरिति संग्रहे, अत्र उत्कर्षा निकर्षाभावात् उभयथापि

उपासनं संभवतीति प्राप्ते उद्गीथादिषु अर्कादिमतयः क्षिप्येरन् । अर्कादि-

ज्ञानैः संस्क्रियमाणा उद्गीथादिः कर्मसमृद्धिं करोति । 'यदेव विद्यया करोति

तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इति श्रुतेः । उद्गीथाद्यपेक्षया देवतायाः उत्कर्षत्वात् ।

कर्मसमृद्धिफलेष्वेवं भवंत् । स्वतन्त्रेष्वुपासनेष्वपि कथमिति चेत् तत्रापि

तथैव भवेत् । द्वितीया निर्देशसाम्यात् ॥

विशिष्टाद्वैतम् आदित्याधिकरणम् । (१२७)

आदित्यादिमत्यश्चाङ्ग उपपत्तेः । (४७५)

कर्माङ्गभूतोद्गीथादौ आदित्यादिमतिर्भवेत् ।

देवताराधनद्वारा फलसिद्धिप्रतीतितः ॥ २१ ॥

अधिकरणार्थः । यागाङ्गभूतोद्गीथोपास्तौ आदित्यादि दृष्टिः कर्मा ।

फलसार्धनत्वेन देवताया उत्कर्षात् ॥

द्वैतम् आदित्याधिकरणम् । (१९३)

ओं आदित्यादिमत्यश्चाङ्ग उपपत्तेः (४९०)

‘चक्षोस्सूर्यो मुख्यादिन्द्रः’ इति विष्ण्वङ्गदेवताः ।

सुमुक्षुभिर्विमुक्कथं सतन्याश्च तदाश्रिताः ॥ २२ ॥

अधिकरणार्थः । ‘चक्षोस्सूर्यो अजायत मुख्यादिन्द्रश्चाग्निश्च’ इत्या-
द्युपासनं देवानामेव कार्यं । स्त्रोत्रविस्मानत्वात्, स्वाश्रयात्, मुक्तौ तत्
लयस्यापेक्षितत्वाच्च उपपन्नं तेषां तन्मोक्षणं । ‘आधिग्याधिनिमित्तो
विक्षिप्तमनसोऽपि तु । गुणानां स्मरणाशक्तं विष्णोर्ब्रह्मत्वमेव तु । सततं सततं
तत्तु न कदाचित् परित्यजेत् । अत्र सर्वगुणानां च यतोऽन्तर्भाव इष्यते ।
सोत्पत्यङ्गं च देवानां विष्णोर्ध्विन्यं सदैव तु । तेषां तत्र प्रवेशो हि मुक्ति-
रित्युच्यते बुधैः । तदाश्रिताश्च ते नित्यं ततश्चिन्त्यं विशेषतः ॥’ इति
प्रमाणात् ॥

सूत्रार्थः । आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥—आदित्यादि इति
लुप्ततृतीयाबहुवचनं । आदित्यादिभिः=देवैः, अङ्गे=विष्णोरङ्गे, मतयः=
आदित्यादिमतयः, कार्या । उपपत्तेः=उपपन्नत्वात्—यस्य यतः उत्पत्तिः
तस्य तत्र लयः ॥

अद्वैतम् असीनाधिकरणम् । (१५९)

आमीनस्सम्भवात् । (४८४)

ध्यानाच्च । (४८५)

अचलत्वं चापेक्ष्य । (४८६)

स्मरन्ति च । (४८७)

प्रतीकाद्यं तत्त्वमसीत्याद्यं चोपासनं कथम् ।

कार्यं निश्चलमासीनः ध्यायेदिति विधीयते ॥ २३ ॥

अधिकरणार्थः । सम्यग्दर्शनव्यतिरिक्तोपासनेषु आसीनः शयानो वा
तिष्ठन् वा उपासनं कुर्यात् इति सामान्यतः प्राप्ते समानप्रत्ययमवाहकरणं
उपासनं गच्छतो घाततो वा तिष्ठतो वापि न संभवति । चित्तविशेषकत्वात् ।

अतः आसीन एव उपासनं कुर्यात् । ध्यायति बकः इत्यादौ यथावा निश्चलत्वं दृश्यते तद्वत् 'ध्यायीत' इत्यादि विधानात् 'शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः' इति गीतावचनाच्च पञ्चक्रादासननिष्ठस्यैव उपासना संभवतीति योगशास्त्रोक्तेश्च ॥

‘स्वस्तिकं गोमुखं पद्मं चौरसहासने यथा ।

भद्रं मुक्तासनं चैव मयूरासनमेव च ।

सुखासनसमारुह्य च नवमं मुनिपुङ्गव ॥’

इति नवविधासनानि साङ्गणानि च जायान्तर्दर्शनोपनिषदि द्रष्टव्यानि ॥

विशिष्टाद्वैतम् आसीनाधिकरणम् । (१२८)

आसीनस्सम्भवात् । (४७६)

ध्यानाच्च । (४७७)

अचलत्वं चापेक्ष्य । (४७८)

स्मरन्ति च । (४७९)

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् । (४८०)

निश्चलत्वे ध्यानसिद्धिः आसीनस्यैव संभवेत् ।

उपविश्यासने पुञ्ज्यात् योगं सापाश्रयो बुधः ॥ २४ ॥

अधिकरणार्थः । उपासनं तैलपारावदविच्छिन्नस्मृतिसन्तानरू विजातीयप्रत्ययान्तराज्यवहितं तच्च पञ्चार्थधारणप्रयत्ननिवृत्तये सापाश्रयस्य आसीनस्यैव संभवति । न तु देशकालादि नियमः । मनोनुकूल इति वाक्यशेषात् ॥

द्वैतम् आसीनाधिकरणम् । (१९४)

ओं आसीनस्संभवात् । (४९१)

ओं ध्यानाच्च । (४९२)

ओं अचलत्वं चापेक्ष्य । (४९३)

ओं स्मरन्ति च । (४९४)

ओं यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् । (४९५)

आसीनेनैव निध्यानं कार्यं चित्तं तदा स्थिरम् ।

एकाग्रतामतिर्षत् तत्र ध्यानं प्रकीर्तितम् ॥ २५ ॥

विष्णुध्याने देशकालनियमादि प्रदर्शनम् ।

मनः प्रसादसिद्धयर्थं न तु देशादिना फलम् ॥ २६ ॥

‘अधिकरणार्थः । सर्वदोषासनं कुर्वन्नपि आसीनो विशेषतः कुर्यात् ।

“ स्मरणोपासनं चैव ध्यानात्मकमिति द्विधा ।

स्मरणं सर्वदा योग्यं ध्यानोपासनमासने ॥

नैरन्तर्यमनोवृत्तेः ध्यानमित्युच्यते बुधैः ।

आसीनस्य भवेत्तत्तु न ध्यानस्य निद्रया ॥

स्थितस्य गच्छतो वापि विशेषस्थैव सम्भवात् ।

स्मरणात् परमं ज्ञेयं ध्याने नास्त्यतः संशयः ॥

अचलं चेच्छरीरं स्यान् मनसश्चाप्यचलनम् ।

चलने तु शरीरस्य चञ्चलं च मनो भवेत् ॥

समं कायशिरोब्रीधं धारयन्नचलं स्थिरः ।

सपेक्ष्य नासिकग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥

तमेव देशं सेवेत् तं कालं तागवस्थितिम् ।

‘तानेव भोगान् भुञ्जीत मनो यत्र प्रसीदति ॥

नहि देशादिभिः कथितं विशेषस्समुदीरितः ।

मनः प्रदर्शनार्थं हि देशकारादि चिन्तना ॥”

इत्यादि प्रमाणैः मनोमुकूलदेशे योगशास्त्रोक्तासनमासीनः उपामनं कुर्यात्
इत्यर्थः ॥

अद्वैतम् एकाग्रताधिकरणम् । (१६०)

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् । (४८८)

चित्तस्यैकाग्रता यत्र तत्रैवोपासना स्मृता ।

ग्राची दिगादिनियमो न मनः प्रियताधिता ॥ २७ ॥

अधिकरणार्थः । उपासनेषु यथा यागादिकरणे 'प्राचीनवंशं करोति'; 'वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इत्यादि दिग्देशकलादि नियमः आश्रितः, तद्वत् अत्र न । 'मनोमुक्ते न तु चक्षुःपीडने, गुह्यानिवातामयणे प्योजयेत्' इति उपासनाविधायकवाक्यदोषात् चित्तस्य एकाग्रता यत्र भवति तत्रैवोपासनं कर्तव्यमिति प्रतीतिः ॥

अद्वैतम् आप्रायणाधिकरणम् । (१६१)

आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् । (४८९)

सम्यग्दर्शनपर्यन्तं तच्चमस्यादि चिन्तनम् ।

प्राप्तुक्तवाभ्युदयफलोपास्तिरत्र विचार्यते ॥ २८ ॥

'तावत्कतुर्दामं लोकं' प्रेत्येत्यदि धर्मावशात् ।

आप्रायणादुपास्तिस्स्यात् मृतिकाले च तत्स्मृतेः ॥ २९ ॥

अधिकरणार्थः । पूर्वोक्तोपासनवृत्तिरेव अभ्युदयफलं चिन्तयतेऽत्र । पेहिकामुष्मिकनालोद्देशेन क्रियमाणं उपासनं आमरणात् कर्तव्यम् । अन्य-
ज्ञानवशात् अदृष्टफलप्राप्तेः । 'अच्छिन्नः तेनैव प्राणमायासि, प्राणस्तेजसा युक्तः, स आत्मना यथा संकल्पितं लोकं नयति' इत्यादि भुक्त्या जन्मान्तरोप-
गोम्यफलसाधनकर्मणः मरणकालेऽपि सच्चिन्तनगतत्वेन श्रूयमाणत्वात् । 'स यावत्कतुः अयमसालोक्नत् प्रैति' इति

"यं यं वापि सरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरं ।

तं तमेवेति कौन्तेय सदा तद्वाक्मवावितः ॥"

इत्यादि प्रगाणात् आमरणं ध्यानं दृश्यते ॥

अधिकरणार्थः । ब्रह्मविद्याऽधिगमे सति पापं क्षीयते वा न वेति विशये 'न हि कर्म क्षीयते' इत्यादि स्मृत्या पापफलस्यानुभवादेव नाशोक्तेः न क्षीयते इति प्राप्ते ब्रह्माधिगमे सति उत्तरपूर्वाधयोः अश्लेषविनाशौ भवत इति सिद्धान्तः । 'यथा पुष्करपलाशे आपो न श्लिष्यन्ते एवमेवं विदि पापं कर्म न श्लिष्यते' (छा. ४-१४-३) 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' (मु. २-२-८) इत्यादि श्रुतेः । तस्माद्ब्रह्माधिगमे दुरितक्षयो भवति ॥

विशिष्टाद्वैतम् तदधिगमाधिकरणम् । (१३०)

तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् । (४८२)

पदवित्तं विदित्वा 'न कर्मणा लिप्यते' बुधः ।

इति श्रुत्या ब्रह्मविदोऽप्यश्लेषो हानिरंहसः ॥ ३३ ॥

अधिकरणार्थः । 'तस्यैवात्मा पदवित्तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन' 'तद्यथेपीकतूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेत एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' (छा. ५-२४-३) इत्यादि श्रुतिभ्यः । विद्या प्राप्तौ उपासकस्य विद्यागौरवात् उत्तराधस्याश्लेषः पूर्वाधस्य विनाशश्च भवतः । 'नामुक्तं क्षीयते कर्म कल्प कोटिशतैरपि' इत्यादि शास्त्रं तु कर्मणां फलजननसामर्थ्यद्विगमविषयमिति न विरोधः । इति ॥

अद्वैतम् इतरासंश्लेषाधिकरणम् । (१६३)

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु । (४९१)

एष एते पुण्यपापे तरतीत्यादिनेतरत् ।

पुण्यं बुधं न वध्नाति देहपाते विनश्यति ॥ ३४ ॥

अधिकरणार्थः । विद्यानिष्ठस्य प्राप्तवत् पुण्यस्यापि अश्लेषविनाशौ भवतः । 'उभे उ है वैष एते तरति' (बृ. ४-४-२२) 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' (मु. २-२-८) 'नैनं सेतुमहोरात्रे तरतः' (छा. ८-४-१) इत्यादि श्रुतिभ्यः पुण्यस्यापि पाप्मशब्देन ग्रहणं कृत्वा तद्विनाशोक्तेः । शरीरपाते तु मोक्ष एवेत्यर्थः । इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् इतराधिकरणम् । (१३२)

इतस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु । (४८३)

निर्वर्तन्ते च पाप्मानः इति श्रुत्या विपरिचितः ।

शरीरपातादूर्ध्वं तु नश्यन्ति सुकृतानि च ॥ ३५ ॥

अधिकरणार्थः । विद्यया उपासकस्य पुण्यस्यापि अद्वैतविनाशो भवतः । 'सर्वे पाप्मानो अतो निर्वर्तन्ते' (छ. ८-४-१) 'तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते' (कौषी. १-४) इत्यादि श्रुतेः । शरीरपातादूर्ध्वं सुकृतानि नश्यन्तीत्यर्थः 'तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते' इत्यत्र तच्छब्दस्य, तत्=सः उपासकः इति वा तस्मिन् समये इति वा तदा वा इत्यर्थः ॥

अद्वैतम् अनारब्धकार्याधिकरणम् । (१६४)

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः । (४९२)

अनारब्धफले एव पुण्यपापे विनश्यतः ।

आरब्धयोः स्थितिं ग्राहं न विमोक्ष्ये इति श्रुतिः ॥ ३६ ॥

अधिकरणार्थः । पूर्वोक्तं पुण्यपापविनाशः अनारब्धफलयोः पुण्यपापयोर्विनाशः उक्तं अनारब्धफलयोरिति सगुणे अपवृत्तफलयोरेव पुण्यपापयोः सधितयोः शनोत्पत्तेः प्राक् विनाशः न तु आरब्धकार्ययोः । 'प्रारब्धं भोग्यतो नश्येत्' 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये' (छ. ६-१४-२) इत्यादि शास्त्रात् प्रारब्धशरीरान्त एव मोक्ष इति प्रतीतेः ॥

विशिष्टाद्वैतम् अनारब्धकार्याधिकरणम् । (१३२)

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः । (४८४)

ब्रह्मविद्यां मुमुक्षोश्च सर्वं पापं व्यपोहति ।

नानारब्धफले एव नश्यतो देहमुत्थिते ॥ ३७ ॥

अधिकरणार्थः । उपासकस्य उक्तः सर्वपापविनाशः अप्रवृत्तफलक एव ।
 'तस्य तावदेवचिरं यावत्तविमोक्ष्ये अथ संपत्त्ये' (छा. ६-१४-२) इति
 प्रारब्धशरीरपातविलम्बावधिभुतेः । इति ॥

अद्वैतम् अग्निहोत्राधिकरणम् । (१६५)

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् । (४९३)

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः । (४९४)

नित्याग्निहोत्रादिकं च कर्तव्यं ज्ञानसिद्धये ।

पूर्वपुण्यादि नाद्योत्र श्रुत्यैव प्रतिपादितः ॥ ३८ ॥

अधिकरणार्थः । ब्रह्मविद्यानिष्ठस्य सर्वपुण्यविनाशोक्तौ सत्यामपि
 नित्याग्निहोत्रादिकं सन्ध्यावन्दनादिकं स्वस्वाश्रमकर्म कर्तव्यमेव । 'समेतं
 वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन (वृ. ४-४-२२) इति
 श्रुत्या विद्यासिद्धये यज्ञदानादिकं कर्तव्यमिति प्रतीतेः । तर्हि पुण्यपाप-
 श्लेषविनाशौ कथमुपपद्येत इति चेत् नित्यकर्मणः व्यतिरिक्ताः साधुकृत्याः
 ऐहिकामुन्निक्रमयोजनाः अनन्ता अनारब्धफलाः सम्भवन्तीति तद्विषयकै ते
 इति ॥

अद्वैतम् विद्याज्ञानसाधनत्वाधिकरणम् । (१६६)

यदेव विद्यमेति हि । (४९५)

उभौ विद्वानविद्वांसच मुमुक्षू कुरुत्वस्सदा ।

ज्ञानद्वारा च कर्मेदं मुमुक्षोरुपकारकम् ॥ ३९ ॥

अधिकरणार्थः । पूर्वोक्तं अमुष्मे नित्याग्निहोत्रादिकं विद्यानिष्ठस्यैव
 उत अविद्यानिष्ठस्यापि इति विज्ञये उपायेषामपि विहितमेव । 'यदेव विद्या
 करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवतरं भवति' (छा. १-१-१०) इति
 विद्यासंयुक्तस्य कर्मणः वीर्यवतरत्वाभिधानेन विद्याविहीनस्यापि अग्निहोत्रादि
 कर्म कर्तव्यमिति प्रतीयते । इति ॥

विशिष्टद्वैतम् अग्निहोत्राद्यधिकरणम् । (१३३)

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यार्थैव तद्दर्शनात् । (४८५)

अतोऽन्यापि क्षेत्रेणामुभयोः । (४८६)

यदेव विद्येति हि । (४८७)

आथमोक्तानि कर्माणि न त्यजेरन् विपश्चितः ।

ब्रह्मविद्योत्पादकानि तानि कार्याणि कालतः ॥ ४० ॥

पूर्वपुण्यं विनष्टं च फलं विद्या भग्निष्यति ।

प्रतिषद्फलं कर्म शत्रुमित्रादि गोचरम् ॥ ४१ ॥

अधिकरणार्थः । स्वस्वाश्रमधर्माः विदुषः विवाहस्यकार्यार्थैः अनुष्ठेय-
एव । तमेतमित्यादि श्रुतेः । 'सुहृदस्माधुकृत्यां' (छा. १-१-१०)
इति श्रुतिस्तु विद्याधिगमात्पूर्वं प्रबलकर्मप्रतिषद्फलक साधुकृत्या विपया ।
'यदेव विद्यया करोति' इति श्रुत्या प्रतिषद्फलक पुण्यसत्त्वस्य शपनात् ।
इति ॥

अद्वैतम् इतरक्षपणाधिकरणम् । (१६७)

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते । (४९६)

प्रारब्धं कर्मभोगेन क्षपयित्वा ततश्शुचिः ।

मायानिष्ठया ब्रम्हैव सन् ब्रह्माप्नोति पण्डितः ॥ ४२ ॥

अधिकरणार्थः । ज्ञानी आरब्धेफले पुण्यपापे उपभोगेन विनाश्य
ब्रम्हैव सन् ब्रह्मा सम्पद्यते इति ॥

विशिष्टद्वैतम् इतरक्षपणाधिकरणम् । (१३४)

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते । (४८८)

प्रारब्धस्य फलं ज्ञानी मुक्त्वा देहावसानतः ।

विद्याफलं मुक्तिरूपं आप्नोतीतीह कथ्यते ॥ ४३ ॥

अधिकरणार्थः । आरब्धकार्ये पुण्यपापेऽपि आरब्धशरीरान्ते विनश्यतः ।
 'तस्य तावदेव चिरं' (छ. ६-१४-३) इति आरब्धशरीरावसानावधि
 विलम्बश्रुतेः । आरब्धस्य भोगेनैव नाशोक्तेः ॥

द्वैतम् तदधिगमाधिकरणम् । (१९६)

ओं तदधिगम उत्तरपूर्वाचयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् । (४९७)
 ओं इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु । (४९८)
 ओं अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः । (४९९)
 ओं अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तदर्शनात् । (५००)
 ओं अतोऽन्यदपीत्येकेषामुभयोः । (५०१)
 ओं यदेव विद्ययेति हि । (५०२)
 ओं भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ संपत्स्यते । (५०३)

उत्तरायस्य चाश्लेषः पूर्वायस्य विनाशनम् ।

एवं पुण्यस्याश्लेषः "पाते क्षतुष्टपस्य च ॥ ४४ ॥

अप्रारब्धफले एव पुण्यपापे विनश्यतः ।

अग्निहोत्रादि कर्माणि कार्यं मोक्षस्य सिद्धये ॥ ४५ ॥

मुक्त्ययोग्यं च यत्पुण्यं तन्मित्राय प्रदीयते ।

ज्ञानिना रचितं पुण्यं स्वल्पं तद्वीर्यवत्तरम् ॥ ४६ ॥

आरब्धे पुण्यपापे च क्षपयित्वाथ भोगतः ।

स्वयोग्यतानुसारेण प्राप्नोति ब्रह्म वा तमः ॥ ४७ ॥

अधिकरणार्थः । उपासकस्य ब्रह्मदर्शने उत्तरपापश्लेषः पूर्वापाप-
 विनाशश्च भवति । 'तवथा पुष्करपलाश' इत्यादि श्रुतिभ्यः । पुण्य-
 स्याप्येवं असंश्लेषः पाते

"यथाऽश्लेषो विनाशश्च मुक्तस्य तु विकर्मणः ।

एवं सुकर्मणश्चापि फलतन्तामसि भ्रुवम् ॥" इति प्रमाणात् ।

“ यदनारब्धपापं स्याद्विनश्यति निश्चयात् ।

पश्यतो ब्रह्मनिर्दिष्टं हीनं च ब्रह्मपश्यतः ॥”

“ द्विषतो वा भवेत्पुण्यनाशो नास्त्यत्र संशयः ।

तस्याप्यारब्धकार्यस्य न विनाशोक्तिं कुतचित् ॥”

“ आरब्धयोश्च नाशस्यादर्शयोः पुण्यपापयोः ॥” इति ।

‘स एनमविदितो न मुनक्ति यथा वेदो वाऽननूक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतम्’ ।
यदिह वाप्यनेवं विन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्वास्यांततः क्षीयत एवात्मानमेव
लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्माक्षीयते अस्मा-
द्धेवात्मनो ययत्कामयते तत्तत्सृजते’ इति ।

“ अनमीदृमनारब्धं पुण्यमप्यस्य नश्यति ।

विभु पापं परब्रह्मज्ञानिनो नात्र संशयः ॥”

“ अल्पमात्रकृतो धर्मः भवेत्ज्ञानवतो महान् ।

महानपि कृतो धर्मः अज्ञानाविप्लवो भवेत् ॥”

■ आरब्धपुण्यपापस्य भोगेन क्षणादनु ।

प्राप्नोत्येव तमो घोरं ब्रह्म वा नात संशयः ॥”

■ ब्रह्मणां ज्ञानकालस्तु पूर्वमारब्धसंक्षयः ।

नियमेन भवेन्नात्र कार्या कचिद्विचारणा ॥”

इति श्रुतिस्मृतिपुराणवचनैः ज्ञानी प्रारब्धकर्म भोगेन क्षययित्वा प्रारब्धावसाने
स्वस्वयोग्यां मुक्तिमाप्नोति । पापिनां तु प्रारब्ध देहावसाने तमसि प्रवेश
इत्युक्तेः ॥

॥ इति मतत्रयसारसंग्रहे चतुर्थाध्याये प्रथमः पादः ॥

॥ मतत्रयसारसंग्रहे ॥

॥ चतुर्थाध्याये — द्वितीयः पादः ॥

अद्वैतम् वागधिकरणम् । (१६८)

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च । (४९७)

अत एव च सर्वाण्यनु । (४९८)

जीवस्य देहादुत्क्रान्तौ वाग्वृत्तिः पद्यते हृदि ।

चित्ताद्वाचो जन्यभावाच्छ्रयो हृदि न युज्यते ॥ ४८ ॥

अधिकरणार्थः । अत्र अपरास्तु विद्यायु फलप्राप्तये देवयानं अवतार-
यिष्यन् यथाशास्त्रं उत्क्रान्तिक्रमं अन्याचष्टे । ‘अस्य सोम्य पुरुषस्य मयतो
वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम् ।’
(छा. ६-८-६) इति । अत्र प्रकृतः पुरुषस्य ‘वाङ्मनसि सङ्गच्छते’ इति
श्रूयते । तत्र वागिन्द्रियव्यापारस्य मनसि सङ्गमो वा उत वागिन्द्रियस्य
वेति संशये वाग्वृत्तिरेव मनसि सम्पद्यत इति सिद्धान्तः । उत्तरत्र ‘अवि-
भागो वचनात्’ इति सूत्रेण विभागभावस्यैवोक्तेः पूर्वव्रोक्ता सम्पत्तिरपि वृत्ति-
संपत्तिरेव न तु लब्ध इति । मनसः वाचः उत्पत्त्यभावात् मनसि लब्धो न
युज्यते । किञ्च ‘तस्मादुपशान्त तेजः पुनर्भवगिन्द्रियैः मनसि सम्पद्यमानैः’
इति (प्रश्न. ३-९) सर्वेन्द्रियाणां मनसि सम्पत्तिः श्रूयते । तदेव शापयति
सम्पत्तिशब्दार्थः वृत्तिसंपत्तिरिति ॥

विशिष्टाद्वैतम् वागधिकरणम् । (१३५)

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च । (४८९)

अत एव च सर्वाण्यनु । (४९०)

वागिन्द्रियं च विदुषः उत्क्रान्तौ युज्यते हृदि ।

अत्र संपत्तिशब्दार्थः संयोगः कथ्यते बुधैः ॥ ४९ ॥

अधिकरणार्थः । विदुषः गतिप्रकारं निन्तयितुं आरभते । तत्रो-
त्क्रान्तिः — ‘अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते’ (छा. ६-८-६)
इति वाचः मनसि संपत्तिः वाञ्छितमात्रविषया न । अपि तु वाक्स्वरूप-
विषया । ‘वाङ्मनसि संपद्यते’ इति दर्शनाच्छब्दाच्च । दृश्यते वाग्निन्द्रिये
उपरतेऽपि मनः प्रवृत्तिरिति दर्शनं । ‘वाङ्मनसि संपद्यते’ इति शब्दः ।
मनो जन्यत्वाभावात् वाचः कथं मनसि संपत्तिरिति चेत् संपत्तिशब्दस्य
संयोगः पदार्थः । न तु लय इत्यविरोधः । अत एव सर्वेन्द्रियाणां
मनसि संपत्तिः ‘तेजो ह वा ज्जानः’ इत्यारम्य इन्द्रियैः मनसि सम्पाद्यमानैः
इति श्रुत्या उच्यते ॥

द्वैतम् वागधिकरणम् । (१९७)

ओं वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च । (५०४)

ओं अत एव च सर्वाप्पनु । (५०५)

“कर्मक्षयस्तथोत्क्रान्तिः मार्गो भोगश्चतुष्टयम् ।

फलं मोक्ष इति प्रोक्तं क्रमात्पादेषु चिन्विताम् ॥ ५० ॥”

“देवानां मार्गो उद्दिष्टः नार्चिरादिर्न च क्रमः ।

उत्क्रान्तिमार्गो देवानां न प्रायेण भविष्यतः ॥ ५१ ॥”

“सृष्टृष्वेव च सृज्यानां प्रवेशे ब्रह्मणो लये ।

इति नीतिविदां वाक्यान्तृणामुत्क्रान्तिरिष्यते ।

देवानां मोक्ष उत्क्रान्तिः नृणां पादेऽत्र चिन्त्यते ॥ ५२ ॥”

मनोऽभिमानिरुद्रेऽस्मिन् वागुमा संप्रलीयते ।

यथानुहूलमग्न्यादौ लीयन्ते सर्वदेवताः ॥ ५३ ॥

अधिकरणार्थः । वागभिमानिनि उपादेक्ता मनोभिमानिनि रुद्रे
विलीयते । बानो मनोव्यत्यदर्शनात् । तस्य वाक्त्र वाङ्मनसि संपद्यते
इति शब्दाच्च ।

“ उमा चै वाक् समुद्दिष्टा मनो रुद्र उदाहृतः ।

तदेतन्मिथुनं ज्ञात्वा न दाम्पयाद्विहीयते ॥”

सर्वाणि दैवतानि च अत एव शब्दात् विलीयन्ते अग्नौ । ‘अग्नौ सर्वे देवा विलीयन्ते, अग्निरन्त्रे, इन्द्र उमायां, उमा रुद्रे विलीयते । एवमन्यानि दैवतानि यथानुकूलं’ इति गौषवन्धुतिः । देवानां मोक्ष उत्क्रान्तिश्च अस्मिन् पादे उच्यते इत्यन्तं माप्यम् । अत्र देवानां उत्क्रान्तिमार्गयोरभावात् देवानामिति पदस्य आवृत्त्या देवानां=पुराणां, देवानां=ज्ञानिनां इत्यर्थो अभ्युपेयः । अत्र देवानां मोक्षः, ज्ञानिनामुत्क्रान्तिः चिन्त्यत इत्यर्थः । अत्र ल्यङ्गमो द्विविधः । गरुडमार्गद्वारेण, शेषमार्गद्वारेणेति । देवानां मध्ये अग्नौ प्रथमं ल्यङ्गः, अग्निः सूर्यः, सूर्यो गुरो, गुरुः इन्द्रे, इन्द्रः सौपर्ण्या, सौपर्णीं गरुडे, गरुडः वाण्यां, वाणीं चतुर्मुखे, चतुर्मुखः रमाद्वारा विष्णौ इति गरुडमार्गः । शेषमार्गस्तु प्रथमं वरुणस्य सोमे ल्यङ्गः, सोमस्य अनिरुद्धे ल्यङ्गः, अनिरुद्धस्य कामे, कामस्य वारुण्यां, वारुण्यास्तु शेषे ल्यङ्गः, शेषस्तु वाण्यां, वाणीं वायौ । अन्येषां तु गरुडमार्गे, केषांचित् शेषमार्गे प्रवेशः । तत्र प्रमाणं च ।

“ सूर्योन्मियुक्तो गुरुमाप्य तेन शक्रं सहैतेन सुपर्णपत्नीं ।

तया सुपर्णं सह तं वाणीं ब्रह्मणमेतद्वत् एव याति ॥”

“ सोमस्तु वारीशयुतोऽनिरुद्धं विशत्यसौ क्रममसौ च वारुणीम् ।

साशेषदेवं समिरं च सैव वायुं विशत्यज्ज इतीह निर्णयः ॥”

इति ग्रन्थान्तरे विसारो द्रष्टव्यः ॥

सूत्रस्य वाक्पदेन सूत्रस्य मनः पदेन च उमा रुद्रौ यथा वा गृह्यते तद्वत् सुपर्णी सुपर्णावपि गृह्यते । वारुणी शेषावपि गृह्यते इति वक्तव्यम् । तत्र ममाणादिकमन्यत्र द्रष्टव्यम् ।

“ तस्मादशेषा गिरिजां प्रविश्य तथैव रुद्रं सह तेन वाणीम् ।

तया पतिं प्राप्य सहैव तेन ल्यङ्गं हरौ यान्ति समस्त जीवाः ॥”

इति प्रमाणात् जीवाः विमुक्तिकाले गिरिजाद्वारा गच्छन्ति । देवानां मध्ये सोमादि देवाः वरुणद्वारा वाणीशेषद्वारा गच्छन्ति । सूर्यादिदेवताः अग्नि-द्वारा सुपर्णी सुपर्णद्वारा गच्छन्ति इति 'तानि परे तथा खाह' इत्यत्र अनु-व्याख्यानं एतद्विस्तरो द्रष्टव्यः ॥

अद्वैतम् मनोधिकरणम् । (१६९)

तन्मनः प्राण उत्तरात् । (४९९)

मनोवृत्तेर्लयः प्राणे न मनो लय इष्यते ।

प्राणान्मनस उत्पत्तिः नैव वेदे प्रदृश्यते ॥ ५४ ॥

अधिकरणार्थः । 'मनः प्राणे' (छा. ६-८-६) इत्यत्र पूर्ववत् मनसो वृत्तिसम्पत्तिः प्राणे ; उत वृत्तिमनसो प्राणे सम्पत्तिरिति विचारै मनसो वृत्तिरेव सम्पद्यते । प्राणप्रकृतित्वाभावात् मनसः । 'अलमयं हि सोम्य मन अपोमयः प्राणः' (छा. ६-५-४) 'आपश्चान्नमसृजन्त' इति श्रुतिभ्य मनसः प्राणप्रकृतित्वं परम्परया अवगतमिति चेत् परम्परया प्राणे सम्पत्तिर्न-युज्यते । वृत्त्यन्वयेऽपि शब्दो दृश्यते । 'वृत्तिमतोरभेदोपचारात्' इति पूर्वसूत्रे दर्शितम् ॥

विशिष्टाद्वैतम् मनोधिकरणम् । (१३६)

तन्मनः प्राण उत्तरात् । (४९१)

संयुज्यते मनः प्राणे "मनः प्राण" इति श्रुतेः ।

प्राणस्य मनसोऽप्यङ्गिः अन्नेनाप्यायनं स्मृतम् ॥ ५५ ॥

अधिकरणार्थः । 'मनः प्राण' इति वाक्येऽपि पूर्ववत् मनसः प्राणे सम्पत्तिः । अत्रापि प्राणप्रकृतित्वाभावात् मनसः । अपि तु आहंकारिकत्वात् । आकाशविकारत्वाच्च प्राणस्य । अत्रापि संपत्तिशब्दस्य संयोग एवार्थः इति ॥

द्वैतम् मनप्राणाधिकरणम् । (१९८)

ओं तन्मनः प्राण उत्तरात् । (५०६)

मनोभिमानी रुद्रश्च प्राणे वायौ विलीयते ।

उदंति रुद्रो वायोश्च मनः प्राण इति श्रुतः ॥ ५६ ॥

अधिकरणार्थः । 'वायोर्वरुद्रउदेतिवायौविलीयतेतस्माद्वाहुर्वायुः-
देवानांश्रेष्ठ' इति कौण्डिन्यश्रुत्या मनोभिमानी रुद्रः वायौ विलीयते । इति ॥

अद्वैतम् अध्यक्षाधिकरणम् । (१७०)

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः । (५००)

भूतेषु तच्छ्रुतेः । । (५०१)

नैकस्मिन् दर्शयतो हि । (५०२)

तेजसि प्राण इत्युक्तिः जीवसम्पत्तिमब्रवीत् ।

प्राणसंपृक्तजीवश्च भूतसंक्षेपे सङ्गतः ॥ ५७ ॥

अधिकरणार्थः । प्राणस्तेजसीति श्रुतौ प्राणस्य तेजस्येव वृत्त्युपसंहारः
उत देहेन्द्रिय पञ्जराभक्षे जीव इति संशये श्रुतिवाक्यात् तेजस्येव लय इति
प्राप्ते, सः — मङ्गतः प्राणः, अध्यक्षे — विज्ञानात्मनि, अवतिष्ठते । तदुप-
गमादिभ्यः — 'एवमेवेमं आत्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति, यत्रैतत्
ऊर्ध्वाच्छब्दवासी भवति' इत्यादि श्रुतिभ्यः जीवात्मन्येव प्राणसंपत्तिरिति ज्ञायते ।
'प्राणस्तेजसि' इति श्रुतिस्तु सर्वग्राह्यं प्रत्ययन्यायेन श्रुत्यन्तरालोचनया विज्ञा-
नात्मनि लयस्य प्रतिमानात् अच्यक्ष्मप्राणमाश्रित्य तदुच्यते इति गौरव्या नेतव्या ।
प्राणसंपृक्तोऽध्यक्षश्च तेजदशब्दोपलक्षित भूतसंक्षेपे वर्तते इत्यर्थः । 'व्यान्-
कत्वात् भूयस्यात्' इति सूत्रेण तेजसि सर्वमूनमत्त्वात् इत्यर्थः ॥

विशिष्टाद्वैतम् अध्यक्षाधिकरणम् । (१३७)

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः । (४९२)

प्राणस्तेजसि सम्पत्तिः अप्यक्षे जीव एव सा ।

तथा हि यमुना सिन्धुं गच्छतीति प्रयोगवत् ॥ ५८ ॥

अधिकरणार्थः । 'प्राणस्तेजसि' इति श्रुतौ प्राणस्य तेजसि ल्य इति प्राप्ते सः — प्राणः अप्यक्षे—करणाधिपे जीवे, सम्पद्यत इत्यर्थः । 'प्राणस्य जीवेन सह स्थितिगमनोक्तादिति श्रुतिभ्यः । यथा यमुना गङ्गा संयुज्य सागरं गताऽपि यमुना सागरं गच्छति इतिवत् प्राणस्तेजसि इति श्रुत्यर्थः ।

द्वैतम् अध्यक्षाधिकरणम् । (१९९)

ओं सोध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः । (५०७)

सोध्यक्षे लीयते प्राणः विष्णुपगमनादिभिः ।

प्राणं सर्वं समायान्ति प्राणस्त परमात्मनि ॥ ५९ ॥

अधिकरणार्थः । 'भुक्तास्सन्तोमिमाविश्य देवास्सर्वेऽपि भुञ्जते जगिरिन्द्रं तथेन्द्रश्च धायुमाविश्य सोऽपि । जाविश्य परमात्मानं मुञ्जते भोगास्तु धावकान् ॥' इति प्रमाणात् सः — प्राणः अप्यक्षे—परमात्मनि लीयते । तदुपगमादिभ्यः 'सर्वे प्राणमुपगच्छन्ति प्राणः परमुपगच्छति, प्राणं देवा अनुप्रगच्छन्ति' इत्यादि श्रुतिभ्य इत्यर्थः । 'प्राणस्तेजसि' इति श्रुतिविरोध इति चेत् । 'सर्वेशितुश्च सर्वादिः तस्यान्यत्र ल्यः कश्च ॥' इति प्राणस्य तेजसि ल्योर्मार्गमात्रमुदाहृतं इत्युक्तत्वात् विरोधः ॥

विशिष्टाद्वैतम् भूताधिकरणम् । (१३८)

भूतेषु तच्छ्रुतेः । (४९३)

नैकसिन् दर्शयतो हि । (४९४)

प्राणश्च जीवसंयुक्तः भूतसङ्घेषु पश्यते ।

भूतसङ्घमाण्याह तेजः विवृत्तरूपवेदतः ॥ ६० ॥

अधिकरणार्थः । 'प्राणस्तेजोसि' इति श्रुतौ जीवसंयुक्तं प्राणस्य तेजस्सम्पत्तिः तेजोमात्र एव, न । अपि तु तेजोपलब्धितं भूतसूक्ष्मेषु । प्रथिवीमयः आपोमयः तेजोमय इति सत्त्वतो जीवस्य सर्वभूतमयत्वश्रुतेः । 'नाना दीर्घाः पृथग्भूताः ततस्ते संदतिं विना । नाशक्नुवन् मर्जास्तप्लुम-सनागम्य कृत्स्नजः ॥' इत्यादिनां एकैकस्य भूतस्य कार्याक्षमत्वात् तेज-शब्दः भूतसूक्ष्मोपलक्षक इत्यर्थः ॥

द्वैतम् भूताधिकरणम् । (२००)

ओं भूतेषु तच्छ्रुतेः । (५०८)

देवानामितरेषां च भूतेषु लय उच्यते ।

परमात्मनि भूतानां परस्यास्तोदयो न हि ॥ ६१ ॥

अधिकरणार्थः । भूतेषु अन्येषां देवानां लयः । 'भूतेषु देवा विलीयन्ते, भूतानि परे, न पर उदेति नास्तेति एकल एव मध्ये स्यात्' इति गृह्यच्छ्रुतेः । इति ॥

द्वैतम् नैकस्मिन्नधिकरणम् । (२०१)

ओं नैकस्मिन् दर्शयतो हि । (५०९)

देवानामपि सर्वेषां नैकस्मिन् लय उच्यते ।

लयक्रमस्तु देवानां महोपनिषदि श्रुतः ॥ ६२ ॥

अधिकरणार्थः । एकस्मिन् भूते सर्वेषां देवानां न लयः । 'प्रथिव्यां क्रपयो विलीयन्ते, वरुणेऽग्निना' इत्यादि श्रुतेः । अत्र तत्र निर्दिष्टक्रमेण लयक्रमो ज्ञातव्यः । इति ॥

अद्वैतम् आसृत्युपक्रमाधिकरणम् । (१७१)

समानाषासृत्युपक्रमादभूतत्वं चानुपोष्य । (५०३)

विदुषोऽविदुषश्चैव समानोत्क्रान्तिरिष्यते ।

नाडीप्रवेद्यमारम्य देवयानायनं सतः ॥ ६३ ॥

अधिकरणार्थः । ज्ञानिनः कर्मिणश्च उत्क्रान्तिः तुल्यैव । विदुषः मूर्धन्यनाडीप्रवेद्यमारम्य देवयानेन यथा गमनमिति विशेषः । अविदुषस्तु 'तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैः' इति श्रुत्या भूतमृक्षमविशिष्टः पुनः देहं प्राप्तुं संसारे स्थितिः । विदुषोपि अपरविद्यानिष्ठस्य विद्या सामर्थ्यात् अन्तिमशरीरमदगृत्वा सत्युपक्रमः भूताश्रयत्वं अभूतसंग्रहस्थानं अमृतत्वमेप्सा च । इति ॥

अद्वैतम् संसारव्यपदेशाधिकरणम् । (१७२)

तदाऽपीतेस्संसारव्यपदेशात् । (५०४)

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः । (५०५)

नोपमर्देनातः । (५०६)

अस्यैव चापपत्तेरेव ऊष्मा । (५०७)

तेजःपरस्यामित्युक्तोः आत्यन्तिकलयो न सः ।

तत्त्वज्ञानोदयं यावत् सुषुप्तावपि तिष्ठति ॥ ६४ ॥

स्वच्छत्वनुपलब्धिभ्यां सूक्ष्मं तस्तेज इष्यते ।

सूक्ष्मदेहस्यैव ऊष्मा स्पर्शेन ज्ञायते ततः ॥ ६५ ॥

अधिकरणार्थः । संप्राणं सकरणप्रामं भूतान्तरसहितं साध्यक्षं तेजः मृतस्य पुनः परस्यां देवतायां संपद्यत इति 'तेजः परस्यां देवतायां' (छा. ६-८-६) इति श्रुत्या निर्णीतम् । सा सम्पत्तिः परदेवतायां लयः अविभागापत्तिः । परदेवतैव सर्ववस्तुजातस्य प्रकृतिरित्युक्तत्वात् इति प्राप्ते आत्यन्तिकल्यो न । किन्तु विभागेन अवस्थानमेव तेज आदिभूतसूक्ष्मस्य संसारमोक्षपर्यन्तम् । सुषुप्तौ प्रलयेच यथा बीजावशेषः अभ्युपगम्यते तद्वत्

“योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्थाणुमन्येऽनुसंयान्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥”

(कठ. ५-७) इत्यादि श्रुतेः । सूक्ष्मत्वात् तदा तेज आदेरनुपलब्धिः । सूक्ष्म-
शरीरज्ञापकं ॥ 'उष्ण एव जीविष्यन् शीतो मरिष्यन्' इत्यादि श्रुतिः । इति ॥

अद्वैतम् प्रातिषेधाधिकरणम् । (१७३)

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् । (५०८)

सृष्टो लोकेषाम् । (५०९)

सर्षते च । (५१०)

गत्युत्क्रान्तीं ज्ञानिनो न स्तोत्रं ब्रह्म समञ्जुते ।

नापक्रामन्ति तस्माच्च प्राणास्तेनैव सन्ति च ॥ ६६ ॥

प्रक्षीण सर्वकर्माय ब्रह्मभूतः कयाति सः ।

तदब्रह्मविदो यानमुत्क्रान्तिरूपेति निर्णयः ॥ ६७ ॥

अधिकरणार्थः । परब्रह्मविदोऽपि देहात् प्राणानां उत्क्रान्तिरस्त्येव ।
शास्त्रान्तरे 'न तस्मात् प्राणाः उत्क्रामन्ति' इति श्रुतिसत्त्वात् तदर्थानुसारेण
आत्मनः उत्क्रान्तिर्नास्तीत्येवार्थः । शरीरात् प्राणोत्क्रमणमस्त्येव । 'न
तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' (वृ. ४-४-६) इति श्रुत्यविरोधाय 'सर्वभूतात्मगतस्य
सम्बन्धूतानि पश्यतः । देवा अपि मार्गे मुञ्चन्त्यपदस्य पदैपिणः' इत्याद्य-
विरोधाय आत्मनः गत्युत्क्रान्ती न भवत इति । शुक्तस्य गत्युत्क्रान्ति
श्रवणं तु 'दर्शयित्वा प्रभाषं सं सर्वभूतगतोऽभवत्' इति स्मृत्या त्वयोगप्रभाव-
दर्शनायेति न विरोधः । इति । अपदस्य ब्रह्मविदः इत्यर्थः ब्रह्मयासिसाधन-
ज्ञानेच्छव्योविमुञ्चन्तीत्यर्थः ॥

विशिष्टाद्वैतम् आसृत्युपक्रमाधिकरणम् । (१३९)

समाना चासृत्युपक्रमादभूतत्वञ्चानुषोष्य । (४९५)

तदापीतेस्संसारव्यपदेशात् । (४९६)

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः । (४९७)

नोपमर्देनातः । (४९८)

अस्यैव चोपपत्तेरुष्मा । (४९९)

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरास्पष्टो ह्येकेषाम् । (५००)

स्मर्यते च । (५०१)

ब्रह्मात्रैतीत्यतो विद्वान् प्राणोत्क्रान्ति निषेधतः ।

इत्येतदनुपोप्याहमित्युत्क्रान्तिस्समा तपोः ॥ ६८ ॥

विदुषोऽविदुषः प्राणाः उत्क्रामन्त्येव देहतः ।

नोत्क्रामन्त्यात्मतः प्राणाः अत्र ब्रम्हेति तत्समः ॥ ६९ ॥

अधिकरणार्थः । उत्क्रान्तिः विद्वदविदुषोस्समाना उत अविदुष एवेति चिन्तायां 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' (कठ. २-६-१४) 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' इत्यादि श्रुत्या विदुषः उत्क्रान्त्यभावश्रवणात् अविदुष एवेति प्राप्ते गलुपकमात् प्राक् 'शतं जैका च हृदयस्य नाड्यस्त्रासां भूर्धनिमधिति-स्तृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति' (कठ. २-६-१६) इति श्रुत्या विदुषामविदुषां च उत्क्रान्तिस्समानेति गम्यते । 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' इति तु उपासनाकाले ब्रह्मानुभवविषय इत्यर्थः । अर्चि-रादिना मार्गेण देवविशेषं गतम्वैव मुक्तिः । अत्र ब्रम्हेत्यमृतत्वप्राप्तिस्तु अद्वयदेहस्यैवेति ज्ञायते । विदुषोपि तृक्ष्णशरीरानुवर्तनं विरजानदीगमन-पर्यन्तमस्तीति गम्यते । 'न तस्य प्राणाः' इति श्रुतिः शरीरात् प्राणाना-मुत्क्रान्तिं भवत्येव आत्मतः प्राणानामुत्क्रान्तिं नेति वक्तव्यार्थः । अत एव

“मनसि करणग्रामे प्राणे मनः पुरुषे च तं

श्रुतिं पठ्यन् भूतेष्वेनं परे च तमात्मनि ।

स्वविदविदुषोरित्यं साधारणे सारणमुगै

नयति परतो नाडीमेदैः यथोचितमीश्वरः ॥३॥

इति पूर्वोक्तार्थोक्तम् ॥

द्वैतम् समनाधिकरणम् । (२०२)

ओं समनाचासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य । (५१०)

ओं तदपीतेः संसारव्यपदेशात् । (५११)

ओं सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः । (५१२)

ओं नोपमर्देनातः । (५१३)

ओं अस्पृश चोपपत्तेरुपमा । (५१४)

ओं प्रतिपेधादिति चेन्न शरीरात् । (५१५)

ओं स्पष्टोद्येकेषाम् । (५१६)

ओं स्मर्यते च । (५१७)

लक्ष्म्या विष्णोर्न संसारः नित्यमुक्तामृतौ स्मृतौ ।

श्रीतत्त्वादधिकं सूक्ष्मं विष्णोर्ज्ञानादिनाऽऽगतम् ॥ ७० ॥

स्यातन्व्यादिगुणान् हित्वा समाना विष्णुना रमा ।

ब्रह्माद्या असमा एव प्रकृतिस्तु समात्समा ॥ ७१ ॥

अधिकरणार्थः । लक्ष्मी. विष्णुना समाना देवकालख्याप्त्या ससारा-
भावाच्च स्वत एव अमृत इति श्रुतेश्च । लक्ष्म्यपेक्षया ब्रह्मणो अधिकं तु
सूक्ष्मं । ज्ञानानन्दैधर्यादिप्रमाणाचिन्त्यं च । लक्ष्म्या विलीनमनसः
संसारव्यपदेशात् केनचिदम्भेन असमाचेत्यर्थः । 'समावेतौ प्रकृतिश्च
परमश्च नित्यौ सर्वगतौ नित्यमुक्तौ असमावेतौ प्रकृतिश्च परमश्च विलीनो हि
प्रकृतौ संसारमेति विलीनः परमे दामृतत्वमेतौ'ति सौपर्णश्रुतेः ।

“ सर्वतः प्रकृतिसाक्षा प्रकृतेः परमेश्वरः ।

ज्ञानानन्दौ त्वैधर्यं गुणश्चान्योऽपि सः प्रभोः ॥”

“ हौ वाच सत्यनुपक्रमौ प्रकृतिश्च परमश्च द्वावेतौ नित्यमुक्तौ नित्यौ च ”
इत्यादि श्रुतिभ्यो विष्णुनिष्ठविशेषगुणाविरोधेनेव समानायाः लक्ष्म्याः
साम्यमवगम्यतेत्यर्थः । किञ्च ब्रह्मणः समानायाः—लक्ष्म्याः उन्मवत्त्व-
मनुष्मवत्त्वं च दृश्यते इति लक्ष्म्याः विष्णुसाम्यमुच्यते । 'असमो

इति पूर्वोक्तप्रकारेण स्थूलशरीरविशिष्ट जीवात्मानं पृष्ठभागस्थितस्थूणा स्थानीय प्रथमास्थितय मथित्वा उद्धृत्य अताधिकनाडीयमाशनद्वारा देवयान प्रापणसमये जीवस्य मधनरातश्रमाप्नोदनाय तस्मिन् काले परमात्मसम्पत्ति युज्यत एतेत्यर्थः ॥

द्वैतम् तानि परारिक्करणम् । (२०३)

ओं तानि परे तथा ह्यह । (२१८)

सर्वे देवा भूतलीनाः प्राणद्वारा परात्मनि ।

लीयन्ते प्राणमाविश्य देवे मुक्ता इति श्रुतेः ॥ ७४ ॥

अधिकरणार्थः । 'नृतेषु लीयन्ते' इत्युक्ता देवा चतुर्मुखद्वारा विष्णौ सपद्यन्ते इत्यर्थः । 'सर्वे देवा प्राणमाविश्य देवे मुक्ता एव परमे यान्त्यचित्य' इति श्रुते । प्राणमाविश्य चतुर्मुखद्वारा इत्यर्थः ॥

अद्वैतम् अविभागाधिकरणम् । (१७५)

अविभागो वचनात् । (५१२)

नामरूपे च भिद्येते सोऽमृतो मरतीत्यतः ।

परब्रह्मणि लीनानामविभागस्मृतः श्रुतौ ॥ ७५ ॥

अधिकरणार्थः । विदुष ब्रह्मणि उक्त कलापस्य सावशेषो वा निरवशेषो वेति सक्षमे निरवशेष एव । 'भिद्येते तासा नामरूपे पुरप इत्येव प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवति' (प्रश्न ६, ५) इति श्रुतेः अविभाग एव इत्यर्थप्रतीतेः ॥

विशिष्टाद्वैतम् अविभागाधिकरणम् । (१४१)

अविभागो वचनात् । (५०३)

आत्मनः परसम्पत्तिः अपृथक्भाव इष्यते ।

पुनस्तृप्यथावचनात् समर्गो ब्रह्मणस्तु सा ॥ ७६ ॥

अधिकरणार्थः । मृतमृद्मविशिष्टजीवात्मनः परमात्मसम्पत्तिः पूर्वोक्ता परमात्मनो अविभागावसैवात्र । अविभाग-अपृथक्भाव एव । वाङ्मनसि सम्पद्यत इत्यत्रस्य सम्पद्यत इति पदस्य तेजः परस्यां देवतायां इत्यत्रापि अनुपपन्नात् पुनस्तृष्णाद्यवचनात् उत्क्रान्तिवेत्ययां जीवस्य कवणापत्तिप्रयोजनाभावाच्च अपृथक्भावपक्षसर्गविशेष एव 'सम्पद्यत' इति पदस्य अर्थ इत्यङ्गीकरणीयम् । अनुपपन्नपदस्य अर्थवैरुध्ये प्रमाणाभावात् । इति ॥

द्वैतम् अविभागाधिकरणम् । (२०४)

ओं अविभागो वचनात् । (५१९)

सत्यकामादयस्तर्वे मुक्तौ जीवस्य विद्युताः ।

विष्णोः कामानुगुण्येन भवन्तीति विनिर्णयः ॥ ७७ ॥

अधिकरणार्थः । मुक्ताः सत्यकमत्वादियुगविशिष्टा भवन्ति भगवदिच्छानुगुण्येन । 'एते देवा एतमात्मानमनुविश्य सत्याः सत्यकामाः सत्यसंकल्पाः' यथानिकामगन्तर्षहिः परिचरन्ति' इति श्रुतेः । 'कामेन मे काम आगादधृदयादधृदयं मृत्योः' इति श्रुतेश्च ।

'मुक्तानां सत्यकमत्वं सामर्थ्यं च परस्य तु ।

कामानुगुण्यकमत्वं नान्यत्तेषां विधीयते ॥' इति वचनाच्च ॥

अद्वैतम् तदोक्तोधिकरणम् । (१७६)

तदोक्तोऽप्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यागामव्यात् तच्छेपगत्यनुस्मृतिपोगाच्च हार्दानुगृहीतश्रुताधिक्रिया । (५१३)

विद्वान् मूर्धन्यनाडयैव निष्कामति परात्मनः ।

उपासनप्रपन्नस्य कृपया भागते गतिः ॥ ७८ ॥

† यथानिकामं=यथेच्छं, अन्तः=इन्द्रियेभ्यः, बहिः=नद्विध-परिचरन्ति ॥

† मृत्योः=मारकस्य, विष्णोः, कामेन=इच्छया, मे कामः=मदीय इच्छात्वं, आगाद=प्राप्तं । मे हृदये=मदीयेच्छाशेषे, हृदयं मृत्योः=मारकस्य विनोदित्वेन भवतीत्यर्थः ॥

अधिभरणार्थः । अत्र अपरविद्या विषय चिन्त्यते । विद्वद्विदुषो
उत्क्रान्ति आसत्पुष्कमात्र समाना इत्यप्युक्तम् । इदानीं उपसहृतेन्द्रियादे
शरीरात् उच्चिक्रमिषत् विज्ञानात्मन आवनन हृदयमिति प्रसिद्धम् ।
“ एष आत्मा निष्कामति चक्षुषो वा भूषा वा न्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः ”
(श्रु ४ ४ २) इति उत्क्रमणनियमाभाव यथाप दृश्यते । तथापि ‘शत
चैका च हृदयस्य नाव्यवस्थामा भूषानममिति मत्तैका । तयोर्धर्माय तमृतत्वं
मेति निष्कण्डन्या उत्क्रमणे भवन्ति । (अ ८ ६ ६) इति धृत्यैकाप्यात्
शतातिरिचन्या एकशततम्या नाव्या विद्वान् निष्कामति हावानुग्रहात्
प्रकाशित नाडीद्वारस्तन् इति नियम एव । अविदुष एव अन्यस्यानात्
निर्गमनमित्यर्थः ॥

विशिष्टाद्वैतम् तदोक्त्याधिकरणम् । (१४२)

तदोक्तोऽग्रजलन तत्प्रमादितद्वारे विद्यामामर्ष्यात् तच्छेषगत्यनु
स्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतशताधिरूपा । (५०४)

परब्रह्मानुग्रहेण मूर्ध्निनाडीं शताधिकाम् ।

प्रविश्योषामको याति वैद्ययानमतिं प्रति ॥ ७९ ॥

अधिकरणार्थः । उपासक हृन्मन्यन्त्याम्यनुग्रहेण प्रकाशित शता
धिकमूर्धन्यनाड्या निष्कम्य अक्षिरादिगतिं प्राप्नोतीत्यत्रोच्यते । ‘शतं
चैका च हृदयस्य नाड्यः’ (कठ २ ६ १६) इत्यादि श्रुत्या ॥

अद्वैतम् रश्म्यधिकरणम् । (१७७)

रश्म्यनुसारी । (५१४)

निगिनेति चेन्न समन्वयं यावदहमावादर्शयति च । (५१५)

दिवा मृतस्य विदुष रश्मिसङ्गो न चान्यदा ।

रात्रिं दिव रश्मिगच्छात् रश्मिद्वारैव गच्छति ॥ ८० ॥

अधिकरणार्थः । विदुषः रात्रौ मृतस्य नास्ति देवयानगतिः ।
रश्मिद्वाराभावात् । 'अथ यथैतदस्माच्छरीरादुत्क्रमति अथैतरेव रश्मि-
रुर्ध्वमाक्रमते' इति श्रुतेः । निश्चि सूर्यरश्मिसम्बन्धाभावात् इति प्राप्ते,
रात्रि दिवं सूर्यरश्मिसंत्वात् रश्मिद्वारैव गच्छति । 'स यावत्क्षिप्मेन्मनस्ताव-
दादित्ये गच्छति' (छा. ८-६-५) आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्ना-
दित्ये सप्ताः (छा. ८-६-२) इत्यादिभिः नाडीरश्मीनां सदा सम्बन्धदर्शनात् ।
इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् रश्म्यधिकरणम् । (१४३)

रश्म्यनुसारी । (५०५)

रात्रौ मृतानां विदुषां नास्ति रश्मिसृतिर्न हि ।

ऊष्मोपलब्ध्या रात्रौ च सन्ति सूर्यस्य रश्मयः ॥ ८१ ॥

रात्रौ वा दिवसौ वापि यथाकर्म त्यजन् सनुम् ।

रश्मिद्वरा देवयानं प्राप्नोतीति विनिर्णयः ॥ ८२ ॥

अधिकरणार्थः । 'अथ यथैतदस्माच्छरीरादुत्क्रमति अथैतरेव रश्मि-
रुर्ध्वमाक्रमते' (छा. ८-६-५) इति श्रुत्या रात्रावापि निदापममये ऊष्मोप-
लब्ध्या रश्मिसंज्ञावर्दनात् 'तद्यथा महापथ आतत उभां ग्रामां गच्छन्तीमि
चामुं च पयमेवैत आदित्यस्य रश्मय उभां लोकौ गच्छन्तीभि चामुं च अनुष्मा-
दादित्यात्मतायन्ते त आमु नाडीषु मुताः आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽनु-
ष्मिन्नादित्ये सप्ताः' (छा. ८-६-२) इति श्रुत्या सूर्यरश्मीनां नाडीनां च
सर्वदा सम्बन्धदर्शनाच्च । विद्वान् रश्म्यनुसार्येव गच्छति । नाडीषु
सप्ताः सम्बद्धा इत्यर्थः ॥

विशिष्टाद्वैतम् निगाधिकरणम् । (१४४)

निशिनोति नेत्र गम्बन्धस्य यावद्देहभावेनान्दश्यति च । (५०६)

गर्हितं रात्रिमरणमिति श्रुत्या विपश्चितः ।

न दोषस्तद्विवर्चनं अविद्वद्विषयं स्मृतम् ॥ ८३ ॥

अधिकारणार्थः । 'दिवा च शुक्रपक्षश्च उत्तरायणमेव च ।

मुमूर्षतां प्रगल्भानि विपरीतं तु गर्हितम् ॥'

(छा. ६-१४-३) इति श्रुत्या रात्रौ भूतस्य ब्रह्मप्राप्तिर्नेत्यत्र उत्तरं, निशिनेतीति ।

'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अयं संपत्स्ये' (छा. ६-१४-२) इति

श्रुतिः उपासकस्य चरमशरीरवियोगमेवापेक्षते, 'न तु देहवियोगकालादिकं ।

तत्तु प्रारब्धकार्यत्वात् यदा तदा या भवेत् इति । दिवाचेत्यादिस्मृतिश्च

अविद्वद्विषयमिति विद्वान् यदा तदा वा भूतोऽपि ब्रह्म प्राप्नोतीति सिद्धान्तः ॥

द्वैतम् तदोफोधिकरणम् । (२०५)

ओं तदोफोप्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारोपिद्यासामर्थात् तच्छेष-

गत्यनुस्मृतियोगाच्च हर्षानुगृहीतः श्रुताधिकया । (५२०)

ओं रश्म्यनुसारी । (५२१)

ओं निशिनेतिचेन्न सम्बन्धान् । (५२२)

ओं यावद्देहभावित्वादर्थयति च । (५२३)

ओं अंतश्चाधनेपि हि दक्षिणे । (५२४)

विष्णुप्रकाशितद्वारा दक्षिणे चापने निशि ।

पञ्चाधिकशतं धर्मरश्मयो देहसंज्ञताः ॥ ८४ ॥

तद्वारोपसकास्त्रैर्निर्गच्छन्ति न चेतरे ।

ज्ञानिनां निर्गतैः कालनियमो नासतस्तु सः ॥ ८५ ॥

अधिकरणार्थः । आत्मनां शरीरादुत्क्रान्तिकाले विष्णुप्रकाशित-
द्वारस्सन् ब्रह्मन्ध्रेण निष्क्रम्य सूर्यरश्मिद्वारा रात्रौऽपि रश्मिसम्पन्नान्तः
दक्षिणापने मृता अपि रश्मिसम्पन्ना एव निष्क्रम्य विष्णुं प्राप्नुवन्ति इत्यर्थः ।

“यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरं ।

तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्वाक्यभाषितं ॥”

इति विद्याविशेषगत्यनुस्मरणात् ‘आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता’ इति सत्यकम-
वचनाच्च

“हृदिस्थेनैव हरिणा तस्यैवानुग्रहेण क्षु ।

उत्क्रान्तिर्ब्रह्मरन्ध्रेण तमेवोपासतो भवेत् ॥”

‘सहस्रं वा आदित्यस्य रश्मयः आसु नाडीप्लावताः तत श्वेतम्सुषुम्नो ब्रह्मयानः
सुषुम्नायामाततस्तत्प्रकाशेनैव निर्गच्छति’ ‘संसृष्टा वा एते रश्मयश्च नाक्यश्च
नैषो विद्यो गो यावदिदं शरीरमेत एतैः पश्यत्येतैरुत्क्रामत्येतैः प्रवर्तते’ इति ।

• “क्षतं पञ्चैव सूर्यस्य दक्षिणायणरश्मयः ।

तावान्त एव निर्दिष्टाः उत्तरायणरश्मयः ॥

“ते सर्वे देहसम्पन्नाः सर्वदा सर्वदेहिनाम् ।

महर्लोकदिगन्तारः उत्तरायणरश्मिभिः ॥

“निर्गच्छन्तीतरैर्धाप्ति मरेष्ट्येतदा गतिः ।

उत्तरं दक्षिणमिति त एव तु निगद्यते ॥”

“न तु कालविशेषोऽस्ति ज्ञानिनां नियमात् फलम् ।

ददाति कालेऽनुगुणे फलं किञ्चिद्विशिष्यते ।

अत्युत्तमानां केषाञ्चित् न विशेषोऽस्ति फलतः ॥”

इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्य इत्यर्थः ।

ज्ञानिनो जीवाः यदा तदा वा मृता अपि सूर्यरश्मिद्वारा अन्तर्यामि-
प्रकाशितब्रह्मरन्ध्रेण ब्रह्म प्राप्नुवन्ति । निदिशरणे दक्षिणायने मरणं च
अत्युत्तमज्ञानिनां न दोषाय । इति ॥

अद्वैतम् दक्षिणायनाधिकरणम् । (१७८)

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे । (५१६)

योगिनः प्रतिस्मर्यते स्मार्ते चैते । (५१७)

दक्षिणारण्यायने विद्वान् मृतो विद्याफलं लभेत् ।

अग्निरित्यादिउच्यते न श्रोत वाचते ध्रुवम् ॥ ८६ ॥

भीष्मप्रतीक्षा स्वच्छन्दमरणरथापनाय हि ।

यत्र कालेति कालाभिमानिदेवपर स्मृतिः ॥ ८७ ॥

अधिकरणार्थः । दक्षिणायने मृतौ विद्वान् विद्याफलं प्राप्नोत्येव ।

भीष्मस्य उत्तरायणकालमरणप्रतीक्षावर्त्तेन तु पितृप्रसादलब्धस्वच्छन्दमरण-
रथापनाय ।

“यत्र कालेत्वनार्हात् आश्रुति नैव योगिन ।

प्रयाता यान्ति ॥ कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥”

इति अपुनरावर्तये कालविशेषनियमं कथञ्चुपपन्न इति चेत् उपासनाकाले
योगिनः प्रति कालविनियोगो धनारुत्तये स्मर्यते एतच्च गीतावचनं स्मार्ते
साङ्ख्ययोगनिष्ठप्राशस्त्यपर दक्षिणायनरात्र्यादौ मृतस्य विदुषः विद्याफलं
सिद्धयतीति श्रुत्युक्तं न वाच्यत इत्युक्तमेव । किञ्च कालाभिमानिदेवतापरत्वं
च तत्प्रेति न कोऽपि दोषः । इति ॥

विशिष्टद्वैतम् दक्षिणायनाधिकरणम् । (१४५)

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे । (५०७)

योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैते । (५०८)

मृतोयने दक्षिणेऽपि विद्वान् ब्रह्माधिगच्छति ।

चन्द्रसङ्गो विद्यमाय वाक्यशेषतया श्रुतः ॥ ८८ ॥

कालप्रतीक्षा भीष्मस्य महिम्नो ज्ञापनाय सा ।

अग्निरित्यादि गीता तु ध्यानाय विदुषस्मृत ॥ ८९ ॥

अधिकरणार्थः । ‘अथ यो दक्षिणे प्रसीयते पितृणामेव महिमान्
गत्वा चन्द्रमसस्तायुज्य गच्छति’ (तै ना ५३ अनु),

“अग्निज्योतिरहश्शुक्लं यन्मासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना ॥”

इत्यादिना दक्षिणायनमृतविदुषः ब्रह्मप्राप्तिर्न युज्यत इति चेन्न । ‘तस्मा-
द्वाप्यणो महिमानमाप्नोति’ (तै ना ५२ अनु) इति पूर्वोक्तश्रुतिवाच-
शेषात् चन्द्रमसः प्राप्तत्वापि ब्रह्मप्राप्त्युक्ते । भीष्मादिनालोके धर्मप्रवर्तनाय
उत्तरायणप्राप्तस्त्यमदर्शनाय उत्तरायणप्रतीक्षेति । गीतावाक्ये उपासकस्य
देवयानपितृयाणस्मरणार्थमिति न तद्विरोधश्च । इति ॥

द्वैतम् योग्यचिन्तणम् । (२०६)

ओं योगिनः प्रति सूर्यते स्मार्ते चैते । (५२५)

ज्ञानयोग्यगिरित्यादिगतिं ध्यामीत सर्वदा ।

कर्मयोगी स्मरेन्नित्यं भूमादीनीति कथ्यते ॥ ९० ॥

अधिकरणार्थः । ‘अग्निज्योतिरहश्शुक्लं’, ‘धूमो रात्रिस्तथा वृष्ण’
इत्यादि स्मृत्युक्ते ब्रह्मचन्द्रगती ज्ञानयोगिनः कर्मयोगिनश्च प्रत्यपि स्मरण-
निमित्ते श्रूयते ।

“गत्यनुस्मरणाद्ब्रह्म चन्द्र वा गच्छति शुक्लम् ।

अननुस्मरणात् काले स्मरणं प्राप्य वै गति ॥”

इति प्रमाणात् ज्ञानयोगी गत्यनुस्मरणात् ब्रह्म गच्छति । कर्मयोगी गत्यनु-
स्मरणात् चन्द्र गच्छति । अननुस्मरत ज्ञानयोगिनः कर्मयोगिनश्च जन्मा-
न्तरे स्मरणं प्राप्यैव गतिर्भवेदित्यर्थः ॥

॥ इति मतस्यसारसंग्रहे चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः ॥

॥ मतत्रयसारसंग्रहे ॥

॥ चतुर्थाध्याये—तृतीयः पादः ॥

अद्वैतम् अचिराद्यधिकरणम् । (१७९)

अचिरादिना तत्प्रयितेः । (५१८)

सगुणब्रह्मविदुषः पन्थानोऽनेकधा भुक्ताः ।

अचिरादिगतिस्त्वेका ब्रह्मप्रपदनी भुक्ता ॥ ९१ ॥

अधिकरणार्थः । सगुणब्रह्मनिष्ठस्य ब्रह्मभक्तिसाधनमार्गाः श्रुतिषु बहुधाभिप्राया दृश्यन्ते । अचिरादिका एका, 'स अग्निलोकमागच्छती'-
त्यपरा । 'स वायुमागच्छति' इत्यन्या । 'सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति'
इति च । तथापि अचिरादिना एकेन मार्गेणैव विद्वांसो गच्छन्तीति अनेक-
श्रुत्यर्थपर्यालोचनया निर्णायक इत्यर्थः ॥

विशिष्टाद्वैतम् अचिराद्यधिकरणम् । (१४६)

अचिरादिना तत्प्रयितेः । (५०९)

ब्रह्मविद्यायु मनयः ब्रह्मनिष्ठस्य दर्शिताः ।

'मिन्नप्रकारा अप्येताः अचिराद्या विनिश्चिताः ॥ ९२ ॥

अधिकरणार्थः । उत्तान्तस्य विदुषः मार्गप्रकाराः ब्रह्मनेकामन-
साधनभूताः श्रुतिषु बहुधा दर्शिता अपि अचिरादिः एक एव मार्गः सर्वत्र
दृश्यत इति अचिरादिमार्गेणैव ब्रह्म गच्छति विद्वान् । इति ॥

द्वैतम् अर्चिरधिकरणम् । (२०७)

१ ओं अर्चिरादिना तत्प्रथितेः-। (५२६)

अर्चिपं प्रथमं ज्ञानी याति वायुं न गच्छति ।

धूमादि कर्मिणां चैव ज्ञानिनामर्चिरादयः ॥ ९३ ॥

अधिकरणार्थः । अस्मिन् पादे मार्गो गम्य चोच्यते ।

‘तेऽर्चिषमभिसमरन्ति’ इति श्रुति विदुष अर्चिमार्गप्राप्त्यर्थं वक्ति ।

‘यदा ह वै पुरुषो अस्माहोकात् मैति स वायुमागच्छति’ इति वायुमागम्य

कृत्तन श्रुति वक्ति । तथापि

“ द्वायेव मार्गौ प्रथितौ अर्चिरादिनिपथितम् ।

धूमादि कर्मिणा चैव सर्ववेदविनिर्णयात् ॥”

इति मनासात् उत्क्रान्त ज्ञानी अर्चिरादिना मार्गेणैव ब्रह्म गच्छति ।

ज्ञानिना अर्चिरादिमार्गं , कर्मिणा धूमादि मार्गं इति मार्गद्वयस्यैव श्रवणात् ।

वायुस्तु आतिषाहिक एव, न मार्गः ।

“ अग्निज्योतिरिति द्वेधैवार्चिष समतिष्ठिति ।

अग्निं गत्वा ज्योतिरेति प्रथमं ब्रह्म संव्रजन् ॥”

“ एकस्मिन् पुरे सस्य द्विरूपोन्ने सुतो महान् ॥”

इति शास्त्रात् अग्निशब्दस्य ‘अग्निज्योति’ इति स्मृतौ अग्ने प्राथम्यवशेऽपि

अग्निपुत्रस्य अर्चिष द्वेधा अवस्थानात् ज्ञानी प्रथमं अग्निं गत्वा ततो ज्योतिरिति

प्रतीयमानेऽपि एकस्मिन्नगरे द्विरूपेणावस्थानात् अग्निज्योतिरिति ‘तेऽर्चिषमि’ति

स न विरुद्धमित्यर्थः । एक एव अर्चिरादिमार्गो इति सिद्धान्तात् ॥

अद्वैतम् वाय्वधिकरणम् । (१८०)

वायुमन्दादविशेषविशेषाभ्याम् । (५१९)

अर्चिरादिगतेः पाठोमिचोऽग्निचो हि दृश्यते ।

संवत्सरो देवलोकः वायुरादित्य इत्ययम् ॥ ९४ ॥

क्रमसम्प्रादनीयोत्र विशेषणविशेषतः । १ ।

वायुमन्दादितीदं तु देवलोकोपलक्षणम् ॥ ९५ ॥

अधिकरणार्थः । - 'मासेभ्यस्संवत्सर संवत्सरादादित्य' (छा ५-१० १-२) 'स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य ॥ तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छति' (बृ ५-१०-१) 'स एत देवयान पन्थानमापद्यामिलोकमागच्छति स वायुर्लोक स वरुणलोक' (कौषी १-३) इत्यादयः भिन्नभिन्ना श्रूयन्ते । तत्र क्रम अवश्यमङ्गीकरणीयः । तत्र उत्तरायणानन्तरं संवत्सरः, संवत्सरावनन्तरं वायुः, स एव देवः लोकशब्देनाप्युच्यते । 'मासेभ्यो देवलोकः, देवलोकदादित्य' (बृ ६-२-१५) इति श्रुते । तदनन्तरं आदित्यः 'गच्छतीति क्रमनिर्णयः' अविशेष-विशेषाभ्यामित्यर्थः ॥

विशिष्टाद्वैतम् वाय्वधिकरणम् । (१४७)

वायुमन्दादिनिशेषविशेषाभ्याम् । (५१०)

पाठमेदेष्यचिरादंः अग्निरुद्धक्रमादिह । -

संवत्सरात्परं वायुः तस्मादादित्य इष्यते ॥ ९६ ॥

वायुश्च देवलोकश्च पर्यायो ज्ञायते श्रुतेः ।

गृहानामेव देवानां पवते योयमित्यतः ॥ ९७ ॥

अधिकरणार्थः । विदुषा अर्चिरादिमार्गेण गमने निश्चितेऽपि 'मासेभ्यः संवत्सर संवत्सरादादित्यम्' (छा ४-१५ ५) मासेभ्यो देवलोकं देवलोकदादित्यम्' (बृ ८-२-१५) 'यदा वै पुरतोऽस्मात्लोकस्तैति ॥ वायुमागच्छति' इत्यादिना 'स आदित्यमागच्छति' (बृ ७-१०-१) इत्यादिना संवत्सरादित्यवागमना क्रममेदो उच्यते । तत्र वायुदेवलोकयोः पर्यायत्वेन 'योऽयं पवते एष देवानां गृहा' इति श्रुत्या संवत्सरादनन्तरं वायुनागत्य तदनन्तरं आदित्यः प्राप्नोतीति क्रमो निर्णीयत इत्यर्थः ॥

द्वैतम् वायुशब्दाधिकरणम् । (२०८)

ओं वायुशब्दादविशेषविशेषोभ्याम् । (५२७)

ज्ञानी देहाद्विनिष्क्रान्तः प्राप्नोत्यर्चिपमग्रतः ।

तस्मादुत्क्रम्य वायुं च द्वितीयं प्राप्यमाप्नुयात् ॥ ९८ ॥

अधिकरणार्थः । ज्ञानी देहादुत्क्रम्य अर्चिपं प्राप्य 'अर्चिपो वायुं गच्छति स वायुमागच्छति' इति वायुशब्दात् 'स इतो गतो द्वितीयां गतिं वायुमागच्छति वायोरहरह आपूर्कमाणपक्षं' इति विशेषवचनाच्च 'अर्चिपो अहः, वायोरहः' इति श्रुत्योरोविरोधाय अर्चिपः परं वायुमागच्छतीति निर्णयः कियते । 'स इतो गतो द्वितीयां गतिं' इति विशेषवचनात् ॥

अद्वैतम्, तद्विदधिकरणम् । (१८१)

तद्वितोऽधिवरुणस्सम्बन्धात् । (५२९)

"आदित्याचन्द्रमास्तस्मात् विद्युत्पाशी ततः परम् ।

इन्द्रः प्रजापतिश्चेति क्रमनिर्धारणं स्मृतम् ॥ ९९ ॥

अधिकरणार्थः । 'आदित्याचन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं' (छा. ४-१५-५) इत्यादिना विद्युतः उपरि वरुणः, तदुपरि इन्द्रः, तदुपरि प्रजापतिरिति क्रमनिर्णयः । तद्वित् वरुणस्य च संज्ञयो विद्यते । तेजो वावा-
ज्ज्यो मूयः तद्वा एतद्वायुं' इत्यारभ्य 'तस्माद्वाहुर्विद्योतते स्तनयेनि चर्दियनि वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽश्वापः सृजते तेज उपास्वेति' (छा. ७-११-१) इति ब्राह्मणात् जलाधिपतिः वरुण इति प्रसिद्ध्या च विद्युत् उपरि वरुणो निवेशयितव्यः । एनयोस्सम्बन्धश्च 'चत्वारि वा अपा रूपाणि, मेधो विद्युत् स्तनयितुः वृष्टिः' (तै-आरण्य) इत्यादिना चेदितव्यः ॥

विशिष्टाद्वैतम् वरुणाधिकरणम् । (१४८)

तटितोऽधि वरुणस्तस्यन्धात् । (५११)

निशापतेः परं विद्युत् तदूर्ध्वं वरुणस्मृतः ।

तस्मात्परं विडौजाश्च तत्परं तु प्रजापतिः ॥ १०० ॥

अधिकरणार्थः । 'स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं' (कौपी. १. अ. ३), इति श्रुतौ क्रमव्यत्यासो दृश्यते । तथापि विद्युत्-उपरि वरुणः निवेशयितव्यः । मेघोद्वरवर्ति-त्वाद्विद्युत् । वरुणेन संबन्ध-लोकवेदयोः प्रतिद्वः । तदुपरि इन्द्रः, तदुपरि प्रजापतिः इति क्रमो विज्ञेयः ॥

द्वैतम् तटिदधिकरणम् । (२०९)

ओं तटितोऽधि वरुणः संम्यन्धात् । (५२८)

वत्सरात्तटितं प्राप्य तटितो वरुणं तथा ।

इति क्रमस्तु विज्ञेयः युक्तिन्यायाजगमादिभिः ॥ १०१ ॥

अधिकरणार्थः । 'संम्यन्धात्' संवत्सरात्, वरुणलोकं, वरुण-लोकात् प्रजापतिलोकं इति कौण्डिन्यश्रुतौ संवत्सरात्परं वरुणलोकः पठितः । 'संवत्सरात् तटितमागच्छति, तटितः प्रजापतिलोकं' इति गौप्यनश्रुतौ संवत्स-रादुपरि तटितः पाठो दृश्यते । तटितः परः प्रजापतिलोकश्च । सत्र क्रमः कथमिति चिन्तय्यां तटितो उपरि वरुण इति निधीयते । तयोरेव संबन्धो दृश्यते । 'तटिताम्यते वरुणलोकः तटिदुपरिमुक्तमयो राजते तत्रासी वरुणो राजा सत्यानृते विविचति' इति उपरिसम्बन्धत्वश्रुतेः । तटिद्वारा वरुणस्य प्राप्यत्वबोधनात् इत्यर्थः ॥

[सत्यानृते=प्रजाहृते सत्यानृते, विविचति=विवेचयति, 'कस्मत्स्यं जगाद' को वाऽनृतं जगाद' इति विवेचयतीत्यर्थः]

अद्वैतम् आतिवाहिकाधिकरणम् । (१८२)

। आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् । (५२१)

उभयव्यामोहात् तत्सिद्धेः । (५२२)

। वैद्युतेनैव तत्तत्तच्छ्रुतेः । (५२३)

अर्चिरादय एते च नेतारो देवतास्मृताः ।

न भोगभूमयश्चिह्नभूता गमयितृश्रुतेः ॥ १०२ ॥

अधिकरणार्थः । किमेते अर्चिरादयः मार्गचिह्नभूताः मूमयो वा गन्तॄणां नेतारो वेति विशये 'स एतान् ब्रह्म गमयति' (छा. ४-१५-५) इति गमयितृत्वश्रवणात् आतिवाहिकप्रत्ययः । अग्निलोकं प्राप्तः अयं ज्ञानी अग्निना अतिवाह्यते, स वायुलोकं प्राप्तः वायुना अतिवाह्यत इत्यादि कथितव्यम् । विद्युत्पुरुषस्यैव साक्षात् ब्रह्मलोकगमयितृत्वं । वरुणेन्द्रप्रजापतयस्तु तत्साक्षाद्व्यक्ता इति वेदितव्यम् । इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् आतिवाहिकाधिकरणम् । (१४९)

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् । (५१२)

वैद्युतेनैव तत्तत्तच्छ्रुतेः । (५१३)

अमानवान्तार्चिराद्याः स्वप्राप्तारतिवाहिकाः

न युक्ता ब्रह्मणा सर्वे देवा एव भगन्ति ते ॥ १०३ ॥

साक्षाद्ब्रह्मममीपं तु भक्तं विद्युन्नयत्यसौ ।

। वरुणाद्यास्पाधकास्ते विद्युतः कीर्तिताः श्रुतौ ॥ १०४ ॥

। अधिकरणार्थः । अर्चिरादयः मार्गचिह्नभूताः उत भोगभूमयः अथ बोद्धार इति । ब्रह्मेप्सतां आतिवाहिक्य एते । ब्रह्मणा एतेषां ज्ञानिनामतिवहने नियुक्ता इत्यर्थः । विद्युत्पुरुष वरुणेन्द्रप्रजापतिसहायेन साक्षात् एतान् ब्रह्म प्रापयतीत्यर्थः । "तत्पुरुषोऽमानस्तस्य एतान् ब्रह्म गमयति" (छा. ४-१५-५) इति श्रुतेः ॥

‘अर्चिर्वासरशुक्लपद्मदह्मासाश्च संवत्सरं
 वायुं भक्तचन्द्रविद्युदुदमान् सेन्द्रं प्रजानां पतिम् ।
 गत्वाथो विरजां विमुञ्चति तनुं सूक्ष्मां ततोऽमानव-
 स्पर्शाक्षालितवासनास्युकृतिनो गच्छन्ति विष्णोः पदम् ॥’

‘भूलोकेशाद्योद्यौ प्रथममहरतः पूर्वपक्षसिद्धत्वा
 मासाप्यङ्गुत्तरोद्यौ दशतनुपवनः सैक आदित्यवर्गः ।
 चन्द्रो विद्युज्जलेशः स मरुदधिपतिः स प्रजानामधीशः
 ते मार्गस्याचिरादेरतिवद्वनविधौ विश्वनेत्रा नियुक्ताः ॥’

‘ज्वलनदिवसज्योत्स्नापक्षोत्तरायणवत्सरान्
 पवनतपनप्रालेयांश्च क्रमादचिरघृतिम् ।
 जलधरपतिं देवाधीशं प्रजापतिमागतः
 तरति विरजां दूरे वाचस्ततः परमाद्भुतम् ॥’

इत्येतैः पूर्वार्च्यश्लोकैः अवगन्तव्यः ॥

द्वैतम् ‘आतिवाहिकधिकरणम् । (२१०)

ओं आतिवाहिकस्ताल्लिङ्गात् । (५२९)

ओं उमपव्यामोहावत्तिदेः । (५३०)

द्वितीयप्राप्य वायुर्यः आतिवाहिक ईरिवः ।

॥ अन्त्यध्रुतो मुख्यवायुः तेनैव ब्रह्म गच्छति ॥ १०५ ॥

अधिकरणार्थः । ‘स वायुमागच्छती’ति प्रथमं श्रूयते । ‘उक्तान्तो
 विद्वान् परममिच्छन् विद्युतमेव अन्ततः उपगच्छति’ चात्रैव विद्युत् तत्पति
 वायुं उपगम्य तेनैव ब्रह्म गच्छति’ इति अन्येऽपि वायुः ध्रुतः । तत्र पूर्वोक्त
 आतिवाहिकवायुरेव अन्त्ये पठितवायु उत अन्यो वेति व्यामोहे अयमपि
 पूर्वोक्त आतिवाहिक एवेति निर्णयते ।

“उत्क्रान्तस्तु शरीरात् स्वात् गच्छत्यर्चिषगेव तु ।

ततो हि वायो पुत्रं च योसौ नाम्नातिवाहिक ॥”

“ततोऽहं पूर्वपक्ष चाप्युदक् सवत्सर तथा ।

तस्मिन् चरणे चैव प्रजाप सूर्यमेव च ॥”

“सोम वैधानर चन्द्र ध्रुव देवीं दिव तथा ।

ततो वायु पर प्राप्य तेनैति पुरुषोत्तमम् ॥”

इति प्रमाणात् उभावापि वायुरेवेत्यर्थः ।

‘घौर्याव विद्युत् तत्सति वायुमि’ति वायो दिवस्पति विशेषणात्
घुशब्दस्य वाणीवाचित्वेन वाणीपतिं वायुमित्यर्थात् वायुरेवेत्यर्थः इति शायते ॥

द्वैतम् वैद्युताधिकरणम् । (२११)

ओं वैद्युतेनैषत्तस्तच्छ्रुतेः । (५३१)

विद्युद्गमयति ब्रह्म वायुश्चापि कथं भवेत् ।

विद्युत्सतिर्वायुरेव ‘स एनानि’ति विश्रुतः ॥ १०५ ॥

अधिकरणार्थः । विद्युत्सतिना वायुनैव ज्ञानी ब्रह्मसमीपं नीयत
इत्यर्थः । ‘स एनान् ब्रह्म गमयति’ इति श्रुतेः ।

“विद्युत्सतिर्वायुरेव नयेद्ब्रह्म न चापरः ।

कुतोऽस्य भवेच्छक्तिः तस्मै प्राप्नोत्यकम् ॥”

[स एनान् ब्रह्म गमयति=मुख्यवायुः । जम्पतीकालम्बान् परं ब्रह्म, मती
कालम्बनान् कार्यं ब्रह्म गमयतीत्यर्थः । प्राप्नोत्यकम्=इन्द्रियस्वामिनमित्यर्थः ॥

अद्वैतम् कार्याधिकरणम् । (१८३)

कार्यं वादरिरस्य मत्पुत्रपत्तेः ।

(५२४)

विशेषितत्वाच्च ।

(५२५)

सामीप्याच्चद्रव्यदेशः ।

(५२६)

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ (५२७)

सृष्टेश्च । (५२८)

परं जैमिनिर्गुस्यत्वात् । (५२९)

दर्शनाच्च । (५३०)

न च कार्ये प्रतिपत्त्यमित्यन्विः । (५३१)

नेतारो सगुणं ब्रह्म गतिलोकादि दर्शनात् ।

अकार्यं ब्रह्म तत्रत्य ब्रह्मणैक्यमपानुयुः ॥ १०७ ॥

॥ १ ॥ अधिकरणार्थः । 'स एनान् ब्रह्म गमयति' (छा. ४-१५-५)

इत्यत्र ब्रह्मशब्दश्रवणात् गतिश्रवणाच्च सगुणं अपरं ब्रह्मैव अमानवः गमयति इति वादरिमत्तम् । गन्तव्यमदेशत्वात् कार्यब्रह्मण, ब्रह्मगमयतीति ब्रह्मशब्दश्च परब्रह्मसामीप्यादुपपद्यते ।

“ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्तेः प्रतिसंनरे” ।

परस्यान्ते कृतात्माने प्रविशन्ति परं पदम् ॥” ।

इति स्मृत्या 'कार्यब्रह्मणा' सह पुनरावृत्त्यभावेन परब्रह्मणा ऐक्यमपानुयु इति ॥

॥ जैमिनिस्तु ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मण्येव मुख्यप्रयोगात् परब्रह्मैव प्रापयति अमानव इति मन्यते । तथापि पूर्वोक्तं वादरिमत्तमेव समवतिमिति अनेकोप-
निषद्वाक्यादवगम्यत इति ॥

अद्वैतम् अग्रतीकालम्बनाधिकरणम् । (१८४)

अग्रतीकालम्बनानयतीति वादरायण उभयधाऽदोषात्

तत्क्रतुश्च । (५३२)

विशेषं च दर्शयति । (५३३)

(५३३) अग्रतीकोपासनायास्तु नामाद्यासंप्रकीर्तिताः ।

(५३४) न शान् ब्रह्म नयन्त्येते किन्तु ब्रह्मगुणाकारम् ॥ १०८ ॥

अधिकरणार्थः । अमानवः सर्वान् विक्रमालम्बनान् ब्रह्मलोकं प्रापयति, उत कांश्चिदेवेति विक्षये गृह्णीकालम्बनान्, नामाद्युपासकान् वर्जयित्वा, नयतीति वादरायणमिषायः । 'तं यथा यत्रोपासते तदेव भवति इति श्रुतेः ॥

विशिष्टाद्वैतम् कार्याधिकरणम् । (१५०)

कार्यं वादस्तिष्ठ गत्युपपत्तेः । (५१४)

विशेषितत्वाच्च । (५१५)

सामीप्यात् तद्व्यपदेशः । (५१६)

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानान् । (५१७)

स्मृतेश्च । (५१८)

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् । (५१९)

दर्शनाच्च । (५२०)

न च कार्ये प्रत्यभिसन्धिः । (५२१)

अग्रतीकालम्बनाभयतीति वादरायण उभयथा च

दोषात् तत्कतुश्च । (५२२)

विशेषश्च दर्शयति । (५२३)

चतुर्मुखोपासका ये ब्रह्मलोकान् नयन्ति तान् ।

तत्र स्थित्वा तेन साकं साक्षाद्ब्रह्म नयन्ति ते ॥ १०९ ॥

ब्रह्मात्मकं च स्वात्मानं परं ब्रह्म च ये बुधाः ।

उपासते तानुभयान् ते नयन्त्यातिबाहिक्यः ॥ ११० ॥

अधिकरणार्थः । अर्चिरादिकः आतिबाहिक्यगणः चतुर्मुखोपास-

कानेव नयतीति वादरिसम् । परब्रह्मोपासकानेव नयतीति जैमिनिमतम् ।

वादरायणमतं तु तत्त्वानुन्यायात् श्रुतिविरुद्धनात्मानं ब्रह्मात्मकं उपासीनान्

परब्रह्मोपासीनांश्च नयतीति । नन्मादिभतीकोपालम्बनान् केवलं वा अचि-

द्ब्रह्म ब्रह्मदृष्ट्या उपासीनांश्च न नयतीति ॥

द्वैतम् कार्याधिकरणम् । (२१२)

ओं कार्या गदसिस्व गत्युपपत्तेः ।	(५३२)
ओं विशेषितत्वाच्च ।	(५३३)
ओं मामीप्स्यसु तद्वचपदेशः ।	(५३४)
ओं कार्यात्यये तदध्यक्षेण मननः परमभिधानात् ।	(५३५)
ओं स्मृतेश्च ।	(५३६)
ओं परं जैमिनिर्मुन्यत्वान् ।	(५३७)
ओं दर्शनाच्च ।	(५३८)
ओं न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिमानिः ।	(५३९)
ओं अप्रतीक्षालम्बनाश्रयतीति गदरायण उभयथा च दोषात्तरक्रतुश्च ।	(५४०) ।
ओं विशेषं च दर्शयति ।	(५४१)

चतुर्मुखं नयत्येषः विद्युत्पुरुष इत्यपि ।

परब्रह्मसमीपं हि चिरिञ्चे वर्तते ततः ॥ १११ ॥

चतुर्मुखेन तेनैव साकं ब्रह्म प्रयाति सः ।

मात्रात् परब्रह्मनेता विद्युत्पुरुष उच्यते ॥ ११२ ॥

कार्यब्रह्मणि विश्वानो मुमुक्षोर्न हि युज्यते ।

अप्रतीक्षालम्बनास्तु परं नयति वेतुतः ॥ ११३ ॥

अधिकरणार्थः । गदरि कार्यवन्न गमयति विद्युत्पतिरिति मन्यते ।

“ ऋते देवान् परं ब्रह्म कं पुमान् प्राप्नुयात् क्वचिन् ।

यद्यपि ब्रह्मदृष्टिस्वात् ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥” इति प्रमाणात् ।

‘ब्रह्मण चतुर्मुखं प्राप्नोति वाचा चतुर्मुखं’ इति कौषारव्युत्तेजः । ‘ब्रह्मवि-

द्याप्नोति परं’ इति च्यपदेशस्तु तस्य एव ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थोदपश्यते । ‘अथ

सह ब्रह्मणा परमभिगच्छन्ति’ इति सौर्ण्यश्रुत्या अप्यक्षेण ब्रह्मणा सह गच्छन्ति

इति । ‘ब्रह्मणा सह ते सर्वे’ इति श्रुतिस्मृत्यादेः ।

जैमिनिस्तु परब्रह्मैव गमयतीति मन्यते ।

“यदुपास्ते पुमान् जीवन् यत्प्राप्तुमभिलाञ्छति ।

यच्च पश्यति तृप्तस्सन् तत्प्राप्नोति मृतेरनु ॥”-इति पाञ्चवचनात्
परब्रह्मोपासकः परब्रह्मैव प्राप्नोतीति ॥

भारवायणस्तु “प्रतीकं देह उद्दिष्टं येषां तत्रैव दर्शनम् ।

न तु व्यासतया कापि प्रतीकालम्बनास्तु ते ॥”

“अप्रतीकं देवतास्तु ऋषीणां शतमेव च ।

राज्ञां च शतमुद्दिष्टं गन्धर्वाणां ब्रते तथा ॥”

एतेऽधिकारेणोप्यास दर्शनेऽप्ये न तु कश्चित् ।

अगोच्यदर्शने यत्नात् भंशः पूर्वस्य चापि तु ॥

अप्रतीकाभ्यां ये हि ते यान्ति परमेव तु ।

स्वदेहे ब्रह्मदृष्टेयं गच्छेद्ब्रह्म, स लोकं ताम् ॥

ब्रह्मणा सह संभासे संदारे परमे एवम् ॥”

इत्यादि प्रमाणात् अप्रतीकालम्बनान् परं नयति विद्युत्पत्तिरिति मन्यते ।

‘यत्कतुर्भवति सत्यं कुरुते, यत्कर्म कुरुते तदमिसम्पद्यते’ इत्यादि श्रुतेः ।

अत्र कर्मशब्दः उपासनापरः ।

‘अन्तःप्रकाशाः बहिःप्रकाशाः सर्वप्रकाशाः । देवा वा सर्वप्रकाराः,

ऋषयो जन्तःप्रकाशाः, गनुष्या एव बहिःप्रकाशाः’ इत्यादि श्रुतेः मनुष्याः

स्वयन्मोपासनं कृत्वा स्वयंभ्यां मुक्तिं प्राप्नुवन्ति इति ॥

‘सिद्धान्तनिर्णीतिकराः प्रतीकं देवादिकं तद्वत् एव ये नराः । उपासते

ते परतस्समाप्नुयुः ब्रह्माणमसाम्भ्रमंतिमाप्य विष्णुं । प्राप्स्यन्त्यतोऽप्येपितमाप्य

तस्मात् हरिं गता मुक्तिमानः परं ते ॥’ इति अनुव्याख्यानोक्तरीत्या चतु-

र्मुखमुपास्य तस्मात् ज्ञानं प्राप्य विष्णुं भजन्त इति कार्यब्रह्माधिपरमिति

बादारेमतमपि युक्तमिति भावः । सर्वेषामपि सत्यलोके चतुर्मुखोपदेशः ।

“ज्ञानं चतुर्मुखात् प्राप्यमुच्यते नात्र संशयः ।

उपदेशाद्ब्रह्मणस्तु सर्वेषामेव मुक्तये ॥”

इति प्रमाणात् । 'ब्रह्मा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।

परस्यान्ते परात्मानं प्रविशन्ति परम्पदम् ॥'

[परात्मानं = परमात्मचिन्तक, परस्य = ब्रह्मस्य, अन्ते = सतसक्तरान्ते,
प्रतिसञ्चारे = प्रलये सति चतुर्मुखेन सह ब्रह्म प्रविशन्तीत्यर्थः ।]

"तथापि प्रकृतेर्बन्धो ब्रह्मणा सह भिद्यते" इत्यादि प्रमाणाच्च वैयुत
चतुर्मुखलो रुमेव स्य प्राप्तान् नयतीति सिद्धान्तः ॥

॥ इति मतत्रयसारसंग्रहे चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः ॥

॥ मतत्रयसारसंग्रहे ॥

॥ चतुर्थाध्याये—चतुर्थः पादः ॥

अर्द्धतम् सम्पद्याविर्भागाधिरुणम् । (१८५)

सम्पद्याविर्भागस्त्वेन शब्दान् । (५३४)

मुक्तः प्रतिज्ञानान् । (५३५)

आत्मा प्रकरणान् । (५३६)

ज्योतिः परं प्राप्य विमुक्त आत्मा स्वेनैव रूपेण च केतलेन ।

निष्पद्यतेऽपूर्वगुणेन मेति ज्योतिः परास्मेति च निद्रयतीह ॥११४

अधिरुणार्थः । निर्गुणविद्यामलैकदेशान्तरं ब्रह्मभावाविर्भावं सगुणं
निर्गुणस्य सर्वेश्वरतुल्यभोगभास्त्वं इदानीं चतुर्थे पादे चिन्त्यते । 'एष
संप्रसादो अस्माच्छरीरात् समुत्पद्य परज्योतिरुत्सपद्य स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यते'
इत्यत्र श्रूयमाणा अमिनिष्पत्तिः केनचिदागन्तुवेन विगेषेण विनिगृह्य आहोमिनि
आमभावेणेति सत्रये केवलेनैवात्मना आग्निर्भवति न धर्मान्तरेण । 'स्वेन
रूपेणामिनिष्पद्यते' इति शब्दविशेषणं यत्रात् । अन्यथा स्वशब्द
विशेषणं व्यर्थं स्यात् । 'अमिनिष्पद्यते' इति शब्दश्च नोत्पत्तिपर्यायार्थकः ।

यथा रोगनिवृत्तौ अरोगो अभिनिष्पद्यत इत्यत्रैव पूर्वाविस्थापेक्षकार्यक एव ।
 'परंज्योतिरूपसंपद्यत' इति ज्योतिश्शब्दश्च प्रकरणात् आत्मन्येव वर्तत इति
 अविद्यानिवृत्तः मुक्तालैव अत्र श्रुतौ प्रतिपाद्यत इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् संपद्याविर्भावाधिकरणम् । (१५१)

संपद्याविर्भावस्त्वेन शब्दात् । (५२४)

मुक्तः प्रतिज्ञानात् । (५२५)

आत्मा प्रकरणात् । (५२६)

विमुक्त आत्मा निजरूपभागित्युक्ते शुभासाफलमत्र नेति ।

न कर्मरुद्धं गुणजातमस्य कर्मण्यपास्ते पुनराविपसीत् ॥११५॥

अधिकरणार्थः । अर्चिरादिना मार्गेण अपुनरावृत्तिलक्षणागतिरुक्ता
 पूर्वम् । इदानीं मुक्तैर्भार्य चिन्त्यते । 'परंज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभि-
 निष्पद्यते' (छा. ८-१२-२) इति श्रुतिः परब्रह्मप्राप्तस्य साध्येन केनचिद्रूपेण
 संबन्धं वक्ति, उत स्नानाद्विकस्वरूपाविर्भावमिति विज्ञाने साध्यरूपसंबन्धं
 वर्त्तयति युक्तम् । अन्यथा उपासनायाः फलाभायस्स्यात् इति पूर्वपक्षे, स्वाभा-
 विकस्वरूपाविर्भावस्त्वं फलमेव वक्ति । 'स्वेन रूपेण' इति विशेषणात् ।
 आगन्तुकविशेषपरिमहे स्वेनेति शब्दो व्यर्थस्स्यात् । प्रतिज्ञानाच्च वन्ध-
 निवृत्तिरूपा मुक्तिरेव 'अभिनिष्पद्यते' इति शब्देनोच्यते । 'युपस्था अग्रगर्थो
 निष्पद्यते' इत्यादौ स्वरूपाविर्भावविधिं अभिनिष्पत्तिशब्दप्रयोगात् ।

“यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलयक्षालानामणेः ।

दोषप्रहाणावज्ञानं आत्मनः क्रियते तथा ॥”

“यथोदपानं कृत्वा क्रियते न जलान्तरम् ।

रादेव भीयते व्यक्तिसत्तत्सम्भवः कुतः ॥”

“तथा हेयगुणध्वंसात् अवबोधादयो गुणाः ।

प्रपञ्चन्ते न जन्मन्ते नित्या एवात्मनो हि ते ॥”

इति कर्मणा तिरोहिताना ज्ञानानन्दादिगुणाना कर्मक्षये आविर्भावः सम्यगेति ।

अत एव “अकारार्थयैत्र स्वमहप्रथं मल्लं न निवृत्तं

नराणां नित्यानामयनमिति नारायणपदम् ।

यमात्मै कालः सकलमपि सर्वं सकलानु

अस्मात्स्वान्निभ्यु मम सहजैर्द्रव्यनिधयः ॥”

इति पूर्वान्वितैरपि म्यामावितु कैर्द्रव्याविर्भाव एव अग्निनिष्पत्तिशब्दार्थो
वर्णितः । इति ॥

द्वैतम् सम्पत्ताधिकरणम् । (२१३)

ओं सम्पत्ताविर्भावस्वेन शब्दात् । (५४२)

ज्ञानी भयान्विं तीर्त्वा प्राप्यप्रज्ञाविहाय तत् ।

स्वेन रूपेण सम्पत्तं भुङ्क्ते भोगान् गृह्णन्निजान् ॥ ११६ ॥

अधिकरणार्थः । मुक्तस्य भोगमहिमा अपोच्यते । ‘स य एष
प्रिदेव मन्यान एष पश्यन्नात्मानं अमिसपथैतेनात्मना यथाकामं सर्वान् कामान्
अनुभवति’ इति सोऽर्षश्रुतिः । ‘परज्योतिरूपसपथं म्येन रूपेणाभिनिष्पद्यते’
इति छान्दोग्यश्रुतिः । ‘एतं सेतुं तीर्त्वा अन्यस्मिन् जनन्यो भवति’ इति ।
‘इमा घोरावशिवा नदी तीर्त्वा एतं सेतुमाप्य एतेनैव सेतुना मोदते प्रमोदते
आनन्दी भवति ।’ इति च श्रुतिः मुक्तं ससारनदीं तीर्त्वा प्रसक्तं सम्पत्तं प्रसक्तं
अविहाय स्वस्वयोग्यानानन्दान् अनुभवतीति वक्ष्यतीत्यर्थः ॥

द्वैतम् मुक्ताधिकरणम् । (२१४)

ओं मुक्तः प्रतिज्ञानात् । (५४३)

“तत्र पर्येति” मुक्तोऽयं सर्वान् कामान् समश्नुते ।

न संसारी प्रतिज्ञानात् अहस्तित्यादि चेदतः ॥ ११७ ॥

अधिकरणार्थः । 'स तत्र परोति' इति श्रुतौ तच्छब्देन संसारी नोच्यते । अपि तु मुक्त एव । 'अहरहरेनप्रनुप्रविशति' इत्यारभ्य 'कामा-
धानुभवति' इति बृहच्छ्रुतौ मुक्त एव प्रतिज्ञायत इत्यर्थः ॥

द्वैतम् आत्माधिकरणम् । (२१५)

ओं आत्मा प्रकरणान् । (५४४)

परंज्योतिः परात्मैव सत्प्राप्तिर्मुक्तिरीरिणा ।

परमात्मा प्रकरणात् ज्योतिश्शब्देन कथ्यते ॥ ११८ ॥

अधिकरणार्थः । 'परंज्योतिरुपसंपद्य' इति परंज्योतिश्शब्देन विष्णु-
रेवोच्यते । 'न त्वन्ये अग्निसूर्यादयः ।

"परंज्योतिः परं ब्रह्म परमात्मादिका गिरः ।

सर्वत्र हरिमेवैकं ब्रूयुर्नान्यं कथञ्चन ॥" इति प्रमाणान् ॥

अद्वैतम् अविभागेन दृष्ट्वाधिकरणम् । (१८६)

अविभागेन दृष्टत्वात् । (५३७)

ब्रह्माष्टयकभाष एव तत्त्वमस्यादि वाक्यतः ।

शुद्धोदके शुद्धजले तादृगेवेत्यतश्च सः ॥ ११९ ॥

अधिकरणार्थः । 'स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यते' इति आत्मैवास्तिः
परमात्मात्मनः पृथगेव, उत अविभागेनैव अवतिष्ठतीति संशये 'तत्त्वममि'
(छा. ६-८-७) 'अहं ब्रह्मास्मि' (बृ. १-४-१०) 'यत्र नान्यत्पश्यति' (छा.
७-२४-१) 'न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विमर्शं यत्पश्येत्' (बृ. ४-२-२३)
'योगोदकं शुद्धे शुद्धमासिकं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्विज्ञानत आत्मा
भवति गौतम' (कठ. ४-१५) इत्यादि श्रुतिभिः परमात्मना अविभागेनैव
अवतिष्ठत इति प्रतीयते । भेदनिर्देशान्तु 'आत्मरतिः' 'आत्मक्रीडः' 'स्वे
महिम्नि प्रतिष्ठितः' इत्यादिक्व अभेदेऽपि गौणप्रयोग इति ॥

विशिष्टद्वैतम् अविभागाधिकरणम् । (१५२)

अविभागेन दृष्टत्वात् । (५२७)

परमात्मशरीरस्सन् प्रत्यगात्मा परात्मना ।

अविभागेन माकं तद्गुणान् भुङ्क्ते प्रकाशिना ॥ १२० ॥

अधिकरणार्थः । मुक्तः स्वात्मानं ब्रह्मप्रकारतया ब्रह्माविभक्तं ब्रह्म तद्गुणादिकमनुभवति । 'तत्त्वमसि' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'अन्तः प्रविष्टश्चात्मा जनानां' इत्यदि श्रुतिभिः 'अवसितेरिति काशकृत्स्नः' इति सूत्रेण च मुक्तः ब्रह्मापृथक्भूतः ब्रह्मशरीरस्सन् ब्रह्म अनुभवतीति प्रतिपादितत्वात् । 'ब्रह्मण सह विपश्चिता' इति श्रुतिस्तु पयसा सह ओदनं भुङ्क्ते इतिवत् भोम्यसाहित्यस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वेऽपि सम्भवात् 'सह मुक्तेऽप्रधाने' इति व्याकरणसूत्रेण ब्रह्मणः अविभाजन्यरूपदोषो न भवति ।

“ श्रियः श्रीः श्रीरङ्गेय तव च हृद्यां भगवती

श्रियं त्वजोऽप्युच्चैः यवमिह भगवतः शृणुतराम् ।

दृशौ ते भ्यास्तां मुक्तरल्लारे श्रवणतः

पुनर्हर्षोत्कर्षात् स्फुटतु भुजयोः कञ्चुकजतम् ॥ ”

(धीगुणरत्नामोक्षे स्तो.-१.)

इति विष्ण्वपेक्षया लक्ष्म्याः उत्कृष्टवर्णने यथा न दोषः अपि तु उत्तमगुणायैवेति निर्णयः तद्वत् ब्रह्मपेक्षया ब्रह्मगुणानां उत्कृष्टवर्णने न दोषः अपि तु ब्रह्मगुणायैव भवतीति भावः ॥

द्वैतम् अविभागाधिकरणम् । (२१६)

ओं अविभागेन दृष्टत्वात् । (५४५)

विष्णुना मह तत्रत्यान् भोगान् भुङ्क्ते म मुक्तिभाक् ।

परात्मना ये भुज्यन्ते भोगान्ते ज्ञानिनामपि ॥ १२१ ॥

अधिकरणार्थः । मुक्तः सयोम्यतानुसारेण भगवद्भुक्त भोगवान् भवति

“मुक्ताः प्राप्य परं विष्णुं तद्भोगान् लेयतः कचित् ।

बहिष्ठान् मुञ्जते नित्यं नानन्दादीन् कथञ्चन ॥”

[तद्भोगान्=ईश्वरभोगान्, बहिष्ठान्=ईश्वरस्वरूपमहिर्भूतान्, आनन्दा-
दीन्=ईश्वरस्वरूपानन्दादीन्, कथञ्चन=केनापि निमित्तेन, लेयतः=अविशेषेण-
अगुमयन्ति ॥

अद्वैतम् ब्राह्माधिकरणम् । (१८७)

ब्राम्हणेण जैमिनिरूपयन्त्यासादिभ्यः । (५३८)

चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौल्लोमिः । (५३९)

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः । (५४०)

मुक्तोपहृतपाप्मादिगुणवानाह-जैमिनिः ।

चैतन्यमेवात्मरूपं तदैक्यं मुक्तिरित्यपि ॥ १२३ ॥

सगुणं निर्गुणं ब्रह्म बादरायण आह तत् ।

ब्राम्हैश्वर्याविरोधाय तदप्यस्तु न मुख्यतः ॥ १२३ ॥

अधिकरणार्थः । स्वेन रूपेण आत्मा भवतीत्युक्तं पूर्वत्र । स एवान्न

विशेषतः चिन्त्यते । ‘य आत्मा अपहृतपाप्मा सत्यकामस्तत्पसंहरत्यः’ (छा.

८-७-१) ‘स तत्र पर्येति जम्बुद्वीपे सममाणः । (छा. ८-१२-३) इत्यादि

श्रुतिभ्यः देयप्रत्यनीककल्याणगुणविशिष्टरूपं ब्रह्म स्वयमापि अपहृतपहृत-

पाप्मत्वादि सत्यकामत्वादि विशिष्टास्तान् अनुभवतीति जैमिनिर्न्यते ।

‘कुल्लतः प्रज्ञानघन एव’ इत्यादि श्रुतिभ्यः चैतन्यमात्रमेव ब्रह्म, तदैषा-

मेव मुक्तिरिति औल्लोमिर्न्यते ।

बादरायणस्तु उभयश्रुत्यविरोधाय व्यवहारापेक्षया सगुणब्रह्मप्राप्तिं, यस्तुतः

निर्गुणब्रह्मैवमेव मुक्तिरिति मन्यते ॥

विशिष्टाद्वैतम् ब्राह्माधिकरणम् । (१५३)

ब्राम्हेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः । (५२८)

चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः । (५२९)

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं वादरायणः । (५३०)

ब्रह्म सम्पद्य मुक्तात्मा भाति ब्रह्मगुणान्वितः ।

औडुलोमिस्तु चिन्मात्रं तदेक्यं मुक्तिमवर्षीत् ॥ १२४ ॥

तुल्यप्रमाणवेदानामविरोधेन वर्णनात् ।

सगुणं ब्रह्म निर्वक्ति तच्छरीरमिदं जगत् ॥ १२५ ॥

विज्ञानधन एवेति स्वायोगाभावमाह हि ।

बहुप्रमाणानुगुण्यात् सगुणं ब्रह्म निश्चितम् ॥ १२६ ॥

निषेधश्रुतयज्यात्र प्राकृतार्थपरा इति ।

असकृत् पूर्वमुक्तं हि तस्मात् स ब्रह्मणा सह ॥ १२७ ॥

अश्नुते सत्यकामादि जुष्टो ब्रह्मगुणान् बहून् ।

अप्राकृते तु वैकुण्ठे परमे व्योम्नि हरिभिः ॥ १२८ ॥

अधिकरणार्थः । मुक्तात्मनः स्वस्वरूपाविर्भावः अपहृतपाप्मत्वसत्य-
सङ्कल्पत्वादिविशिष्ट इति जैमिनेरभिप्रायः । 'स यथा सैन्धवघ्नोऽनन्तरोऽबाधः
कृत्तनो रसधन एव एवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाधः कृत्स्नः प्रज्ञानधन एव'
(श्रु. ६-५-१३) इति श्रुत्या चैतन्यमात्रमेव ब्रह्मस्वरूपमित्यौडुलोमिमतम् ।

वादरायणस्तु निखिलदेवप्रत्यनीककल्पानैकतानत्वादिगुणयुक्तं ब्रह्म इति
स्यापितत्वात् मुक्तोपि अपहृतपाप्मत्वसत्यसङ्कल्पत्वादिविशिष्टस्तन् ब्रह्म अनुभव-
तीति मन्यते । विज्ञानधन एवेति ॥ स्वायोग्यवच्छेदपर एव । यथा
रसवत्सु आश्रयत्वादिषु त्वगादि प्रदेशभेदेन रसभेदे सत्यपि सैन्धवघ्नस्य
सर्वत्र एकरसत्वं तथा आत्मनोपि सर्वत्र विज्ञानस्वरूपत्वमस्तीति नेतर सत्य-
कामत्वादिगुणसत्ताविरोधो न । सैन्धवघ्ने सर्वत्र रसैक्येऽपि रूपकण्डिन्यादि-
सङ्गादाविरोधः । तद्वदित्यर्थः ॥

“यत्सामान्यविशेषवर्त्मसु गुणप्रत्यासविध्यात्मसु
त्रैयन्तेषु जनार्दनप्रणयिषु प्राप्त्यदौर्बल्ययोः ।
प्रस्तावं प्रतिपेदिरे कृतिचानापच्छेदनीतिच्छलात्
मीमांसापदवीपरिश्रमकथादूरेषु तच्छेमेते ॥

“यद्वाङ्मनो गुणविकारस्त्रीरमेत-
कर्मादिगोचरविधिप्रतिषेधवाचः ।
अन्योन्यभिलषिष्याः न विरोधमन्धं
अहन्ति तत्र विषयः प्रतिषेधवाध्याः ॥”

“अग्नीषोमीयहिंसा निजविधिविहिता किं निषिद्धा न हिंसात्
भूतानीत्येतयोश्च पशुपदविषयश्छग एव स्वरूपि ।
'छापो वा मन्त्रयर्णादि'ति च तदुभयन्यायतो हेयधर्म-
क्षेपार्था निर्गुणोक्तिः क्षुद्रगुणगुणके निर्मले ब्रह्मणि स्यात् ॥”

इति सगुणनिर्गुणश्रुतीनामविरोधः पूर्वार्चयैरेव वर्णितः । तथा 'अहं ब्रह्मास्मि,
इत्यत्र अहं शब्देन जीवः 'पुरुष एवेदे सर्व' इति पुरुषशब्दः परमात्मपर इति
प्रतिद्वः ॥

'पुरुषाः पुरुषा नराः' इति कोशात् पुरुषशब्दस्य जीववाचितया प्रसि-
द्धाधिक्यमात् जीवपरमात्मनोरभेद एव तात्पर्यं श्रुतीनामिति परमत्युक्तिनिरा-
करणाय पठितश्लोकः —

“किं जीवः पुरुषोक्तिगोचर इति श्रीश्रोणि तद्गोचरः
जीवस्याद्विरिञ्चो भ्रुवो भवति किं तौ साधुसंज्ञाविति ।
तस्मात्तत्र पठेत किं 'मुखमुक्ताचार्यसंशब्दं
मण्डूकत्वमुपैति किं हरिपदस्पर्शेन कम्पीरवः ॥”

द्वैतम् ब्राह्माधिरूपम् । (२१७)

ओ ब्राम्हेण जैमिनिरुपन्यामादिभ्यः । (५४६)

ओ चिति मात्रेण तदात्मकस्यादित्यौदुलोमिः । (५४७)

ओं एवमप्युपन्यामात्पूर्वभाषादविरोधं वादरायणः । (५४८)

ज्ञानी मुक्तो विष्णुदेहं लब्ध्वा तद्देहज्ञानयम् ।

भुङ्क्ते भोगान् ज्ञानरूपो ज्ञानदेहीति कश्चन ॥ १२९ ॥

मर्त्याद्विमुक्ताच्चिन्मात्री चिन्मात्रेन्द्रियज्ञानपि ।

विष्णुं प्रविश्य भोगान् सः भुङ्क्ते स्वेष्टानुसारतः ॥ १३० ॥

अधिरूपार्थः । मुक्तं कर्मप्राप्तदेहपरित्यागेन ब्रह्मशरीरान्तर्गतम् सन् ब्रह्मणा सह भोगान् भुङ्क्ते । 'स वा एष ब्रह्मनिष्ठ इव शरीरं मर्त्यमतिं सृज्य ब्रह्मानि स पथ ब्रह्मणा पश्यति, ब्रह्मणा शृणोति ब्रह्मणैवेव सर्वमनुभवति' इति माध्यन्दिनायनश्रुते ।

“आदत्ते हरिहस्तेन हरिहृष्टैव पश्यति ।

गच्छेच्च हरिपादाभ्यां मुक्तस्यैषा स्थितिर्भवेत् ॥”

इति स्मृतेश्च । इति जैमिनि ।

‘सर्वं वा एतदचित् परित्यज्य चिन्मात्र एवैष भवति चिन्मात्र एवाव तिष्ठते’ इत्यादि श्रुत्या मुक्तं चिन्मात्रदेही सन् भुङ्क्ते इत्यादौदुलोमिः ।-

वादरायणस्तु उभयमप्यविरोधेन ब्रवीति ।

“मर्त्यं देहं परित्यज्य चितिमात्रात्मदेहिनः ।

चित्तिमात्रेन्द्रियाद्यैव प्रविष्टा विष्णुमव्ययम् ॥”

“तदज्ञानुगृहीतैश्च साङ्गैरेव प्रवर्तनम् ।

रुन्ति भुङ्क्ते भोगान् तदन्तर्यहरेष वा ।

बोधेष्ट परिवर्तन्ते तस्यैवानुग्रहेरिता ॥” इत्यादि प्रमाणात् ॥

अद्वैतम् सङ्ख्याधिकरणम् । (१८८)

सङ्ख्यादेव तु तच्छ्रुतेः । (५४१)

अत एव चानन्याधिपतिः । (५४२)

मुक्तात्मानस्तु सङ्ख्यात् पिताद्याः प्रभवन्ति ते ।

साधनान्यनपेक्ष्यैव ततो नन्याधिपोऽभवत् ॥ १३१ ॥

यथाऽगस्त्यो योगशक्त्या समुद्रमपि च तथा ।

दण्डकारण्यमप्यत्र जनवासमचीकुरुपत् ॥ १३२ ॥

तद्वज्जानी स्वविद्यायाः माहात्म्यान् सृजति स्वयम् ।

तस्मादनन्यापेक्षस्तन् सृष्ट्याऽनुभवति स्वयम् ॥ १३३ ॥

अधिकरणार्थः । 'स यदि पितृलोकाक्रमो भवति सकल्पादेवास्य पितर समुत्तिष्ठन्ति' (अ ८-२-१) इत्यादि श्रुत्या मुक्त स्यसङ्ख्यादेव निमित्तान्तरागपेक्षस्तन् यथा अगस्त्य स्वयोगमहिम्ना समुद्रमपि च कस्यचित् शापात् प्राणिनिवासानर्हमपि दण्डकारण्य जनवासाहर्तं करयामास तद्वत् इच्छानु-
गुप्येन सर्वान् रुष्टा अनुभवति विद्यामाहात्म्यात् । 'सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' (छा ८-१-६) इत्यादिकृत्वपक्षधने ॥

विशिष्टाद्वैतम् सङ्ख्याधिकरणम् । (१५४)

सङ्ख्यादेव तच्छ्रुतेः । (५३१)

अत एव चानन्याधिपतिः । (५३२)

मन्यमादि मुक्तस्य ग्राहयत्नानपेक्षया ।

स्वीयमंकल्पमात्रान् स्थात् स खराडिति वेदतः ॥ १३४ ॥

अप्रच्छिन्नत्यन्ययोगं एवकारोऽत्र विश्रुतः ।

निषेधस्य विधेश्चायं नार्हो नन्याधिपो यतः ॥ १३५ ॥

अधिकरणार्थः । मुक्तमाधिपत्य 'स तत्र पर्येति जज्ञात्कीडन् रममाणः
स्त्रीमिर्वा यानैर्वा ज्ञातिमिर्वा' (छा. ८-१२-१) इति । तत्र 'सङ्कल्पादेवास्य
पितरस्समुत्पिष्टन्ति' (छा. ८-२-१) इत्यादि श्रुत्यनुसारेण प्रयत्नान्तरानपेक्षसन्
स्वयमेव सृष्ट्वा अनुभवति विधिनिषेधानर्हस्सन् । सत्यसङ्कल्पत्वश्रुतेः 'स
स्वराट् भवति' (छा. ७-२५-२) इत्यनन्याधिपत्यश्रवणात् च । 'सङ्कल्पादेव'
इत्यवधारणं तु अत्र अन्ययोगव्यवच्छेदपरं । 'विज्ञानघन एव' इत्यत्रैव न
अयोगव्यवच्छेदपरम् । इति ॥

ईदम् सङ्कल्पाधिकरणम् । (२१८)

ओं सङ्कल्पदेव च तच्छ्रुतेः । (५४९)

मुक्तानां भोगसंप्राप्तौ यत्नापेक्षा न विद्यते ।

सङ्कल्पादेव पितरः उचिष्टन्तीति वेदतः ॥ १३६ ॥

अधिकरणार्थः । मुक्तानां पित्रादिभोगप्राप्तौ निमित्तान्तरापेक्षा न ।

'सङ्कल्पादेवास्य पितरस्समुत्पिष्टन्ति' इति श्रुतेः ॥

ईदम् अनन्याधिपत्यधिकरणम् । (२१९)

ओं अत एव चानन्याधिपतिः । (५५०)

सङ्कल्पादेव मुक्तानां स्योत्तमानां पतिर्न हि ।

लक्ष्म्याः परो विष्णुरेव तदन्येषां यथाश्रुति ॥ १३७ ॥

अधिकरणार्थः । मुक्तः 'जहं इत्यतमेव नियतस्त्वां इति सङ्कल्पात्
अथवा, अयं अस्माकमेव नियतस्त्वात् इति उत्तमानां सङ्कल्पाद्वा अनन्याधि-
पतिर्भवति । स्योत्तमेभ्यः अन्यनियामकरहितो भवति ।

* "परमोधिपतिस्तेषां विष्णुरेव न संशयः ।

ब्रह्मादिमानुषान्दानां सर्वेषामविशेषतः ॥"

* परमः=मायाः, लक्ष्म्याः, परः=उत्तमः । चतुर्मुखेतिरेषां चतुर्मुखः उत्तमः, अन्ये
सर्वे यथायोग्यं उत्तमाः । विष्णुरेव सर्वेषां उत्तम इति ॥

ततः प्राणादिनामान्ताः सर्वेऽपि पतयः क्रमात् ।
 आचार्याश्चैव सर्वेऽपि यैर्ज्ञानं सुप्रतिष्ठितम् ।
 एतेभ्योन्यः पतिर्नैव मुक्तानां नात्र संगयः ॥”

अद्वैतम् अभावाधिकरणम् । (१८९)

अभावं वादरिसाहस्येवम् । (५४३)
 भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् । (५४४)
 द्वादशाहवदुभयविधं वादरायणोऽतः । (५४५)
 तन्यभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः । (५४६)
 भावे जाग्रद्वत् । (५४७)

“मनसैतानि”ति श्रुत्या मुक्तस्याङ्गादयो न हि ।
 “स एकधे”त्यादिना च सन्ति देहेन्द्रियादयः ॥ १३८ ॥
 सत्यसंकल्पवेदेन द्वितयं ज्ञास्यचोदितम् ।
 सन्ध्ये जागरिते यद्वत् भावाभावौ तनोस्मृतौ ॥ १३९ ॥

अधिकरणार्थः । सगुणब्रह्ममाप्तविदुषः मोक्षे शरीरेन्द्रियादीनि
 सन्ति वा नवेति विषये ‘मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते’ (छा. ८-१२-५)
 इति श्रुतौ मनस एव स्थितिरुच्यते । न शरीरेन्द्रियादेरिति ज्ञायते ।
 ‘स एकधा भवति त्रिधा भवति’ (छा. ७-२६-२) इति श्रुत्यन्यथानुपपत्त्या
 शरीरेन्द्रियादेरपि भावं जैमिनिः मन्यते । वादरायणः पुनः मुक्तः सत्य-
 सङ्कल्पस्तन् स्वेच्छानुगुण्येन शरीरेन्द्रियादिकं सृष्ट्वा विहरति असृष्ट्वा वा ।
 यथा द्वादशाहसंज्ञकं यागः सत्तमपि भवति, अहीनश्च भवति । उभयलिङ्ग-
 श्रुत्यविरोधात् । यथा सन्ध्ये स्वप्नस्थाने शरीरेन्द्रियविषयेषु अविद्यमानेष्वपि
 उपलब्धिमात्राः पित्रादयो भवन्ति एवं मोक्षेपीति जागरितस्थलेऽपि विद्यमाना
 एव पित्रादिकामाः भवन्ति तथा मुक्तस्यापि शरीरेन्द्रियादिभावे तदभावे च
 उपपत्तिरिति भावः ॥

विशिष्टाद्वैतम् अभावाधिकरणम् । (१५५)

अभावं नादरिगृहं क्षेत्रम् । (५३३)

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् । (५३४)

द्वादशाहमदुभयविधं नादरायणोक्तः । (५३५)

तन्त्रभावे मन्थ्यमदुपपत्तेः । (५३६)

भावे जाग्रत् । (५३७)

प्रदीपपदावेजस्तथा हि दर्शयति । (५३८)

स्वाप्ययस्मभ्यस्योरन्त्यतराण्येवमाविष्कृतं हि । (५३९)

कर्ममग्नाद्यदेहश्च निषेधविषयः श्रुतः ।

अप्राकृतानेकदेहमद्भाषप्रतिशोधिकाः ॥ १४० ॥

श्रुतयस्मान्ति तस्याद्य विमुक्त्य बहुदेहिनः ।

स्वसृष्टान् भगवत्सृष्टान् यथाकामं हि भुञ्जते ॥ १४१ ॥

अधिकरणार्थः । मुक्तस्य देहेन्द्रियाणि न सन्तीति वादरि ।

‘न ह वै सशरीरस्य सन् प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति’ (छा ८-१२-१) ‘असा च्छरीरात् ससृष्टाद्य परम्योतिरुपसपय’ (छा ८-१२-१) इत्यादि श्रुत्या शरीरानाकल्प मोक्षस्य फलनात् । ‘स गृक्था भवति त्रिषा भवति पञ्चषा’ (छा. ७-२६-२) ‘सत्यसागमसत्यसम्पत्’ इत्यादि श्रुत्या शरीरेन्द्रियाणि सन्तीति जैमिनि मन्यते । जगरीरत्वादि श्रुतयः कर्मवृत्तशरीरनिषेधपरा इति भावः ।

वादरायणस्तु सङ्कल्पमेवेन द्वादमाह सत्रयाग अङ्गीनयागश्च यथा वा भवति तथा मुक्तस्य भसङ्कल्पात् उभयनपि भवतीति मन्यते । शरीराद्युपकरणभावे यथा स्वप्ने ‘अथ स्थान् स्थयौगान् पथम्भजते’ (वृ ६-३ १०) इत्यादि श्रुतिभ्यः जीवात्मा परमात्मसृष्टाननुभवति तथा मुक्तोपि मोक्षे ईश्वरसृष्टेन पित्रादिना लीलारसं भुङ्क्ते । शरीरेन्द्रियसङ्गवे जाग्रदृश्यामिष यथा दशरथ वसुदेवादि पितृलोकादिकं आत्मनः सृष्ट्या परमात्मा ते यथा लीलारसं भुङ्क्ते

तथा मुक्तानां परमात्मा स्वस्वीकार्यैव पितृलोक्यादिकं स्वयमपि सृजति कदाचित्
परमपुरुषसङ्कल्पाधीनसङ्कल्पवन्तं मुक्ताश्च स्वयमेव सृष्ट्वा अनुभवन्ति ।

अणुपरिमाणोप्यात्मा मुचस्सन् प्रदीप इव स्वयमप्या देशान्तरावेगं शरीरान्त
र्वर्ती सन् स्वचैतन्यरूपप्रभया सर्वमनुभवति इति

“याताप्रशन्तभागास्य श्रुतथा कल्पितस्य च ।

भागो जीवस्य विज्ञेयस्स चानन्त्यय कल्पते ॥”

(धे ५ अ ०) इति श्रुत्य अमुक्तस्य कर्मनियामकं मुनस्य तु म्वेच्छयैवेति
बोधनात् नाणुत्वविरोध इति । ‘सर्वं ह पश्य पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वंश’
(छा ७-२६-२) इति जीवस्य मुक्तौ सर्वज्ञत्वमप्युच्यते । ‘प्राज्ञेनात्मना
संपरिप्वक्तं न बाह्य विज्वन वेद नानन्तर’ (इ ६-३ २१) इति श्रुतिस्तु
सुसुप्तिविषया न मोक्षगतजीवविषया इति न कश्चिद्विरोधः । इति ॥

अद्वैतम् प्रदीपाधिकरणम् । (१९०)

प्रदीपवदावेक्ष्यन्तथाहि दर्शयति । (५४८)

स्नाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि । (५४९)

सृष्ट्वा बहूनि देहानि प्रविश्यामीषु दीपवत् ।

विकारशक्तियोगाच्च मुक्तो मुद्वक्ते स्वविद्यया ॥ १४२ ॥

सगुणब्रह्मनिष्ठस्य मुक्तावेतादृशी कथा ।

“यत्तत्त्वस्ये”त्यादि वेदात् ब्रह्मभेदो हि तात्त्विकः ॥ १४३ ॥

अधिकरणार्थः । मुक्तस्य शरीरेन्द्रियादिसत्त्वे आत्ममनसो भेदा-
नुपपत्ते एकेन शरीरेण आत्मनो योगं अन्यानि शरीराणि निरात्मकानि
* दास्यन्त्राणीवेति पूर्वपक्षे यथा एक प्रदीपः अनेकप्रदीपावमापद्यते विकार-
शक्तियोगात् एव एकोपि विद्वान् विद्यासामर्थ्यरूपैर्बर्त्ययोगात् सर्वाणि शरीराणि
प्रविश्य अनुभवति । ‘स एवमा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा’
(छा ७ २६-२) इत्यादि श्रुते । इदं सर्वं सगुणब्रह्मविषयम् । ‘एतेन्यो

* यथा दास्यन्त्रं तावन्नौवत्ता चेतनेनाधिष्ठितं सन् तर्हि सगुणब्रह्म न भवति तद्वत् ।

भूतेभ्यस्समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य सज्जगति’ (वृ २-४ १४)
 ‘यत्र त्वम्य सर्वमात्मैवामृतं तत्र वेन कं पश्येत् केन कं रिजानीयात्’ (वृ २
 ४-१२) इत्यादि श्रुत्या मुक्तस्य चैतन्यमात्रांगते । ‘अहैव सन् प्रव्याप्येति’
 (वृ ४-२ ६) ‘सलिलं गतं द्रव्यं द्रव्यैतो भवति’ (वृ ४ ३ ३२) इत्यादि
 श्रुतिभ्य अद्वैतगेन मिद्वर्तीत्यमदृक्त्वम् । इति ॥

उक्तम् अभ्यासधर्मम् । (२२०)

ॐ अभ्यासं रादसिद्धयै नमः । (५५१)
 ॐ भागं जेमिनिर्मिस्त्पालम्नानान् । (५५२)
 ॐ द्वादशह्रदभयविभं वादसपणोतः । (५५३)
 ॐ तन्नभावे मन्त्र्ययदृपपस्तेः । (५५४)
 ॐ भावे जाग्रद्वत् । (५५५)
 ॐ प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति । (५५६)
 ॐ स्वाप्ययसम्पत्त्यस्तन्यतरायेधमाविष्कृतं हि । (५५७)

चिन्मात्रमेव मृत्तानां देहो नान्य इति श्रुतेः । ।
 ज्योतिर्मयश्च देहोस्ति ‘स रा एष’ इति ध्रुतेः ॥ १४४ ॥
 ज्योतिर्मयश्च चिन्मात्रं द्वितीयं द्वादशह्रदम् ।
 स्वप्ने देहाद्यमवेषेपि भोजनाद्यनुभूतिवत् ॥ १४५ ॥
 स्वप्नस्तन्नभावे च ज्ञानमविवक्षितवत् ।
 दीपस्य अविश्यायं देहं भुङ्क्ते सुप्तादिकम् ॥ १४६ ॥
 यथा दीपस्तैलमेव गृह्णाति न तु कार्पण्यताम् ।
 सर्वान् श्रोतान् सतीर्णो हि तत्पुण्यफलमनुते ॥ १४७ ॥
 न दुःखचिन्ता यत्तावत् सुखं मोक्षे च तच्छ्रुतेः ।
 विचारो युज्यतेऽनेति मां युक्तं समीक्षितम् ॥ १४८ ॥

अधिकरणार्थः । ॥ मुक्तस्य चिन्मात्रदेहमाह वादरि ॥ ११ ॥ जैमिनि
मुक्तस्य चिदेह अचिदेह वा, आह । वादरायणस्तु कल्पात्मकसत्तात्मक-
द्वादशाहयत् उभयमप्याह । स्वप्ने देहं विना, भोग यथा वा, दृष्ट तथैव
मुक्तावपीति मुक्ति । ॥ ११ ॥ ॥ ११ ॥ ॥ ११ ॥

“ एव मुक्तावपि भवेत् निना देहेन भोजनम् ।

स्वेच्छया वा शरीराणि तेजोरूपाणि कानिचित् ।

स्वीकृत्य जगरितवत् भुक्त्वा त्यागं कदाचन ॥”

इति प्रसवैवर्तप्रमाणात् कदाचित् । शरीर स्वीकृत्य सुखादिकं भुक्त्वा शरीर
त्यजति । शरीरप्रवेशेऽपि पुण्यभोगमेव अनुभवति । न तु दुःखम् । यथा
दीप दीपिकादिषु प्रविष्ट दीपिकास्थ तैलात् गृह्णाति न तु तैलादिगत-
काष्म्यादि तद्वत् । ‘तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकांश्च हृदयस्य भवति’ इति
श्रुत्या मुक्तौ सर्वशोकातीर्णेन मुक्तेन ह्यत्र नानुभवतेति । सुप्तौ मोक्षे च
तु स्वाभाव्यवणात् ।

“ तीर्णो हि सर्वशोकास्ते पुण्यपापादिवर्जिता ।

सर्वदोषनिवृत्तस्ते गुणमात्रस्वरूपिण ॥”

इत्यादिवचनात् । ‘अत्र पिताऽपिता गन्तव्यं अनन्त्यागत पुण्येन अनन्त्यागत
पापेन’ इत्यादिश्रुतेश्च । इति ॥

अद्वैतम् जगद्धयापारवर्जाधिकरणम् । (१९१)

जगद्धयापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च । (५५०)

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्योक्तेः । (५५१)

विकारावर्तिं च तथा हि स्थितिमाह । (५५२)

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने । (५५३)

। भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च । (५५४)

अनाश्रुतिद्वन्द्वनाश्रुतिद्वन्द्वान् । (५५५)

मुक्तानां ब्रह्मणश्चापि समानासृष्टिरत्र न ।

जगत्सृष्टिः ब्रह्मणस्तु तदन्येषु समानता ॥ १४९ ॥

भोगेन साम्यं मुक्तानां ईश्वरेणेति कथ्यते ।

तत्स्यानात् पुनरावृत्तिः न हि किन्तु तदत्यये ॥ १५० ॥

तदध्यक्षेण साकं ते साध्यान्मुक्तिमवाप्नुयुः ।

एतदेवात्र वेदान्ते वेद्यं निर्णयते बुधैः ॥ १५१ ॥

अधिकरणार्थः । सगुणब्रह्मविद्यानिष्ठानां ब्रह्मप्राप्तां “आप्नोति स्वाराज्यं” (तै. १-६-२) ‘सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति’ (तै. १-५-३) इत्यादि श्रुत्या निरङ्कुलैश्वर्यप्राप्तिरिति श्रुते जगदुत्पत्त्यादि व्यापारं विना ऐश्वर्य-प्राप्तिः । जगत्सृष्ट्यादिकं तु ब्रह्मण एव । स्वाराज्यप्राप्तिश्रुतिस्तु आधिकारिक-विषया । यथा ब्रह्मणः सगुणं निर्गुणं इति रूपद्वयं तत्र सगुणब्रह्मप्राप्तौ सायमहैश्वर्यमेव मुक्तस्य श्रुतिस्मृतिभ्यां सगुणब्रह्मभोगसाध्यमेव प्रतीयते । अनावृत्तिस्तु ‘तयोर्ध्वमायन्नसृत्त्वमेति’ (छा. ८-६-६) ‘तेषां न पुनरावृत्तिः’ (छा. ६-२-१५) ‘एतेन प्रतिपद्यमानाः इमं मानवमाकर्तुं नावर्तन्ते’ (छा. ४-१५-६) ‘ब्रह्मलोकमभितपयते न च पुनरावर्तते’ (छा. ८-१५-१) इत्यादि श्रुतिभ्यः सगुणब्रह्मप्राप्तस्य

“ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥” इत्यादिशास्त्रात्

कार्यात्यये सति तदध्यक्षेण साकं पुनरावृत्त्यभावेन निर्गुणब्रह्मैक्यरूपा मुक्तिः भवतीति सिद्धान्तः ।

‘तद्योयो देवानां प्रत्यबुद्धयत ॥ एव तदभवत् ॥’ ‘ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति’ ‘त्वं स्त्री त्वं पुमानसि’ त्वं कुमार उव च कुमारौ, त्वं जीर्णोद्दिष्टेन चक्षसि त्वं जातो भवसि विश्वतो मुखः’ ‘तत्त्वमसि’ इत्यादि श्रुत्या जीवब्रह्मभेद-सिद्ध्या मुक्तौ ब्रह्मभेद एवेति सिद्धान्तः । सगुणब्रह्मसारणानामपि अनावृत्तिः

* तदन्येषु=अणिमार्गेष्वप्येव ।

‘तत्त्वमसी’ति वाक्यजन्य सम्यग्दर्शनाश्रयणेनैव साधिता । न तु साक्षादिति सिद्धम् । सम्यग्दर्शिनो तु आवृत्तिशङ्कैव नेति कैमुतिकन्यायसिद्धा । निर्गुण-ब्रह्मनिष्ठानां मुक्तिः । दहादिविद्यानिष्ठानामेव अनावृत्तिः ‘श्रुतिषु सूत्रेषु च वर्णिता । तेषामेव हि कल्पान्तरेऽपि आवृत्तिशङ्का-भवत्येव । तत्त्वमसीति शब्दापरोक्षज्ञानवता ‘ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति’ इति ऐक्यसिद्धेः आवृत्तिशङ्कैव नेति भावः ।

हेयोपादेयमिश्रसगुणब्रह्मनिष्ठानामपि अनावृत्तिसिद्धौ हेयोपादेयरहितब्रह्म-निष्ठानां अनावृत्तिः किमु वाच्यमिति भावः ।

यद्यपि तत्र कल्याणगुणविशिष्टं ब्रह्मैव तथापि तत्र ज्ञातृत्वमोक्तत्वादि सत्वात् हेयमिश्रमेव ॥

अत्राद्यं संग्रहः—‘तत्र को मोहः कश्चोक्तः एकत्वमनुपश्यतः’ इत्यादिवाक्ये । ‘यो सावसौ पुरुषस्तोदमसि’ इति च । ‘न तत्र चक्षुराच्छति नो मनः न चिश्चो न विजानीमो यत्तदनुशिष्यात् अन्यदेव तद्विदितात् अथोविदितादधि’ इत्यारभ्य ‘तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपसते’ इत्यादि केनोपनिषदि । यथोदके शुद्धे शुद्धमुदकं असितं तादृगेव भवति । ब्रह्मप्राप्तो विज्ञोभूद्भि-मृत्युः’ इति च कठोपनिषदि । ‘स यथेमा नयः स्पन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । एव-मेवास्य परिद्रष्टुः इमाम्पोडशकलाः पुरुषाण्याः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इत्येव प्रोच्यते स एषोक्लोभृतो भवति’ इति प्रश्नोपनिषदि । ‘ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठं निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ब्रह्म-ब्रह्मैव भवति’ इति मुण्डकोपनिषदि । ‘एकात्म्यप्रत्यक्षारं प्रपञ्चोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यते स आत्मा विज्ञेयः । अमात्रोच्यवहार्यो प्रपञ्चोपशम-विश्वोद्वैतः । प्रपञ्चं यदि विचेत निवर्तेत न संशयः । मायामात्रमिदं द्वैत-मद्वैतं परमार्थः ।’ इति माण्डूक्योपनिषदि । ‘अगमं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोमयं गतो भवति स एकः स य एवं वित्’ इति तैत्तिरीयके । ‘सर्वान् कामानाप्यामृतसमभवत्’ इत्यैतरेगोपनिषदि । ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत्

एकमेवाद्वितीय' 'तत्त्वमसीत्यावृत्ति' 'तरति शोकमात्मनि' इत्यादि छान्दोग्ये । 'सोनिभेत् तस्मादेकाकी निमेति ■ ह अ५ ईक्षा चक्रे यन्मदन्यत्रास्ति कस्मान्नु निगेमीति तत् एवास्य भय वीयाय कस्माद्वयमेप्यत् द्वितीयाद्वै भय भवतीति' 'तयो देवाना प्रत्यबुद्धयत् स एव तामभवत्' 'अह ब्रह्मासीति' 'अथात आदेशो नेति नेति' 'निजानघन एव एतेभ्यो भूतेभ्यो समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य सज्जान्ति' इति । 'योयमात्मा इदममृत इव ब्रह्म इव सर्व' इत्यन्यावृत्ति 'इन्द्रो मायामि पुरुरूप ईयते' इत्यारभ्य 'अयमात्मा नवानुमू इत्यनुशासन' इति ॥

'एष त आत्मा सन्तर अतोऽन्यदार्त' इत्यस्य आवृत्ति विज्ञानमानन्द ब्रह्म रातिर्दातु परायण तिष्ठमानस्य तद्विद् नरिष्यत्यमय वै जनक प्राप्नोसि ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' 'अथ मर्त्योमृतो भवति अत्र ब्रह्म समश्नुते' 'मनसैवा मुद्रयन् नैह नानानि विञ्चन' 'मृत्योमस मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' 'स वा एष महात्तन आत्मा अन्तोमरोमृतोभयो ब्रह्म अभय वै ब्रह्म भवति य एष वेत्' 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतर पश्यति' इत्यारभ्य 'माह यत्कयो विचार' इत्यन्त । 'यो सायसौ पुरुष सोहमस्मि' 'एको देव सर्व भूतेषु गूढ' 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' इत्यादि बृहदारण्यके । 'दग्धे न्धनमिबानल' 'परिऽन्ये सर्व एकी भवति' 'सोहमस्मि' 'अह मनुरमवं' 'तमेवैरु जानय जग्या वाचो विमुञ्चय' 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' 'द्वैतिनो तथ्यवादिन' 'अह हरिस्सर्वमिदं नगार्दन' इत्यादि बहुश्रुति इतिहासपुराणा दिव्य आत्मनो अन्यस्य अभावग्रणात् 'सत्यानृते मिथुनीकृत्य अथ प्रजा प्रजायन्ते' 'तमसा गूढ' 'वुच्छेनाभ्वपिहित' 'अनृतेन प्रत्यूहा' नीहारेण प्रावृता इत्यादि श्रुतिभ्य अविद्यामिश्रित आत्मैव प्रपञ्चात्मना अरभासत इति सम्यक् प्रतीते अविद्यानिवृत्तिरेव मुक्तिरिति सिद्धौ मुक्तौ स्वयंप्रकाश ज्ञान मेवावशिष्यत इति ज्ञानपर्यायत्वैक्यमेव मुक्तिरिति सिद्धान्त । तादृश ज्ञान च असवेद्यमेव । वेद्यत्वाम्युपगमे मन इन्द्रियविशिष्टदेहसद्भावो अभ्युपगन्त व्यम्प्यात् । तथा सति 'न ह वै सदरीरस्य' इति श्रुतिपरोक्षत्वात् । असिन् मते अशरीरस्यैव मोक्ष इति सिद्धान्तात् ।

अत एव भगवत्पादैरपि

“मृच्छोहविष्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्था चोदितान्यथा ।

उपायस्सोवताराय नास्ति भेदः कथञ्चन ॥”

इति सम्प्रदायकृद्दोषादक्षरिका स्वसिद्धान्तानुगुण्यथा अनूयितः । अस्य
अर्थश्च ‘मृत्तिकेत्येव सत्यं’ ‘लोह एव सत्यं’ ‘ग्रथाम्नेः विष्फुलिङ्गा, व्युत्सरन्ति’
इत्यादि धृतिभिः या सृष्टिः अन्यथान्यथा उच्यते तादृशप्रकारः निर्विगोप-
ब्रह्मणि बुद्धयुत्पादनाय उपायत्वेन कथ्यते । न ब्रह्मभिन्नं वस्तुवलीति ।
परमते मुक्तौ अप्राकृतानेकशरीरकल्पना सर्वविधतारस्तम्बादिकं । “अस्माकं तु
सकलश्रुत्यन्तमुल्लेखतात्पर्ये अद्वैत ब्रह्मण्येवेति सर्वं समीचीनम् ॥

आत्मैकत्वविबुद्धयेऽस्मिलमिदं स्थावस्तनिर्वाग्मने

तूत्रं चान्यदपि प्रवर्तत इति श्रुत्यैव विज्ञायते ।

गुह्यात्मग्रहणे विमूढमतयः तेषां च मुक्त्यै क्रमात्

“मन्त्राभ्याह महर्षिरत्रे सगुणे तात्पर्ययुक्तानि सः ॥”

जगन्निदानं ब्रम्हेति काकवद्वेदस्मिन् स्मृतम् ।

ज्ञाने ब्रह्मणि संभाते ब्रह्मिण्य नश्यति स्वयम् ॥

ब्रह्मोपास्मिन् क्रचन सगुणं ब्रह्म तत्त्वाभ्युपायान्

अङ्गीकृत्स्मदपि विगुणे ब्रह्म चिन्मात्रमन्यत् ।

शुक्तिर्मायाविहतिरितिनो विधमायानिष्टतिः

भूयश्चान्ते भवति परमं माम्यमैक्यं चिति स्थात् ॥

मुक्तौ भेदाभ्युपगमे संघट्ठा तुल्य एव सः ।

स स्वराट् भवतीत्युच्यतेऽर्वावो ब्रह्मैव नेतारं ॥

मुक्तानां प्रपञ्चाभ्यं तस्मिन्सहितं द्वैतिनः केचिद्विदुः

नाजानन् तत्र हेतुं धृतिरपि परमं गाम्यमेतीति वक्ति ।

मुक्तकृता तु स्वराडित्यपि वदन्ति तथा ब्रह्म चैवाहमस्मी-

त्यस्माद्भेदो न मुक्तौ धृतिषु च तदिहद्वैतमेव प्रसिद्धम् ॥

पादार्थसंग्रहः —

समन्वयोपरोधश्च साधन पट्टमेव च ।
 अथायान्ता चतुर्णां च क्रमादर्थं प्रकृतित्वं ॥
 मध्यमपट्टमलिङ्गान्तये पूर्वं निश्चयिते ।
 निश्चयेष्वपि वाच्यं तन्मध्यमापरक परे ॥
 मध्यमरोधस्तादृशीतिभूतमोक्त्वाविरोधिता ।
 जीवसत्सारविषये गत्यवस्थे विचारिते ॥
 ज्ञानमेव पुरुषार्थं तृतीये लक्षणे गत ।
 ज्ञानावृत्तिर्वैकल्याण तत्त्वम् कलमेव च ॥
 पादैर्भ्योऽक्षमिथ्यान् प्रत्यस्तूत्रेषु चिन्तिता ।

विशिष्टाद्वैतम् जगद्व्यापारवर्जाधिकरणम् । (१५६)

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसनिहितत्वाच्च । (५४०)
 प्रत्यक्षोपदेशान्नेति चेन्नाविकारिकमण्डलस्थोक्तैः । (५४१)
 विकारार्थं च तथा हि स्थितिमाह । (५४२)
 दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने । (५४३)
 भोगमालसाम्यलिङ्गाच्च । (५४४)
 अनावृत्तिशब्दादनावृत्तिशब्दात् । (५४५)

विमुक्तो ब्रह्मणा तुल्यः जगत्सृष्टिं करोति सः ।
 सृष्टिप्रकरणे विष्णोरीक्षणादि निगद्यते ॥ १५२ ॥
 जगद्व्यापारवर्जं तत् ब्रह्मतुल्यं समीरितम् ।
 आविकारिबल्लोकाश्च तेषां सन्तीति विद्युत् ॥ १५३ ॥
 सोऽनुने निखिलान् कामान् ब्रह्मणा मह भोग्यतः ।
 साम्प्रमाप्य कदाचिच्च निरर्तेत न मुक्तिभाक् ॥ १५४ ॥

अधिकरणार्थः । 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' (सु. ३-१-३)

इति परमपुरुषेण परमसाम्यं प्राप्तस्य मुक्तस्य जगद्व्यापारादावपि कर्तृत्वं स्यादिति प्राप्ते सृष्टिप्रकरणे ब्रह्मण एव श्रुतत्वात् 'यतो वा इमानि भूतानि' (तै. भृगु. १-अनु.) ब्रह्मलक्षणस्य मुक्तात्मानि अग्रावाच्च जगत्सृष्टिं तत्पालनं तन्निष्पन्न-लक्ष्मीपतित्व-मोक्षप्रदत्वादिकं विहाय भगवत्साम्यं प्राप्नोति मुक्त इति । मुक्तौ परमसाम्यापत्तिश्रुतेश्च तद्विन्नत्वे सति तदङ्गगत भूयोधर्मवत्त्वं सादृश्यमिति सर्वैरङ्गीकृतत्वात् तादृगेव भवति न तु तदेव भवतीत्यर्थोच्च नैवद्यमर्थः अपि तु भगवत्सदृशरूपकन्त एवेत्यर्थ इति निश्चीयते । अत एव

“सायुज्यसाम्यसमानधर्म साम्यादिशब्दाः परमं च साम्यम् ।

तादृक् तु स स्यादिति चास्ति मुक्तौ नैक्यं श्रुतावस्ति तथा स्मृतौ वा ॥

“भवत्समाप्राकृतदेहभाजः सशङ्खचक्रा नम उक्तिनिष्ठाः ।

विपश्चिताऽऽनन्दभुजस्त्वयाते मुक्ताभवद्वाप्सरसा भवन्ति ॥

इति मोक्षविषयः आत्म्यां श्लोकाम्यां श्रीशार्ङ्गपाणिस्तवे (१४५-१४६) वर्णितः ।

'तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' (छा. ७-२५-२) इत्यादि श्रुत्या हिरण्यगर्भादिलोक तस्यभोगादिप्राप्तिश्च मुक्तस्य भवति । जन्मादिविकारावर्ति-त्वरूप निखिलदेयमत्यनीककल्याणैकज्ञाननिरतिशयानन्दं ब्रह्म अनुभूय वैकुण्ठे पर्वत मुक्त इति ।

एतत् पादार्थसंग्रहः :-

वित्तमसिपदे लक्ष्मीकान्तं विचित्रविभूतिकं

सचिवगमितस्सम्भवाविर्भूतं सहजाकृतिः ।

स्फुटतदपृथगिति सिद्धयद्गुणाष्टकं तत्फलं

भजति परमं साम्यं योगेनिरुद्धिकथोर्जितम् ॥ इति पुराचार्यरुक्कः ।

'रसो वै सः रसंसेवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' (तै. आन. ७-२-१) इत्यादिनोच्यते । श्रुतिस्मृतिभ्यां मुक्तस्य सत्यसंकल्पत्वे जगद्व्यापारवर्जं परमपुरुष-साम्यं च ज्ञायते । उपासनया अन्तिमशरीरं परित्यज्य देवधानेन वैकुण्ठं प्राप्तं सशरीरभूतं मुक्तात्मानं स्वेच्छया वा तदिच्छया वा येनैवेनचित् कारणेन

या पुनस्तिसारपदवीं न प्रापयति । 'स खल्वेव वर्तयम् यावदायुष ब्रह्मलोक-
मभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते' (छा ८-१५-१) इत्यादिश्रुते ।

“यामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्नम्य न रिचते” इति स्मृतेश्च ।

‘अजायमानो बहुधा विजायते’ इति श्रुत्या भगवत स्वेच्छया भूमावतारे
तदिच्छानुगुणस्वेच्छया मुक्ता अपि अप्राकृतविग्रहेण अवतरेयु । तादृशशरीरे
दुःखादिसमाग्ना च नेतीति क्वचित् परमव्यय मुक्तानां च भूम्यादौ आविर्भा-
वेऽपि न दोष इति सर्वं समजसम् ॥

अत्र ‘तम परे देवे एकी भवति’, ‘ब्रह्मैव भवति’, ‘परम साम्यमुपैति’
इत्यादि श्रुतिभिः आत्मैक्यमेव मोक्ष इति केचिद्वृत्तु । तत्रैतत् समाधानम्
‘विष्णुमुक्ता वै देवा छन्दोभिरिमालोकान् अनपज्यमभ्यजयन् यद्विष्णुकमान्
कमते विष्णुरेव भूत्वा यजमान छन्दोभिरिमालोकान् अनपज्यमभिमजयति’
इति याजुषपञ्चमकण्डद्वितीयप्रपाठक्रमधमानुवाकश्रुत विष्णुरेवेत्यत्र एवशब्दस्य
सदृशार्थ एव दृष्ट । “वानराणां नराणां च कथमासीत् समागमः ।”
इति हनुमन्तप्रति सीतापृष्ठस्य समागमशब्दस्य ‘राममुप्रीवयोरैक्यं देव्येव
समजायत ।’ इति हनुमदुक्तप्रतिबन्धस्यैवशब्दस्य उपसंहारात् एकशब्दस्य
संसर्गो वा स्नेहो वा अर्थ इति तत्र निधीयते ।

“एकीभूय नृपाम्सर्वे ववुः पाण्डव शूरैः ।

एकीगृत्वा तु सा सेना पाण्डवानभ्यवर्तत ॥”

इत्यादि भारते एकशब्दस्य एकस्थाने वास अत्यनुकूलचित्ता इत्यर्थं
निधीयते । न तु सरूपैक्यमिति, अत्रापि त्रयैवेति एवशब्दस्य त्रयसदृश
एव भोगादिना भक्तीत्यर्थः । एकीभवतीति एकस्थाने वास भगवत्सङ्कल्पा
नुगुण सङ्कल्पार्थ इति न श्रुतिस्मृतिविरुद्ध इति सर्वं समीचीनमिति ॥

“श्रीमद्रामानुजमुनिमते श्रीनिवासमिथान

तत्त्व नारायण इति जगौ साधनं *तत्रापि ।

चैकुण्ठस्थे परमनिल्ये दास्य कर्मेव मोक्षः

जीवामूलप्रकृतिरदिता विष्णुमूर्तिश्च सत्या ॥”

“ स्वतन्त्राङ्गप्रपत्तिभ्यां प्रपन्नावत्र तावुमौ ।

फलसाधनभक्तिभ्यां भक्तावपि च दर्शितौ ॥”

इत्याचार्योक्त्या भक्तोऽपि अङ्गप्रपदननिष्ठ इति सिद्धान्तात् ।

श्रीमद्भ्यासमहर्षिणा विरचित श्रीब्रह्मसूत्रान्तरे-

प्वेकं चापि न निर्गुणं वदति तच्चाद्यन्तयोस्सूत्रयोः ।

अर्घालोचनया विस्तिष्ठविषयब्रह्मैव पापकृते

ज्ञेयायोग्यतया पृथक्त्वविरहादित्येव सूत्रं पठेत् ॥

जिज्ञासानावृत्तिद्वयौ ब्रूवाते

ध्येये ब्रह्म ब्रह्मलोकाच्युतिं च ।

मध्यस्थान्यप्येतद्वहन् गुणांश्च

ज्ञेयाभावे सर्वशार्त्तं निरर्थम् ॥

शार्त्तिन् ! मतत्रितयसंग्रहनापेक्षेस्मिन्

ग्रन्थे चतुर्थमपि लक्षगमाप पूर्तिम् ।

शारीरकार्थपरिनिष्ठितकोविदस्य

ब्रह्मातिरूपफलवर्गविचारनाम ॥

द्वैतम् जगद्रयापारवर्जाधिकरणम् । (२२१)

ओं जगद्रयापारवर्जम् ।

(५५८)

ओं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च ।

(५५९)

ओं प्रत्यक्षोपदेशादिति चेष्टाधिकारिकमण्डलस्योक्तेः ।

(५६०)

ओं विकारावर्तिं च तथा हि दर्शयति ।

(५६१)

जगत्सृष्ट्यादिकं हित्वा मोक्षान् मुक्त्वे हि मुक्तिमाह ।

जीवस्य शक्त्यभावाच्च भोगमाम्यश्रुतेरपि ॥ १५५ ॥

ब्रम्हैव संप्र सृजति न मुक्त इति सिद्धयति ।

प्रत्यक्षं जगदैश्वर्यं श्रूयते मुक्तिगामिनः ॥ १५६ ॥

तदाधिकारिकाणां तु न सर्वेषामिति श्रुतम् ।

मुक्ताधिकारिकाणां न जगद्व्यापार इष्यते ॥ १५७ ॥

अधिकरणार्थः । मुक्त सर्वान् कामानप्त्वा अमृतमस्यपि सृष्ट्यादि
व्यापारव्यतिरिक्तानेन भोगाननुभवति । जीवस्य सृष्टिसामर्थ्याभावात् । स्व-
योग्यानन्दादिकमेवाधुभवति कश्चित् मुक्तस्य जगदैश्वर्यं श्रुतमपि आधिकारिक-
मण्डलाधिपति चतुर्मुखस्यैव तत् । पुनस्तसारप्रापकव्यापार मुक्तस्य न ।
स्वयोन्यनियामकत्व मुक्तस्यमन्येवेति ।

“ स्वाधिकानन्दसंप्राप्तौ सृष्ट्यादि व्याप्तिर्वपि ।

मुक्तानां नैव कामस्यादन्यान् कामास्तु भुजते ।

तद्योन्या यो नैव तेषां कदाचित् कापि विद्यते ।

न चाशेष निमुक्तोपि प्राप्नुयात्तत्र च कामयेत् ॥

भोगित्येव पर देवमुपास्य हरिमव्ययम् ।

केचिदत्रैव मुच्यन्ते नोत्क मन्ति कदाचन ॥” इत्यारभ्य

“ क्षितिषा मनुष्यगन्धर्वा देवाश्च पिनरश्चिरा ।

आजना कर्मजाश्चैव तात्त्विकाश्च शचीपति ।

तद्गो ब्रम्हेति क्रमशः तेषु चैवोत्तरोत्तरा ।

स्वाधिकारेण वर्तन्ते देवा मुक्तावपि स्फुटम् ॥”

इत्यादि प्रमाणात् मुक्त स्वयोन्यनन्दमेव प्रार्थयते । तदेव प्राप्नोति । न तु
स्वोत्तमानन्दादिकमिति ज्ञायते । इति ॥

द्वैतम् स्थित्यधिकरणम् । (२२२)

ओं स्थितिमाह दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने । (५६२)

ओं भोगमात्रसाम्पल्लिङ्गाच्च । (५६३)

तत्रानन्दमुखानां च वृद्धिर्हासो न विद्यते ।

श्रुतिस्मृती दर्शयतः भोगमात्रेण सुख्यताम् ॥ १५८ ॥

अधिकरणार्थः । मुक्तस्य आनन्दादीनां वृद्धिर्हासश्च न विद्यते । 'स एष एतस्मिन् ब्रह्मणि सम्पन्नः न जायते न म्रियते, न ह्रीयते न वर्धते स्थित एव सर्वदा भवति, दर्शन्नेव ब्रह्म दर्शन्नेवात्मानं तस्यैवं दर्शयतो नापत्तिः न विपत्तिः' इत्यादि जाबालश्रुतेः ।

“यत्र गत्या न म्रियते यत्र गत्या न जायते ।

न ह्रीयते यत्र गत्या यत्र गत्या न वर्धते ॥”

इति मोक्षधर्म्यचनाच्च । मोक्षेऽपि हरेरुपासनं भवत्येव । अपि तु कस्यापि साधनभूता न । प्राप्तसिद्धिकत्यात् । मोक्षे आनन्दादीनां वृद्धिर्हासाभावेऽपि आनन्दादि भोगमात्रं भवत्येव ।

“युत एव तु दुःखं स्यात् सुखमेव सरोदितम् ।

भोगानां तु विशेषे तु वैचित्र्यं लभते क्वचित् ॥” इति प्रनागान्

मुक्तस्य क्वचित्काले भोगवैचित्र्यविशेषोऽप्यभ्यसि भवतीति ज्ञायते । इति ॥

द्वैतम् अनाद्युत्पत्त्यधिकरणम् । (२२३)

ओं अनाद्युत्तिग्मन्दादनाद्युत्तिग्मन्दान् । (५६४)

मुक्तस्य पुनरावृत्तिः न कदापि भविष्यति ।

आवर्तते न च पुनः कामानाप्त्वाऽमृतो भवेत् ॥ १५९ ॥

मुक्तिर्ज्ञात्वापि विष्णु स्यात् शान्तं श्रुत्वा ततोधिकम् ।

मुक्तौ सुखं तत्सुखं ततोप्यधिकमिष्यते ॥

व्याख्यातुं तु समं मुक्तौ सुखं नान्यस्य कस्यचित् ।

ततोधिकं तु देवानां मुख्या व्याख्याकृतो यत् ॥” इत्यादि प्रमाणात्

मनुष्याणां मुक्तौ तारतम्यं ज्ञातव्यम् । इति ॥

एतदध्यायसंग्रहरूपं अष्टुमार्घ्यं लिख्यते —

“ विष्णुर्ब्रह्म तथा दानेत्येव नित्यमुपासनम् ।

कर्ममापद्यपि ब्रह्म तेन यात्यसोऽक्षताम् ॥

प्रारब्धकर्मणोऽन्यस्य ज्ञानादेव परित्यज्य ।

अनिष्टस्वोभयमपि सर्वस्यान्यस्य भोगतः ॥

उत्तरेऽत्तरेष्वेव यावद्वसु निमुक्तिना ।

प्रविश्य भुञ्जते भोगान् तदन्तर्हिरेव वा ॥

वायुविष्णु प्रविश्यैव भोगैषोत्तरोत्तरम् ।

उत्तम्य मानुषा मुक्तिं गान्ति देहक्षयात् सुरा ॥

अचिरादिपथं वायुं प्राप्य तेन जनार्दनम् ।

यान्त्युत्तमा नरोच्चाद्या ब्रह्मलोकान् सदा मुना ॥

यथा सङ्कल्पभोगाश्च चित्तानन्दक्षरीरेण ।

जगत्सृष्ट्यादिविषये महासामर्थ्यमप्युते ॥

यथोद्दत्तमन्तश्च विना स्वाभाविकोत्तमान् ।

अनन्यवशात्तत्रैव वृद्धिद्वारविर्वाजिता ॥

दुःखादिरहितं नित्यं मोदन्तेऽविरतं सुखम् ।

पूर्णप्रज्ञेन मुनिना सर्वज्ञास्त्वर्थसंग्रहः ।

कृतोऽयं प्रियता तेन परमात्मा रमायति ॥” इति ॥

परस्मादात्मानो जगति च यथा मित्रतन्त्रवः

तथा मुक्तौ सीमां तनुमनुगता प्राप्तनिरुद्धाः ।

यथाचर्या भक्त्योः तरतमविशेषौ प्रभवतः

तथाऽऽनन्दे मुक्ताः तस्मिन्निशिष्टाः दिवि बभूवुः ॥

यो लक्ष्म्याः परमस्त एव परमो ब्रह्मवि विष्णुस्मृतः

ब्रह्माया विबुधस्तत्परिपितरः मूपा नृदैत्यादयः ।

मित्रान्तस्पर्धालनादिकरणे मोक्षे स्वयाम्ये हरिः

तेषां भक्त्यनुसारिभ्योऽप्यन्येष्वप्येभ्यो ददाति प्रभुः ॥

एतत् सिद्धान्तसंग्रहश्च पूर्वोक्तः ।

श्रीमन्मध्वमते हरिः परतरः सत्यं जगत् तत्त्वतः

मित्राः जीवगणाः हरेरनुचराः मीनोन्मत्ताः गताः ।

मुक्तिः नैऋतुस्वानुगतितस्तुल्य भक्तिश्च तत्साधनं

हृत्पादिक्रितश्च प्रमाणं जगत्त्रिमासैकवेषो हरिः ॥ इति टी ॥

श्रीरामानुजदाहाराद्वरचितं भाष्यद्वयं चिन्तितं

श्रीमन्मध्वकृतं च भाष्यमितरतदुपन्यजातं तथा ।

प्रतीक्षीर्गुरुभिः कृपापरवशैः संघेरितोऽहं सत्तां

प्रतीक्षे तन्मत्संगमं स्वकर्तव्यं शोकैश्च वाक्यैर्मुतम् ॥

राहौ मेघं प्रयाते पुष्पपुनवदके सूर्यजीवाब्जसिन्धौ

मौर्मौ कीटं प्रयाते शनिपुनपनुषि द्वन्द्वरत्ने सगुणे ।

पूर्वाम्यक्षे च शूरप्रतिपदि च शर्मा कसरे श्रीगुण्यम्बे

भारद्वाजस्य गोत्रेऽजनि विनुपसरो वज्रिर्वरो विगुदे ॥

द्वैताद्वैतविशिष्टरूपमुपनयन्यन्मत्संगेदिना

दानाभ्यक्षपदस्थितेन विदुषां वैदुष्यनानानया ।

रक्षाचार्यविपश्चिता विरचिनः प्रपन्नप्रपन्नय

मोक्षार्थं नुगच्छताय लघुभिः शोकैश्च सारद्वयः ॥

विचिन्त्य भाष्यत्रितयं तत्सारोपं प्रदर्शित ।

प्रीयतां मानृसिद्धये अन्तर्यामी मुद्रान्वितः ॥

यं कैलामपतिं ब्रुवन्ति सुधियः तं शङ्कराय गुहं

यं वायोरवतारमाहुरपरं मध्वार्यमन्पादशम् ॥

यं रागानुजसंयमीन्द्रमविदुः शेषान्तरं च तं

सेवे यत्कृपया मया विलिखितः पूर्णोभवत् संग्रहः ॥

यो *नामद्वयवान् द्विजो भवति तं पूर्णद्विमाह श्रुतिः

स्पर्धाकर्तुमिमां तु मे गुरुरदाद्विद्वन्मनोरञ्जगम् ।

विद्वन्मण्डलमण्डनाख्यविरुदं विद्यातन्त्रवर्गमयः

विद्यावारिधिनामकस्य तदहं लक्ष्मीनृसिंहं भजे ॥

श्रीमच्छ्रीशठजिघर्तान्द्रगुरुराद्यादारविन्दाश्रये

श्रीमच्छ्रीशठकोपलक्ष्मणमुनेर्लब्धागमान्तद्वयम् ।

श्रीमद्द्वाररघूद्वाद्यशठजिन्न्यस्तात्मरक्षाभरं

श्रीश्रीवास्तवशठारिसंयमिगुहं कारुण्यपूर्णं भजे ॥

॥ इति मतत्रयसारसंग्रहे चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः ॥

इति भारद्वाजबुलत्तिलजानां नवसात्युराधीशविद्वत्समाश्रयणां दानाधिकारिणां

विद्वन्मण्डलमण्डनाख्यविरुदं विद्यावारिध्याख्यविरुदालंकृतानां

मतत्रयनिरूपकणां काळि. वर्द्धिपुरं. रङ्गान्धार्याणां कृतिषु

॥ मतत्रयसारसंग्रहः संपूर्णः ॥

॥ श्रीमते लक्ष्मीनृसिंहपरब्रह्मणे नमः ॥

* समाहिनाया वद्वगोर्ध्वः । इति यजुर्वे. १-३-१.

॥ मतत्रयसारसंग्रहे अधिकरणानां सूची ॥

अधिकरणानि	अद्वैतं पुटम्	विशिष्टा द्वैतम् पुटम्	द्वैतम् पुटम्	अधिकरणानि	अद्वैतं पुटम्	विशिष्टा द्वैतम् पुटम्	द्वैतम् पुटम्
प्रथमाध्याये				अदृश्यत्वाधिकरणं	86	87	88
प्रथमः पादः				वैधानरा	89	91	92
जिज्ञासाधिकरणम्	3	12	17	प्रथमाध्याये			
जन्माद्यधिकरणम्	20	22	23	तृतीयः पादः			
शालयोनित्या	24	26	27	बुध्वाद्य	94	95	96
समन्वयाधिकरणम्	27	28	31	सूमा	97	98	100
ईक्षत्वाधिकरणम्	32	33	35	अक्षरा	101	102	102
आनन्दमया	37	40	41	ईक्षतिकर्मा	103	105	—
अन्तर	42	47	—	सद्व	—	—	104
अन्तस्थत्वा	—	—	49	दंहरा	106	110	111
आकाशा	50	51	52	अनुकृत्य	113	—	114
माणा	53	54	54	प्रमिता	114	115	—
ज्योतिर	55	59	62	यामना	—	—	116
गायत्र्य	—	—	63	देवता	117	118	119
इन्द्रमाणा	64	65	—	मध्य	—	121	—
अन्तिममाणा	—	—	66	अपशुद्रा	122	123	124
प्रथमाध्याये				कम्पना	125	—	127
द्वितीयः पादः				ज्योतिर्दर्शना	126	—	—
सर्वत्रप्रसिद्धय	69	70	—	प्रमिता	—	126	—
सर्वगत्वा	—	—	73	ज्योति	—	—	128
अल्लधिकरणम्	75	77	—	अपरान्तरत्वा	128	129	—
गुहा	75	—	79	सुपुण्य	129	—	131
अत्तुत्वा	—	—	78	आक्यना	—	—	130
अन्तरा	79	80	81	प्राप्तिना	—	—	131
अन्तर्याम्य	82	83	85				

प्र. च. पादः				द्वि. द्वि. पादः			
आनुमानिकाधिकर-	132	133	135	रचनानुपपत्त्यधिक-	183	186	188
चमसाधिकरणम्	136	138	—	अन्यत्राभावा रणं	—	—	188
ज्योतिरपन्मा	—	—	139	अभ्युपगमा	—	—	189
सरयोपसग्रहा	139	140	141	पुरुषाश्मा	—	—	189
कारणत्वा	142	143	—	अन्यथानुमित्य	—	—	189
कारणत्वेनचाकाशा	—	—	143	महर्दीर्घा	190	191	—
ममाकर्पा	—	—	144	परमाणुजगत्कारण-	190	—	—
जगद्वाचित्वा	145	145	—	वैशेषिका त्वा	—	—	192
वाक्यान्वया	146	147	—	समुदाया	193	194	195
प्रकृत्य	149	150	151	शून्या	—	—	196
सर्वव्याख्याना	152	153	154	अभावा	196	—	—
द्वितीयाध्याये				उपलब्ध्य	—	197	—
प्रथमः पादः				सर्वधानुपपत्त्य	—	198	—
स्मृत्यधिकरणम्	156	157	158	अनुपलब्ध्या	—	—	198
योगप्रत्युक्त्य	158	159	—	एकसिद्धसंभवा	198	199	199
विरक्षणत्वा	159	160	162	पत्युरसामञ्जस्या	200	—	—
अभिमान्य	—	—	162	पशुपत्त्य	—	201	203
असद	—	—	163	उत्पत्त्यसंभवा	204	207	214
शिष्टपरिग्रहा	164	164	—	द्वि. तृ. पादः			
भोवत्रापत्त्य	164	165	166	वियद	215	220	222
आरम्भणा	166	168	171	मातरिश्वा	216	—	223
इतरव्यपदेशा	172	173	174	असंभवा	217	—	224
उपसहारदर्शना	175	175	—	तेजोऽ	218	221	224
वृत्तप्रसवत्य	176	177	—	अ	218	—	224
श्रुतिशब्दमूलत्वा	—	—	178	प्रथिय	218	—	225
सर्गेपता	178	—	—	तदभिध्याना	219	—	225
प्रयोजनवत्त्वा	179	180	180	विपर्यया	219	—	226
अवैषम्यनैर्घृण्या	181	—	—	अन्तराविज्ञाना	219	—	226
वैषम्यनैर्घृण्या	—	—	181	चराचरव्यपाश्रया	220	—	—
सर्वधर्मोपपत्त्य	182	—	182	आत्मा	226	227	230

शाधिकरणम्	230	232	233	तृतीयाध्याये			
उक्तान्य	231	—	233	प्रथमः पादः			
व्यतिरेका	—	—	234	तदन्तरप्रतिपत्त्य-	262	263	264
पृथग	—	—	235	व्यात्मकाधिकरणं	—	—	264
यावद	—	—	235	प्राणगत्य	—	—	265
पुंस्त्वा	—	—	236	अन्यादिगत्य	—	—	265
कर्तृत्वा	237	237	238	प्रथमेश्रवणा	—	—	265
तक्षा	237	—	—	अश्रुतत्वा	—	—	266
परायत्ता	239	240	—	भाक्ता	—	—	266
अंशा	241	242	243	कृतात्यया	266	267	268
अदृष्टा	—	—	244	यथेता	—	—	268
				चरणा	—	—	268
द्वितीयाध्याये				अनिष्टादिकार्य	269	270	272
चतुर्थः पादः				सप्तनरका	—	—	272
प्राणोत्पत्त्य	245	246	247	तत्राप्य	—	—	273
तत्प्राग	—	—	247	विद्या	—	—	273
तत्पूर्वकत्वा	—	—	247	न तृतीया	—	—	273
सप्तगत्य	248	248	248	सामाख्या	274	—	—
प्राणाणुत्वा	249	249	—	तत्त्वाभाव्या	—	274	275
अण्व	—	—	250	नातिचिरा	275	276	276
प्राणभैरव्य	250	—	—	अन्याधिष्ठिता	276	277	—
श्रेष्ठा	—	251	—	अन्या	—	—	278
वायुक्रिया	251	252	—	रेतो	—	—	278
चक्षुराद्य	—	—	252	योनेः शरीरा	—	—	279
पञ्चवृत्त्य	—	—	252	तृतीयाध्याये			
श्रेष्ठाणुत्वा	253	253	—	द्वितीयः पादः			
अण्व	—	—	254	सन्ध्याधिकरणं	280	280	281
ज्योतिराद्य	254	255	255	पराभिधाना	—	—	282
इन्द्रिया	256	256	257	देहयोग्य	—	—	282
संज्ञामूर्तिवत्त्व	257	258	259	तदभावा	282	283	
गांसा			259	प्रशोभा	—		

कर्मानुसृत्यधिकरण	284	—	—	सम्बन्धा	17	18	—
कर्मानुसृतिशब्द	—	285	285	न वा निरोपाधि-	—	—	18
मुग्धा	286	286	286	समृत्वधिकरणम्	19	19	20
उभयलिङ्गा	287	289	292	पुरुषत्रिधा	20	21	21
अरूपपद	—	—	293	वेधाय	22	22	23
सूर्यकादिवद	—	—	293	हान्य	23	24	25
अम्बुपद	—	—	294	सापराधा	26	27	—
पृथिव्यासा	—	295	294	गतेरर्थवत्त्वा	26	—	—
प्रवृत्तैवात्मा	295	—	296	अनियमा	26	29	29
अव्यक्ता	—	—	297	छन्ता	—	—	28
अहिबुङ्गा	—	298	298	यावद	30	—	30
पराधि	299	300	301	अक्षरा	31	32	—
स्थानविशेषा	—	—	302	इयद	33	—	35
तथान्यत्वा	—	—	302	अन्तरत्वा	33	34	—
अनेनसर्वगतत्वा	—	—	303	व्यतिहारा	36	—	37
फला	304	304	305	सत्याद्य	37	—	38
त. व. पादः				कस्माद्य	38	39	41
सर्ववेदान्तप्रत्यया	1	2	3	आदरा	39	—	—
उपसहारा	4	—	5	तत्त्विधारेणा	42	42	43
अन्यथात्वा	6	6	—	प्रदाना	43	45	45
व्यासद्य	7	—	—	लिङ्गभूयम्त्वा	45	47	49
प्राप्तद्य	—	—	8	पूर्वविकल्पा	—	50	51
सर्वाभेदा	8	9	9	विद्या	—	—	52
आनन्दाद्य	10	12	13	श्रुत्य	—	—	53
आप्याना	10	—	13	अनुबन्धा	—	—	53
आत्मगृहीत्य	11	—	14	प्राज्ञा	—	—	54
प्रियशिरस्त्वा	—	—	13	न सामान्या	—	—	55
इतरा	—	—	13	परेणा	—	—	55
अन्वया	—	—	14	ऐक्यस्या	55	—	—
कार्याग्न्याना	14	15	15	सर्गरेगात्वा	—	57	—
समाना	16	16	17	एका	—	—	58

अज्ञावचदा	58	59	59	अनाविष्कारा	34	35	35
भूमज्यायस्त्वाधिक-	60	61	61	ऐहिका	37	37	37
शब्दादिभेदा	62	62	—	मुक्तिफल	38	38	39
नानाशब्दा	—	—	67	च. प्र. पादः			
विकल्पा	67	68	69	आवृत्त्यधिकरणम्	1	2	3
कर्म्याधि	68	—	69	आत्मत्वोपासना	3	4	—
यथाश्रयभावा	70	70	—	आत्मा	—	—	4
अज्ञाधि	—	—	71	प्रतीका	4	5	—
व. च. पादः				ब्रह्मदृष्ट	5	—	6
गुरुपार्थ	1	7	3	न प्रतीका	—	—	6
परामर्शा	3	—	3	आदित्यादिमख	7	7	7
असर्वप्रक्या	—	—	6	आसीना	8	9	9
नाविशेषा	—	—	9	एकामता	11	—	—
स्तुतिमात्रा	9	10	—	आश्रयणा	11	12	12
पारिष्कवा	11	11	—	तदधिगमा	12	13	17
अमीन्धना	12	12	—	इतरासंश्लेषा	13	—	—
सवपिष्ठा	13	13	—	इतरा	—	14	—
शमदमाध	—	14	—	अनारब्धकार्या	14	14	—
सर्वाज्ञानुमत्य	15	16	—	अग्निहोत्रा	15	16	—
आधमकर्मा	16	—	—	विद्याज्ञानसाधना	15	—	—
विहितत्वा	—	17	—	इतरक्षणा	16	16	—
स्तुत्य	—	—	18	च. द्वि. पादः			
विधुरा	21	21	—	वागधिकरणम्	19	19	20
उभयलिङ्गा	—	—	22	मनो	22	22	—
तद्भूता	25	26	—	मनःप्राणा	—	—	23
आधिकारिका	25	—	27	अप्यक्षा	23	23	24
बहिर	26	—	—	भूता	—	25	25
स्वास्थ्य	30	30	—	नैकस्मिन्न	—	—	25
फलश्रुत्य	—	—	30	आसृत्युपक्रमा	25	27	—
सहकार्यन्तरा	32	33	—	संसारव्यपदेशा	26	—	—
कृत्स्नभावा	—	—	33	प्रतिपेक्षा	27	—	—

समना	—	—	29	वैद्युताधिकरणम्	—	—	47
वागादित्याधिकरण	30	—	—	कार्या	47	49	50
परसप्तत्य	—	31	—	अप्रतीकालम्बना	48	—	—
तानिपरा	—	—	32	चतुर्थाध्याये			
अविभागा	32	32	33	चतुर्थः पादः			
तदोको	33	34	36	सप्त्याविर्भागा	52	53	54
रश्म्य	34	35	—	मुक्ता	—	—	54
निशा	—	35	—	आत्मा	—	—	55
दक्षिणायना	38	38	—	अविभागेनदृष्टत्वा	55	56	56
योम्य	—	—	39	ब्राह्मा	57	58	60
च तृ पादः				सकल्पा	61	61	62
अर्चिराद्य	40	40	41	अनन्याधिपत्य	—	—	62
वाय्व	41	42	—	अभावा	63	64	66
वायुशब्दा	—	—	43	प्रदीपा	65	—	—
तन्निद	43	—	44	जगद्व्यापारवर्जा	67	72	75
वह्ना	—	44	—	स्थित्य	—	—	77
आतिवाहिका	45	45	46	अनावृत्त्य	—	—	77

एतैः कृताः ग्रन्थाः —

१. मतत्रयसारसंग्रहः	१२-०-०.
२. सिद्धान्तत्रयब्रह्मसूत्राधिकरणार्थसंग्रहः	१-८-०.
३. लक्ष्मीनृसिंहस्तवः	०-१-०.
(उत्तरभागः)	०-८-०.
४. श्रीविष्णुगाराधीशस्तवः (उष्णिलिखपन् फोबिलू.)	०-८-०.
५. श्रीशार्ङ्गपाणिस्तवः (कुम्भकोगस्य आलयः)	०-१२-०.
६. श्रीगोसखस्तवः (तेरुन्दूर)	०-८-०.
७. काशीकामकोटिपीठाधिपति (68-वृत्त पं. ८८८)	
जगद्गुल्यतिराजनवति (कुम्भकोगस्य मयधिपति)	०-८-०.
८. यतिराजशतकम् श्रीभान्यकार रामानुजार्यस्तवः	१-०-०.
९. श्रीमध्यभान्यसाधनार्थविचारः	०-८-०.
१०. श्री अहोविलमठाधिपति 38-वृत्त पं. ८८८	
आचार्यवैभवपञ्चशः	०-१२-०.
११. अद्वैत-विशिष्टाद्वैत-पूर्वपक्षसिद्धान्तसंग्रहः	०-४-०.
१२. रहस्यत्रयसारप्रमाणभाषासंग्रहः (३८५)	०-८-०.

प्राप्यस्थानम् :—

गवसालनगरी,
२७-४-४४.

वि. गङ्गाचार्यः, दानाधिकारी,
अम्बालपुरं अमरावती,
पुदुकोट्टे.

